

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

СЕЙДІН БИЗАҚОВ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СИНОНИМДЕР СӨЗДІГІ

Бесінші басылым
18 000 сөз

Өңделіп, толықтырылып қайта басылуы

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

Ғалымдар кеңесі мақұлдаған

Ұсынылып отырған синонимдер сөздігі бұрынғысының қайта қаралып толықтырылған, өңделген бесінші нұсқасы болып табылады. Сөздікте кейінгі жылдары баспасөзде қолданыла бастаған жаңа қолданыстар, әдеби тілге сұранып тұрған бірлі-жарым жаңа сөздер, көнерген және кәсіби сөздер де берілді. Синонимдік қатарға байланысты түсініктемелерде сөздердің әр алуан мағыналық реңктері түгел қайталанбай, басты мағыналық ерекшелігіне ғана сипаттама берілді. Өйткені сөздің көп мағыналығын анықтау түсіндірме сөздікке жүктелетіні белгілі.

Синонимдер сөздігі мектеп оқушылары мен студенттерге, филологтарға, жазушылар мен аудармашыларға, баспасөз қызметкерлері мен журналистерге, мұғалімдер мен оқытушыларға қазақ тілін тереңдеп үйренуді мақсат тұтқан барша оқырман қауымға арналған. Сөздік синонимдердің реңктік айырмашылығын айқын сезініп, дұрыс қолдануға дағдыландыратын көмекші оқулық қызметін атқаруға тиіс.

АЛҒЫ СӨЗ

2005 жылы сөздіктің төртінші басылымының 70 пайызы профессор С.Бизақовтың толықтыруымен жаңадан құрастырылса, осы жолғы, бесінші басылымында автор 2000-нан аса синонимдік қатардың реестрлік бірлігін қосып отыр. Лұғаттық мақаланың көп бөлігі алғаш рет беріліп отыр. Ұядағы синонимдік қатарлар толықтырылып, иллюстративтік мысалдармен де біраз жаңартылды. Сөздіктің үшінші басылымындағы синонимдік қатардан берілген мысалдан қысқарған тұстар мынадай: 1) Бұрындары тілімізде қолданылып келген, бірақ соңғы он-он бес жылда балама атаулармен алмастырылған, орыс тілі арқылы енген *право, семья* тәрізді сөздер сөздікке енгізілген жоқ. 2) Сөздіктің үшінші басылымындағы *бейнетқор, бейнеткер, бейнеткеш, еңбекқор, еңбекқой, бұзық, бұзықор, тентек, көкем, әкем, иектеу, заманғы, шам, ар, алысу, ұждан, қастерлі, обыр, бәрекелді, жалақор, пәлеқор, зейінді, қарт, мықты, шындық, ақиқат, қысқа, кішкене, қария, амал, айла, сиықсыз, дімкәс, долы, ызақор, шалғай, қиян, сұрқия, тәсілқой, кежірлену, жұрдай, бәрекелді* секілді қайталанып келген, сондай-ақ басқа сөздермен синонимдік қатар құрауға тиіс сөздер қысқартылды.

Қазіргі әдеби тілдің қалыптасып, ғылым мен техниканың қанат жайып өскен уақытында сөздікке деген сұраныс та арта түспек. Сөздіктер бір емес, әлденеше рет жасалып, қолдан-қолға өтіп өнделеді. толығымен. Мәселен, 1962 жылы шыққан сөздікте синонимдік қатар құрайтын төрт мыңдай сөз ғана болса, соңғы басылымда оның көлемін әлденеше рет арттырып, өңдеп жетілдіріп оқырман қауымның кәдесіне жарату мақсат етілген. Бүгінде егеменді, іргелі, өркениетті ел дәрежесіне қол созған кезімізде лексикографиялық жұмыстар, түрлі жаңа сөздіктер, анықтамалықтар тіл мәдениетіндегі табыстарды, оның жүйелі қалыптасқан нормаларын жұртшылыққа дер кезінде күнбе-күн жеткізудің, білім берудің көрінісі ретінде маңызын арттыра түсуде. Олай болса, қазақ тілін кең ауқымда дамытамыз десек, барлық күшті, мүмкіншілікті әлі де сан алуан түрлі-түрлі, саналы сөздіктер жасауға жұмылдыруымыз қажет. Бұл - бүгінгі заман талабы. Бүкіл баспасөз, мектеп, радио, теледидар хабарларының, оқытылатын лекциялардың бәрі де ана тілінің жүйеленген сөздіктеріне сүйене отырып жасалуға тиіс. Сөздіктер тілді жүйелендіріп, ауа жайылушылықтан сақтандырады, әдеби тілдің баршаға ортақ болып, әрі тіл тазалығы арта түсуіне тікелей ықпал етеді. Бүгіндері төл тілімізде күнделікті газет-журналдармен қатар, көркем әдебиет, саяси әдебиет, ғылыми, педагогикалық және ғылыми-техникалық әдебиеттер көптеп шығарылуда. Сонымен бірге тілді алдағы кезде бұдан да бай, әрі оралымды ету үшін оның шексіз мүмкіншіліктерін барынша іздестіріп, кәдеге жарата білуіміз қажет. Күнделікті тәжірибеде синонимдердің қолдану аясын орнықтырып, саралап, бір ізге келтіру қажет.

АВТОРДАН

Тұлғасы басқаша болғанмен, мағынасы бір-біріне жуық, бірінің орнына бірі қолданыла беретін лексикалық бірлікті синонимдер деп атаймыз. Синоним сөзін грек тілінен (synonimon) аударғанда «қатар атау» деген мағынаны білдіреді. Тілдегі синонимдер – сөз қорының асыл қазынасы. Өйткені тілдің бай да оралымдылығы, оның сөздік құрамының қандай дәрежеде дамып жетілгені көп ретте синонимдер арқылы көрініс табады. Қай тілдің болса да көне заманнан бергі даму тарихы, лексикалық, грамматикалық жағынан жетіле түсуі оның сөздік құрамындағы синонимдік қатардың молайып, толығып отыруымен де ерекшеленеді.

Синонимдердің нәзік стильдік реңкі, экспрессивті-эмоционалды бояуы оны орнымен қолданғанда, басқа сөзбен тіркесе айтылуынан байқалады. Көп ғасырлық бай, әдеби дәстүрі бар халықтың лексикалық, морфологиялық жағынан дамып жетілген тілінің көрінісі ондағы қалыптасқан синонимдік бірліктердің әр алуандығымен, оның лексика-семантикалық жүйесінің күрделілігімен айқындалады. Соған орай синоним сөздер сөз байлығының құнарлы бір саласы болуымен қатар, әр халықтың ұлттық таным-түсінігін,

болмысын да танытады. Әдетте сөз логикалық дәлдігімен, ойлаған ойдың реңктерін өз бояуымен нақты көрсете алса ғана мәнерлілік сипатқа ие болады. Мазмұн мен мақсатқа сайма-сай лайықтап алынған сөздер ғана мәнерлі деп танылады. Сөз де қиюластырып қалаған кірпіш сияқты шеберлікті керек етеді. Шешен де шебер сөйлеудің бір ұшы – тілдегі синонимдерді қисынын келтіріп, реңкін айқын ажыратып, тап басып, орнымен үйлестіріп жұмсай білуде.

Тілдің табиғатын айқын сезініп, синонимдерді таңдап, талғап пайдаланып, сөйлем ішінде дұрыс қолданудың күнделікті қарым-қатынаста айрықша маңызы бар. Лексиконы синонимге бай адам сөз мағыналарының нәзік реңктерін деп басып, қолдану шеберлігінің арқасында шешен сөйлеп, ойын анық та тартымды жеткізе біледі. Демек, синонимдер тіл байлығы дегенде біз сөздердің жеке тұрғандағы жай тізбегі деп түсінбейміз, олардың кең қолданысқа түсіп, көңілдегі көрікті ойды мүлтіксіз шебер жеткізудегі мәнді қызметін айтамыз.

Қазақ тіліндегі синонимдерді жүйелі түрде зерттеу, оның сөздігін құрастыру өткен ғасырдың елуінші жылдарының ортасынан басталады. Содан кейінгі жарты ғасырлық кезеңде синонимдерге қатысты тақырыпта бірнеше кандидаттық, докторлық диссертация қорғалды. Ғылыми жұмысының негізгі бағыты қазақ тілі лексикологиясы мен лексикографиясын зерттеуге арналған филология ғылымының докторы Әсет Болғанбаевтың «Қазақ тіліндегі синонимдер» атты монографиясы (1970 ж.) қазақ тіл біліміндегі іргелі ғылыми еңбек ретінде бағаланды. Оның құрастыруымен «Қазақ тіліндегі синонимдер сөздігі» 1962 жылы тұңғыш рет жарық көрді. Бұл сөздік 1975 жылы екінші рет басылып шықты. Ғалым өз еңбегінде қазақ тіліндегі синонимдік қатардың бәрінен гөрі етістікте, сондай-ақ зат есім мен сын есімде көбірек кездесетінін атап көрсетті¹. Автор сөздіктің алғы сөзінде: «Қазақтың синоним сөздер байлығы әлі күнге жиналып-теріліп біткен жоқ. Оның жиналғанынан жиналмағаны көп, зерттеліп жүйеленгенінен тексеріліп сараланбағаны басым»², – деп ескерткеніндей, синонимдер сөздігін құрастырудағы тәжірибенің жоқтығынан синонимдік қатарды құрайтын сөздердің айырым белгісін дәл анықтап, оларды жинақтап, топтастыруда едәуір қиындықтардың болғаны мәлім.

Синоним сөздер әр түрлі жолмен, атап айтқанда, сөздің мағыналық жағынан дамып, қосымша жанама мағыналық реңктің жасалуынан, әдеби тіл лексикасының жергілікті ерекшелікке жататын сөздер есебінен, көнерген сөздер мен кәсіби лексика есебінен баюы арқылы, басқа тілдегі сөздердің тілге енуінен қалыптасады. Бұл – синонимдердің пайда болуының басты жолдары.

Мағынасы әр басқа, тұлғасы ортақ омонимдерге қарама-қарсы тілдік құбылыс ретінде синонимдердің мағыналары бір-біріне жақын, өзара мәндес сөздер. Әрі синонимдік қатар құрайтын сөздер әр алуан сөз табына жатпайды, бір ғана сөз табына қатысты. Әр басқа сөз табына жататын сөздердің синонимдік қатар құрауы тек бірлі-жарым сан есімнен ғана ұшырасады. Мысалы, *екі – қос – пар – егіз, екіден бірі – жартысы – жарымы, төрттен бір – ширек* сияқты сан есіммен синонимдік қатар құрайтын сөздер басқа сөз табына (зат есімге, сын есімге) жатады.

Қазақ тіліндегі синонимдік қатар құрайтын сөздер барлық дерлік сөз

табынан кездеседі.

Мысалы, зат есім синонимдері: *күш – қуат – әл – қайрат, арыз – шағым, аспан – көк – әуе, уәде – серт – ант, қайғы – уайым – шер – мұң, тірек – таяныш – сүйеніш, ауру – науқас – кесел – дерт – сырқат, қораз – әтеш, шеше – ана, тәулік – сөтке, түрме – абақты.*

Сын есім синонимдері: *кіршең – кіршіл, күшті – әлді, қарулы – қайратты, үлгілі – өнегелі – тәлімді, үлкен – дәу – зор – нән – ірі – дәй, қабілетті – дарынды – талантты, сыпайы – биязы – сынық, жабайы – тағы, тәрбиесіз – көргенсіз, түсінікті – ұғымды, жаман – нашар.*

Етістікке жататын синонимдер: *кіру – ену, көгеру – көктеу, шайқасу – сайысу – айқасу, үйлендіру – аяқтандыру, шаншу – түйреу, түнеу – қону, менсінбеу – қорашсыну – қомсыну – олқысыну – кемсіну, балағаттау – боқтау – тілдеу, ұстау – тұту, атойлау – ұрандау, таяну – сүйену.*

Үстеуге қатысты синонимдер: *шала-шарпы – шала-пұла, үнемі – ұдайы – ылғи – әрқашан – дәйім, бекер – текке – босқа – бекерге, тым – аса – өте, соң – кейін, жылдам – тез – шапшаң, ерекше – айырықша, мана – бағана, әдейі – қасақана, мүлде – мүлдем – тіптен – атымен.*

Есімдікке жататын синонимдер: *анау – ана, қаниа – неше – қаниау – нешеу, барлық – барша – күллі – тамам, барлығы – бәрі, әлдекім – әлдебіреу, сол – со, бұл – бұ, ешқандай – ешбір, ештеме – дәнеге – ештеңе, міне – мінекей, сонау – сона.*

Одағайлар: *қап – әттең – әттегене, паһ-паһ – пай-ай, құп – ләббай, апырай – апырмау – ойпырмай – ойпырмау – япырай – япырмау, тәйт – тек – жә.*

Еліктеуіш сөздер: *арс-арс – ауп-ауп – шәу-шәу, шаңқ-шаңқ – шаңқ-шұңқ, гүр-гүр – күр-күр, сарт-сарт – сарт-сұрт, ырқ-ірк және т.с.с.*

Шылаулар: *бірақ – алайда – дегенмен – әйткенмен – себебі – өйткені – неге десең, не – немесе – я – яки.*

Сан есімдер: *үш – үшеу, төрт – төртеу, он мың – түмен.*

Қазақ тіліндегі синонимдер лексикалық (*адым – қадам, азат – бостан, алыс – қашық – қиыр – қиян – шыған, соң – кейін, дейін – шейін*), морфологиялық (*сезімтал – сезгіш – сезімді – сезімпаз – сезімшіл, түйіндеу – түйнектеу, түртпектеу – түрткілеу, таразышы – таразбан, ашушаң – ашуланишақ, ашуқор – ашуланғыш – ызақор*), синтаксистік (*есіктен шықты – есік арқылы шықты, келіп тұрды – келіп жүрді*), фразеологиялық (*аза бойы қаза болды – ат-тонын ала қашты, көз ілмеді – көз шырымын алмады, кең байтақ – ұлан байтақ*), сөзжасамдық (*бейкүнә – күнәсіз, беймезгіл – мезгілсіз, пішіндес – кейіптес – кескіндес – өңдес, түстес – келбеттес – тұрпаттас – сыңайлас – әлпеттес*) синонимдер деп ажыратылады.

Мақал-мәтелдің бір-бірімен синоним болып жұмсалуды да синтаксистік синонимге жатады. Қайсыбір ғалымдар қай тілдің лексикасында болса да бір мағынада ғана айтылатын екі немесе бірнеше сөз жоқ. Сондықтан бұл сөздердің ұқсастығын абсолюттік ұқсастық деуге болмайды деп есептейді¹. Дегенмен, тілдік бірліктердің мағыналық жағынан жақындығы әрқалай болатындықтан, зерттеушілер синонимдік сөздердің де әр түрлі екендігіне баса назар аударып келді. Синонимдік қатардың кейбір топтарының арасында сәл-пәл мағыналық

немесе реңктік айырмашылықтың да аңғарылатыны белгілі. Синонимдік бірліктің келесі бір тобына абсолют синонимдер жатады.

Қайсыбір синонимдік сөздердің бір-бірінен реңктік, стильдік айырмашылығы бірден айқын аңғарыла бермейтіндіктен, оны тек контекстке, мәтінге қарап сезуге болады. Сондықтан синоним сөздердің басым көпшілігін бірін-біріне ауысырып айта бергенімізбен, олардың белгілі бір сөздермен ғана тіркесіп айтылатыны, белгілі бір сөйлемдерде ауыспай қолданылатыны да аз емес. Сырттай қарағанда *адам*, *кісі* сөздері мағыналық реңкі мен қолданысында еш айырмашылық жоқ абсолюттік синонимге ұқсайды. Алайда ана тілінің табиғатын сезінетін адамдар олардың сөйлемде жұмсалыуындағы нәзік нюансты аңғара алады. «Бізге *адам (кісі)* керек», «бүгін екі *адам (кісі)* келді» дегенде бұл екі сөзді ауыстырып қолдана беруге болады. Ал «*адам емес*», «*адам баласына жуымайды*», «*адам* деген – ардақты ат», «*үйге кісі келді*», «*мына кісіден сұраңыз*», «*кісі баласы кінәмшіл*», «*мына кісі кім?*» дегенде аталған екі сөз бір-бірін алмастыра алмайды. Сондай-ақ *кәрі кісі*, *кәрі адам*, *қарт кісі*, *қарт адам* деп қатар жарыстыра қолданғанымызбен, жан-жануар аттарымен тіркесте *кәрі* сөзі ғана айтылады: *кәрі сиыр*, *кәрі жылқы*, *кәрі ит*.

Ана тілінің ерекшелігін сезіне алатындар *дауыс* пен *үн* синонимдік қатарының да қолданылу ерекшелігін айқын ажыратады. Себебі *дауыс* дегеннің мағынасында нақтылық, демек құлақпен еститін ұғым басым. Мысалы, адамның *даусы*, жас баланың *даусы*, мотордың *даусы*. Ал *үн* сөзінің мағынасы мұнан гөрі кеңірек. Онда нақтылық та, бейнелеп айту мағынасы да бар. Демек, *үн* сөзі нақтылықпен де, абстракты ұғымды білдіретін зат есіммен де тіркесіп айтыла береді. Мысалы, адамның *даусы*, адамның *үні*, бірақ Азия *үні* (*даусы емес*), қазақ *үні* (*даусы емес*). *Ескі* мен *көне* синонимдерінің қолданылуында да айырмашылық бар. *Ескі* сөзі нақты затпен (ұстайтын, көретін, денемен сезінетін) байланысты айтылады: *ескі киім*, *ескі мүлік*. Ал абстрактілі зат есіммен *көне* сөзі тіркеседі: *көне жазбалы тіл*, *көне шағатай тілі*, *көне өзбек тілі*. Демек, синоним сөздерге қойылған айырым белгіні негізге ала отырып, синонимдік қатарға енгізуге болатын атаулардың мағыналарына бастан-аяқ талдау жасаған жөн болады. Бұл жерде ескеретін мәселе – синоним сөздердің әрдайым бірінің орнына екіншісі талғаусыз қолданыла беруін заң деп қарауға болмайды. Синонимдік қатарға енетін сөздер қолданылуына қарай емес, көбіне жалпы мағыналарының үйлес келуіне қарай топтастырылады.

Белгілі бір ұғымды білдіретін мәндел сөздердің топтарын синонимдік қатар дейміз. Әрбір қатарда бір сөз басқа синонимдерге қарағанда басым айтылып, басқа сөздерді өзінің төңірегіне топтауға негіз болады. Ондай сөздер тіркес сөз (доминат) немесе басым синоним деп аталады. Басым синоним болатын сөздер өзінің негізгі мағынасында ғана келуге тиіс. Тіркес сөз әрбір қатарға енетін сөздердің әр түрлі мағыналық, стильдік, қолданылу ерекшеліктеріне қарай таңдап алынады.

Көп мағыналы сөздердің бірнеше лұғаттық мақалада беріліп, әр алуан сөздермен жекелей синонимдік қатар құрауы жиі кездеседі. Тілдегі көп мағыналықпен байланысты кейде белгілі бір синонимдік қатардағы әрбір жеке сөздерден басқа синонимдік қатарлар туып, бірімен-бірі ұласып, шексіз кете беруі де мүмкін.

Мұндай жағдайда әрбір сөздің белгілі контекстегі пайда болған мағыналық реңктері емес, оның тұрақтанып қалыптасқан, жалпыға мәлім мағыналары негіз етіп алынады. Кейбір сөздердің екі немесе одан да көбірек негізгі мағыналары болады да, бір сөз бірнеше синонимдік қатарда қолданыла береді. Мәселен, *дүние* деген сөз сөздікте төрт түрлі синонимдік қатарға (*әлем, жаратылыс, зат, өмір*) енгізілді. Бір қатардағы синонимдер көбіне бір ғана ұғымды білдіретіндіктен, ондай ұғым аяқталып, шектеліп отырады. Әрбір ұғымның аяқталған шегін, жеткен жерін оның логикалық бірлігіне қарай ажыратып білуге болады. Ол үшін ең алдымен әрбір жеке сөздің мағыналарын жете білу керек. Мәселен, *талас – дау – ұрыс – керіс – жанжал* деген бес сөз белгілі контексте мағыналарының үйлес келуіне қарай бір синонимдік қатарға ұйыстырылады. Бірақ әрқайсысының мағыналарын зер салып талдасақ, мынадай ерекшелікті аңдауға болады. «*Талас*» деген сөз белгілі бір адамдардың арасында бір мәселеге жай ғана келіспеушілікті білдірсе, «*дау*» соның басылмай, қыза түскенін көрсетеді. «*Ұрыс*» – келіспеушіліктің өршіген түрі. Барлығының жеткен жері, шарықтау шегі – «*жанжал*». Бұл – белгілі бір ұғымның шектеліп біткен жері. Мұндағы болған оқиға, қимыл-әрекет тек жай таластан басталып, қатты сөзбен аяқталып тұр. Егер мұнан әрі оқиға қызып дами берген болса, жанжал төбелеске (қол күшіне) ауысады. Бұл екеуінің ұғымы екі басқа. Біріншісінде ой, пікір, сөз таластары болса, екіншісінде күш таластары басым қолданылады. Басқа синонимдік қатарлар да осы тәртіппен топтастырылады.

Синоним болатын сөздерді мынадай үш түрлі белгілер арқылы танып білуге болады.

1. *Мағыналық реңктер*. Бір ұғымды білдіретін мәндес сөздердің де бір-бірінен сәл мағыналық айырмашылығы болады. Мәселен, бір сөз бір сөзден мағына жағынан сәл жоғары, я әнтек төмен болуы мүмкін. Мысалы: *алып - алпауыт, атқыш - мерген, белсену - құлшыну*, т.б. Енді бір ретте біреуінің мағынасы екіншісінен сәл кең, я тар болуы ықтимал. Мысалы: *соғыс - ұрыс, ұстаз - мұғалім, байлық - мұқаммал*, т.б. Мәндес сөздердің бір сыңары көп мағыналы, қалған сыңары бір мағыналы болуы мүмкін. Мысалы, *ат-есім*. Синонимдердің біреуі деректі, нақтылы ұғымда тұрса, екінші сыңары дерексіз жалпы ұғымда қолданылады. Мысалы: *маңдай - пешене, бала - перзент, іш - құрсақ, күзетші - сақшы*, т.б. Синонимдер ауыс мағынада қолдану қабілетіне қарай да дараланып бөлінеді. Мәселен, *көмей мен көмекей* дегендердің алғашқысы *пештің көмейі, тоғанның көмейі* деп ауыстырып айтуға көнеді де, соңғысы мұндай қатынасқа түспейді. Яғни *тоғанның көмекейі, пештің көмекейі* деп айтылмайды. Синонимдер бір-бірінен сөз тудыру қабілеті жағынан да ерекшеленеді. Мәселен, *жол* мен *сапар* сияқты мәндес сөздердің алғашқы сыңары сөз тудыруға соншама қабілетті (*жолдас, жолаушы, жолшыбай, жолдама, жолсыздық, жолақ*, т.б.), ал оның *сапар* сыңарының сөз тудыру мүмкіндігі аз, яғни қабілетсіз.

2. *Стильдік реңктер*. Сөздердің стильдік реңктері олардың неше алуан функционалдық стильде қолданылуымен тығыз байланысты. Әрбір тілдің қаншалықты дамығандығы сол тілдегі стильдік салалардың санымен қоса, сапасымен де мөлшерленіп өлшенеді.

Әдеби тілі ерте дамыған тілдердің стильдік белгілері айқын сараланып, жігі бір-бірінен бөлініп тұрады. Ал жазба әдебиеті кенжелеп дамыған елдерде сөздердің стильдік түрі мен жігі ажыратылмай, бір-бірімен араласып жатады. Қазақ тіліндегі сөздердің стильдік түрі мен жігі өткен ғасырдың 50-жылдарынан кейін ғана саралана бастады. Сондықтан оның нақтылы саны мен түрін кесіп-пішіп, үзілді-кесілді жүйелеп, таратып айтып беру әзірге қиын. Дегенмен, қолға жиналған материалдарға сүйене отырып, сөздердің стильдік мәнін мынандай түрге бөлуге болады: а) қадір тұтып сыйлағандықты білдіретін реңктер (*есім - ат, ақсақал - қария*); ә) салтанат құру, көтеріңкі түрдегі реңктер (*жұлде - бәйге, мерекелеу - тойлау, азамат - жігіт*); б) поэтикалық реңктер (*асқар - биік, қол - әскер, шапақ - арай*); в) дәрекілік мәндегі реңктер (*бет - сықпыт, ерке - шолжың, ақсақ - шойнақ*); г) кекесін, мысқыл түрдегі реңктер (*қожандау - қодыраңдау, қораздану - қоқилану, еліру - желпілдеу, жеңілтектену - тұштаңдау*); д) кеміту, менсінбегендік мәніндегі реңктер (*көлік - бұт артар, еркек - бөрік киген, адам - тірі жан*).

3. *Сөз қолданысындағы реңктер.* Тілдегі сөздер көп замандар бойына өмір сүріп қолданыла келе олардың әрқайсысы өзіне лайықты меншікті қоныс, тұрақты мекенжай табады да, біржола орнығады, тұрақтанады, бет алды ауа жайылып жүре бермейді. Сөздерді сөйлегенде де, жазғанда да сол қалыптасқан меншікті орнына дәл жұмсауды қажет етеді. Мәндес сөздердің бірінің тіркесіндегі сөзбен екінші сыңары да тіркесе бермейтіндігі жиі байқалады.

Ел және халық дегендер мағыналас болғанымен, *ішіне ел қонды* деп айтылады да, *ішіне халық қонды* деп айтылмайды. *Шөміш* пен *ожау* да сондай. *Шөміштен қысты* (қақты) деп айтуға болғанымен, *ожаудан қысты* деуге келмейді. *Бет жыртысты, жүз шайысты* дегендер де осыған жатады. Сол сияқты *биік* пен *бойшаң* да – синоним. *Биік адам, бойшаң адам* деп айтылғанымен, *биік тау* деп айтылады да, *бойшаң тау* деп айтылмайды. Синонимдер бір-бірінен қолдану жиілігі жағынан да өзгешеленеді. Мәселен, күнделікті сөз қолдану тәжірибесінде *қалың* деген сөз *ну* деген синонимдік сыңарына қарағанда жиі қолданылады. Сондай-ақ *өмір* деген сөз ғұмыр дегеннен гөрі көбірек айтылады. Сөз нәзіктігін түсіну, әсіресе түсіндіру – өте қиын іс. Демек, синоним болатын сөздердің не мағынасында, не стильдік мәнінде, немесе сөз қолдану жүйесінде әйтеуір бір өзгешелігі болуы – міндетті шарт. Ал дублеттерге мұндай шартты белгілер мүлдем қойылмайды, олардан талап етілмейді де. Дублеттер қайда қолданылса да, барлық жерде де бір-бірінен ешбір айырмашылығы білінбей тұруы керек. Тек сондай теңбе-тең, бірдей жұп сөздер ғана дублет деп танылады. Синоним мен дублеттердің арасында нақтылы көзге бадырайып көрініп тұрған ерекшелікті табу өте қиын. Сәл мағыналық ерекшелігі байқалса, дублет деп жүрген сөзіміз синоним болып шығады. Керісінше, аз ғана мағыналық, стильдік немесе қолданылу өзгешелігінен ажыраса болды, синоним деп танылып жүрген сөздердің дублетке ауысуы оп-оңай.

Сөз бен сөздің арасындағы зәредей ерекшелікті тани білу үшін де жай көз емес, жіті көз керек. Мәселен, *жұмырық пен жұдырық, қабырға мен қабыртқа* дегендер нақ бірдей дублет сияқты. Тереңірек үніліп қарасақ, бұлардың әрқайсысынан әр түрлі ерекше белгілерді табуға болады. Жұмырық қолдың

саусақтарының жай жұмылған қалпы. Мысалы: *ашса алақанында, жұмса жұмырығында* деп айтылады. Ал жұдырық деп жұмылған саусақтардың бір нәрсені ұруға тас түйін болып түйілуін айтамыз. Сондықтан да болса керек, *жұдырықтау, жұдырықтасу* деп айтылады да, *жұмырықтау, жұмырықтасу* деп айтылмайды. Мысалы: *қорыққан бұрын жұдырықтайды, жызылғанға жұдырық, жуан жұдырықты адам* делінеді. *Қабырға* мен *қабыртқа* да солай. *Қабырға* – жан-жануарлардың омыртқасы мен төс сүйегін байланыстырып тұратын бір жақ тұтас сүйегі. *Қабырғасына батты, қабырғасымен кеңесу* дегендер содан алынған. Ал *қабыртқа* – сондай сүйектердің әрбір талы. Мәселен, *малдың бір жақ қабырғасын түгел сөгіп алды да, үш тал сүбе қабыртқасын қазанға салды* деуге болады. *Үйдің қабырғасы, қабырға сағат, қабырға газет* делінеді. Бірақ *қабыртқа газет, қабыртқа сағат* емес.

Ана тілінің синонимдер байлығын еркін білу – өз ойыңды соншалықты дәлме-дәл етіп жеткізе алу деген сөз. Әрбір ой халық тілінен сұрыптап алған сөздер арқылы жүзеге асады. Тіл ойды ғана білдірмейді, сонымен бірге сезім мен ерікті билеу үшін де қолданылады. Тіл әсерлі де тартымды болуы керек. Бүгінгі қазақ тіліндегі неше алуан стильдік мүмкіншіліктің бәрі де бай синонимдердің қызметі арқылы көрінеді.

Қазіргі кезде тіліміздегі синонимдер мән-мағынасы мен қолдану аясына қарай сала-салаға бөлініп, саралана бастады. Қазақ тілінің синонимдері саны мен көлемі жағынан да, синонимдік қатарлардың молшылығы жағынан да өте бай. Бір ұғымды білдіру үшін кейде 20-30 синоним сөз қолданыла береді. Синонимдердің қолданылу өрісі өте кең, сөйлегенде, жазғанда белгілі бір ойды сегіз саққа жүгіртіп, тілді соншалықты оралымды етеді. Әр адамның ойлаған нысаналы мақсатына, көңіл-күй, көзқарасының әуеніне қарай айтайын деген пікірін басқа кісілерге нақтылы, дәл әрі көркем етіп жеткізуде синонимдердің атқаратын қызметі соншама үлкен. Кімде-кім мәндес сөздердің нәзік мағыналық ерекшеліктерін дұрыс аңғарып, керекті жерінде лайықты қолдана білген болса, ондай адамның сөйлеген сөзі, жазған еңбегі соншама мәнерлі де тартымды болмақ. Қаламы төселген, тілге шебер кісілердің жазғандары әрқашан өте тартымды, әрі көркем болып келуінің негізгі тетігі олардың тілдік материалдарды орынды, асқан шеберлікпен пайдалана білуінде.

Жас буынды тілге жетік етіп тәрбиелеп, синонимдерді дұрыс пайдалануға баулу үшін, ең алдымен, мектепте оқушыларды өздері білетін сөздердің мағыналарын дұрыс танып, дәл жұмсай білуге дағдыландыру қажет. Синоним сөздердің нәзік мағыналары қалай ажыратылып, қалай қолданатындығын үнемі қадағалап отыру міндет. Мұғалімдер, әсіресе тіл мен әдебиет пәнінің оқытушылары оқушылардың сөздерді қалай болса солай, жауапсыздықпен теріс қолдана салуына жол бермеуге тиіс. Ұқыпты педагог бұл іске ерінбей көңіл бөліп, тынбастан жұмыс істейді. Оқушыларды сөзді дұрыс жұмсай білуге, мұқияттылыққа баулиды, ойлаған ойын дәлме-дәл, көркем етіп баяндауға жаттықтырады. Сонымен қатар әр түрлі тақырыпқа мазмұндама, шығарма жазғанда да синонимдерді орынды пайдалануға үйретеді.

Қазақ тілінің синонимдік байлығын емін-еркін игеру тек мектеп оқушыларының ғана жұмысы емес. Сонымен қатар бұл – студенттер мен жоғары оқу

орындары оқытушыларының, насихатшылардың, журналистер мен жас жазушылардың, сайып келгенде, барлық қалам қайраткерлерінің тел ісі. Синонимдерді игерудің әсіресе аудармашылар үшін өте қажет екендігін аудармадан мол тәжірибесі бар қаламгерлер көп сөз етеді.

Синонимдерді қолданудың Ә.Болғанбаев атап өткен мынадай тәсілдері бар:

1. Алдыңғы сөйлемде немесе қатар тұрған тексте бір рет пайдаланған сөзді қайталамас үшін оны басқасымен алмастырады. Мысалы: Ерегісте *ер* өлер, екі *батыр* егессе, екеуінің бірі өлер (Мақал). Айнала шабытты *еңбек*, қызу *жұмыс*. Бізде үздік көп жастар жеке дара («Айтыс»). Шайқалған елге тиянақ бер! Елді *бейбіт*, жұртты *тыныш* ет! (І.Жансүгіров). Қаладан қашық тұратын ауылға бәрі *қат*, бәрі *зәру* (Ә.Нүрпейісов). Көл *тартылар*, дария *сарқылар*, бірақ Күнікейдің күші сарқылмас (Е.Мүсірепов). Ой адамды асыл мұратқа *бастайды*, ой адамды зұлымдыққа да *жетелейді* («Соц. Қаз».).

2. Белгілі бір ұғымды түрлі белгілерімен жан-жақты сипаттап көрсету үшін синонимдер бір-біріне қарсы қойылып та, салыстырылып та, ыңғайласып та тұра береді. Мысалы: *Бет* көрсе, *жүз* ұялады (Мақал). *Қауіп* бар жерде *қатер* бар (Мақал). Ақтамақ *жымиса*, ол *ыржияды*. Ақтамақ мырс етсе, ол жарқылдап күледі (Ғ.Мұстафин). Залдың орта тұсында өңкей *ажарлы* қыздар, *әрлі* әйелдер отыр (З.Қабдолов). Болашақтың иесі, сендердікі келешек (О.Шипин). Хан баласы ақсүйек, Ежелден табан аңдысқан. Ата *дұшпан* сен едің, ата *жауың* мен едім (Махамбет).

3. Белгілі бір ұғымды әр жақтан толық сипаттап беру үшін 2 немесе 3-4 синоним сөз қатарынан қолданылады. Мысалы: Балташ жолдасқа *опашыл*, *уәдешіл* болатын (Ж.Аймауытов). Майлыбайдың уысындағы күміске өзді-өзі *таласып*, *қырылысып*, *төбелесіп*, өліп қала жаздады (Ж.Аймауытов). Жылатушы көп болса, *уатушысы*, *жұбатушысы* да мол болған ел сорлы бола ма? (М.Әуезов). Дәл қасымызда үш *бастау*, *қайнар*, *бұлақ* бар. Соларды пайдаланайық дейміз (Ә.Тәжібаев). Жау әскерін *тәжірибелі*, *әккі* генералдар басқарады (Т.Ахтанов). Бандалатов қыр қазақтарының қонақжайлығына, жомарттығына *қызыға*, *құмарта* қарайды екен (Т.Әлімқұлов). Жақып *езіліп*, *еріп*, *балқып* кеткен сияқты болады (Ғ.Мұстафин). *Ибалы*, *инабатты*, *ізетті* жандар қазақта баршылық («Жас Алаш»). Қатар қолданылған синонимдер бір-бірінің мағынасын толықтырып тұрады. Біреуіндегі кемшін мағыналық, стильдік реңк басқаларынан табылып, бүтін бір ұғымды әр түрлі белгілерімен жан-жақты алып көрсетеді.

4. Тілдегі синонимдерді жекелеп те, кезектестіріп те, жұптап та, топтап та қолданғанымыз сияқты бұларды қосарлап та пайдалануға болады. Мысалы: *кұш-қуат*, *құрбы-құрдас*, *ар-ұят*, *аман-сау*, *үлгі-өнеге*, *азып-тозу*, *қорқытып-үркіту*, *қажымай-талмай*, *өткен-кеткен*, *даусыз-талассыз*, *мұңды-зарлы*, *өніп-өсу*, т.б. Екі синоним сөз қосарланып қолданғанда бұлардың бұрынғы жеке мағыналары абстракцияланып (яғни жалпыға айналып), білдіретін ұғымның көлемі кеңейеді. Мұндағы күрделі ұғым екі сөздің, дара мағыналарының жиынтығынан шығады. Мәселен, *үлгі-өнеге* деген қос сөз барлық жақсы қасиетті жинақтап тұрған болса, *азып-тозу* деген қос сөз барлық күйзелушілік пен жетімсіздікті топтастырып тұр. Тілдегі синоним болып

жұмсалатын жеке сөз атаулылардың бәрі бірдей талғаусыз қосарлана бермейді. Бұлардың ішінде де талай заманнан бері жұпталып айтылып, тиянақталған, мағына жағынан, көркемдік мәні жағынан аз да болса ерекшеліктері барлары ғана қосарланып қолданылады деп түсіну керек.

5. Қазақ тілінде мағыналас екі сөз қатар келіп, алдыңғысы соңғысын анықтап, мағынасын күшейтеді. Мұндай сөз қолданысын тіл білімінде *плеоназм* дейді. Мысалы: *кең байтақ ел, айдын шалқар көл, қырмызы қызыл жібек, заңғар биік тау, зәулім биік үй, қызыл жоса қан, нән семіз жылқы, жайдары жарқын мінез, орасан зор жұмыс, құр бекер жүріс*, т.б. Синонимдерді жекелеп, жалғыз-жарымдап жұмсаудан гөрі плеонастикалық тәсілмен жұптап қолдану әлдеқайда мәнерлі болып ұғынылады. Мәселен, байтақ жер дегеннен гөрі ұлан байтақ жер деп айту әлдеқайда күштірек мән туғызады. Сол сияқты ғажайып оқиға дегеннен таңғажайып оқиға дегеннің мәні басымырақ түседі.

6. Синонимдер тек жеке сөздерден ғана емес, сөйлемдер арқылы фразалық тіркестерден де кездесетінін атап өттік. Көңілдегі көрікті ойды сөзбен кестелеп айтып беру үшін фразалық тіркестер тілде орасан зор қызмет атқарады. Мәселен, *басқыншы жауды талқандады* деген сөйлемдегі *талқандады* деген сөздің орнына *жермен-жексен етті, күлін көкке ұшырды* десек, сөзіміз әлде қайда әсерлі шыққан болар еді. Сондай-ақ екі синоним сөздің қатар қолданылғаны тәрізді мағына жағынан өте жақын екі фразалық тіркесте қаз-қатар жұмсала береді. Мысалы: *Қатерлі қауіп* төнген күндер де өтті, итжығыс, бірде олай, бірде бұлай (Қ. Айнабекұлы). *Бармақ шайнап, сан соғып*, құсамен өткен өмір ғой бұл да бір (Қ. Жұмаділов). Бұл салада да жетістіктермен қатар *әттеген-ай дегізіп, сан соқтырарлық* олқылықтар да бар («Жетісу»). Исекең Бекболаттың *ер жүректігін, қайтпас қайсарлығын* көрсететін мысалдар келтіреді («Жетісу»).

7. Синонимдерді жеке сөз бен жеке сөз, қос сөз бен қос сөз, фраза мен фраза күйінде ғана емес, араластырып та жұмсай беруге болады. Мысалы: Ақ сақал абдырады, састы, қысылды, жан терге түсті (Ж.Аймауытов). Гүлнаш апай ақ тарылмады, шешіліп сыр жармады (Т.Әлімқұлов). Жолыққан жанның бәрі де оған ат үсті, асығыс жауап берді (Ж.Жұмаханов). Ойдың да шикісі бар күлді-көмеш, Сүйкімсіз арам астай адам жемес. Дүмбілез, дүбарасы бар оның да , Әрі-сәрі, не ол емес, не бұл емес (Ә.Оңалбаев). Ел-жұрт, халқы мен ата-анасын көреді («Батырлар жыры»). Әй балалық - ай, соғанда қайғырады, - деп жұмсақ тап, жайып-шуып айлаға көшт і («Лен.жас»).

8. Синонимдерді қолданудың тағы бір тәсілі - парафраза. Мұны кейде перифраза деп те атайды. Бұл сөздің мәнісі жеке сөздің орнында оның түсінігін сипаттап беру болып шығады. Мәселен, Алматы дегеннің орнына *Қазақстанның астанасы*, М.Әуезов деудің орнына *«Абай жолы» романының авторы*, Күләш деудің орнына *қазақтың бұлбұл әншісі* деп қолдануға болады. Парафраза бір заттың белгілі бір қасиетін айрықша атап өткісі келгенде, немесе соған ерекше назар аудартып, ден қойғызу мақсатында қолданылады. Кейде бір сөзді қайталамай, ойды түрлендіріп баяндау үшін де жұмсалады.

9. Мағынасы жағымсыз сөздердің мәнін тыңдаушыларға жеңілдетіп, жұмсартып айту тәсілін тіл білімінде эвфемизм деп атайды. Бұл да тіл мәдениетінің бір тәсілі болып саналады. Мәселен, *өсек-аяң* дегеннің орнына

жаяу почта, ұзын құлақ, сымсыз телефон деп, *өтірік сөз* дегеннің орнына *қоспа* деп, *өсекші* дегеннің орнына *жеңіл ауыз* деп, *пара* дегеннің орнына *ауыз бастырық* деп, *ұрлық* дегеннің орнына *жиендік* деп, *қартаю* дегеннің орнына *жасы ұлғаю* деп жұмсартып қолдана беруге болады. М.Әуезов «Абай жолы» романында Абайдың өлімін мынадай эвфемизмдер арқылы бейнелеген: «Осылайша айналасы айықпаған сұр тұман, суық заман ішінде ұлы жан дүниеден көшті. Мағаштың қырқын беріп болған күннің ертеңінде Абай және қаза тапты. Ұлы кеуденің демі тоқталды. Шөл даланы жарып аққан дариядай игілік өмір үзілді. Сонау бір шақта тасты тақыр, жалтыр биік басына жалғыз шығып, зәулім өскен алып шынар құлады. Өмірден Абай кетті». Мұнда жазушы Абай деудің орнына бірде *ұлы жан*, бірде *ұлы кеуде*, бірде *игілік өмір*, бірде *зәулім өскен алып шынар* деп парафраза тәсілімен ерекше назар аудартып қызып отырған болса, өлді деген жағымсыз сөздің орнына *дүниеден көшті, қаза тапты, демі тоқталды, үзілді, құлады, кетті* сияқтанған эвфемизмдер қолданған.

Мұхаң кейде синонимдердің ішінен біреуін ғана таңдап алып, соған ерекше ден қойғызып отырды. Мәселен, жазушының Фатимаға арнап жазған бір хатын («Қазақ әдебиеті», 5 ақпан, 1998 жыл) оқығанымызда «жүз» деген сөзді «жүз көріскенде» деп үш мәрте, «жүз бен жүз» деп бір рет қолданыпты. Мұндай сөз қайталаудың орны бөлек. Бұл ана тілі табиғатын ерекше сезінуден туған ерекше бір сөз қолданыс тәсілі болса керек. Демек, сөз қайталаудың орынсызымен қатар орындысы да болады деп түсінген жөн. Синонимдерді орнын таппай, жай қолдана салу кейде ұғымға кері әсер етеді. Мысалы: *Отырыстарда, кеіштерде «арақ іш» деп зорлайды. Тілі мен жагына сүйенген әр зорлаушының зорлау стилі әр түрлі* («Алматы ақшамы», 3 ақпан, 1993 жыл). Осындағы ішімдікке байланысты «зорлау», «зорлаушы» дегендер теріс қолданылған. Оның орнына «арақ іш деп қыстама» деп қолдану орынды. «Зорлау» қара күшпен еріксіз болатын іс-әрекет, ал «қыстау» сөз арқылы орындалатындығын екінің бірі ажырата бермейді.

Міне, бұл айтылғандардың барлығы да синонимдердің тілдегі атқ аратын қызметінің орасан зор екендігін көрсетеді. Тіл білімпаздарының синонимдер жайлы айтқан құнды пікірлері қай тілге қатысты және қай кезеңде айтылғандығына қарамастан, өз құнын еш уақытта жоймақ емес. Қайта барлық тілдегі синонимдерге ортақ қағида ретінде өмір бақи айтыла бермек.

Тіл - халықтың аса маңызды қатынас құралы болатындықтан, ондағы сөздер халық тілінің байлығы ретінде танылатыны мәлім. Зерттеушілер синонимдер түгілі мағыналық тепе-теңдіктегі дублет сөздер мен сөз варианттарында тіл жүйесінің сымбаты мен гармониясына нұқсан келтіретін кездейсоқ құбылыс санап, нұсқау берудің нәтижесі әрдайым дұрыс бола бермейтінін ескертеді. Өйткені тіл шұбарлауға итермелейтін сөз қолданудағы ала- құлалық пен тұрақсыздықты аластауға жағдай жасай отырып, тілді байытуға, түрлі амал-тәсілді жетілдіруге, стильдік өң беруге септігі тиюі ықтимал тенденцияны дамыту мақсаты көзделетіні белгілі.

Сөздің әр алуан варианттары мен дублет сөздер тұлғаларында айырмашылығы бар, бірақ мағыналары тепе-теңдікті білдіретін болғандықтан, сырттай

синонимдерге ұқсайтын, омонимдерге қарама- қарсы тілдік құбылыс. Алайда синонимдердің семантикалық ұқсастығы болғанымен, әр қайсысының өзіне тән не сәл-пәл мағыналық, не реңктік, не стильдік, не эмоциялық ерекшеліктері бар екені белгілі. Ал сөздің вариант қатарлары бұндай ерекшеліктерді білдірмеуі тиіс. Соған қарамастан түрлі контексте қолданыла беретіндіктен, кей уақыт бір сөздің варианттарын әр түрлі бөлек сөздерден (синонимдерден) ажырату қиын соғады. Синонимдердің бір сөздің варианттарынан ажыратарлық дәл критерийінің айқын еместігі, синонимдер табиғатының да күрделі жақтары әлі жете зерттеліп біте қоймағанын аңғартса керек. Әр түрлі сөздерге жататын синонимдерді кейде бір сөздің варианттарынан ажыратудың қиынға түсуінің тағы бір себебі вариант тұлғалардың кейбірінің жүре келе мағыналық жағынан саралануымен немесе стильдік реңкке ие болуымен байланысты. Қайсыбір мағыналық толық тепе-теңдікте тұрған түбірлес сөздерді абсолют синонимдерге жатқызамыз. Мысалы, *құрттай - құртымдай - құртақандай - қиттай - құйттай - титтей - титімдай - тинамдай - тинақымдай - шиттей - биттей - битімдей* деген секілді көпшілігі түбірлес сөздер осылайша синонимдік қатар құрайды. Сондай-ақ *садақа* мен *садаға*, *жаңқа* мен *жоңқа*, *шұқыр* мен *шұңқыр*, *қыстау* мен *қыстақ*, *күзеу* мен *күзек*, *сұрау* мен *сұрақ* тәрізді түбірлес сөздерді мағына жағынан нақ бірдей деп айтуға мүлдем болмайды. *Қоңырсу* мен *көңірсу*, *пысылдау* мен *пышылдау* сияқты сөздерде бір-бірінен өзгеше. Мысалы: Тамызықсыз жас отын *пысылдап* жанбайды. Бала мұрны *пышылдап*, төсекте ұйықтап жатыр екен. Машинаның балонынан *пысылдап* жел шықты. Осындағы *пысылдау* дегеннің орнын а *пышылдау* деп қолдануға болмайды. *Пышылдау* тек жанды заттарға айтылса, *пысылдау* жандыға да, жансызға да бірдей жалпылама жұмсала береді. Осы тәрізді *аппақ/әппақ*, *лағынат/нәлет*, *заңғар/зеңгір*, *арырақ/әрірек*, *лазым/ ләзім*, *қанық/кәнік*, *қане/кәне*, *залым/зәлім/зұлым*, *өмір/зұмыр*, *ана/әне*, *мұрсат/мұрса*, *жаудыра/жәудіре*, *мағлұмат/мәлімет*, *мағлұм/мәлім*, *қанық/кәнік*, *нәрсе/нәсте* сөздері де баспасөзде қатар қолданылып жүр.

Жалпы айтқанда, сөздің синонимдік қатары мен жарыспа сөз тұлғаларының аражігін дәл ажырату мүмкін бола бермейді. Тіпті мағынасы тепе-тең бір сөздің дыбыстық варианттарының да тілімізде абсолют синоним ретінде қолданылып жүргені аз емес: бейіл - пейіл, айғайла - айқайла, бәле - пәле, мана - бана, дақ - так, дырдай - дындай, жәбір - зәбір, қостау - қоштау және т.с.с.

Мұндай синонимдер сөз тұлғаларының ықшамдалуы арқылы да жасалады: *хал/әл*, *ахуал/әл*, *жағдай/жәй/жәй*, *барлығы/бәрі*, *ажар/әр*, *шаһар/шәр(і)*, *заһар/зәр*, *қаһар/кәр*, *сағат/сәт*, *жағдаят/жәйт*, *ғалам/әлем*, *харекет/әрекет*, *қаріп/әріп*, *тағлым/тәлім*, *тағзәм/тәжім*, *кілең/кіл*, *зұмыр/өмір*, *мағлұм/мәлім*, *тағлым/тәлім*, *хайуанат/хайуана/хайуан/айуан*, *бәлки/бәлкім*, *аяулы/аялы*, *әнеки/әне*, *замана/заман*, *жұбауратты/жұбатты/жуатты/уатты*, *қадам/қадым/адым*, *газиз/әзіз/әз*, *біржолата/біротала/біржол*, *құдай/құдая/құда*, *берекет/береке* т.б. Зерттеушілер абсолют синонимдерге қазақ тіліндегі сөздің тұрақты варианттарында жатқызып жүр. Олардың ішінде үндестік заңына қатыстысы да (*ғана - қана*, *құрлы - гұрлы*, *гой - қой*, *мен - бен - пен*), басқа да сөздер бар (*дейін - шейін*, *риза - разы - ырза*, *нәсіп - несіп*, *залал -*

зиян). Тұрақты варианттардың ішінде өзіндік ерекшелігімен айрықшаланатын - семантикалық түрі: *быжсалақта – шыжсалақта, быж-быж – быж-тыж, быр-быр – пыр-пыр, бырт-бырт–пырт-пырт, быттию – баттию, гөй-гөй – көй-көй, гу-гу – ку-ку, гуле – куле, гуілде – куілде, гүж-гүж – күж-күж, гүжіл – күжіл*, т.б. Одағайлардың мелодика мен интонациялық құбылмалығы контексте түрлі варианттардың келе беруі үшін қолайлы екен. Мысалы, әр түрлі көңіл-күйіне, нақтылы жағдайға қарай бір сөздің *анырай - анырой - анырмай - ойпырай - ойпырмай - ойпырым - япырай - япырмау - япырмай – япырым* секілді семантикалық варианты абсолют синоним ретінде қолданыла береді. *Әттең/әттегене, ойбай/ойбұй/ұйбай, па/nah/най, nah-nah/най-най, oho/ehe, бай-бай/най-най, бәлі/нәлі, ей/әй, oh/ah/үh, ой/ай, уа/уай, айцай/айхай/ойхой/ айхой/ ойхой/айнай* да осы секілді. Қазіргі көркем әдебиетте жарыса қолданылып жүрген қайсыбір абсолют синонимдердің кездесу жағдайлары мынандай: а) сөйлеу тіліндегі жергілікті колоритті құрайды; ә) қайталамау үшін қолданылады; б) кейде (әсіресе поэзияда) сөз түрлендірудің, өлеңнің өлшем ұйқасы мен буын санын ескерудің әсері байқалады; в) жеке кейіпкердің сөз саптау ерекшелігін байқатады. Баспасөзде қолдану жарасымдығын тауып, әдеби тілде орныға алған вариант сөздердің синонимдерден бөлек, мағыналық жағынан әрбасқа атауларға айналатыны да кездеседі. Оған бір кездері жарыспа тұлғаларға жатқызып келген *өкімет - үкімет, ұлық - ұлы, кішік - кіші, қазір - әзір, ғаламат - әлемет* сөздері мысал болады. Варианттардың мағыналық саралануына кеп мағыналылықтың (полисемия) ықпалы басым болса, олардың артық сыңарын реттеуде омоним сөздердің тұлғалық даралануының елеулі ықпалы бар екен. Мысалы, *тырнақтау - тірнектеу, азар - әзер, ауан - әуен, зар - зәр, оп - өп, мына - міне, дару - дәру, тап - тәп* сөздері осылайша дараланған. Икемді емле ережесінің игі әсері арқасында қазақ тіліндегі бұрыннан айтылып келген жарыспа тұлғалардың тұлғалық жағынан болсын, мағыналық жағынан болсын реттелуі байқалады. Мысалы, бұрынғы сөздің омонимдік қатарларын *қайтып - қайтіп, хан - қан, бұлай - былай, қат - хат, ысыру - сыру, ием - ем, қас - хас, халық - қалық, хақ - қақ, хош - қош, ұру - ру, ауыру - ауру* түрінде ажыратып жазу қалыптасты. Дублеттер мен варианттар мағыналық тепе-теңдіктегі сөздер деп есептелгенімен, олардың семантикалық даму бағытында елеулі өзгешеліктер болса керек. Өйткені дублеттер фонетикалық, әсіресе морфологиялық варианттардан гөрі синонимдерге өте-мөте жақын. Сондықтанда көп уақыт жарыса қолдану арқылы жалпы халыққа танымал болған тепе-тең мағынадағы дублет қатарын лингвистер кейде абсолют синоним деп те атайды. Дей тұрсақта, дублет пен синонимдердің әр қайсысын даралап бөлетіндей өзгешеліктері де жоқ емес. Бұл екеуінің ұқсастығы – сыртқы дыбыстық формасы мен мағыналық бірлестігінде. Синонимдерге қойылатын басты шартты белгі – олар дыбыстық формасы жағынан бір-бірінен дараланып, белгілі бір ұғымды білдіруі қажет. Синонимдердің сыртқы тұлғалық ерекшелігі ұқсаспай да (*азамат - жігіт, ақылды - есті, құрғау - кебу, бүкіл - күллі, мүмкін - ықтимал*), ұқсасып та (*озық - озат, құмар - құштар, нығыздау - тығыздау, омыру - опыру, көксеу - өксеу, ұсыну - ұмсыну, одыраю - адыраю, т.б.*) келе береді. Синонимдерде кездесетін осы белгілер дублет сөздерден де табылады.

Дублеттердің синонимдерге айналуға бейім тұруынан қайсыбір кезде олардың ара-жігін ажырату қиынға соғады. Таяу уақытқа дейін дублетке жатқызылып келген кейбір сөздердің мағыналық жігінде немесе стильдік реңкінде, қолданылу тәсілінде сәл-пәл болса да өзгешілік болатындықтан, синонимдік қатар құрауға бейім тұрады. *Ерсі - сөкег - әбес, тонау - үптеу, керімсал - ыстық жел, келістіруші – мәмлегер, наубайхана - нан пісіретін үй, төліші - сақманшы, жәрдем – үме, емексу – дәмету, есерсоқ – кеңкелес – келесау – әулекі, куәгер – айғақкер, сіріңке (шағатын) – оттық (от алдыратын), дәріс – сабақ,, ақын–шайыр, біз – үскі (жуан , үлкен біз) , еңгезердей – зіңгіттей, татиды –арзиды* сөздері тепе-тең мағынаны білдіретініне қарамастан, жалпы халықтық сипатқа ие болғандықтан, дублет емес, синонимдік жұп құрмақ. Баспасөзде қатар қолданыла келе синонимдік қатар құрап кетуі мүмкін *божы - делбе, барқыт - мақпал, бөшке - күбі, шәмеле - кепене, музыка - саз, рақаттану - жырғау, дәуіт - сиясауыт, үнемі -дәуелі, шапағат - дәремет, көрпе - жуырқан, тебен - жуалдыз* жарыспаларының алдыңғы сыңары басымырақ қолданылып жүр. Нағыз тепе-теңдікте тұрған сияқты көрінетін *кілт/ашқыш, сіра/жүдә, дәу/нән, таңертең/азанда, керемет/ әйдік, тықақтау/тақақтау, қажет/әжет, мол/ырғын, рахаттану/жырғау* секілді уақыт сынынан өткен ұқсас тұлғалардың сәл-пәл мағыналық, стильдік реңкіне сәйкес синонимдік қатар түзейтіні анық.

Әуелде бір сыңары жергілікті ерекшелікке жатқан *бұлбұл/сандуғаш, райхан/раушан, қала/шаһар/кент (поселок), арай/шапақ, дала/сахара, төреші/қазы, үлгі/ғибрат, мәре/көмбе, асар/үме, тыныш/тиыш, іш/құрсақ, маңдай/пешене, хабаршы/жаршы, әңгімелесу/сұхбаттасу, қолғап/биялай, темекі/шылым* атаулары - қазір бүкіл халыққа түсінікті синоним сөздер. Жергілікті ерекшеліктің жүре келе синонимдік қатар құрағандары мен мағыналық жағынан дараланғандары бар. Мысалы, *мола – қабыр – мүрде/там, тамақ – ауқат, елгезер – елек – елеуіш, бақай – башпай, көрші – қоңсы –ауылдас/сыбай/ хошына, бұршақ – көмбе/қонақ, айыр – аша, ақша – теңге – сом – пұл – ділда – манат, қодық – көдек, бапкер – атбегі – саяпкер/атсейіс, өте – тым – жүдә, бастау – бұлақ, ежелгі – бағзы, қамыт – қақыра – шым үй, сараң/пес, мол/ырғын, делбе/кеңкелес, пысық/сарамжал, ботқа/атала, қалау/зауығу, жауынгер – сарбаз, есер/келесау, ерен/әйдік, бәкі/шаппа, ерсі – сөкет, тайынша/баспақ, тұлпар – дұлдул, керемет/ әйдік, кәрі/лақса, төлем/бодау, пайымдау/бағамдау, салғыласу/тәжікелесу, мезгіл/мәуірт, сөздік – лұғат, бейнет – мехнат, есіркеу/жебеу, бәрі – баршасы – әммесі, құмыра – көзе, куәгер – айғақкер, шұбат – қымыран* т.б. сөздері баспасөзде жарыса қолданып жүр (Таяқша арқылы бергеніміз қалың оқырманға кеңінен таныс бола қоймағандары). *Үлкен - зор - дәу - нән - дөкей, өте - рә, ежелгі - бағзы, қала - шаһар - кент, және - әм, ерсі - сөкет - әбес, еңгезердей - зіңгіттей, ақын - шайыр, есерсоқ - кеңкелес, атақты - мәшһур* жарыспаларының көп бөлігі көркем әдебиетте, кітаби жазу стилінде қолдану арқасында әдеби тіл нормасына айналып үлгірді.

Сөз нұсқаларының екі бірдей сыңары ешбір мағыналық реңктік өзгеріске ұшырамай-ақ, дублет ретінде тілде ұзақ уақыт қалып қоюы мүмкін. Мысалы: *қақпа - дарбаза, үлкен - дөкей, тұмақ - малақай* дегендер пәлендей мағыналық

реңкпен дараланып, жеке-жеке бөлініп кетеді деп алдын ала сәуегейлік жасау әзірге қиын. Бір дублеттің басында бар ерекшелік барлық дублет атаулылардан да табылады десек, онда қателесеміз. Әр дублеттің табиғаты көбіне әр басқа. Тегінде вариантты сөздердің қайсысы әдеби тілге жанасымды дегенді анықтау жекелеген адамдардың иелігіне берілмей, Тіл білімі институтында жиналған картотека қорындағы мол материалдарға негізделіп шешілсе, сонда ғана нақтылы шындыққа біршама жақындар едік. Біздіңше, вариантты сөздердің бәрінің де үлкен сөздіктерге тіркелуі қажет. Бұлардың бірлі-жарымын әдеби тілге алып қалып, қалғандарының сөйлеу тілінің аясында жатпай өмір сүре берулеріне ешбір шек қойылмауға тиіс. Әдеби емес формалар мен жеке сөздерді қолдануға тыйым салып отыру - баспасөз қызметкерлерінің борышы. Кейбіреулер сөздің әдеби тілдің аясында қолданылмауы оларды тілден біржола ығысуымен, мүлдем жоғалуымен барабар деп түсінеді. Бұл - негізінен теріс көзқарас. Әдеби тілде қолданылғандар түгелге жуық сөйлеу тілінен де ұшырасып қалуы мүмкін. Ал сөйлеу тіліндегілердің бәрі бірдей әдеби тілде кездеспейді. Сондықтан да сөйлеу тілі дублетке де синонимге де өте бай келеді. Көркем шығарма тілі де дублет пен синонимге өте бай. Көркем шығармада кездескеннің бәрін әдеби тілдің нормасы, соның элементі деп тануға болмайды. Көркем әдебиеттен барлық стильдік элементтердің нұсқалары табылады. Бірақ олардың бәрін бірдей әдеби норма, нұсқа деп есептемеу керек. Көркем шығарма тілдегі стильдік салалардың негізгі бір түрі ғана екендігін әрдайым естен шығармау қажет.

Тіл мәдениетін көтеруді қандай жолдармен іске асыру керек, ең алдымен, осы мәселе жан-жақты және түбегейлі зерттелуге тиіс. Біздіңше, бұның басты екі жолы бар сияқты. Бірі - тілдегі барды сұрыптап пайдалану, саралау жолымен іске асса, екіншісі - жоқты жаңадан іздеп табу, жаңғыртып жасау жолымен жүзеге аспақ. Тілдегі жоқты іздеп табу, оны тыңнан жасау қандай қиын болса, бардың өзін ұқсатып кәдеге жаратудың өзі де оңай жұмыс емес. Қазақ терминологиясын қалыптастырудағы кемшіліктердің ең үлкені синонимдердің мән-мағынасын ажырата білмеуде екендігін мойындау керек.

Әдеби норма тілдің дыбыстық, грамматикалық құрылысы мен сөздік жүйесінің ең өміршең элементтерінің таңдаулыларын іріктеп алу негізінде жасалып, қалыптасады. Әрбір тілдің әдеби нормасы осы тілдің ең жоғарғы өңделген формасы болып табылады. Бұлар нормативті сөздіктерде көрінеді. Сөйтіп баспасөз, радио, театр, теледидар, кино арқылы таралып, мектептегі сабақ жүйесінің негізін құрайды. Біздегі дублеттердің көпшілігі әлі күнге сараланбай бет-бетімен жамырай, жарыса, жапа-тармағай қолданылып жүр. Сондықтан барлық қаламгерлер болып, соларды терең тексеріп, әрқайсысын әр түрлі қызметке жете білуіміз керек. Дублеттердің бір сыңары актив қызмет атқарса, екінші сыңары пассив қызметке жұмсала беруі мүмкін. Бұл ретте әрбір қаламгер мен баспасөз қызметкерлерінің атқаратын қызметі ерекше. Олар өздерінің үлкенді-кішілі туындыларына соншама жауапты сыншы болғанда ғана бұл ізгі мақсат түпкілікті жүзеге аспақ.

Профессор Сейдін БИЗАҚОВ

СӨЗДІКТІҢ ҚҰРАМЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Жалпы алфавит тәртібімен берілген лұғаттық ұядағы сөздің синонимдік қатарының күнделікті баспасөз бен сөйлеу тілінде ең басым қолданатын сыңары алдымен беріліп, одан кейін қалғандары тұрады. Оқырманға белгілі болып үлгіре қоймаған бірлі-жарым синонимдер ең соңынан беріледі. Қолдану жиілігі теңдей синоним сөздердің негізінен алфавит тәртібімен бұрынырақ келетіні алдымен беріледі. Тірек атауы әлі анықтала қоймаған бірлі-жарым синонимдік қатар да кездеседі. Мәселен, күнделікті сөйлеу тәжірибесінде *перзентхана – нәрестехана – сәбихана – бөбекхана* деген тәрізді бір сөздің әр алуан нұсқасы кездесе береді.

Синонимдік қатарға алынғандардың бәрі де әдеби тілдің қажетіне жарайтын сөздер болғандықтан, ешбір стильдік белгісіз берілді. Сыртқы тұлға-тұрпаты бірдей, бірақ мағыналары басқа омонимдік атаулардың тұсына араб цифрымен белгілер қойылып, мағыналары сараланды.

Синонимдік қатарға енетін сөздердің әрқайсысына барлық жанрда жазылған шығармалардан мысалдар келтіріліп, олардың авторлары аталады. Кейбір мысалдар көп нүкте қойылмай-ақ ықшамдалып берілді. Поэзиядан алынған мысалдар өлең үлгісімен емес, қара сөздің тізілу тәртібімен берілді, бірақ өлеңнің әрбір жолы бас әріппен басталып жазылды. Сөздіктерде беріліп, бірақ авторы көрсетілмеген тұстарға «түсіндірме сөздік» деп көрсеттік. Иллюстративтік мысал табылмаған кейбір сөздерге ойдан мысалдар алынып, оған «ауызекі тіл» деген белгі қойылды. Сөздікте кейбір сөздердің қолдану аясы мен таралу шегін, атыраптық өрісін, экспрессивтік реңкін сипаттау мақсатымен төмендегідей стильдік белгілер қойылды: сөйлеу тіліне тән сөз (*сөйл.*), қарапайым сөз (*қарап.*), жергілікті ерекшелік (*жерг.*), кітаби лексика (*кітаб.*), кәсіби лексика (*кәсіб.*), көнерген сөз (*көне.*), жаңа атау (*жаңа.*), экспрессивті сөз (*экспр.*), эвфемизм (*эвфем.*).

Лұғаттық ұядағы синонимдердің саны екіден кем емес. Олардың саны он-он бес, тіпті одан да көп болуы мүмкін. Мысалы, *секіру - қарғу - ырыу - ырғу - орғу - шоршу, сөзуар - сөзшең - сөйлеуік - сөйлемпаз, селқос - енжар - сүлесоқ - салғырт - самарқау - бойкүйез, сотқар - содыр - бұзақы - қияңқы - сотанақ - бұзық - бейбастық, кішкентай - титтей - биттей - бармақтай - құртымдай - құртақандай - құрттай - қылдай - қылдырықтай - митімдей - зәредей - шынтақтай - шүйкімдей.*

Синонимдік қатардың бір сыңары сөз тіркесі болып келген жағдайда оның кіріккен сөзге айналған аталмыш тұлғасы сөздің алдында тұрады. Мысалы, *сосын - сонан соң, әкелу - алып келу, әкету - алып кету, апару - алып бару.* Тек аталмыш тұлға сөйлеу тіліне немесе жергілікті ерекшелікке қатысты болған жағдайда ғана кіріккен сөз синонимдік қатардың соңынан беріледі. Қайсыбір синонимдік қатарды қайта топтастырдық. Мысалы, мағыналық, реңктік айырмашылығын ескеріп *ажар, әр* мен *бет, жүз* жұптарын әр басқа топта көрсеттік. *Төңірек* пен *аймақ* сияқты әр басқа синонимдік қатарға жатқызған сөздер де бар. Лұғаттық ұядағы синонимдік қатардың шамадан тыс көп болуы да

ескерілді. Мәселен, баланы еркелетумен байланысты сөздіктің үшінші басылымында он шақты синоним сөз бір ғана лұғаттық ұяда берілсе, жаңа сөздікте олардың санының көптігін ескеріп, жеті синонимдік топқа бөліп бердік.

Сөздікте қайталанып келетін сөздер бар. Әдетте сөз қайталауды мотивті қайталау, мотивсіз қайталау деп екіге бөлеміз. Сөздікте мотивсіз қайталау болмауға тиіс. Ал мотивті қайталау сөздің көп мағыналығымен байланысты. Мысалы: *қасқыр* - 1) бөрі, 2) өжет, 3) жыртқыш, 4) жауыз; *бекіту* - 1) құлыптау, 2) бітеу; *күйлі* - 1) ауқатты, 2) қонды, 3) тың; *қаһарман* - 1) ер, батыр, 2) кейіпкер; *дал* - 1) нақ, 2) дұрыс; *бейне* - 1) секілді, 2) нағыз; *баяма* - 1) бояулы; 2) жасанды; *арам* - 1) харам, 2) арамза; *ретсіз* - 1) жөнсіз; 2) жүйесіз; *қаңсу* - 1) құрғау, 2) шөлдеу; *құнарлы* - 1) нәрлі, 2) мәнді, 3) шұрайлы; *қисынсыз* - 1) орынсыз; 2) ұйқассыз; *жалған* - 1) өтірік, 2) жасанды; *тәріздес* - 1) ұқсас, 2) секілді; *құрал* - 1) қару, 2) сайман; *қатар* - 1) рет, 2) қоса сияқты көптеген сөз бірнеше лұғаттық ұяда берілді.

Көп мағыналықтың әр түрлі сөз табына қатыстылары да кездеседі: *демеу* - 1) зат есім, 2) қимыл атау; *қатынас* - 1) зат есім, 2) етістік; *қашықтау* - 1) сын есім, 2) қимыл атау; *қонақжай* - 1) зат есім, 2) сын есім, *шабыс* - 1) қырқыс, 2) жарыс; *қаралы* - 1) азалы, 2) шақты; *жарату* - 1) жақтыру, 2) жұмсау және т. б.

Сөздікте берілген тұлғалық дербестігі жоқ сөздер үш түрлі. Оның біріншісі – бұрыннан қалыптасқан омоним сөздер. Мәселен, *қу* - 1) айлакер, 2) құрғақ; *кене* - 1) лашық, 2) қозы; *шабу* - 1) кесу, 2) құйғыту; *ат* - 1) есім, 2) жылқы; *тегіс* - 1) жазық, 2) түгел; *бүлдіршін* - 1) бөдене, 2) жеткіншек.

Көп мағыналықтың одан әрі дами келе омонимдік қатар түзеуіне байланысты кейбір сөздер екінші топты құрайды, мысалы, *ауысу* - 1) алмасу, 2) жындану; *қатты* - 1) жұмсақ емес, 2) сараң; *қарайлас* - 1) шамалас, 2) көмектес; *тастай* - 1) мұздай, 2) қатты; *үн* - 1) дауыс, 2) лебіз, сөз; *әзір* - 1) қазір, 2) даяр; *салмақты* - 1) ауыр, 2) ұстамды; *барлық* - 1) бүкіл, 2) молшылық; *құрсақ* - 1) қарын, 2) жатыр; *әкежан* - 1) менің әкем, 2) қалқатай; *жайырақ* - 1) бәсеңірек, 2) кешірек; *аудару* - 1) қопару, 2) тәржімелеу; *бап* - 1) күтім, 2) бөлім; *мұқым* - 1) мүлдем, 2) бүкіл; *шырақ* - 1) шам, 2) шырағым т.б.

Ал омоним сөздердің үшінші тобына мағыналас сөздердің әр алуан сөз табына жататындары кіреді. Мысалы, *ана* - 1) есімдік, 2) зат есім; *жас* - 1) зат есім, 2) сын есім; *әдемілеу* - 1) етістік, 2) сын есім; *қорқақтау* - 1) сын есім, 2) етістік; *ақша* - 1) пұл (зат есім), 2) ақшыл (сын есім); *кебу* - 1) сын есім, 2) етістік; *жүдеу* - 1) етістік, 2) сын есім; *жалпақтау* - етістік, 2) сын есім; *дана* - 1) данышпан (сын есім); *алыстау* - 1) сын есім, 2) етістік; *биіктеу* - 1) сын есім, 2) етістік; *әмпейлес* - 1) сын есім, 2) етістік; *қорқақтау* - 1) сын есім, 2) етістік; *жазу* - 1) етістік, 2) сын есім, 3) зат есім, 4) зат есім; *елдес* - 1) етістік, 2) зат есім т.б.

ҚАЗАҚ ӘЛПБИІ

Баспа түрі		Әріптердің аты
бас әріп	кіші әріп	
А	а	а
Ә	ә	ә
Б	б	бы
В	в	ве
Г	г	гі
Ғ	ғ	ғы
Д	д	ды
Е	е	е
Ё	ё	йо
Ж	ж	жы
З	з	зы
И	и	ій
Й	й	й
К	к	кі
Қ	қ	қы
Л	л	ыл
М	м	мы
Н	н	ны
Ң	ң	ың
О	о	о
Ө	ө	ө
Р	р	ыр
С	с	сы
Т	т	ты
У	у	ұу
Ұ	ұ	ұ
Ф	ф	эф
Х	х	хы
Һ	һ	һы
Ц	ц	це
Ч	ч	че
Ш	ш	шы
Щ	щ	ща

Ъ	ъ	айыру белгісі
Ы	ы	ы
І	і	і
Ь	ь	жіңішкелік белгісі
Э	э	э
Ю	ю	йұу
Я	я	йа

СӨЗДІКТЕ КЕЗДЕСЕТІН ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР

- «Қазақст. мұғ.» – «Қазақстан мұғалімі» журналы
«Қазақст. әйелд.» – «Қазақстан әйелдері» журналы
«Қаз. ақын. шығ.» – «Қазақ ақындарының шығармалары» кітабы
«Қаз. ертегі.» – «Қазақ ертегілері»
«ҚСЭ» – «Қазақ совет энциклопедиясы»
«Қысқ. саяси экон.» – «Қысқаша саяси экономика» кітабы
«Лен. жас» – «Лениншіл жас» газеті
«Соц. Қаз.» – «Социалистік Қазақстан» газеті

жаңа – жаңа атау
жерг. – жергілікті ерекшелік
кәсіб. – кәсіби лексика
көне – көнерген сөз
кітаб – кітаби лексика
қарап. – қарапайым сөз
сөйл. – сөйлеу тіліне тән сөз
эвфем. – эвфемизм
экспр. – экспрессивті сөз

А

А, ау, әу. Біреудің назарын өзіне аудару үшін айтылатын одағай. *А, не дейсің* (О.Бөкеев). *Ау, кемпір, бір сұмдықты айтсам, аузыңа ие боласың ба?* (Ә.Әбішев). *Сұлтанмахмұт естіп тұрса да «әу» дей қоймады* (Д.Әбілев).

Абажадай, даладай, дағарадай. *Үй мен бөлме ішінің өте үлкен, әрі далиған кең болып келуі. Тәкежанның өз үйі-көл жақ шеттегі үлкен абажадай қоңыр үй* (М.Әуезов). *Табанын тақтайлату керек дейсің, сонда даладай үйге тақтай шақ келе ме?* (Т.Ахтанов). *Дағарадай үйде жалғыз тұрып жатырмын* (С.Омаров).

Абайлағыш, байқағыш, аңдағыш, аңғарғыш, байымдағыш. *Көзі қарақты, сезгіш, сезімтал. Әкесіндей бұлдағы ненің қалай тұрғанын абайлағыш, сынағыш* (С.Мұқанов). *Разведчик сақ, байқағыш болуы керек* (М.Гумеров). *Әсия - мұндай көп көріністерді елегіш, аңдағыш мәдениетті әйел* (М.Әуезов). *Ақмоншақ көзге сараң, ұяң көрінгенімен, аңғарғыш та сынағыш* (М.Иманжанов). *Ғалымның өскен ортасы әр нәрсені байымдағыш, көріп-білуге құмар болып өсуіне әсер етті (“Халық мұғ”)*.

Абай – қоқай, қоқан – лоқы. *Құр қоқаңдап сес көрсеткендік, қорқытқандық. Кейбір сотанаң бозбалалардың қылатын абай – қоқайын де істемепті* (Ә.Кекілбаев). *Екі жалшының бір – біріне қоқан лоқымен айбат шегіп тұрғанына Ақан шыдай алмай күліп жіберді* (С.Жүнісов).

Абайлаңқырау, байқаңқырау. *Сәл – пәл абайлап, сақтық жасау. Замана жайы анықталғаниша қаламыңды да абайлаңқырап сілте* (С.Мұқанов). *Білмегенін әкесінен сұрап байқаңқырады* (Дәрігер).

Абайлату, байқату. *Аңдағыш ету, сезіктіру, сақтандыру. Өлкем шат, өмірім қызық екендігін сол кезде – ақ айналаға абайлаттым* (І.Жансүгіров). *Ол өткен заман жайында баяндап, өмір танытқыш күшін байқатады* (М.Әлімбаев).

Абайлау, байқау, андау, аңғару, аңыстау, бағдарлау, байымдау, байыптау, парықтау, бағамдау, парлау. Бір нәрсенің жай-жапсарын, мән-жайын терең түсініп ажырата білу, бір нәрсенің жайын сырттай бақылап білу. Байымдау, байыптау, парықтау, парлау дегендер әр нәрсеге жіті қарап, оның қыр-сырына нақтылы көз жеткізу. Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар, Абайлар әрбір сөзді өз халінше (Абай). Тым ұзақ отырып қалғанын ол енді ғана байқады (З.Қабдолов). Айқын өзінің аңдамай ағат сөйлегенін енді ғана аңғарды (Ә.Әбішев). Ол бір өзі ойға кетіп, қанша уақыт өткенін аңғармады (Х.Есенжанов). Сұлтанмахмұт елдің көңілін, бетін аңыстады (Д.Әбілов). Баласының не ойлағанын әкесі бағдарлап біле алмады (“Лен.жас”). Байымдағанға талай-талай оқиғалардың талай-талай іздері жатыр мұнда (С.Шаймерденов). Айткен бұл жердегі астарлы сөздерді жете байыптай қойған жоқ (С.Бегалин). Парықтасақ олжа көп Қазақстан жерінде. (Н.Байғанин). Ол ұзақ жолға шықпас бұрын бәрін де өзінше бағамдай болжаған (К.Сегізбаев). От жалын ақындардың төресі бұл, әрбір сөзін салмақтап парлап отыр (Ел аузынан).

Абайсыз, андаусыз, байқаусыз. Ойланып істелмеген, әдейі емес, қапылыста. Қасым өзінің кезерген ернін Қаншайымның оттай лаулаған бетіне абайсыз тигізіп алғанын бір-ақ білді (Ө.Қанахин). Төрт аяғы бірдей шешіліп кеткен дәу қоян әлді қостірсегімен бір-ақ серпіп, аңдаусыз отырған мені шалқамнан түсірді (Ө.Көшімов). Ат басын кейкейтіп шұлғып қап еді, байқаусыз келе жатқан шалдың қолынан ноктаны жұлып әкетті (З.Шашкин).

Абайсыздық, бейқамдық, байқамаушылық. Алаңсыз болушылық, сақтық жасамаушылық. Абайсыздық түпке жетер (Ж.Өмірбеков). Бәрі де бейқамдықтың салдарынан болды («Қазақ әдебиеті»). Сақ бол, байқамаушылық танытпа («Өркен»).

Абдырату, абыржыту. Әбігерге түсіру. Сыңғырлай күлген екі баланың даусы оны күтпеген жерден абдыратып тастады (М.Сүндетов). Үнсіздік дос жүректі қатты абыржытады екен (Қ.Толыбаев).

Абдырасу, абыржысу. Әбігер болысу. Енді абдырасқан сәл тыныштықта соны түсіністі (Ұ.Доспанбетов). Бес – алты табақшы сасқалақтай абыржып, дүрсілдетіп келіп, ет үйдің есігінің алдына абдырасып тізіле қалды (С.Сейфуллин).

Абдырау, дебдіреу, дегбіреу, қалбандау. Айтайын деген ойын, пікірін байыптап, сабырмен жеткізе алмау, асып-сасу. Төре алдына барғанда абдырайсың да қаласың (Ғ.Мүсірепов). Тоқта дебдіремей! Алдымен өз жөніңді айт, кімсің (Ә.Әбішев). Айырылып ақылынан дегбіресе, белгілі не істері қасқыр

залым (Ө.Тұрманжанов). Шапанның бір иығын жамылып, бір иығын жүре сұғынып қалбаңдап Бекболат шықты (Ж.Аймауытов).

Абыржу, сасқалақтау, қалбалақтау. *Тосыннан кездескен қиындықтан жол таба алмай әбігерге түсу.* Әр немені бір айтып абыржыған көптің үміті де сол көтерілген шаң тәрізді бірте-бірте басыла берді (Ғ.Мұстафин). Ахмет не дерін білмей сасқалақтап қалды (Ө.Нұрпейісов). Біреу сыртымнан қалбалақтап, еңтігіп қуып жетті (Қ.Әміров).

Абыржулы, абдыраулы, әбігерлі. *Берекесі кетіп, қатты сасулы. Жігіт қатты абыржулы* (Ө.Канахин) *Ақылым жетпей кей іске абдыраулы күйде жүрдім* («Мәдениет және тұрмыс»). *Ол мазасы кетіп, әбігерлі күйге түспеді* («Айқын»).

Абыржыңқы, абдыраңқы. *Кейісті енжар күйі. Тайкелтір бүгін дел – сал, жүрісі селқос, абаржыңқы* («Қазақ әдебиеті»). *Қыздың бұл қылығына жігіт абдыраңқырап қалды* (Ж.Молдағалиев).

Абыржыңқырау, әбігерленіңкіреу. *Сасқалақтап қысылыңқырау. Нәзікеннің алдында мен бұрын да абыржыңқырап қалушы едім* (Ғ.Мүсірепов). *Бұл жайсыз хабар бөлімше қызметкерін әбігерленіңкіреді* («Қазақ әдебиеті»).

Абыржысу, абдырау. *Әбігерге түсісу. Отырғандар тегіс түрегелісіп, абыржысу болып қалды* (Қ.Оразалин). *Бес – алты табақшы абдырасып, есік алдына тізіле қалды* (Ж.Молдағалиев).

Абыржыту, абдырату. *Әуре- сарсаңға түсіру. Осындай аласапыран жағдай кімді болса да абыржытпай қоймайды* (Б.Тұрсынбаев). *Екі баланың даусы Сағынды күтпеген жерден абдыратты* (М.Сүндетов).

Абзал, ардагер, асыл. *Мінез-құлқымен, іс-әрекетімен елге танылған, жұрттың сүйіспеншілігіне бөленген қадірменді адам.* Бұл үйдегі жігіттердің абзалы Ғали, қыздардың абзалы Жамал секілді көрінді (Міржақып). Спорт жайлы әңгімелей бастағанда біз қазақ халқының ардагер ұлдары Балуан Шолақ пен Қажымұқанды еске аламыз (Ғ.Тәжімбаев). Ердің асылы күшінен білінеді, Қатынның асылы ісінен білінеді (Мақал).

Абырой, бедел, қадір. *Жұрт таныған, елге танымал болған қадір-қасиет, сый-құрмет.* Еңбек-ерге абырой, елге мақтан (Мақал). Жоспарды асыра орындаса, ақшасы да, беделі де арта береді (Ғ.Мұстафин). Хан екі айтса, қадірі кетеді, қара екі айтса ары кетеді (Ел аузынан).

Абыройсыздану, беделсіздену. Құрмет тұтудан айрылу. Ата – анасы оның абыройсызданған кейпіне қарап, қайғы – мұңға батты (С.Сарғасқаев). Сол оқиғадан кейін Сержан беделсізденудің зардабын тарта бастады («Айқын»).

Абыройсыздық, беделсіздік, қадірсіздік. Абыройсыз болушылық, қадірі жоқтық. Әкелік намыс абыройсыздыққа ұшыраса не деп қорғайды (Ш.Хұсайынов). Оқушы жанына жақын бармай, тек сабақ берумен шектелу бедел емес, беделсіздік («Лен.жас»). Парықсыз, ойсыздық дегеніміз – ол қадірсіздік («Лен.жас»).

Ағажан, ағатай, ағай. Өзінің бірге туған ағасынан және жақсы көретін жасы үлкен кісілерден бір нәрсені өтініп сұрағанда айтылатын құрмет білдіру мағынасындағы атау. Қоя берші, ағажан, - деді Лиза әлсіз қарсылық көрсетіп («Лен.жас»). Ойпырым-ай, ағатай-ай, енді бір жақсылығыңызды жасай көріңіз (С.Жүнісов). - Ойбай-ау, Сабыр ағайсыз ба? - деді ол (І.Есенберлин).

Ағайындас, аталас, туыстас, бауырлас, қандас, қарындас. Негізінен бір-біріне қыз беріп, қыз алыспайтын туысқандық қарым-қатынас. Ауылда қаншама ағайындас ағайларым бар менің (Қ.Мүсірепов). Аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын (Мақал). Біз онымен туыстас ағайынбыз («Қаз.әдеб»). Құлақ сал, Балмағамбетов бауырласым, бұл күнде мұндай күйге түсті басым (Ш.Иманбаева). Балалардың арасынан жақын достар ғана емес, алты атадан, жеті атадан табысатын қандас туысқандар да табылды (М.Мағауин). Монғолиядағы қарындас қауымның басым көпшілігі таулы жерлерде негізінен мал бағып күнелтуде («Жұлдыз»).

Ағайындастық, туыстастық. Ағайын болушылық. Қай кезде де ағайындастықтық орны ерекше екен зой (М.Дүйсенов). «Біздің туыстастығымызды ескергеніңе ризамын», - деді жымыып (С.Қамалов).

Ағайындастыру, туыстастыру. Жақындастырып туыстас ету. Екі елді ағайындастырды («Алматы ақшамы»). Қиыр Шығыс мені Отанымның көп ұлтты ұрпағының өкілдерімен туыстастырды (Ә.Нұршайықов).

Ағайындастырушылық, туыстастырушылық. Ағайындас етушілік. Мұның өзі ағайындастырушылық емес пе (Ж.Еділбаев)? Міне, ұлт пен ұлтты жақындастырушылық, туыстастырушылық деп осыны айтамыз («Білім және еңбек»).

Ағайын – жекжат, ағайын – жұрағат. Сүйек – шатыс, дос – жаран, тамыр – таныс. Ағайын – жекжаттардың хал – жайын жеті мәртебе сұрап алдым (Ғ.Қабышев). Тойға ағайын – жұрағат, ауыл – аймақ түгел шақырылды

(М.Шаханов).

Ағайын – анжы, ағайын – ауқым. *Ағайын – туыс, жегжат – жұрағат. Сенің кешегі күнгі еңбегіңе ағайын – анжы ризалық айтыпты (М.Әуезов). Қызға құда түсуге ағайын – ауқымнан бес адам болып келген (Б.Сокпақбаев).*

Ағайын – жекжат, ағайын – жұрағат, ағайын жұрт. *Барлық алыс – жақын ағайын, ілік – шалыс дос – жаран. Қара шал дүние салғалы ағайын – жекжат бұл үйге келгіштеп, араласа бастаған (Ә.Әлішев). Тойға ағайын – құрағат, ауыл – аймақ түгел шақырылды (М.Шаханов). Ертең ел ағасы бола қалса, осы отырған ағайын – жұртқа тірек тұтар (Б.Тілегенов).*

Ағайыншылау, туысқаншылау. *Туысқандық жаймен ағайынды аралау. Оларға ағайыншылаған жолаушы екенімізді аңғарттым (А.Хангелдин). Ол екеуі туысқаншылап, қарым – қатынас жасап тұрады (Е.Қонарбаев).*

Ағайыншылық, жақындық, туыстық. *Біреуді біреу жақын тартып қарайласушылық, өзімсініп еркінсушілік. Мырзабек балаң екеуің осында тұр деп үлкен ағайыншылық жасады (Ж.Жұмақанов). Менікі жақындық ретімен айта салған бір ақыл еді ғой (Б.Майлин). Зайда ағасына жаны ашып, туыстық ойын айтып бір өтті (С.Бегалин).*

Ағараңдау, қылаңдау. *Бірден анық байқалмай, бірде ақ, бірде қылаң боп көзге шалыну. Анадайдан ағараңдаған палатаға тесіле үңіледі (М.Сәрсекеев). Кешікпей қылаңдаған қараның түйелі адам екені, түйе үстіндегі басына ақ салған әйел екендігі белгілі болды (Ә.Сараев).*

Ағару, қуару. *Гүл мен сақал-мұрттың суалып, түсін өзгертуі, құқыл тартуы. Гүл де солар, ағарар, тау да тозар, жоғалар (Б.Ысқақов). Сақал-мұрттың қуарып, бойға біткен тамырдың бәрі бірдей суалып, Алайын деп тұрмысың («Ер Тарғын»).*

Ағартылу, әктелу. *Ақталып тазартылу. Әбден шаң тұтқан қабырғалары бүгін аяқ асты ағартылғаны көрініп тұр (С.Мұратбеков). Мына үй бүгіннен қалмай әктелуге тиіс (Ауызекі).*

Ағатсыз, жаңсақсыз. *Қате жібермей, жаңылыссыз. Қала сұлуларының киім киісін көп көріп өскен алғыр көз дала қызының да жарастықты жүректі шым еткізер әсемдікті де ағатсыз тап басты (С.Бақбергенов). Әлбетте оның соңғы айтқаны жаңсақсыз ұғым («Айқын»).*

Ағаттау, әбестеу. *Жөнсіздік тудыратын, өрескелдеу. Алдаберген өзінің ағаттау кетіп қалғанын ұқты (Ә.Нұрпейісов). Ақбала оны өзі де әбестеу сезді*

(Ә.Нұрпейісов).

Ағаттық, жаңсақтық. *Әдейі істейін деп істелмеген, байқаусыздан кеткен әбестік.* Ол әйтеуір кешірілмейтін бір *ағаттық* жасап алды (А.Шамкенов). Алайда, спектакльді жалғыз режиссер жасайды деу тағы да *жаңсақтық* болар еді (І.Омаров).

Ағылу, шұбыру, жөңкілу, жосу, шұбау, босу. *Ерсілі-қарсылы тынымсыз, тоқтаусыз, толассыз жүріп жату, үнемі қозғалыс-қимылда болу.* Сол жолмен Қарқаралының қаракесектері қыс бойы *ағылып* жатады (Ғ.Мұстафин). Қаздың балапанындай *шұбырып*, балалар мектепке беттеді (С.Сарғасқаев). Қасқырдан қорыққан қойдай, жекеленіп те, топтанып та *жөңкілген* жұрт Қызбелдің қыры мен ойына сыймай кетті (С.Мұқанов). Елде үрей жоқ, бір үйден бір үйге кіріп *жосып* жүр (Б.Тоғысбаев). Қаладан біреу келеді десе, тайлы-таяғы қалмай *шұбайтын* қазақ ауылының әдеті (М.Иманжанов). Қалмақтан оңай таяқ жеген қыр елі *босып* отырып Сырға құлай бастаған (Ә.Сәрсенбаев).

Ағым, бағыт. *Әдебиет майданындағы ұстаған жол, жалпы беталыс, бағдар.* ХІХ ғасырдың орта кезінен қазақ әдебиетінде жаңа *ағым* басталады (С.Мұқанов). Әдебиеттегі, әдебиет майданындағы теріс бағыттармен күресу үшін пролетариат *бағытын* қолданатын жазушылардың ұйымын жасау керек (С.Сейфуллин).

Ағымдағы, үстіміздегі, күнбе – күнгі. *Қазіргі уақыттағы, күнделікті.* *Қазір мәдениет жайын ағымдағы баспасөзсіз сөз ету қиын* (М.Әуезов). *Үстіміздегі кезең – халқымыздың егемендікке қолы жетіп, тәуелсіз мемлекет болған бақытты дәуір* («Жас алаш»). *Асқа әзірленіп жатқан қалың елдің күнбе – күнгі қамдарын ертелі – кеш сұрастырып отыратын* (М.Әуезов).

Ағын, ағыс. *Судың жылжып ағу қарқыны, жылдамдығы.* А дегенде шабдар мойнын созып жіберіп, *ағынға* қарай жүзді (Ж.Жұмақанов). Қарсы жүрдім *ағысқа* қартаң тартқан шағымда (Т.Молдағалиев).

Ағынды, ағысты. *Ағыны күшті, қарқынды, екпінді.* *Ағынды* менің Ақсуым, Ақырып әлі ағасың (І.Жансүгіров). Қозыға *ағысты* өзеннің немесе бұлақтың суын беру керек («Абзал жандар»).

Ағытқызу, ағыттыру. *Байлауыл шешіп, босатып жіберу.* Биелердің *кешкі сауымынан соң құлындарды желісінен ағытқызу керек* (Б.Соқпақбаев). *Қыз Жібек пәуескенің түймесін ағыттырды да, жарқ еткізіп бір көрінді* (Қыз Жібек).

Ағыту, шешу. *Байланған, түйілген заттың түйінін босату.* Той басқарушы жігіт галстүгін *ағытып*, ақ көйлегінің жеңін қайырып алды (С.Мұратбеков). Атты арқандаулы тұрған жерінен *шешіп* алып, жетектеп жүріп кетті (І.Жансүгіров).

Адал, ақ, ақ жүрек, ақ ниет. *Ешкімге қараулық ойламайтын, жамандық жасамайтын қасиет.* Адалға орын емес қазақ іші, татты ғой сор арылмас таза кісі (Шәкәрім). Махаббат, қызық, мал мен бақ, көрінуші еді досқа ортақ. Үміт жақын, көңіл *ақ*, болар ма сондай қызық шақ (Абай). *Ақ жүрек*, адал адамдардың аңғал істеріне күлесің («Лен.жас»). *Ақ ниетімді* қисыққа жорып, өкпелетпе мені, Раушан (З.Шашкин).

Адам, кісі, жан, пенде. *Ойлап сөз сөйлей алатын, еңбек құралдарын жасап, оларды өз қажетіне жарата білетін саналы қоғам мүшесі.* Мұндағы *жан* деген сөз ауыс мағынада келіп, адам, кісі ұғымын білдіріп тұр. *Пенде-құдай* еркіндегі кіріптар, тәуелді адам, құдайдың құлы дегенді аңғартады. Не күшті дүниеде адам күшті, көрдіңіз бір ғасырда талай істі («Ақын жырлары»). *Кісі* айтпаған сөз бар ма, тегіс ұғар қай құлақ (Абай). Тоңбике еш уақытта да байлықты арман еткен *жан* емес (Д.Әбілев). Болса да көкірегім - алтын көмбе, мен де бір бағы жанбай кеткен *пенде*. (Ф.Сатыбалдыұлы).

Адамдық, кісілік. *Адамзатқа тән ізгі қадір-қасиет, ар-ұждан тазалығы, адам-гершілік.* Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт (Жамбыл). Рушылдықпен жаны таза, *кісілігін* кір шалмаған адамдар ғана күресуге құқылы («Соц.Қаз.»).

Адами, кісілік. *Адамгершілігі бар, адамға тән.* Адами халықтан көп кісі кейіннен барды (Әбілғазы). Шын ел қамқоры болған адамгершілік, кісілік тұтқасы Абай болады (М.Әуезов).

Адамзат, адам баласы. *Жер бетіндегі бүкіл халық, бар әлемдегі кісі біткеннің бәрі.* Жан-жануар, адамзат бәрі де жаратылыстың жақсылығына зар (С.Дөнентаев). Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар, сонан қашпақ керек (Абай).

Адамсу, кісімсу. *Өзін өзгеден жоғары ұстау, менменсу, паңсыну.* Сонда бұл мұрнын көкке көтереді, *Адамсып*, маңызданып жөнеледі (Ы.Алтынсарин). Мейілдерің, жерді жырта беріңдер! Бәрібір бұл жерді ала алмайсыңдар! - деп, Жетібай *кісімсиді* (С.Омаров).

Адамсымақ, кісісымақ. *Адамдық қасиеттен жүрдай.* Алыстан көрсең

адамсымақ сиқы бар, жақындап барсаң жабайыдай бірдеме (Қ.Байсейітов). *Адам деген аты ғана бар, бірақ адами қасиеттен жұрдай кісісымақтар ғой олар* («Қазақ әдебиеті»).

Адас көне. аттас. *Бір есіммен аталатын, аттары бірдей адамдар.* Әмірғали мені адас дейтін (М.Тоқжігітов). *Сенің де жарың болса Ләйлі аттас, қайғылы сорлы болсаң өзім заттас* (Шәкәрім).

Адасушылық, қателесушілік, жаңылушылық. *Жиі қате жіберушілік, жаза басушылық.* *Барлық шатасуға себеп – рухани адасушылық* (Ш.Хұсайынов). *Өз бетімен жұмыс істей алмау қателесушілікке әкеліп соқтырады* (Семья тәрбиесі). *Дамудың ең сәтті түрі табылмағандықтан, есептен жаңылушылыққа жол берілді* («Соц.Каз.»).

Адуандану, өркөкіректену. *Қатуланып, өршелену.* *Әжем бұл сөздерді адуандана, кеудесін көтере айтты* (А.Лекеров). *Мұны өзім білем деп омыраулап, өркөкіректенуге әсте болмайды* (М.Әлімбаев).

Адуындық, адуындылық. *Өркөкіректік, өжеттік.* *Әсіресе Фатиманың адуындығы басым* (Р.Нұрғашев). *Мария апайдың мінезінде кейде адуындылығы бар* («Мәдениет және тұрмыс»).

Адым, қадам. *Адамның жүру кезіндегі екі аяқтың аралық қашықтығы.* Бірнеше *адым* ілгері кетіп қалған Қонай сөйлеп те барады (К.Оразалин). *Машинадан түсіп жол қараймын деген кісі бес қадам ұзап кетсе, машинасын таба алмай адасатын болды* (Р.Өтесінов).

Адымдату, қадамдату. *Аяқты соза басқызу.* *Алдына адымдытпай көлденеңді, мұның да көп – ақ шығар көрмегені* (Д.Бексүгірова). *Бізді алға қарай қадамдатты* («Қаз.Әдеб.»).

Адымдау, қадамдау сөйл. *Аяқты көсілте кең басу.* Лұқпан өкілдің қолындағы қағазды алып, қойнына тығып, ірі *адымдап* үйден шықты (Б.Майлин). *Жалғыз өзі торға түскен арыстандай бөлме ішінде әрі-бері қадамдап жүрді де қойды* (К.Баялиев).

Адымды, қадамды. *Адымы кең, үлкен.* *Мырзаның адымды аргымағы ілгері әдеуір озып кеткен* (Ғ.Сыланов). *Уәли қадамды жүрісімен аладымызда келе жатты* («Жас алаш»).

Адыра (қал), адырам, әдірем сөйл. *Тұқымы құрсын, жойылып кетсін.* *Үйтіп көкігенше, адыра ғал* (Ғ.Мүсірепов)! *Шақшитпа көзіңді. Адырам қал* («Жұлдыз»). *Байлығы әдірем қалсын, бір тоя жеген тамағым да* (Б.Нұржекеев).

Адырайту, бақырайту, бадырайту. *Көзін ежірейте қарату. Ораз үндеместен оған үлкен көзін онан әрі адырайта түсті (Х.Есенжанов). «Көзімді бақырайтып, ұйықтамай жатып алсам қайтер екен», - деді Ержан (Б.Соқпақбаев). Көзін бадырайтып алған бабасы арайланған таңмен ояна бастаған (Ж.Арыстанов).*

Адырақтау, бағжандау. *Қоқаңдап ерсі мінез көрсету. Ойнап айтқан өлеңге адырақтап, айтар сөзің бұл ма еді сенің бізге (Айтыс). Түкке түсінбеген Майдан бағжаңдап киіне бастады («Соц.Каз.»).*

Адырандасу, едірендесу. *Адыраң – адыраң етісу. Ауыл аралап, адыраңдасқан тобыр табан астында быж – тыж болды (Т.Ахтанов). Кешеден бері едірендесіп егескен топ бүгін жым болды (О.Шипин).*

Адырандату, адырақтату, едірендету. *Адыраң – адыраң еткізу. Ауыл адамдарының адырандатуына әниісі қуырылар емес (Т.Әлімқұлов). Сейітке айтып қойшы, жұрт алдында кісіні адырақтатып қоймасын («Өркен»). Кіріп келген кісіні едірендеткені ұятқа қалдырды («Жұлдыз»).*

Адырандау, одырандау, едірендеу, ежірендеу, ожырандау, әжірендеу, шақшию. *Ерсі мінез көрсету, ажыраң-ажыраң ету, дікіңдеу, қоқаңдау. Әшейінде адыраңдап мені көрсе жыны ұстайтын директорымның жүні жығылып қалыпты («Қаз.әдеб.»). Еңгезердей қара жігіт одыраңдап шыға келеді (С.Талжанов). Ол байқұстың сөйтіп едірендеп кететіні бар (Т.Иманбеков). Ақанға бата алмай тұрған Батыраш “бөрі ашуын тырнадан аладының керімен ежіреңдеп, оған тап-тап берді (С.Жүнісов). Айтқожаның ожыраңдай бір нәрсені айтып қалғаны болмаса, қолын қоянға көтермейтін су жүректігін Жұмабек білетін (С.Бегалин). Нұраділ оны іліп алып, әжіреңдеген ала көз ақ құбаны қойып жіберді (І.Жансүгіров). Арық қара шал Мәдиге шақшия қарады (Т.Қызыров).*

Адыраю, одыраю, бадыраю, бақшию, бажыраю, едірею, бағжию, бақыраю, ажыраю, ақыраю, ақию, бежірею, оқшию, оқшыраю, шадыраю *сөйл. Бірдеңеден сескеніп қорыққанда, үрейленгенде, таңданып таңырқағанда, біреуді жақтырмаған пішін көрсету, көз алартып тесірейіп қарау. Қуғынға түскен киіктің танауындай Нүрпейістің танауы желпілдеп, екі көзі адырайып шарасынан шыға жаздады (Ғ.Малдыбаев). Сәкен қиғаштай кеп жанаса берген мені көрмегендей одырая өтіп кетті (С.Мұқанов). Бұл лабораторияның денсаулыққа өте зиянды екенін білгенде, Қасимановтың көзі бадырайып кетті (Т.Сүлейменов). Ферма бастығы шала сауатты адам екен, көзі бақшиып аузына қарай береді (Б.Тоғысбаев). Асаубай бетіме бажырайып бір қарады да, қамыс арасын қопара бастады (Ә.Сәрсенбаев). Кімсің сен, мені тексеретін? - деді ол*

едірейіп (З.Шашкин). Комендант әйтеуір екі көзін айырмай, бетіме *бағжия* қарап отыра берді (Қ.Қайсенов). Екі-үш жасар қыз көздері *бақырайып*, бейтаныс жолаушыға үрейлене қарайды (Қ.Жұмаділов). Майбасар мен Жақыптар селт етіп, қабақ түкситіп, *ажырая* қарады (М.Әуезов). Жанаберген маған *ақырая* қарады (Ж.Мұзапаров). Исмайыл *ақия* қарап еді, қатыны жым болды (О.Сәрсенбаев). Көзі ашыққан қасқырдың көзіндей *бежірейіп* кетіпті (А.Хангелдин). Жылқы мен жақындағаннан бері де адырая бас көтеріп, *оқшия* қарасып қалды (Ш.Мұртазаев). Жайсыз сыбдырдан кенет шошыған тағы құстай *оқшырайып*, елендеп тұрып, Мадиярға көздің қырымен қарап қойды (С.Омаров). Қабай да жорта ашуланған болып, *шадырая* қалды (Ә.Ақбаев).

Ажалсыз, өлімсіз. *Өлімі жоқ, шығынсыз. Бәріміз бақилық боламыз, ажалсыз емеспіз («Жалын»).* *Өлімсіз тіршілік жоқ («Соц.Каз.»).*

Ажалсыздық, өлімсіздік. *Ажалы жоқтық. Ажалсыздық, өлімсіздік бұл жалған дүниеде кездеспейді («Жалын»).*

Ажалдай, тажалдай, әзірейілдей. *Ажал сияқты. Бақтыбайдан ажалдай қорыққан Айдар бір минут та тосқысы келмеді (Ғ.Мұстафин). Ақыр заман боларда тажалдай дүниені жалмай бастайды (С.Мұқанов). Серегін кіріп келгенде, ол жан алатын әзірейілдей жиырыла қалды (З.Шашкин).*

Ажарлағыш, көріктендіргіш, әрлегіш. *Ою – өрнек, бедер салғыш. Балташылар ажарлағышты қолданғалы бері жұмыстары қарқындап кетті («Соц.Каз.»).* *Жүсіп жасаған боямалап, көріктендіргіш, әрлегіш болып алды («Лен.Жас.»).*

Ажарландыру, әрлендіру, көріктендіру. *Бір нәрсенің әрін кіргізіп сәндеу. Олар қазақ өлеңін ажарландырып, жаңа қияларға көтерді (С.Мәуленов). Адамның ойын әрлендіріп, өміріне мағына беретін ізгі идея, жарқын мақсат болса керек (Қ.Жұмаділов). Аударманы әр алуан қырынан танылатын нәзік мағыналар арқылы көріктендіруді ойладық (М.Әлімбаев).*

Ажарсыздай, әрсіздей, көріксіздей. *Ажарсыз болғандай, көркінен айрылғандай. Олардың сырт келбеті ажарсыздай емес («Алматы ақшамы»).* *Арнайы сый – сияпат білдіріп әкелгендері әрсіздей, көріксіздей әсер қалдырды ма екен («Соц.Каз.»).*

Ажарсыздау, әрсіздеу, көріксіздеу. *Ажар – көркі ойдағыдай емес, ұсқынсыздау. Әділбек өзін ажарсыздау жігіттердің қатарына қосады (З.Шүкіров). Танысқан адамы әрсіздеу көрінді («Жұлдыз»).* *Сақыпжамал ханша одан жастау да көріксіздеу қара торы әйел (Б.Аманшин).*

Ажарсыздық, әрсіздік, көріксіздік. *Ажарсыз болушылық. Шал*

жетпістен асса да ажарсыздық әлі жетпеген, келбетті, кесек тұлғалы адам екен (Ә.Әбішев). Жасы жетіп, қартайғасын әрсіздік, көріксіздік танылады емес пе («Жалын»).

Ажар-сымбат, көрік-келбет, шырық-шырай. *Ажарлы болушылық. Жастардың ажар – сымбаты келісті – ақ (С.Шарипов).*

Аждаһа, айдаһар. миф. *Байырғы наным – сенімдегі алып, ірі жыртықшы жылан. Шаһзада аждаһаны өлтірген соң балапандар ажалдан аман қалды (Батырлар жыры). Арыстан, піл, жолбарыс, тілі семсердей жалаң қаққан айдаһар бар еді (Мың бір түн).*

Аждаһадай, айдаһардай. *Аждаһа сияқты қаһарлы, сұсты. Аждаһадай айбатың, жолбарыстай қайратың (Базар жырау). Арыстанның жалындай бұйра толқын, айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып (Абай).*

Аждаһаша, айдаһарша. *Аждаһаға ұқсап. Ол бір кезде аждаһаша ысқырып келе жатқан бомбаның даусын естіді (Майдан). Кей толқын ақ жолданып, айдаһарша бүктеліп ысқырып келеді (Ә.Нұрпейісов).*

Ажуаласу, келемеждесу, мазақтасу, мысқылдасу. *Біреудің қытығына, намысына тиіп бір – бірін қосыла сөзбен қағыту, мұқату. Тіпті жиналыс үстінде де бұл екеуі ажуаласып отыратын (Ғ.Мүсірепов). Қожаң моншадан келісімен онымен келемеждесіп отырды (Ә.Нұрпейісов). Қытығына тиген адаммен мазақтасатын оның әдеті (Ә.Әбішев). Ілмелеп салған жерден мысқылдасып, қылады ұрыс – жанжал сөздің артын (Ә.Нұршайықов).*

Ажуалық, келемеждік. *Мысқыл-кекесін. Біз талғамсыздыққа, ажуалыққа қарсымыз («Лен.Жас.»).*

Ажуа – мазақ, ажуа – мысқыл, ажуа – сықақ. *Сықақ – мазақ, мысқыл – кекесін. Ажуа – мазаққа құмарлықтан аулақ бол (Ауызекі). Оның ажуа – мысқылына төзу оңайға соқпайтын («Қаз.әдеб»). Сатирик жазушыларының әңгімесі ажуа – сықаққа толы келеді («Алматы ақшамы»).*

Ажуашылдық, келемежшілдік, мысқылшылдық. *Ажуашыл, келемежшіл болушылық. Қайнекей студенттерге Жамбыл шығармаларынан лекция оқығанда оларға ажуашылдықпен қараушы еді (Педагог). Жолбосын сөзбен тәлкектеп, келемежшілдігін қоймады (Б.Соқпақбаев). Тағы бір – екі күн ұйықтай түссеңдер еді! – деді Жәкен шал мысқылшылдықпен (Ғ.Мүсірепов).*

Ажырайысу, адырайысу. *Ашуланудан, таңданудан бір – біріне бақырайысу. Үй іші бұл сөздің тұсында тегіс ажырайысып қалды (М.Әуезов) Екі қыз адырайысып бейтаныс жолаушыға қарайды (Қ.Жұмаділов).*

Ажырасу, айырылысу. *Ерлі-зайыпты адамдардың бір-бірімен тіл табыса алмай неке бұзуы.* Сені бес баласын шырылдатып, әйелінен ажырасып кетті дей ме? (“Қаз.әдеб.»). Ол екеуі келісе алмай, алты айдан кейін айырылысты (Е.Бісмайылов).

Ажырау, айырылу, бөліну. *Бірге жүрген адам мен малдың бір-бірінен қол үзіп қалуы.* Көкем мен апамнан тіптен де ажырағым келмейді (М.Тиесов). Тар жерде жан досынан айырылу-тым қиын (Қ.Тоғызақов). Бұл не? Әлде отардан бөлініп қалған қой ма екен? (А.Сарбопин).

Аз, азғана, азғантай, азын-аулақ, азырақ, шамалы, шағын, кем, аз-маз, аз-мұз, там-тұм, санамалы, санаулы. *Заттың көлемі я болмаса құбылыстың көлемі мен сан мөлшерінің жетімсіздігі, аздығы, тапшылығы.* Еңбегі аздың өнбегі аз (Мақал). *Азғана* мал ауылдың қарасында көлеңке сайын топтанып тұр (Б.Майлин). Еңлік пен Кебек *азғантай* ғана дәурен сүрген-ді (М.Әуезов). Әбекен поселкеге барып, Қасеннің үйінен *азын-аулақ* ұн, нан алып қайтып жүретін (Ғ.Мұстафин). Қыраудан тон жамылған ағаштың бұтақтарын желпіген *азырақ* жел бар (С.Мұқанов). Оның да жұмысты жапырып тастар қауқары *шамалы* (Р.Тоқтаров). Бір кездегі Шот та сондай *шағын* Шаһардың қатарына жатады (А.Сатаев). Ауруға шалдыққан өсімдіктің өнімі сау өсімдіктерге қарағанда едәуір *кем* болады (Ж.Жиенбаев). Қазақ тілін *аз-маз* білемін (Т.Дәуренбеков). Аяз жылы үйден шыққан бетті *аз-мұз* шымшылағандай болады (М.Сәрсекеев). Мен аға лейтенант Баубек Бұлқышев жөнінде *там-тұм* білетінімді ортаға салдым (М.Әлімбаев). Өз арамыздан *санамалы* сыншылар ғана сөйлейді (“Қаз.әдеб.»). Көктем жақындап, елдің көшуіне *санаулы-ақ* күн қалды (А.Хангелдин).

Азалану, қайғылану. *Аза тұту, қасірет тарту.* Сұңқар қаза тапты деп, азаланды жер мен көк (Қ.Аманжолов). Қайғыландың, зарландың, ісінді тастап, мұңайып (М.Жұмабаев).

Азалату, қайғырту. *Аза тұтқызу, уайым жегізу.* Бәрінің қан, тозаңын тазалатты, халқына қара тумен азалатты (Т.Ізтілеуов). Матренаның хабарсыз кетуі кімді болса да қайғыртады (К.Тоқаев).

Азап – бейнет, азап – қорлық, азап – қасірет, азап – қыспақ, азап-машақат, азап – мехнат, азап – зәбір, азап - зықы. *Ауыр бейнет, қиын – қыспақ.* *Азап – бейнет, қиын – қыспақ.* Азап – бейнет, қайғы – қасірет – бәрі де артта қалғандай (З.Шашкин). Шалды қандай азап – қорлық күтіп тұрғанын кім білсін (Ш.Айтматов). Бостандыққа басын ер бәсіре етті, көрмеуі үшін халқы азап – қасірет (Т.Нұрмұхаметов). Мұндай терең мағыналы пікірді ескі дүниенің азап -

қыспағына мойымаған ол естімеген (С.Омаров). Оспан есін білгелі қапас өмірдің қабағат азап – машақатынан басқа не көрді (С.Омаров). Бірақ келе – келе оның азап – мехнатын көріп, ойланып қалды (Т.Ахтанов). Аңдайды алды – артынан азап – зәбір, түтені үзілместей шұбырып кеп (М.Әлімбаев). Нартай азап – зықыны мүлдем естен шығарып, мынау әсем әнге шын пейілімен, бүкіл жан – дүниесімен елтіп тұр (О.Бодықов).

Азаптау, қинау. *Азап көрсетіп ұрып-соғу, қорлау, жәбірлеу.* Бір күні ретін тауып олар Тоқаш Бокинді айуандықпен *азаптап* өлтірді (Қ.Әміров). Үш күн, үш түн *қинап* бақты сұм жауыз “Қара орысң та тіл қатпады бір ауыз (М.Әлімбаев).

Аз-аздап, там-тұмдап, мысқалдап, шым-шымдап, шыжымдап, тірнектеп, сыздықтап. *Көптен емес, аз-аздан, шағындап, ақырындап, жайлап.* Есей аз-аздап есін жиып, көзін ашты (Ә.Нұрпейісов). Дала жақтан осындай жолаушылар *там-тұмдап* келіп жатты (Қ.Исабаев). Уақыт өткен сайын от басының азалы көңілі *мысқалдап* айыға бастады (Ә.Ибрагимов). Ата-ана баласының көкейіне жастайынан адамгершілік сезімін *шым-шымдап* құя берді (“Қаз.әдеб.»). Шай ішіп, ел аяғы басылған кезде, Сәмет ағай сөз арасында менен *шыжымдап* сыр тартады (С.Омаров). Жаздайғы *тірнектеп* жиған шөбін аттылы-жаяу аулаға таситын (О.Бөкеев). Ол шайды *сыздықтап* ішіп отыр (А.Жағанова).

Азайту, алу, кеміту, шегеру, қысқарту. *Құбылыс пен зат мөлшері, саны бұрынғы қалпынан кеміп, аздық қалыпқа түсу.* Гүлсара ыңылдап жүретін әнін де *азайтыпты* (М.Иманжанов). Екінші қосылғышты табу үшін қосындыдан белгілі қосылғышты аламыз («Халық мұғ»). Қозғалыстың артынан екі жылға толмай-ақ жұмысшылардың санын *кемітіп*, көбісін жұмыстан шығарып, қаңғыртып қоя береді (С.Шарипов). Бәрінен де сізді отыз жеті жаста деп, жиырма жасқа *шегергені* керемет екен (И.Есқараев). Ал, формасы жоқ балалар мен қыздар сендер үшін программаны *қысқарта* алмаймын (Ә.Бүркітбаев).

Азамат, жігіт. *Кәмелетке жеткен ер адам.* Әй-әй, папажан, Еркін өсіп толармын, әй-әй, папажан, мен де *азамат* болармын (“Қазақ әндері»). Менің балаң *жігіт* шағым Отан соғысының отты майдандарында өтті («Лен.жас»).

Азат, бостан, ерікті, тәуелсіз. *Ешкімге тәуелді емес, өз билігі өзінде.* Азат басың болсын құл, Қолдан келмес іске ұмтыл. Абай. Масайрап еркін, *бостан* жолға тартты, Езілген еңбекшінің барлық табы (І.Жансүгіров). Таусылмай толып жатыр арманымыз, *Ерікті* болмаған соң мал-жанымыз (“Қаз.әдеб.»). XX ғасырдың басына дейін ол *тәуелсіз* мемлекет болған (Ә.Шәріпов).

Азаткер, азатшы қарап. *Ел басына төнген қауіп-қатерден, басқыншылықтан құтқарушы армия немесе халық.* Бұрылып бас иеді бәрі осында. Борышты бүкіл дүние, барлық халық *Азаткер* Совет елі баласына (Ж.Молдағалиев). *Азатшы* деп ат қойды, сонда бізге жер мен көк (С.Мәуленов).

Азғыру, айналдыру, дөңгелету сөйл. *Өзінің арам ойын іске асыру мақсатымен, біреуді алдап-сулап, айтқанына көндірмек болу.* Шыныңды айт кімсің, кімсің тербеткен, Иембісің сақтаушы? Әлде *азғырып* әуре еткен, жаумысың теуіп таптаушы? (Абай). Сымбатты, күшті қызды бағындыруға күші жетпейтінін көрген соң, ол енді Ғайниді сөзбен *айналдыруға* кірісті (С.Сейфуллин). Мен оны *дөңгелетіп* көрейін бір, бүгін вагонға барып қайта мінбесе көрерсің («Жұлдыз»).

Азулы, адуынды, тісті. *Ешкімді бет қаратпайтын өткір, озбыр.* Аламановтай *азулыны* жұлып алып тастау оңай ма? (Ш.Хұсайынов). Жөнелді қиқуласып қырдан асып, Алыста тұрған белге тұман басып, Адайдың *адуынды* өр ұлдары (Қ.Бекхожин). Ыбырай болса, олай емес, мүлде ықтырып алмақ. *Тісті*, азулы екенін танытып қоймақ (Д.Әбілев).

Азыңқырау, жүдеңкіреу. *Арып – ашыңқырау, аздап жүдеу.* Қыстан азыңқырап шыққан қойдың аузы қара жерге тиіп әлденді (С.Бегалин). Жүдеңкіреп келіп ем, аз күн ішіне бетіме қан жүгіріп қалды (Қ.Жұмаділов).

Азырқану, азсыну, назырқану сөйл. *Қол жеткен жетістікке көңілі толмау, місе тұтпау.* Қазыбек елдің қолы жеткен табыстарын місе тұтпай, *азырқана* сөйлейді (С.Омаров). Ақбілек жалғыз өзінің жетілгенін *азсынғандай* болды (Ж.Аймауытов). Сөзімді жеткізуге тақсыр Мекең, бір атты *назырқанбай* алар ма екен? (С.Торайғыров).

Аз – маздап, аз –мұздап. *Ақырындап, шама – шарқынша.* Қолымнан келсе бұл *істі аз – мұздап істеп* көрейін (Ауызекі). *Аз – мұздап* Крылов, Пушкин шығармаларын оқып көрдім (Ғ.Мүсірепов).

Айбар, айбат, айбын, айдын, сес. *Қаһарлы күштің адамды сескендірерлік, сескем алатындай үрейлі әсері, ықпалы.* Қасымханның *айбарынан* сескеніп, еш жауы оған қарсы соғыс аша алмаған (І.Есенберлин). Жолбарыстай алты ұлдың *Айбатынан* сескеніп, келе алмады еш пенде Әзімбайдың қасына. (Қамбар батыр). Бәрінен *айбыны* артық батыр Науан, Қазақта батыр бар ма жеткен оған (Қ.Бекхожин). Қазан бұзар үй тентексің, кісі ығысатын *айдының* жоқ (М.Әуезов). Жан-жақтан қоршай келген төрт-бес ауыл жігіті тиісуге бата алмай, Сарының *сесінен* қаймыға аңтарылып қалды (Б.Тәжібаев).

Айбарлану, айбаттану. *Айбат көрсету, қаһарлану.* Командир айбарлана сөйледі (К.Тоқаев). Егізбай сонда арланды, *Айбаттанып* майданды, жаушылықпен баруға (Батырлар жыры).

Айбарлы, айбатты, айбынды, айдын-ды. *Айбары күшті, қаһарлы, сұсты.* “Тоқта!ң деген *айбарлы* дауыс саңқ ете қалды (Т.Бердияров). Дәл мұндай қайратты да *айбатты* әйел ел ішінде сирек кездеседі (С.Омаров). Арқамдай жер жүзінде жер бола ма? *Айбынды* Алашымдай ел бола ма? (Мағжан). Қобылан, Қазан тұрғанда Алшағыр ма еді *айдынды* (М.Әуезов).

Айбарлылық, айбаттылық, айбынды-лық. *Адамды сескендірерлік құдіретті күш.* Мәңгілік селт етпейтін сабыр менен сендегі *айбарлылық* қайда маған (А.Бақтыгереева). Жүректің айтатыны *айбаттылық*, жүректің үйретері-қайраттылық (И.Исаев). Анадан ешкім батыр болып тумайды, айбындылық аспаннан түспейді (“Қазақстан мұғалімі»).

Айбаттандыру, айбарландыру, сұстандыру. *Қорқынышты ету.* Қатпарлы қою қасы қапталаған көзін айбаттандырып суық қаратады (К.Оразалин). Гитлер фашистерінің жыртқыштық әрекеті кімді айбарландырмады («Лен.Жас»). Оның соққыдан қалған көктаңба бетін сұстандырып, айбарландырып жіберген (Ж.Арыстанов).

Айғақталу, айқындалу, анықталу. *Бір нәрсенің басы ашалып дәлелденуі.* Оның ұзақ жол үшін жаралғаны айғақталып келеді (Ж.Әбдірәшев). Қарағанды облысында дәрігердің жетіспейтіні тексеру үстінде анықталды («Жұлдыз»). Фонологиялық талдаудың нәтижесінде дыбыстардың үндесім сипаты айқындалды (Қаз.грам.).

Айғақтату, анықтату, дәлелдету. *Бір нәрсенің белгілі болғанын білдірту.* Оның мақтан сүйгіштіктен құр еместігін айғақтатты (Ә.Сараев). Ей, Біржан, сөз сөйлейін анықтатып, көңлің ауырмасын, қабақ қатып (Айтыс) Бөтен сырым жоқ екенін дәлелдетуді сен де қаламайсың (Р.Райымқұлов).

Айғақтаушы, айқындаушы, анықтаушы. *Бір нәрсенің басын аштырушы.* Жарық ағыны сол жарық көзінің қуатын айғақтаушының өзі екен (А.Қалығұлов). Айқындаушылар жеке сөздердің сипатын білдіретін сөз тіркесі болады (Қазіргі қазақ тілі). Анықтауыш –өзі анықтайтын сөзімен бір фразалық екпінмен айтылады (ҚҰЭ).

Айғыздалу, сатпақталу. *Сатпақ – сатпақ етілу, айғыз – айғыз болдыру.* Сабираның шаң жуытпайтын кимешегі айғыздалып қалыпты (Р.Әутәліпов). Ескі ағаш төсек қойылыпты да, үстін сатпақталған жамылтқышпен бүркей сапты

(С.Мұқанов).

Айдақ – сайдақ, айбақ – сайбақ, ойдақ – сойдақ. *Ербиген – сербиген, ойқы – шойқы, қиқы – жиқы.* Күсен өзінің айдақ – сайдақ жазуымен «жүз елу» деп түзетіпті (С.Мұратбеков). Алдындағы газеттің қиығына әлгі цифрларды айбақ – сайбақ етіп жазды (Ш.Мұртазаев). Оның ойдақ – сойдақ жазуын оқудың өзі қиын (Қ.Тәкежанов).

Айдарман, шофер кітаб., **айдауыл** жерг. *Машина жүргізушісі.* Ұлым шофердің оқуын тамамдады («Социалистік еңбек»). Айдарман – автомобиль жүргізушісі («Жаңа атаулар»). Айдауылдар сәл – пәл болса да сасыңқырап қалды (Ш.Мұртазаев).

Айғай – шусыз, у - шусыз, ың – жыңсыз, ың - шыңсыз. *У - шуы жоқ, айғай – ұйқай жасамай.* Айғай – шусыз вагондарымызға отырып жатырмыз (М.Ғабдулин).

Айқай – талас, айқай – тартыс. *Дау – жанжал, ұрыс – керіс, дау – дамай.* Қансоқта болып арпаласып, айқай – таласқа түсіп жүрген екеуі де құлайды (Ә.Кекілбаев). Бұл талқы шу «Шуу» дегеннен ұрыс – керіс, айқай – тартыспен басталды («Соц.Каз.»).

Айқайшылдық, айқайқұмарлық. *Даңғазалық, даурықпалық.* Осы бір айқайшылдығымыздың өзі әлсіздігіміз емес пе екен (С.Шәймерденов). Ол өзінің айқайқұмарлық дағдысынан арыла алмады («Жалын»).

Айқалату, ақырту, бақырту. *Айқай салдыру.* Қожа қасындағы бір баланың құлағын бұрап айқайлатты да қойды (Б.Соқпақбаев). Ақыртып аюдайын асау аңды, Өсірген қойнына алып тал – қарағай (І.Жансүгіров).

Айқастыру, айқару. *Екі нәрсені бірінің үстіне бірін айқара салу.* Қойларды айқастыра матап жатыр (Ғ.Мұстафин). Екі иығына айқарып екі винтовка асынып келді (С.Шәймерденов).

Айқын, анық, зайыр көне. *Көмескі емес, белгілі, күмәнсыз.* Асфальтты жауып кеткен қыстық қарда екі адамның ізі *айқын* жатыр (Ғ.Мүсірепов). Келді міне арманға да таянып, оған деген қиял *анық*, ой анық (Х.Ерғалиев). Бұлардың соңынан күн шыға, әрі кетсе сәскеде қуғыншы шығатыны *зайыр* (С.Досанов).

Айқындау, анықтау, нақтылау, дәлел-деу, айғақтау, аяндау. *Белгілі бір істің дұрыстығына нақтылы көз жеткізу.* Ұзақ түнге бітпеген кеңестер Сырдарияның шөлді даласын сусындату мәселесін *айқындай* түсті (С.Мұқанов). Командирлер бұйрық бойынша бет алыстарын *анықтап*, карталарын салыстырып, тексеріп болған соң, өз топтарына кетті (Ол күндердің өшпес

даңқы). Енді оқу-жаттығу уақытын *нақтылайық* (Ө.Жарылғапов). Үкімет алдында өзімнің кінәсіз екенімді *дәлелдеп* шығуға бармын (І.Есенберлин). “Жүзден-жүз деген сөздің дабыра емес, шындық болғанын *айғақтап*, омырауында алтын жұлдыз жарқырайды (С.Бақбергенов). Уақыт, мұрша берші, аялдашы, анықтап жолдарымды *аяндашы* (М.Әлімбаев).

Айқындылық, анықтылық. *Белгілі болушылық.* Заң жүйесінің математикасы қанша көп болса, оның айқындылығы соншалықты азая береді («Жас алаш»). Болған істің анықтылығы керек («Жалын»).

Айлакер, тәсілқой, әдісқой. *Кез-келген қиындықтан жол тауып шыға алатын айла-тәсілі мол, тәсілі көп.* Әзімбай анығында әкелерінен әлдеқайда *айлакер*, көреген боп шықты (М.Әуезов). Амангелді алысқанының қапысын табатын *тәсілқой* екен (С.Мұқанов). Құсты тез шағылдыратын түлкі. Аңның ішінде онан қу, онан *әдісқойы* болмайды (Қ.Әбдіқадыров).

Айла-шарғы, қитұрқы, құлық-сұмдық. *Өзінің жаманшылық ойын жүзеге асыру жолындағы ұстанатын алдамшы іс-әрекет.* *Айла-шарғыға* жетік жау жендеттері атқыштар бөлмесін нысанаға алған (Ә.Әбішев). *Қитұрқы* зымияндық қарекеттің шынтуайтқа келгенде соғар жерін ел ішіндегі ең аңқау, ең парықсыз дегендердің өздері де байқап қалды (Ә.Шәріпов). Аттың аяғын сындыру, маңайдан балтамен ұрып жығу сияқты *құлық-сұмдық* шықты (З.Ақышев).

Айлық, жалақы, еңбекақы. *Істеген қызметіне, атқарған жұмысына қарай ай сайын төленетін ақша.* Айлық алған күні Төлеген қасындағы жолдастарын қонақ ететін (М.Ғабдуллин). Күйеуінің кеңседен алатын *жалақыдан* басқа сырт табысы жоқ (М.Әуезов). “Бейнетіне зейнетің дегендей, күрішшілер өніміне қарай әр айда төленетін *еңбекақыдан* басқа қосымша ақы да алып отырады (Ә.Жәмішев).

Айнабесін, ұлыбесін. *Күннің қақ маңдайға келген кезі.* Жырларды кездесетін айнабесін осы «ұлыбесінмен» мағыналас деуге болады («Қаз.әдеб.»). Түс қайтып, ұлыбесін болған шақта жау жеңіпті елді қырып жойып (Батырлар жыры).

Айналсоқтау, қарайлау, шырғалау, төңіректеу, айналақтау, айналшақтау. *Белгілі мақсатты оймен бөгелу, ұзап ешқайда кете алмау, қарақтау.* Ауылды *айналсоқтап* төрт күн жаттым, сонда да шеніңе бір жуытпадың (Айтыс). Слет аяқталғаннан кейін де Болатбек келіп қалар деген үмітпен Дайрабай ағайдың үйінде бір күн *қарайладым* (Т.Тобағабылов). Бала

“аталап, Тасболатты *шырғалап*, соның қасынан шықпай отырды (Б.Майлин). Осы кеште Жеңіс тек қана Тоқбаланы *төңіректен*, қасынан шықпай қойды (Ө.Ахметов). Тағы бір ауыз тіл қатқалы Омар кете алмай *айналақтап* қалды (Ғ.Мүсірепов). Ол мені шешесінен артық көрмесе кем көрмейтін, қасымнан *айналышақтап* шықпайтын (З.Шашкин).

Айпай – жайпай, апырып – жапырып, айпара – жайпара. *Баса көктеу, тындыру.* Барғанды қоймаған соң айпай – жайпай, - «Жабыл», - деп, - қалмай, - Арқам салды айқай (Т.Ізтілеуов). Дауылбай қыздарменен айпара – жайпара бітім десе басын шайқар («Соц.Қаз.»).

Айран, қатық. *Ұйытқы құйып ұйытылған піскен сүт, ашқылтым тамақ.* Түзде бұзауы жамырағанның үйде *айраны* төгіледі (Мақал). Қой сүтінен жергілікті халық айран, *қатық* даярлайды (М.Ермеков).

Айрықшалану, ерекшелені, өзгешелену. *Басқа болу, ерекше болу.* Ақын алдағы уақытта да жаңа ізденістерімен айрықшалана берсе дейміз («Қаз.әдеб.»). Ол ештемесімен ерекшеленбейтін өзіміздің бала еді (Абзал жандар). Ол алғашта татардың әйгілі «Ақ Еділ» деген өлеңіне ұқсағанмен аяқ жағы өзгешеленіп кетті (Қ.Тұрсынқұлов).

Айсберг, мұзтау. *Мухитта қалқып жүретін мұздықтың ірі бөлігі.* Айсберг теңіздің саяз жерінде қайырлап қалады (ҚСЭ) (Б.Қойшыбаев).

Айт, айтқын. *Сөзбен ой – пікірді білдіру.* Айтпаса білмейді, ашпаса көрмейді (Мақал). Бастыққа кіріп жағдайыңды айтқын («Лен.жас.»).

Айтарлықтай, пәлендей. *Соншалықты, соншама, оншама.* Советтік Қазақстанның қол жеткен табысы *айтарлықтай* (“Мәдениет және тұрмыс»). Алмабек Әбілқасымның тосын әрекетіне *пәлендей* таңдана қойған жоқ (С.Омаров).

Айтқандайын, айтпақшы, айтпақшы-дай. *Ұмытып бара жатқан ойын қайталап еске салу үшін айтылатын модаль сөз.* *Айтқандайын*, кешегі ауылда қолында шиті мылтығы бар бір қазақ жолдас комиссар отырған үйді көп торыды (З.Шашкин). *Айтпақшы*, түнеу күнгі сен айтқан өрт сөндіруші командасы жайын біз колхоз председателімен сөйлескенбіз (С.Сарғасқаев). *Айтпақшыдай*, “Қаз.овощь трестінің бір дүкенінің маңдайшасында емле қатесімен жазылған жазу тұратын (С.Төлешев).

Айттау, айтшылау, айт – айттау. *Айт мейрамында үй – үйді аралап қыдыру.* Ертең бәріміз бірігіп үй – үйді аралап айттауымыз керек («Жас алаш»).

Ауыл еркектері айтшылап кеткен (І.Жансүгіров). Биылғы айт – айттауға халық көп жиналды («Алматы ақшамы»).

Айттасу, айтшыласу. *Айт мейрамында үй – үйді араласу.* Ойын ойнай, рақат ойлап, тойын тойлап айттастық (Айтыс). Айтшыласқан елдей ойнақ салу үлкендердің өздеріне де пайда болды (М.Әуезов).

Айттырылу, атастырылу. *Күні бұрын құда түсіп қойылу.* Атастырылған қалыңдық одан арғысын ойламапты (Т.Ахтанов). Ертеде қыздың басы бос, атастырылмаған болса, кілемге сырға іліп қою салты болған («Қазақстан әйелдері»).

Айттыру, атастыру, құда түсу. *Ескі салт бойынша ұл мен қызды үйлендіру жолы, ата-ананың келісімі, ұйғарымы.* Қарағым, қалай болса халық заңы *Айттырып* кім де болса қыз алады (Айтыс). Найментаймен құда болып, Әйкежанды *атастырып* қойғанымды өзің білесің (М.Әуезов). Әкем алдақашан *құда түсіп*, құйрық жесіп қойған (З.Шүкіров).

Айтушылық, деушілік. *Өз ойын білдірушілік.* Біршама мөлшерді әр қилы санмен келіп айтушылық – меңзеу болмақ (М.Әлімбаев). Құм төбелері басып қалған белгісіз моланы табамын деушілік барып тұрған есуастық (Т.Шаханов).

Айтылған, айтылмыш. *Сөз болған, аталған.* Бұл айтылған артықшылдығының үстіне Жамал сөзге бек ұста болды (М.Дулатов). Бұлар бірнеше күн жол жүріп, айтылмыш жерге келеді (Ж.Өмірбеков).

Айтысқыштық, айтысқұмарлық. *Топ алдында өлең – сөзбен жарысқа төселгендік.* Жамбылдың ақындығын түсіну үшін айтысқыштығын талдап ұғыну қажет (М.Әуезов). Өзінің айтысқұмарлығымен жүздеген шақырым жерден қарсыласын іздеп келетіндер болды («Қаз.әдеб.»).

Айуандай, хайуандай. *Айуан сияқты.* Жайылып жүрген айуандай ақ, қараны танымас (Ы.Алтынсарин). Біздің алдымызда әбден ызаға бұлыққан долы хайуандай отыр (К.Әміров).

Айуанша, хайуанша. *Айуанға ұқсап, айуан тәрізденіп.* Адамзат нәр ауасын судай жұтар, шөл тартқан айуанша құмарланып (Ы.Алтынсарин) Ақылға сәуле қонбаса, хайуанша жүріп күнелтпек (Абай).

Айшықты, бейнелі, астарлы, тұспалды. *Көркем тілмен жұмбақтап айтылған.* Автордың *айшықты* сөзге әсіресе құмартып, кейде сөйлемін аламыштап жіберетінін байқаймыз («Қаз.әдеб.»). Ол кездегі сайлаудың сипаты, сұрқия сыры “Абайң романында *бейнелі* сөздермен терең суреттеліп, байыпты баяндалған (С.Мәуленов). Бұхар жырау Дәулетбайға хабар айтқанда

Қабанбайдың халін бейнелі, *астарлы* тілмен сөйлейді (Қ.Мұхамеджанов). Лиза *тұспалды* сөзге аса түсіне алмай, екеуіне алма-кезек жалтақтай қарады (С.Жүнісов).

Айылбас, доғабас. *Айыл-тұрманның, белдіктің бір жақ басына бекітілген темір шығыршық.* Ер-тоқымын бауырына алған ат туласын кеп. Сөйтсе бұл айылын тартпай, *айылбасын* бос іле салыпты (Бал дәурен). Айылдың *доғабасы*, құйысқанның үзбе күмістері көрінді (А.Машанов).

Айыл-тұрман, ер-тұрман, ат-тұрман, ер-тоқым. *Салт атқа пайдаланылатын жабдықтар.* Атқа келген бәледен *Айыл-тұрман* садаға (Батырлар жыры). Ертеде батырларды *ер-тұрманы*, қару-жарағымен бірге көметін (С.Бақбергенев). Егерде әскер қатарына кіремін деушілер болса, оларға *ат-тұрман*, қару-жарақ беремін (Х.Есенжанов). Төреге ерген *ер-тоқымын* арқалар (Мақал).

Айығу, сейілу, ашылу. *Бұлт тарқап, күннің жайма-шуақ қалыпқа түсуі.* Кейде бір жұмадай, кейде он күндей *айықпай*, ақ боран боп түтеп тұрып алған кездері болған (М.Әуезов). Таң ата тауды бүркеген бұлт *сейілді* (Д.Досжанов). Күн *ашылысымен*, біз жол жүруге дайындалдық («Жұлдыз»).

Айыпталу, жазалану. *Кінәлы болып саналу.* Тоқтарбай 942-нші статия бойынша айыпталған еді (М.Дулатов). Заң бойынша ондай адамдар жазалануға тиісті (Р.Райымқұлов).

Айыптылық, жазықтылық. *Кінәлы болушылық.* Прокорор Теміровтың айыптылығын анықтау тұралы аға тергеушіге тапсырма берді («Лен.жас»). Амантай өзінің жазықтылығын жасырмай, жолдастарының бәріне баяндады («Лен.жас»).

Айыр, аша сөйл. *Шөп, сабан жинауға арналған құрал.* Жазира маяның түбінде шаншулы қалған *айырды* алмаққа оңтайланды (М.Сүндетов). Екеуі де орта жастағы шопандар, қолында *аша*, үюлі пішен үстінде шөп тастап тұр (Көктем лебі).

Айырбастау, ауыстыру. *Бір заттың орнына екінші затты алмастырып алу.* Олар қыс бойы ағаш, ет, май, арқан-жіпке дейін *айырбастап*, поселкеден ішермен астық алып қайтады (Ғ.Мұстафин). Әлгі көзі шыққыр Қирабай қаладан соқа ала барғанда, доңғалағын *ауыстырып* әкетіпті (Ө.Қанахин).

Айырғысыз, ажыратқысыз. *Ажырата алмай танып алғысыз.* Әлімхан да бұлардан айырғысыз болып, сол жатқандардың тойына сіңісіп кетті

(Ж.Жұмаханов) Жұмысшы кім, қызметкер кім, адам ажыратқысыз (З.Қабдолов).

Айырлану, ашалану. *Тармақталып бөліну.* Кейде мұндай ерлердің алдыңғы қасы құранды ердікіндей екі айырланып та жасалады (Х.Арғынбаев).

Айырлау, ашалау. *Шөпті, сабанды айырман шанышты тиеу, арту, шашу.* Екеуің де маяға шық. *Айырлағанның әкесін көрсетейін мен* (Р.Тоқтаров). Шопандар қысты күні *ашалап* шөп көтеріп малға шашуы керек (Ә.Нұршайықов).

Айырма, айырым. *Өзгешелік, ерекшелік.* Өтірік те, шын да ауыздан шығады, *айырмасы* айтылуында емес, мағынасында (Мақал). Екеу емес, адамзат біреу ғана, *Айырымы* жоқ ақ оң қарасының (Ж.Молдағалиев).

Айырмашылық, өзгешелік, ерекшелік. *Екі затты бір-бірінен ажыратып көрсететін ерекше белгі, айырым, айырма.* Адамның айуаннан айырмашылығының өзі де ақылға бағынатындығында (С.Мыңжасарова). Көп қадалып қарамаса да құс бітімінің *өзгешелігін* көзі қарақты құсбегі тез аңғарды (А.Сейдімбеков). Сүт қоректілердің басқа жануарлардан *ерекшелігі*-баласын тірі туады және сүтпен асырайды (Қ.Қайымов).

Ақ, боз, қылаң, шаңқан. *Сүт пен қардың түсіндей, қарсы мағынасы қара.* *Боз бен қылаң көбінесе жылқыға қатысты айтылады.* *Шаңқан өте ақ, тым ақшыл дегенді білдіреді.* Жай көзге көрінбейтін жұлдыздардың көбінің түсі ақ, бірақ абайлап қарасаң көгілдір, сарғылт, қызыл түсті жұлдыздар бар екенін оңай көреміз (Х.Әбішев). Қазақтар *боз* мама бие мен ақ боз атты айырықша ардақтайды (М.Ысқақов). Бұның бірі-аяншыл ақжал шабдарға мінген жас бозбала, екіншісі-шоқша сақалы бар *қылаң* мінген жолдасы (М.Әуезов). Қырмызы сал екі жолдасымен аққудай *шаңқан* боз арғымақпен алда кетіп барады (Кенен).

Ақжарқындану, ақпейілдену. *Ашық көңілдену.* Қазір Шолпанның өзі де аршыған күмістей ақжарқынданып алыпты (А.Хангелдин). Досының ақпейілденген ықыласына риза болды («Жалын»).

Ақжарқындық, ақпейілдік. *Пейілі кеңдік, ашық мінезділік.* Күлімдеп тұратын қой көздерінен ойлылық аңғарылады (А.Жұмаділов). Жомарт, сауықшыл мінезінің үстіне ақпейілдігі де өзгермеген («Қаз.әдеб.»).

Ақиқат, шындық. *Көз жеткен, айқындалған шын дүние, дұрыстық.* Қарлығаш әкесінен тартынбай, *ақиқатын* сөйледі (Ә.Тәжібаев). *Шындықты* айт, шығғырса да табанды бол, тартынба, дәл төбеңнен ажал төнсе («Қаз.әдеб.»).

Ақиқатшыл, шыншыл, әділетшіл. *Жалғандыққа жаны қас, дұрыстықты жақтағыш.* Ақау жоқ ақиқатшыл жүрегінде (К.Салықов). Сәкен өмірде адал, *шыншыл*, жалғандыққа төзе алмайтын, досына кішіпейіл адам еді (“Қаз.әдеб.»). Жас жандарды мейірімді, *әділетшіл*, ұстамды болуға шақырады (“Қаз.әдеб.»).

Ақ көңіл, ақ көйлек, аңқылдақ, көңілшек. *Өзім дегенге жанын үзетін, өткен-кеткенмен санаспайтын адал, ақ.* Ақ көңіл бір жан еді аңқылдаған, Ажары бұлтсыз күндей жарқылдаған (С.Омаров). Ой, *ақ көйлек* қарағым деп, бәйбіше даусын соза түсті (Ғ.Мұстафин). Күлсе күледі қарқылдап, қаңқу сөзбен ісі жоқ, өзі ақ көңіл, *аңқылдақ*, сөзге сараң, ісі көп (Т.Жароков). Ұрыншақ ат арық болар, *көңілшек* жігіт жарлы болар (Мақал).

Аққұман, шайнек, ақшайнек. *Шай шығаратын шүмекті фарфор ыдыс.* Қалқа шайды бірге әзірлесіп, *аққұманды* демдеп, жайнаған шоққа қоя бергенде, есіктен Имаш пен өкіл кіріп келді (Б.Майлин). *Шайнек* буы аспанға көтеріліп, сақырлап қайнап жатқан еді (М.Иманжанов). Апам шүмегі кетік *ақшайнекке* шай салып бықтырды (Арқа еңбеккерлері).

Ақниетті, ақжүректі. *Арамдығы жоқ, адал ниетті.* Той үстінде гүлдесін көңілдерің, ақниетті достардың алғысында (М.Шаханов). Құр айтқанмен қолынан түк келмейді, ақжүректі таза адам болса кем – кес (Ш.Құдайбердиев).

Ақсақ, шойнақ, сылтыма, солтақ, шойнаң. *Аяғы кемдіктен сылтып басатын кемтар, мүгедек.* Ақтоқтының беріліп отырған күйеуі *ақсақ* екен (Мағжан). *Шойнақ* деуші еді оны, енді екі аяғы теңеліп кетуге жақын (Ғ.Мүсірепов). Қой, ақсағы несі, жай әншейін болар-болмас *сылтымасы* ғана бар (С.Жүнісов). Қуаттың әкесінің сынған аяғы *солтақ* болып біткен (Ғ.Мүсірепов). Отырып істейтін жұмыс екен, мен сияқты *шойнаңға* керегі де осы ғой (Ғ.Мүсірепов).

Ақсақал, қария, отағасы. *Жасы үлкен сыйлы ер адам.* Осы тойдың ішінде соғысқа қатысқан *ақсақалдар* жүр (М.Дүзенов). Орта жастағы әйел *қарияның* қарсы алдындағы орындыққа отыра беріп сөз бастады (Ғ.Сыланов). Ақ таяғын артына қыстырып, сиыр өргізетін Байбол *отағасы* да көрінбейді (Ж.Аймауытов).

Ақсақалдай, қариядай. *Білгені мол қарт адамдай.* Ақсақалдай көпті көріп, ғасыр сырын әндеткен (Д.Әбілев). Ол кәдімгі бір егде тартқан қариядай алысқа сілтеді (А.Шамкенов).

Ақсандату, ақсандатқызу. *Аяғын сылтып бастыру.* Ең соңында Ақтай мырза жетті бәйгі көк атты ақсандатып (Ә.Көшімов). Нұрәділ балдағына сүйеніп, аяғын ақсандатқызып алға ұмтылды («Қаз.әдеб.»).

Ақсандау, солтақтау, шойнандау, шойқандау, сылту, солтандау, шоқандау, шойқаландау. *Бір аяқтың кемдігінен аяқты тең баса алмау, қиралаңдау, кирелеңдеу.* Оқ тиген теке шаңырақтай мүйізімен басын жерге тұқыртып бір домалап барып қайта тұрды да, *ақсаңдай* басып жөнеле берді (Ғ.Сыланов). Абдолла еппен тұрып сыбдырсыз киінді де, *солтақтай* басып далаға шығып бара жатты (С.Ғаббасов). *Шойнаңдап* әрең жүретін Сүлеймен шалқалақтап барып құлап түсті (Б.Мұқаев). Биіктеу жерге желе шығып, мылтығын оқтана берген қарт киіктің *шойқандаған* жүрісіне қарап, ақсақ екенін білді (С.Мұратбеков). Алшынбай *сылти* басады, ақсақ екені рас (М.Әуезов). Ақсақ, мүгедек Әліпқали *солтаңдай* басып, түйе соңына зорға еретін (С.Жүнісов). Біләлов балдағына сүйене екі-үш *шоқандап* ілгері ұмтылды да, тоқтай қалды (Ә.Нұршайықов). Әкпар жарды жағалай *шойқалаңдап* келеді (Ө.Ахметов).

Ақтару, аудару. *Бір заттың ішіндегі нәрсені төгіп алу, қотару.* Ораз үйге жүгіре кіріп, ақшайнекті *ақтарып* кетті, дастархан бүлінді (Ш.Мұртазаев). Дөй қара жігіт селк етіп, тачканың табаны тайып, бар балығын суға *аударып* алды (Т.Ахтанов).

Ақтау, майлау, әктеу. *Үйдің іші-сыртын әкпен тазарту.* Оқушылар өз бөлмелерін июнь айында-ақ *ақтап*, еденді, парта, тақталарын жөндеп, сырлап бітірді (“Халық мұғ.»). Айғанымға қолғабыс беріп, үш бөлмелі шым үйдің төбесін, қабырғасын *майлаған* (Ж.Молдағалиев). Жұмысшы-ұсталар сәні кеткен үйдің іші-сыртын *әктеп*, есік-терезелерін сырлады (Т.Бердияров).

Ақтаушы, әктеуші. *Үйді ағартушы, әк жаққызушы.* Үй ішінің жарлары да ақтаушы қолды аңсап тұрғандай (Ғ.Сланов). Үйдің іші, сыртын әктеушілер есік, терезелерді де сырлап, аңғал – саңғал жерлерін бітеді (Т.Бердияров).

Ақша, пұл. *Сауда-саттықта товар құнының өлшеуіші болатын металл және қағаз түріндегі белгі.* Үкімет *ақшаны* тек таза жүн түсімінің процентіне қарай төлейді (М.Ермеков). Өмір шіркіннің *пұлға* сатып алмайтын қымбаттығын ғұмырында осымен екінші рет сезінді (Қ.Найманбаев).

Ақшалы, сомалы кітаб., қалталы. *Ақшасы көп, қаражаты мол.* Бәрінен *ақшалы* болу қиын, ақша балта бұзбасты бұзады (Ғ.Мұстафин). Нұрке - малы, пұлы бар қалың *сомалы* саудагер бай (М.Әуезов). “Әрине, ондай сұлу әйел әлі де

болса бір қалталы байды табады ғойң деген суық хабар күңк ете қалған (І.Есенберлин).

Ақшию, ағжию. *Көздің шақыраюы.* Бізді қысқанда көзі ноғала басқандай ақшияды (Ш.Хұсайынов). Ағжиып бір қараған Төрехан қолын бірақ қонышынан алмады (А.Сүлейменов).

Ақы, аласы, алашақ. *Сіңірген еңбекке қарай төленетін төлем, өтеу.* Сәтемір үй сыпырушы болып жалданып, *ақысына* оқу оқиды (Ы.Алтынсарин). Мен жігіт, он бес-отыз арасында, бұл жаста көп бересі, *аласым* да (С.Торайғыров). Кәрі ойлайды бүгінгі берешекті, жас ойлайды ертеңнен *алашақты* (Ә.Тәжібаев).

Ақылгөйсу, білгішсу, данышпансу. *Біреуге ақыл айтып, өзін ақылды етіп көрсету, білгірсу.* Біз балапандай шырылдап, біздің үйге көңіл айтуға бармақ болып, бірімізден-біріміз асып түсіп, *ақылгөйсін* жаттық (“Лен.жас.»). Кейде Нұрланның өзінде де бар, *білгішсініп*, шақылдап айтқанға көнбейтіні және шын (З.Шашкин). Жұрттың бәріне ат тағып, айдар байлап ылғи да *данышпансып* отырғаны (“Қаз.әдеб.»).

Ақылдастыру, кеңестіру, пікірлестіру. *Ақыл қостыру.* Ел мен елді ақылдастырамыз (М.Әуезов). Қорғаушы қолды біраз кеңестіріп, мынадай сөзге келді (М.Жұмабаев) Аталған мәселені өз қарауындағы адамдардың басын қосып, пікірлестіру арқылы шешпек болды (Ауыл ажары).

Ақылдасу, кеңесу, пікірлесу. *Қандайда бір істі, мәселені көптің талқысына салып, солардың пікірлерімен есептесу, санасу.* Егерде бала белгілі бір жаман әдетке әуестеніп бара жатса, оның ата-аналарымен *ақылдаса* отырып, тиісті шара қолдану керек (С.Көбеев). Ескі ауылдың салты қызық, жергілікті рулардан өзі кедей біреумен *кеңесе* кетсең, арғы аталарын бай болған деп мақтанады (С.Мұқанов). Ғабит аға жасы кішілермен қашан кездесе де, ақыл қосып, әлденелер жөнінде *пікірлесіп*, өзіне ой толғандыртып жүреді (М.Әлімбаев).

Ақылды, есті, милы, ақылман. *Сана-сезімі жоғары, парасатты, білімді.* Ғалым көп, *ақылды* аз байқасаңыз, Досың жоқ, танысың көп санағанда (Міржақып). Егер де *есті* кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал (Абай). Менен гөрі *милы* бола қалуын мұның! (Б.Нұржекеев). “Ойсыз неме осыны да білмейсің бе?ң деген түйінді қабағымен аңдатқан екен-ау *ақылман* ағамыз (М.Әлімбаев).

Ақылшы, ақылгөй, данагөй. *Білгір де білімдар адам, кеңесші.* Масан - қаз дауысты Қазыбектің ұрпағы, Жамантайдың *ақылшысы* (І.Есенберлин). Қазақстан топырағында дәуірлей шыққан ойшыл, *ақылгөй* кісілер аз болған жоқ (Ә.Марғұлан). Үш *данагөйдің* өнегелі өмірі, ел қамын жеген адал еңбегі жөніндегі айтар әңгіме аз емес (Н.Назарбаев).

Ақымақ, жарымес, есер, есалаң, дәлду, дәлдір, санасыз. *Сана-сезімі кем, ақылсыз.* *Ақымақ* бұзуға бар, түзеуге жоқ (Мақал). Ақылды қасыңнан қорықпа, *жарымес* досыңнан қорық (Мақал). Білмегенді білуге, Есті бала тырысқақ, *Есер* бала ұрысқақ (Б.Алтынсарин). Ой, шырағым-ай, есі дұрыс жігіт пе десем, *есалаңның* сөзін айтасың (С.Сарғасқаев). Бір байдың болған екен үш баласы, бейне бір қатар өскен қол саласы. Кенжесі ес білмейтін *дәлду* болып, Ақылды кісі болып екі ағасы (Б.Майлин). *Дәлдір* менен дананың терезесін бір қара жер теңейді (М.Әлімбаев). Саналы адам сағыңды сындырмас, *санасыз* адам жағыңды тындырмас (Мақал).

Ақын, шайыр, жырау, жыршы. *Өз жанынан тыңнан өлең шығаратын, халықтық мұраларды жатқа айтып, жұртты аузына қарататын өнер иелері, сөз шеберлері.* Өсер елде ақын көп, Өшер елде әкім көп (Мақал). Сөйлесе табылады *шайырдан* сөз, Жақсыны жаманменен айырған сөз (Айтыс). XVIII ғасырдағы қазақ *жырауларының* кейбір жеке шығармалары бізге дейін жетті (ҚазССР тарихы). Бұл бірігудің абзал екенін Асанқайғы, Қазтұған, Қотан секілді бүкіл қазақ қауымы ардақтаған *жыршылар* да қолдаған (І.Есенберлин).

Ақырында, аяғында, түбінде, соңында. *Түптеп келгенде, артынан.* Қапыда өткен дүние-ай, *Ақырында* еш болды-ау, ел үшін еткен еңбегім (Махамбет). Жауыз екен, неше жыл дәмдес болып жүріп, он жылдық еңбегімді жеп кетті. *Аяғында* өзімнің күздігімді тартып алды (Ғ.Мүсірепов). *Түбінде* баянды еңбек егін салған, жасынан оқу оқып білім алған (Абай). Сол Масғұт Қыдыр шалдан бата алыпты, *соңында* Шәмсі-жиһан атаныпты (Абай).

Ақырындату, баяулату. *Жайырақ қимылдату.* Шүкіман баяу толқытып, салмақпен еркеленіп кеп, ақырындатып барып тоқтады (М.Әуезов). Жыраның ұзына бойына көлденең тарбиған қабырғалар су ағынының жылдамдығын баяулатады (К.Сапарбайұлы). Күрделі етістіктің құрамында тұрып, негізгі қимылдың жүзеге асуын білдіреді.

Ақырып – жекіру, ақырып – зекіру. *Қатты айғайлап, бақырып ұрсу.* Бастықтары ақырып – жекіріп, балағаттап бұйрық қылды (М.Жұмабаев). Шешесінің ақырып – зекірмей, жайлап үнемі оның есіне салып, ескертіп

отрығаны жөн (Келіншектер).

Алагеуім, алагөбе, елең-алаң, алаң-ғұлаң. *Таң атып келе жатқан кез, құлқын сәрі.* Болғанда *алагеуім* үйдің іші, қуарып бір қызарды қыздың түсі (І.Жансүгіров). Ерте тұрды ол-дағы *алагөбе* таң алды (Ж.Сыздықов). Әлі күн шыққан жоқ, *елең-алаң* еді (М.Әуезов). Сәлден кейін қараңғылық серпіліп, айнала *алаң-ғұлаң* көріне бастады (Ә.Нұршайықов).

Алайда, бірақ, дегенмен, сонда да. *Қарсылықты салалас сөйлемдердегі жай сөйлем баяндауыштарын байланыстыратын жалғаулық-тар.* Мұхиттың Қайырбек үйіне келгені бір бұл емес. *Алайда* мына сәнді бөлмесін көруі бірінші рет (Ғ.Сыланов). Жабай атты жақсы мінетін, киімді жақсы киетін, *бірақ* мал жимайтын адам болды (С.Мұқанов). *Дегенмен*, сақ болыңдар, қамысы тым үрейлі екен, қасқыр, қабаннан ада емес шығар (І.Есенберлин). Ағаштың арасына кіре өкпек желден құтылдым, *сонда да* тоңған денемнің түршігуі басыла қоймады (С.Мұқанов).

Алайық, алалық. *Осы жерден дем алайық деді Жылбек бұрылып* (Ә.Шәріпов). *Жарты сағат үзіліс жасап дем алалық* («Жұлдыз»).

Ала-құла, алағат, ала шабыр. *Бір тегіс емес, бір жері олай, бір жері былай болып келген.* Киізге аяқтың тепкісі түгелдей тимеген жағдайда киіздің пысып ширауы да *ала-құла*, нашар боп шығады (С.Қасиманов). Бастың желке тұсы қиқы-жиқы болды. Оны тегістеуге қанша күш салғанмен, *алағат* үстіне *алағат* қосыла берді (Т.Дәуренбеков). Әлібектің көмірдей қара шашына, тығыз дөңгелек қара сақалына *ала шабыр* ақ еніпті (Ғ.Мұстафин).

Аламыштану, әлеміштену. *Әлем – жәлем болу.* Гимнастеркасының жеңі қырқылып, әр жері аламыштанып, түрі оңала бастаған (Б.Тілегенов). Үй сылаушының киіміндей боп әлеміштенген суретшіден бір зиялылықтың лебі еседі («Қаз.әдеб»).

Алаң – бұлаң / алаң – елең. *Алақ – жұлақ етіп, жалтақтаған қимыл.* Осындай алаң – бұлаңда бағытын анықтап алды (С.Бегалин) Таң алаң – елеңде сиырын сауып, сүтін әкелетін (Р.Әутәліпов).

Алаңқай, алаңшық. *Шағын алаң.* Шеткі шоқ талдан асып, көп тал мен арадағы алаңқайға барғанда қара мұрт тоқтады (Ж.Аймауытов). Алақандай алаңшықта арпа, бидай үйіліп қалған («Жас алаш»).

Алаңдасу, елеңдесу. *Алаң болып мазалары кету.* Аты аталғандар алаңдасып, күтпеген сұраққа сасқалақтап жауап береді (Ж.Арыстанов). Жұрт елеңдесіп, сол әскердің түскен үйін жағалады (Б.Майлин).

Алаңдату, елеңдету. *Тынышын кетіру.* Көңілдегі көрікті арман адам баласын алаңдата береді (С.Мәуленов). Әлтай Шұғаға үйленеді екен деген дыбыс елді елеңдетіп тастаған еді (Ж.Молдағалиев).

Алаңдаушылық, алаңдық. *Қобалжу тудырушылық.* Бұл аймақтағы ахуалдың алаңдаушылық туғызатыны рас («Егемен Қазақстан»). Дегенмен Махамбеттің көңліне алаңдық ұялады (Т.Әлімқұлов).

Ала-құлалық, әртүрлілік. *Әр алуан болушылық.* Егіннің шығымды-лығында үлкен ала – құлалық байқалып жүр (Д.Қонаев). Мұны осы аймақтың геологиялық тарихының әртүрлігімен түсіндіруге болады (К.Сапарбайұлы).

Алаңдату, елеңдету. *Назар аударту, көңіл бөлдірту.* Онсыз да таусылып жатқан ананы алаңдата бермейік (Ә.Кекілбаев). Әлтай Шұғаға үйленеді екен деген дыбыс елді елеңдетіп тастаған еді (Ж.Молдағалиев).

Алаңдау, елеңдеу, елегізу. *Беймазаланып жан-жағына қарау, айналасына көз тастау, құлақ тұру.* Той болса, ел қатарлы бара алмаймын, жаутаңдап, екі көзім *алаңдаймын* (Кенен). Гауһар *елеңдеп* жан-жағына қарады (С.Мыңжасарова). Бүгін міне, паровоз үні шықса болды, ол *елегзи* қалады (З.Қабдолов).

Аларту, алайту. *Көзін бақырайту, бадырайту.* Көзін аларта қарап қойды (Ауызекі тіл). Көзінді алайтпа маған («Соц.майдан»).

Аласа, тапал, қысқа, кішкене, тәпелтек, тайпақ, мыртық, пәс, қортық, тырбық, мақар, бәкене, мыртесе, бақалтақ, жатаған, мәстек, быртық, мықыр, шарғы. *Биік емес, ұзын емес, тырбиган, кішірек.* Ыбырай ұста кемпірімен екеуі бір *аласа* шым үйде тұратын (С.Сейфуллин). Ауыз үйдегі дөңгелек *тапал* столға дастархан жайылды (Н.Серғалиев). Аралық қылшық түбіттен ұзын, көбінесе қылшықтан *қысқа* келеді (М.Ермеков). Тайман жон үстінде, жолдан жырақ қылтиып көрінген *кішкене* сырықшаға қарады (З.Қабдолов). Қаперімде түк жоқ, кабинетімде отыр едім, бір *тәпелтек* кісі кіріп келді (Ә.Нұршайықов). Үндемей кіріп келдің, *тайпақ* қара, өзің қандай, мен қандай байқап қара (Жамбыл). Бұқпантайлап отырған *мыртық* Махмұд қозғалақтады (Д.Досжанов). Мамалап жылап терезеге барып еді, *пәс* салынған пәкене үйдің терезесінен қызыл ай үніле қарап тұр екен (Ә.Тарази). Дүйсенбайдың баласы да Бибажарға тең емес, бір *қортық* көрінеді (С.Сейфуллин). Жатаған *тырбық* селеусіндер арасынан жалт еткен барақ жүндес қозыдай ор қояндары көрініп қалды (С.Әлжіков). Жәпекеннің соқасын

мақар өгіздер мықшия тартып барады (З.Иманбаев). Ол өзі *бәкене* келген, кішкене бітік көзі ежірейген, семіз сары жігіт болатын (Т.Ахтанов). Жоғал, ақымақ *мыртесе!* (М.Әуезов). Әбдіш екен, жанында *бақалтақ* келген біреуі бар (Б.Майлин). *Жатаған* келген жарау аттар сүліктей созылып, керіле құлаштап барады (Ғ.Мүсірепов). Сатанға аяғынан алдырып, Әбіш әлгі арбиған *мәстекке* азар мінді (І.Жансүгіров). Ол бүкіл *быртық* денесін селкілдетіп ұзақ күледі (С.Шаймерденов). Дөңгеленген жирен мұрты бар *мықыр* шалдан бір қарыстай ұзын Ғайни кетіп барады (О.Бөкеев). Бойың *шарғы* болған соң, парадтың соңы боп өтетіңіңе өкініп отырмын (Т.Бигелдинов).

Аласапыранды, дүрбеленді. *Аумалы – төкпелі, қиыншылықты.* Ғұлама ғалымның аласапыранды аз жылда ұрпағына қалдырған мұрасымен қайта қауышып отырсыздар (Р.Сыздық). Ақыры дүрмекті, дүрбеленді үйге келіп маңдай тірескен (Д.Досжанов).

Аласапыраншыл, дүрбелесшіл. Қарбаласшыл, әбігершіл. Аласапыран-шыл саясаттың неге апарып соғатынына көзіміз жетті ғой («Жас алаш»). Ата – анамыз сол дүрбелесшіл уақыттың зардабын бастан өткерді ғой (Алғашқы адым).

Аласару, кішірею, шөгу. *Төмен түсу, тапалдану.* Жолдың үстіндегі қарағай үй *аласара* бастаған (С.Шаймерденов). Әжігерей қарт та осынау қара жон, қайратты әйелдің көріне көзге *кішірейіп*, шөгіп бара жатқанын сезіп, бағыш отырған (Ж.Нәжімеденов). Кешегі алпамсадай Шайзада тіпті *шөгіп* қалған (Ә.Кекілбаев).

Алау, жалын. *Лаулап жанған оттың ыстық қызуы.* Ортадағы шойын пеш бүкіл қабырғасы күреңіте түсіп, жан-жағына *алау* шашады (Ә.Сәрсенбаев). Плитаның құрсағы ұзақ күнге тас көмірдің *жалынына* қақталып, дәу қара шәйнек бусанады да тұрады (Т.Нұртазин).

Алаулау, жалындау. *Қызулы от шарпу, жалын шашу.* Қорған ішінде *алаулап* от жанып, шай қайнатып, ас дайындаған бірнеше адамдар жүр (Қ.Әбдіқадыров). *Жалындап* жанған жер ошақтың басында екіден, үштен жиылып отырған қатындар әлденені айтып, өздерінше дабырлап отыр (Б.Майлин).

Алба-жұлба, алба-далба, жалба-жұлба, жырым-жырым, жұлым-жұлым, өрім-өрім, далба-дұлба, далба-жұлба, дал-дал, дал-дұл, пәре-пәре, дала-дала, борша-борша, жұлма-жұлма, жыртық-жыртық, пара-пара, парша-парша, тоз-тоз, түте-түте, тілім-тілім, ұлма-жұлма, шоқпыт-шоқпыт. *Ескіріп тозған, жыртылған, бүлінген, сау тамтығы жоқ.*

Жыртық мәсіден жылт-жылт еткен Малдақанның жесірі мен жетімдерін *алба-жұлба* күйінде олардың үстіне кіргізді (Х.Есенжанов). Менің алдымда машинаны жүргізген шофер *алба-далбасын* шығарып кетіпті («Лен.жас»). Қонайын деп едім, - деп, есіктен бір *жалба-жұлба* әйел кіріп келді (Ғ.Мүсірепов). Жол жиегіндегі шөп арасынан балағы *жырым-жырым* шалбар киген қара бала пайда болды (А.Сатаев). Тани кеттік, үсті-басына қай-қайдағы *жұлым-жұлым* киім киген Сағади (С.Бегалин). Жауынбаев шеті *жұлма-жұлма* болып тозығы жеткен тарих кітабын алдына жайып алыпты (М.Иманжанов). Олардың үстіндегі киімдері *өрім-өрім*, қырық жамау (С.Жүнісов). Самауырынның есік жағына кірлі майлық орамалды жайып жіберіп, үсті басы *далба-дұлба* бір жігіт отыра кетті (Б.Майлин). Үстінде жыртық жерлерін ескі шүберекпен жамаған *далба-жұлба* жарғақ көйлек еді (Б.Тұрсынбаев). Ершенің үстіндегі көйлегі *дал-дал* (Б.Аманшин). Басы-көзі қанға боялып киімдері *дал-дұл* болған Кәріпжанды дедектетіп алып келді (Ә.Әбішев). Жомарттың жүзі алаулап тұр, жейдесі *пәре-пәре* жыртылған (Ә.Әлімжанов). Өне бойын *дала-дала* қылған қыран шеңгелінің ең болмаса бір өткір тұяғын шайнап кетпек еді (М.Әуезов). Неше күннен бері жаумен арпалысқан жұрттың үстіндегі киімдері *борша-борша* болып жыртылған (Ә.Шәріпов). Потанин *жыртық-жыртық* киіз үйлерде тұрып, балық аулап күн көрген қазақ кедейлерінің тұрмысын аянышпен жазады (Н.Баяндин). Жерде жатқан жылы кеудешесін алып, *пара-пара* болып жыртылған көйлегінің етегін жөнделді (А.Жағанова). Үсті басы *парша-парша*, жарасынан қан судай ағып, сорғалап келеді (Б.Мәлиев). Олардың кейбіреулерінің үстіндегі *тоз-тоз* шұға жамылғы түнде көрпесі, күндіз костюмі көрінеді (Қ.Сатыбалдин). Жидебай *түте-түте* түйе жүн шекпенін желбегей жамылып, басын қара шүберекпен бастыра таңып алыпты (С.Омаров). *Тілім-тілім* шалбардың балағын тізеге дейін қайырып алып, күн ұзақ шапқылайтынбыз (С.Сарғасқаев). Далада қалды тері тон менен нән бөрік, қоянға жетсе, терісін *ұлма-жұлма* ғып, жан алар яки жан беріп (С.Тұрсынбеков). Үсті басы *шоқпыт-шоқпыт* қойшы өгізінен секіріп түсті де, қасыма келді (С.Сейфуллин).

Алға, ілгері, жоғары. *Кейін емес, алдыңғы жаққа.* Өскелең тілек кең өлшеп, *алға* тартады (Ғ.Мұстафин). Екеулеп жүріп қызыл әскерлерді оятты, дереу *ілгері* жіберді (Ә.Нұршайықов). Есеке, жақсы келдіңіз, *жоғары* шығыңыз (Ж.Тілеков).

Алғашқыдан, бастапқыдан, әуелдігіден. *Алғашқы кезден, о бастан.* Екі ара алғашқыдан әдеуір жуықтаса керек (Т.Ахтанов). Үш айдан кейін дерті бастапқыдан қайтадан білінді (Н.Ғабдуллин). Бұл қалмақты әуелгіден қырып, қуып, бізді бостан қылды (Ер Тарғын).

Алғыскер, алғысқой, алғыс айтушы. *Тілек білдіруші.* Алғыскер – бір нәрсеге ризашылық білідіріп, алғыс айтушы адам («Жаңа атаулар»). Ханымшап ағекелеп көрсе мені, алғысқой, қыбылагерім аман ба екен (Қазанғап Байболұлы).

Алда-жалда, әлдеқалай, кездейсоқ, зәуі-сайтан. *Кенеттен кездескен, күтпеген жерден.* Алда-жалда өзінен жас біреу-міреу кіре қалса, Құбаекен шығып жүре береді (С.Мұқанов). Екеуі *әлдеқалай* кездесе қалса, аз сөйлестік дегеннің өзінде бірер сағат өткізіп жіберетін уақыттары болады (Б.Майлин). Егер *кездейсоқ* бірденеге килігіп шырмалып қалмасақ, онда біз жұма күні партизандарға қосыламыз (Қ.Қайсенов). *Зәуі-сайтан* сонда да, біреуі түсе қалса, қасындағы қалғанын іліп әкетуге тырыс (М.Әуезов).

Алдану, арбану. *Біреудің жалған сөзіне сеніп қалу.* Алданған дегеннің қандай екенін басынан кешпеген адам білмейді (Б.Нұржекеев). Алдауыңа арбанып, отырмыз біз тұтылып (Ү.Кәрібаев).

Алданыш, ермек, жұбаныш. *Көңіл бөліп, дәтке қуаныш ететін медеу, қуат, тиянақ.* Әркімнің өз алданышы бар. Жәуке мен Балдайдың *алданышы* - осы Берен (Б.Майлин). Бұл екі әйелге *ермек, жұбаныш* боп отырған - жас қыз (М.Әуезов). Алғадайдың өліміне бүгіле қайғырған Жәкеңнің бір *жұбанышы* осы жаңа туған баласы Қуаныш болды (С.Мұқанов).

Алдату, алдатқызу. *Біреу арқылы алдау.* Ақыл – ойға тапшылар заңын білмей алдатты (Дулат Бабатайұлы). Алдатқызу адал адамның ісі емес («Лен.жас»).

Алдияр, тақсыр, құлдық. *Мәртебесі жоғары адамға бас иіп, жалыну-жалбарыну ишаратын білдіретін сөз.* “Алдияр, құпң деді де, қусырып қол, Тездетіп ер Шәнеке еңсесі зор, Қарулы қайтпас қайсар қырық жігітті, Ертіп ап, алға қарай тартты енді жол (Абылай). Сүйегі таза хан болсаң, кейін тұр, *тақсыр*, қасымнан (Қамбар батыр). - Е, бұл айтқаныңа *құлдықпын*, - деді қарт іркілмей (Б.Тоқтаров).

Алды-арты, бас-аяғы. *Бар болғаны, не бары.* Дидарласуымыздың *алды-арты* осы болмас, Аббас мырза! (Т.Ахтанов). Қант істеп шығаратын заводтың көзге көрінгендері - *бас-аяғы* он шақты-ақ (С.Шарипов).

Алдымен, әуелі. *Бәрінен бұрын, ең алғаш, шу дегенде.* Алдымен еліктің көп тоқталатын жеріне баралық, бұйырса қалай кездеспес екен (С.Бегалин). Жүрегі су етіп қалған Кенжеғұл *әуелі* аңырып тұрды да, замат оған қарай жақындады (Р.Райымқұлов).

Алжапқыш, белдемше, шалғыш. *Жұмыс істегенде тазалық үшін алдына байланатын қорғаныш киім.* Сауыншылар желіге жеткенде шүмекті ағаш шелектерін жерге қойып, сауыс болған тері *алжапқыш-тарын*, дізе қаптарын байлай, әңгімелесіп тұр (Ғ.Мұстафин). Үлкен көзді қара торы жігіт мойнына *белдемшесін* киді де, шөп машинасының орағын қайрауға кірісті (Б.Майлин). Алдына *шалғыш* байлаған, ұзын бойлы, мұртты ұйғыр (Қ.Жұмаділов).

Алқам-салқам, алқа-салқа, алым-салым. *Жинақы емес, салдыр-салақ, ашылып-шашылған, олпы-солпы.* Ол екі беті қып-қызыл, киімі *алқам-салқам*, тәпелтек, жұп-жуан сығыр көз келіншекті нұсқады (М.Иманжанов). Үсті-басы *алқа-салқа*, аяғында бір батпан лайымен 4-5 жасар бала әкесіне келе асыла кетті («Лен.жас»). Жат елге *алым-салым* боп жұтап бармасын деп берген еді ол (Б.Соқпақбаев).

Алқым, тамақ, өндірішек. *Мойынның алдыңғы жағы, иек асты.* Көксерек енді зор дауыспен “гүррң етіп, қара ала төбетті *алқымынан* ала түсті (М.Әуезов). Ұзын қара пышақты суыра сала Бақтығұл *тамақтан* ыстық қанын шапшытып құлжаны орып жіберді (М.Әуезов). Қатпар-қатпар мойны мен *өндірішегінен* терге шыланған шаң-тозаң насыбай қиыршықтанып жосылып тұр (Н.Қазыбеков).

Алқындыру, ендіктіру. *Жиі – жиі тыныстандыру, ендіге дем алдыру.* Ысынған демі алқындыра деміктіріп, екі иғынан зорға алдырады (М.Әуезов). Қалыңдықсыз қашанға мен жүремін, ендіктірген қорқамын жүрегімнен (Қаз.әндері).

Алмақсың ба, алмақпысың. *Алуға тиістімісің, аласа нәрсең бе.* Көйлекті келіншегіне сатып алмақсың ба? («Лен.жас»). Жүре беріңдер, төтенше жетектеп алмақпысыңдар (З.Иманбаев).

Алмастырғыш, ауыстырғыш. *Бір нәрсені жиі ауыстыратын.* Жер астындағы тұзы көп суды ион алмастырғыш арнаулы фильтрге құяды («Лен.жас»). Реакторға бөлінген жылуды жылу ауыстырғыш арқылы су буын алуға болады (Қ.Бақытбаев).

Анабір, әнебір. *Ана біреу, әне біреу.* Анабір жылы келіп қайтқан еді («Қаз.әдеб.»). Иә, тек, әнебір мәселесі болмаса (Т.Ахтанов).

Анадағыдай, әнеудегідей. *Анадағы сияқты, сондағыдай.* Анадағыдай бұның мойнына артпасын кім біледі (Ғ.Мұстафин). Әнеудегідей өлең айтасың ғой (С.Сейфуллин).

Алмасу, кезектесу, ұтылау, алмалау. Бірінің орнын бірі басу, алма-кезек ауыстыру. Сабак беру әдісі тек бір ізбен жүргізілмей, алмасып, түрленіп отыруы керек (М.Мұқанов). Екі ауылдың жылқышылары жылқыны кезектесіп бағатын (С.Омаров). Ашынған ызалы қол жеткенін баудай түсіріп, ұтылай қуып, қашқан қазақтардың тобын сирете берді (Х.Есенжанов). Бұтты-шатты, үй санатты, Байдан атты алмалап (Абай).

Алпамсадай, мауыздай, алып, алпауыт. Батыр тұлғалы, зор денелі ер адам. Ағайынды екі малшы алпамсадай мол денелі, ірі қайратты жігіттер боп шықты (М.Әуезов). Сыртан келген түні мауыздай он жігітті Сапидың аулына аттандырды (“Қаз.мұғ.»). Алып анадан, ат биеден туады (Мақал). Алпауыт шомбал денесін ауырсынғандай, нар жілігі майыса түседі (Октябрь өрендері).

Алу, ұстау, қармау. Бір нәрсені қолмен тұту, көтеру. Аршадан кертiп жонып, тиек салдым, ызаны тарқатуға домбыра алдым (С.Сейфуллин). Есікті жауып, анықтама беретін бөлмеге қарай ұмтыла беріп еді, сырт жағынан біреу келіп ұстай алды (М.Хасенов). Алға таман аттай қалсаң бір адым, екі қолмен қараңғыны қармайсың (Х.Ерғалиев).

Алуан-алуан, түрлі-түрлі, қилы-қилы. Сан алуан, неше түрлі, әр қилы, небір. Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай шабады (Мақал). Сіріңкенің бос қораптарынан түрлі-түрлі әдемі ойыншықтар жасауға болады (Балдырған). Ол басынан өткен ұсақ өмірдің өзі көріп келе жатқан қилы-қилы оқиғасын әрідегімен салыстырады (Х.Есенжанов).

Алфавит, әліпби, әліппе. Белгілі бір тілдің жазу жүйесіне арналған әріптер жиынтығы мен рет тәртібі. Абай “Әліпбиң өлеңінің әр жолын араб алфавитінің ретімен тізеді (М.Әуезов). Ең басты, әрі негізгі мәселе славян (кириллица) жазуын латын әлібиімен қайтадан алмастыру қазақ үшін қаншалықты қажет деген мәселе әрбір оқырманды толғандырады (“Халық кеңесі»). Кейбіреулер қазіргі әліппеміз өз тумамыз емес, оны тастап, болашағын ойласақ, кереметі бар латын әліппесін қабылдайық дейді (Т.Қордабаев).

Алшақтық, кереғарлық, шалғайлық. Жанасымсыздық, үйлесімсіздік. Екеуі жастарының арасы алшақтығына қарамастан, құрдастай ойнайды (Ғ.Мұстафин). Біздің елімізде қоғам мен жеке бастың мүддесінде кереғарлық жоқ деп келдік («Лен.жас»). Қоныстың шалғайлығы қашық емес, көңілдің шалғайлығы қашық (С.Алдабергенов).

Алшақтату, алыстату, қашықтату, әрілету. Жақын еткізбеу, қашық еткізу. Бұл дағдарыс өткен ғасырдың 30 жылдарында латынамерикандық

елдерді батыс өркениетінен алшақтатты («Егемен Қазақстан»). Игілік ешкімді бір адым жақындатқан да жоқ, алыстатқан да жоқ (Ғ.Мүсірепов). Сүйікті құрдасының ауыр сырқатқа ұшырап, қайтыс болуы Шайбайды әдебиеттен қашықтатқанға ұқсайды (Ш.Айманов). Жиырма үш емес, - деді *ол әңгімені* әрілете түсіп (Х.Есенжанов).

Алым, салық, долық. *Жеке адам мен кәсіпорындардан міндетті түрде алынатын мемлекеттік төлем ақы.* Міне, алымдарын айдап екеуі келеді. Жылқы, сиыр аралас, бірер түйесі бар, елу-алпыс ірі қара айдап келеді (Ғ.Мұстафин). *Өзара салық, астық салығы, тері-терсек салығы, әйтеуір қаптаған салық* (С.Жүнісов). Жоқ, малға қарамаймын, *долық* жинап жүрмін (Айқап).

Алыс, қашық, қиыр, шет, шыған, қиян, ұзақ, шалғай, жырақ, аулақ, алшақ, қырым, шырқау. *Жақын аралықта болмай, аулақ тұрған.* Жолдасың жаман болса, *Алыс* жүріп түн қатпа (Мақал). Қалқайып өзім туған қара лашық, ұзаған сайын артта қалды *қашық* (Т.Жароков). Республика орталығынан бастап *қиырдағы* ауылдарға дейін жаңа қоныс боп жатқан кез (Ғ.Мұстафин). Бір қызбенен айтыстым Қадиша атты, Атбасар Қараөткелде сонау *шетте* (Айтыс). Дикан алақанын күнқағар етіп, ту *шығанға* көз жіберді (К.Боқасов). Ананың көзі де, көңілі де *қияннан* шалады ғой (Дала шұғыласы). Олар *ұзақ* жолға жүргелі жатыр (Ж.Молдағалиев). Алыс *шалғайда* жүрсем де, арманымдай оралып алдымда жүрдің (С.Сматаев). Қала өмірінен *жырақ* кету деген ой Зылиханың басына келмеген еді (Н.Ғабдуллин). Кеткенім әр кез жоламай, Кеткемін *аулақ* наныңдар! Табыса қалар оп-оңай, Қайсыбір жұртқа таңым бар (Н.Шакенов). Бірінен бірі *алшақ* салынған он шақты ақ үйлер тұр (Ғ.Мүсірепов). Енді құлашты *қырымға* сермегендей сезінді (М.Токжігітов). Бір пәлеге жолықтың *шырқау* барып, ала жаздай көгалды бір көрмедің (Абай).

Алыс – тартыс, алыс – жұлыс, алыс жұлқыс. *Жанталас, дау – дамай, күрес.* Жиренше Тобықты арасында ел ішінің алыс – тартысында келер ойнақы қиын мінездер жасап қоятын (М.Әуезов). Осындай алыс – жұлыстан кейін Гүлшарат әбден шаршап, босаңси бастады (І.Есенберлин). Талайға созылған алыс – жұлқыс кезінде ол жас баладан нағыз өскен болып шығады (М.Әуезов).

Алыста, аулақта, қашықта, жырақта. *Алыс жақта.* Достарым алыс жүргенде қалай сағынбайын (Аялы жандар). Аулақта не болып жатқаннан хабарсызбыз («Жұлдыз»). Артымыздан іле – шала келген Нүргүл бізден қашықта отырды (Ауыл ажары).

Алыстағы, аулақтағы, жырақтағы. *Алыс жақтағы.* Алыстағы құда жегжаттары қатыса алмады («Айқын»). Аулақтағы малшылар бас қосты («Қаз.әдеб.»). Мүбәрәк жырақтағы ауыл ортасының ер жігітке әр – алуан шаруасында жүріпті (Бал дәурен).

Алыстау, қашықтау, ұзау, алшақтау, аулақтау, жырақтау, шалғайлау. *Көз көрмес, құлақ естімес жерде болу.* *Алыстап* қалды артымда, Күндері қызу айқайдың (Ә.Тәжібаев). Мына жерден *қашықтаған* соң, бізді ұмытып кетіп жүрмеңіз (С.Бегалин). Шана жылжып, жолаушылар бірте-бірте *ұзап* кетіп барады (Д.Әбілев). Сен келгелі Айдар екеуміздің арамыз *алшақтап* барады (А.Шамкенов). Тура келе жатқан адамдардың жолынан *аулақтап*, оңға қарай тездете басып ойысты (К.Оразалин). Мен айғырды ұстап мінгенше, қашқан қасқыр *жырақтап* кетті (С.Мұқанов). Жақын жүргенде ұл мен қызы келіп-кетіп жүретін-ді, қазір жер мойны *шалғайлап*, хабарсыз қалып отыр (М.Құмарбеков).

Алыстыру, арпаластыру, жұлыстыру. Тартыстыру, күрестіру. Тым болмаса мені адаммен алыстырмадың – ау, - деді Мәди (Ә.Әбішев). Тексеру керек. Құнанбай сөйтіп арпаластырып ұстамақ қой, - деді Майыр (М.Әуезов). Қазақты ішінен тоздыруға сайлау деген шырға тастап, өзді – өзін жұлыстырады (Ж.Аумауытов).

Алысу, жұлысу, күресу, белдесу. *Екі адамның бірін-бірі жығу мақсатымен күш сынасуы.* Күші асқанмен *алыспа*, Ақылы асқанмен айтыспа (Мақал). Белден сынды талай қару шыдамай, Аю, қабылан, арыстандай *жұлысты* (Көрұғлы). Хан ертеңіне ел-жұртын жиып, балуан *күрестірді* (Қазақ ертегі). Қойшекең жиын-тойларда күреске түсіп, *белдескенді* жығып жүретін (С.Шаймерденов).

Амал, айла, лаж, шара. *Бір істі дұрыс атқарып шығудағы табылған ақыл, жол.* Ақылмен *амал* тауып ерлік етіп, құртуға жау тұқымын құмарымыз (Қ.Айнабекұлы). Іштегі барлық жақсылық неше түрлі еппен, *айламен* жол тауып, өз дегенін істеу керек (М.Әуезов). Өтіп кетті, енді не *лаж* істеймін, ендігі арман бос әурелік емес пе? (Ә.Оңалбаев). Балтабек басқа *шарасы* болмаған соң, ақшаны алды да, ет іздеп кетті (С.Мұқанов).

Амалдау, ілдалдалау, ілдебайлау, лаждау, өйтіп-бүйту, оғып-бұғу. *Ептеп-септеп бір амалын табу, ретін келтіріп қиындықтан шығу.* *Амалдап* сол сұлуды қолға түсір, Шаһзадам сенен өзге жанға тең бе? (Н.Ахметбеков). Бәтжанның тозған киімдерін тарылтып, аударып, әйтеуір *ілдалдалап* кішкентайларының үстін жүдетпеуге тырысады (С.Жүнісов). Арбаның шен темірін *ілдебайлап*, сым темірмен шандып байлап тастадық («Жұлдыз»). Осы аз отынды *лаждап*, көктемге жетсек деген Айманкүлдің ішкі есебі бар (М.Дүйсенов). Әйтеуір *өйтіп-бүйтіп* бәрінің санын алпысқа толтырыпты (Б.Қыдырбекұлы). Дүйсенжаным қырман қағып, *оғып-бұғып* ешкімге телміртпей тұр еді (Н.Серғалиев).

Аман, есен, сау, сәлемет. *Ауру-сырқау емес, науқасы жоқ.* Қазақша амандасып көрісейік, жандарым, жаның *аман*, денің сау ма? (Қ.Айнабекұлы). Шал үйіне *есен* жетіп, кемпірі екеуі алтынды сатып, тамақ тауып жеп күнін көре береді (Бозінген). Жатсам, тұрсам ойлағаным Биғайша болып, ауру мен *саудың* арасында талай күндерді кештім (Ә.Нұршайықов). Сәлем айтса, өздері де *сәлемет* болсын, Ардақ келіннің халі қандай, соны айтшы (М.Дүзенов).

Амандастыру, сәлемдестіру, есендестіру. *Амандық сұрастыру.* Айшаны ертіп мына амандастырып шығындар (С.Сейфуллин). Аурудың мазасын алмас үшін қонақтарға сәлемдестіріп қана кетпек болған (К.Оразалин). Теріскейдің елі құмға көшіп кетпей тұрғанда есендестіруге жіберген еді («Жұлдыз»).

Амандасу, сәлемдесу, есендесу, қол алысу. *Кездескен кезде амандық білісу, сәлем алысу.* Қонақтармен жай сұрасып *амандасып* болған соң, Ұлжан Абайға қарап жымыды (М.Әуезов). Атшы аттарды шұғыл тоқтатып, өзі тарантастан жеңіл ырғып түсіп, әкеме қол беріп *сәлемдесіпті* (Н.Ғабдуллин). Совет жауынгерлерімен *есендесіп*, жұрт мауқын басқан соң, бүкіл құрама сапқа тұрды (Қ.Қайсенов). Ермек енді әрқайсымен *қол алысты* (Ғ.Мұстафин).

Амандық, саулық, есендік, салауаттық. *Денсаулық пен тіршілік, ден тазалығы.* Келін-кепшіктің дені сау ма, - деп Әбекең *амандық* сұрастыруды ұзата берді (Б.Майлин). Арамыздағы бір тентек қайда жүрсе де аман болса екен деп, шетімізден соның *саулығын* тілеп қала бердік (М.Дүзенов). *Есендік* болса, әлі төрт-бес киім тігіп беремін (Ә.Әбішев). Жаныңа *салауаттық* болса, бәрі де қалпына барады (С.Шаймерденов).

Анағұрлым, әлдеқайда, сонағұрлым. *Недәуір, әжептәуір.* Шымкент облысының түйелеріне қарағанда Орал облысының түйелері *анағұрлым* ірі келеді (Н.Жұмағұлов). Жай қылшық түбіттен *әлдеқайда* жуан және ұзын болады (М.Ермеков). Қазір де шаруа жайын сөйлескенде, Абай үлкен емес, Оспан *сонағұрлым* үлкен, тәжірибелі кісі сияқты көрінеді (М.Әуезов).

Анада, энеугүні, түнеугүні, сонда. *Осыдан біраз бұрын, өткенде.* Анада, Ерғали барып қайтқанда бір сөзінен денем түршіккен (Ғ.Мұстафин). *Энеугүні* Қаратау кеніне барғанда көп нәрсені, адам білмейтін ғажап машиналарды көрдім (А.Байтанаев). *Түнеугүнгі* уәдесінде тұрса, Есенгелді бүгін біздің отарымызға келіп қалар (Н.Ғабдуллин). Сол Хасеннің әкесі жайында сұрағанда, профессордың көз алдына *сондағы* оқиға еріксіз елестеп кетті (І.Есенберлин).

Анандай, анадай. *Анау сияқты, анаң секілді.* Анандай боп, жібек талдай

шыратылған Татьяна сезімі қайда қалды (М.Әуезов). Өзгені қойғанда кеше анадай өз қарғысымен байлап берген қажә не дейді (М.Әуезов).

Анансыз, шешесіз. *Анасы жоқ.* Анасызбын деуге тілім келмейді («Қаз.әдеб.»). Шешесіз жетім – нағыз жетім (Мақал).

Анасыздық, шешесіздік. *Анасы жоқтық.* Қырыққа келіп қалсам да қатты батады маған анасыздығым (М.Сатыбалдиев). Жас кезінде шешесіздік зардабын көп тарттым (Аялы жандар).

Анда-санда, оқта-текте, кей-кейде, баз-базда, ілуде, шанда жерг., ілу-шалуда қарап. *Кей кезде, әлсін-әлсін, соқта-соқпада.* Күн жылыда, жұмыс болмаған уақытта, *анда-санда* ғана барып сабақ алып тұр (С.Торайғыров). Аттар шыбындай құйрығын сабалап, *оқта-текте* пысқырып қояды (Б.Аманшин). Зу-зу ұшқан оқтар *кей-кейде* жуан теректің аша бұтағына тиіп үзіп түседі (Ә.Нұрпейісов). Басқа балаларды қойғанда Ділдәнің өзі де *баз-базда* оның көмегіне тәуелді болып қалады (Ә.Омарбеков). Ниязбай қызыл тазыны *ілуде* болмаса, бұл тоғайға әкелмейтін (С.Бегалин). Әскер киімді адамды *шанда* бір кинодан көрмесек, былай көру бізге бұрын бұйырмаған (С.Бердіқұлов). Бұл оның *ілу-шалуда* күлетін күлкісі еді (Ғ.Мұстафин).

Андыздау, андағайлау, анталау, қаптағайлау. *Тұс-тұстан қаптай келіп қоршап алу.* Аттарын борбайлап, жан-жақтан *андыздаған* жұрт ілгері ұмтылып қасқырды қуып кетіп барады (С.Мұқанов). Көп дұшпан қоршап алды *андағайлап*, қапыда қолға түсті Мақаш бейбақ (С.Омаров). Алпауыттан алды жерді, *Анталаған* жауды жеңді (І.Жансүгіров). Маңғұлдың тосқауыл әскері аяқ астынан *қаптағайлап* ұрысқа шықты (Ә.Кекілбаев).

Анкета, сауалнама. *Ақпарат алу үшін қойылатын сұрақтардың жиынтығы.* «Тұтқындалғанның анкетасы» деген даяр қағаз 19 қазанда толтырылыпты («Жұлдыз»). Сауалнаманың ашық, жабық және аралас түрлері болады (Педагогика).

Анықтама, сипаттама. *Белгілі бір заттың, құбылыстың ерекшелігі мен қасиетін ашатын, жазбаша не ауызша берілетін түсінік, куәлік қағаз.* Мүгедек екендігіне ауыл советтен *анықтама* ал (С.Төлешев). Жезқазған алқабының геологиялық *сипаттамаларын* 1908 жылдан бері талай адам жазып келді (Ә.Әзиев).

Аңғал-саңғал, ашық-тесік. *Бүтін емес, ескіріп тозған (үйге қатысты).* Мал қораларының қабырғалары құлап, төбелері опырылып, есік-терезелері

аңғал-саңғал қалпы әлі тұр («Лен.жас»). Үйіңіз мынау - *ашық-тесік*, жауын жауса, паналайтын жері жоқ (З.Шашкин).

Аңғар, алап, алқап. *Кең көлемді тегіс жер.* Орталық усадьбаға таяу Қаракөл өзенінің *аңғарындағы* суармалы жерлер овощқа, картопқа және бақша дақылдарына бөлінген (М.Әмірғалиев). Құттықтап көктем көркін сөйле, тілім, Арқаның *алабына* жетсін үнім (Пернедегі терме). Абай алпыс жасында, Жидебай *алқабындағы* өзінің туған аулында дүние салды (М.Қаратаев).

Аңғармағансу, байқамағансу. *Аңғармай қалғансу.* Мен ештеме аңғармағансып, үндемей қойдым (М.Ысқақбаев). Шолпан мұны байқамағансып өте шыққанын аңғармады (Бал дәурен).

Аңғарту, байқату. *Байқайтындай ету, білдіру.* Мал шаруашылығы жайында мағлұматы мол екенін аңғартты (М.Иманжанов). Қызына айтып, келініне байқайтқандай мағынасы көпке бірдей сөз шығардық (М.Дулатұлы).

Аңдағансу, байқағансу. *Көріп сезгенсу. Ол тентегі мен тебізі, ұрысы мен қарысы дәл өздері екенін аңдағансиды* (М.Әуезов). *Бізді байқағансып тұр зой, тез кетейік* («Жұлдыз»).

Аңдату, аңғарту. *Сездіру, байқату.* Инспектор ризалығын аңдатқаны болу керек, мені тақтаға шақырды (Ғ.Мүсірепов). Мал шаруашылығы жайында да мағлұматы мол екенін аңғартты (М.Иманжанов).

Аңдаусыздық, аңсыздық. *Аңдаусыз болушылық.* Бір жеріне аңдаусызыдқпен біз сұғып алғандай тонауы әнтек бір етті (Ә.Нұрпейісов). Аңсыздық неден, аңсыздық неден шығады?, - деп сұрады («Қаз.әдеб.»).

Аңдығыш, бақылағыш. *Аңди алатын, торығыш.* Қорасына бір байдың түнде кірді ұрылар, аңдығыш, білгіш құрғырлар (Абай). Жануарлардың бақылағыш қасиетінің дамуы адамның бақылау қызметін терең түсінуге мүмкіндік береді (С.Мұқанов).

Аңдысу, іштесу, көзігу. *Бірін-бірі бағып, қалайда сүріндіру мақсатын ойлау, дұшпандық жасау.* Екі дұшпан *аңдысқан* кездесті де бетпе-бет. Қасқыр менен арыстан кетті айқасып жекпе-жек (С.Мәуленов). Ұзақ жылдар Әшім екеуі екі ферманың бастығы боп жүрген уақытта бірімен-бірі *іштесіп* көрген емес (К.Оразалин). Заманның кезікті ме желгіріне, адамның *көзікті* ме көлгіріне (Қ.Жұмағалиев).

Аңқау, аңғырт, аңғал, аңғалсоқ, алаңғасар. *Ішінде бүкпесі жоқ, істің алды-артын аңғармайтын.* Қала көрмеген *аңқау* қазақтар өзінің би, болысына ғана емес, қала пысықтарына да жем (Ғ.Мұстафин). Ерте ойламай қамыңды, *Аңғырт* бойда өтіппін (М.Әуезов). Адамға оңай ажал *аңғал* ерлік, өмірде мұндайларды талай көрдік (Н.Баймұратов). *Аңғалсоқ* батыр сынды жан екенсің, айта кет кім болсаң да атыңды атап (І.Жансүгіров). Досымның мінезі алып ұшпа, кейде *алаңғасар* да аңқылдақ болатын (С.Бақбергенов).

Аңқаулық, аңғырттық, аңғалдық, алаңғасарлық. *Істің алды-артын байыптамаушылық, шалағайлық.* Ауыл адамдарына тән *аңқаулығы* өзіне жарасып тұрады (Ш.Құмарова). Бүгін білдім *аңғырттық* түбіме жеткен екен (З.Шүкіров). Оның ерлерге біткен *аңғалдығы* мен мәрттігі бар (М.Әуезов). Ақшам кезінде ауылдарына қарай беттеген үш аңшы Нұрмақтың *алаңғасарлығын* әңгімелеп бара жатты (Ә.Көшімов).

Аңқауландыру, аңғалдандыру. *Аңқау еткізу.* Ерекше сезімділікпен емеуріннің сағаты бұларды баладай ағартып, аңқауландырып тұр (М.Әуезов). Алды – артын байқатпай, аңғалдандырмақ болды («Қаз.әдеб.»).

Аңқұмарлық, аңсақтық, аңкөстік. *Аңқұмар болушылық.* Қызынған аңқұмарлық лебіздер саябарсыған бұл тұста Нығимет өзінің күнақы дағдысына басты (Ә.Көшімов). Әкесі жас кезінен аңсақтық қылығымен көзге түсті («Қаз.әдеб.»). Мұхит егде тартқанша аңкөстігін қоймады («Егемен Қазақстан»).

Аңсақ, аңкөс, аңқұмар. *Аң аулауды сүйетін, соған жан-тәнімен берілген.* Үдербай жас күнінен *аңсақ* еді, Деуші еді жеңгелері “Қара мергенң (О.Шипин). Өзінің *аңкөсін* қара, - деп баласын қамшының астына алып жүр (Х.Рахимов). *Аңқұмарлар* қоя ма ит асырамай (Шәкәрім).

Аңырау, аңқию, аңыраю, аңтарылу, маңқию, меңірею. *Не істерін білмей дағдару, аң-таң болу.* Ағатай, сағындым, есен-сау көрмекке. Сөз таппай *аңырдым*, Оқыңыз ермекке (Абай). *Аңқиып* көше халқы қарасады, Аңқау жұрт құзғынды ерге таласады (С.Сейфуллин). Өшіріңдер! - деді Нұрлан бұйырып, қасында сілейіп, *аңырайып* қарап қалған адамдарға (З.Шашкин). Базаралы, Асылбектер Абайдың байлауын ұқпай *аңтарыла* қалды (М.Әуезов). Нұрлан екі қолын артына ұстап, *маңқиып* тұра берді (З.Шашкин). Аузына сөз түспей, көзі жапақтаған Тобық *меңірейіп* тұрып қалды (З.Шәкенов).

Апа, мама кітаб. *Баланың туған анасы, шешесі.* Апа деп қазақ туған шешесін атаған (“Ана тілі»). Ұлы Отан соғысынан кейінгі ұрпақ шешесін *мама* деп атап кетті (“Ана тілі»).

Апалаң-топалаң, апыр-топыр, әлейім-тәлейім, алай-түлей, опыр-топыр, апай-топай, опалаң-топалаң. *Жанталасқан, асығыс-үсігіс қимыл-қозғалыс.* *Апалаң-топалаңның* кезінде кейбір көзеген аяқтар мені тақымына қыстыра кетем дейді (Қ.Қуанышбаев). Іштен аппараттың үш-төрт қызметкерлері *апыр-топыр* шықты да, тоқталып қалды (М.Иманжанов). Бұл оқиға барлық ойымыздың *әлейім-тәлейімін* шығарып кетті (Шопан серігі). Айқай-сүрең *алай-түлей* шабыспен келгендер аттан түсе-түсе қалысты (А.Тоқмағамбетов). Әйелдер *опыр-топыр* шығып, тұра-тұра жүгірісті (Б.Тоғысбаев). Қажымұқан алыстан арбасудан гөрі *апай-топай* алыса кеткенді ұнатады («Лен.жас»). Екі жігіт қойманы аударып тастады. *Опай-топай* алыс басталып кетті (Д.Исабеков). Жұрт көшіп бет-бетімен қашып жатыр, *опалаң-топалаң* боп сасып жатыр (Қ.Тәкежанов).

Апару, жеткізу. *Бір затты немесе адамды бір жерден екінші жерге алып бару.* Біреудің есегі мен аты болды, бір жаққа *апаратын* заты болды (Ө.Тұрманжанов). Түбінде сен тұра алмас болсаң мұнда, Еліңе *жеткізуге* біз де жеттік (Абай).

Апат, қырғын. *Ел басына түскен ауыртпалық, қауіп-қатер.* Түспесін ауыр басқа күй, Болмасын *апат* соғысқан (С.Мәуленов). Қырық жыл *қырғын* болса да, ажалды өледі (Мақал).

Апта, жұма, жеті. *Мезгіл ұзақтығы жеті тәулікке тең уақыт өлшемі.* Жүрмесем амандасып тұра алмаймын, Ішінен асып кетсе бір *аптаның* (Жамбыл). Екі *жұмадай* қараңғыда аш жатуға кім шыдар (Ғ.Мұстафин). Дымқылданған тон қоймада бір *жеті* жатқан соң, қолға алуға келмей жидіп кетіпті (Ғ.Орманов).

Апыл-тапыл, қаз-қаз, тәй-тәй. *Қаз тұрып, жаңадан жүре бастаған сәбидің жүріс-тұрысы, аяқ басысы.* Баланың *апыл-тапыл* жүргені артық, жүрек жылытып, сынқылдап күлгені артық (Қ.Қуанышбаев). *Қаз-қаз* балам, жүре ғой, Балтырыңды түре ғой. Тай, құлын боп шаба ғой, Озып бәйгі ала ғой (С.Қасиманов). Ол аяғын *тәй-тәй* басып жүруді үйренеді (М.Қайрақбаев).

Апыр-ай, апыр-ау, апырым-ай, ойпыр-ай, ойпырым-ай, япыр-ай, япыр-ау, япырым-ай, япырым-ау. *Таңдану, таңырқау мағынасында айтылатын одағай сөз.* “*Апыр-ай*, қазақта да мұндай мүлік болады екен!ң - деп, аузын ашып, көзін жұмады (С.Мұқанов). *Апыр-ау*, қандай жауап берсем екен, өмірдің мынау қатаң сұрағына? (Ә.Сәрсенбаев). Жаңа туған жарық ай, Сәулесі қандай *апырым-ай!* (Б.Майлин). *Ойпыр-ай*, талай-талай мылжындарды көріп ем, мынау бір нағыз түйсіксіз мылжың екен (С.Адамбеков). *Ойпырым-ай*, мына

сорлы тағы да ішіп алған екен ғой (А.Сейдімбеков). *Япыр-ай*, қарындас-ай, дәл түсініппін-ау деп, ол Сағираға еріксіз езу жиғызды (С.Алдабергенов). *Япыр-ау*, сенейін бе, сенбейін бе? - деп, Әміртай шешесіне бір, Ақтоқтыға бір қарады (Б.Тоғысбаев). *Япырым-ай*, бірдеме болмаса игі еді, келер уақыты асып кетті (І.Есенберлин). Бүгін дос, ертең жау, мен не қылдым, *япырым-ау* (Абай).

Апырақтау, апыраңдау. *Есі шығып, өлер-тірілерін білмей қимылдау, қара күшке салу.* Бандының екіншісі өзі де келіп *апырақтап*, қара көз келіншекті екеулеп ұстап, үйге сүйреді (С.Сейфуллин). Осы кезде ауызғы үйдің есігі сарт етіп жабылды да, *апыраңдап* Есенжол бөлмеге кіріп келді (“Қаз.әдеб.»).

Ар, ұждан, намыс, ұят, шам. *Адам бойындағы моральдық ізгі қасиеттер. Өмір сүрген ортадағы жан сезімнің тазалығы.* Ар-адамның өз тәртібін өзі қадағалауына негіз болатын аса маңызды моральдық қасиет, адамгершілік фактор. *Ұждан* - адамның өз мінез-құлқын бақылау, қадағалау, оған белгілі бір шек қойып мүлтіксіз орындау қабілетін бейнелейтін этика категориясы. *Намыс*-әркім өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік ортадағы қоғамдық пікірді қорғай алуын қамтамасыз ететін сана-сезімнің дәрежесі. *Ұят*-адамның қоғамдық моральдық принциптерге үйлеспей-тін жағымсыз, теріс қылық жасалған кезде байқалатын сезімі. *Шам* сөйлеу тілінде, *шам* көрді, *шам* алды, *шамына* тиді деп аталады (“Қаз.әдеб.»). *Арлы* арына қараса, арсыз жеңдім дейді (Мақал). Кімде-кім бір жұмысқа кірген соң, таза *ұждан* мен міндетті істерін дұрыс атқарып отыру керек (С.Сейфуллин). Ерді *намыс* өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді (Мақал). Ары бар, ақылы бар, *ұяты* бар, Ата-ананың қызынан ғапыл қалма (Абай). Қыз сөзін *шам* көріп, бойына ашу шақыра бастады (З.Шашкин).

Ара, орта, аралық. *Екі заттың түйіскен бос жері.* Көксерек құйрығын артқы екі аяғының *арасына* тығып алып, іші қайта-қайта солқ-солқ етіп ұлып тұр еді (М.Әуезов). Екі қабат үй, астындағы қабатының кең екі терезесінің *ортасында* есік. (Қ.Исабаев). Ағаш *аралықтарындағы* жолдардан терлеген аттың бар шабысымен Сман құйғытып-ақ өте шығады (Ж.Мұзапаров).

Араз, өш, егер, қырбай, өшпенді, қырғи қабақ, қырын қабақ. *Тату емес, ренжіскен, өкпелі.* Қай қызығы татиды қу өмірдің, татуды *араз*, жақынды жат қыларға? (Абай). Фашистер Қызыл армияның командирлері мен еврейлерге өлердей *өш*, білсе табан астында ату жазасына бұйырады (К.Тоқаев). Екі ел *егер* болса, Епті жігіт қатын алар (Мақал). Қаратаймен *қырбай* болғандық-тан, Құнанбай Көкшенің жайлауына ортақ болғысы келгендей (М.Әуезов). Балам абақтыда. Ел ішінде *өшпенді* адамдарымыздың нақақ жапқан жаласымен ұсталып кеткен (Қ.Тайшықов). Баймен екеуміз әбден *қырғи қабақ* болып алдық

(С.Көбеев). Жаңа жылға арналған баллада Лермонтов патша әулетіне *қырын қабақ* екендігін ашық білдірді (Ғ.Мүсірепов).

Араздастыру, жауластыру, өшіктіру, өштестіру, қастастыру, атыстыру, шағыстыру, жауықтыру, шақ-шақ қылу. *Екі адамды немесе екі елді бір-біріне айдап салып, араларына от салу, араз қылу.* Шыңғысты Шоқанмен *араздастырудың* сәті түсе қалған сияқтанды (С.Мұқанов). *Жауластырмақ* жаушыдан, елдестірмек елшіден (Мақал). Жәмеңкенің сүйегін бермей қойса, шынымен кектендіріп, *өшіктіреді* (М.Әуезов). Балалардың ешқайсысы “осыларды татуластырайық, не одан сайын *өштестіре* түсейік деп, арамызға түспей, өз жайымызға қалдырды (А.Жақсыбаев). Қоймас деп *қастастырсақ* бірімізді, Қорыққаннан Қануж ханға қашты Арқап (Т.Ізтілеуов). Жантас біреуді біреуге *атыстырып*, от тастап жүретін қу (Б.Соқпақбаев). Өтірік айтып, сол антұрғаның екеумізді әдейі *шағыстырып* жүр (Б.Нұржекеев). Бір рулы елді *жауықтырып* соңына салсаң да, оны өзіңе қарсы қоя көрмегейсің (Ә.Нұрпейісов). Өсек тасып, еңбек етпей, *Шақ-шақ* қылып бүлдіреді айналасын (Айтыс).

Араздық, өшпенділік. *Бірін-бірі көре алмаушылық, дұшпандық, қастық.* Ата-бабамыз бауырлас халықтармен *араздық* дегенді білмей, өрістес, қоныстас болған (Ж.Исмағұлов). Дос ниетті адамдар оған сүйсіне, қуана қараса, дұшпандар ызалы *өшпенділікпен* көз алартады (Т.Жанұзақов).

Арай, шапақ. *Күннің шығар алдындағы сәулесі, шұғыласы.* Ертемен қарсы алып таң *арайын*, әр жерден ақ көйлегі бір жарқ етіп, жүгірген жалаң аяқ балақайың (С.Мәуленов). Таң *шапағы* үйдің ішін сәулелендіріп келеді (М.Сатыбалдиев).

Арайландыру, шапақтандыру, нұрландыру. *Таң сәулесінің шапақталып сәулелендіру.* Қарлы шыңның сүйір өркештерін арайландырып тұр (Т.Ахтанов). Көктем мезгілінің тіршілік атаулыны аймалаған тағы бір шапақтандырған таңы («Білім және еңбек»).

Арақ, ішкілік, ішімдік, ақмағамбет, ащы су, ақ су, тентек су, боз жорға, жыңды су қарап., көк мойын сөйл., көк су қарап. *Адамды мас қылып, ақылынан адастыратын алкогольдік зат. Арақ мұнда жалпы ішкілік ұғымында жұмсалып тұр. Ақмағамбет, ащы су, ақ су, тентек су, боз жорға дегендер бейнелеген түрде ауыс мағынада қолданылған.* Тойларда *арақ* ішіліп, жастарымыз адамшылық кейпін жоғалтып, “Маймылғаң айнала бастады (“Соц.Қаз.»). Ол жігіттің сұлтаны еді, *ішкіліктен* азғындап, есалаң ауыруға шалдықты, мерт болды (І.Қожабаев). Келіншек *ішімдіктен* де онша тартынған

жоқ, шағын рюмканы жартылай ішіп отырды (Ж.Еділбаев). Шәймерден “қатын, ақмағамбеттен де әкел, қонақтар бойын жылытсынң, - деді (С.Мұқанов). *Ащы суға* тойдырып, бұза ма деп реңін. Адыра қалғыр заманның мен жаратпайтын сүреңін (Мұрат ақын). *Ақ сумен* әуестенгеннің оңғанын көріп пе ең? (Саржайлау). Өзі жылап-сықтап, тіленіп жүріп орналасқан жерінен кетуіне тек өзі ғана, өзінің *тентек суға* әуестігі ғана кінәлі (“Орталық Қазақстан»). “Кішкене “*боз жорға*ң еді, - деп Төлеген сыпайы қонағына қарап жымыды (Ж.Аймауытов). Үйге келген қонаққа 250 сомға бір “*Көк мойындың* сатып алып қоюға бармыз да, бір жыл азық болатын газетке қаржы таппай жатамыз (“Алматы ақшамы»). “*Жынды суды*, қарағым, ішпең - деді (Ы.Төлегенов). Торғайға тойынуға келіп жүрсің. Қалада *көк су* ішкен қатпа неме (Н.Ахметбеков).

Араласқандық, араласушылық, араластық. *Алыс – берістік, аралас болушылық.* Түркістан қазағы арасында өзбектен қыз алып, араласқандық бар (М.Дулатұлы). Бұған дейін Балжанның бұл үймен араластығы жоқ еді (Б.Тоғысбаев). Ол екеуінің бір – бірімен жақындығы, араласушылығы байқалатын («Қаз.әдеб.»).

Арам, арамза, жымысқы, жымсыма, жымсық, іш мерез, жылым құрт қарап. *Қара ниет, астыртын істейтін қулығы бар.* Болыс болғандар болыстыққа жеткен соң момынды қадірлемейді, өзіндей *арам* қуларды қадірлейді (Абай). Жүрегі күпті болып, ала қол, *арамза* билердің әмірін, кәрін күтті (М.Әуезов). Ол екеуі бармақ басты, көз қысты *жымысқы* қарым-қатынасқа көшкен (С.Омаров). *Жымсыма* ұры болсын деп, *Жылысбай* қойған екен (Бозінген). Сен *жымсық* ар жағыңда бірдеңе сақтап жүрсің (Қ.Қазыбаев). Сондай *іш мерез* сұмдардың біреуі Айбаланың жазған хатын ұрлап алып, жібермей жүр екен (С.Омаров). *Жылым құрт* боп іштен жайлапты ғой мынау (М.Әуезов).

Арамдық, жамандық, қалтқы, бүкпе, қараулық, бұқпантай сөйл. *Қара ниеттілік, жағымсыз іс-әрекет.* *Арамдықтан* жамандық көрмей қалмас, мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек (Абай). Өзің үшін үйренсең, *жамандықтан* жиренсең, ашыларсың жылма-жыл (Абай). Мен де өз сырымды айтайыншы, *қалтқысы* болмасын (Қ.Мұхаметжанов). Байым ақ көңіл кісі еді, *бүкпе* сақтауды білмей, ортаға салып айтып жүруші еді (Б.Майлин). Мұсакең жаратылысында тірі жанға *қараулығы* жоқ, салиқалы-ақ кісі еді (О.Сәрсенбаев). Өз басы *бұқпантайды* білмейтін (Т.Әлімқұлов).

Арамдау, ластау, былғау, кірлеу, саталау. *Тазалық қалпын жою, кір басу.* Болыстың сарғыш саусақтары сабын тимеген ақ дастарханды *арамдай* бастады

(Ғ.Мұстафин). Бетім-ау, осынша *ластап* былғаған кім? (Ш.Хұсайынов). Бекер әуре болдыңыз, аяғымыз лас, төрді *былғаймыз* ғой (А.Лекеров). Төргі үйдің іші көп тұрғандықтан, май болып *кірлеп*, қарайып кеткен (М.Әуезов). Ауылдың төбеттері борбайын *саталап* қашқанда, қара тазы көкжалдың алқымынан алып жыққан (Қ.Құттыбаев).

Арандағыш, ұрынғыш. *Байқаусызда ұрына беретін.* Өзінді өзің көгендеп бердің, арандағыш бауырларым (Д.Әбілев). Уызға жарымаған қозының өсіп – жетілуі нашар, кеселге ұрынғыш болады (Н.Айдаров).

Арандату, ұрындыру. *Бір пәлеге, жаманшылыққа әкеліп соқтыру.* Серттестік өң мен түсте үндемеске, тіл жау ғой кетер дедік *арандатып* (Қ.Жармағамбетов). Кейде әдейі өздері түртіп, бір пәлеге *ұрындырып*, одан тағы өздері құтқарып алған боп та бауырына тартады (М.Әуезов).

Ара-тұра, арагідік. *Ара-арасында, оқта-текте, анда-санда.* Асау да шырқ айналып, тізгін бермей жүр, *ара-тұра* аспанға секіреді («Лен.жас»). Ол Құралаймен ілтипат көрсетіп, күле сөйлейді, *арагідік* өлең де оқып қояды («Лен.жас»).

Арашалау, ажырату. *Төбелескен адамдарға ара түсу, бөліп жіберу.* Әжібай тағы мыжыды тізесімен, *Арашалаған* шешесін қоса қабат жықты итеріп, кеудесімен (С.Торайғыров). Осы кезде басқа оқушылар келіп, төбелесіп жатқан екеуін *ажыратып* жіберді (З.Иманбаев).

Арашашы, арашалаушы, арашы. *Араша түсуші.* Шынтас арашашы тілемейді, оны суға батырайын деп жатқан жоқ (Т.Ахтанов). Еңіреп шыққан сұлуды арашалаушы жан болмаған (С.Сейфуллин). Арада жүрген мен екенмін жалғыз арашы (С.Жиенбаев).

Арбакеш, арбашы. *Арбалы атты айдаушы.* Ерсілі – қарсылы ағылған арбакештер (Ғ.Мұстафин). Арбашы шал түйіп тастады (Ш.Күмісбаев).

Арбыз, қарбыз. *Асқабая тұқымдас шырыны мол сусындық бақша өсімдігі.* Қыста тұздатып аман шыққан арбыздың бірінен ауыз тиген жоқ (З.Шашкин). Екеуіміз Алматының көк базарына қарбыз алуға бардық (С.Шаймерденов).

Ардағым, қастерлім, қымбаттым. *Сыйлы, аяулы адамға айтылатын атауыш.* Әлпештеген, аялаған, ардағым деп апатайым (М.Хакімжанова). Немересін сағынған әжесі «қастерлім - ай» деп еске алып қояды («Жас алаш»). Алаштан асып туған сымбаттым – ая, базардың пұлы жетпес қымбаттым – ай

(Қара өлең).

Ардақталу, қастерлену, құрметтелу. *Ардақ тұтуға лайық болу.* Қуаныштың шегі жоқ, ардақталған өзіңдей (І.Жансүгіров). Халық әндері қастерленіп, ұрпақтан ұрпаққа қастерленіп келді («Мәдениет және тұрмыс»). Ерліктің ерекше құрметтелетінін көріп, көңліміз тасыды («Лен.жас»).

Ардақтату, қастерлету, құрметтету. *Ардақ тұтқызу.* Ей, Біржан, сөз сөйлейін ардақтатып, көңлің ауырмасы қабақ қатып (Ақын жырлары). Үш анаға көрсетілген құрмет, оларды қастерлеудің бірі – арнайы ескерткіш орнату («Зерде»). Азаматты жасына қарап құрметтету – біздің абзал әдетіміз (І.Омаров).

Ардақтаулы, қастерлеулі, құрметтеулі. *Ардақталған, құрмет тұтқызылған.* Бір өлеңінде ардақтаулы бай ұлының туысын, балалығын суреттейді (М.Әуезов). Олардың қастерлеулі есімі мен қымбат өнерлерін кейінгі ұрпақтарға жеткізуге ат салыстық («Жас алаш»). Баланың денесін қабыр қазып, шамалары келгенше құрметтеулі етіп қойды (І.Есенберлин).

Ардақтаушы, қастерлеуші, құрметтеуші. *Қадір тұтушы.* Абай Пушкин мен Лермонтовтың құштар ардақтаушысы болады (М.Әуезов). Соңғы демім қалғанша қастерлеуші болып өтейін, анашым («Ана тілі»). Ең бірінше Сіздің жұмысыңызды құрметтеуші өзіммін (Б.Аманшин).

Ардақтылық, қастерлілік. *Ардақты болушылық.* Бұл үнемі өзінің ардақтылығын танытып отыратын ең бір қадірлі тақырып болды (М.Әуезов). Түрмешілер Өмірге ерекше қастерлілік танытқан еді («Жұлдыз»).

Ардың-күрдің, далдың-дұлдың. *Істеген ісіне мән бермейтін, парықсыз, алды бар, арты жоқ.* Досымның мінезі алып ұшпа, ардың-күрдің, кейде алаңғасар да аңқылдақ болатын (С.Бақбергенов). Көрмеген өмірінде ұстаз алдын, Бетімен қазақша өскен далдың-дұлдың (С.Торайғыров).

Арзанқол, арзанқолды. *Төмен бағалы, қымбат емес.* Дүкендерді аралаған Актілеу арзанқолдан жейде, шалбар сатып алды (Ә.Әлішев). Ж. Кәрбозин жинақтарынан да жеңіл – желпі жазыла салған арзанқолды өлеңдер көп орын алған («Қаз.әдеб.»).

Ар жақтан, әртіннен. *Қарсы жақтан, арғы беттен.* Өз ойын ар жақтан бастады («Соц.Қаз.»). Әр нәрсені әртіннен ойлайтын (С.Шаймерденов).

Арқа, жон, жота. *Адам мен жан-жануардың омыртқа орналасқан жағы, ту сырты.* Білектей арқасында өрген бұрым, Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын (Абай). Самай мен жоннан сорғалаған тер мына сордың өзі сияқты ақ

сортанданып, тұздың татын қалдырып жатыр (Н.Оразов). Бәрінің де белуарға дейін шешініп тастаған *жоталарын* күн қақтап, қызарып кеткен (Ә.Әлімжанов).

Арқалану, сену, иек сүйеу. *Біреуді тірек тұтып, өз мүддесіне пайдалану, арқа сүйеу.* Қайсыбір мықтылар бірін-бірі *арқаланып* жүрмей, нашарларды олжаланып қалатын (XX ғ. Қаз.әдеб). *Сенгеніңнен сүйенгенің күшті болсын* (Мақал). Сондай қолында ісі бар, күші бар кісіге *иек сүйеу* керек (С.Торайғыров).

Арқалық, мәтке, белағаш, арыс көне. *Үйдің төбесіне жапқан өрімдерді көтеріп тұратын жуан ағаш.* Үйдің төбесін, астын тақтайламақ түгіл, тіреусіз *арқалық* салатын үйлер кемде-кем (Ғ.Мұстафин). Үйдің төбесіне ұзыннан *мәтке* салынғанда, көлденеңнен бөтелектер салыныпты (Ж.Молдағалиев). Үйдің қақ ортасында *белағашқа* салбыратып байлаған ала арқан («Лен.жас»). *Арыс* - қораның, там үйдің төбесін жапқан өрімдерді көтеріп тұратын көлденең мықты ағаш (С.Қасиманов).

Арқау, желі, өзек. *Бір нәрсенің ұзын-ырғасы, бір-бірімен байланыстылығы.* *Арқауы* оралмаған әңгімені жіптестіремін деп, ол да тәуір-ақ әрекеттенеді (М.Иманжанов). Композитор ария мелодиясының *желісін* үзбей, бастан-аяқ сызылтады (Ж.Рсалдин). Әңгіме *өзегі* үзілмейді, онан әрі жалғаса береді (Ә.Қалмырзаев).

Арландыру, арланту, намыстандыру. *Намысына тию, ұялту.* Сосын өзін қатты арландырған оқиғаға ойысты (М.Шаханов). Кемшілігін айқын айтпай, күлкі түрінде көрсетіп арланту ниетімен толғайды (А.Байтұрсынов). Бұл сенің өзіңшілдігіңе тиеді, намыстандырады (І.Есенберлин).

Арлану, намыстану, қорлану, қорыну. *Ар көру, намысы келу, ызалану.* Егерде шайтандыққа жетсе қолым, алдауға *арланар* ем адам ұлын (Абай). Сіздердің кемшіліктеріңізге *намыстанамын*, табыстарыңыз болса мақтанамын (Ж.Еділбаев). Жүніс бастаған бірнеше жемшіктер *қорланып*, күйзелген сөздер айтты (М.Әуезов). Бекболат бір жағынан “оқымыстың қайын ағасының алдында *қорынайын* деді (Ж.Аймауытов).

Арлы-берлі, ерсілі-қарсылы, ілгері-кейінді, әрлі-берлі, олай-бұлай, әрі-бері, оңды-солды. *Біресе ілгері, біресе кейін, бірде олай, бірде бұлай.* Бақанастың кең қара суын *арлы-берлі* екі жүзіп өтті (М.Әуезов). Көше бойы *ерсілі-қарсылы* ағылған халық (Ғ.Мұстафин). Жас құмырсқалар жолды тазалап, *ілгері-кейінді* жүріп адаспауға дағдыланады (Ө.Тұрманжанов). Көшеде *әрлі-берлі* асыға сапырылысқан жұрт (“Қаз.әдеб.»). Жақсылық салмақты басып, *олай-бұлай* жүріп кетті де, Бексұлтан тұсына келіп тоқтады (Ғ.Сыланов). Шыңғыс *әрі-бері*

жаяу жүріп, ат үстінде құрысып қалған бойын жазды (С.Бегалин). Самолет шұғыл төмендеп кеп, қос қанатын *оңды-солды* бұлғап жіберді (Т.Ахтанов).

Арман, қиял, үміт. *Жетуге ұмтылған ой-сана, көксеген ізгі мақсат.* Жиырма бес, жас еді бұл болған *арман*, Аңсаумен ата қазақ шашы ағарған (Қ.Аманжолов). Надандар былшылдайды, құп алмайды, үлкен жанның *қиялын* ұға алмайды (Абай). Адам *үмітпен* өмір сүреді (Ж.Өмірбеков).

Армандау, қиялдау, үміттену. *Ойлаған мақсатқа жетем деп құмарту, аңсау, көксеу.* Жәкең де соны сендей *армандаған*, Арманнан бір оңаша қалған ба адам (Ғ.Қайырбеков). Қазір ат үстінде *қиялдап* келе жатқан Нұрилла былтырғы көктемнің қиын кезеңін ойға түсіреді (Шопан сырлары). Орман ішінен өз адамдарымды ұшыратамын деп *үміттендім* (Қ.Қайсенов).

Арманшыл, қиялшыл. *Әр нәрсені армандай беретін, қиялға берілгіш.* Адамның өз өмірінің алғашқы есею баспалдағында *арманшыл* келетіні хақ («Лен.жас»). Едіге-әлі балалықпен қоштаспаған, *қиялшыл* арманшыл жас жігіт (М.Мағауин).

Арнайы, әдейі, зәуімен. *Белгілі бір мақсатпен, біле тұра, әдейілеп.* Кешке жақын ол Айжан қасына *арнайы* келіп, ұзақ отырып, әңгіме шертиседі (З.Шашкин). Мен сол уақиғаларды бір қалың дәптерге *әдейі* ұмытпасқа жазып алып едім (С.Сейфуллин). Жәукең маған *зәуімен* бір келгенде қызымды күтпедің ғой деп өкпелейді (Б.Майлин).

Арналас, өзектес, астарлас, желілес, сабақтас, тамырлас. *Бір-бірімен тығыз байланысты, негізі бір, тектес, үндес.* Ұлы ақындардың да ойлары ұлы сыншылардың ойларымен үнемі *арналас* шығады (Ә.Тәжібаев). Расында да бұл *өзектес* үш тақырып - Совет фольклорының бұрын да, қазір де және келешекте де нәр алатын қайнар бұлағы (К.Сейдаханов). Есдәулетовтың айтып отырған жайларының бәрінде *желілес, астарлас* күйлер, мәндер бар (М.Әуезов). Сөз өнерінің қайсысы болсын бірімен-бірі *сабақтас* («Қаз.әдеб.»). Сендегі ауру да солармен *тамырлас*, сырқырауы басқа да, сарнауы бір (Ш.Хұсайынов).

Арпалысу, алысу, айқасу, аласұру, жанталасу, жағаласу. *Белгілі бір мақсатқа жету үшін жан аямай күш салу, әрекеттену.* Малайлар күнге шыжып, шыбындаған асау биелермен *арпалысып*, сауып қымыз жасайды (С.Сейфуллин). Қиыспай бір-біріне қызғанысып *алысып*, әлі құрып, талып жатты (Ө.Тұрманжанов). Аңның мықтысы саналған жолбарыспен *айқасып*, оны жеңеді (М.Ғабдуллин). Өрт қамаған аш аңдай Аласұрды жендеттер (М.Әлімбаев). Қартқожа *жанталасып*, мықшындап, тері пұшпағынан ақты

(Ж.Аймауытов). Соғыс жылдарында ер-азамат жаумен *жағаласып*, не өмір, не өлім деп арпалысып жатқанда, ел ішінде қиыншылық болған ғой (Ж.Жұмақанов).

Арттыру, көтеру. *Істің сапасын жақсарту, жоғарылату.* Январь пленумы дәнді дақылдар егісінің шығымдылығын *арттыру* ісіне ерекше назар аударады (Ә.Нұршайықов). Баяндамада екінші тың деп аталған мал шаруашылығын *көтеру* ісі кеңінен сөз болады (Т.Ахтанов).

Арту, тиеу, теңдеу. *Жүкті көлікке, арба-шанаға салып, теңестіріп бекітіп байлау.* Әрқайсысы 40-50 түйеге жүк *артып*, жүктерінің үстіне ылғи қызыл ала текемет, кілем жапқан (С.Шарипов). Мына Айдардың арбасына астық *тие* де ауданға тарт (Қ.Нұрғалиев). Түйеге *теңдеген* екі-үш мес қымызы бар біреу Елпан үйінің жанына тоқтады (С.Мыңжасаров).

Артулы, тиеулі. *Жүк артылып қойылған, тиелген. Тәуекелге бел байлап, артулы шөпті Мұқан атпен ала жөнелген (М.Тәнекеев). Қайдау өз шанасында тиеулі тұрған распор ауды көрсетеді (О.Сәрсенбаев).*

Артусыз, тиеусіз. *Жүк тиелмеген, жүксіз.* Көш алдында артусыз түйе, айдалған қос келеді (Н.Ахметбеков). Қалаға жеткізілетін жүк әлі тиеусіз тұрған еді («Айқап»).

Артықтау, артығырақ. *Сал – пәл артық, көбірек.* Белгілі ақын көңілің, кетіпсің бірақ артықтау шығымды (С.Жиенбаев). Балалар, менің енді мұнан артығырақ өмір сүргім келмейді (М.Дулатұлы).

Артыну, тиелу. *Артып, тиеп қою.* Қара жел ағысты бойлап үре бастаса – ақ ел артынып қырға тасынады (Ғ.Мүсірепов). Оның ар жағынан машиналарға тиелген, мотоциклге мінген немістер тізіле қаптап келеді (Ә.Нұршайықов).

Артысу, тиесу. *Қосыла, бірлесе артып, тиеу.* Ел көшкенде кең жайлауға таласып, жүк артысар аяқтарын тез басып (С.Сейфуллин). Көтерісіп жүктерді, білді – дағы жүк көбін, даладағы шанаға тиесуді жөн көрді (С.Сауытбеков).

Арты, сырты. *Бір нәрсенің ішінде қарама-қарсы жағы.* Үй өзіміздікі деменіз, үй *артында* кісі бар (Мақал). Өкіл бір қағазды конверттеп, *сыртына* адресін жазды (Б.Майлин).

Аруақты, киелі, қастерлі. *Рухын ел сыйлайтын, киесі бар.* Ел үшін еңбек еткен ардақты Абай, әуелден әлемге айқын *аруақты* Абай (Пернедегі термелер). *Киелі* аруақтарымыздың аты жадымызда жаңғырып жатса, ол да перзенттік

көңіліміздің пәктігі болар (“Алматы ақшамы»). Мұхтар Әуезов есімі күллі Совет адамына мейлінше ардақты да *қастерлі* еді (Шарапат).

Архив, мұрағат. *Тарихи маңызы бар жазба ескерткіштер жүйеленіп сақталатын арнаулы мекеме.* Ақтарып көне архивті қайтесіз дейсің қарағым (М.Әлімбаев). Мемлекеттік мұрағатта отыз жылдай еңбек еткен Гауһар апайды құрметті демалысқа шығардық («Лен.жас»).

Арызқойлық, арызшылдық. *Арыз жазғыштық.* Әдет – ғұрып тұсаулары, арызқойлық секілді індет етектен тартумен болды («Лен.жас»). Арызшылдық сүйегіне сіңген адамдарды ауыздықтамаса болмас (Б.Тоғысбаев).

Арыз, шағым. *Біреудің үстінен айтылған наразы хат.* Әзімхан сот мекемесіне барып, Шәкір мен Қапанның қылықтарын айтып *арыз* бермек болады (С.Сейфуллин). Мектеп баласына үлкендермен бірдей еңбек төледі деп *шағым* түсіріпті (Ә.Сәрсенбаев).

Арыздану, шағымдану, шағыну. *Туісті орындарға, жетекшілерге қандай да бір мәселе жайында арыз айтып, шағым түсіру.* Енді жоғарғы орындарға да хабарласып, *арызданатынды* шығарды (“Қаз.әдеб.»). Ол “Правдаң, “Известияң, “Трудң газеттеріне бірнеше рет *шағымданды*. Ол сонда енді кімге *шағынбақшы* (“Соц.қаз.»).

Арызқор, арызқой, арызшы. *Арыз жазғыш, шағым айтқыш, пәлеқор.* *Арызқорлар* да алысарда, бұққанда, күле кіріп, күңірене шыққанда, ұялған ба, әлде айыбын ұққан ба? (Қ.Тоғызақов). Жалған *арызқойды* жазалау осы отырған үш полковниктің қолынан келер деймін (К.Тоқаев). *Арызшылар* мен әкімнің арасында үлкен дау туды (Х.Есенжанов).

Арық, қатпа, ашаң, жүдеу, жадау, солыңқы. *Семіз емес, еті қашқан, азған.* Қыстан *арық* шыққан немесе ауырған қойдың жүні қашанда ажарсыз келеді (М.Ермеков). Атымбаев - бойы кішірек, қол-аяғы тарамыс, нәзік *қатпа* қара жігіт (Б.Соқпақбаев). Жақыптың *ашаң* сіріңке қара жүзі қызыл күрең тартқан (Ғ.Мұстафин). Нұрке алдында тұрған *жүдеу* шалды шырамытқандай қарай берді (І.Есенберлин). Жазғытұрғы әрі буаз, әрі *жадау* қойлар тізеден су кешіп, әрең жылжып келеді (Ғ.Мүсірепов). Мәдинаның екі ұрты *солыңқы*, қабағы қатыңқы екен (С.Бақбергенов).

Арықтату, ашандату, жүдеулету. *Салмағын азайттыру.* Ел кездім кер төбелді арықтатып, жақсыға сөз сөйледім анықтатып (Ақын жырлары). Жаңа бөлімшедегі жұмыс жеңгесін ашандатып кетіпті (Ж.Молдағалиев). Бұлардың көпобандық отбасын өзгеше жүдеулеткен кең күйлері әлі күнге көз алдымнан кетпейді (Б.Соқпақбаев).

Арықтық, ашандық, жүдеулік. *Семіз еместік.* Әлде арықтығынан ба, әкесі бойшаң көрінді (Қ.Исабаев). Жүзі ашандықтан тосын көзге әлдеқайда жас көрінетін (М.Иманжанов). Бұл жолы бір жақсысы Кәкеннің сидандығы, жүдеулігі де сөз болған жоқ («Лен.жас»).

Арынды, арындауық. *Арыны күшті, арыншыл.* Біркімбай *арынды* атпен қорықпай шауып көрген емес-ті (Т.Әлімқұлов). Егер тізгін қоңыр Қожаға берілсе, *арындауық* аттай шалқасынан түсіп жатып алады (С.Мұқанов).

Арынып – ашыну, арып – ашу. *Жадап – жүдеу, шаршап – шалдығу.* Мен жолда арынып – ашынып келмеген едім (Б.Момышұлы). Ақмарал жетті соған арып – аршып (А.Тоқмағанбетов).

Арып – талу, арып – тозу, арып – ашу, арып – азу. *Жадап – жүдеу, қалжырау.* Жаны ашып, асыраған адам болмай, қаңғырып қайыр сұрап арып талған (С.Сейфуллин). Нияз азып – тозып келгенде қолының ұшын созып, баурына қысқан осы Сусанна екен (З.Шашкин). Алыстан арып – ашып келген байғұстың кетсін деді көңлі тынып (А.Байтұрсынұлы). Қыстан арып – азып шыққан (Х.Әбішев).

Ас, тамақ, тағам, дәм, ауқат, азық, ас-су, ішіп-жем, шайнама, тістеме. *Адам баласының күнделікті ішіп-жейтін қоректік заты. Мұндағы ауқат деген сөз көбінесе сөйлеу тілінде айтылады. Шайнама, тістеме дегендер қарапайым сөз. Ас - адамның арқауы (Мақал). Келгендерге апам тамақ асып, шай беріп жатыр (Ә.Жылқышиев). Алдымызға неше түрлі тағамдар әкеліп қойды (І.Омаров). Стол үсті дәмге толы екен: құрт, ірімшік, сыр, май, күлше нан, жұмыртқалар (Ғ.Сыланов). Науқасқа шалдыққан адам үшін күріштен істелген ауқат өте пайдалы (Ы.Жақаев). Ақжүніс пен Тарғынды алты-жеті күндік азық беріп, жұртқа тастап кетті (Ер Тарғын). Жеңгелері қонақ күтіп, ас-су дайындап тыным таппайды (Ел аузынан). Үй иесінің дәулеті, ішіп-жемі тақ-тұқ қана жетіп отыратын (“Қаз.әдеб»).* *Шайнама* тамаққа тісі жоқ, қызыл иек қарт тек шаймен күн көреді (О.Бөкеев). Ішіп болысымен жапа-жармағай *тістемеге* бас қойды (Н.Қазыбеков).

Асаба, тамада. *Дастарқан басшысы, той агасы.* Асабасы жоқ асқа жарымас (Мақал). *Тамада* той бастауға кірісіп, отырғандарға сөз бере бастады (“Алматы ақшамы»).

Асар, үме, момыш көне. *Біреудің науқандық қауырт жұмысына ел-жұрттың беретін көмегі, жәрдемі.* Колхозшылар жаңа үй тұрғызу үшін ертеден келе жатқан “асарң әдетін жиі қолданып, бір-біріне көмек көрсетеді

(Х.Арғынбаев). Шепе маңайдағы елді *үмеге* шақырып, сауын айтады (С.Мұқанов). Көрші ауылды *момышқа* шақырып, үй көтерді (Ауызекі).

Асадал, буфет кітаб. *Ыдыс-аяқ, түрлі тағам сақтайтын биік кебеже, шкаф.* Ағаштан мектепке парта, үйге *асадал* жасаймыз (М.Ақынжанов). Сақш *буфеттің* ішінен қағазбен тығындалған бір бөтелкені алып стол үстіне қойды (М.Дүйсенов).

Асау, шәлкес. *Бас білгі емес, мініске төселмеген жылқы туралы.* Қашаған ұстау, *асау* мал үйрету, әркімнің қолынан келе бермейді (Ғ.Мұстафин). Менің мінгенім - *шәлкес*, кішкентай торы байтал (Ә.Көшімов).

Асаулық, шәлкестік. *Шәлкем-шалыстық, тентектік (мінез туралы).* Елдің ескі *асаулығы* емес, жаңа бір *асаулық* сияқты көрінді (Ғ.Мүсірепов). Мінезінің *шәлкестігімен* жұртқа аты шыққан Дәметкен бұл жолы Есімді жеті атасынан бермен қарай сыбады («Қаз.әдеб.»).

Асқабак, кәуа жерг. *Тамаққа пайдаланатын ірі жемісті бақша өсімдігі.* Асқабак дәнегінің ішек құртына қарсы дәрі екені белгілі (С.Сұбханбердин). Кәуаны манти пісіргенде пайдаланамыз («Алматы ақшамы»).

Асқазан, ұлтабар. *Ас қорыту мүшелері. Асқазандары* ауырып, тамақты нашар ішіп жүрген адамдар тиісті дәрілерді тамақ алдынан ішуі керек (С.Сұбханбердин). *Ұлтабарда* өт пен ас қосылып, майлы астың құрамдары ажыратылады (А.Даиров).

Асқарлық, биіктік, зәулімдік, заңғарлық. *Биік, зәулім болушылық.* Аласа, ергежейлі бойындай – ақ, жүлде аламс асқарлықтың таласында (М.Әлімбаев). Сұрасаң биіктігің мен айтайын, күн шалған Алатаудың төбесіндей (О.Байғожаұлы). Римдегі архитектуралық шеберлігі мен зәулімдігі жағынан тамаша құрылыстың бірі – Колизей («Қаз.әдеб.»). Шағалар теңізді ұзындығына қарап емес, заңғарлағына қарап өлшейді («Қазақст.мұғ.»).

Асқындыру, асқынту. *Сырқатты күшейтіп алу.* Сол дүрмекпен, қызумен жүріп, махмұт науқасын мүлдем асқындырып алды (Ж.Аймауытов). Сырқатыңызды мұнша асқынтқаныңыз қалай? (З.Қабдолов).

Аспаздық, аспазшылық. *Аспаз болушылық.* Осы 29 жылдың ішінде Дәметкеннің атқарғаны бір ғана аспаздық қызмет (С.Мұқанов). Ас дайындап, аспазшылық істеп жүрген тәтем (Б.Соқпақбаев).

Аспан, көк, әуе, шарық. *Жоғарыдан жерге қарай күмбез сияқты көмкеріліп көрінетін атмосфералық кеңістік.* Сұр бұлт, түсі суық қаптайды *аспан*, Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан (Абай). Дауысы көкке жетіп, аспан жарған, Естілік әуезінді бір түн біз де (Жамбыл). Таңертең *әуе* ап-ашық, теңгедей де бұлт жоқ еді (Х.Әбішев). Қанаттарын қағып, биік *шарыққа* көтерілді бозторғай (С.Талжанов).

Аспандау, әуелеу, шарықтау, шырқау, самғау, асқарлау, кергу қарап. *Аспан әлеміне көтеріліп ұшу, шарлау.* *Аспандап* алыс кеткен не бір мықты, не қылсын төмен қарап жерді ұмытты (Қ.Аманжолов). Ақсақалдың көзіне *әуелеп* ұшып бара жатқан алты аққу шалынды (А.Сатаев). Бүркіт бұлардың төбелерін торлай ұшып, аспанда *шарықтап* самғап жүр (С.Мұқанов). Тордан босаған торғай *шырқай* ұшып аспанға шықты (Б.Баязитов). Қыран құс көзі көріп *самғағанда*, төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп, қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға (Абай). Алдына алып аспанды, *Асқарлап* бір шығасың (Қ.Мырзалиев). Балапан құстай оңдалып, қанатынды қомданып, ұш көңілім, көкке *кергі* енді (Жамбыл).

Аспандату, аспансыту, әуелету. Шарықтату, көкке көтеру. Бала тапқан әйелдің бәрін ана деп аспандатпай, шешесі деп қана атайтын (Қ.Жұмаділов). «Сен сөйтіп бұзық баланды аспансытпа, көлгір шал», - деді Нүрке (Д.Әбілев). Мен жырлаймын, жырлаймын, тіл мен жағым талғанша әуелетіп шырқайын (Халық ақындары).

Аспап, құрал, сайман, жарық сөйл, жабдық. *Белгілі бір істі орындау, істеу үшін пайдаланылатын қажетті заттар.* Айтылған сағатта бар *аспабымен* машиналар да келіп жетті (Ә.Әбішев). Механизм *құралдарының* айнала бастаған үні де естіледі (Е.Қалиев). Көктем туа салысымен-ақ арбалар, арба жегуге қажетті *саймандар* жөнделе бастады (С.Мұқанов). Жол *жарығы* сай болсын (М.Әуезов). Станциядан өз көлігімен ағаш, әр түрлі *жабдық* тасыған маусымды жұмысшылардың арасында екі трактор да жүк тасып жүр (Ғ.Мұстафин).

Аспапкер, аспапшы. *Аспап жасайтын шебер.* Техниктердің, аспапкерлердің қосатын үлесі зор (Арулар отты жыл). Ол көп жылғы өмірін сүйікті ісіне арнап, аспапшы, модельші әрі гравер болып алды («Лен.жас»).

Ассалаумағалейкум, салаумалейкум. *Амандық сұрасу, сәлемдесу.* *Ассалаумағалейкум*, нар Кемпірбай, науқасқа шипа берсін патша құдай (Ақын жырлары). Омарсың ғой сен? *Салаумалейкум!* - деді жүргінші сұрлана түсіп (Б.Майлин).

Астамырақ, астамдай. *Сәл – пәл көбірек.* Оның тындырған ісі астамырақ шығар (С.Бегалин). «Кеше үш жүзден астамдай еді», - деді жаңағы егде кісі (М.Жұмағұлов).

Астамшылық, астамшылдық, асылық. *Артық кетушілік, кесірлік.* Асыра айтып, артық кетушілі астамшылықты танытады («Өркен»). Қазақ халқының тарихына тікелей төрелік айту астамшылыққа жатпақ (Т.Әлімқұлов). Бәзбіреулер ол ғылымға соншама не жасап үлгерді деп асылық айтуы мүмкін («Қаз.әдеб.»).

Астамшылық, астамдық, асылық, күпірлік. *Қол жеткен табысқа, жетістікке мастанушылық, дандайсушылық.* Шынтас аға, дұрысын айтайық, саған соңғы кезде *астамшылық* пайда болды, білдің бе? (Т.Ахтанов). Жігітке *астамдықтың* жараспайтынын сонда білдім (“Қаз.әдеб.”). Қолымнан келеді, қоншымнан басам деу - *асылық* (С.Қасиманов). Патшаны кәпір деудің өзі - *күпірлік* (С.Мұқанов).

Астан-кестен, әптер-тәптер, әлем-тапырық, ұйқы-тұйқы, ұйпа-тұйпа, бұлан-талан, ойпаң-тойпаң, ойпыл-тойпыл, ала-топалаң қарап. *Асты-үстіне келген, ойран-топыр, ойран-асыр.* Ол үйіне енгігіп кіріп, босағада аң-таң боп мүдіріп қалды, үй іші *астан-кестен* (Қ.Исабаев). Үйде лампы құлап, ыдыс қирап, қымыз төгіліп *әптер-тәптері* шықты (І.Жансүгіров). Барақтардың асты-үстіне шығып, *әлем-тапырық* болып жатыр екен (Қ.Исабаев). Құйын жүріп кеткендей *ұйқы-тұйқы* болып жатқан үйіне келді (Т.Қойшыманов). Проводник әйел *ұйпа-тұйпа* төсектерге бір, бізге бір қарайды (З.Шүкіров). Аз үйлі жатақ *бұлан-талан* бір жағына қарай сырылып кеткелі жатыр (Ғ.Мүсірепов). Олар бірінің соңынан бірі жүгіріп *ойпаң-тойпаң* боп жатқан жерге кетті (Р.Райымқұлов). Мұндай *ойпыл-тойпыл* кезде халыққа қызмет ету өте қиын (С.Жүнісов). Мына сұйқыл ініңіз осылай есі кеткенше ішіп барады да, үй ішін *ала-топалаң* қылады (З.Қабдолов).

Астылы-үстілі, қабат-қабат. *Бірінің үстіне бірі салынған, бірнеше қабат.* Москваның батыс жағында біркелкі *астылы-үстілі* тас үйлерден құралған оқтай түзу әдемі көшелердің бұ шеті мен о шетіне көз жетпейді (Алғы шептегілер). Түнмен қарауытқан *қабат-қабат* үйлер вокзал алаңын тарылтып, қоршап тұр (Қ.Исабаев).

Асу, бел, қия, қырқа, белес. *Таудың кісі өте алатын жолы бар жері.* Зарлық батыр тағы да, бір биік тауға кез келді. Тауға қарай өрледі. *Асуын* таппай терледі (Батырлар жыры). Жазагер Антонов, бір *бел* асып түсе бергенде-ақ ауылға барлауда жүрген қызыл әскерлер келді (Ғ.Мүсірепов). Жүз елу қадамдай жерде таудың бір *қиясында* жапсыра салған дәу үй тұр (Ғ.Мұстафин). Төлеген

қырқаның бер жағында тұрған жалғыз үйге өзі барып бекініп алды (Ә.Нұршайықов). Жол жыландай бүктеліп, біресе жазылып, талай белестерден асты (Ғ.Мұстафин).

Асу, озу, артылу. Біреуден біреу ерекшеленіп алға шығу, көзге түсу. Жасы кіші демей-ақ, ақылы *асса*, аға тұт (Мақал). Өз тобында қатарда елден *озған* сұлу ед, пар келмеген өзіне пішін менен ісіне (Қамбар батыр). Біреуден біреу *артылса*, Өнер өлшеніп тартылса, Оқыған білген - білген-ақ, Надан-надан-ақ сан қылса (Абай).

Асшы, аспаз, қазаншы, бақыршы жерг., аспазшы. Тағам пісіріп, ас дайындайтын адам. Алтай түгілі өзіңнің Матайың да Әубәкірдің бірі *асшысы*, бірі атшысы, бірі қоңсысы, шабарманы болып кеткен жоқ па (Ғ.Мұстафин). Әрбір қазанның басында шолақ тонының сыртынан халат киіп алып, қолдарына шөміш ұстап, *аспаздар* жүр (Б.Момышұлы). *Қазаншы* матүшке ас үйде тамақ істеп жатыр екен (Ж.Аймауытов). *Бақыршы* қоста қалып, ас әзірлеу мен аңды сою істерін істейді («Лен.жас»). Абай астыңғы үйдегі бапты *аспазшы* пісірген ыстық самсаны да жеген жоқ (М.Әуезов).

Асығу, сасу, аптығу. Алып-ұшу, дегбірсіздену, тағатсыздану. Мен құмарта түсемін, өмір, саған, *асығамын* көруге алдағымды (Жас қанат). *Сасқаныңды* көрсетпе ешкімге бір, сүйтсе де ірісімен кеңесіп жүр (Абай). Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма? Бір бес күннің орны жоқ *аптығарға* (Абай).

Асығыс, тығыз, тығызтаяң, тығылтаяң, қарбалас, қауырт, жөпелдемеде, жау-жалам қарап, суыт. Кейінге қалдыруға болмайтын, соншалықты шұғыл, жедел. Зеңбірек командирі *асығыс* адымдап, жотаға шығып, дереу дүрбісін алып, оңтүстікке көз тікті (Майдан). Ермек ауылға барып келетін *тығыз* шаруам болып қалды деген соң, курс жетекшісі қарсылық білдірмеді (Ә.Қалмырзаев). Ол поезд келгенше баратын жері, бітіретін *тығызтаяң* шаруасы барын білдіреді (Ө.Қанахин). Іңір кезінде Мадияр Шырынкүлдің үйіне кіріп еді, ол *тығылтаяң* шаруасымен мектепке кетіпті (С.Омаров). *Қарбалас* кездің ың-шыңы мен даңғаза шуы-ақ тынысты тарылта беруші еді (А.Байтанаев). Бар жұмыс *қауырт* қолға алынып жатыр екен (Б.Тоқтаров). Ол *жөпелдемеде* күнде көріп жүрген Мараттың есімін тауып айта алмай тұр (М.Сатыбалдиев). *Қарбалас, жау-жалам* сәттерде өз адамдарының да сойылдарының бір-біріне оқыс тиіп жатқаны да аз емес-ті (К.Оразалин). Бұның да жүрісі *суыт*, асығыс (Ғ.Мұстафин).

Асығыстау, шұғылдау. Сәл – пәл *асығы*. Қарттың асығыстау бір ісі болса керек, орнынан қозғала берді (Ғ.Сланов). Мақала авторының бұл мәселеде

шұғылдау түрде жұртшылыққа түсінік бергені өкінішті (Қ.Бекхожин).

Асығыстық, қарбаластық. *Уақыттың тығыз болушылығы, қауырттық, тығылтаяндық.* Балақай әкеңе менен сәлем айт, *асығыстықтан* үйіне соға алмай барам (Ғ.Мұстафин). Осындай қызу *қарбаластықпен* өліп-талып жүріп, ол ісін зорға бітірді (Қ.Исабаев).

Асықпай-ақтықпай, аспай-саспай. *Асығысқа ұрынбай, жайлап қана.* Мынаны өзі сияқты сабыр иесі, асықпай – аптықпай бабымен жүрген адам ғана жеңетін сияқты (Н.Оразов). Сәл сабыр ет, ағасы, ретіменен, аспай – саспай, ақырын баяндайын (М.Мақатаев).

Асып-сасып, асығып-үсігіп, асығып-аптығып. *Сасып-салбырап, сасқалақтап.* Лиза *асып-сасып*, есіктің шынжырларын салдырлатып ашып жатыр (Б.Тілегенов). Сәндібала шайға қарамастан, *асығып-үсігіп* отарына қаша жөнелді (М.Дүзенов). Орманға партизандар да *асығып-үсігіп* жетті («Лен.жас»).

Асырап-сақтау, бағып-қағу. *Тәрбиелеп, мәпелеп өсіру.* Күләш осы бір үлкен семьяны *асырап-сақтап* қана қоймайды, балалардың оқып білім алуына да көп көңіл бөледі (М.Ғабдуллин). Бәрінен де баланы *бағып-қағып*, рахатын көрмеген жаман екен (Д.Досжанов).

Ат, есім, ныспы. *Жаңа туған балаға қойылатын меншікті атау.* Сыр бойында туған соң, Сырбай қойды атымды (С.Мәуленов). Жап-жас келіншектің *есімі* Балзия (Т.Әлімқұлов). Хатшы жолдас менің *ныспым* - Көшен (Ж.Еділбаев).

Ата-ана, әке-шеше. *Баланы жарық дүниеге әкелуші, иесі.* Балам закон білді деп, Қуанар *ата-анасы*. Ойында жоқ олардың Шарифатқа шаласы (Абай). Екі күннің бірінде *әке-шешесін* жылатып, қашып кеткен қызды көресің (Б.Майлин).

Ата – анадай, әке – шешедей. *Ата – ана сияқты.* Жан – жануар адамзат анталаса, ата – анадай елжірер күннің көзі (Абай). Қуанып қарсы шықты қала халқы, иіскеп әке – шешедей омыраудан (К.Әзірбаев).

Ата – аналық, әке – шешелік. *Ата – анаға тән туыстық.* Ата – аналық құқық балалардың мүддесіне жүзеге асырылуға тиіс (ҚСЭ). Бұл Перу тауларында жатқан мексикалықтардың да әке – шешелік парызы (Б.Тоқтаров).

Ата – баба, әке – баба, ататек. *Тұқым –тұяқ, арғы түбі.* Ата – бабан істемеген істі қыламын деп, би болғансыңды (М.Дулатұлы). Сен түгіл, сенен үлкен ағаң түгіл, Мұхиттай көргем әке бабанды мен (С.Мұқанов). Біздің ата – тегімізді, қайдан келе жатқанымызды қалдырмастан сұрады (Б.Майлин).

Атақ – даңқ, атақ – абырой, атақ – дабыс. *Бет – бедел, жоғарғы атақ.* Жұрт көп еді атақ – даңқтан үмітті, оның көбін қатал тарих ұмытты (Қ.Мырза Әлі). Атақ – абырой алғанда осы шелтиіп, асып – тасып қалмаушы ма ек (М.Әуезов). Ол рас, сендей атақ – дабысы жоқ (А.Байтұрсынұлы).

Атақ, ат, даңқ, дабыл, дабыс, мерей, дәреже, мәртебе, лауазым, мансап, шен. *Еңбегімен, ерлігімен қол жеткен жетістік, абырой, бедел, қызмет.* Атағы талай жерге оның жетті, жердің жүзін алуға талап етті (Абай). Ардақты *атың* шыққан қан майданда, атамас атағыңды таңдай бар ма? (Жамбыл). *Даңқыңды* естуші едім бұдан бұрын, шешілмес бір көргенде сенің сырың (М.Хакімжанова). Есіттік Біржан деген *дабылыңды*, ала тұр сөйлескенше дамылыңды (Айтыс). Құлагер айналайын шабысыңнан, Атағың елге шыққан *дабысыңнан* (Ақан сері). Біздің елімізде еңбек - *мерей*, еңбек-байлық пен береке көзі (С.Ғабдуллин). Көз тікті Дағыстанның кәрі-жасы, Асад деп қай жігіттің *дәрежесі* (И.Байзақов). Жоспар орындау шахтерлерге *мәртебе* (Ғ.Мұстафин). *Лауазым* алып келдім Алматыдан, бастықтың бірінші орынбасары мен болдым (Ж.Өмірбеков). Ханның басын хан алады, екі *мансап* бір жаққа сыймайды (Ш.Хұсайынов). Соғыс кезіндегі әскери адамдардың арақатынасы үлкенді-кішілі *шенге* тәуелді (Ж.Тілеков).

Атақты, даңқты, айтулы, әйгілі, белгілі, көрнекті, мақтаулы дәріпті, дүр көне. *Еңбегімен, ерлігімен елге танылған, абыройлы, беделді.* Бай мен батыр емен, хан емеспін, *Атақты* артық туған жан емеспін (Абай). Қаныш Имантайұлы - Қазақстандағы ірі өндірістердің құрылуына, дамуына белсене ат салысқан *даңқты* ғалымдардың бірі (Қ.Жұмалиев). Өз теңімнің ішінде *Айтулы* ердің бірі едім (Қамбар батыр). Менің атым - *әйгілі* Балуан Шолақ, Ерегескен дұшпанның көңілін басқан (Балуан Шолақ). Жошының Шибан деген баласының тұқымынан бір *белгілі* Шайбақ деген хан шығыпты (Абай). Қасым сияқты аса *көрнекті* ақын мәдениетін творчестволық жолмен пайдалану керек (Е.Ысмайылов). Ауылының үлкенді-кішісі аузынан тастамайтын *мақтаулы* келін болып шықты ол (“Қазақстан әйелдері»). *Дәріпті* жүйрік емен жарысқандай, топ ішінде аяғым кетсе тайып, жүйрікке қалды деген намыс қандай (Айтыс). *Дүр* Шорман, жуан Шорман, шонжар Шорман атанып, Сарыарқаның байы болған (Ғ.Малдыбаев).

Атамекен, ата қоныс, ата мұра. *Ата-бабадан ұрпаққа мирас болып қалған ежелгі құтты мекен, тұрақ.* Сарыарқа сағындырдың *атамекен*, Сары дала анам едің құшағың кең (Қ.Аманжолов). *Ата қонысымызға* ел көшіріп әкелінеді дейді ғой (Ш.Хұсайынов). Сарыарқа жері байдікі, жер бітті ме кедейге. Дауласа кедей бай зекіп, *ата мұрам* демей ме? (Б.Майлин).

Атату, ататтыру, ататқызу. Айтқызу. Әбдірахманның атын ататпағаны түсінікті (Х.Есенжанов). Өзінің атын ататтырғысы келмейтін сияқты (Ғ.Мүсірепов). Өзінің атын ататқызбай алдына Дәулетиярды салса да Шортан көнбеді (Б.Аманшин).

Атбегі, атпаз, атсейіс, сейіс сөйл. *Ат сыншысы, атты баптап бәйгеге қосатын бапкер.* Қазақ *атбегілері* баптаған сайгүліктер алыс қашықтыққа төзімді, ал ипподром аттарының өз артықшылығы бар (“Егеменді Қазақстан»). *Атпаз* көрген ат таныр, ұстаз көрген хат таныр (Мақал). Абай әрі шебер ақын болудың үстіне, аса білгір, саятшы, *атсейіс*, сыншы боп шығады (М.Әуезов). Бәйгеге шабатын аттарға шабандоз балаларды мінгізіп, *сейістерді* жетектеп қыдыртып жүр (Ә.Кекілбаев).

Атжанды, атқұмар. *Атты жақсы көретін.* Атжанды көлік күткен Балта манап, ұзаққа берілмеді тор төбел ат (І.Жансүгіров). Атқұмар атын қимас, жанын қияр (А.Байтұрсынұлы).

Атқару, өткеру, орындау. *Белгілі бір жұмысты, міндетті борышты істеп шығу, тындыру.* Матрос болдым, кочегарлық қызметті де *атқардым* (І.Жансүгіров). Әскерлік міндетті *өткеріп*, туған үй, өскен ортаға қайтқаннан артық қуаныш бар ма! (Т.Қойшыманов). Мен әке борышын *орындап*, бұл галстукті бүгінгі күнге дейін сақтап келдім (Е.Өтетілеуов).

Атқыздыру, атқыздырту. *Оққа ұшыратқызу.* Бейсенбінің үлкен баласын ол «қызыл» деп атқыздырып тастапты («Жетісу»). Полицайларды Тұрамысов атқыздыртып тастады (С.Шәкібаев).

Ат-сайман, қамыт-сайман, қамыт-доға. *Арба-шанаға ат жегу үшін пайдаланылатын жабдықтар.* Елден қашқан-құсқан жігіттер *ат-сайманын* бет-бетімен лақтырып тастап кетіпті (З.Шашкин). Әдемі шана мен *қамыт-саймандары* сықырлай түсіп, жегулі дара аттар, пар-пар аттар да көрінеді (М.Әуезов). Ер-тұрман, *қамыт-доға* құралдары магазиндерде үнемі бола бермейді (Ж.Ертілесов).

Атсыз, есімсіз. *Есім қойылмаған, атын атамаған.* Атсыз адам бола ма («Лен.жас»). Ел мен жер деп жырлайтын жалпы атақ, есімсіз қара сөзде болар шатақ (К.Әзірбаев).

Аттану, жөнеу, жөнелу. *Бір жаққа бет алып жолға шығу, жол жүру.* Он шақты кісі жолдас ертіп, Абай Қара молаға *аттанбақ* (М.Әуезов). Ол майдан штабына *жөнелгелі* тұрған бір машинаға отырып, жүріп кетті (Ж.Тілеков).

Әкемдер *жөнеліп* кеткеннен кейін араға бір апта салып, Раушанның үйіне барған едім (Ә.Сәрсенбаев).

Аттату, аттатқызу, аттаттыру. *Аяқ бастыру, адымдатқызу.* Төстен қашқан түлкіні төрт аттатпай соғатын (К.Әзірбаев). Торы айғыр аттатқызбай қуып жетіп, Өнербек көк сойылын қайта соғып өте шықты (З.Шүкіров). Кейбірін көкжелкеден өкірте ұрды, аяғын аттаттырып бір бастырмай (Т.Ізтілеуов).

Атшабыс, атжарыс. *Ат бәйгесі.* Атшабыс, көкпар тарту жұма сайын, тнисың айтқызбай – ақ кедей, байын (И.Байзақов). Атжарыста озып шыққандарға берілетін сый – сыяпаты бар («Жұлдыз»).

Атшы, атқосшы, көшір, жәмшік кітаб. *Біреудің жанына ілесіп жүріп, оның атын бағып, өзін күтуші адам.* Рахимов сылқ етіп отыра кетті де, менің *атшыма* тамақ әкеліп беруге бұйырды (Б.Момышұлы). Қашанға дейін *атқосшы* боласыз, еліңізге, тұған жеріңізге қайтасыз (С.Бақбергенев). Оқас дейтін *көшірі* бар еді, о да мен сияқты әумесерлеу жігіт болатын (Б.Майлин). Сыртта еті қызып алған аттарды әзер тежеп ұстап *жәмшік* отыр (Қ.Әміров).

Атыстырғыш, араздастырғыш. *Біреуді біреуге айдап салғыш.* Даукұмар атыстырғыш болғандықтан, жалпақ ел осы үшеуін бір қосып «үш құмар» деген атақ берген (Ғ.Мүсірепов).

Ау, тор. *Балық ұстайтын үлкен тор көз сүзгі.* Ол үш-төрт адам сыйғандай қайық тауып, балық аулайтын *ау* сатып алды (С.Шарипов). Балықшы бейнетқор халық қой, бақыты теңіздің түбінде. Жимайды *торын* ол Ақпанның қақаған күнінде (Т.Бердияров).

Ау, иә, а. *Шақырғанда жауап ретінде айтылатын ишарат сөз.* Біреумен құрып отыр қатын кеңес, сөздерін алмашалап салып егес, *Ау* демес, шақырғандай қайда десең, Өзіңмен сөз сөйлейді болып теңдес (Ақан сері). Қарады “*иә*» дегендей бас изеді, ыржиды, жылтыратып алтын тісін (Б.Майлин). *А*, Қараке, сіз бе едіңіз, кешіріңіз, міне, бұйрығыңыз бұлжыған жоқ (Ә.Әбішев).

Ауа, әуе. *Сыртқы ортаның тіршілікке аса қажетті мәнді бөлшегі, тыныс алу үшін керекті түссіз, иіссіз зат.* Күнделікті тыныс алатын *ауа*мыз негізінде оттегі мен азоттан тұрады (Е.Оразақов). Тымырсық аяздағы тымық *әуені* сіміре, Жақып күндегі әдетімен колхоз ауылын аралап келеді (Ғ.Мұстафин).

Аударма, тәржіме. *Бір тілден екінші тілге аударылған шығарма.* Халықтар арасындағы мәдени байланыстың ең үлкен факторы - *аударма* («Лен.жас»). Бұл

өлең сол жылдың майында қазақтың белгілі ақыны Сырбай Мәуленовтың *тәржімесімен* “Қазақстан әйелдеріндең басылды (Ә.Мендібаев).

Аудармасыз, тәржімесіз. *Аудармасы жоқ.* Өн сөз әркімге аудармасыз – ақ түсінікті сияқты (С.Сейітов). Олардың шалқар ойын, жылы сезімдерін тәржімесіз түсіну қиын (С.Мәуленов).

Аудармашы, тәржімеші. *Бір тілден екінші тілге аудару ісімен шұғылданушы маман.* Аудармашы білімді, екі тілді де еркін білетін, жазу-сызуға ебі бар адам болуға тиіс (“Қаз.әдеб.»). Сен неміс бөлімдерінде *тәржімеші* болып жүрген Павел Соломонович Михайловты білесің бе? (Ә.Шәріпов).

Аудармашылық, тәржімешілік. *Аудар-машы болу мамандығы, кәсібі.* Мен де бір кезде *аудармашылық* өнерге ден қоярмын деген игі тілектің жетегінде болатынымын (“Қаз.әдеб.»). Осы ақылды машинаны ағылшын және орыс тілдерін жетік меңгеріп, *тәржімешілік* қызметті атқарады деп ешкім де ойлаған жоқ болатын (“Білім және еңбек»).

Аударту, тәржімелету, аударттыру. *Бір тілден екінші тілге аударып бергізу.* Бұл әңгімені орыс тіліне аудартып, бастырмақ болды (С.Омаров). Оның туындыларын білікті әдебиет мамандары отыз алты халықтың тіліне тәржімелетіпті («Білім және еңбек»).

Аудару, тәржімелеу. *Бір тілдегі сөздерді не жазылған шығарманы екінші тілмен сөзбе-сөз жеткізу.* Ыбырай қазақ тіліне тұңғыш рет орыс классиктерінен Крыловты *аударарды* (М.Ақынжанов). Халифа Алтай “Құрандың араб тілінен қазақ тіліне тура *тәржімелеп* шығыпты (“Лен.жас.»).

Аудару, қопару, төңкеру. *Жер қыртысын астын үстіне шығару.* Сансызбайдың атқан жебесі Қоренді құлатып, одан өтіп, үй орнындай бір төбені *аударып* тастайды (М.Әуезов). Кең далада тың жерлерді *қопарып*, жалын атқан тракторларды көресің (С.Мәуленов). Ескі өмірді *төңкеріп*, шығарды астын үстіне, кім сүйсінбес, дәл мұндай кереметті күштіге! (Қ.Аманжолов).

Аударылу, тәржімелену. *Бір тілден басқа тілге аударып берілуі.* Бұл дұға ең алғаш көне иран тілінен түркі тіліне аударылған («Жас алаш»). Қазір оның шығармалары жер шарының бірталай тіліне тәржімеленді (Т.Сүлейменов).

Аударысу, тәржімелесу. *Бір тілден басқа тілге аударма жасау.* Біз сол көп тілді әдебиеттердің өзара аударысу мәселесін біраз әңгімелестік (Т.Ахтанов). Үзіліс кезінде Жазира неміс тіліндегі бір сөйлемді орысшаға тәржімелесіп отыр екен (М.Жүсіпов).

Ауқаттану, баю, молығу, әлдену, қоттану, тұрмыстану. *Тұрмыс жағдайы жақсару, әл-ауқаты арту.* Соңғы төрт жылда колхозымыз, жүдә, *ауқаттанып* алды (Т.Ахтанов). Кәріп пенен Әбжекең, қойлары өсіп *байыпты* (С.Сейфуллин). Осылардың қолдарында өстім. *Әлдене* бастады. *Әлденгені* құрысын, оған қасірет пайда болды (Ә.Сәрсенбаев). Артықбай ауылы ет пен қымызға *молықты* (Ғ.Мүсірепов). Ағайынды екеуі жылдан-жылға *қоттанып*, байып бара жатыр (Қ.Жұмаділов). Шүкшебай әлгінде көзімен төрт бөлмені түгел тінтіп шыққан, ұлы *тұрмыстанып* қалыпты (Ш.Күмісбаев).

Ауқатты, дәулетті, әлді, қуатты, күйлі, қоңды, қотты көне, бақуатты сөйл. *Ішіп-жсемі мол, мал-мүлкі жеткілікті. Ішкені алдында, ішпегені артында.* Ауылдағы ең бір *ауқатты*, күйлі тұратын семья - ауылдық советтің председателі Батырханның үйі (Б.Соқпақбаев). Бұл ауыл уезд қол астындағы ең *дәулетті* адам Дабылбайдың ауылы еді (Х.Есенжанов). Ол кездің ұлы арманы *әлді* тұру, әл келсе атақ жайып, сәнді құру (Б.Адамбаев). Қыз әкесі *қуатты* тұрады екен. Бір өзінде 2-3 жылқы, 4-5 сиыр, бірнеше қой бар болып шықты («Қаз.әдеб.»). Естайдың бақытына бір ағасы *күйлі* болып, Естай жас басынан соның қолында болады (А.Жұбанов). Ол өзі мұнда кейін келген, осылардың ішіндегі ең *қоңдысы* болатын (Т.Ахтанов). *Бақуатты* мол дастарқаннан дәмді тамақ ішіп, жүрек жалғау өз алдына (Қ.Жұмаділов). Бұрынғыдай емес, ауылдағылар *қотты* тұрады, үй басы бір-бір машина (Арқа еңбеккерлері).

Ауқаулату, ауқаулаттыру. *Ауқау, ауқау дегізу.* Колхозшылар өгіздерін ауқаулатып, тұс – тұстан келіп жатыр (Ж.Алтабаев). Сиыр малын ауқаулаттырып, шақыртып қойды (Ө.Тұрманжанов).

Аулақтану, жырақтану, қашықтану. *Алыстай беру.* Сонда да аулақтана берді, кездесе қалса, бұрылып кететін болды (С.Шаймерденов). Бұл ескі жұрттан жоқ іздегендей айналсоқтап, көпке дейін жырақтана алмады (О.Бөкеев). Енді – енді ғана ауыл – ауылдар арасы қашықтанып бытырай бастаған («Жұлдыз»).

Аумалы-төкпелі, құбылмалы, айны-малы. *Қылт етпе, өзгермелі, тұрақсыз (мінез туралы).* Мұндай *аумалы-төкпелі* мінезі бар әйелдерді Дәулен өз өмірі ішінде көп көрген (С.Бақбергенев). Әйтсе де ол үй иесі келіншектің жүріс-тұрысына, *құбылмалы* мінезіне ылғи да таңданып қалатын (М.Сүндетов). Менде жоқ *айнымалы* ала мінез, өмірлік бір күн үшін сертті бұзар (Ө.Тұрманжанов).

Аунақтату, аунақшыту. *Әрлі – берлі аунақ салдыру.* Мазасын кетірген ауыр ой бірер сағат ұйқысын келтірмей аунақтатумен болды (Аялы жандар). Тоқаш алай – бұлай аунақшытып таңдана қарады (З.Шашкин).

Ауру, сырқат, науқас, кесел, індет, дерт. *Организмнің физиологиялық әрекеті мен құрылысының бұзылуы, өсіп-өну қабілетінің зақымдануы. Аурудың жеңіл не ауыр өтуі де нерв жүйесіне тығыз байланысты (М.Қайрақбаев). Мұстафаның ескі сырқаты меңдеп, төсек тартып жатып қапты (С.Мұқанов). Қасым Аманжолов бұл кезде қатты хал үстінде, төсекте ауыр науқас күйінде жатыр еді (Ғ.Қайырбеков). Ғани сол жылы Москваға кетті. Бірақ жабысқан кесел қыр соңынан қалмады (Ш.Өтепов). Алдыңғылар да, мына соңғылар да бір белгісіз індеттен өлді (Қ.Бектұрғанов). Күн өткен сайын Қайыржан-ның дерті мендей түсті (А.Сарбопин).*

Аурулы, сырқатты, науқасты, кеселді, індетті, дертті. *Денсаулығы бұзылған, ауруы бар. Біз өкпе аурулы 251 адамның қанын зерттедік (С.Тойынбаев). Данияр сырқатты болып, ауыл мектебінен дер кезінде оқи алмаған (С.Омаров). Жасымда көп жыл науқасты блып жатып қалдым (А.Тоқмағамбетов). Арақу жұртына кеселді дерт жабысты (Т.Әбдіков). Бұрын шешек адам баласына келген нағыз індетті ауру болатын (Семья тәрбиесі). Қыста суық, жазда күн жеп, көп жігіт дертті болды (І.Жансүгіров).*

Ауызба-ауыз, бетпе-бет, жүзбе-жүз, көзбе-көз. *Сырттай емес, тікелей, бірме-бір. Сырттан көрген, көрген бола ма, ауызба-ауыз сөйлеспеген соң (Б.Майлин). Жүрмеймін сырттай жауласып, бетпе-бет келіп тура айтам (Қ.Мүсірепов). Илияспен жүзбе-жүз танысуым 1927 жылдың жазы (С.Мұқанов). Олармен көзбе-көз әңгімелесуге екінің бірінің сәті түсе қойған жоқ (М.Жұмағұлов).*

Ауызекі, ауызша. *Жазба түрде емес, сөз жүзінде. Ақкенже кемпірдің өсиеті, өлеңдері ауызекі тарап кеткен (Ел аузынан). Болған жайды ауызша да, жазбаша да колхоз председателіне хабарламақшы (К.Оразалин).*

Ауыл, қыстақ, село. *Шаруалардың бір жерге топтанып орналасқан елді мекені. Соқпақ жолмен зымырап ауылға, ауылдан ауданға жеттік (Б.Соқпақбаев). Олардың қай қыстақта тұрғанын, қай ауылда өскенін білмейміз (Ш.Хұсайынов). Осы бір ұзақ жолда оқта-текте кездескен село, ауыл маңы да жайқалып тұр (Р.Райымқұлов).*

Ауыл-үй, көрші-қолаң, қоңсы-қолаң, көрші-көлем. *Іргелес, ауылдас отырған жақын-жуық адамдар. Ақбөпе бәйбіше қабағын шытқанда, ауыл-үйдің адамдары торғайдай бұғатын (С.Талжанов). Барлық ауылдың үлкен-кішісі, көрші-қолаңы, ет бауыр жақыны - бәрі де Абайдың жүзіне тура қарай алмады (М.Әуезов). Өз баспанасын тіге алмаған қоңсы-қолаңдар Жұманның көшін*

жөнелтуге кірісті (Ғ.Мүсірепов). Үй иесі *көрші-көлем*, ағайын туысқа рахметін жаудырып, жаңа үйіне кірді (Ж.Нәжімеденов).

Ауыр, сом, батпан, зіл, зілмауыр, шомбал. *Салмақты, ірі, кесек, зор.* Қойдың жүндес етті тұқымдарының жүні мол болуымен қатар, тірідей салмағы *ауыр* келеді (А.Елеменов). Ортада тұрған *сом* денелі жігіттің бір қолында қайла, екінші қолында тудың тұтқасы (Ә.Әбішев). Тоғай *сом* денесінің *батпан* салмағымен талдырмаш денемді майыстыра жаншып, орнынан көтерілген (Ә.Сәрсенбаев). “Облсовет-менң дейтін Мұздыбай деген бір бастық, қозғауыңа көнбейтін жаратыпты *зіл* қып (Ғ.Қайырбеков). *Зілмауыр* балға күн ұзын қолынан түспейді (М.Сәрсекеев). Ол сақал-мұрты қырауланған *шомбал* денелі кісі екен (М.Ермеков).

Ауырғансу, науқастанғансу, сырқаттанғансу. *Ауырып жанына батқансу.* «Әйелінің ауырғансып жұмысқа шықпай қоюы жиілеп кетті», - деді Кәрім (С.Алдабергенов). Күн кешіктіріп, сол күні жолда далада қонып, Мария қатты науқастанғансып қалды (Ш.Құдайбергенов). Әнеукүні қойшы суық тиіп, қатты сырқаттанғансыды (О.Бөкеев).

Ауырлау, қиындау. *Қиындыққа душар болу, кедергі көбейе түсу.* Ақ жазықтың ішіне сүңгіген сайын судан алыстап, жағдай *ауырлай* бастады (К.Оразалин). Ферғана тауын өрлеген сайын ауа тарылып, дем алудың өзі *қиындай* берді (А.Тоқмағамбетов).

Ауыру, сырқаттану, науқастану, дерттену. *Денсаулығы бұзылу, дертке шалдығу.* Жәмила аяқ астынан *ауырып*, ауруханаға түсе қалды (Б.Қыдырбекұлы). Әнеугүні қойшыға суық тиіп, қатты *сырқаттанды* (О.Бөкеев). Әкем өткен жылы қатты *науқастанып*, қайтыс болды (М.Етекбаев). Мәди алып берген қаршыға, неден екені мәлімсіз, *дерттеніп* өліп қалды (Ш.Айманов).

Ауыс-түйіс, алыс-беріс, алым-берім. *Біреумен зат алысып, зат берісіп тұратын ілік-шатыстық байланыс, қарым-қатынас.* Нағашы, олжаңызды бөліскейсіз, жүргізіп *ауыс-түйіс* екі арада (Айтыс). Қарабас қырық қалада магазин ұстап, он екі мемлекетпен *алыс-беріс* сауда жасады (К.Оразалин). *Алым-берімге* - қазақтың жол-жоралғысы жетеді (Т.Ахтанов).

Ауысу, жындану, алжасу. *Ақылдан адасу, естен тану, есеңгіреу.* Осы кісі кейінгі кезде азырақ *ауысқан* деген рас па? (Ғ.Мүсірепов). Біреу “мынау *жынданудан* сау ма өзің деп, кеудеме түйіп жібергенде қатты жұдырықтың

күшімен ғана есім кірді (С.Мұқанов). Қайыпқожаның әйелі *алжасып* жатыр ма деп үрейленіп, еріне тесіле қарай берді (Х.Есенжанов).

Ауытқымау, аумау. *Айтқанынан қайтпау, айнымау.* Қабыш көздеген нысанасынан титімдей де ауытқымады (Т.Сүлейменов). Айтқан серттен аумау керек дегеніне қарсы емеспін (Самғау).

Аша, адалбақан. *Киім ілетін көп тармақты ағаш.* Төсектің бас жағындағы қайың *ашада* әкемнің жаңа киімдері ілулі тұр (А.Лекеров). *Адалбақан*, босаға дегендер неше түрлі киім, жылтыраған мүліктерге қайысып тұр (Ғ.Орманов).

Аша, айыр. *Екі не одан да көп тармаққа айырылып шыққан ағаш.* Зу-зу ұшқан оқтар кей-кейде жуан теректің *аша* бұтағына тиіп, үзіп түседі (Ә.Нұрпейісов). Көшпелі ауылдағы ауқатты үйлер жайлауға шыққанда ат байлайтын *айыр* бұтақты ашаларын ала келеді (С.Мұқанов).

Ашаршылық, аштық. *Ел ішіндегі ішіп-жемнің жетімсіздігінен болатын күйзеліс, жоқшылық.* Қалада *ашаршылық* басталып, ел нанға таласып жататын (Мың бір түн). Доңыздың қысы да, жазы да *аштық* болып еді (Ғ.Мүсірепов).

Ашқарақ, қомағай, тамақсау, оңаза, обыр. *Тамақ десе жанын салатын, араны ашылған.* *Ашқарақ* сопы дастархан басына тезірек отырғысы кеп, іш дәреттің ырымын ғана істеді (Ә.Нұрпейісов). Әлгі *қомағай* екен, тамақты көп жеді (Н.Әбуталиев). *Тамақсау* кемпір бұл үйдің дастарқандағысын сыпырып соғып, алдағы асты жепіріп жіберуші еді (А.Нұрманов). Сұлтандар баяғы ата-баба-ларындай жегені алдында, жемегені артында, сондай *ашқарақ, оңаза* (С.Бердікұлов). *Ашқарақ* адам дәмге қаншалықты *обыр* болса, ол ғылымға да сондай *обыр* еді (Т.Сұлтанбеков).

Ашқарақтану, қомағайлану, обығу, обырлану, оңазалану, жалмандау. *Тамақты өліп-өшіп жеп-ішу, араны ашылу, құнығу, жалақтау.* Бүбітай *ашқарақтанып* көжені алды-артына қарамай апыл-ғұпыл іше бастады (С.Мұратбеков). Оның баласы ә дегенде ыссы жарманы *қомағайлана* ұрттаймын деп аузын күйдіріп бақырып жіберді (Н.Серғалиев). Бидай көжені *обыға* жұтқан маған Орынтай жымың-жымың күле қарайды (Ғ.Орманов). Қайша да ешқандай қымсынбастан, бір жауырынды қолына ұстап, *обырлана* жұлып жей бастады (Қ.Жұмаділов). Күн ұзын тамақ ішпегендер тақ осы тамақ үшін ораза ұстағандай *оңазаланып* қырып барады (І.Жансүгіров). Маңғыстауды талай шарлаған шоферлер *жалмандап* ас ішіп, жалпылдап әңгіме қозғады (М.Сатыбалдиев).

Ашқарақтық, қомағайлық, тамақсау-лық, оңазалық, обырлық. *Тамақ десе жанын салушылық, өліп-өшушілік.* Абыройсыз бишараның түбіне осы *ашқарақтық* жеткен-ақ шығар (Ә.Сәрсенбаев). Хан даяшылар ұсынған салқын, қан қызыл тәтті қарбызды *қомағайлықпен* асай берді (Ә.Сәрсенбаев). Босағаны аттар-аттамастан қазанды қарақтайтын *тамақсаулығыңды* қашан қоясың осы (З.Жәкенов). *Оңазалық* асқынса, іш үңірейіп, бел бүкірейіп, қайраттан айырылары анық (Т.Әлімқұлов). Қасқырды адам қорқаулығы, *обырлығы* үшін жек көреді (Ж.Өмірбеков).

Ашқызу, аштыру. *Жабық тұрғанды ашық қалпына келтіру.* Мария барлық есік – терезені ашқызды (М.Әуезов). Қақпаны сәл ғана аштырып, Дәрмен Әлмағанбетті жөнелтіп салды (М.Әуезов).

Ашқылтым, қышқылтым. *Дәмі ащылау, қышқылдау келген.* Осы арада мен Ержанға қалай достасқанымды айттым да, *ашқылтым* айранның бір кесесін тастап алып, жүріп кеттім (“Қаз.әдеб.»). Ашымалдың *қышқылтым* дәмі аузыма келіп, жұтынып қоямын (С.Сарғасқаев).

Ашу, ыза, қыжыл. *Наразылықтан, зығырданы қайнағандықтан пайда болатын сезім, бұлқан-талқан күй.* Ашу келсе, ақыл кетер, *Ашудан* ақыл көп болса, *Ашу* не етер (Мақал). Болатбек *ызаға* булығып, тынысы тарылды (Қ.Толымбаев). Ұзақ күн, ұзақ түндер *қыжыл* кетпеді, кек уыты күшейе түсті (Ә.Тарази).

Ашуландыру, ашуланту, ызаландыру. *Ызасын келтіру, ашу кернеу.* Жанардың ауру әкесін соншалық ашуландырған осы жігіт (З.Қабдолов). Не болды соншама. Әлде апам ашулантып қойды ма (Қ.Аманжолов). Олардың сөздері Жәмештің шынымен намысын келтіріп, ызаландырғандай болды (М.Әуезов).

Ашулану, ызалану, долдану, долыру, алабұрту, тұлдану, шатынау, шамырқану, шіміркену, шамдану, бұрқану, қыжылдау қарап. *Ыза кернеу, ашуға булығыу, бұлқан-талқан болу, қаны қайнау.* Долдықпен хан Ескендір *ашуланды*, *Ашуланып* қақпаға жетіп барды (Абай). Балымкүл *ызаланып*, жылап жібере жаздады (О.Сәрсенбаев). Бұзаубақ *ызаланып, долданып*, буынып сөйлей алмады (С.Сейфуллин). Ашуы басылмаған Айтуар *долыра* ытқып, есікке ұмтылды (Д.Әбілов). Жүр еді батыр Науан жонда жортып, Ашулы жолбарыстай *алабұртып* (Қ.Бекхожин). Шұнақ келіншек *тұлданып* жүріп сиыр сауысады, қой ешкісін қамасады (Р.Тоқтаров). Жақып жарылып кететіндей, *шатынап* біраз отырды (Қ.Ысқақов). *Шамырқаған* кеудедегі кегіміз, жау өте алмас қамал біздің шебіміз (С.Сейітов). Теріме сыймай *шытынап*, шала бүлініп отырғанымның ыңғайсыздығын енді сездім (И.Жақанов). Сафоновтың сөзі Мырқалға жұртты

ұйымдастыра алмаған өзіңнен деп отырғандай сезілді де, *шіміркеніп* кетті (Ә.Әбішев). *Шамданып* шарт сынар деп ойлап едім, олай болмады (Б.Мұқаев). Шынтас *бұрқанып* ашуға мінсе, баяу тербеп көңілін басатын (Т.Ахтанов). Бақылдамай жатшы әрі! - деді Дәулет аталған жігіт *қыжылдап* (С.Сүндетов).

Ашуланшақ, ашушаң, ашуқор, шамшыл, долы, ызақор, ашуланғыш, күйгелек. *Тез ашуланатын, шырт етпе.* Не бір *ашуланшақ* келіншектердің мінездері бүгін жадырап кеткен (С.Адамбеков). Мамам да *ашушаң* адам еді, менің арадан соққы жеп, сілейіп келгеніме бұлқан-талқан болды (А.Сарбопин). Халфе жеңілтек, адымы қысқа, *ашуқор* сияқты көрінді Тоқашқа (З.Шашкин). Есей тік мінезді, *шамшыл* кемпірді ашуландырып алдым ба деп қысылып қалды (Ә.Нұрпейісов). Жүгірем деп құлап қап, жылайтұғын *долы* қыз, Болатынбыз жұбатпақ, жылы сөзбен оны біз (С.Мәуленов). Күлшәрия қайнысын бір беткей, әрі *ызақор* адам деп есептейді (Н.Ғабдуллин). Күнделікті өмірде тез ашуланғыш, не болса соған көңіл аударатын *күйгелек* адамдарды кездестіріп жүреміз (Ғ.Қайырбеков). Ерінің соңғы жылдары тіпті *күйгелек*, бұрынғыдан да қатыгез халге душар болғанын Күлпаш білетін (З.Жәкенов).

Ашуланшақтық, ызақорлық, шам-шылдық, күйгелектік, долылық. *Не болса соған ашулана берушілік, ұстамсыздық.* Оның шырт етпе *ашуланшақтығы* да байқалған (Ө.Қанахин). Бәзікен *ызақорлығы* ұстап, ашуланып кетті (С.Мұратбеков). Мұның шап етпе *шамшылдығына*, сырт күңкілге күйіп-пісетініне маз болатын (Т.Тілеуханов). Тергеуде *күйгелектік* зиян екенін Әмір талай естіді. (С.Сарғасқаев). Жанар бұрынғы жібек мінезді қыз емес, *долылық* буып, көгеріп алыпты (Т.Ахтанов).

Ашулы, ызалы, кәрлі, қыжылды. *Ашу-ызаға булыққан, көңілсіз күй.* Есік ашқан жігіттің де көзі шатынап, біреуді жұтып жіберетіндей *ашулы* еді (С.Адамбеков). Әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болғандықтан күл, *ызалы* күлкі-өзі де қайғы (Абай). Жұма намазынан Жүніс үйіне *кәрлі* қайтты (Х.Есенжанов). Есесі кеткен адамның *қыжылды* әңгімесі қандай татымсыз естілуші еді (С.Сматаев).

Ашығу, бұрлығы, бұралу. *Тамақтан тарығып, аштыққа ұшырау, қарны ашу.* Жүннің кейбір жерінің жіңішкеруі қойдың сол мезгілде *ашыққандығын* көрсетеді (М.Ермеков). Байлаулы тұрып, одан қатты жүріспен *бұрлыққан* аттар ауыздығы алынған бойда басын отқа қойды (С.Бақбергенов). Тау ішінің аш қасқырындай *бұралып*, Сарымсақтының қарағайында бір күн, бір түн бекініп жатты (М.Әуезов).

Ашымал, ашымақ, ашытпа. *Тары, бидай, арпаға сүт қосылып жасалған ашқылтым сусын. Ашымал* бидай көжеден әрқайсысы бір-бір шарадан тартып алды (Қ.Жұмаділов). Қараңғы дәлізден үйреншікті салқын *ашымақ* тауып ішеді (Ә.Тарази). Әр түрлі сусын, *ашытпа* дайындайтын ыдыстарды қауақ деп аталатын асқабақ сортынан жасаған (А.Алман иязов).

Аяғансу, есіркегенсу, мүсіркегенсу. *Жаны ашығансу.* Береді аяғансып бұған тамақ (Ә.Найманбаев). Қанша адамның есіргенсіп берген кеңесі, қайғыға ортақтасқан сөздері құлағына да кірмейді (С.Әбілқасымұлы). Намыскер адам басқаның мүсіркегенсуін ұнатпайды (Педагогика).

Аяғыш, аямпаз. *Жаны ашығыш, мүсіркегіш.* Баймағамбет мұқтаж адамды *аяғыш* (С.Мұқанов). Сараңдық мінез онда жоқ, *Аямпаз*, жомарт, берген (Қ.Тәкежанов).

Аяз, үскірік, ызғырық, суық. *Қыстың бет қаратпайтын қатты ызғары.* Ақпанның аяқ кезінде басталған ақ боран бірнеше тәулікке созылып ашылған соң, қатты *аяз* болды (Ә.Көшімов). Дем алысы - *үскірік*, аяз бен қар, кәрі құдаң қыс келіп әлек салды (Абай). Батыстан соққан *ызғырық* малдың өңменінен өтіп, алды ұшып жығыла бастады (З.Ақышев). Қара терек қысқы *суыққа*, жазда ыстыққа төзімді (М.Ахметов).

Аяқартар, аяқартқыш сөйл. *Көлік, мініс мал.* Көшпелі елдің аяқартар көлігі жылқы мен түйеге байлар ғана ие еді (Тарту). Аяқартқышың бар, аман болса, үш ұрғашы торпағың үш бұзаулы сиыр ғой (Ғ.Мұстафин).

Аяқтаған соң, аяқтағасын сөйл. *Бітіріп аяғына жеткесін.* Жұмысын аяқтаған соң жолығар («Лен.жас»). Орта мектепті аяқтағасын жұмысқа орналасты («Алматы ақшамы»).

Аяқтау, бітіру, түгесу, тамамдау, тындыру, тиянақтау. *Бастаған істі ақырына жеткізіп тауысу.* Өзіңіз бастаған істі *аяқтағаныңыз* жөн ғой (К.Тоқаев). Ей, қойсаңдаршы, бажылдама, ауылда отырып-ақ *бітіретін* жұмысты осы араға әкеп бажылдасқандарың не? (С.Сейфуллин). Володя орта мектепті таяуда ғана *түгесін*, енді совхозда істейді (Бал дәурен). Қазір педагогикалық институттың соңғы курсың да *тамамдауға* жақындадым («Лен.жас»). Ол өзіне тікелей қатысты шаруаларды бұлжытпай дер кезінде *тындырып* тастайды (М.Сқақбаев). Колхоз жіберген арнаулы адам ретінде осы істі *тиянақтап* қайтыңыз (Н.Ғабдуллин).

Аяқтаусыз, аяқсыз. *Аяқталмаған.* Қарлығаш пен Көкбай арасы да елеусіз басталып, аяқтаусыз қалады (Ғ.Мүсірепов). Кілт үзіліп қалған күйді, аяқсыз ән,

мұңлы жарды (Қ.Аманжолов).

Аяқтаушы, тәмамдаушы, бітіруші. *Аяғына жеткізуші.* Одан кейін аяқтаушы табыла беру керек (М.Дулатов). Соңғы үш жылда Мұрат жана проектілерді тәмамдаушы болып демалыс алған жоқ (Т.Нұртазин). Істі бітірушіге сол істің неге керектігін біліп алған жөн (С.Бақбергенев).

Аялану, әлпештену, мәпелену. *Аялап, әлпештеу, мәпелеу.* Ол жақын жанашырларының арасында аяланған түрге қайта кіргендей болды (Б.Майлин). Анаң барда алшақтап, әкең барда әлпештеніп әздек болады екенсің (Ә.Табылдиев). Күнде жалынды махаббат құшағында мәпеленді (С.Бегалин).

Аялату, әлпештетуге, мәпелету. *Аялап әлпештеткізу.* Күн болар ма мені де аялатар алақан (А.Асылбеков). Әлпештетіп аруындай әлдилесе, қалғытып, я жатпасын сен қалайша (А.Тоқмағанбетов). Бала қаз тұрып, аяқ басқанша күні – түні мәпелетуді тілейді (Х.Есенжанов).

Аялдама, аялдам, аял. *Кідіріс, тоқтам.* Орыс тіліндегі «остановка» атауын аялдама деп өзгерттік («Алматы ақшамы»). Қалың тал бүркеген аялдамда екеуі тұрып қалды («Жұлдыз»). Бейбітшілік аялға қарай беретін еді, ал соғыс аялыңды білмеймін деп тұр (Ғ.Мұстафин).

Аялдату, кідірту, аялдаттыру. *Бөгелту, тоқтату.* Тіпті әуелі қала қақпасының алдында да аялдатпайды (Ә.Әлімжанов). Советтің аз ғана қолының жолын бөгеп кідіртуі жаудың намысына тиді (С.Мәуленов). Әлде балалық қиялы алып – ұшып, алды – артына аялдаттырмады ма (А.Нұрманов).

Аярлықтай, аяйтындай, мүсіркейтіндей. *Аяйтуға лайық.* Жамалдың күннен күнге уайым – қайғысы артып, адам баласы аярлықтай жүдеді (М.Дулатов) Қалада біраз уақыт жұмысқа орналаса алмай, туыстары аяйтындай тапшылық көрді («Жұлдыз»). Баласының дертінен сақайып, жағдай түзеліп, бұрынғыдай мүсіркейтіндей емес екенін көріп, көңлі көншіді («Жалын»).

Аяу, есіркеу, мүсіркеу, жебу, обалсыну. *Біреуге жаны ашу, демеу болу.* Күйеуі әйелін *аяйды*, әйелі күйеуін аяйды. Екеуі жиналып кеп түрмеде жатқан баласын *аяйды* (Т.Әлімқұлов). Тапсырдым сізге налынып, толтырып жасқа көзімді, *есірке* деймін жалынып (Абай). Сен де бағың жанбаған байғұссың ғой, - деді шынымен *мүсіркеп* (С.Мұратбеков). Бар нәрсені *жебеп* жетілдіретін асыл еңбек емес пе? (Ө.Тұрманжанов). Серікбай бейшара сықырлаған жолаушы болса *обалсынып*, қондырып аттандырады екен (Р.Тоқтаров).

Ә

Әбден, кәміл, толық, мейлінше. *Түгелдей дерлік, бүтіндей, тұтас, барынша.* Ол бұл екеуінің кім екенін *әбден* айырып алайын деген адамша

шаншылып тұрып қалды (Х.Есенжанов). Бие *кәміл* орнығып тұрғаннан кейін саууды бастаған дұрыс (Қымыз). Еркебұланның жағдайын тек Нұржамал ғана *толық* сезіп отыр (І.Есенберлин). Ол - ағылшын тілін *мейлінше* жақсы білетін өте тамаша тілмаш (Ә.Шәріпов).

Әбдіре, сандық. *Киім-кешек, әр түрлі бұйымдар салуға арналып ағаштан не темірден жасалған кең ыдыс.* Қыз-келіншектер де жігіттерден қалыспай түйеге *әбдірені*, кебежені теңдеп артып жатыр (С.Талжанов). Жолға алатын киім-кешектерін, керекті қағаздарын жаңа *сандыққа* салды (С.Бақбергенов).

Әбес, ағат. *Жаңсақ, жаңылыс қылық.* Сен жазбай кеткен жырларды мен жазам десем *әбес* пе (Т.Молдағалиев). Айқын өзінің байқамай ағат сөйлегенін енді ғана аңғарып қалды (Ә.Әбішев).

Әбессіну, ағатсыну. *Өрескел көру, ұят санау.* Манадан тіке айтуды *әбессініп* тұрған келін былай деді («Лен.жас»). Ал Сәкен болса өз ерлігі жайлы айтуды ағатсынатын сияқты (Т.Тобағалиев).

Әбзел, тұрман. *Ер-тоқым, ат-сайман жабдықтары.* Малшыларға керекті тігілген киімдер, ат-құрал *әбзелдері* магазиндерден табылмайды («Лен.жас»). Мақы күміс *тұрманды* қара жорға тайға мініп, Жайнақ оның шылбырынан жетектеп алды (С.Мұқанов).

Әбзелдеу, тұрмандау, жабдықтау. *Атқа қажетті жабдық салып мінуге әзірлеу, сайлау.* Жиылғандар бозбала! *Әбзелденіп* мін атыңды (Жамбыл). Арыстан ата көк биесін *тұрмандап*, “Құбылмаң басына келді (Ғ.Сыланов). Асып туған Төлеген *жағалбайлы* халқынан, жабдықтап атына мінеді (Қыз Жібек).

Әбігерлендіру, әбігерлету, әлектету. *Әбігерге салу, әлекке түсіру.* Жайсыз хабар милиция бөлімшесінің қызметкерін қатты *әбігерлендірді* («Қаз.әдеб.»). Әскерді көрсе, *әбігерлететін* ауылдың әдеті ғой (Б.Майлин). Еш үн қатпай, сыр бермей бір сағат бойы бізді *әлектеттің* ғой (Ә.Шарипов).

Әбігерсіз, абыржусыз, абдыраусыз. *Аспай-саспай.* Мектептегі емтиханды өткізуге іскерлікпен, *әбігерсіз* әзірлені қажет («Қазақст.мұғ.»). Майданға аттанарға дейін ол *абыржусыз* жүрді (Ә.Нұршайықов). Өз ісіне берік адам *абдыраусыз* болады (Т.Жанұзақов).

Әбігершіл, әлекшіл. *Әбігерге салынғыш.* Көші-қоны көп осынау *әбігершіл* елдің ермегі көп емес (С.Бақбергенов). Бұл ауылдың кешелі – бүгінгі *әлекшіл* болуы осы адамның ерекше бір қам жасауына байланысты еді (Ә.Көшімов).

Әбілет, жын – шайтан, жын – сайтан, ібіліс. *Адамды азғырушы албасты,*

пері сияқты қас күйтердің жиынтығы. Ажал қуып дүниені, әбілет – жынның күші асып, түтін мен шаң түнегі аспан жерде тұтасып (Ж.Қыдыров). Кейде жын – шайтан үй төбесінде ойнақ салып жүргендей болады (М.Гүмеров). Машинаңды тез айда. Пері соққан, жын – сайтанның ұясы деуші еді. Осы жерден аман кетсек (К.Тоқаев). Топырағына табынбадың деп әзәзілді ібіліске айналдырар ма еді (М.Жұмабаев).

Әдді, әбді. *Шама, күй – қуат.* «Осылай айтпасқа әддім жоқ», - деді Абай ызалы, қатқыл үнмен (М.Әуезов). Бұл жолы Нұртаза әдейі дайындап әкелген соң сөйлесуге әбді жоқ (С.Жүнісов).

Әдемілендіру, сәндендіру, сұлуландыру, әрлендіру. *Әдемі еткізу, құлпырту.* Сылана біткен толықша денесі бойшаң тұрқын тіпті әдемілендіріп жіберген (С.Мұқанов). Маңдайдан төбесіне дейін тура тартылған жіңішке ақ айрық қыз мүсінін сәндендіре түседі (О.Қанахин). Әйел әдемілігін айқындап, сымбатын сұлуландыра түсуде шаштың орны бөлек («Қазақст.әйелдері»). Өлеңдегі сәнді айшықтар шығарманың моральдық мөлдірлігін де әрлендіре түскендей (Ә.Тәжібаев).

Әдемілену, өңдену, өңею, ажарлану, әрлену, нұрлану, түрлену, шырайлану, реңдену, райлану. *Гүл-гүл жайнау, құлпыру, өңі кіру, көркею.* Былайда ұзын бойлы, сұлу жігіт еді, суықтан келгендіктен бетінің қаны құлпырып, тіпті *әдеміленіп* кетіпті (С.Мұқанов). Өмір көктеміндей өңір *өңденіп*, жерге сепкен жеміс те жарық дүниеге түйін тастаған (І.Қадырханов). Ол ән салғанда кейде өңі қашып бұзылып, кейде әдеміленіп, *өңейіп* отырды (С.Бегалин). Майра гармонын қолына алды. Оның отты көздері жайнап, ақша беті ерекше бір *ажарланып* кетті (Қ.Жармағамбетов). Елуананың шешесі *әрленіп*, жақсы киініп жүретін (С.Бақбергенов). Ақ құба өңіне қан жүгіріп, бұрынғыдан гөрі *нұрланып* кетіпті (А.Лекеров). Көк торғындай аспан-көк Білемін жайнап ашылар, исі аңқыған бәйшешек *түрленіп* жерді жасырар (Абай). Диля мен Жан бет ажары *шырайланып*, көңілденіп, өте риза болып қалды (Ә.Шәріпов). Сыпайы сыйластық ажарлары, өнерлі жастар мәжілісі *реңдене* түскендей (М.Әуезов). Жазылбек те шәкіртіне батасын бергендей *райланып* қалды (Н.Айдаров).

Әдеп, иба, ибадат, инабат, ізет, тағзым. *Белгілі бір халықтың әдет-ғұрпында тұрақтанып қалыптасқан этикалық тәртіп, өнегелі ізгі қасиет.* Біздің қазақ қыздары *әдептен* аттағысы келмей, кілең оранып-қымтанып жүр еді (Ө.Қанахин). Өңіне қарап ынжық деуге бола ма? Жоқ, жоқ, ол шығыс әйелінің ана сүтімен бойына сіңген сыпайылығы, *ибасы* (Т.Ахтанов). Келіншегі адамға *ибадатпен* қарайды, сөзі сыпайы, жүріс тұрысы ширақ (Ж.Өмірбеков). Профессор ұстазын *инабатпен* еске алып, оған мың мәртебе алғыс айтты

(М.Иманжанов). Әсеттің сөйлеген кездегі кішіпейілдігі, *ізеті* Еңлікке қатты ұнады (К.Оразалин). Салтанат сұрланған жүзбен көзін төмен салды да, Абайға *тағзыммен* бас иді (М.Әуезов).

Әдеп-иба, әдеп-ибадат. *Тәрбие көргендік, сыпайлық.* Құдайым әдеп – ибадан жүрдай, ауыздағы сөз, аяқтағы жол бермейтін көкдолы ұрысқақтан сақтасын («Жұлдыз»). Ноғайбайдың келін, балаларының әдеп – ибадатын, сыпайы – сыпықтығын көрген қырғыздар дән риза болысты (К.Әзірбаев).

Әдепсіздеу, ізетсіздеу, ибасыздау, инабатсыздау. *Әдеп сақтамай бермейтін, көргенсіздеу.* Сатушы болып орналасқан әйелі екеуі де әдепсіздеу, екеуі де беймазалау (Ғ.Мүсірепов). Қонақтарға жол бер деген сияқты сыпайы ишарат ізетсіздеу ауызға түсер емес («Жалын»). Шұғыл мінез, сұмпайы, сөзі ибасыздау, біреумен қалжындасса, шамданады (Ә.Найманбаев). Шәкен құрбысының инабастау артық айтып қалған сөзінен кетпекші баланың қысылып қалғанын сезді (Д.Досжанов).

Әдепті, ибадатты, инабатты, ізетті, ибалы, ілтипатты. *Әдеп сақтағыш, инабатшыл, тәрбиелі.* Бұл қызды ешкім жамандай алмас, бұндай *әдепті*, жатық болса, қыздарың жаман болмас (С.Мұқанов). Кішіпейіл, білімді, ойы зерек, *ибадатты* боп келсін, арсызданбай (Қ.Аманжолов). *Инабатты*, ибалы жастардың әйелге көрсететін лайықты құрметіндей түсінді (Ә.Нұрпейісов). Жиеншар *ізетті* жігіт екен, орнынан тұрып ықыластана амандасты (Н.Серәлиев). Жасамыс әйел *ибалы* қылықпен иілді де, топты бастап, емхананы аралады (З.Шашкин). Ұлдайдың *ілтипатты* бейнесі көз алдында жарқ еткенде, Асыл іштей оны аяп кетті (“Соц.қаз.»).

Әдепсіздік, көргенсіздік, арсыздық, ұятсыздық. *Адамзатқа тән ізгі моральдық норманы бұзушылық, әдеп сақтамаушылық, жүгенсіздік, тәртіпсіздік.* Талап жігіттің өз тойында мас болып, құсып, қалыңдығының белінен құшақтап *әдепсіздік* көрсеткенін білеміз (“Қазақстан әйелдері»). Еркектердің ісіне араласпаңдар, шырақтарым, Бұл - *көргенсіздік* болады (М.Тиесов). Өзін-өзі күндейді, жақынын жалған міндейді, ол *арсыздық* белгісі (Абай). Мендей әкенді бір жыл болмастан ұмытқаныңыз *ұятсыздық* емес пе? (Ә.Әбішев).

Әдептілік, ибадаттылық, инабат-тылық, ізеттілік, сыпайыгершілік, биязы-лық, ибалық, ілтипаттылық. *Қоғамдағы қалыптасқан этикалық тәртіпті бұлжытпай орындаушылық, өнегелік, үлгілілік.* Апасы ара түскен нәрсеге *әдептілік* істеп, ішінен тынды да қойды (С.Бегалин). Қонақтар *ибадаттылық* жасап, тамаққа онша сұғынып кіріспейді (Ауызекі тіл). Үй иесі аса бір ыстық *инабаттылықпен* маған бір пияла шай ұсынды (Т.Бердияров).

Айнұр үлкен кісі алдында *ізеттілікпен* құрмет көрсетіп, түрегелген бойы тұрып қалды (Е.Мырзахметов). *Сыпайы-гершілігі* мол Айбас бұл сапар үндемей қалуды қолайсыз көрді (Р.Райымқұлов). Сейдақаң табиғатында мінезінің *биязылығына* қосымша, барлық адаммен шәкіртіндей жұмсақ сөйлесетін (С.Мұқанов). Олар үлкендердің алдында *ибалық* жасады ма, сөзге көп араласпады (Т.Ахтанов). Қайсысы ол кісімен үлкен ықылас, аса бір *ілтисаптылықпен* қайта амандасты (Ы.Поникин).

Әдет, дағды, машық. *Сүйекке сіңген үйреншікті қылық, бейімділік.* Таппадым көмек өзіме, көп наданмен алысып, Көнбейді ешкім сөзіме, *Әдетіне* қарысып (Абай). Ас қайнап, пісуге айналған кезде ожаумен іліп ап дәмін көру Дәметкеннің *дағдысы* еді (С.Мұқанов). Қамар аянбайды-ау байғұс, бірақ қанша тырбанса да, ескі *машықтан* шыға алатын түрі жоқ (Т.Ахтанов).

Әдет – ғұрып, әдет – дәстүр, әдет – салт. *Халықтың тұрмыс – тіршілігінің бұлжымас қағидасына айналған жөн – жосық, жөн – жоралғысы.* Сол елдің әдет – ғұрпын білетін кісі керек (К.Тоқаев). Ол біздің әдет – дәстүрімізге дейін жақсы білетін (Б.Илиясов). Батырлардың әдет – салты айқасқа шақырады (М.Жұмағұлов).

Әдеттендіру, дағдыландыру, машықтандыру. *Әдетіне айналдыру.* Өзімді – өзім бақылап, таза жүруге, өз киімді өзім киюге анам мені әдеттендірді (Ә.Сәрсенбаев). Сол кітапты оқып, итті аң аулауға үйретіп дағдыландыра біл (Ш.Айманов). Дина өз шәкірттерін әнді домбыраға салып тартуға машықтандырды (С.Бакбергенов).

Әділдік, әділеттік, әділеттілік, әділетшілік, әділет, туралық, турашылдық, дұрыстық, шындық, түзулік. *Әрдайым дұрыс жолда болушылық, жұртты алаламай бірдей көрушілік.* Олар өзінің қара басын ғана ойламай, дүниеге *әділдік* орнатуға талпынған нағыз ақ жүрек ерлер еді (М.Қаратаев). Қазақ төресінен әділетсіздік көрсем де, орыс төресінен *әділеттік* күтемін (Ә.Сәрсенбаев). Оқытушы ауылда *әділеттіліктің*, адамгерші-ліктің насихатшысы болуға тиіс (С.Көбеев). Молдакең *әділетшілік* істеді-ау! - дегенді ғана айтты Ахмет (Қ.Тайшықов). Алдына келген адамға, әжем үнемі *әділетін* ғана айтқан (С.Мұқанов). Арық айтып семіз шық, әр адамға сол үлгі, *Туралыққа* тізе бүк (Ө.Тұрманжанов). *Турашылдығыңыз* үшін сізге көп рахмет (К.Оразалин). Қалың жұрт қашанда *дұрыстықты* жақтаған (Д.Әбілев). *Шындықты* айт, шыжғырса да табанды бол, Тартынбай дәл төбеңнен ажал төнсе (“Қаз.әдеб.»). Жасымнан *түзулікті* ұнатамын, жігіттер, тіршілікте *түзулік* бақ (Н.Ахметбеков).

Әдіс, тәсіл, амал, жол, айла. *Белгілі бір жұмысты орындап шығу үшін қолданылатын іс-әрекет.* Сәтжан ителгісін шақырып алатын *әдістерінің* бәрін істеді (С.Бегалин). Біздер күріш өсірудің тиімді *тәсілдерін* жалықпай іздестірдік (Ы.Жақаев). Ер-тоқымы, атымен, қаруымен Ер шеркешті әкелген *амалым* бар (Абай). *Жолын* тапсаң орын көп, білмейді соның жолын көп (Үш ғасыр жырлайды). Ақыл мен *айла*, қайрат пен ерлік - жігіт қанаты (Ж.Саин).

Әдісқойлық, әдісшілдік, әдіскерлік. *Әдіскер болушылық.* Бұл өнер адамды әдісқойлыққа үйретеді (Шопан серігі). Алғыр ой, әдісшілдік, айлакерлік аңдысып алысқанын алмай қоймас (Ө.Тұрманжанов). Көпті көрген әккі әдіскерлігіне салып, бұталарға шұғыл бұрылды (Ә.Көшімов).

Әдістес, амалшыл. *Әдіс, амалға төселген.* Әбден әдістес болып алғанымыздан екеулеп әкемізді шешіндіріп жатқыза қойдық (Б.Ақынқызы). Амалшыл болса жау шіркін, оған да жетер бізде амал (Айманкүл).

Әжім, қатпар, қыртыс. *Адамның бетіне, мойнына түскен сызық.* Айсаның жасынан көрген зор бейнеті жүзіне із қалдырып, бетіне *әжім* түсірген (Қ.Жұмалиев). Несібелінің қызыл жүзі көп *қатпар* жасап жиырылып, көзінен жас аққанша күлетін кездері жиі-жиі болады (М.Әуезов). Маңдайындағы мол *қыртыс* еріксіз жиырылады (Самғау).

Әздектену, еркелену. *Әздек етілу.* Ата – анасын әбден әздектендіріп еркелетіп өсірді («Жұлдыз»). Әжесіне еркелене келіп Шоқан бетінен иіскеткенде, Жақып та еттілеу томпақ бетін төседі (С.Бегалин).

Әздектеу, еркелету. *Әздек ету.* Апам олармен әздектеп тұрмайды, қамшымен жон арқадан бір тартады (С.Мұратбеков). Үш жасар ұлдың маңдайынан иіскеп еркелетуден де қалды (З.Ақышев).

Әзіл – әжуа, әзіл – сықақ. *Күлдіргі ойын – қалжың.* Диірмен тоқтаған, әзіл – әжуа жоқ ыңырси айтылған ән де тына қалған (Қ.Исабаев). Ұтырлы сөзге, әзіл – сықаққа ұста Әзірханға жұрт риза («Қаз.әдеб.»).

Әзілдескіш, қалжыңдасқыш, әзілқұмар. *Әзілдесуді ұнататын.* Әзілдескіш, сырлас ағадай күлуші ек саған біз талай (Ғ.Орманов). Бұл кезде толықша тартып, семіре бастаған жігіт ағасы қалжыңдасқыш болатын («Жұлдыз»). Төрге отыр деп төре қылған әзілқұмар жеңгем бар (Т.Молдағалиев).

Әзіл – оспақ, әзіл – ойын, әзіл – наз. *Күлдіргі қылықты қалжың сөз.* Дем алушы жұрт әзіл – оспақтарын айтып, дабырласып асханаға бара жатты (Т.Бердияров). Елдегі құрбы құрдастардың әзіл – ойны жарасады (Ш.Мұртазаев). Жарасты қатар – құрбы әзіл – назы, көрген жан тәрбиеге болды

разы (И.Жылқыайдаров).

Әзірлену, дайындалу, қамдану, сайлану. *Әзірлік жасау.* Қолға алап домбырасын, шегін бұрап, ақын қыз отыр екен әзірленіп (Иманжан). Жер бөлімінің бастығы «Серіков жолдас дайындалсын», - деп хабарлады (М.Дүзенов). Жаудың резервтері қайта шабуылға даярланып жатты (Р.Ұлтанбаев). Уақыт тығыз. Тезірек қамдануға тура келді (Ә.Шәріпов). Қуанды енді сайды көріп киік, сайланды күшін жиып өтейін деп (А.Байтұрсынов).

Әзірлесу, дайындасу, даярласу. *Әзірлік жасасу.* Бибінің бірге жүріп, сабақ әзірлесетін дос – жолдастары да кем де кем (Р.Әутәліпов). Сол қаруды дайындасуда бізбен бірге бол дейді (Қ.Исабаев). Хасен, Сатай, Әзімхан – бәрі шайларын даярласып жатыр (С.Сейфуллин).

Әзірлету, әзірлеттіру, дайындатқызу, қамдату. *Дайындық жасату.* Қандай тамақ әзірлету міндетін Халилге жүктеді (С.Мұқанов). Көлік әзірлеттіріп жатыр, жол қауіпті (Ж.Жұмаханов). «Мен қазір өз тұсымнан жазатын қағазды дайындатқызып берейін», - деді директор (С.Бегалин). Сол әрқайсысы он – онбестен шана қамдатып, мүліктерін тиетіп қойған (З.Ақышев).

Әзірлеу, даярлау, қамдау, сайлау, дайындау, қаузау. *Бір нәрсеге қозғау салып дайын ету.* Раушан жуынып болғанша Майра лыпылдап шайды *әзірлеп* те жіберді (Ш.Құмарова). Тойшылар қақ жарылып бөлінді де, Балуанын *даярлады* екі жағы (Ж.Саин). Қазан-суыңды *қамдай* бер жылдам! - деп бұйрық берді (М.Әуезов). Қыс жақындап келеді, киімдеріңді *сайлап* ал (Ә.Әбішев). Қысқы оқуға мектеп үйін *дайындап* алсаң, одан қуаныш не бар? (Б.Майлин). Әке-шешен бар ма, шырағым? - деді кемпір, қазандықтың отын *қаузап* жатып (Қ.Сатыбалдин).

Әзірлеуші, дайындаушы, қамдаушы. *Даяр етуші.* Өткен жылдары заң жобасын әзірлеуші жұмыс тобы құрылып, едеуір іс – шаралар атқарған («Заң газеті»). Сол маңдағы Заготскоттың мал дайындаушысы оны машинаға тиеп алып кетіп бара жатқан (Ж.Алтайбаев). Той басы колхоз председателі, даяшы әрі той жабдығын қамдаушы Гүлсім де жүр (Сауыншы шамшырақ).

Әзірлік, даярлық, дайындық. *Бір нәрсені істеп бітіруге қам жасаушылық, әрекеттенушілік.* Сұлтанмахмұттың Семейге оқуға кеп, гимназияға түсуге *әзірлігі* жетпеді (Д.Әбілев). Әмина мен Бейсейітов үйлеріне *даярлық* жасауға кетті (С.Сейфуллин). Немістер енді зеңбірек оғын қардай боратып, ұзақ артиллерия *дайындығын* жасады (Т.Ахтанов).

Әй, ей. *Біреудің назарын өзіне аудару үшін айтылатын сөз.* Әй, жеңгей, араз болма қажыменен. Қалжының айнала ма бер сазыменен (К.Әбубәкір). Ей,

мұнда кімді іздеп жүрсіздер («Жалын»).

Әйгілету, жариялату. *Әйгілі еткізу, баршаға білдірту.* Оған келінінің сыры мәлім болар. Бірақ өткенге, дос – дұшпанға әйгілеткенің не? (М.Әуезов). Болған істің мән – жайын анықтап, баршаға естіртіп жариялатыпты (Ақбұлақ).

Әйел, жұбай, зайып, жамағат, қатын, ұрғашы, шүйкебас, ақжаулық, төмен етек. *Ерлі-зайыпты адамдардың ұрғашы жыныстылары. Әйелің жақсы болса, қонағың мен үйіңнің тұрағы (Ел аузынан). Ұрының қатыны өзіне лайық дегендей, жұбайы да өзіне лайық екен-ау (Ө.Тұрманжанов). Егер бала жетім, зайып жесір қалатын болса, соған кінәлі кім? (Ж.Тілеков). Ұзын қара пешпентті ұзын шашты жамағатты итеріп, біреудің жолын ашты (М.Әуезов). Қатын амал төреден, Еркегі болар жау жанды, ұрғашысы ер жанды (Алдаспан). Өзіне бір шүйкебас алып берсең, үй болып кетейін-ақ деп тұр (С.Жүнісов). Заты ұрғашы демесең төмен етек, әйелдің көрдім сондай бағлан керін (Әсет). Бірінші байлық - денсаулық, екінші байлық - ақжаулық, үшінші байлық - он саулық (Мақал).*

Әйелсіздік, қатынсыздық, қосақсыздық. *Әйелі жоқтық, үйленбегендік. Әйелсіздігінен дос аяп, дұшпандарың қылар күлкі (Пернедегі терме). Қатынсыздық – бақытсыздық. Бақытсыз болсаң, сол жаман («Айқын»). Белсіздік, қосақсыздық белең алып барады («Егемен Қазақстан»).*

Әйтпегенде, әйтпесе, болмаса, әйткенмен. *Сөйлем мен сөйлемді, сөйлемдегі сөз бен сөзді өзара байланыстыратын жалғаулықтар. Мені құтқарған сіздің әкеңіз ғой. Әйтпегенде немістер мені азаптап өлтірген болар еді (Ә.Нұрпейісов). Хат тасушы әлі ауданнан қайтпаған болды ғой. Әйтпесе енді бір соқса керек еді (М.Иманжанов). Егер де есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, өзіңнен өзің есеп ал (Абай). Бұрын төртінші кластың балаларына арналған парта ғой. Әйткенмен 5-6 кластар үшін аласалық етпес деп ойлаймыз (М.Иманжанов).*

Әк, утас. *Тасты өртеп күйдіру арқылы алынатын ақ түсті минералды зат. Адырдың беткейінде әкпен сыланған үйлерді көргенде Мендігүлдің ішкі дүниесінде бір түрлі сағынышты сезім оянады (Ж.Жұмақанов). Ескі қыстаудағы әдеттегі жайпақ там, сырты утаспен майланған, аппақ (С.Бердіқұлов).*

Әке, ата, папа кітаб. *Баласы бар ер кісі. Баласы ұрысса, әкеге жараса ма? (Абай). Ата көрген оқ жонар, Ана көрген тон пішер (Мақал). Мен Болаттың напасы боламын (С.Шаймерденов).*

Әкей-үкей, әмпей, әмпей-жәмпей. *Бірімен-бірі ауыз жаласқан, ымы-жымы бір, көңілдес, сырлас. Болмасам да қызмет бабы дөкейдің көбіменен,*

солармен аздап *әкей-үкеймін* (Шағын пьесалар). Балқаш пен Мүсәпір көптен таныс, көптен *әмпей* адамдар сияқты (С.Мұқанов). Бұрыннан *әмпей-жәмпей* Жамағат екеуі оңай-ақ сөйлесті (Ғ.Сыланов).

Әкелгізу, әкелдіру. *Алып келгізу.* Балам да болсаң бас болдың, сыбағаны саған әкеліп отырмын (М.Әуезов). Сабалап қымыз әкелдіріп сабылтып жігіт – желең жүргізді (М.Әуезов).

Әкетай, әкежан, әкешім, көкетай, көкешім. *Өз баласын немесе баласындай адамды еркелетіп айтылатын қошемет сөз.* *Әкетай,* қазір бітіреміз, үлкен үйге бара тұршы (Ш.Хұсайынов). Сөйлесер едің, *әкежан,* бұрынғыдай тілің жоқ (Батырлар жыры). Менің сол *әкешімді* қаралапты, елдегі өсек, пәле терген қулар (Қ.Бекқожин). Бораншы ауылын сілтеп жіберіңіздерші, *көкетайларым* (Ж.Молдағалиев). Тиген кім саған, *көкешім,* танытайын көкесін (Ш.Смаханұлы).

Әккі, ысқаяқ, ыспар, жырынды, аққатпал, қақсал, кәнігі, ыспандияр кітаб, тысқаяқ қарап, қасабалы көне, тіс қаққан экспр. *Өмір көріп ысылған, еңбек етіп төселген, тәжірибелі, айлакер.* Елікпе жас, көрсе қызар емес, тіс қаққан, *әккі* әйел бүйте ме екен (З.Шашкин). Баяғы тілшілер бөлімінде отыратын *ысқаяқ* қараның аты Мәжит еді-ау (Р.Хайруллин). Жолда көп жүріп *ыспар* болған Кенжетай мұндайда қимылдың шапшаңдығын сүйеді (Д.Әбілев). Әзірге *жырынды* болып үлгермеген қара сұр аңдар су бетіне бейқам көтеріледі (Ә.Сәрсенбаев). Талай елді зар еңіреткен *аққатпал* ұры бұл жолы да ұстатар түрі жоқ («Жұлдыз»). Гимназияның бір *қақсал* қызметшісі мені өңменімнен итермеледі (Қ.Әміров). Нұқы *кәнігі* майдангердей басынан аяқ селт еткен жоқ (Ә.Сараев). Көпті көрген, талай-талай ауыр науқастыларды ажалдан құтқарып алып қалған, өр кеуде, *ыспандияр* дәрігерлердің байсалды мінезі сол бір сағатта жым-жылас жоғалады (С.Омаров). Азалы әйелдердің келінді өзі дегенді екі еткізбеуге үйрететінін *тысқаяқ* мінездерін Дәмелі іштей байқап отыр (М.Дүзенов). Ол - жол көріп жорытып қалған *қасабалы* қатын емес, қызыл гүлі жаңа ашылған жас қыз (С.Мұқанов). Ақбас білімді, *тіс қаққан* адам болғанмен, қазақ арасына жаңадан келген (М.Әуезов).

Әктелу, ақталуы. *Әк жағылуы.* Қойманың терезелері әктеліп, күн сәулесі тура терезелері әктеліп, күн сәулесі тура түспейтіндей болуы керек (М.Қажымұратов). Ақталмай үйдің тұрғаны мынау (Ш.Смаханұлы).

Әктеліну, ақталыну. *Әкпен ағартылу.* Тұрғын барактардың бәрі кірден, қоқыр – қоқыстан тазартылып, әктелінді (М.Қаратаев). Сырты ақталынған екі үлкен ғимарат ашық күнде сағым көтеріп, тіпті асқақтап кетті (Қ.Жұмаділов).

Әктету, ақтату. *Үйді ақтату, әк жаққызу.* Кеңсе ішін әктетуге тәртіп бермеді (Ш.Мұртазаев). Қораның бар қуысын түгелімен ақтатты (М.Әуезов)

Әкім, төре, ұлық, шонжар, сұлтан, шора, мырза, бек, манап кітаб. *Феодалдық қоғамдағы үстем тап өкілі, елге билік жүргізуші адам.* Жақсыдан әкім қойсаң, елді түзетер, жаманнан әкім қойсаң елді күйзелтер (Мақал). *Төре* болдың, бас болдың, көкірегінді кермедің (Абай). Мәз болады болысың, Арқаға *ұлық* қаққанға (Абай). Уәсиланың әкесі бүкіл бір үлкен ауылды аузына қаратқан *шонжар*, сауданы судай сапырған көпес еді (М.Гумеров). Біреудің елінде *сұлтан* болғанша, Өз елінде ұлтан бол (Мақал). Күні кеше аға боп қосылған жеті рудың өзінде қанша *шора*, қанша жақсы бар (Ә.Кекілбаев). Старшын қасында отырған екі *мырзаның* бетіне өздеріне байқатпай кезек-кезек қарады (Б.Аманшин). Бұзақылар бүйтсең *бек* боласың, бүйтсең мықты атанасың деп, ауқатшыларды азғырғалы әлек болып жүр (Абай). Арғы атамыз кім болғанын өзі біледі, әкелеріміз бай да, *манап* та болмаған (Самғау).

Әкімшілік, әкімгершілік. *Әкімшіл болушылық.* Әкімшілік әмірмен тыйып тастағысы келмеді (К.Тоқаев). Бүкіл өзгерістің мәні – басқарудың әкімгершілік тәсілінен экономикалық әдісіне көшу («Соц.Каз.»).

Әкіреңдету, қоқырандату, қоқандату, қодырандату, қодаңдату. *Қоқаң – қоқаң еткізу, өкірең – өкірең еткізу.* Көрсө болғаны жалқаусың, бар, бар деп әкіреңдетіп өлтіріп бара жатқан жоқ па (Қ.Қуанышбаев). Олардан кейін қоқырандатып, төсегінен Қартқожада қосылды (Ж.Аумауытов). Енді көрінген жалқау мен қомағайды қоқандатып қоятын мені бір ақымақ деймісің (Р.Райымқұлов). Әрине, қотқотты өзің беріп, қодырандатып отырған соң құтыртпай қайтеді бұлар (А.Хангелдин). Қамшысын қодаңдатып, батырларша қабағын қарс түйген болды («Лен.жас»).

Әкіреңшіл, өктемшіл. *Орынсыз көкірек көрсетіп қожсаңдағыш.* *Әміршілер әкіреңшіл, бұқара бұқпантайшыл болды* («Жас алаш»). *Кейде тіпті өкпешіл әрі өктемшіл саған, бауырым, қызығамын* (Е.Зікібаев).

Әл-ахуал, хал-ахуал, әл-ауқал, хал-жағдай. *Тұрмыс жағдайы.* Өздеріңізге мәлім, қазіргі хал – ахуал жақсарып келеді (І.Жансүгіров). Үйімнен сені, тазша, іздеп келдім. Асық ойнар әл – ауқалың қалай дейді (Қозы Көрпеш). Сыдық Ғимайдың хал – ахуалын, сапардың жай – жапсарын сұрады (Ғ.Сланов). Бөрібаев бірде жылыұшырап, Мадиярдың хал – жағдайын сұрады (С.Омаров).

Әлбетте, әрине. *Мақұлдау, қоштау мағынасын білдіретін қошемет сөз.* *Әлбетте*, адам бойындағы өнегелі іс, ерлік қасиеттер өзінен өзі келмейді (Т.Сыдықов). *Әрине*, соғыс шығынсыз болмайды (Б.Момышұлы).

Әлгіндігідей, әлгіндей, жаңағыдай. *Әлгі бір кездегідей.* Іңір әлгіндегідей емес, аздап жел бар (М.Сүндетов). Мені біреу әлгіндей істесе, әлім келсін – келмесін сол арада қолында өлем (Б.Соқпақбаев). Қасындағы солдатына жаңағыдай бойла деген жарлығын қайталамады (Х.Есенжанов).

Әлдендіру, әлденту, қуаттандыру. *Әл кіргізу, күш бергізу.* Сыра ашытқысы адамды әлдендіреді, денеде заттар алмасуын жақсартады (С.Сұбханбердин). Аз – аз беріп әлдентіп алайын деп, Батыр жүр өз ақылын ойлап кеңнен (С.Әлімбетов). Оның мұнысы ана сөзін Шолпанның есіне салып, қуаттандыру, жігерлендіру еді (А.Хангелдин).

Әлдекім, әлдебіреу, біреу, бір, біреу-міреу. *Бейтаныс кісі, белгісіз, танымайтын, білмейтін адам.* *Әлдекімдердің* даусы жер астынан шығады (А.Машанов). *Әлдебіреуден* көңіл қалдыратындай қатты сөз естідің бе? (Қ.Қамбаров). Үй сыртындағы төбенің басында қойға қойған қарақшыдай жарбиып *біреу* отыр (Б.Майлин). Болмасаң да ұқсап бақ, *бір* ғалымды көрсеңіз (Абай). Ол *біреу-міреу* даусымды естіп қойған жоқ па екен деген үрейлі оймен жан-жағына қарады (І.Есенберлин).

Әлдеқашан, баяғыда. *Бұдан көп бұрын, қашанғы.* Жақаш мырзаның бәйбішесі *әлдеқашан* қаза тапқан деп еститін Сәкен (Ә.Көшімов). Шыдамай өлеңімнің таяғына, жеңіліп ең Байбұрыл *баяғыда* (Жамбыл).

Әлек, әбігер, әуре, сарсаң, ойран, сергелден, машақат. *Адам басына түскен ес жиғызбас қиыншылық, ауыртпашылық, ауыр бейнет.* Бұдан алты жыл бұрын соғыс *әлегімен* бүлінген кәсіпорындары бүгін ірі өнеркәсіп орындарына айналады (С.Мұқанов). Одан соң да бір шатақтар шығып, соның *әбігерімен* жүріп қалдық (М.Иманжанов). Соғыс *әуресі* кейінгі күндері мұртын басуға мұршасын келтірмегені сезіледі (Б.Момышұлы). Өнбеген істің *сарсаңы* жаман ғой, күшті сарқады (С.Оңғарбаев). Мұндай үлкен соғыстың *ойраны* ғасырлар бойы естен шықпайды (Ж.Өмірбеков). Осыменен сенің ақырғы *сергелдеңің* бітсін (І.Есенберлин). Мен өмірдің рахатынан *машақаты* көп күндерімнің хикаясын шерткім келеді (С.Омаров).

Әлектену, әбігерлену, әурелену, машақаттану. *Азапқа түсу, бейнеттену, әуреге салу.* Үлкен бала әкесі мен шешесінің қолын шешпек боп, көп *әлектенді* (Ә.Нұрпейісов). Ауыл-ауылдың еркек, ұрғашысы әр түрлі жұмыспен *әбігерленіп*, тыста жүр (М.Әуезов). Егер құдай беретін болса, адам неге *әуреленіп* еңбек қылады? (І.Есенберлин). Біздер де біраз оқыған соң, тәлім алуға кірісіп, бұрынғы *машақаттанған* күндерімізге қарағанда көзіміз ашылды (С.Торайғыров).

Әлек – шәлек, әлкей – шәлкей, әлкей – шәлкей. *Әлем тапырақ, астан*

– *кестен, әуре – сарсаң*. Басына түскен әлек – шәлек жайды еске алып келе жатқан (Ж.Жұмаханов). Лезде әлкей – шәлкей болдық та қалдық («Еңбек туы»). Ол әлекей – шәлекейге бара қоймайтын біртоға момын адам еді («Коммунист»).

Әлем, дүние, жаһан, жиһан, жер-көк, дүние жүзі, жер жүзі. *Бүкіл жер шарын қоршап тұрған аймақ*. Бүкіл әлемге аты шыққан Шыңғыс ханның дүние жүзін аламын деп талпынғанда не бары екі жүз мың әскері болған (І.Есенберлин). Бүгін сол жігіттің *дүниеге* даңқы шығып отыр (Е.Қалиев). Космосты игерудің пионері Гагаринге күллі *жаһан* қол соғуда (С.Сейітов). Бар *жиһанға* таң сәулесін таратқан, жолдарымыз тоғысады әр тараптан (Ж.Сыздықов). Дер біреу: “Ақынның өз әні қайда? *Жер-көкті* суреттеген мені қайда?ң (С.Сейфуллин). Қажымұқан деген кісі - *дүние жүзіндегі* атақты балуандардың біреуі (Б.Соқпақбаев). Жеңешем білді дегенше, *жер жүзі* білді десеңші (Мақал).

Әлжуаз, әлсіз, осал. *Күші кем, мықты емес, нәзік*. Қатира соғыстан бұрын жіп-жіңішке *әлжуаз* ғана бала еді (Ғ.Сыланов). *Әлсіз* адам жалтақ келеді, әлді адам шалқақ келеді (Мақал). Жомарт бұларға қарағанда *осал* екен, қайықты дұрыс есе де алмады (Т.Дәуренбеков).

Әлпештену, әспеттелу. *Әздектеніп еркелеп өсу*. Анаң барда алшақтап, әкең барда әлпештеніп әздек болады екенсің (Ә.Табылдиев). Көк тіреген көк үйлер, әспеттелген астана (А.Тоқмағанбетов).

Әлсін-әлсін, ауық-ауық, дамыл-дамыл, мезгіл-мезгіл, дүркін-дүркін, оқтың-оқтың, әлсін-әлі, қайта-қайта, дембе-дем, тақыл-тақыл, жиі-жиі. *Уақыт мерзімін кешеуілдетпей, үзбей, үздіксіз*. Қымызды *әлсін-әлсін* іш, етті тақыл-тұқыл же (Қ.Тайшықов). Аспан түнеріп, *ауық-ауық* жаңбыр сіркіреді («Лен.жас»). Біресе шешеме, біресе әкеме көзімнің астымен *дамыл-дамыл* қарап қоямын (Н.Сералиев). Ондай ауру жатқан бөлмеге *мезгіл-мезгіл* терезені, есікті ашып, таза ауа жіберіп тұру керек (Е.Оразақов). Кеше іңірден бері жабысқақ қара жаңбыр *дүркін-дүркін* сабалап тұрған (Б.Аманшин). Ну орманда *оқтың-оқтың* сайраған бұлбұл әні қандай сүйкімді (С.Омаров). Қасқа ат бір дыбысты сезгендей құлағын қадап, *әлсін-әлі* тыңдап келеді (Қ.Жұмалиев). Қыз жүзіндегі бар құбылысты анық байқап, Бақытжан *қайта-қайта* қарай берді (М.Дүйсенов). *Оқтың-оқтың* аспан жүзі жарқылдап, *дембе-дем* найзағай шартылдайды (С.Омаров). Ауырған адам тамақты *тақұл-тұқыл* ішсе, сіңімді болады (“Мәдениет және тұрмыс»). Құлай сүйген от жүректің күші ме, *жиі-жиі* еніп жүрсің түсіме (Ш.Мұхамеджанов).

Әлсірегендік, әлсізденгендік, қалжырағандық. *Бойдағы күш – қуаттың*

азайғандығы. Әлсірегендігінен қоса аштыққа енді үрей араласты (Б.Соқпақбаев). Аяқ жүрмей әлсізденгендіктен, бір әуреге түскенім (Т.Молдағалиев). Көмір тозаңынан көкірегін қара қақырық қыстап, Едіге қалжырағандықтың шыңына жетті (Ш.Айтматов).

Әлсіреу, қалжырау, талмаурау, қалжаурау. *Бойдағы күш-қуаты азаю, кему, сілесі қату.* Өңі қуарып, *әлсіреп* қалған ауру жігіт ерні қыбырлап, сыбырлай сөйлейді (М.Әуезов). Арпалыспен қанша уақыттың өткенін де білмеймін. Әлім кетіп, өзім де *қалжырадым* (Ә.Жылқышиев). Әжімді жүзі сарғайып, *талмаураған* ана терең ойға шомып томсарады (С.Орманов). Осы топ қойдың ішінде даусы барлығып, әбден *қалжаураған* қойшы да келді (С.Бегалин).

Әлтаман, соңыра. *Аздан соң, кейін таман.* Сенімен *әлтаман* кездесеміз, әзірге сөйлесетін уақыт жоқ (Ауызекі тіл). *Соңыра* басқармада кездесетін боп уәделесіп, Қазыбай атына мінді (І.Есенберлин).

Әлтек-тәлтек, қалт-құлт, әрең-әрең. *Тәлтірек қағып, қалтырақтап.* Арыстан қарт жеңіл киініп жүріп көріп еді, аяғын *әлтек-тәлтек* басып сүріне берді (Ғ.Сыланов). Аяғын *қалт-құлт* басып тәлтіректеп келе жатқан тайлақ байғұс бір бұтаға сүрініп кетіп, омақаса құлады (А.Сарбопин). Көшенің қақ ортасында аяқтарын *әрең-әрең* басып, екі мас адам келе жатыр («Алматы ақшамы»).

Әлінше, мүмкіндігінше. *Қолдан келгенше.* Өз шағында халыққа қадірі бар жан екен, әділетті, қайырлы әлінше көпке нақ екен (К.Әзірбаев).

Әліптеу, қалыптау. *Белгілі бір түрге, қалыпқа келтіру.* Нәрсені әліптегенде оның ірілі – уақты белгілерінің бәрін түгендеу қажет емес (А.Байтұрсынов). Ұста шыңдап, қайрап, соғады екен қалыптан (Жас Қанат).

Әмбебаптық, бесаппаптық. *Көпқырлылық, жанжақтылық.* Осындай әмбебаптықтарымен көптеген бері атағы шығып жүрген жігіттер бар («Соц.Каз.»). Қазіргі кездегі бесаспаптықты Сіздің кезіңіздегі бесаспаптықпен салыстыруға бола ма («Қаз.әдеб.»).

Әмеңгер, нәмеңгер. *Жесір қалған әйелдің салт бойынша екінші рет үйленуі.* Інім өлсе, жесірі тірі, әмеңгері өзім бармын (М.Әуезов).

Әмеңгерлік, нәмеңгерлік, әмеңгершілік. *Әмеңгер болушылық.* Әмеңгерлік дәстүрін сақтағысы келеді («Соц.Каз.»). Қалыңмал, нәмеңгерлік сияқты салт – санаға қарсы шықты («Қаз.әдеб.»). Осындай қиын – қыстау заманда, жауапкершілік тұсында әмеңгершілік көп болды (Ө.Қанахин).

Әмиян, шилан, күмәжнік. *Ақша салатын кішкентай қалта.* «Беремін мына саған әмиянды, бай болып мүддеңе жат, балам», - деді қарт (А.Байтұрсынов). Кедейім қуанғаннан аң – таң болып, шиланды ашайын деп қолына алды («Жұлдыз»). Емберген алған ақшасын күмәжінігіне салып алды («Айқын»).

Әмпейлесу, жәмпейлесу, әкей-үкейлесу. *Бір-бірімен шүйіркелесу, ауыз жаласу.* Кейбір бозбалалар ауыздары жабысып, *әмпейлесе* қалыпты (С.Омаров). Қалтаның қалыңдығына қарай, ірі-ірі түрік саудагерлерімен *жәмпейлесіп* кету мүмкін деседі (Қ.Толыбаев). Несіне онымен *әкей-үкейлесіп* тұрсың? - деп Тұрап келген бетте иегімнің астынан періп кеп жіберді («Қаз.әдеб.»).

Әміршілік, әміршілдік. *Әмір жүргізушілік.* Өзі жұртқа жұғымды, әміршілігінен ақылшылығы басым (Т.Нұртазин). Ұмсынай атанының алдына шығып алып әміршілдік жасай бастапты (Е.Қоңырбаев).

Ән, өлең. *Вокальды музыкалық шығарманың сазы, әуені.* Неше түрлі құбылған, бұралған, кестелі, өрнекті сұлу *ән* естіледі (С.Сейфуллин). Туғанда дүние есігін ашады *өлең*, өлеңмен жер қойнына кірер *денең* (Абай).

Әндету, өлеңдету, әуендету. *Ән салу, өлең айту, шырқау.* Кейде баяу *әндетіп*, кейде оқып жырларын. Отырды ақын тербетіп, Шыңғыстаудың шыңдарын (С.Мәуленов). Абайдан бір *ән* айтайын, - деп *өлеңдете* бастадым (С.Омаров). Таң ата далаға шықсам, бір жас жігіт ат үстінде *әуендетіп* желе жортып келе жатыр екен («Жұлдыз»).

Әнебір, әнебіреу. *Ана біреу.* Күн көзі де сол қараңғы дүниенің қойнына еніп жұтылып кеткен. Әнебір сәуле, жарық көрінгендей болады (С.Мәуленов). Әнебіреу кассада ақшамды алып, мына біреу кассаға табыстағам (М.Мақатаев).

Әнеугіден, анадағыдан. *Анау күнгіден.* Әнеугіден бері Күнекейдің *күткені*, *көнгені осы серт, осы үміт еді* (Ж.Аймауытов). *Анадағыдан ұзақ жолда ауыр сумканы мұның мойнына артпасына кім біледі* (Ғ.Мұстафин).

Әншейін, жайша, құр, әшейін, бекер, жай, босқа. *Жайдан-жай, бостан-бос, текке.* Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап, *әншейін* күн өткізбек әңгімеге, тындар едің бір сөзін мыңға балап (Абай). Кейбіреулері шылым тартады, екіншілері *жайша* дем алып отыр (М.Ғабдуллин). Бағанадан бері әкесі мен баласының сөзін *құр* тындап отырған Жаған сөзге кірісті (І.Есенберлин). “Жаман да болса ұлың зор тусың деп, қазақ *бекер* айтқан ба? (Қ.Жұмаділов). Бастапқы кезде Жақып мұның бәрін *әшейін* ойын шығар деп отырды (Б.Майлин). Ақмола оязынан шақырылғандар кешіккен себептен

бес-алты күн *жай* жаттық (С.Шарипов). “Қатынды бастан, баланы жастан деген мақалды қазақ *босқа* айтпаған болар (Д.Еркінбаев).

Әншейінгі, әшейінгі. *Құр бекергі.* Әншейіндегідей емес, көз алдынан кетпей ыза қылды (Т.Ахтанов). Әшейінгі самарқау қалпы («Лен.жас»).

Әнші, өлеңші. *Әнді нақышына келтіре жақсы орындаушы, өлең айтушы адам.* Ел ішінде талай бармағынан бал тамған күйші, бұлбұл көмей *әнші* әйелдер болған (“Қаз.әдеб.»). Машақ сол елдегі белгілі *өлеңшілердің* бірі еді (С.Сейфуллин).

Әншілік, әншілдік. *Әншіл болушылық.* Әншілік дәстүр қазақ мәдениетінің дамуына өзіндік үлес қосты («Қаз.әдеб.»). Құрманбек әншілдік пен режиссерлік қызметін қатар әкетеді (С.Мұқанов).

Әңгіме, сұқбат. *Белгілі бір оқиға жайын баяндап айтып беруге арналған отырыс, жиын.* Олардың осылай бастаған *әңгімесін* сұраусыз кіріп келген почташы бөліп жіберді (Ж.Тілеков). Нұржанар түнгі ән-күйден, әңгіме-кеңестен құр қалғанымен, ертеңгілік-тегі *сұқбат* үстінен дөп шықты (Ә.Ысқақов).

Әңгімелеу, баяндау, көйіту. *Көрген-білген іс жайында жүйелеп айтып беру.* Шопан сәл ойланды да, сол бір төбенің тарихы жөнінде *әңгімелеп* кетті (Н.Әбуталиев). Бұл арада Мукусовтың берік кірпішті қалай жасау технологиясын *баяндап* жатудың қажеті жоқ (С.Мұқанов). Көршілер әңгімені *көйітіп* әлі отыр (Ә.Кекілбаев).

Әңгімешіл, әңгімеқой, әңгімеқұмар. *Әңгімені жақсы айтып, жақсы тыңдайтын.* Абайдың Әйгерімнен туған үшінші баласы Мекеш *әңгімешіл*, ертекті еді (М.Әуезов). Ал мынау Мұқан ағай да *әңгімеқой*, ертегіші (А.Машанов). Жақай *әңгімеқұмар*, сөзуар болатын (М.Ақынжанов).

Әңгірлету, әуекілету. *Даңғырлатып, даурықтыру.* Түксиген заңғар оба ар жағынан аттылар шыға келді әңгірлетіп (Қ.Бекхожин). Бұл айтылған сөз оларды әуекілете түскендей («Жұлдыз»).

Әңгірлеу, әуекілену. *Даңғырап даурығу.* Кешке жақын ауыл қасында әңгірлеу сөйлескен топты адамды Жарбол тағы да көрді (Ғ.Орманов). Оған әуекіленген топты адам көнер емес («Жас алаш»).

Әп – әдемі, әп – әсем. *Әжептеуір әдемі, сүп – сүйкімді.* Соның бәрі де барған жерінде әп – әдемі болып бала сүйіп отыр (Б.Майлин). Сағынайға не жоқ, әп – әсем, иман жүзді жігітін жамандаған қағазға қол қойып (Ж.Нәжмеденов).

Әпенділеу, алаңғасарлау, қожанасырлау. *Істің мән – жайын, алдын – артын байқай бермейтін.* Өзі ырсылдап күліп жүр. Көкіректің әпенділеу шыққан күлкісі (Р.Тоқтаров). Ол аузына келгенін айтып, алаңғасырлау болып жүреді екен (О.Дастанов). Бұрын да қожанасырлау кісі еді, түк өзгерсеңші (Қ.Жұмаділов).

Әпербақандау, әумесерлеу. *Ұрда – жықтау, есерсоқтау.* Бастық әпербақандау, құбылмалы адам екен (Т.Нұртазин). Ойына келгенін айта салатын әумесерлеу деп Сейіт аға ренжітіп шығар («Жалын»).

Әпке, әпеке сөйл. Емшектес, туыстас қыздардың үлкені. *Әпкесінің* киген тонын сіңлісі де киер (Мақал). Менен екі жас үлкен *әпкем* ұйықтап жатыр (С.Омаров).

Әр алуан, сан алуан. *Әртүрлі, сан түрлі.* Әр алуан товар әкелді («Жетісу»). Көркем прозамыз сан алуан үлгі, өрнектер әкелді (М.Әуезов).

Әрекет, харекет кітаб. *Саналы түрде мақсатқа жетуге бағытталған амал.* Генерал жедел әрекетке көшті (Т.Ахтанов). Құмарлық харекетінде жүріп, бақтықты естен шығарған (Ә.Көшімов).

Әрең, азар, зорға, әзер. *Зордың күшімен, әрең дегенде.* Ақзейнеп көзіне кеп қалған жасты *әрең* тыйды (Ж.Молдағалиев). Қашан Шудың бойында отырған Алшын Әйтеке үйіне өліп-талып *азар* жетеді (С.Талжанов). Керек үйді сұрай-сұрай *зорға* таптым (Т.Бигелдинов). Аяқсыз көрген күнің де күн емес-ау, сегіз жүз метр жерге екі түн жылжып *әзер* жеттім (Ә.Әбішев).

Әркелкілік, әрқилылық. *Алуан түрлілік.* Бұл әркелкілік экономикалық дамыған елдердің бірқатар қауырт өсімге қол жеткізуінен көрінеді («Егемен Қазақстан»). Біреу қойнынан таза кездеме шығарса, бәрі топырлап, әрқилылық таныта баға беріп, жинала қалады (К.Тоқаев).

Әрқайсысы, әрқайсы. *Әрбіреуі, әрбірі.* Тұрымтай тұсында дегендей әрқайсысы өз кезінде жарасымды (С.Байжанов). Әрқайсы бір шақырымнан шаң сүртетін үш машина кетіп барады (Т.Ахтанов).

Әрне, әрнеме. *Әр нәрсе, анау – мынау.* Әрнені ақыл елегінен өткізіп, топшылайды (А.Байтанаев). Бар бала әрнемені бір сұрайды (Ғ.Мұстафин).

Әрі, ары. *Әрі қарай, әрі таман.* Әрі ойлап, бері ойлап, өзімен сөйлеспек болдым («Соц.Каз.»). Ары ойлап, бері ойлап, апарып тастауды жөн көрдім (Ш.Мұртазаев).

Әріп, қаріп. *Дыбыстың жазудағы таңбасы.* Ұсақ әріппен қазақша жазылған жазу түр (Ж.Жұмақанов). Орауын жазды, қарпы тым ірі екен (Д.Досжанов).

Әсемделу, сәнделу. *Безендіру, көрікті ете түсу.* Май айы, бақтың іші әсемделген (Д.Берсүгіров). Сол үйлер өздерінің дәл өзіндік қалыптарымен айырықша сәнделеді (М.Әуезов).

Әсемдету, әдемілету, сәндету. *Әшекейлеп көріктендіру, көркем еткізу.* Торыны талға байлап мінген қандай, үкілеп әсемдетіп жүрген қандай (Ақан сері). Бұл өсімдікті арамен тартсаң, ағаштай кесіледі, майдалап әдемілетуге де ол ағаштан бір де кем емес (С.Мұқанов). Қайырбек бір келгенде кабинет ішін сәндеткенін көрді (Ғ.Сланов).

Әсер, ықпал. *Қимыл-әрекеттің немесе бір заттың екінші бір затқа тигізетін ырқы.* Пушкин үйінен өмір бойы көңілден кетпейтін мол әсер алдық (С.Мәуленов). Денеміздегі заттар алмасуында нерв жүйесінің ықпалы зор (Б.Омарұлы).

Әсерлі, тартымды, қызықты, қызғы-лықты, күлкілі. *Көңіл аударатын, көңілді, соншалықты ықпалды, ден қоярлықтай.* Меруерт сабақты барынша әсерлі өткізді (“Қазақстан әйелдері»). *Тартымды* оқиғасы бар фильмдер көп шығарылуға тиіс («Лен.жас»). Абай көңіліне *қызықты* ыстық қиялдай тағы бұлдыр тілек келе берді (М.Әуезов). Дем алып отырған кезде Сағатбай неше алуан *қызғылықты* әңгімелер айтып береді (Б.Соқпақбаев). Кәрия әңгімесі маған әрі *күлкілі*, әрі қызықты әсер ететіндей (Ә.Сәрсенбаев).

Әскер, армия, жасақ, қол, қосын, шеру. *Мемлекеттік қарулы күш.* Лезде қаланың барлық көшесі танкі мен машинаға, сұр киінген *әскерге* толды (Ғ.Мүсірепов). Совет халқының құрыштай шыныққан жеңімпаз *армиясы* төрт жылға созылған Ұлы Отан соғысында зұлым жаудың тас-талқанын шығарды (С.Мұқанов). Жау *жасағын* талқандап, Қырысуға жарадық (“Халық ақындары»). Шыңғыстың *қолы* қатты апатқа ұшырапты (Ғ.Мүсірепов). Бұлар ауылға келісімен манағы *қосынды* сұрай бастады. Жұрт оларды қызыл емес, ақтардың *қосыны* деді (С.Сейфуллин). Бұл уақытта Ақша хан талап етіп, неше мың *шеру* әскер алып аттанды (Ер Тарғын).

Әттегене-ай, қап, әттең. *Қатты өкініп, опық жегенде айтылатын көңіл-күй одағайы.* *Әттегене-ай*, неғып біз бұлай болып қалдық деген ой әрқайсымызды қинады (С.Сейфуллин). Елдегі шаруалардың нанғаны да бар, нанбай ернін тістеп, *қап* бәлем деп жүргендері де бар (С.Шарипов). *Әттең*,

арбасына сыймай сорлады ғой, мұнысын да қытайға ала кетер еді (Қ.Жармағамбетов).

Әтір, жұпар, иіссу. *Адамның бет-аузына, шашына, мойнына жағатын, спирт қосып жасалған хош иісті сұйық зат.* Қыз қырынып болған кісінің *әтір* бүріккен бет-аузын желпіп тұрғызды (К.Баялиев). Жұлдызы көп әлемге сайрандағым келеді, Айдай ару әйелге *жұпар* сепкім келеді (К.Бекхожин). Офицердің алды кіргенде “Батькоң кішкене флаконнан *иіссу* жағып тұрды (К.Қазыбаев).

Әтуерлеу, әспеттеу. *Сый құрмет білдіру.* Өздерінің биік батырларын көбірек тыңдап, соларды әтуерлейтін («Жұлдыз»). Көңіліңнің күш – қуаты, Жүрегіңнің ол дидары, Көзіңнің ол жанары, Айрылдың әспеттеген перзентеріңнен (А.Өтембетұлы).

Әуейі, ашына, тамыр, көңілдес. *Еркек пен әйелдің жасырын түрдегі қарым-қатынасы, етек байланысы.* Нұрхан қартаң күйеуінің көзіне шөп салды, осында бір бойдақ жігітпен *әуейі* болды деседі (Ж.Жұмақанов). Мен оның көрші қатындармен *ашына* болғанын байқаған емеспін (К.Тоқаев). *Тамыр* болсаң тамыр бол, ашына бол, Жел сөзіме қызықсаң, басыма бол (Айтыс). Қуатпен *көңілдес* екенін Мақпалдан қалай жасырмақ Бибі (Р.Нұрғалиев).

Әуелде, әзелде, әуелгіде, о баста, әу баста, алғашқыда, бастапқыда. *Әдепкі кезде, басында.* *Әуелде* бітеу жараша ісіне ауырған бас енді жанды күйзелте солқылдап, Төлешті қайтадан төсекке сұлатты (Ө.Қанахин). *Әзелде* құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан (Абай). Мен *әуелгіде* бұны әйелдер журналы болғаннан кейін онша менсінбейтін едім (Б.Соқпақбаев). *Алғашқыда* ұнатып қалған сезім қызбен таныса, сөйлесе келе ұлғайып, сүйіспеншілікке соққан еді (М.Иманжанов). Гүлнаш *о баста* бас бостандығы үшін алысты (Т.Әлімқұлов). *Әу баста* Бейімбет ақындық жолға түседі (“Қаз.әдеб.»). *Бастапқыда* Жұмабайға онша ауыр жұмыс берілген жоқ (“Қаз.әдеб.»).

Әуелгі, әдепкі. *Осыған дейінгі, бастапқы.* Әуелгі кезек менікі (Ер Тарғын). Әдепкі ісіктен із қалған жоқ (Н.Сералиев).

Әуелдегідей, әдепкідей. *Осыған дейінгідей, бастапқыдай.* Әуелдегідей емес, тынышталды («Лен.жас»). Сүлеймен әдепкідей аспанға атты (Б.Мұқаев).

Әумесер, әңгі, әумесер орф./ айсар, әуперім. *Есерсоқ, есалаң, әулекі.* Сендей әумесерден оны күтуге болады (Ғ.Сыланов). Аңқай аңдамайды, әңгі тыңдамайды (Мақал). Қолынан келері жоқ, құр қоқан – лоқы әумесерлері де бар

(Ә.Нүрпейісов). Аусардың өзі боларсың деп, оны іштей мұқатты. Шаш ал десе, бас алатын әуперім еді («Жалын»).

Әуесқой, еліккіш, еліктегіш, көрсе қызар. *Әр нәрсеге құмартып қызыққыш.* Уайымсыз адам *әуесқой* болады ғой, ханның бар ермегі құс салып, аң аулайды екен (Т.Ахтанов). Сәби көңілде жазық жоқ, әрнеге *еліккіш*, не болса соған көнгіш те (А.Байтанаев). Жастар *еліктегіш* жандар (С.Бақбергенов). Біреуді көркі бар деп жақсы көрме, Лапылдақ, *көрсе қызар* нәпсіге ерме (Абай).

Әуселе, аужай. *Бір нәрсенің немесе біреудің ыңғайы, жай-күйі.* Үн-түнсіз омырылып отырған жолдасының *әуселесін* байқаған Сатай оны одан бетер қажытып, табалауды мақұл деп таппады (Т.Бердияров). Өкіметтің *аужайына* қарармыз, егер тынышты өкімет болса, біз де қолдай кетерміз (С.Мұқанов).

Әшекей, өрнек, ою, мәнер, нақыс, нақыш, безеу, бедер, оймыш. *Бір нәрсенің бетіне түсірілген сымбат өнерінің суреттері.* Үйдің екінші жағындағы алуан түрлі *әшекейі* кете бастаған ағаш төсектің үстінде ұйықтап жатқан өзінің шалы Қазыбектен басқа бұл үйде қазір жан жоқ (Ә.Әбішев). Шебер қол ақ жібекке *өрнек* салған, бір қымбат нәрсе екен-ау жүрер есте (З.Шүкіров). Неше түрлі әдемі *оюлар* салған жаңа сырнай оған қатты ұнады (С.Бақбергенов). Киев жаңа салынған үйлері-мен ғана емес, әр қилы *мәнермен* салынған ескерткіштерімен де әдемі (К.Тоқаев). Өрнек *нақыс* есебінде тек қана тастан ойылған (М.Әуезов). Әр тасы, әр бояуы, әр *нақышы* жанданып, күмбірлеп тұрғандай сезіледі (А.Лекеров). Алтыннан бір *безеуге* жабдық салып, ертемен залға біреу келді алып (Т.Ізтілеуов). Кейбір жартастың бетінде шілтер сияқты күрделі *бедерлер* өрнектеледі (С.Орынбаев). Таяғын кенет жігіт қолына алды, *Оймышқа* бетіндегі көзін салды (Ө.Тұрманжанов).

Әшекейлену, безендірілу, әбзелдену, өрнектелу. *Көркемделу, өрнектелу.* Аға офицердің әшекейленген киімі орындық арқасында ілулі тұр (Б.Момышұлы). «Алтын бесік» атты көркем безендірілген журнал жарық көре бастады («Қаз.әдеб.»). Күміс ердің тартпасы, өмілідірік, құйысқаны түгелдей күміспен әбзелденеді (С.Қасиманов). Қабырғалары аса әлеміштенбей, көрер көзге тартымды өрнектелген (С.Байжанов).

Әшекейлеу, өрнектеу, оюлау, мәнерлеу, нақыстау, нақыштау оймыштау, бедерлеу, безеу, сәндеу, көркемдеу, әспеттеу, әлеміштеу, сұлулау, әдемілеу, әсемдеу, сымбаттау. *Түрлі-түсті өрнек салып безендіру, сәнін келтіріп көріктендіру.* Имам қалтасынан күміспен *әшекейленген* сүйек шақшаны суырып алды (З.Шашкин). Қолөнер жиһаздарының ішінде *өрнектеп* түр салынған ши тоқушы қазақ әйелдері ерекше көзге түседі («Қазақстан әйелдері»).

Жаңа киізден істелген, *оюлаған* бес қанат ақ отау - ұзатылатын қыздың үйі (М.Әуезов). Кітапты, плакатты *мәнерлеу* саласында жұмыс істейтін суретшілердің творчествосында саяси белсенділік болуға тиіс (“Соц.Қаз.»). Ақ сүйектен *нақыстап*, жез шегені қаусырып қалай шебер қақты екен? (Ж.Сыздықов). Біз ұстамыз - темірден өрнек өрген, *нақыштаған* болатты зер - бедермен (Қ.Бекхожин). Сүйектен *оймыштаған* төсек ағаштың алдында кемпір отыр (С.Бегалин). Жел қайраған қар беті, Орай-орай көп өрнек. Сонша қилы суретті қалай салған *бедерлеп* (Ғ.Орманов). Алтынмен ішін *безеген* Сырты күміс ақ отау. Келістіріп түзеген Арттыруға сайланды (Қобыланды батыр). Ақ мәрмәр тастан оюлап *сәндеген* аппақ орданың алдында айбалта ұстаған сақшылар әрлі-берлі сенделіп жүр (О.Сәрсенбаев). Тірлік сәнін *көркемдеген*, Төңірегім кіл сыйлы адам (Ө.Жайлауов). Сәулетті қала, зәулім үй, Өсті білім, ой-сана, көк тіреген көп үйлер *Әспеттелген* астана (А.Тоқмағамбетов). Оюмен *әлемішпен* отауларды торлаған туырлығын неше қабат (И.Байзақов). Қатар-қатар үй салып, *сұлулаймын*, сырлаймын (Ө.Тұрманжанов). Газет арасынан *әдемілеп* төрт бүктелген бір қағаз кенет жерге түсіп кетті (С.Шаймерденов). Осынша нығыздап, осынша *әсемдеп* хат жазып отырған кім? (Б.Майлин). Бабына келтіре сырлап, *сымбаттап* сөйледі (С.Мұратбеков).

Әшекейлі, өрнекті, оюлы, мәнерлі, нақысты, нақышты, оймышты, бедерлі, сәнді. *Ою-өрнек салып безендірілген, әдемі, әсем, келісті.* Байдың бұйымы ақтарылғанда *әшекейлі* ала кебеженің ішінен ескі қобыз шықты (Б.Майлин). Көгала киіздей тұтасқан көк сазға жағалай тігілген *әсем өрнекті* киіз үйлердің көркі көздің жауын алғандай (Н.Айдаров). Кілемдер тұтылып, *әсем оюлы* сырмақтар жазылыпты (М.Әуезов). Бөлме іші тап-таза, еденге түкті, *мәнерлі* кілемдер төселген (Ж.Молдағалиев). Өрнек *нақысты* әшекейді тек қана тастан ойдырған (М.Әуезов). Баяғы сәукеле, баяғы *нақышты* етік жоқ (Т.Әлімқұлов). Көмбенің төріне қастерлей жиналған *оймышты* сандық осы дүниелердің басы іспеттес (А.Мекебаев). Сұлтан үстіне жібек түкті *сәнді* бұқар кілемі жабылған төрдегі үлкен сандыққа барып отырды (І.Есенберлин). *Бедерлі* бесік, төрт есік, Төгілте салдым төрт төсек (І.Жансүгіров).

Б

Ба, бе, ма, ме, па, пе. *Сұраулық шылаулар.* Тон ба? Киім бе? Айтты ма? Сөйледі ме? Айтып па? Көріп пе?

Баба, бабай. *Арғы ата, атаның әкесі.* Бәрекелді бәрі жақсы керемет, Баба қоныс баяғыдан керек ед (Х.Ерғалиев). Бабай түкті шашты Абыз, содан бата алғанда (Үмбетей жырау).

Баға, нарық, құн, бәс. *Бір нәрсенің ақшаға шаққандағы қаражат мөлшері.* Совхоз жұмысшыларына, колхозшыларға жеке пайдалануы үшін керекті ағаш республика немесе облыс белгіленген *баға* бойынша сатып беріледі (А.Әбішев). Бұлғын терісі өте жоғары *нарықпен* бағаланады (Ж.Кенжебаев). Сен оған жерінің *құнын* түгел төлейсің (Қ.Исабаев). Дутов кезінде шығарылған Орынбордың жаңа ақшасы бұрынғы *бәсін* жойған жоқ («Әдебиет және искусство»).

Бағалы, құнды, қымбат, бұлды, татымды. *Нарқы өте жоғары, арзан емес.* Маңдай тер, табан ақыммен тапқан, шешем мен жеңгеме әкеле жатқан *бағалы* асыл бұйымдарым бар (Б.Соқпақбаев). Жарыста озып шыққандарға *құнды* сыйлықтар беріледі («Қазақстан мектебі»). Пәтері төрт бөлмелі екен, бөлмелердің іші толған *қымбат* гарнитур, асыл кілем (І.Есенберлин). Бөліп үйір жылқысын, Жібек жал тұлпар *бұлдысын*, Жігіттің балуан ірісін (Жамбыл). Тасқынды еңбек поэзиясынан нәр алмай *татымды* шығармалар тумамайтыны белгілі (С.Мәуленов).

Баған, бағана. *Орнатылған діңгек.* Бағанға шығып, сымды үздім (Ә.Қалдыбаев). Мен өткен жерде шекара бағанасы тұр екен (Ж.Тәшенов).

Бағдарлағыш, бағытталғыш, болжамдағыш. *Бағытты анықтағыш.* Бұл ойықтар ауа тербелісін бағдарлағыш орган есебінде қызмет атқаратын болу керек (Қ.Қайымов). Бағыттағыш машинаның жылжымалы бөлігінің белгілі бағытты қозғалуын қамтамасыз етеді («Айқын»).

Бағдарлану, бағытталу. *Бағыттың анықталуы, беталыстың нақтылануы.* Сонымен баратын бағыт бағдарланды («Лен.жас»). Партияның барлық ресурстары бір мандатты округтерде жеңіске бағытталуы тиіс («Егемен Қазақстан»).

Бағдарлас, бағыттас. *Бағдары бір.* Теледидарда бағдарлас арналар бар («Айқын»). Екі түрлі тербелмелі қозғалыс бағыттас болып келсе, онда комбинацияланған қозғалыс тудырады (А.Қалығұлов).

Бағдарластық, бағыттастық. *Бағдарлас болушылық.* Татьянаның әнін сахараға шырқауында Пушкинмен іштей ұғысушылық, бағдарластық бар («Қаз.әдеб»). Біреу пікірлестігін, бағыттастығын өзі білдірмесе, Сәкен ешкімге де айтпайтын (С.Мұқанов).

Бағдарластыру, бағыттастыру. *Бағытын ортақтастыру.* Партияның ары мен өзінің арын іштей бағдарластырған Жарасов обком секретарының сөзін аңдай алмас қалды (М.Әуезов). Бір топтың тілегіне ат салысып жүрген ақын Некрасовпен бағыттастығын сездірді (Қ.Жұмалиев).

Бағу, жаю. *Малды өріске шығарып қарау, күту. Қой бағу, малды күту қазақ үшін өте сүйікті еңбек, абыройлы іс болған (М.Әуезов). Ерте қоздатуға көшірілген саулықтарды астық дақылдарының аңыздарына және беде орамаларына жаю қажет (Т.Әпсәметов).*

Бағындыру, қарату. а) *Біреуді айтқанына көндіру, мойын сұндыру. Кімде-кімнің шаруасы бар? Елдің бәрін өз дегеніне бағындыру мүмкін бе? (З.Қабдолов). Әрбір солдат пен офицердің жүрегін билеп, өзіне қаратып алды (І.Омаров). ә) *Күшпен жаулап алу, тәуелді ету. Кенесары бұл айқасты қазақ даласын өзіне бағындыруда Ақмола бекінісін алудан бастамақ болды (І.Есенберлин). Ертiс бойын түгелдей Монғол басқыншылары өзіне қаратып алды (Н.Баяндин).**

Бағыну, бойсұну, мойынсұну. *Айтқанға көніп, айдауға жүру, мойындау. Нүрәлі ақыры өз жүрегiнiң әмiрiне бағынуға мәжбүр болды (С.Алдабергенов). Отыр шапшаң арбаға! - деп бұйырып едi, анау оның әмiрiне бiрден бойсұна қоймай, шегiншектей бердi (С.Омаров). Әкесiнiң зiркiлдеген дауысынан қорқып, айтқанына мойынсұнып, бар деген жерiне кеттi (“Жетiсу”).*

Бағыт, бағдар, бет, жол, беталыс. *Алға ұстаған нысана, жоба-жоспар. Мен оң жаққа қарай жылжыдым, бағытым - қарауытқан қалың орман (Ж.Жұмақанов). Төңіректе бағдар етiп бетке ұстайтындай ештеңенi боран көрсетпедi (Б.Соқпақбаев). Мәмбеттердiң бетi - қыздың ауылы (І.Жансүгiров). Ойы бөлектiң жолы да бөлек (Мақал). “Қазақ газетi төңкерiсшiл жол ұстады, халық мүддесiн жырлады (Б.Кенжебаев). Рота, взводтар тобымен, әрқайсысы өз беталыстарымен жүрсiн, - деп, Момышұлы бұйырған (Ол күндер).*

Бағышталу, бағысталу. *Арналу. Бағышталған адамына жетпей ғап, қалды болып жататын да осы хат (Б.Соқпақбаев). Сөйлескен сөзiнiң көбi фазыл мұғалiмiнiң зиянына бағысталған едi (І.Жансүгiров).*

Бадырайтқызу, бақырайтқызу, адырайтқызу. *Көзiн үлкейткiзу. Көзiмдi бадырайтқызып қойып, бар шындықты бетiме айтып салды (Түсiндiрме сөздiк). Ыбырай қолына кiрпiш ұстаған күйiн көзiн бадырайтқызып анаған қарады (М.Жұмағұлов).*

Бадырайту, бақырайту, бақшырайту. *Көзiн үлкейту. Көзiмдi бақырайтып, ұйықтамай жатып алсам, қайтер екен, - дедi Ержан (Б.Соқпақбаев). Менiң анам көңлiне бiрдеме келсе, төтесiнен бақшырайта қойып қалатын адуын әйел (Ө.Қанахин). Бiздiң қоян жүгiрiп iнiне келiп, екi көзiн бадырайтып ашқан қалпы жатып қалды (М.Дулатов).*

Бажаландау, бажбалақтау, бажбандау. *Қатты – қатты сөйлеу, ұрсу.* Кер жалқау қалар емес бажаландап (Ғ.Игенсартов). Бажбалақтап аузыңа келгенін айтпа (Б.Тілегенов). Әлдене деп бажбандап тұрған (А.Бекбосынов).

Бажылдату, бажылдатқызу. *Баж-баж еткізу.* Орынбайдың көк төбеті санынан тістеп, бажылдатып жатыр (К.Қозыбаев). Шыдамсыз енеңді бажылдатқыза бердің ғой (Түсіндірме сөздік).

Базар, рынок. *Арнайы алаңға орналасқан еркін сауда-саттық орны.* Жұрттың қауыны пісіп, алды базарға түсе бастады (Қ.Әбдіқадыров). Дүние жүзілік *рынокта* жылқы етін жоғары бағамен өткізу үшін оны шетелге дайындауды дұрыс ұйымдастыру керек (К.Дүйсембаев).

Базарнай, базаркеш. *Базардан керек – жарағын алушы.* Басшы етіп базарнайлар сайлап қойды (Рүстем - дастан). Базаркеш тентіреген, мас болдың ба? (Айтыс).

Базаршы, қалашы. *Қалаға, базарға әдейілеп барып, керек-жарағын алып, сауда-саттық жұмысын атқарып қайтатын адам.* Қонақтарын базаршыларға қосып, Белгібай қарт үйіне қайтты (Ғ.Мұстафин). Кейде керуен болып, көп түйелі, шаналы қалашылар да Сейіттің кішкене қорасына көлік сайманымен зорға сыйып, әлденеше күндер жатып кетіп жүретін (М.Әуезов).

Базына, наз. *Өзімсінген адамдарға айтатын өкпе, сыр.* Сенің бір базынаңды басқа көтермесе де мен көтеремін (Х.Есенжанов). Өкпеңді де, назыңды да ашық айтып арылуға да болады (С.Сматаев).

Бай, мол, ен, көп, ырғын. *Шамадан тыс, сансыз, қыруар.* Қазақ ауыз әдебиетінің бір *бай* жері - Көкшетау (С.Мұқанов). Қасым күріштен *мол* өнім алғаны үшін, көрмеге қатынасқан (С.Мыңжасарова). *Ен* тегін етке қолым тиіп тұрғанда білем-білем құйрықты, қос-қос қазыны оған да бердім, бұған да бердім (І.Жансүгіров). Құнанбай баласында алтын да *көп*, ат та *көп*, ас та *көп* (М.Әуезов). Былтыр жүз гектар жерге егін егіп көріп еді, өнімі *ырғын* болды (С.Ақтаев).

Бай-бай, пай-пай. *Ренжіп келгенде, таңырқазанда айтылатын одағай.* Бай-бай! Сондағы жылағанын – ай (Б.Майлин). Пай-пай, жеңге-ай! (И.Иманжанов)

Байқалту, аңғартқызу. *Сездірту, білдірту.* Денесін жапырақта байқалтпайтын жасыл түс пайда болған (Биология). Лектор бұл мәселеге көп

тоқталматынын сөзінің басында аңғартқызған («Қаз.әдеб.»).

Байқарлық, аңғарарлық. *Байқап көрерлік.* Ғадалат ісінің алдын – артын байқарлық білімі, ғылымы болсын (Абай). Жігіттің қараторы шырайлы жүзін аңғарарлық кездесу болды (І.Есенберлин).

Байқасу, аңғарысу. *Қосыла байқап көру.* Бәріміз байқасып көрелік, оның әр қылығын қарап жүріңдер (Түсіндірме сөздік). Қос етек жібек көйлектің дірілінен сұлудың мықынды екенін аңғарысты (Д.Досжанов).

Байлама, баулауыш. *Әйелдер басқа салатын жеңіл орамал.* Байлама орамалының шекесінен бұрымы көрінді (З.Иманбаев). Ақ жібек байлауышының шетін тістеп, көзіне жас алмауға бекінген (А.Лекеров).

Байланысу, ілінісу, ұстасу. *Біреуге жәнсіз тиісу, шатақ шығару.* Біреумен *байланысып* шатақ шығарарда Нұрқаттың долданып өндіріштіктей түсетіні Нұрланға да жас шақтан таныс-ты (З.Шашкин). Айтқұлдың Әужанға “өтірік айтасың деп *ілінісе* кеткелі отырғанын Мәузия сезіп отыр (З.Ақышев). Әлгі Жұмаш пен екеуі *ұстасты* да қалды (Қ.Сәрсекеев).

Байлаттыру, байлатқызу. *Буып таңғыздыру.* Жылқыны түгелімен аулаға қамап ұстатып, жүгендетіп байлаттырды (Х.Есенжанов). Қолын созып, аяғын бүгіп, байлатқызуға ықтиярлық беріп жата берді (Дастандар).

Байлау, арман көне, кесім, бітім, тоқтам, түйін, тұжырым, шешім ұйғарым. *Белгілі бір істің, ойдың қорытындысы, мәміле.* Әкем оның сөзін қабағы түйіліп, салқын тындап отырды да, өз *байлауын* кесіп айтты (Н.Ғабдуллин). Сурет өнерінен, ән мен күйден хабары бар ойлы ақын сол айтыстардан өзі үшін үлкен бір *арман* алып кетіп еді (Ғ.Мүсірепов). Соттың бүгінгі кесімі де осы оқшау істің жайына байланысты өзгеше *кесім* боп шықты (М.Әуезов). Ақылға келейік, қызып кетсек, мына бала бізді ажырата алмас, - деп атынан түсті, *бітім* ыңғайын білдірді (Д.Досжанов). Тек Бауыржан Момышұлымен ақырғы *тоқтамға* келгеннен кейін ғана Александр Бек кітап қолжазбасын баспасөз бетіне ұсынды (Ә.Нұршайықов). Күрделі мәселенің *түйіні* қарап отырып шешілмейді (Е.Оразақов). Менің соңғы *тұжырымым* мынадай пікірге ойысты (Т.Бердияров). Бригадир шығып кеткен соң, Ғимай басқаша *шешімге* келді (М.Гумеров). Қабен ректораттың *ұйғарымымен* конкурске түсіп, аспирантурада қалып қойды (З.Қабдолов).

Байлық, қазына, дәулет, игілік, мүкәммал кітаб, кеніш жаңа. *Жиналған көп мал-мүлік, жиһаз, молшылық.* Мынадай *байлықты* қолына ұстата берген

соң, көрейін оның қалай жанын салмасын (С.Жүнісов). Райханның *қазынасы* көп екен, Алып келіп Бозұғланға берді (Көрұғлы). Құнанбай қара шаңырақ иесі, қалың *дәулет* пен әмір, билік иесі (М.Әуезов). Ел дәулетін солықтырып, материалдық *игіліктерді* өндіруші адамдар таңғажайып кереметтер жасап жатыр (“Қаз.әдеб.»). Оның Ақбақайда орыс байларынікіндей мол *мүкәммалы*, қарағай үйлері бар (Б.Аманшин). Арам, арам түбі - реніш, Адал, адал түбі - *кеніш* (Мақал).

Байыппен, баппен. *Жан – жақты байқап, ақылға салып.* Аңғал да ақпейіл Айтекең бұл жердегі астарлы сөздерді жете байыппен қойған жоқ (С.Бегалин). Ол ұзын аяқтарын кеудесіне дейін көтере баппен басып аққуға қарай жүрді (А.Сатаев).

Байырғы, заманғы. *Бұрынғы өткен дәуірдегі, ертедегі.* Қазақ халқы өздерінің жеті атаға жеткенде ғана некелесетін *байырғы* салтын сақтап келген (М.Ысқақов). Сендер *заманғы* “құдайлардың моласын да мошқап біліп, сырын ашқан боласындар (Х.Ерғалиев).

Байырқату, байыздату. *Аздап тыныштандырып аңғарту.* Әшейін бұлдағы бір өнер деп, мен жүрмін осы сөзді байырқатып (Айтыс). Әтекесінің бұл оқыс мінезі Сейітті байыздата алмады (Ә.Омарбаев).

Бақ, бақыт, құт, ырыс, талай, береке. *Адамды үстем ететін, қуанышқа бөлейтін игілік, мерей.* Қалмаған Онегиннің ешбір *бағы*, өтіп кеткен жүректің отты шағы (Абай). Қорқыныш пен ерлік, мұң мен қуаныш қосақтасып, бір бейнеге сыйып тұрса, ақын үшін бұл үлкен *бақыт* қой (Ғ.Мүсірепов). Мал деп жиырылма, ұлым. Ол халқымның *құты* болатын (К.Сегізбаев). Сен көздеген бақ, *ырысты* олар да көздейді (Ш.Хұсайынов). Тәңірім *талайыма* не жазса да, бір іске бел буғаным рас (А.Сейдімбеков). Астық - ол бүкіл елдің *берекесі*, Астық - ол бейбіт күннің мерекесі (О.Шипин).

Бақадай, бақадайын фольк. *Бақа тәрізді.* Таласпа, жаным-ай, қолыңнан келмеске. Боларсың бақадай, көп түспе егеске (Абай). Сонда бірі қалмақтың бақадайын тырбынып, өрмелек тауға барады (Батырлар жыры).

Бақай, башпай, башай, бақайшақ. *Омыртқалы жан-жануарлар мен адамның қол-аяғының саусақ сүйектері.* Көбінің ұлтаны түсіп, ұрттары тесілгендіктен *бақайлары* жылтындайды (Ә.Шәріпов). Түні бойы кескен аяғы сырқырап, жоқ *башпайларына* дейін сезініп, қиналып шықты (З.Шашкин). Әдетте үсік алдымен адамның құлағын, мұрнын, *башайлары* мен саусақтарын шалады (Е.Оразақов). Бақайдың склеті *бақайшақ* сүйектерінен құралады (Адам анатом.).

Баққызу, бақтыру. *Малды қаратқызу.* Нашарлар бай малына малын қосып, баққызады елде бар сонда жосық (С.Торайғыров). Жер – жерде, жекен суда дегендейін біздің ел мал бақтырды жығақ қылдай (Кердеру Әбубәкір).

Бақталастық, күндестік, бақастық, бәсекелестік. *Бірін-бірі көре алмаушылық, егестік, өштесушілік.* Қожа Ахмет Яссауидің мұрагерлеріміз деген қожа тұқымынан өзара *бақталастық* күшейіп, ұрыс-жанжалдар шыға береді (О.Дастанов). Қазақ әйелдерінің өміріндегі бір күйінішті хал - *күндестік* (І.Омаров). Хандыққа таласқан қазақ сұлтандарының арасындағы *бақталастық* ашық жаулыққа айналды (“Қаз.әдеб.»). Кей кезде *бәсекелестіктің*, дәріп құмарлықтың сайтаны араларын ажыратушы еді (Т.Әлімқұлов).

Бақшиту, бақырайту. *Бақырая қарату.* Айтпа деп ем, - деп Уәсила мен Әдепке көзін бақшитты Бақтияр (М.Ғүмеров). Көзімді бақырайтып қойып, бар шындықты бетіме айтты (Түсіндірме сөздік).

Бақшитқызу, бақырайтқызу, бадырайтқызу. *Көзін бадырайтып қаратқызу.* Оны қараңғы жерде қорқытып, көзін бақшитқызу керек, - деген Самат («Қаз.әдеб.»). Соның бірі көзінді бадырайтқызып қойып, рабайсыз мақтай беретін (Р.Бердібаев).

Бақылағыштық, бақылампаздық. *Бақылағыш болушылық.* Мұндай әдіс ықыласын арттырып бақылағыштығын жетілдіреді (Семья тәрбиесі). Бұл айтылған, аңнан басқа да бақылампаздыққа үйрететін жолдары болуы мүмкін (М.Мұқанов).

Бақылдасу, арыздасу, қоштасу. *Дүниеден өтейін деп жатқан адаммен кешу айтысу.* Төлеш-ау, мұның бақылдасу - ма!? Мұнша неден түнілдің? (М.Хасенов). Әжем әкемнің бетін ақ шүберекпен жаба берді де: “балапаным-ай, бақылдаса алмай қалдың-ауң, - деді (С.Сәрсенбаев). Бөжей: - Әйтеуір, кеше кешке бар жанкүйер ағайынын шақырып, *арыздасып* жатыр дегенді есіттік (М.Әуезов). Балалық балауса шағымен ерте *қоштастырған* кешегі сұрапыл соғыс жылдары көз алдына келді (“Қазақстан әйелдері»).

Бақырту, айғайлату, ойбайлату. *Бақырған қатты дауыс шығарту.* Қасқыр жеп бір тоқтысын кетсе байдың бақыртып кешке дейін сабағанда (К.Әзірбаев). Кел тағы да деп қатарласа, Қайтадан айғайлаттым (З.Шашкин). Бейқам жатқан Түндебайды мына сөз ұрмай – соқпай ойбайлатты (А.Хангелдин).

Бақыру, бажылдау, ойбайлау, аттандау, айқайлау, шынғыру, қышқыру. *Баж-баж етіп қатты дауыс шығару, байбалам салу, улап-шулау.*

Құр айғай *бақырған*. Құлаққа ән бе екен? Өнерсіз шатылған, Кісіге сән бе екен? (Абай). Шарафиянов айғай мен пәле сөзді айтып, көп *бажылдаса* да, төбелеске бата алмай, тайқи берді (М.Әуезов). Екінші үйден тіпті мылтық дауысы да естілген жоқ. Сиық әлі *ойбайлауда* (Т.Жармағамбетов). Түн жарымы ауа ат баққан жылқышы “*аттандаң қосқа шауып келді* (“Лен.жас.»). Ызаланған төбеттер өршеленіп қыздың өзіне тап бергенде, қыз қорыққанынан *айқайлап* жіберді (М.Қаратаев). Бәтес жанұшыра *шыңғырып* жіберді (Ж.Молдағалиев). Пашка атай бір түрлі дауыспен *қышқырып* кеп жіберді (Қ.Қайсенов).

Бақытсыздық, бақсыздық. *Бақытсыз болушылық.* Мұның өзі Мұңдашты бақытсыздыққа душар етті («Айқын»). Тіпті емес бақсыздыққа тұрған айдап («Жұлдыз»).

Бала, перзент, сәби, нәресте, бөбек, бөпе, ұлан, бүлдіршін, балдырған, жас иіс, шикі өкпе. *Адамның артында қалған ұрпағы, тұқымы.* Бала - адамның бауыр еті (Мақал). Сырбай Дәулеттен де *перзент* болуын арман ететін (С.Мұқанов). Ол дыбысын шығармай, жас *сәбиін* бауырына тас қып, қысып алды (Ә.Нұрпейісов). Жас *нәресте* жаңа талпынып жүре бастады (Д.Әбілев). Бөбек жылай-жылай талып ұйықтап кетсе керек, қыбырсыз, қимылсыз жатыр (С.Омаров). *Бөпеміз* де апыл-тапыл жүре бастады (І.Есенберлин). Мұндай игі істер, талантты *ұландар* бұл мектепте ондап, жүздеп саналады (“Соц.каз.»). Қарсы алдымда біреулері күлімсірей қарап кілең жас *бүлдіршіндер* отырады (М.Иманжанов). *Балдырған* балғын, балалар, Мойынына қызыл байланған (Жамбыл). Біздің томпаңдаған баламыз болар ма еді. Шіркін *жас иіске* не жетсін (Т.Ахтанов). Араларында алданыш етер бір *шикі өкпенің* жоқтығы екеуінің де жанына батады (Т.Иманбеков).

Балағаттасу, боқтасу. *Бір – біріне балағат сөз айтысу.* Ол екеуі айқайлап балағаттасып ауылдың азан – қазанын шығарды (Қ.Мүсірепов). Шәріпке Мәжиттің өз басы да өш, былтыр күзде екеуі боқтасып қалды (Б.Нұржекеев).

Балағаттату, боқтату. *Балағат сөз айтқызу.* Өзін – өзі балағаттатып, кім көрінгенге келемеж болсын ба (З.Шашкин). Біреуді боқтатып, оны әбден тентектікке үйретіп қойып, осы ма берген тәлімің (Абай).

Балағаттау, тілдеу, былапыттау, сыбау, боқтау. *Біреудің түгін қалдырмай тіл тигізу, жер-жебіріне жетіп ұрсу.* Кенжебек шаңқылдап мені әлі *балағаттап* жүр (Р.Райымқұлов). - Неге тілдейді мені ол? - *Тілдеп* тұрған өзің ғой, - дейді Ғани (М.Иманжанов). Сатылғұл әйелдердің артынан жер тебініп, білгенінше *былапыттап* өтті (Ж.Жұмақанов). Қатпа қара кемпір әйгілі бейпіл ауыздығымен бәрімізді де сыпыра *сыбап* жатыр (З.Иманбаев). Арт жағымыз айқай-ұйқай *боқтау*, жүгірген адамның аяғының даусы (Б.Майлин).

Балалық, жастық, сәбилік. *Жас кез, балғын шақ.* Он жеті - он сегіз жас - *балалық* пен жігіттіктің аралығы (Т.Ахтанов). *Жастықта* бір күлгенің бір қаралық, Күлкі баққан бір көрер бишаралық (Абай). *Сәбилік* шіркін қызық қой, күні кешеге дейін Жанар өзін әкенің аузынан түскен қызбын деп ойлайтын (З.Қабдолов).

Балаңдық, балғындық. *Жастық шақтық.* Балаңдықпен артық – ауыс кеткен жерім болса, кешіріңіз (О.Бөкеев). Мәлике қазір он төртінен туған айдай толығып балғындыққа жетіпті (Д.Әбілев).

Баласыз, перзентсіз, тұяқсыз, тұқымсыз, қу бас, ұрпақсыз. *Перзент көрмеген, баласы болмаған.* Баласыз Жаңыл Қаламүшті іштен шыққан перзентінен кем көрмейді (Т.Ахтанов). Мына кең дүниеде адамға *перзентсіз* өтуден қиын не бар дейсіз (Ә.Ибрагимов). Аллаға шүкір *тұяқсыз* емес, артында қалған бір-екі қарғасы бар (М.Дүйсенов). Есен *тұқымсыз* өткеніне өкінеді («Лен.жас»). Шындықты бетке айтқанды жақсы көремін, менің бала жоқ *қу бас* екенім рас (М.Дүзенов). Кемпірдің жалғыз баласы соғыстан қайтпай, *ұрпақсыз* қалғанына іштей қан жылайды («Қаз.әдеб.»).

Балбырату, еміренту, елжірету, уылжыту. *Жақсы көріп мейірлендіру, маужсырату, үлбірету.* Балауса бел, құба жон, бал құрақтан, шәй самал желпиді балбыратқан (М.Мақатаев). Қараған жанды өзіне емірентіп тұрар қарақат көз, қызыл шырайлы өң бұл жолы жүрегін жылытпады (А.Байтоқаев). Құшақтап рақаттанып, жатпақ едім, көз жасың жүрегімді елжіретті (Ш.Құдайберді). Тұла бойды уылжытып, махаббатың уын жұтып, кешкен түнім қайда қазір (Т.Есімжанов).

Балдай, балдайын. *Бал сияқты.* Балдай бұлақ, мөлдір күміс көбікті Арқадағы айдын көлді сағындым (М.Жұмабаев). Майсасыры дырдай боп, тарлаулары балдайын, балауы жая – жалдайын, ойы түрлі кілемдей (Дулат Бабатайұлы).

Балбақтай, балпанақтай. *Етжеңді толық семіз.* Кенжегіл жаман састы, өзі балпақтай семіз еді (Р.Райымқұлов). Өздері балпанақтай, өңшең жуан, аттары да семіз (Ә.Нұрпейісов).

Балгер, құмалақшы, бақсы, тәуіп, диуана, дәруіш кітаб, шайқы көне. *Бал ашып ем-дом жасайтын діндар адамдар.* Балгерге бал аштырып, бақсы ойнатып, Қалмаған құмалақшы айырмаған (І.Жансүгіров). *Құмалақшы* қырық бір құмалақты үшке бөлді де, төрт-төрттен бөлшектеді (С.Мұқанов). *Бақсылардың* қинауынан, ажалынан бұрын өлген адамдардың балалық шақта

талайын көрдік (С.Мұқанов). Жауатар енді *тәуіп* іздетіп, жан-жаққа кісі шаптырды (Р.Ниязбеков). Қолдарына құран ұстаған молда, *диуана*, балгерлер ерекше бір көңілді жағдайда отыр (Б.Шалабаев). *Дәруіш* екі түрлі: бірі ел кезіп қаңғырып жүреді (ҚСЭ). Арада осындай күлкіге батырып жүретін *шайқы* болмаса, ажарлы топтың ойын - күлкісі де өрбімес еді (Ө.Күмісбаев).

Балгерлік, тәуіптік, тәуіпшілік, тәуіпшілдік. *Тәуіп болып, ем-дом жасауды кәсіп етушілік.* Олжадан иегі қышығандар құмалақ ашып, *балгерлікпен* әуреленді (Т.Әлімқұлов). Кейін келе оның әншілігі мен *тәуіптігі* қатар жүріп, ел енді оны қолдан-қолға тигізбейтінді шығарды (А.Хангелдин). Аздаған *тәуіпшілігі* бар Айдар ишанды шақыртып, Ағабек тамырын ұстатқан (О.Сәрсенбаев). Бақсы-балгердің дүмшелігі-нен, *тәуіпшілдігінен* адам өмір бойы азап шегеді (Ғ.Күдиярова).

Балгерсіз, сәуегейсіз. *Балгердің қатысынсыз.* Дәл осы сапарда балгерсіз тіршілік дүниесі мүлдем сөніп кететін сияқты боп түңілті (К.Оразалин). Көрші ауылдағы сәуегейсіз бұл науқасты қалай емдеп – домдаймыз («Парасат»).

Балқу, еру. *Қатты күйден сұйық күйге айналу.* Домнадағы ең негізгі процесс - кокстың жануы мен руданың *балқуы* (К.Смайылов). Ине біраздан соң оттың күшімен *еріп*, қызарды (Ы.Алтынсарин).

Балпылдау, барқылдау. *Жөн-жосықсыз, бетімен, орынсыз сөйлеу.* Төртқара Төлеудің қатыны құсап *балпылда* да отыр солай (Ә.Нұрпейісов). Ұзын дәлізге кіре бергенде-ақ Нұржанның *барқылдаған* жуан дауысы естілді (З.Шашкин).

Балташы, ағаш шебері, ағаш ұстасы. *Ағаштан түйін түйетін, неше түрлі зат жасайтын шебер адам.* Балташылар ағаш шауып жатыр (С.Ерубәев). Біздің мектепте ер балалар темір ұстасы мен *ағаш шебері* сияқты түрлі техникалық мамандық алады («Халық мұғ.»). Енді бірінде *ағаш ұсталары*, колхоздың диірмені де осыларға жалғаса салынған (Ғ.Сыланов).

Бап, күтім, күй. *Адам мен үй хайуандарына жасалатын тартымды жағдай.* Ырғызбайлар мына қаланың өзінде де ылғи осындай күтім мен *бап* көріп келеді (М.Әуезов). Сол күні сол үйге қонған жолаушылардың *күтімі* жаман болған жоқ (С.Мұқанов). Әйел жоқ жерде от басының сәні кетеді, жігіттен *күй* кетеді (О.Сәрсенбаев).

Бапкер, жаттықтырушы. *Спорттың түр – түрімен шұғылдандырушы.* Спорт бапкерлерінің арасында таралған бір қанатты сөз бар («Қазақстан

әйелдері»). Кездесу аяқталағаннан кейін командананың жаттықтырушысы Заңғар Жәркешевке бір – екі сұрақ қойдық («Спорт»).

Баптау, күтімдеу, күйлеу. *Жерді, малды, бау-бақшаны жақсылап күтіп, бабына келтіру.* Айта берсек, жүзімдікті күтіп, *баптаудың* түрлері әлі толып жатыр (Ғ.Сыланов). Көлігінді *күтімдеп*, жем-шөп қамдарсың (Ү.Кәрібаев). *Жерді күйлеп* айдасаң, кәсібің тасар өрістеп (Н.Байғанин).

Барабаншы, дағырашы. *Барабан қағушы.* Барабаншы жауынгер машинадан секіріп түсті де жолдың жиегіне шықты («Спорт»). Сүйген ісім, әсіресе бу машинаға егін соққанда дағырашы болу әрі мақтан да, әрі мәртебе болатын (Қ.Бадыров).

Барғын, барғайсың. *Бір жаққа кетірту.* Жиналысқа барғын («Қаз.әдеб.»). Бүйтіп адам болғанша, Барғайсың жылдам молаға (Батырлар жыры).

Бар-жоғы, бас-аяғы, не бары, бар болғаны, ұзын-ырғасы, ұзын саны. *Бір нәрсенің жалпы мөлшері, көлемі, аумағы.* Қазақ тілі лексикалары бүтіндей бір жерге жиналып, *бар-жоғы* сөздікке алфавиттік тізіммен тізіліп, жинақталған да емес (Қазіргі қазақ тілі). Әлгі топ *бас-аяғы* жиналысымен келіп, Аманкелді қабірі басына тоқтады («Лен.жас»). Сүйеу қарттың ауылы *не бары* бес-алты үй ғана (Ә.Нұрпейісов). Республикада 1951 жылғы он бір айдың ішінде жоспарланған мыстың *бар болғаны* 87,3 проценті ғана қорытылды («Соц.Қаз.»). Кітапта *ұзын-ырғасы* жетпіске жуық үлкенді-кішілі мақала бар («Лен.жас»). Өзге жұрттан бөлініп көшкен бұл бір топ ауылдар - *ұзын саны* жиырма шақты ауыл (М.Әуезов).

Барлық, барша, бар, бәрі, күллі, түгел, тегіс, тамам, дүйім, мұқым, әмбе, тайлы-таяқ, толайым. *Тұтасымен, бүтіндей, дерліктей.* Біз штабқа кірген кезде *барлық* офицерлер подполковникке тікесінен тік тұрып ізет көрсетті (Б.Момышұлы). Жер қадірін адам біледі, меніңше, мұны *барша* жұрт білсе керек (Ы.Жақаев). Арыстаны арқаның, Асқақтап тұған ер Мәлік, Ерлігіңе сүйсініп, Ерім деп сүйді *бар* халық (Ғ.Мұстафин). Әйелдердің *бәрі* үнсіз жылап, аһ ұрып, күрсініп отыр (М.Әуезов). Ол “жиналған *күллі* халықтың көзінше мұны жалғыз мен емес, жұрттың *бәрі* айтадың, - деді (М.Гумеров). Елекең кітаптарды өз қолына алып, іші-сыртын *түгел* қарап шықты (Қ.Жұмаділов). Әке кәсібінен бастап өзімнің қалай оқығанымға дейін қызыға *тегіс* айтып бердім (Ж.Саин). Аралбайдың лақтырған тасы өрге домалап, *тамам* елді аузына қаратып алған (С.Омаров). Кондуктор Қойлытаева *дүйім* топты дүрілдете кіріп келді (М.Рашев). Өзін *мұқым* ел алдында айыпты санады (С.Омаров). Жазба әдебиетіміздің тарихы жас екені *әмбеге* белгілі (Ә.Тәжібаев). Ауыл адамдары *тайлы-таяғына* дейін жүгіріп, шатырлы үйге қарай шұбырады (С.Жүнісов).

Сөйлеушілер талай мәселені *толайым* қозғап, татымды пікірлерін ортаға салды (М.Әуезов).

Барбию, ісіну, баржию, быржию. *Бет-пішіннің, дененің күмтііп, дүрдііп көрінуі.* Ықыластың *барбиган* жалпақ бетінде сайрап тұрған сұрқиялық бар еді (С.Бегалин). Басы-көзі *ісініп*, кірпігі былшықтанып, терезенің алдында қарнын сипап тұр (А.Нұрманов). Әйелдің *баржиган* денесінің бәрін май басып, үстіндегі киімі сөгіліп кететіндей боп тырсылдап тұр (Б.Майлин). Оның өңі бұзылған, шұбар беті бір түрлі *быржиып* кеткен (А.Сатаев).

Басқадай, басқадайын. *Өзгеше, бөлекше.* Басқадай жеңіл – желпі тірліктің реті бақалмайды (А.Байтанаев). Түзу-түзу тілінген таспадайын, қамшы өремін таспадан басқадайын (М.Мақатаев).

Басқарақ, басқалау, басқашалау, басқашарақ. *Сәл-пәл өзгешерек.* Үй тұрғызды тас қалап, бұрынғыдан әдемірек, басқарақ (Т.Молдағалиев). Сұңғақ, ұзын бойлы, жіңішке денелі Еркежанның бет бітімі де қазақ әйелінен басқалау болатын (М.Әуезов). Қызға жазатын, қыздан алатын хаттар басқашалау болуға тиіс қой (Б.Соқпақбаев). Тарковқа Григорий Шоқан жайын Драгомировтан басқашарақ баяндады (С.Мұқанов).

Басқару, билеу. *Елге басшылық ету, билігін жүргізу.* Ел басқарған адамның басындағы аса зор қайғы - сол елді өз соңына ерте алмаса, қайғының үлкені сол (С.Бақбергенов). Жазғаным елді біраз *билегенім*, Әйел мен кедейлерге теңелдің деп, Оларды өрге қарай сүйрегенім (С.Сейфуллин).

Басқыш, саты. *Жоғары шығуға, төмен түсуге арналған арнайы текпішек.* Биік *басқышы* бар үйге келгенде оның қақпасы таныс сияқты болды (Х.Есенжанов). Ілияс жүгіріп барып, *сатымен* төбеге қарай шықты (Ғ.Ахмедов).

Баспалату, бастырмалау, төпелеу. *Сөзді дамыл таптырмай үсті-үстіне жаудыру, ұрғылау.* Мариям - бір ауыз сөз айтсақ, он ауыз сөзбен *баспалататын* кісінің түрі (Б.Майлин). Қасболатты бір арықша қара торы әйел қуып жетіп, үсті-үстіне *бастырмалата* сөйледі (Т.Ахтанов). Нұғыман бұл желдірмені желісін үзбей, аяғына жеткенше *төпелеп* айтып шықты (Қ.Сатыбалдин).

Баспана, үй. *Адам тұратын мекен-жай, тұрақ.* Ішіне темір пеш орнатқан киіз үйлер - малшылардың *баспанасы* (Т.Әлімқұлов). Нарынқолда шатырлы *үйлер* көп деп естимін (Б.Соқпақбаев).

Бастанғы, бастан. *Үйде қалған қыз – келіншектердің бас қосып, ас әзірлеп, ойын – сауық құруы.* Тоғжан үйінің үлкендері жүріп кеткен соң құрбылары бастанғы істетіп жатыр (М.Әуезов). Қалқаман бастан қыл деп қызға келді, азар

болса бір тоқты шығын келер (Шәкәрім).

Бастаңғышыл, бастаншыл. *Бастаңғы ұйымдастырғыш.* Ол кезде жастар бастаңғышыл болатын. Шешесі қыдырмашыл болса, қызы бастаншыл болады (А.Жүнісов).

Бастапқы, әуелгі, әдепкі, алдыңғы, тұңғыш, ілкі, алғашқы, басқы. *Бұрынғы, осыған дейінгі, бірінші, ілгері.* Бірінші оқу жылының *бастапқы* айларында - Жарқын өзінің ұғымталдығымен, сабырлы тәртібімен көзге түскен (Н.Ғабдуллин). *Әуелгі* кезек менікі, соңғы кезек сенікі, қалаған жерден атамын (Ер Тарғын). Қыздың өңінде *әдепкі* реніштің ізі қалмаған (Т.Ахтанов). *Алдыңғы* арбада қалғып отырған Бейсен теңселе түсіп, құлай кетті (Ғ.Мұстафин). Шоқан қазақ халқының *тұңғыш* ағартушы қайраткері және саяхатшы ғалымы (М.Ақынжанов). *Ілкі* уақытта станциядағы әскерлік бөлімде емші болушы еді (С.Мұқанов). Оқу айының *алғашқы* күндері өзінің думанымен білінбей сырғып өтіп жатты (Н.Ғабдуллин). Бұл жәндіктер палеозойдың ең *басқы* кезінде, кембри дәуірінде болған еді (А.Машанов).

Басты, негізгі, маңызды, түбірлі. *Шешуші, мәні бар, ең қажетті.* Бұл өнер осы шыққан биігіне дейін *басты* үш түрлі творчестволық жеңісті басынан кешіргенін көреміз (С.Омаров). Алтынсарин осы бағытта әдебиетті *негізгі* құрал ретінде пайдаланды (“Қазақ.мект.»). Мен сізге аса *маңызды* бір жауынгерлік тапсырма бергелі отырмын (С.Сейітов). Тың тақырыбы - жазушылар үшін де *түбірлі* тақырыптардың бірі (Ғ.Мүсірепов).

Бастықтыру, жаттықтыру, көндіктіру, жуасыту, үйрету, жөндіктіру. *Бас білгізу, дағдыландыру.* Асау байталды арбаға жегіп *бастықтырып* та аламыз (Т.Ахтанов). Көк серкенің басына өкпе байлап, бір емес, бірнеше рет жіберіп, ителгіні әбден *жаттықтырды* (С.Бегалин). Асау биелерді, құлындарын ұстап байлау, саууға *көндіктіру* өте қиын («Лен.жас»). Әйтеуір Сәлменді *жуасытқан* абақты емес, Григорий болды (Б.Тілегенов). Раушанды жұмысқа *үйретсе*, ешкімнен де кем істемейді (Б.Майлин). Ал енді сен бала, бір жеті болып, құла жабағыны әбден *жөндіктір* (“Лен.жас.»).

Басшы, бастаушы, басқарушы, бастық, жетекші. *Ұйымдастырушылық қызмет атқаратын ресми адам.* Колхоз *басшылары* ымырт жабыла атқа қонып, сиыр фермасына бет алды (Ж.Тілеков). Топты *бастаушы* көркем әйел Сарыбалаға құшағын жая келіп амандасты (Ғ.Мұстафин). Байсымбек үлкен бір мекеменің *басқарушысы* екен («Лен.жас»). Жиылыс тараған соң оны күткен адамдарды *бастыққа* жібере бастады (І.Жансүгіров). Жігерлі де зерек Сындыбала звено *жетекшісі* болып тағайындалды (К.Баялиев).

Басымырақ, басыңқырақ. *Артығырақ, күштірек.* Кітап пен шындықтың ызбарынан өз ызбары басымырақ (Ғ.Мұстафин). Әрине, пленумда сөйлеген сөздің маңызы да, салмағы да басымырақ (З.Шашкин).

Басыну, иықтау, иектеу. *Еңсесін көтертпеу, үстемдік көрсету.* Елді *басынып*, асқақтап кеткен Мырзабек атына мініп, шаба жөнелді («Қаз.әдеб.»). Бұл енді сүйтеді! Бұрынғы *иықтауы иықтау* ма, енді мүлде басынады (Д.Әбілев). Кәрілік *иектегенде* адам әр нені ойлай бере ме деймін (А.Сейдімбеков). Маруа өз дегенімен әлек боп, *иектеуін* қоймады (А.Байтанаев).

Басыңқы, басық, басылыңқы. *Бәсең, жабығыңқы, солғын.* Сұлтанмахмұт күннен күнге жүдеп, көңлі басыңқы тартып барады (Д.Әбілев). Бірақ сендер аспайсындар сабадан, басық көңіл бұрылып тек жағадан (Т.Нұрмұхаметов). Будандық бірінші ұрпақта рецессивті белгілер жойылып кетпейді, тек басылыңқы күйде болады (Жалпы биология).

Басып- жаншылу, езіліп – жаншылу. *Аяусыз жазалауға ұшырау, қуғын – сүргін көру.* Аяусыз басып – жаншылған, айдалып, қуғындалған жастардың сол бір бейбіт шеруінің жаңғырығы бүгінге дейін жұрт санасында («Егемен Қазақстан»). Езіліп – жаншылған пролетариат тарихта тұңғыш рет өзінің дербес марксистік партияның басшылығымен революцияға араласты («Қазақстан комм.»).

Батагөй, батагер, баташыл. *Аузы дуалы бата бергіш.* Бабаназар Абылайдың әрі батагөйі, әрі көріпкел сәуегейі болған екен (С.Мұқанов). Қайран анам қайдасың, батагерім, ырысым (С.Мәуленов). Баташыл бабаң тұрып қол жайды ма оятқан ойды, қырды зеңбірекке («Егемен Қазақстан»).

Батагөйлік, баташылдық. *Батагөй болушылық.* Бұл, әрине, оқырманның әдебиетке сүйіспеншілігінен, батагөйлігінен туған пікір (У.Умаров). Жігіт ағасының мұндай баташылдығы сүйсіндірді («Жалын»).

Баталасқызу, баталастыру. *Екі жақты бір – бірімен серттестіру, уәделерін алдырту.* Екі жақтың басын қосып, құран оқып баталасқызды (Түсіндірме сөздік). Қарабастың кедейлерді баталастырғаны жайлы жанжал іздеп жүрген Жүгенбайдың мінезін жасырмады (К.Оразалин).

Батыңқырау, батықтау. *Сұғыныңқырау, ішке қарай кіріңкіреу.* Қарға батыңқырап қалған шаңғыны мұрындық жіппен тартып, суырып алды (О.Бөкеев). Оның ортасы батықтау, доғалдау иегі көтеріле түсті де, жинақы еріндері тымырая қабысты (Т.Нұртазин).

Батылдандыру, өжеттендіру. *Қорықпайтындай ету.* Киіз үйдің

мандайшасынан көрінген жарық Бәукенді батылдандырды (Р.Әбутәліпов). Бойын билеген қуаныш сезімі Шолпанды өжеттендіріп жіберді (Б.Соқпақбаев).

Батылданыңқырау, өжеттеңкіреу. *Батылдана түсу.* Қызбен екінші жолғы кездесуде мен де батылданыңқырадым (Н.Ғабдуллин). Белан айтқандай, сен контрреволюциянды әрмен алып кет, - деді Паромонов өжеттеңкірей сөйлеп (Х.Есенжанов).

Батылсыну, өжетсіну. *Батыл болғансу.* Бұрын батылсынып жүретін Төрегелді дәл осы жолы Ақмоншаққа тура қарай да алмады (М.Иманжанов). Мен – ақ барайыншы атқа мініп, сойыл алып, - деді өжетсінген өткір көзді аққұба жас азамат (Ә.Көшімов).

Батпақ, саз, қопа, томар, ми. *Суға езіліп лайланған, шалшықты жер.* Жер батпақ, адам аяқ басуға жиренеді (Б.Майлин). Сонда да етігінді шеш, табаның саз көрінеді (“Қаз.әдеб.»). Қыз білек қоға, қулы көл, қасқыры қайсар, қабаны өр, Қамысты *қопам* ну, дүлей (І.Жансүгіров). Бақтыбай көші ағашы көп, суы мол *томарға* кеп аялдады (С.Жүнісов). Екі түйенің біреуі *миға* бата берген екен (З.Иманбаев).

Батыл, өжет, өткір, жүректі, өтті, бетті, өр, тәуекелшіл. *Еш нәрседен тайынбайтын, қорықпайтын.* Қоспаны Балқожаның еді *батыл*, Жаулардан ауыл кегін алған ақыр (А.Нұртазин). Дәрібек өте *өжет*, батыл жігіт болатын (Қ.Тұрсынқұлов). Оқыған, әрі *өткір* қыз Мәмбеттен сескене қоймады (Х.Есенжанов). Сондай жортуылда қаптаған жаудан қайтпайтын Нұрболдай *жүректі* адамды көрген емеспін (Қ.Жұмаділов). Несіпбай батыл, *өтті* жігіт еді (Ауызекі тіл). Қайша - тілді де *бетті* әйел, бұл жолы шын ерлік жасады (“Лен.жас.»). Ол көздегеніне жетпей тынбайтын *өр*, алғыр бала боп шықты (З.Серікқалиев). Аламын деп Лағылды, Алтын бастар қағылды. *Тәуекелшіл* жастық да, Тауы қатты шағылды (Қ.Мырзалиев).

Батылдық, өжеттік, өткірлік, жүректілік, беттілік, өрлік. *Еш нәрседен тайынбаушылық, қорықпаушылық, жау жүректік.* Дауысында сенімділік пен *батылдықтың* үні аңдалады (М.Қаратаев). Тұлғасында, жүзінде адамды еріксіз тартатын *өжеттік*, батырлық белгісі бар сияқты (Б.Тілегенов). Ғанидың бойында алғырлық та, *өткірлік* те бар еді (Ш.Өтепов). Даңқты ұрыстарда Талғат Бигелдинов көптеген қаһармандық, *жүректілік* көрсетті (С.Бақбергенов). Жаяу Мұса оның тапқырлығына, *беттілігіне*, шыншыл өлеңіне қуанды (Д.Әбілев). Ұрыспаймын, сескенбе, Ұнатамын *өрлікті* (Қ.Бекхожин).

Бау, бақ. *Әр түрлі жеміс ағаштары мен гүл егілген көлемді жер.* Бау, бағымыз қандай еді, түк қалдырмай тонады (Ш.Хұсайынов). Колхозшылар бақша, бақ шаруашылығымен айналысуға ұйғарды (С.Жортанов).

Бауыздату, бауыздатқызу. *Пышаққа шалдыру, сойғызу.* Майасар сары ала өгізді жығып салып бауыздатқалы жерінде ұсталыпты (А.Хангелдин). Өзіңнің қолың батпаса, қасқа өгізшені Мыңжасарға бауыздатқыз, - деді інісіне («Жұлдыз»).

Бауырмал, туысқаншыл, туысшыл, бауырсақ, үйірсек, қарындасшыл, ағайыншыл. *Өзім дегенге жанын беретін жақынышыл.* Мағауия ерекше адамгершілігі бар, өте бауырмал (М.Әуезов). Әлімхан әрі туысқаншыл, әрі балажанды адам еді (Ж.Жұмақанов). Е, өзің емес пе туысшыл, шақырып жүрген (Х.Рахимов). Өз шешең - бауырсақ, өгей шешең - сарымсақ (М.Әлімбаев). Қыз атаулы шешеге үйірсек келеді ғой (О.Сәрсенбаев). Бай боламын деген жігіт айырбасшыл келеді, Адам болайын деген жігіт қарындасшыл келеді (Мақал). Ат арқасына ер батса, аяңшыл болады, Ерге жаттың тізесі батса, ағайыншыл болады (Мақал).

Бауырмалсу, туысқансу. *Ағайын болғансу.* Сенің жалған бауырмалсығаның өзі маған өтіп барады,- деді Досбол (М.Ақынжанов). Ол арып – ашып туысқансып келгенде Битабар бір ай паналата алмапты – десе өлім ғой (С.Шаймерденов).

Бауырсыз, туыссыз. *Туысы жоқ.* Бауырсыз, жанашарсыз жалғыз қалған адамға ұқсаймын (Қ.Қаназов).

Бауырсырау, туысқансырау. *Бауырын аңсау, бауырын сағыну.* Наталья алғашқы кезде інісіне бауырсырап көріскенмен, артынан оншалық құрақ ұша қоймады (С.Мұқанов). Енді туысқансырай қалыпсындар ғой, - деді де күміспен зерленген шапанын иғына ілді (А.Сатаев).

Баяғы, бұрынғы, ертедегі, ежелгі, заманғы. *Ең алғашқы, ілгерідегі.* Ел баяғы ел емес, жаңа қоғам, жаңа адам (І.Жансүгіров). Бұл қазақтың бұрынғы сөздері болушы еді (С.Сейфуллин). Ең алғашқы сөздікті V ғасырда, ертедегі гректер құрастырған (Ғалам ғажап). Әрбіреуімен ежелгі танысындай-ақ күліп амандасты (Н.Ғабдуллин). Құл - заманғы “құдайлардың моласын да Мошқап біліп, сырын ашқан боласындар (Х.Ерғалиев).

Баянды, түбегейлі, түпкілікті. *Орнықты, тұрақты, негізгі.* Зәбір көргендерге бұл қоныстары да баянды болмады (А.Машанов). Жәукеннің

Оспанды қалың малдан қыстамауының *түбегейлі* себебі де бар (С.Омаров). Бізге *түпкілікті* мекендейтін ел керек қой (Ғ.Сыланов).

Баяулату, бәсеңдету. Жай қимылдату. Көздің қауытуын баяулату үшін йод препаратын қабылдау дұрыс (М.Исабаев). Табысқа мастануға, екпінді бәсеңдетуге болмайды (Ж.Арыстанов).

Баяулатыңқырау, ақырындатыңқырау. Сал-пәл баяулату. Жеңіл автомашина екпінді жүрісін кенет баяулатыңқырап, жол шетіне кілт тоқтай қалды (З.Шашкин). Үрдіс жүрісті поездің өз ырғағын өзгертіп ақырындатыңқырау ой жібін үзіп жіберді (С.Шаймерденов).

Баяусыну, бәсеңсу. Саябырсып қарқыны қайту. Жай кезде жүрсе де ақын баяусынып, келгенде шын шабыты бұрканады (Қ.Жұмалиев). Жанжал отбасы айналасында бәсеңси қоймай, жел үрлеген жалындай насырға шапты (Ж.Жұмаханов).

Баяулау, жайлау, ақырындау, сылбырау, самарқаулау, митыңдаған, мимырттау, бәсеңдеу. Жылдам емес, мардымсыз, өнімсіз. Өзімді жазықты жандай сезініп, ауыз үйге ақырын *баяулау* ғана кірдім (Ә.Сәрсенбаев). Қазір толқын да бастапқыдай емес, *жайлау* (Р.Райымқұлов). Еркін *ақырындау* жүріп денесін бекітіп алайын десе, Сейітқалидан қалып қойып адасатын сияқты (Ғ.Мұстафин). Аяқ алысы *сылбырлау* жас жігіт, қазақша тілдесіп көріп едім, өзбекшелеп қоя берді (Қ.Сатыбалдин). Жирен айғыр боз аттың соңынан *самарқаулау* шоқырақтап бара жатты (Ж.Нәжімеденов). *Митыңдаған* өгіз шананың жүрісінде не береке бар дейсің? (С.Ғаббасов). Көк есектің *мимырттау*, шабан жүрісі өнбей қойды (“Лен.жас.»). Атыс мүлде тоқтап қалған жоқ, әйтсе де манағыдан гөрі тартыс *бәсеңдеу* (Ж.Саин).

Бәйге, сыйлық, жүлде. Жарыста үздік шыққандарға берілетін сый-сыяпат. “Осындай қарақшығаң жеткен аттар ғана ең бірінші *бәйгені* алады (С.Сейфуллин). Үлгілі еңбегі үшін жылма-жыл *сыйлық* алу да Ахметтің әдетіне айналған (С.Алдабергенов). Кішкене қыз олимпиадаларға қатынасып, *жүлде* алып жүрді (С.Мыңжасарова).

Бәлденгіш, бәлсінгіш, бұлданғыш, бұлданшақ. Өзінің көкірегін көтеріп, асыра бағалағыш. Дүниенің төрт бұрышын өзі ұстап отырғандай бәлденгіш еді (М.Сатыбалдиев). Сөйте тұра неге бәлсінгіш болып шікірейе қалғанын білмеймін (Н.Серәлиев). Көршің барып тұрған бұлданғыш екен («Жұлдыз»). Аса бұлданшақ болмаса да, өзіне тән өрлігін жасыра білетін адамдар секілді өз ортасының қолпаштауына кет әрі емес – ті («Мәдениет және тұрмыс»).

Бәлденушілік, бәлсінушілік. Бұлданушылық. Өз бағасын, құнын

арттырушылық. Осы ой көкірегіне ұялап алған соң, оған бір паңдық, бәлденушілік пайда болды (С.Баязитов). Қаллекей сараң сөйлеп, көп тыңдайтын адам болғанымен көпшілік өтінсе, бәлсінушілікті де білмейді (С.Шаймерденов). Ол жаратылысынан бұлданушылықты, менмендікті білмейтін, барынша кішіпейіл жан еді («Қаз.әдеб.»).

Бәлеқор, жалақор, бәлеқұмар, пәлеқор. *Пәле іздегіш, шатаққұмар.* Біреулер Жәлелді *бәлеқор*, арызшыл деп те атайды (А.Тоқмағамбетов). Бұл жігіттің өзі тәртіп бұзғанымен қоймай, *жалақор* да екен (Р.Райымқұлов). Сөзқұмар, *бәлеқұмар*, Баймұрындар аз ба (М.Әуезов). Ол “Қу жауырын Әбділдаң деп аталатын *пәлеқор* бидің бірі болатын (М.Әуезов).

Бәлеқорлық, жалақорлық, пәлеқор-лық. *Бәле қуғыштық, жала жапқыштық, пәле іздегіштік.* Жиренше шешен Жәнібек ханмен айтысқанда халық Жиреншенің ақылды сөздерін мақұлдап, ханның *бәлеқорлығын* мазақ етеді (ҚазССР тарихы). Мен оның бір қойын да жегем жоқ! Бұл неткен *жалақорлық* (Ғ.Қабышев). Тап мұндай *пәлеқорлыққа* барады деп ойлаған жоқ (М.Хасанов).

Бәрекелді, бәлі. *Мадақтау, қошеметтеу мағынасын білдіретін қошемет сөз.* *Бәрекелді*, маған бір үлкен керек жері осы еді! (С.Шарипов). Оған Белгібай қымызшы қошемет көрсетіп: - О, *бәлі* - деді (І.Жансүгіров).

Бәсеке, жарыс, күндес, бақас, бақталас. *Көре алмаушылықтан, қызғаныштан, күншілдіктен туатын өзара егес.* Оразбай, Жиреншелер де Абаймен қас, *бәсеке* болғандықтан, Абай сөзін әсте ауызына алыспайды (М.Әуезов). Айбаршамен *жарысқа* түсем деген ой Сырбайдың үш ұйықтаса есіне келмеген (С.Мұқанов). Бір-бірімен *күндес* байдың көшірі де күндес (І.Жансүгіров). Ожар Қоспан қашаннан бері Қаратазбен *бақас* (Ә.Нұрпейісов). Қодар өзінің *бақталасы* Қозымен қыз үшін ашық майданда жан қиып күресе алмайды (М.Әуезов).

Бәсекелесу, жарысу. *Күш сынасып, сайысқа түсу, өнер таластыру.* Мектепті “үшң пен “төрткең ғана бітірген Сәлкеннің олармен *бәсекелесуге* шамасы келмеді (Н.Баяндин). Шешендікке, Қаныпез ерлікке Базаралымен *жарысам* деген басым жоқ (М.Әуезов).

Бәсекешіл, бәсекелескіш. *Бәсекелесуге құмар.* Түрік пен Қырым бойы бәсекешіл (Ғ.Молдабаев). Ежелден бәсекелескіш жаулары Қазан мен Қырым хандықтары да бет алып кеткендей (І.Есенберлин). Күндеген күнде қызған бәкешіл, намыстан жүруші еді аз – ақ өлмей (И.Байзақов).

Бәсең, нәзік, солғын, көмескі. *Анық, айқын емес, кұңгірт.* Бұқа мойын семіз бәйбішемен сүйісіп жатқанда, екінші жағынан біреу келіп, *бәсең* дауыспен құлағына сыбырлады (Б.Майлин). Менің құлағыма біздің ауылда жоқ бір *нәзік* дауыс естілді (Ү.Уайдин). Бектас пен Әміржан *солғын* дауыспен екі ауыз тіл қатысты (А.Байтанаев). Әкесінің күн өткен сайын *көмескі* тартып бара жатқан бет-бедерін көзіне елестетеді (З.Қабдолов).

Бәсеңсіту, бәсеңдету. *Бәсең еткізу.* Осы кемшілік шығарманың жүрек тебіренетік әсерін белгілі дәрежеде кемітетін сияқты (М.Қаратаев). Күн көк нұрын бәсеңдеткен кезде қос маңы қыбырлаған сиырға толды (Б.Майлин).

Бебеулеу, беу – беулеу. *Бебеу қағу.* Қолының ауырғанына шыдамай, бебеулеп зарлады (М.Мақатаев). Құспады, құр лоқсыды, беу – беуледі, ербеңдеп екі қолы кезек – кезек (Д.Еркінбеков).

Беделді, абыройлы, өтімді, ықпалды, мәртебелі, мерейлі, сыйымды. *Қадір-құрметке бөленген, сыйлы.* Аудан жұртшылығына *беделді* Әшір бұл жолғы сөзін бір ғана мақтаға арнады (Алғы шептегілер). Айсұлулар да астықты төкпей-шашпай жинап алып, *абыройлы* болғысы келеді (Ә.Әбішев). Оның сөзі қырдың қазағы түгіл, дуанның ұлығына да *өтімді* (І.Жансүгіров). Өз ортасына *ықпалды* Лиза өз ұсынысын өткізді (С.Мұқанов). *Мерейлі* еңбегімен көпті қуантып жүрген озат тракторшы бұл тұста жол тартып еді (Т.Қауыпбаев). Жаңа түскен келіншектің ауыл үйге *сыйымды* болуы абысын-ажынға байланысты (Ә.Нұрпейісов).

Беделділік, абыройлылық, өтімділік, ықпалдылық. *Жүрген-тұрған, қызмет істеген жерінде сыйлы болушылық.* Біз балалардың: “Біздің папамыздың қолынан бәрі келеді, - дегенді мақтанышпен айтатынын естиміз. Зор *беделділіктің* белгісі емес пе? (Семья тәрбиесі). *Абыройлылық* адамның маңдайына жазылып қойылмаған (“Лен.жас.»). Өзінің *өтімділігін* байқағаннан кейін Жұмабек енді бұрынғыдан да еркінсіді (Т.Ахтанов). Гагарин атындағы клуб өз *ықпалдылығымен* ерекше көзге түсіп келеді (“Лен.жас.»).

Бедерлену, безендірілу. *Сәндетіп көркемделу, өрнек салдыру.* Жаңа үйлер қолға алынды жеделденіп, салындысансыз айшық бедерленіп (С.Дайырбеков). Директор әсем безендірілген жарнаманы көрсетіп, чемпионатқа қатысқандарды атады (М.Тәнекеев).

Бедерлендіру, безерлендіру. *Түрлендіріп бедер салдыру.* Сонша қилы суретті қалай салған безендіріп (Ғ.Орманов). Түрлендіріп әсем безерлендірген өрнектері көз тартады (С.Бегалин).

Бедірейісу, безірейісу. *Міз бақпай сағырасу.* Енді екі зәрлі жылан арбасып қалғандай, көздерін қадасып алып, бедірейісіп қатып қалды (Ғ.Мүсірепов). Екеуі түнеугі өлік үстіндегі ызғарлы қарастарын қайталап, бір – біріне безірейсе қалды (Ә.Сәрсекбаев).

Безбүйрек, безөкпе. *Ешкімге жібімейтін қатыгез.* Ол безбүйректен түңілгем, өзімді жауып қоюдан тайынбайды (Ғ.Мұстафин). Кемшілігі, олқылығы бар шығар айт, бірақ Тереховты безөкпе деуге кімнің аузы барады («Лен.жас»).

Бездіру, бостыру. *Аулақтатып қашыру.* Байыңның жауыздығы елді өзінен бездірді (Ж.Аймауытов). Монғолдар соңдарынан қалмай қуып, қалаларын қиратып, жұртын бостырып жіберді (І.Есенберлин).

Бездірту, бостырту. *Бір жерден екінші жерге еріксіз қашырту.* Жер көксеген аттар кейін қарай қашпай, алға безліртіп, қыз төңірегіне бұрыла береді (Қаз.ертег.). Қоңыз тергізіп, шөп қаузатып, бастыртқан жайы белгілі (Ғ.Қайырбеков).

Безектету, безілдету, бебеулету. *Күйісіп – пісіп шыжсалақтау, безек қақтыру.* Айшаның көрер көзге жер астында қалып бара жатқаны жанның бәрін безектетті (С.Ерубәев). Қыз баланы безілдетіп жылатты («Лен.жас»). Оташы мертіккенді бебеулетті (І.Жансүгіров).

Безектеу, безілдеу, тызақтау, быжыл-дау, шырылдау, шырқырау, дызақтау, дызалақтау. *Күйіп-пісіп шыжсалақтау, шыжсалақтау.* Мен ақтығымды айтып құр *безектей* бердім (С.Сейфуллин). Осы кезде қыз баланың *безілдеп* жылаған дауысы шықты (С.Алдабергенов). Мелдес ағаң аппақ болса, неменеге байбалам салып *тызақтап* жүр (С.Шаймерденов). Сіз, операция жасағанда *быжылдап*, Тыныш таппай шыжылдап, отырмайтын ба ек босағанда! (А.Тоқмағамбетов). Емшектегі баламның *шырылдаған* дауысы құлағымнан кетер емес (Ғ.Сыланов). Жас неме *шырқырап* қолды аяққа тұрсайшы (Ә.Ибрагимов). Менің *дызақтап* жүргенім сендердің қамдарың емес пе? (Б.Тілегенов). Елдің бірлік - ынтымағы ыдырады деп, *дызалақтап* жүргендер де бар (С.Омаров).

Безекті, безенді. *Әшекейлеп өрнектелген.* Әйел киімі көбінесе безекті матадан немесе жібектен, мақпалдан тігілді (ҚазССР тарихы). Зергерлер білезік, сырға, ер – тұрман безенді бұйымдарын жасады (Қазақстан тарихы).

Безелу, безенілу. *Сәнденіп көркемделу.* Көк пүліш камзолдың төсі неше түрлі асыл ілгек алқым баулармен безелген (Б.Майлин). Құйылған бағандары марамордан, сұлу үй безенілген сексен сырдан (Т.Жароков).

Безену, құбылу, құлпыру, жайнау, түрлену, сәулеттену. *Гүл-гүл жайнап көркею, неше түрлі түске ену.* Енді көрсем - бұ да сәндене киінген сұлу келіншектей *безеніп* тұр (С.Мұқанов). *Құбыласың, жайнайсың* Бұхардың қызыл пайындай (Қ.Райбаев). Туған жердің мұндай *құлтыруын* мен өмірімде көрген емеспін («Қаз.әдеб.»). Сіркіреп жауған жаңбырдан жеміс ағаштарының қалың жапырақтары да жасаңғырап, *жайнай* түскен (З.Жәкенов). Көктің көлін шебер қолдар, Өзгертіпті сәндеп *түрлеп* (С.Бегалин). Жылдар өткен сайын өмір өзгеріп, колхоз *сәулеттене* түсті (Жарық жұлдыз).

Безілдеуік, безілдегіш, безілдек. *Безек қағып зарлағыш, шырылдағыш.* Күйгелек күйкентайды, жалбаңдаған жапалақты, безілдеуік қараторғайды алыстан танып, күліп те алатын (З.Шашкин). Бұрын жалғыз сайраған домбыра, жеке сыңсыған сыбызғы, безілдегіш қыл қобыз бүгін басын біріктірді (С.Мәуленов). Көмір кенін басқаратын ағылшынның орынбасары – жылт – жылт етіп бір жерге тұрмайтын безілдек сары (Ж.Саин).

Бейбақтық, бишаралық. *Бейбақ болушылық.* Көңілге топырақ шашып тұрғанын білер ме, бейбақтық қой (М.Қаназов). Осы бір жалғыз сөз жетімдікті, бишаралақты жойып санамда «ана» деген ұғымды оятты (Қ.Салғарин).

Бейбастақтау, жүгенсіздеу. *Бетімен кеткен тәрбиесіздеу.* Шоферы боқтанпаздау, бейбастақтау біреу екен (С.Мұқанов). Жүгенсіздеу кеткен содырлардың желкесіне қылыштың жүзін жалаңдатыңдар (Х.Есенжанов).

Бей-берекет, қым-қиғаш, быж-тыж. *Қалай болса солай ретсіз, жәнсіз.* Су шаруашылығы бөлімінде судың, су құрылыстарын салатын қаржының жұмсалуды *бей-берекет* (Б.Қыдырбекұлы). - Мен одан жаңағы *қым-қиғаш* ұрыс ішінде адасып қалдым (М.Ғабдуллин). Басы таудай әңгіменің аяғы *быж-тыжға* айналды (Ғ.Мұстафин).

Бейбітшілік, тыныштық. *Ел арасындағы татулық, бірлік.* *Бейбітшілік* тілегіміз, Өссін гүлдей туған бала (М.Хакімжанова). Қазақ елі әр уақытта *тыныштықты* қорғайды («Лен.жас.»).

Бейқамсыздық, қаперсіздік, қаннен – қаперсіздік. *Бейқамсыз болушылық.* Оның себебі сол маңдағы әскеріміздің бейқамсыздығының салдарынан болды (Б.Момышұлы). Ішінде алтыны бар сандықты ашпай, үстіне отырып алған қаперсіздігіне көп күйінесің (М.Әуезов). Қаннен – қаперсіздікпен тамақтанып отырған дүр естілген тосын күлкіден селк етті («Қаз.әдеб.»).

Беймезгіл, мезгілсіз, бейуақыт. *Мезгілінен бұрын.* Сұлуды адам жаны қимайды екен, беймезгіл еске түсіп қинайды екен (Қ.Салықов). Алпыс жас

аяғына тұсау салар, мезгілсіз жүріп – тұру бәрі қалар (Шал ақын). Бейуақыт болғандықтан ба, әутеуір шығарып салушылар тіптен аз еді (Т.Әлімқұлов).

Бейнелеу, суреттеу, сипаттау, кейіптеу. *Біреудің кескін-келбетін, өмір көрінісін көркем образ арқылы кескіндеу.* Мынау ғажап суретті өлеңменен бейнелеп, өлеңменен өріп болар ме еді? (Ә.Сәрсенбаев). Мұрты едірейген түсі суық біреу екен, - деп ол келген қонақты *суреттеп* жатыр (А.Тоқмағамбетов). Мұғалима ақ Баянды *сипаттауға* кіріскен екен (Ө.Қанахин). Балаға, келінге тәлім айтып, ұстаздық етіп отырған ақынды *кейінтейді* (М.Әуезов).

Бейнелеуші, суреттеуші, сипаттаушы. *Бейнесін көрсетіп суреттеп беруші.* Халқы Абайды өз мүддесінің жақтаушысы, өз армандарын бейнелеуші деп жақсы көрді («Халық мұғ.»). Ыбырай табиғат бейнесін суреттеуші адам (С.Мұқанов). Сұрайды кейде достарым жарыңның жаз деп сипатын, Ондайға құлақ тоспадым, сипаттаушы емес сырқатым (К.Салықов).

Бейнет, мехнат, азап, тозақ, тепкі, кебеп, теперіш, құқай, көресі. *Адамның жанын қинайтын қиыншылық, ауыртпалық, зәбір.* Біз баспаған тау-тас, біз көрмеген бейнет жоқ (Ә.Бектемісов). Дүниеден аз мехнат көрген жоқпын (І.Есенберлин). Бұзауларды қолдан сүт беріп асыраудың азабы көп (Ә.Нұршайықов). Жолда қар бүгін де жатыр. Одан асу жағы тозақ (М.Әуезов). Көрген қорлық толып жатыр, сондай тепкінің астында жүріп қалай тозбассың (Жыл он екі ай). Бала қашып кетуге ана себеп, Бала үшін болады ана кебеп (Ш.Әбенев). Мен өмірдің теперішін көп көрген адаммын (Н.Ғабдуллин). Жасынан құқайды көп көргендікі ме, Майлық өзінен үлкен-кіші болсын, бетіне жасқаншақтай қарайтын (А.Нұрманов). Мен көресіні мына Қаленнен көріп жүремін ғой (Ә.Нұрпейісов).

Бейнетқор, бейнеткер, бейнеткеш, еңбекқор, еңбекқой. *Еңбек сүйгіш, еңбек құмар.* Сол қарттың өзі бір бейнетқор адам болса керек (Ә.Қалмырзаев). Күні-түні қорлық көріп, арып-талып, Шырқайды бейнеткер тап бойын жазып (Халық ақындары). Осынау бір бейнеткеш жандар енді табан астына тас өре бастаған (Х.Ерғалиев). Нұрақын - осы ауылдағы ерекше бір еңбекқор, өнерлі адам (Б.Соқпақбаев). Қазақтың алғашқы еңбекқой оқушылары орыс тілін де тез игерді (Айқап).

Бейнеттену, еңбектену, азаптану, мехнаттану, машахаттану. *Еңбек етіп, іздену, әрекеттену.* Сайдалы бір жағында бейнеттеніп жатқандарды, бір жағында бұлдырлап тұрған тамдарды көрді (С.Шарипов). Кедейлік өзін еңбектеніп тырбыңбасаң, желкеңе онан сайын міне түсетін көрінеді (Ж.Қосыбаев). Бұл асауды қанша жыл азаптанып үйрете алмаған соң, амал жоқ, сатпақшымын (С.Мұқанов). Мехнаттана жүре жүкті арнаулы жеріне жеткізіп

жатады (Т.Нұртазин). Біздер біраз оқыған соң бұрынғы *машақаттанған* күндерімізге қарағанда көзіміз ашылды (С.Торайғыров).

Бейімдегенсу, икемдегенсу, ыңғайлансу. *Бейімдеген сияқтану.* Осы әдіс басшылардың «бұқарашыл» тон киіп, пролетариатқа бейімделгенсіп алдауы еді (С.Мұқанов). Олар бұл жазуды өз тілдерінің ерекшелігіне саралай салалап, соған икемдегенсіп қолданып отырған («Жұлдыз»). Әйел іңгір асын ыңғайлансып ас үй жаққа шығып кетті (Е.Мырзахметов).

Бейімделгіш, икемделгіш. *Ыңғайына көнгіш.* Көптеген балықтар су ішіндегі жағдайға бейімделгіш келеді (Т.Мұсақұлов). Баланың организмі кез келген нәрсеге икемделгіш өте нәзік екені белгілі («Лен.жас»).

Бейімделу, икемделу, ыңғайлану. *Икемді қалыпқа келу.* Адамдар ұтылар жағына, жеңілер жағына өзі бейімделе береді (Ғ.Мүсірепов). Қыздың қолынан ұстап, өзіне қарай тартып еді, табан тіреп тұрып алмай икемделе берді (З.Ақышев). Ыңғайлан әменгерің секілденіп, болып тұр Боқыш Боқыш қудың жатқан азар (Базар жырау).

Бейімсіздік, икемсіздік. *Бейімсіз болушылық.* Іс үстінде қайсыбір мамандардың тандаған кәсібі саласында икемсіздігі, бейімсіздігі байқалып жүр («Лен.жас»). Өзінің икемсіздігімен, дөрекілеу жүріс – тұрысымен Люда қыздан гөрі ер балаға көбірек ұқсайтын (Ә.Әлімжанов).

Бейімдету, икемдету. *Сәйкестіру, жақындату.* Дәл осы совхозды соған бейімдеткен екен ғалым (С.Хайдаров). Әкесі оны адамдармен жақындасуға сырласуға икемдеткен еді («Егемен Қазақстан»).

Бейімірек, икемдірек. *Сәл-пәл икемді болушылық.* Бертін келе Меруерттің көркем сөз оқуға бейімдірек екені байқалып, ол осы жолға түсті («Қаз.әдеб»). Нәркестен көрінді оған икемдірек, пәк қызға жалынғандай кім телмірмек (Ж.Өмірбеков).

Бекемделу, мығымдалу, нықталу. *Нығаяу, күшею.* Ажар Нұртай туғалы бұрынғыдан да бекемделе түсті (Ә.Кекілбаев). Иықты, сүйегі мығымдалған Қасболат Қоспанға төменнен жоғары қарайды (Т.Ахтанов). Молдасын құрып нықтала отырды да, домбыраны алып, тиегін жөндеді (Ж.Еділбаев).

Бекемдену, беріктену, мығымдану. *Мықтыланып ширау.* Сол майда демнен денесіне күш тарағандай болып, рульдегі қолы бекемдене берді (Ж.Жұмаханов). Орасан зор беріктенген қойманың төбесі құлап, қазақ жігіті ажал құшты («Түркістан»). Ол екеуінің қарым – қатынасы күннен – күнге мығымдана түсті (Г.Бердияров).

Бекер, жалған, өтірік. *Шындыққа жуыспайтын, рас емес.* Осы сөзі бекер де артық. Фактіні жеткізіп қана қоюы керек еді (З.Шашкин). Сіздің баяғыдан бері айтқаныңыз *жалған* боп, ондай іске барамын десеңіз, өзіңіз білесіз (С.Мұқанов). Бұл арада Науанның *өтірік* айтуы мүмкін емес (С.Жүнісов).

Бекілу, бекіну, беріктелу. *Орнығу, орналасу.* Аталы Қазақстан ел боп туып, ірге қалап бекілгені (Жамбыл). Ақыры құтылуға мүмкіндіктері болмаған соң бір жерге бекініп жаумен айқасуды ұйғарды (Қ.Қайсенов). Идеяға беріктелу болғаннан соң мен дереу политрук болып алдым (Қ.Аманжолов).

Бекіндіру, орнықтыру. *Тұрақтандыру, орнына келтіру.* Ашық далада бетпе – бетке төтеп бере алмасын біліп Айдарлы хан бар әскерін Аяз қалаға, қамалға бекіндірді (Т.Ахтанов) Осындай тұста жазылған «Абай жолы» ұлттық сана – сезімді орнықтыруда орасан қызмет етті (С.Абдрахманов).

Бекінісу, орнығысу. *Бірігіп бекіну, жайғасу.* Осында бекініскен бір топ сарбаз көрінді түн бөктерлей келе жатқан (С.Мәуленов). Бұлар үсті жасыл матамен жабылған столға барып орнығысты (Н.Ғабдуллин).

Белбеу, белдік. *Киім сыртынан буыну үшін былғарыдан жасалған бұйым.* Мәншүк жаралы аяғын орап, қайыс *белбеумен* тас қып байлады (Ол күндер). Ол тік жаға гимнастеркасын жалпақ қайыс *белдікпен* буынып алған (Ғ.Сыланов).

Белгі, ишарат, ишара, нышан, тұспал, нышана. *Айтпақ ойды жорамал, болжам арқылы білдіру.* Үйдің сыртындағы тоғайға қарап ит үргені екі жас әйелге *белгі* болды (М.Әуезов). Құрмаш әке сөзіне қосылатынын басын ие изеп *ишаратпен* білдірді (Ә.Әлімжанов). Ол “үндеменің дегендей *ишара* жасады (Ә.Нұршайықов). Кемпір-шал мұны жақсы тілектің *нышаны* деп түсінді (Ә.Әбішев). Ащы айтсын, ашық айтсын - бұл екеуінің *тұспалы* жарысқа келгендей (Б.Әбдіразақов). Бұл қауымға жаңа толқынның келіп қосылуы жақсы *нышана* деп қараған жөн (С.Мәуленов).

Белгілірек, танымалдау. *Атақтырақ.* Жәрменке басындағы барлық болыстан беделі артқан белгілірек болыс осы болатын (М.Әуезов).

Белгісіз, неғайбіл, екіталай, екі ұшты, екі ұрық қарап. *Істің жүзеге асу-аспауы беймәлім, күмәнды, дүдәмал.* Листовканың Федороваға кім арқылы келгені маған күні бүгінге дейін *белгісіз* (С.Көбеев). Ақбоздың ноябрьдегі үкіметтің айналма бәйгесіне қосылу-қосылмауы *неғайбіл* боп тұр екен (Т.Әлімқұлов). Жаудың шебінен өтіп, барлаушыларға самолеттің жету-жетпеуі *екіталай* (К.Әбдіғапаров). Шыңғыс Абайға кейіп: “*екі ұшты* сөзіңді қойып турасын неге айтпайсың?ң - деді (С.Мұқанов). Оқуға қайтар қайтпасы *екі ұрық* екені есіне түсіп, Жарболдың іші удай ашыды (Ғ.Орманов).

Белгісіздік, беймәлімділік. *Белгісіз болушылық.* Тосын жайлар, белгісіздік көлбеген, тылсым сыры сонда ертеңгі қызықтың (С.Жұмабеков). Сырыңды айтып жақынға шақырмаймын қайғыны тек беймәлімдік қинайтыны сол ғана («Жұлдыз»).

Белдесу, тартысу, тіресу. *Біреумен біреу қақтығысу, арналысу, егесу.* Ыбырайдың аузын аштырмаған Етекеңмен кім *белдесер* деседі ел (С.Бегалин). Іргелі елмен *тартысу* қайткенмен оңай жұмыс бола алмады (И.Байзақов). Мә саған! - деп бұқаша *тірескен* екеу төмпештесіп жатыр (Ж.Арыстанов).

Белес, белең. *Бір – бірімен жалғас жатқан биіктеу дөңес жер.* Алдағы бір белеске көтерілгенде әріректегі саян тұстан екі киіз үй көрінді (С.Мұқанов). Дөң жайлаудың кер белеңін өрмелеп келе жатқанда, Бақтығұлдың бойына тың қайрат жиналды (М.Әуезов).

Белесті, жонды, қырқалы. *Белесі көп.* Жерінің батыс бөлігі белесті жазық, солтүстігі шағын бұйратты жазық дала (М.Ахметов). Оңтүстікке қарай көлбеп жатқан жер беті ойлы – қырлы шошақ төбелі, белес – белес жонды, қырқалы келеді (Б.Момышұлы).

Белсену, құлшыну. *Бір нәрсеге жанын салу, аянбай, жігерлене кірісу.* “Колхоз малы - өз малымң - деп, Есіркеп Бекқожаев *белсеніп* шықты (“Қаз.әдеб»). “Кәне, тағы да күресесің бе?ң - деп *құлшынамын* (С.Сарғасқабев).

Белуарлау, белдемелеу, белшелеу. *Белуардан келу.* Белшесінен келу. Омды қарды белуарлап, бір шақырымдай жүрген шығармыз (Н.Әбуталиев). Бұл тазылар ұртына тісі біздей шаншылып жүрген түлкілерді белдемелеп тістеп, сілкілеп өлтіреді (С.Мұқанов). Жұрттың көбі бекерге даурығып, пайда келтірудің орнына зиянға белшелейді (Т.Нұртазин).

Бертіндегі, жуықтағы, жуырдағы. *Бертін уақыттағы.* Тарихи уақиға ізі суымаған бертіндегі дәуірде өтетін болса, оны жырлау оңай (Е.Ысмайылов). Жуықтағы сіздің апаңыз осында болып, біздің үйге қонып кеткен (С.Омаров). Жуырдағы берген уәдесімен Жәукен бізді күтіп алды («Жалын»).

Бері, бермен. *Әрі сөзіне қарама – қарсы, жақын, жуық.* Балалар, бері келіңдер (Ауызекі сөз). Әй, сен бермен қарашы (Т.Ахтанов).

Берілу, салыну, бой ұру. *Бір нәрсенің соңына түсу, елігу, еліту.* Сол толқынға жан-жүреппен *берілем*, Сол толқынмен бір жарқылдап көрінем (Ғ.Мүсірепов). Адам нашаны *салынып* тартса, түбі қорлыққа соқтырады

(Е.Оразақов). Сағыныш па, белгісіз орманға *бой ұрған* елігу ме, әйтеуір Раушанның көңілі қаяу (Т.Ахтанов).

Беріректе, әріректе, таяуырақта. Жақынырақ жерде. Беріректе қабырғасы қылтиып келе жатқан үлкен үйдің құрылысы (Т.Ахтанов). Әріректе қос жігіт – орыс пен қазақ әлдеқайда сүйсіне көз тастап тұр («Қаз.әдеб»). Бұл келгендер сырттан байдың таяуырақта отырған 7 – 8 аулының адамдары екен (С.Сейфуллин).

Беріш, шор, түйін. *Денеге шығатын қатып қалған өлі ет, ісік.* Беттің бір жерін ісік, бір жерін *беріш* қаптап, адамның өңін алады (М.Исамбаев). Денесі теңбіл бұғыдай, тыртығы мен *шор* біткен жерлері де көп (А.Әбуталипов). Бруцеллезбен ауырғанда, теріде кішкентай *түйіндер* пайда болады (А.Дайров).

Беріштену, шорлану. *Денеге біткен өлі еттің шодырайып бүртік болып қатып қалуы.* Организмде мөлшерлі тұздың болуы өкпедегі бөртпенің *беріштеніп* қатуына пайдалы (Ш.Көшербаев). Оның оң қабағының үстіне қамшыдан түскен таңба *шорланып* біткен (М.Сатыбалдиев).

Бет, жүз, түр, түс, келбет, көрік, өң, ажар, шырай, пішін, кейіп, кескін, дидар, нұсқа, рең, рай, әлпет, бәден, ұсқын, нысай сөйл, сүрең, сұрық, сықпыт, порым, пошым, сыңай, жамал кітаб, әліп, сұр, сүдін көне, кескін, қияпат, мүсін, сиық, тұрпат, әр. *Адамның көз, мұрын, ауыз орналасқан алдыңғы жағы.* Шу дегенде көрінер сұлу артық, көбі көпшіл келеді ондай қаншық. *Бетім* барда бетіме кім шыдар деп, кімі пандау келеді, кімі тантық (Абай). Нұржан оның қайғылы *жүзіне* бірден артық қарай алған жоқ (Ә.Әбішев). Көп жігіттер алдымен *түрге* қарайды екен (Н.Сералиев). Мыңның *түсін* танығанша, бірдің атын біл (Мақал). Күләннің сүйкімді *келбетіне* бұрынғыдан бетер сұқтанып қарай бердім (Б.Соқпақбаев). Бай баласының шибарқыт шапаны көптен көрмеген жас жігіттің *көркін* аша түскен сияқты (Р.Райымқұлов). Мұраттың аққұба *өңі* тотығып қарауытқан (Т.Ахтанов). Жүзі жүдеу, киімі жұқа келіннің *ажарында* науқастың белгісі бар (М.Әуезов). Отыз бестерге келіп қалса да, бетінің *шырайы* таймаған (Т.Дәуренбеков). Хайдардың кескін-кейпі әкесінің *пішіні* сияқты болатын (Н.Ғабдуллин). Жапаста *өң-түс* жоқ бағынышты кейіппен әркімге бір жаутаңдай қарайды (З.Шашкин). Нияздың осы бір балалық *кескіні* сонау кезде өзіне сүйкімді көрінуші еді (Т.Ахтанов). Қарттың қоңырқай *дидары* нұрлана түскен (С.Алдабергенов). Сыйласарлық тектінің кім танымас *нұсқасын?* Күнде өзімшіл ептінің несін адам ұстасын (Абай). Наурызбайдың *реңінен* көңілінің қапалы екенін аңғарған Күнімжан оған күле қарады (І.Есенберлин). Махмұт Шағманның үлкен ұялы көзінен әкелік қамқорлықтың *райын* байқады (Бәйшешек). Байжан Адамның *әлпетіне* қарап отырып,

тұр-ажарын қағаз бетіне айнытпай түсіретін ебі бар (Н.Ғабдуллин). Көктемнің бұлыңғыр жабырқау күніне көз жіберген Гүлшараның ақ маңдайы жарқырап, бет-бәдені нұрлана түседі (Ә.Көпбаев). Еркебұланның ұсқынын көріп, жаны ашып кетті (Ә.Тарази). Бекбол азғана таңырқаған *нысайға* мініп, көз алмай қарады (М.Әуезов). Дәрігердің қаннен-қаперсіз байсалды *сүреңін* көргенде Қалияның жүрегі орнына түсті. Бүк түсіп, белі иіліп жатыр сұлап, Бозарып өңі-түсі кеткен *сұрқы* (Д.Еркінбаев). Ол неміс офицерінің арсыз, жексұрын *сықпытына* жирене қарады (Қ.Қайсенов). Елестейді көзіме Майданда жүрген *порымың* (М.Жансаева). Ағасының сырт *пошымы* да өзімен салыстырғанда бөлек кереғар еді (Н.Әбуталиев). Жылым жігіт, жұрттың *сыңайын* байқап қойды (Б.Майлин). Сары алтын, сапы меруерт қарағым-ай, Көргенде *жамалыңды* көңілім қош (Ақан сері). Келе жатыр жүз адам, *Әлнеттері* тым жаман (Батырлар жыры). Қазанның қара суық дауылы теңіз жағасындағы балықшы ауылдың *сұрын* кетіріп-ақ тастапты (“Қаз.әдеб.»). Ой, *сүдінің* құрсын, Қаратаудың жылқысы бәріне де жетеді (Ә.Нұрпейісов). Аяғы күс-күс болып жарылып кеткен, *кескіні* де қарайып тотыққан (Н.Ғабдуллин). Ол екеуінің киген киімі де, *қияпаты* да басқалардан бөлек (З.Ақышев). Гүлжанның оң жағында бара жатқан Нұрилла *мүсіні* көзіне жылы ұшырап кетті (З.Шүкіров). Қазір адам қызығарлық *сиық* қалды ма бізде (Б.Тілегенов). Қолындағы келте шоқпарынан гөрі *тұрпаттарынан* кісі қорқарлық (С.Бердіқұлов). Рүстемге кей Қысрау берді дәрі, Кететін жақсы өзгеріп адам *әрі* (Т.Ізтілеуов).

Беткейлеу, бөктерлеу. *Көлбейлей, қапталдай жүру.* Ақ адырды оның тез табуына төбені беткейлей, шоқтала өскен сексеуіл себеп болды (С.Мұқанов). Қара тауды бөктерлеп қоңыр қоңыр салқын самал еседі (Ә.Тарази).

Бетпақтық, қасарушылық, қиқарлық. *Долданып айтқанға көнбеушілік.* Бірақ ендігісін бетпақтыққа салып, алғашқы қаһарына қайта мінді (Р.Райымқұлов). Істеген ісінді мойында, қасарушылықтың керегі не (Қ.Бекхожин). Ақкідіктің қиқарлық мінезі тағы ұстап, у – шу, азан – қазан ғап жіберді (С.Мұқанов).

Бетінше, бетімен. *Қалай болса солай, өз бетімен.* Әркім өз бетінше лағу шығарады (М.Қаратаев). Өз бетімен жүре алатын болып кетіпті (І.Жансүгіров).

Биапар, бейәдеп. *Бейпіл ауыз.* Еріне тілін тигізген, тозаққа өзін күйгізген, биапар жаннан келемін (Қабан жырау). Ата – ана сыйлап көрмеген, бейәдеп өскен жасыңнан, сен бір жүрген сауысқан, кесірің үлкен басыңнан (Жамбыл).

Билегіш, биқұмар. *Биге әуес.* Сауықшыл жас еді ғой жаны сері, әзілшіл, билегіш те, ән шығарғыш (Қ.Бекхожин). Басқа өзбектердей, Ибрагим де биқұмар («Лен.жас»).

Билеп – төстегіш, билегіш. *Үкімін жүргізгіш, ырқына көндіргіш.* Шахан Мусиннің орындауында өзге елді билеп төстегіш, менмен сонымен бірге айлакер янкидің құдды өзі боп шыққан («Лен.жас»). Нерв жүйесі мен оның орталық билегіш органы ми болмаса, барлық органдарымыздың да жұмысы тоқтап, өмір тіршілігі болмас еді (М.Қайрақбаев).

Билеп төстеушілік, билеушілік. *Ырқына көндіріп басқарушылық.* Өздерінің сайлау қарсаңындағы науқанында әкімшіл жүйенің билеп – төстеушілігін, кемшілігін сынай отырып, кейде даңғаза ұрандарды алға тартты («Егемен Қазақстан»). Уставта сұлтандардың қазақ үстінен қарайтын билеушілік правосы жоқ, заңдық жағынан олардың правосы басқа қазақтармен теңгеріледі (Қазақ ССР тарихы)

Билік, қожалық, әкімдік. *Елге басшылық, үкім жүргізушілік.* Ер басына жау келсе, Ерлігі кетер басынан, Би басына дау келсе, *Билігі* кетер басынан (С.Сейфуллин). Отыз-қырық мың малға *қожалық* ету оңай емес (С.Еркебаев). Ол өз жолдасының ықтиярына қарсы *әкімдік* әмірін көрсеткісі келмеді (К.Тоқаев).

Билікшіл, билікқұмар. *Билік айтқыш.* Ол күллі қоғам мүддесін көздеп отырған билікшіні монарх, билікшіл топты аристократия деп атады («Егемен Қазақстан»). Өзінен сегіз жас үлкендігі бар Айдаш бұған бірінші рет билікқұмарлығын көрсетті (А.Жақсыбаев).

Билікшілдік, билікқұмарлық. *Билік айтқыштық.* Ол үшін бізде де қоғамның жоғарғы қабатында элитаның билікшілдігін және басқару қызметінің көп алдындағы мөлдірлігін күшейтіп, билік пен бизнестің аражігін ажырату қажет болып отырғанын жасыра алмаймыз («Егемен Қазақстан»). Билікқұмарлық өз дегенін істеп, соңғы сәтке дейін биліктен айрылғысы келмегендіктен опық жеді («Қазақстан әйелдері»).

Бипаздану, мипаздану, майпаздану. *Әдімелену, бапталу, жайбарақаттану.* Жоннан – жонға шығандап түз кете ме, бипазданып жұмысы бір бітпейді (Ж.Аймауытов). Манағыдан бері мипазданып, маңғазданып бейбіт ағып жатқан кәрі өзен өз мінезін кілт өзгертіп, енді тіпті долданып кетті (О.Бодықов). Майпазданып басады, болғансып жүр салмақты, әлдекімді тосады, әлдеқайда бармақшы (А.Тоқмағамбетов).

Бипаздату, мипаздату. *Созу, асықпау, алдаусырату.* Осылайша, бәлкім, шамалы басқаша өз тілінде бипаздатып, мипаздатып келді де сөзін жалғастырды (Т.Әлімқұлов).

Бипаздау, майдалау. *Сөзді жайлап, баптап, мәнеріне келтіріп сөйлеу.* Қоңырбаев әйтеуір ақылмен *бипаздап* сөйлеуге тырысып-ақ отыр (Д.Досжанов). Абай баласының *майдалап* айтса да туралап сынап отырған ажарына қарап, күле түсті (М.Әуезов).

Бияздану, биязалану. *Баптану, бипаздану.* Бұл жерде бияздана алпаспын (М.Әуезов). Биязаланып сөйлеген сөзін естиді («Жалын»).

Биік, жоғары, заңғар, асқар, зәулім, бойшаң, сұңғақ, асқаралы, зеңгір, ұзын, еңселі, сырықтай, сеңгір, сындар көне. *Аласа емес, ұзарып өскен, ұп-ұзын, тіп-тік.* Елдегі қыстау-қала тәртібімен көше боп салынған *биік* қарағай үйлер (С.Мұқанов). Қайда жүрсең, өз еліңді ұмытпа, өз еліңнің туын көтер *жоғары* (Т.Молдағалиев). Ақ мұнар ішінде Баянауылдың *заңғар* тау шындары біз мұндамыз деп тұр (Д.Әбілев). Ақ басты Алатаудың *асқар* шындары кімдердің көкейіне сұлу жыр түсірген жоқ (С.Бақбергенов). *Зәулім* Алатау шындары, тау етегін қуалай самсаған ақ үйлер айқын көрінеді (Ә.Нұршайықов). *Бойшаң* Жаншаның қасында Халел ұсақ көрінеді (Х.Есенжанов). *Сұңғақ* бойлы, қараторы қыз назарын бірден аударды (Т.Ахтанов). *Асқаралы* Алатау тұр мұнарға малынып (О.Шипин). Төбесі бұлтпен таласқан мәңгі қар жамылған *зеңгір* құз басындағы қыран ұясын көргенін әңгімелейді (С.Қирабаев). Текше таудың бауырында *ұзын* терек бар (Ғ.Мұстафин). Ауыл көшелерінде *еңселі* сәнді үйлер сап түзеген (С.Байжанов). *Сырықтай* ұзын болғандықтан ба, ол екі жағына теңселе басып жүреді (А.Жақсыбаев). Ол ауа райын зерттеп, *сеңгір* тауға шықты (Н.Баяндин). Ұзын бойлы *сындар* Мәстура шелек алып құдыққа қарай жүрді (Ғ.Сыланов).

Биіктеу, жоғарылау. *Жоғарыға өрлеу, көтерілу.* Мұз жиегінен көтеріле бергенде қос доңғалағы теңіз бетін тіліп өтті, самолет күш салып, ақырын *биіктей* берді (Т.Ахтанов). Таудың төбесіне *жоғарылап* шыққан сайын күн суытып келеді (С.Шарипов).

Бобырату, қобырату. *Ұйна тұйпасын шығару.* Ата – анасының жіберген ақшасын бодырата жұмсап, мақтан ететінді студенттер ұнатпайды (Т.Жангелдин). Орыс шалы сатып алған көр – жерін сыйғыза алмай, қобыратып отыр (Ғ.Мұстафин).

Бодырау, бобырау. *Ұйна – тұйпасы шығу.* Даусын шығарып жылаған бойы Балтабайды құшақтай жығылып, шаштары бодырап кетті (Х.Мұстафин). Әкесінің алған түйдегі жазылып, бобырап қалған, бірін алса бірі түсіп сор болды (А.Тоқмағамбетов).

Божырау, қожырау, пышырау. *Берекесі кету, тоз-тоз болып бөліну.* Бас ие болмаған соң жұмыс *божырап* кеткен екен (Б.Тоғысбаев). Іргесі бұзылмаған берекелі ауылдың бірлігі *қожырады* (Ж.Еділбаев). Отрядтарыңыз әлі аз және *пышырап*, бір жерге басын қоса алмай жүрген көрінеді (Х.Есенжанов).

Божырасу, қожырасу. *Берекелері кету.* Бәрі де «бұл қалай» деп божырасты, қалғандай қара лайға белден батып (Т.Ізтілеуов). Ауылда жесір әйел аз болып, соның тобын көбейтейін дегендей күйеуге шығар – шықпастан қожырасып (Ж.Тұрлыбаев).

Божырату, қожырату. *Берекесін кетіру, сәнін кетіру, жүнжіту.* Бір хабар көңлімді божыратып, жүр менің жүрегіме үйлесе алмай (Айтыс). Қыстың қысылтаяң кезінде әрекетін әлжуаз еткендерді еркіне жібере берсек, жұмысты қожыратып аламыз (Қ.Тұрсынқұлов).

Бозалаңда, бозаңда, алагеуімде. *Таң сәріде, елең – алаң мезгілде.* Олар әрі қозғалғанда, жараларын шала таңып, «ағайлар» деп бозалаңда, тоқтатты бір бала танып (Ж.Молдағалиев). Қараторғай бозаңда әнге басты (І.Есенберлин). Терезе пердесін бозғылттай сібірлеген жарық үй үшін алагеуімдеп, таңның хабаршы сәулесін қылымсы таратады (О.Бөкеев).

Бозаң, бозғылт, бозша, бозамық, ақшыл. *Онишалықты ақ емес, бозғылтым тартқан қылаң түс.* Қаратау қойнауына қарай *бозаң*, қылаң түсті үйір-үйір жылқы ала құла боп өріп барады (І.Есенберлин). *Бозғылт* тартқан дала енді көктемнің алғашқы бұрқан-талқан нөсеріне аңсары ауып жатқандай (“Лен.жас.»). Бір мерген *бозша* құсты атып алды, Қоймады, өлтіріп-ақ жалғыз жанды (Ы.Алтынсарин). Жайқалып жатқан ойпаттар биыл сортаңы шығып *бозамық* тақыр болып қалды (С.Мұқанов). Жүні әдеттегідей сары емес *ақшыл*, түбіті тіпті қою, қымбат күзен (Ғ.Мұстафин).

Бозару, сұрлану, көгеру. *Адамның көңіл-күйіне байланысты өңінің солғын тартып өзгеруі.* Молданың онсыз да қан-сөлсіз сұп-сұр жүзі боз шүберектей боп *бозарып* кетті (Ғ.Мұстафин). Отырғандардың барлығы қандарын ішіне тартып *сұрланып*, жүздері құқылданып шыға келді (“Лен.жас.»). Тілін тістеп *көгері* қалды (С.Омаров).

Боздауық, боздағыш. *Зарлы үн шығарғыш, боздай беретін.* Шіркін, әлгі боздауық түйенің бойы ұзын (Т.Исмаилов). Тәуір құлын айғырын басқа елдің жылқысынан шығарғысы кеп тұратын, боздағыш кәр мүйіздермен әңгімесі де бөлек екен (Х.Әдібаев).

Бойжеткен, бикеш. *Кәметке толған, бой жеткен.* Жігіт өзінің ер қимылын қалт жібермей бағып тұрған *бойжеткенді* жаңа ғана байқап еді (Қ.Нұрғалиев). Көкорай көйлек киген қос *бикешті* келді ғой әнге қосар бір кезегі (Айтыс).

Боқ, нәжіс, тезек. *Адам мен жан-жануардың ішкен тамағының, азығының қорытылған түрі, қиы.* Адам - бір *боқ* көтерген *боқтың* қабы, *Боқтан* сасық боласың өлсең тағы (Абай). Малдың іші өтеді, оның *нәжісі* қою қоймалжыңнан сұйық қойыртпаққа айналады (З.Шойынбаев). Жол үстінде қара қоңыз жылқының жас *тезегін* аунатып әкетіп барады (Ш.Мұртазаев).

Боқша, боқжама. *Оны-мұны салатын, матадан немесе киізден тігілген сөмке.* Бәйтік молда ұшып тұрып, киіз *боқшасының* ішінен көзілдірігін алып, көзіне киді (С.Торайғыров). Сатуда шебер әйелдердің қолымен тігілген және тоқылған *боқжамалар* (М.Әуезов).

Болашақ, келешек. *Алдағы уақыт, келер кезең.* Ол осы жақтағы қазақ даласының бүгінгі мен *болашағы* туралы маған әңгіме шертіп қояды (С.Мұқанов). Баланың қандай мамандықты таңдайтынын *келешек* көрсетеді (Семья тәрбиесі).

Болат, құрыш. *Темірдің тағы басқа элементтердің қосындысынан жасалған қатты металл.* Мартенді шойын көміртегінен тазарып, таза *болатқа* айналады («Соц.қаз.»). Тынбады күрес қызып, күміс таңда, Күштіміз балқып жатқан *құрыштан* да (Қ.Жармағамбетов).

Болған соң, болғасын. *Нақтылы бір амал – әрекетті аяқтаған соң.* Жазып болған соң маған айт («Соц.Қаз.»). Сөзі орынды болғасын уәж айта алмады (А.Хангелдин).

Болдыру, шаршау, қажу, тұралау, талығу, өліп-өшу, өліп-талу, өліп-тірілу, титықтау, шалдығу, жүйкелеу, діңкелеу. *Діңкесі құрып қиналу, қалжырау.* Оның өзі ыр-ыр етіп шаршап *болдыруға* айналды (О.Сәрсенбаев). Төлебай екеуіміз ұзақ жүрдік, мен *шаршауға* айналдым (С.Мұқанов). Биыл жылқышылардың өзінде күндіз-түні ұйқы жоқ, әкең де *қажып* жүр (Т.Дәуренбеков). Күндіз шабуылда *тұралаған* солдаттар шырт ұйқыда (С.Бақбергенов). Көпке дейін ұйықтай алмай, *талыққан* кезде талып кетсем керек, у-шу дауысқа шошып ояна келдім (С.Мұқанов). Күн сайын ыдысымызды жеміске толтырып *өліп-өшіп* арқалай үйге қайтамыз («Лен.жас»). *Өліп-талып* Айыртаудың шыңына шық-қанымда, мен бүкіл дүниенің төбесінде тұрғандай сезіндім (Ә.Нұршайықов). Шал мен Рым *өліп-тірілгендеріне* қарамай, құдықты

арши бастады (Алғы шепте). Жер жыртып *титықтағанда* қызғалдақ теруге мұрша келмей, жығыла сүрінуші еді (Ш.Мұртазаев). Бәрі де шаршаған, *шалдыққан* секілді (М.Ғабдуллин). Әбден *жүйкелеп*, зығырданы қайнап тұрған Шидүр бұдан арғыға шыдай алмады (Ә.Кекілбаев). Бір кезде менің де әлім бітті, *діңкелеп* жүре алмауға айналдым (Б.Сокпақбаев).

Болжалдану, бағдарлану, жорамалдану. Шамалану, болжал жасалыну. Не бір қиямет – қайым оқиғалар осы мыңжылдықтың бас шамасында болады деп болжалданған («Егемен Қазақстан»). Біздің бірнеше партия құруға бағдарлануымыз нақты бәсекелестікті дамытуды білдіреді («Егемен Қазақстан»). Бұл сырқаттар грибок немесе бактериялық аурулар деп жорамалданды (З.Сырғабаева).

Болжалдасу, жорамалдасу. Болжал жасау. Жеріңнен болжалдасқан табылмаса, сыпыра төгіп кетем көздің жасын (Біржан сал). Жидебайға жетті деп жорамалдасқандардың болжамын естімегендер аз еді (К.Оразалин).

Болжату, болжамдату, болжалдату. Болжам жасату. Өткен күнді болжатқан ғалымдардың санасы (Базар жырау). Біріне – бірі ұқсас қар жамылған адырлар жер шамасын болжамдатпады (Т.Ахтанов). Біл алмай қонарыңды үшсаңдағы шамаңды шамалатып болжалдатқан күн (Т.Жолдыұлы).

Болмыс, болым. Бар бет – бейнесі, жаратылысы. Бар болмысыңды иірімнің ырқына бересің (Д.Досжанов). Бүкіл болымынан танып отыр («Соц.Каз.»).

Болпию, борпию, былпию, былшию, быттию, быртию. Төртбақтанып рабайсыз семіру, жалпию. Болтиған семіз денелі Масақбайдың Рахметке орынсыз жалпылдауы Байжанға онша ұнаған жоқ (С.Мұқанов). Қатыны қартаңдау, *бортиған* қара әйел екен (С.Сейфуллин). Енемнің сиырындай *былтиған* қара қатын келіп тұр (М.Сатыбалдиев). Үйден *былшия* семірген Әбубәкірдің әйелі Меңсұлу шықты (А.Сатаев). Әкесінің тура аузынан түскендей беті *быттиған* толық әйелдің өңі өрт сөндіргендей (С.Жүнісов). Аязда *быртиып*, икемге келмей қалған қолдарын пешке тосып отыра кетісті (Ә.Шәріпов).

Болысқандық, болыстық. Жәрдемдесушілік, ара түсушілік. Оның өзі болысқандық емес пе? («Лен.жас»). Бұл үлкен болыстық болды (М.Жұмағұлов).

Болысқыш, жәрдемдескіш, көмектескіш. Қол ұшын бергіш, жәрдем бергіш. Ернұр – анасына ең болысқыш бала (Ә.Нұршайықов). Кім тілектес, жәрдемдескіш боларын ойлағанда, өзінің шешесі Шолпаннан басқа ешкім көзіне көрінбеді (М.Дулатов). Мақан ата – анасын тыңдап, оларға көмектескіш болып,

еңбек тәрбиесін алды («Қазақстан мұғ.»).

Болысу, жәрдемдесу, көмектесу, жағысу, қарасу, қарайласу. *Біреуге біреу қол ұшын беру, қолғабыс тигізу.* Ерден апасына *болысып*, үйдің керегесін жайысты (С.Бегалин). Өз жолдастарына бұлайша *жәрдемдесу*-звено мүшелері арасында әдетке айналған дәстүр (Ш.Есмұрзаев). Ол қора жасап, үй жөндеп, шопандарға *көмектесті* (Ә.Әлімжанов). Туыс адамдар бір-бірімен *жағыспаса*, туыстығы қайсы (Ауызекі тіл). Шал, кемпірлердің өз тұстарынан тамақ істеп іше алмайтындары бар, оларға бұрын ауыл адамдары *болысып, қарасып* тұрған (Ж.Өмірбеков). Ол әкесі мен інілеріне *қарайласу* үшін колхоздағы еңбекке, қолынан келетін жұмысқа араласты (М.Ғабдуллин).

Болысушы, жәрдемдесуші, көмектесуші. *Жәрдем беруші, көмек көрсетуші.* Ісі теріс адамға тиісті тойтарыс бермей, оған болысушы болғанына жәбірленіп қалды («Халық мұғ.»). Айтқаным айтқан, жәрдемдесуші болудан бас тартпаймын (С.Мыңжасаров). Біздің қазіргі атқарып жатқан қыруар жұмысымызға көмектесуші керек (Ә.Стамқұлов).

Болысушылық, жәрдемдесушілік, көмектесушілік. *Қолғабыс тигізушілік.* Әрбір қауырт жұмысқа болысушылық керек емес пе («Қазақст.мект.»). Жәрдемдесушілікке Жұмабекті ал, өз туысың, қалай жұмсасаң да өз уысыңда (Ы.Жақаев). Ақсақалдар болсын, болыстар болсын патша жарлығын орнына келтіру ісінде жәрдемдесушілік танытты (М.Дулатов). Бегасыл бір отарға қожа болғанда, оған көмектесушілікке Гүләйім көшіп барған (М.Сатыбалдиев).

Бопса, бопсы. *Өзінің артықшылығын қарсыласы алдында наш етушілік.* Ояз бопсасына өле кетейін деп тұрған жоқпын (М.Әуезов). Ер болсаң, бопсыға шыда (Мақал).

Бопсалау, сескендіру. *Қоқан – лоқылап сес көрсету.* Тінтуден нәтиже шықпағасын, бопсалап, қорқытып сұрап еді (С.Сейдеханов). Біржан Сараны сескендіру, үркіту үшін әдейі шалқып шырқайды (М.Әуезов).

Борау, бұрқау, бұрқақтау, бұрқасын-дау, түтеу, төпеу. *Қыс мезгілінде ұйтқытып, дауылдатып боран соғу.* Күн алай-түлей қатты *боран* тұр (М.Әуезов). Үдей түсті дем сайын *бұрқап* боран, жел арсылдап боранға қосты ұран (Қ.Жұмалиев). Жаяу борасын *бұрқақтата* бастады (Ғ.Мұстафин). Кеш түсіп, ымырт үйірілген кезде күн де *бұрқасындай* бастады (Ауызекі тіл). Бүгін күні бойы *түтеген* боран көз аштырмай ұйтқып тұрды (М.Сатыбалдиев). Түн бойы *төпеген* боран таң ата ашылды (С.Мұқанов).

Боркемік, боржық. *Боржиып семірген, быттиған.* Бізге боркемемік

жасықтардың керегі жоқ (Т.Ахтанов). Боржық неме, малды мен бағамын ба? (Ә.Көшімов).

Бордақылау, семірту, байлау. *Малды ерекше күтімге алу, бантау.* Қой семірту керек болғанда, қойды *бордақылайтын* кезде жүгерімен жемдейді (А.Еламанов). Қара өгіз екі жылдан бері көп мінілмей жүні жылтырап *семіріп* қалған екен (З.Ақышев). Қысқы соғым үшін деп, бір екі мал *байлап* отыр («Лен.жас»).

Бордақылану, семіртілу, жемделу. *Жемге байлану.* Бордақыланған жоғары қонды әрбір ірі қара үшін бақташыға қосымша ақы төленеді (Ә.Шәйбеков). Мал шалғайда семіртіліп, қабылдау орнына машинамен жеткізіледі (Ердің даңқы). Жемделген жылқылардың сатылғаннан кейінгі салмағы 1056 кг болады (Д.Керімбаев).

Борналау, тырмалау. *Тырма жүргізу.* Егін себетін жерді кезінде жыртып, бораналап, сеуіп үлгеруіміз керек (С.Мұқанов). Жердің өзін майда тырмалап, қопсытып айдамаса, іртік – іртік кесек топыраққа өнбейді (Ш.Құмарова).

Бортаңдау, борсаңдау. *Бортаң – бортаң ету.* Жанбосын жұлдыздай ағып зымырағанда, біз бортаңдап ілесе алмай қаламыз (Б.Соқпақбаев). Айтқанын істеп, борсаңдап жүре берді (Ж.Аймауытов).

Боршалау, кескілеу, бөлшектеу, паршалау. *Денені бөліп-бөліп тастау, бірнешеге бөлу, түте-түтесін шығару, тілгілеу.* Баланың әкелген елігін қуана *боршалап* жатыр (С.Бегалин). Әлгі әйел мен шалдың *кескіленген* денесі, жігіттердің өле-өлгенше есінен кетпестей ауыр әсер етті (М.Жұмағұлов). Әрі-беріден соң құрбақаны кішкенедең *бөлшектеп*, жіңішке шыбықтың ұшына шаншыды (Ө.Тұрманжанов). Дәнекердің өз бәкісі өз серкесінің етін *паршалап* жатыр (К.Қазыбаев).

Борыш, берешек, бересі, қарыз, несие. *Кейінірек қайтару келісімімен ауысатын ақшалай-заттай алыс-беріс.* Тапқан малының бір бөлімімен *борышымды* өтеймін, бір бөлімін өсімге беремін (Ы.Алтынсарин). Жылқы әзірге менікі, Менің ешкімге *берешегім* жоқ (Т.Дәуренбеков). Қанапия жақын ауылдағы *бересісі* бар біреуге қойды апармақ болды (С.Мұқанов). *Қарызын* сұрай ма деп қысылған Ақбала тіл қата алмады (Ә.Нұрпейісов). Жаңа объектілердің құрылыстарына *несиеге* қаржы берілді (Ж.Бодауов).

Борышқор, борыштар, борышты, қарыздар, бересілі. *Біреуге біреудің ақшалай-заттай алыс-берісі бар.* Осы мүмкіндікті пайдаланған әкем *борышқорлардың* бересілерінен әлденеше еселеген түрде сыпырады-ай кеп!

(С.Мұқанов). Туған ел, қарызым көп өтелмеген, өмірден *борыштар* боп кетем деген (Қ.Аманжолов). Зағипа *борышты* емес, қарызын түгел өтеп біткен (“Қаз.әдеб.»). Жазда ішкен-жегенін ұстап қалғанда көпшілігі колхозға *қарыздар* болып шығады (Д.Қасенов). Өзіл емес күйеу жігіт біздің үйге *бересілі* қалың малын да өткізіп қойғанға ұқсайды (О.Сәрсенбаев).

Борыштану, қарыздану. *Борыштың астында қалу, бересілі болу.* Сонда Шермек аузы-мұрны қисаймастан: “Өлсең *борыштан-бай* өлсеңші, неңді бересің?!ң - деді (Б.Майлин). Ол өзінің туысқандарынан жалынып-жалпайып *қарызданып*, бірнеше бас мал тауып, көпестерден әрең дегенде құтылды (М.Жұмағұлов).

Босану, туу, табу. *Ана құрсағынан шығып, жарық дүниеге келу.* Ғанидың ішінің жуандығына қарағанда, бүгін-ертең *босанатын* түрі бар (С.Сейфуллин). Мені *туған* анадан сіз де *туылған* едіңіз ғой (Ә.Әбішев). Алғадай майданға аттанғаннан 7 күннен кейін әйелі Жәмеш босанып ұл *тапты* (С.Мұқанов).

Босаңсу, ыбылжу, жиду, былжырау, ылбырау, болбырау, болжырау, сылбырау. *Сылбыр тарту, жай қимылдау.* Шоқанның өңі бозарып, бұлшық еттері *босаңсып* кетті (С.Мұқанов). - Әй, *ыбылжыған* өңшең мәжнүндер, - деді Асанбай шыдай алмай (Ш.Хұсайынов). - Қой, мына түрің жаман екен, *жидіп* барасың, - деп, қояр да қоймастан Жаңылды ала кетті (Т.Ахтанов). Осы арада аузыңнан сөзің түсіп, *былжырай* қалғаның не сенің (С.Омаров). Әй, жүрсеңші *ылбырамай*, - деді Шекер Сұлусарыға (С.Мыңжасарова). Мен әкеп берген жүз грамды қағып алғаннан кейін, Макагон ширау орнына, *болбырай* түсті (С.Мұқанов). Немене *болжырап*, босап барасындар (Ғ.Мұстафин). Жігіттің *сылбыраған* жай қимылы қыздың жүйкесіне тиді (З.Шүкіров).

Босатқызу, босаттыру. *Еркіндікке жіберткізу.* Әрі – бері сөйлесіп, жалбырды жылқысымен Кәрім екеуін босатқызып қоя бердік (С.Шәрипов). Раушан осында келіп, мені босаттыру қамымен жүрген шығар (А.Сатаев).

Босқын, үркін. *Қуғын-сүргін көрген, аштыққа іліккен, жосыған, үріккен ел-жұрт.* Ертеңнен кешке дейін, түні бойы үлкенді-кішілі жолдармен шығысқа қарай қалың *босқын* халық ағылды (Т.Ахтанов). Іле басы-қас, күнес, Өткел таппай *үркін* ел, кетті суға талай көш (І.Жансүгіров).

Бостандық, азаттық, еркіндік, теңдік. *Қоғамдасқан адамдардың өз билігі өзінде болушылық.* Мариям Кеңес өкіметі әйел *бостандығын* жарыққа шығару үшін арнайы декрет шығарғанын айтты (Б.Майлин). Батырлар елінің бақыты, *азаттығы* үшін жанын отқа салады (Е.Ысмайылов). Ол сөзді мен қазақ елі

өзінің *еркіндігі* үшін күресіп жүрген кезде айтқам (І.Есенберлин). Кеңес үкіметі *теңдікті* еркек пен әйелге бірдей берді (А.Хангелдин).

Боталату, боталаттыру. *Бота туғызу.* Құлындатып биені, боталатып түйені, мыңғыртқан малды елім бар (Жамбыл). Ингендерді күн жылыған кезде боталаттыру жағын еске алады (И.Жұмағұлов).

Бошалаңдау, болбырлау. *Ширақ емес, сылбырлау адам.* Атты адамның қимылы, қозғалысы бошалаңдау болса, қасқырлар бекінісінен ешқайда қозғалмайды (Ә.Көшімов). Қодарқұм жас кезінде төртбақ толық еді. Икемсіздеу, жүріс қимылы болбырлау сияқты еді (Ә.Тарази).

Бояту, бояттыру. *Бояу жаққызу.* Апырмай, мынаны қолдан бояттың ба, болмаса жаралуы осылай ма (С.Мұқанов). Өз білгендерінше суреттер салғызып, оны бояттырып, түрлі оюлар жасау керек («Халық мұғ.»).

Бөбешік, кішкене тіл. *Адамның ауыз қуысындағы көмекейіндегі желбезек.* *Бөбешігім* ауырып, жұтындырмай тұрғаны («Жас алаш»). Артқы таңдай *кішкене тілмен* жалғасады (Қазіргі қазақ тілі).

Бөгделену, бөтендену, өгейлену. *Бөлектеніп жатқа (адамға) айналу.* Ол сценарий желісінен бөгделеніп тұрған жоқ («Соц.Каз.»). «Бөледе бөтендену жоқ» деген – ау, екеуінің жампайласып тұрғанын қарашы (С.Бегалин). Ұлттық сана – сезімнен ада адамдығы күнәнің ең ауыры – өз тілінен өгейлену («Жұлдыз»).

Бөгу, бөрту (астық). *Дәннің суды бойына тартып ісінуі.* Қарынның тым үлкеюі тез *бөгетін* азықты көп жегенін көрсетеді (Ә.Әбішев). Дән суға тиген соң *бөрткен* ғой, қап толмақ түгіл асып кетті (С.Шарипов).

Бөлгізу, бөлдіру. *Бөлшектеткізу, айырту.* Жазекең мына өрістен өзі діттеп келген саулықтарды тағы да бөлгізе бастады (Н.Айдаров). Бес бөлмелі үйінің екі бөлмесін бөлдіріп алып, бізбен бір шатырдың астында отыр (Ғ.Сланов).

Бөлек-бөлек, жеке-жеке, оқшау-оқшау. *Өз алдына оңашаланған, дара-дара.* Әр томарға 4-5 үйден қонып, *бөлек-бөлек* отыр (Б.Майлин). Диетаны дәрігер әр аурудың жағдайына қарай *жеке-жеке* ұсынады (С.Сұбханбердин). Ауыл шетінде *оқшау-оқшау* қонған малайлардың үйлерінің жанынан мал өріп барады (С.Мыңжасарова).

Бөлектену, оқшаулану, оңашалану, жекелену, даралану, алалану, шеттеу, аулақтау. *Әркімнің өз бетінше сырттап жүруі, басы бірікпеу.* Алғашқы күндері екеуі *бөлектеніп*, басқаларға қосылмай шеттеп жүрді

(С.Бaqбepгeнoв). Үйгe тaмaн жaқындaғaн coң, Cақьпзaдa бiздeн oқшaулaнa бaстaды (Қ.Қaйсeнoв). Oлжaй мaнaдaн бeрi Дaмeннiң oңaшaлaнуындaн aңдып тұр eкeн (Ә.Әбiшeв). Дaмeш coңғы кeздe жeкeлeнiп, түнeрeдi дe жүрeдi (З.Шaшкeн). Түсiнiгi o бaстa кeң Мұхтaр клaстac бaлaлaрының iшiнeн дaрaлaнып oқшaу шықты (A.Әуeзoв). Eлдeн aлaлaнбaй, бeрi oтырcaншы, шырaғым («Лeн.жac»). Бaлaйым өз oрнынa кeлiп oтырмaй, шeттeп тұрып қaлды (M.Хaceнoв). Eл көзiнeн aулaқтaп, Бoдaн тaғь дa су бaсынa кeлдi (Б.Coқпaқбaeв).

Бөлeктiк, бaсқaлық. *Бөлeк бoлушылық.* Нияздың өзiнe eң жaқын aдaм бoлғaнын, eкeуiнiң aрaсындa бөлeктiк жoқ eкeнiн ол eндi түсiндi (Т.Ахтaнoв). Бaлaның бұл жaн көрiнiстeрiнiң әрқaйсысының жeкe – жeкe aлғaндa бaсқaлығы бoлғaн cықьлды (M.Жұмaбaeв).

Бөлeкшeлeу, бaсқaшaлaу. *Сaл – пaл бөлeкшe.* Дидaрлaсып жүзбe – жүз сөйлeскeнгe нe жeтciн. Тeлeфoн мeн қaғaздың тiлi дe, үнi дe бөлeкшeлeу («Қaз.әдeб.»). Тaтaр әйeлдeрi жeңiл киiнiп, eркiн жүрeдi eкeн, тiлдeрi дe бaсқaшaлaу (Ғ.Мүсiрeпoв).

Бөлeндiр, бөлeнт. *Иe бoлғызу.* Үлдe мeн бұлдeгe бөлeндiрдi («Қaз.әдeб.»). Бөлeнтiп көк жaсылғa aғaш eгiп (Т.Жaрoкoв).

Бөлiнту, бөлшeктeтy. *Бөлшeк – бөлшeк eткiзу.* Қaбырғасын сөгiлтiп, қьрқaдa қанын төгiлтiп, қaн қaқcaтып қарғaйды, быт – шыт eткiзiп бөлiнтiп (Mанac). Қазiр кoлхoздың өзi бiртұтac мaйдaнның қoры. Бүтiндi бөлшeктeтпeйдi мaйдaн (Ж.Тiлeкoв).

Бөлiсу, үлeсу. *Әркiмгe бeлгiлi бiр нәрceнi тaрaту, бөлiп бeру.* Сeмiз бe eкeн? Әй, ол дa қаныпeзeр-ау, кiсi құcaп aйтпaй мa, бөлiсiп aлaтын eдiк қoй (C.Нaрымбeтoв). Қьп-қьзыл бeйнeтiн тaртып кeлгeн мaлды қaлaй қoлдaн үлeсeсiң? (P.Тoқтaрoв).

Бөктeрiншeк, бөктeрмe, бөктeрiндi. *Қaнжьығaғa бaйлaнғaн, бyылғaн кeрeк-жaрaқ зaт.* Әбeн қoржьын, бөктeрiншeктeрiн caу aтқa салып, шьлбырын Нүрилaғa ұстaтты (Ж.Арыстaнoв). *Бөктeрмeсi* тoқ көрiнeдi, қaлaдaн бaзaрлы қaйтқaн бoлу кeрeк (“Жeтiсу»). Мeнiң мьнaу aрт жaғьмдaғь қoмaқты бөктeрiндiмдi көрдiндeр мe? (Б.Соқпaқбaeв).

Бөрткeн, бөртпe. *Адaм дeнeciнe қьзaрып шығaтын жьқьпaлы ауьру.* Жoмaрттың қoлдaрынa шыққaн бөрткeндeрi кeтeйiн дeп қaлыпты («Лeн.жac»). Көп бaлaдaн қaлғaн coңғы ұлынa дa қьзылшa бөртпe шығып, әр үстiндe жaтыр eдi (Ә.Нүрпeйiсoв).

Бөрткiш, бөртпeлi. *Бөртyгe бeйiм, жaқсы бөртeтiн.* Клeткa

қабықшасының суда ерімеуі де, оның ішінде бөрткіш келетіндігі де физикалық қасиетіне жатады (Т.Мұсақұлов). Атқа жақсы да, бидай тым тоқ, бөртпелі келеді (С.Бақбергенов).

Бөспелік, лепірмелік. *Бөспе болушылық.* Бөспелік мінез біткеннің жағымсыз тобына жатады (Педагогика). Бірақ оның мұнысы қыңырлықты, мақтаншақ лепірмелікті бейнейлейді («Лен.жас»).

Бөсірту, лепірту. *Өтірік соқтыру.* Қазір де ара – арасында қарқылдай күліп, әңгімені бөсіртіп отыр (Ә.Сараев). Самат әңгімені лепіртуіп отыр (А.Шамкенов).

Бөтен, жат, бөгде, өзге, басқа, бөлек, сырт, бейтаныс, бейсауат, қаймана. *Жақындық, туыстық қатысы жоқ, таныс емес, көлденең.* Мұнда күнде бір *бөтен* адам келеді де отырады (Ә.Нұршайықов). Сыйласа білмес туғаннан Шапағатты *жат* жақсы (Мақал). Бөтен ат, *бөгде* кісі жоқ сияқты (М.Әуезов). Оны *өзге* әйелдер қостай жөнелді (Ә.Нұршайықов). Бар, - деп Мұқанды үйге жіберіп, өзі *басқа* жолдастары жатқан үйге барды (С.Шарипов). Мұндағы ноғайлы деген сөзді қазақтан *бөлек*, басқа ел деп түсіну керек емес (Қ.Жұмалиев). *Сырт* адам сияқты емес (Д.Исабеков). Әкесі Құралайдың қасында *бейтаныс* жас жігіт тұрғанын аңғарған жоқ (М.Қаратаев). Иттер ауылды айнала жортып, *бейсауат* адамды маңайға жолатар емес (Ғ.Мүсірепов). Әлгі қыз-келіншектердің тілі де, тіршілігі де басқа, *қаймана* біреулер сияқты боп көрінеді (Ө.Қанахин).

Бөтендік, бөгделік, жаттық, басқа-лық, өзгелік. *Жақындық пен туыстыққа ешқандай қатысы болмаушылық.* Сенің де маған *бөтендігің* жоқ. Өз үйірімде өскен баласың (Т.Ахтанов). “Бөледе *бөгделік* жоқ деген-ауң, екеуінің бір-біріне жампойласып тұрғанын қарашы (С.Бегалин). Жақсыда *жаттық* жоқ (Мақал). Алдағы өмірдің *басқалығын* ауылдан шықпай жатып сезе бастады Кенжекей (Ә.Нұрпейісов). Екі торының *өзгелігі* жоқ, игі жақсының бөтендігі жоқ (Мақал).

Бөтенсу, жатсыну, жатырқау, тосырқау. *Бөтен деп тану, өзгеге санау.* Бізді *бөтенсімеңіз*, қонаққа келіп тұрыңыз! (Б.Майлин). Раушан да, Дәметкен де *жатсынып* қымсынбады (Б.Майлин). Бала көзін ашып алып, бөтен адамды *жатырқап* жылап жіберді (Ә.Омаров). Ол әдепкіде бәрін де *тосырқап*, балалармен үйренісе алмай жүрді (Т.Дәуренбеков).

Буаз, жүкті, екіқабат, күмәнды этногр, аяғы ауыр. *Әйелдің бойында баласы бар, бала біткен.* Бозмұнай балаға зар болып жылап жүргенде, қатыны *буаз* болып, бір ұл табады (С.Сейфуллин). “Рабиға *жүкті* болып қалған екенң, -

деген өсек елге жайылып жүре берді (Б.Майлин). Өзім еркек қой отарымен ел шетіндемін, қатын *екіқабат* (М.Тиесов). Екеуінің зайыбы күмәнды екен, Ғайып жерден алдынан аң қашыпты (Қозы Көрпеш). *Аяғы ауыр* Ұлпанның жүкті кезі, күндіз-түн Дандун оны күтті өзі (Е.Бердин).

Буда, байлам, шоқ, бума, будам. *Буылған, топталған заттың түрі.* Үй ішінде көз тоқтатар текшеленген кітаптар мен газет-журналдар *будасы* да мол-ды (Х.Есенжанов). Бақытжан шөпті маялап үйді, баулардың *байламын* шешіп шашты (М.Дүйсенев). Қазыкештің бірдеме дегені күрең тақияға тағылған бір *шоқ* үкінің дірілінен ғана байқалады (Ғ.Мүсірепов). Жігіт *бумаларды* кіргізіп, вагонның ең үстіңгі сөресіне орналастыра бастады (Ж.Жұмақанов). Бір *будам* жіп, бір *будам* ішек (С.Қасиманов).

Будан, шатыс, дүбәра. *Екі түрлі тұқымнан жаратылған, пайда болған төл.* Әлгі ангор мен еліктен туған *будан* лағыңызды көрдім (Т.Ахтанов). Ол таза башқұрт емес, бәлкім, татарға *шатыс* бірдеңесі бар (Н.Әбуталиев). Қой фермаларында *дүбәра* қозыларды жинап, бір жерге бақтырғанын көрдім (“Жетісу»).

Булағыш, булауыш, булама. *Бір нәрсені булау үшін жасалған құрал.* Сабанды арнаулы булағыштармен булауға болады (Қ.Құсайынов). Сосын азық булауыштан бу жіберіледі («Жалын»). Бұхарада бар булама, Ташкентте бар сулама (Үш ғасыр жырлайды).

Булығы, тығылу, тұншығу, басты-ғырылу. *Адамның тынысы тарылып, азапқа түсуі.* Үйде шаршап ұйықтағаннан ба, *булығып*, денесі дел-сал болып шығып еді (А.Нұрманов). Нағи дауыстап жібере жаздап еді, бірақ үні *тығылып* шықпай қалды (З.Шүкіров). Оның кеудесінен ап-ауыр бірдеңе басып, *тұншығып* барады (Р.Тоқтаров). Шалдың екі қолы ербендеп, *бастығырылып* жатқанын көріп, кемпірі оятып жіберді (Ә.Кекілбаев).

Бусану, жіпсу, тершу, терлеу. *Денеден тер бөлініп шығу, терге малыну.* Шөгел *бусанған* тақыр басын орамалмен сүртті (Ғ.Мұстафин). Жұмабектің маңдайы *жіпсіп*, терлеп қалыпты (Б.Тілегенов). Түрекең көз әйнегін алып, *тершіген* қасқа маңдайын қол орамалымен сүртті (Ә.Нәбиев). Жігіттер зыр жүгіріп жүріп жұмыс істегендіктен, ағыл-тегіл *терлеген* болатын (И.Салахов).

Буу, байлау. *Бір нәрсенің басын қосып топтап, жіппен қатты қысып бекіту.* Биені жығып, төрт аяғын *буды* да, қыл бұрау салып тақымын бұрады (Қаз.ертегі). Жұмаш байланған семіз қойды жығып, аяқтарын *байлап*, жүнін қырықтықпен қырқа бастады (“Соц.Қаз.»).

Буындыру, қылқындыру, қиқындыру қарап. *Біреуді тамақтан алып, сығымдап қысу.* Жағамнан алып, *буындырып* жатқанда жаның ашығаны сол ма? (Д.Әбілев). Итбай басын көтере беріп еді, Темірбек *қылқындыра* тартып тұрған тұзақты босатып жіберді (С.Мұқанов). Жау солдаттының кеңірдегінен алып *қиқындырып*, біраз тұрдым (Ауызекі тіл).

Буыншақ-түйіншек, буын-түйін. *Буылған, түйілген заттардың топтамасы.* *Буыншақ-түйіншектерін* көтеріп, олар автобустың артқы есігінен міне бастады (Б.Соқпақбаев). Жамбыл станциясынан толық жігіт пен әйелі де түсті. Өздерінің жүктері, *буын-түйіні* көп-ақ екен (Ә.Тарази).

Бұғана, бұғанақ. *Жаурын мен төс сүйекті байланыстыратын иіліңкі сүйек.* Оқ бұғана мен топшасының аралығынан тиген (С.Мұқанов). Буыны бекіп, бұғанағы қатпаған жас бала (М.Ермеков).

Бұғыныңқырау, жасырыныңқырау. *Аздап бұғу.* Кесіртке бөтелкенің күнге шағылысып жалтырағанынан жасқанып бұғыныңқырай түсті (С.Мәуленов). Беткейде қарағайға жасырыныңқыраған сендерді іздеушілер таба алмады (М.Мақатаев).

Бұғынысу, бұғысу, жасырынысу, тығылысу. *Қосыла тығылып жасырына қалу.* Аттар тізесінен келетін бітік жусан қара жерге бүк түсіп, бұғыныса қалған (Д.Досжанов). Біз бір шоқ тікенекті бетке алып тығылыстық (С.Сарғасқаев).

Бұдырлану, бұжырлану. *Бұдыр – бұдыр болу.* Бұдырланған жарықшалары көп теріні жұмсарту үшін жылытылған өсімдік майынан істелген кішкене ванна жақсы әсер етеді (О.Сейтенова). Бұжырланған мұздың бетіне ыстық қанның қызыл тамшыларын шұбыртып арғы бетке өтіп кеткен (З.Иманбаев).

Бұжыр, шұбар. *Адамның бет-пішініндегі шешек ауруынан қалған дақ, таңба.* Күзенбай дейтін мынау отырған *бұжыр*, мені айдаған осы (Б.Майлин). Қасымның бетінде шешек шалған айқын таңбасы бар, *шұбар* (М.Әуезов).

Бұзғызу, бұздыру. *Бір нәрсенің тұтастығын, бүтіндігін өзгерту.* Сондықтан да мұнараны ол «Алланың айтуы бойынша» бұзғызады (М.Тоғжігітов). Анау бір жылдары темір жол құрылысына кірпіш керек деп бұздырған Дарханның өзі еді (О.Бөкеев).

Бұзық, кәззап, жауыз. *Біреуге жаманшылық ойлайтын қанішер, қаныпезер.* Мұсылман қауымның адал перзенті Қасқырбай мырза бір *бұзықтың* қолынан шейіт болды (Ә.Сәрсенбаев). Қарабеттің ақшасында қисап жоқ, ол

кәззәп шылқыған бай емес пе? (С.Жүнісов). Өткен жылы Мейіз сол жауыз Омардан құтылды (С.Бегалин).

Бұзылу, иістену, былығу, бүліну, баздану, жінігу көне. Жылылықтың әсерінен белгілі бір заттың өзіне тән қасиеттерінен айырылуы, дәмін, түсін өзгертіп сасып кетуі. Күнге ұрынса, жас малдың еті бұзылып кетеді (С.Мұқанов). Қыран құстар тұздалған, яки ескіріп иістенген ет жесе, дертке шалдығады (Ш.Айманов). Мына ыстықта жаңа сойған етіміз аздап былығып қалыпты («Қаз.әдеб»). Сазандарды жіпке тізіп, суға салып қой. Күн болса қапырық, иістеніп, бүлініп кетіп жүрер (С.Досымов). Ыссыда ет біткеннің базданып, өзінің дәмін жоғалтатын жазған (Қ.Мырзалиев). Жінігіп базданбаса егер етің, Шыдамай шұжық өзі көгеретін (Қ.Мырзалиев).

Бұйрық, әмір, жарлық, билік, құзыр, өкім, үкім. Қолында билігі бар әкімдер тарапынан бағынышты адамдарға берілетін айрықша тапсырыс, міндет. Жолдас комбат, өзіңізден бұйрық болмай, мына төбені қолдан шығармаймыз (Б.Момышұлы). Менен әмір болғанша, шикі тары мен қара судан бөтен нәр татырмандар (С.Омаров). Жәнібек те сол сағатта Сауран шаһарын шабуға әскеріне жарлық шығарған (І.Есенберлин). Әлде бір несиесі бар адамдай, Қараш та едірейді, етті билік (Қ.Бекхожин). Есен балам, мұқым елді мекенінен қуып, жер аударам десең де, құзырыңда екенбіз (Ғ.Сармұрзин). Көпшілік Мылқайдар бандыны қылышпен кескілеп өлтіруге өкім етті (С.Бақбергенов). Губернатор тергеп шықты да, үкімін айта бастады (Ә.Әбішев).

Бұйрықтай, жарлықтай. Бұйрық тәрізді. «Сүйре» деген қайталап айтқан сөзі. Жігерлі бұйрықтай жаңғырып естіледі (С.Баязитов). Айналып ауыл - үйді албырт аяп айтып жүр жаңа келген жарлықтай – ақ (Қ.Бекхожин).

Бұйымтай, қолқа, қалау. Біреудің біреуден қалап сұрап алатын заты. Сонша жерден әдейі іздеп келген екенсің, бұйымтайыңды айт (Ғ.Орманов). Қолқаңыз көк мәстек болса алыңыз («Лен.жас»). Атамыз жарықтық Қарақожадан қоярда-қоймай жүріп қалау қылып, ат беріп алған екен (С.Торайғыров).

Бұқара, енбекші, қара халық қарап. Қоғамға адал еңбек етіп, өнім өндіретін, табыс табатын жұмысшы шаруа қауымы. Бізге бұқараның тілегін орындайтын өкімет керек (Х.Есенжанов). Қазақстан еңбекшілері көмекке келген достардың қолғабысына сүйенеді (С.Сейітов). Дау-дамайда әлділер жағы жеңіп кете беретін, қара халық көбіне теңдік ала алмай, жәбір-жапа шегетін («Лен.жас»).

Бұл, бұ. *Осы, мына деген сілтеу.* Бұл араға қайдан келдің? (С.Шарипов). Бұ кісілер жағдайды білмейді (М.Дүзенев).

Бұл жерде, бұ жерде, бүйерде морф. *Осы аталған жерде.* Бұл жерден археологиялық құнды ескерткіш табылған («Қызыл ту»). Бұ жерде бұрын да болғанмын (Ауызекі тіл). Бүйерге жарылғыш затты қоймау керек (Жетісу).

Бұландату, бұлғақтату, бұлғалақтату. *Әрлі – берлі қозғалту, ирелеңдету.* Қамшыны бұландатып, қарды бұрқыратып қосылып кеп кеттік (І.Жансүгіров). әр жерде көтерме үшін тұрғандар қамшыларын бұлғақтатып, бақырып – шақырып көш жерге қуып тастайды (Ә.Кекілбаев). Сұлтан екі сабақ өткенде амалсыздан сумкасын бұлғалақтатып мектепке баруға мәжбүр болды (Қ.Әжікеев).

Бұлақ, қайнар, бастау, көз, тұма. *Жер қыртысынан шымырлап шығып жататын таза да мөлдір су қойнауы.* Ойпаңның оң жағында тік жарды жанай мөлдір сулы бұлақ ағып жатыр (С.Шаймерденов). Тау арасындағы ойпаттың астынан қайнарлар тесіп шығып жатыр (Ғ.Сыланов). Мен бұдан мал судан таршылық көріп отыр дегім келмейді. Аяқ басқан сайын бұлақ, бастау (Ақ бидай). Ол екі қолымен жер тірей еңкейіп, көз суынан ғана ішті (Т.Әлімқұлов). Осы тұмадан ат суарып, өзіміз де тамақтанып алайық (Қ.Шөкенов).

Бұлғақтау, бұралаңдау, былқылдау, сылқылдау, бұлғалақтау, бұлғалаңдау, қисаңдау, қисалақтау, қиқандау, шайқақтау, тәлтіректеу, қиралаңдау, бұлғандау, қалтырақтау, қалтақтау, қалтаңдау. *Дененің, заттың нық болмай, былқ-сылқ етуі.* Ауыздарынан арақ иісі аңқып тұр. Бұлғақтаған бір екеуін Төлеген кабинеттен шығарып жіберді (Б.Тоғысбаев). Үлкен күректі топыраққа көміп алып көтергенде бұралаңдап кетеді (Т.Ахтанов). Ботакөздің дірілдеген қолынан шешесінің былқылдаған жансыз денесі түсіп кетті (С.Мұқанов). Тордың астыңғы жағында бір шегенің сылқылдап бос тұрғанын білді (Қ.Қайсенов). Петрушкин де бұлғалақтап, мас болған кейіп білдірді (К.Тоқаев). Біз бұлғалаңдап Айдарбектің үйіне жеткенше түн ортасы әлдеқашан ауып кетіп еді (Ғ.Мүсірепов). Битабар қисаңдап шахта кеңсесіне келді (С.Шаймерденов). Ол алғаш жалғыз балдақпен қисалақтап жүріп, кейін аяғынан тік тұрып кетті (М.Қаназов). Есікті айқара ашып, қиқандай басып Әшірбек кірді (А.Жақсыбаев). Топ алдындағы шайқақтап, теңселе басқан Степан екен (Б.Тілегенов). Жиені тәлтіректен атына қарай жүрді (Ж.Алтайбаев). Бөксесін баса алмай қиралаңдап машинадан зорға түсті (Қ.Жұмаділов). Мас болған екі-үш жігіт көшеде бұлғаңдасып гармонь тартып келеді (Т.Жароков). Қалайша қыламыз - деп, қалтырақтап, Аяғын абыржыды әнтек басып (Т.Ізтілеуов). Омар қалтақтап, сүріне түсіп ербиген талды қармана

құлады (Б.Майлин). Сейіттің анасы не болғанын білмей, басы *қалтаңдап* әркімге қараумен тұр (Р.Райымқұлов).

Бұлғындай, бұлғандайын. фольк. *Бұлғын тәрізді.* Ақ көрпесі бұлғындай, арғымағы дүлдүлдей, боз торғайы бұлбұлдай (Манас). Еламан байқап қалып бұл ыңғайын, құлпырды қыз алдында бұлғындайын (Ж.Өмірбеков).

Бұлдандыру, бәлсінту, бәлдендіру. *Әлдеқандай болып міндетсіндіру.* Шіреп алғың кеп бұлдандырып отырсың ғой (Д.Әбілев). Руын мақтай – мақтай шығандатты, бәлсінтті, бұлғақтатты, бұлаңдатты (С.Сейітов). Оны енді бәлдендіру ұят болады, мына жұртты сыйламағандығы («Жұлдыз»).

Бұлдану, бәлсіну, әулиесу, бәлдену, керігу, міндетсу. *Әлдеқандай болып кісімсу, өзін жоғары санау.* Кейбір қыздарша бұлданбайтын, әннің кезегі келгенде бөгелмей айта жөнелетін (Н.Ғабдуллин). Күнде өзіммен бірге жүрген мынаның бүгін *бәлсінуін!* - деді (А.Сарбөпин). *Әулиеси* бермеші, тақсырым-ай, Тұлпар басы тоқтамас тасқа ұрылмай («Лен.жас»).

Бұлдырату, бұлдырлату, бұлыңғырлату. *Көмескілеп мұнарлату, күңгірт ету.* Өзі жалғыз терезе күн сәулесін сыздықтатып, бұлдыратып әрең өткізеді (О.Сәрсенбаев). Ағадай алыстаған сайын көзінен жас моншақтап, жанарын бұлыңғыратып, жарық дүние жарыла бергендей сезіндіреді (Ж.Тәшенов). Өмірдің күңгірт көлеңкесін ғана көз алдына елестеді (С.Мәуленов).

Бұл жақ, бұ жақ, бұяқ. *Аталған жақ.* Бұл жақта күн жылы (Сөйлеу тілі). Ұйықтап жатқан қара дәудің о жақ бұ жағына қарады (Батырлар жыры). Бұяқта жиі бас қосамыз (Ауызекі тіл).

Бұлқындыру, бұлқынту, жұлқындыру. *Аласұртып қозғау салу, тулату.* Верныйдың жандаралдардың бұйрығымен «отыз бір, он тоғызды алад» деген суық хабар халықты бұлқындырды (Жамбыл). Бұлқынтып титтей жүректі, жүгіріп шықтың далаға (С.Асанов). Соны жұлқындырмай жіберші баратын жағына (Түсіндірме сөздік).

Бұлқыну, жұлқыну. *Аласұрып қатты қысымнан босануға тырысу.* Оған сақтықты бұған, соқтақтықты, бұлқынды, жұлқынды, көпірді, лепірді – ақырында біздің сезіміздің теріс емес екендігін көзімен көріп, қолымен ұстағандай болды (А.Байтұрсынов). Ақбілек әбден алқынды, алас ұрды, жұлқынды, әлі ұруға таянды (Ж.Аймауытов).

Бұлттану, бұлыңғырлану, мұнарлану, тұмандану, түнеру. *Аспан бетін бұлт жауып күңгірт тартып қарауыту.* Таңертеңнен бұлттанып тұрған күн бір ашылмады (Т.Ахтанов). Қыстың жылусыз қысқа күні *бұлыңғырланып,*

көкжиекке төніп барып қалған (Б.Соқпақбаев). Бұлтпенен аспан асты шұбарланса, Тұтылып күннің көзі *мұнарланса* (Т.Молдағалиев). Әлгінде ғана ашық тұрған аспан түнеріп, жаңбырлатып, арты *тұманданып* кетті (Саржайлау). Адамдарға күннің дауыл алдындағы *түнеруі* ауыр тиеді (Т.Ахтанов).

Бұлтарту, жалтарту. *Бұлтыруға мәжбүрлеу.* Қылмыс жасағанына көзіңіз жетсе, бұлтартпайтын дәлеліңіз болса, қазір барып тінту жүргізіңіз (К.Тоқаев). Дұшпанын кейін шегінтіп, қанын судай төгілтіп, жалтарпастан қуалап, мінді күшті қаһарға (Т.Жароков).

Бұлтындау, бұлтылдау. *Бұлшық еттің бұлт – бұлт етуі.* Бұлшық еттер денеде бұлтылдап күшпен ойнаған (С.Сейфуллин). Мынау бала бұлтындап шыға берме тоқымнан (Ғ.Қайырбеков).

Бұлыңғырлау, буалдырлау. *Сал – пәл бұлыңғыр.* Аспан бұлыңғырлау болғанмен, жел жоқ, күн жылы еді (Б.Соқпақбаев). Ақ түн нейлон көйлек сыртынан буалдырлау көрінген арудың ақ денесі іспеттенеді (Ә.Нұршайықов).

Бұлыңғырлық, бұлдырлық, буалдырлық. *Бұлыңғыр болушылық, бұлыңғыр тартқандық.* Естібай күздің бұлыңғырлығына да, өздеріне де риза емес (Ө.Қанахин). Повесть құрылымындағы шашыраңқылық ой жүйесіздігіне, тақырып бұлдырлығына әкеп соқтырған («Каз.әдеб.»). Жапондарға логикадан гөрі екіұштылық, буалдырық көбірек ұнайды («Лен.жас»).

Бұралаң, бұраң. *Бұлттарысы мен ирелеңі көп.* Бұралаң соқпақпен бір адам ілбіп келеді («Каз.әдеб.»). Сұлап жатыр бұраң мүйіз теке (Қ.Мұқышев).

Бұрғызу, бұрдыру. *Беталысын, бағытын өзгерту.* Қайғыны қақ маңдайдан салды бұзып бұл үйді де қияға бас бұрғызып (Ө.Күмісбаев). Мұнда да оның ойын бұрдырмайтын сенімді дәлел бар болатын (Ә.Нұршайықов).

Бұрсандыру, бұрсанту. *Айбаттандырып қаһарландыру.* Басқыншыларға қарсы тұрғандарды бұрсандырып жіберіпті (Түсіндірме сөздік). Қан майданда құрсантып, буырқантып, бұрсантып құрышпен белін буғызды (Ү.Кәрібаев).

Бұршақтай, бұршақтайын. *Бұршақ сияқты.* Сол – ақ екен, анасының көзінен бұршақтай жас жерге тамып – тамып кетті (Ғ.Сланов). Қайғылы қара көзден шыңырауға, мөлт етіп бұршақтайын жас төгілді (М.Мақатаев).

Бұрыс, алшақ, кереғар, бүйрек сөйл. *Келе жатқан бағыттан қиыс, шеткері.* Қанша барғымыз келгенмен, жолдан бұрыс болған соң соға алмадық (С.Сейфуллин). Бір-бірінен аралары *алшақ* қоныс тепкен қыстақ үйлері көрінді (Б.Соқпақбаев). Қыс күндері мұнда аңшылар келе алмайды, *кереғар*

(Ғ.Мұстафин). Ақтардың бір қосын әскері Танабайдың ауылына қарай *бүйрек* шығып келе жатты (С.Сейфуллин).

Бұт, борбай, аяқ. *Адамның жүру-тұру қызметін атқаратын жамбастан төмен қарайғы дене бөлігі.* Ханым, жаным дегенге Көтере берме *бұтыңды* Ту сыртыңнан жармай алар өтінді (Махамбет). Екі иығымнан лай су сорғалап, *борбайым* мен бақайларыма барып іркіліп тұрады (С.Сейфуллин). Айсұлу-ау, *аяғың* талды ғой, отырсайшы (А.Байтанаев).

Бұтақтау, отау. *Өсімдіктердің бұтақ-тарын ықшамдап кесу, қырқу.* Жүзімдікті күзде *бұтақтап* жабу жұмыстары кемі бір айға созылады (Б.Сыланов). Күрішті *отау* жұмысы да маңызды жұмыстың бірі (Ы.Жақаев).

Бүгілту, бүгілдіру. *Еңкейтіп иілдіру, майыстыру.* Жас шыбықтай бүгілітіп, садақ иер деуші едім (Дулат Бабатайұлы). Ол жел бүгілдіре итеріп келе жатқан желбезекті, әлденеге қозғай беруден тыным таппайды (С.Мұқанов).

Бүкшиту, бүкірейту. *Еңкейтіп тұқшиту, тұқырту.* Сиыр аязда қалтырап, белін бүкшитіп тасалау жерді ықтап тұра қалды (С.Әсіпов). Сушы белін бүкірейтіп, басын шайқады (М.Дүзенов).

Бүкшіісу, бүкірейісу, бүгіліісу. *Бүгіліп иіліңкіреу.* Басқалары қасқа бастарын жалтаңдата шұлғып бүкшіісті (Ж.Тілеков). Шыдамай жел өтіне жан – жануар бүкірейісіп теріс қарап ыққан шақта (М.Жұмабаев). Ең әуелі саусақ толық бүгілісіп жұмылады (Адам анатом.).

Бүлінушілік, бұзылушылық. *Әбден тозығы жеткен қираушылық.* Революцияның алғашқы жылдары жылдары жалпы бүлінушілік, қирау жылдары болды («Халық мұғ.»). Күн райының бұзылушылығы күз болғанын білдіргісі келгендей желдетіп, қабақ түйіп тұр (Б.Соқпақбаев).

Бүлініңкіреу, бұзылыңқырау. *Аздап өзгеру, сәл – пәл бұзылу.* Бұл сапарда Көжекеннің кәрі көзі бүліңкіреп кетіп еді (Ғ.Мүсірепов). Қиыспас досының бүлісіне Бекеннің жүзі де бұзылыңқырап барып әрең тоқтады («Жұлдыз»).

Бүрсендету, бүрсектету. *Дірдектетіп мұздату.* Биылғы күздің қара суық желі де, бұлыңғыр жауыны да ерте иектеп, мезгілсіз бүрсендетіп тұр (М.Әуезов). Сіркіреген суық жаңбырдың арты қарға ауысып, тіпті бүрсектетіп кетті ғой (С.Сматаев).

Бүтінірек, бүтіндеу. *Біршама бүтін.* Партизандар қозғалысы штабы Ворошилов атаныдағы көшенің бүтінірек үйлерінің біріне орналасыпты («Қаз.әдеб.»). Хасен тағы бүтіндеу бір тарақты тауып алыпты (І.Есенберлин).

Бүкендеу, бүкжендеу, күйбендеу, бүкшендеу. *Бүгіліп жай қимылдау, бүкең-бүкең ету.* Әлгінде сіз жер бауырлаған жоқсыз, тізе бүгіп қана *бүкеңдедіңіз* (Ж.Жұмақанов). Кемпір бишара *бүкжеңдеп*, қойын қайтара алмай жүр («Лен.жас»). Жықтыр үйінді! - деді Жұман үй маңында *күйбеңдеп* жүрген бәйбішеге (Ғ.Мүсірепов). *Бүкшеңдеп* қожыр бет қара кемпір шықты (Б.Майлин).

Бүкпесіз, қалтқысыз, риясыз. *Шын ықыласпен, адал көңілмен, бар ынтасымен.* Қулық, сұмдықтан аулақ өз ісін ғана білетін бірбет адам ойын *бүкпесіз* айтып тұр (Ғ.Мұстафин). Бәріміз де оны *қалтқысыз* шын жүректен мақтадық (Қ.Жұмалиев). Сыр алыспаған жас жігіт бәрін де *риясыз* көңілмен, іркілмей істейді (Ғ.Мүсірепов).

Бүктемелі, жиналмалы, жималы, жиылмалы. *Жиып қоюға ыңғайланған жазбалы, ашпалы.* Қонақ қоржыннан *бүктемелі* домбырасын алды да, жай шерте отырып бұрады (С.Бақбергенев). *Жиналмалы* кереует құрып күзетте отырған Байназар бүгін де тым тынымсыз еді (Саржайлау). *Жималы* төсегін үш бүктеді де, қабырғаға сүйей салды (С.Шаймерденов). Бәріміздің күлкіміз ілгерідегі қос *жиылмалы* төсектегі балаларды оятты (С.Бердіқұлов).

Бүкірею, бүджию. *Әл-дәрмені кетіп, еңкейіп қалу, бүкшеңдеу.* Қапсағай денесі дір-дір етіп *бүкірейіп*, аянышты халге түскен (К.Тоқаев). Белле өзі *бүджиіп*, қартайып қажыған адам сияқты («Жалын»).

Бүлкіл, бүлкек. *Желістен жай, аяңнан шапшаң жүріс.* Тыныс алып қалған жирен *бүлкілге* салып, шананы жеңіл сүйрей жөнеледі (Х.Есенжанов). Бекбол жуан торының дағдылы *бүлкегіне* салып, тауға қарай тартып берді (М.Әуезов).

Бүркеуіш, бүркеніш. *Бір нәрсені көзден тасалап тұратын жамылғы.* Көнді бүркеуіш түрінде де шашуға болады (А.Жанғалиев). Өздерінің әрекетіне саяси бүркеніш ететіні белгілі («Соц.Каз.»).

Бүтіндеу, жамау. *Жыртылған, тозған дүниелерді, бұйымдарды қалпына келтіріп жөндеу.* Жұмағұловтың басқаруымен жігіттер бұл үйді ағартты, есік-терезесін *бүтіндеді* (Қ.Қамбаров). Көктеп, *жамап* инемен, Көйлегінің жыртығын. Отыр солдат шуақта, Сүйеп қойып мылтығын (Ә.Тәжібаев).

Быдық, тұтықпа. *Адамның сөйлеу қарқыны мен ырғағының бұзылуы.* Быдықпен ауырған адамды емдегенде әуелі оған себеп болған ауруды анықтайды (ҚҰЭ). Ол ән айтпайды, өйтуіне тілінің аздап тұтықпасы барлығы себеп болған сияқты (С.Мұқанов).

Быдықтық, тұтығушылық. *Быдық болушылық.* Быдықтық ми қыртысының астындағы жүйке түйіндерінің зақымдалуынан болады (ҚҰЭ). Шешіліп сөйлеуге тұтықпалығы кедергі келтірді («Жұлдыз»).

Быжынау, құжынау, бықу, қаптау, самсау, сыңсу, жыпырлау, толу. *Біртектес заттардың бір жерге шоғырланып тұруы, көп болуы.* Аспандағы жұлдыздар *быжынай* жымыңдап көрінеді (Ғ.Сыланов). Қара шыбын *құжынап*, үйдің ішіндегі нәрселердің не ақ, не қарасын айыртқызбайды (С.Шарипов). Жол бойы *бықып* жатқан мал (С.Сейфуллин). Таңертең ит үріп, көрші ауылдың адамдары *қаптап* келіп, ауылды азан-қазан қылып жатқанда ояндық (І.Жансүгіров). *Самсаған* сансыз жұлдыздар сәулесін қанша төксе де, түн көрпесін серпе алар емес (Ә.Әбішев). Көлдің айналасы *сыңсыған* үлкен құстарға сыймайды (М.Әуезов). *Жыпырлаған* киіз үйлердің маңында тірі жан көрінбейді (С.Жүнісов). Қамысты қара сулардың беті мен жағасы құсқа толы (І.Есенберлин).

Быжырлату, жыпырлату. Қапталу, құжынату. *Құж – құж етіп топырлатып жіберу.* Құмыра әшекейін быжырлатпай, керісінше, оның түсін аша түседі (Д.Досжанов). Мен оның жыпырлатып жіберген дестелерін баулап үлгере алмаушы едім (Ғ.Орманов). Біралы болыс бұл күз Есіл жайлап, қаптатып төрт түлігін түгел айдап (О.Шипин). Өткел аузына құжынаттып, қарайған халықты иіріп қойыпты (Ә.Кекілбаев).

Бықсу, түтіндеу. *Оттың жанбай түтін шығару қалпында болуы.* Дымқыл отын бірден тұтана қоймай, *бықсып* мазаны кетірді (Т.Ахтанов). Аңның жайын жақсы білетін Көбеген қу іннің аузына от жағып, ішін бықсытып *түтіндетті* (Ә.Жылқышиев).

Бықсыту, күңсіту. *Ашып айтпай, бір бәленің шетін шығару, өсек айту.* Қайдағыны бықсытқаны абыржытып тастады (Ө.Қанахин). Күңсітіп өсек таратты (Д.Досжанов).

Бықырсыту, қоқырсыту, қоқсыту, ыбырсыту. *Ескі – құсқыны қалай болса солай шашып тастау.* Үйдің айналасына қамыс шалы тартып, отын, шөп үйіп бықырсытып тастаған екен (Т.Ахтанов). Жаңылдың мұны жинастыруға да шамасы келмей, қайта өзі қоқырсытады (А.Хангелдин). Сырмақ қып астына байының тоқымын, Отының басына төрінің қоқымын. Бүксітіп, бықсытып, қоқсытып келтірді (Абай). Сәкен жүретін, отыратын жерлерге шаң жуытпай, еш нәрсені ыбырсытпай, бар нәрсені кіршіксіз ұстауға тырысатын (С.Мұқанов).

Былай, бұлай. *Мынадай етіп, осылай.* Адамға былай амандасар болар (С.Мұқанов). Рахметтолланың бұлай деуіне себеп бар еді (М.Тоқжігітов).

Былайырақта, шеткеріректе. *Арырақ жақта.* Бір топ егде әйел былайырақта оқшау отырған (Қ.Исабаев). Қария кемсеңдеп жүріп, шеткеріректе тұрған немересінің маңдайын иіскеді («Қаз.әдеб.»).

Былайырақтан, әріректен. *Шеткерілеу жақтан.* Сәл былайырақтан, пеш жақтан тағы бір төсек салынып жатыр (Т.Тобағабылов). Оларды әріректен тындап отырған қос жігіт әлдеқайда сүйсіне көз тастап тұр («Қаз.әдеб.»).

Былапыт, бейпіл. *Ойланбай, толғанбай айтылған дөрекі сөз.* Қайдағы жоқ *былапыт* сөздермен мені сыбап, Жапар үйге кіре берді (Ж.Мұзапаров). Екі мас қыза қалжыңдасып, әрбір *бейпіл* сөздерін түн аспанына бәсекемен шегелесіп тұр (Ғ.Мүсірепов).

Былбырау, жиду. *Тағамның жұп-жұмсақ болып езіліп пісуі, ылжырауы.* *Былбырап* піскен тоқтының еті ауызға уыздай сыпырылып түскенше, *жидіген* қой етін салып әкелді (С.Жүнісов).

Былдырлау, шүлдірлеу. *Баланың сөздерді анықтап, түсінікті етіп сөйлей алмауы.* Зәуре әке-шешесіне әлденені айтып, *былдырлай* сөйлеп келе жатты (І.Есенберлин). Бір мезгілде әлде не деп *шүлдірлеп* қасыма екі жасар қызым келді (А.Шамкенов).

Былш-былш, сылп-сылп. *Шылқыл-даған, шылп-шылп, шалп-шалп еткен.* Айнұр әлі саз балшықты *былш-былш* кешіп келеді (С.Сарғасқаев). Екеуі тағы да бір жерге кептеліп келіп тұрады. Жаңбыр суы *сылп-сылп* етеді (С.Сейфуллин).

Бытыраңқы, бытыранды, шашыран-ды. *Бір ортаға бірікпеген, шоғырланбаған, әрқайсысы өз алдына, жеке-жеке.* Қалпы да, салты да бірыңғай мал баққан *бытыраңқы* ауылдар екен (С.Көбеев). Әділбектің ұғынуынша, сай-саладағы *бытыранды* киіз үйлерді қарусыздандырудың сылтауына екі винтовка желеу болды (М.Тиесов). Үйлер қалай болса солай, *шашыранды* салынған («Лен.жас»).

Бытырау, шашырау, ыдырау, тарау. *Жан-жаққа тарам-тарам болып бөліну, бет-бетімен кету.* Беткейде *бытырай* аралас жайылып түйе, жылқы, қой-ешкілер жүр (Ғ.Мұстафин). Алдыңғы жарылып жөнелген жылқының артынан өзгесі де *шашырап*, жан-жағынан жөнеле бастады (М.Әуезов). Келесі күні жиналған топ жан-жаққа *ыдырап*, колхоз, совхоздарда кездесулер өткізді (С.Мәуленов). Кездесу аяқталып, оқушылар үйді-үйіне *тарады* (Д.Қасенов).

Бытыр-бытыр, қатұр-құтыр, күтір-күтір. Қатты затты басқанда, уатқанда, шайнағанда шығатын дыбыс. Бір жұмысшы көк тасты күрекпен тастайды, ауыз *бытыр-бытыр* шайнайды да, өзінен төменгі ауызға береді (Ғ.Мұстафин). Аяқты басқан сайын өзін-өзі жұлып, *қатұр-құтыр* шайнайды (К.Оразалин). Байбосын оқыс шалқайып қалып еді, бел омыртқасы *күтір-күтір* етті (С.Жүнісов).

Білгіш, білгір, жетік, судай. Әр нәрседен хабары мол, көп білетін. Хасан дүние халінен хабардар, *білгіш* сықылды көрінеді маған (С.Омаров). Нұрке Әжімов - ақылды, *білгір* адам (І.Есенберлин). Бас зергердің құрылыс есебіне *жетік* жан екеніне енді көз жеткізді (Д.Досжанов). Титан өзі қазақшаға *судай* ағып тұр (О.Сәрсенбаев).

Білімдарлық, білімпаздық, білгірлік. Көп нәрсені жете білетіндігі, ой-өрісінің кеңдігі. Нағыз тәрбиеші үшін үлкен жүрек, терең *білімдарлық* керек («Лен.жас»). Василий Иванович Попов - Мұхтардың *білімпаздық* жолындағы ұстазы (А.Әуезов). Әбунүсіп інісінің мына *білгірлігіне* риза боп қалды (Д.Әбілев).

Білімді, білікті, білімдар. Әр нәрседен жан-жақты түсінігі бар, көп білетін. Қазақтың талай шежіре қартын көре жүре мен Жабайдай *білімдісін* өте сирек кездестірдім (С.Мұқанов). Сәтімбай - ағайын арасында абыройлы, шаруа жайына майталман *білікті* адам (С.Шаймерденов). Рецензияда қол қойылма-пты, бірақ кімде болса *білімдар* кісінің жазғаны - сайрап тұр (Т.Әлімқұлов).

Біліну, көріну, байқалу, сезілу. Көзге түсіп танылу, жұртқа мәлім болу. Мұндай науқастың алғашқы *біліну* мерзімінің мөлшері адамда әртүрлі болады (З.Сырғабаев). Леонов Шығыс тарихын жете білетін ғалым ретінде де *көрінеді* (І.Омаров). Мұнда орыс музыка мәдениетінің әсері де *байқалады* (І.Омаров). Жамандығың *сезілсе*, жақын кісі жат болар (Мақал).

Бір, жалғыз, сыңар, жалқы. Саны соншалық шектелген, аз, шағын. Көп ауыз біріксе, *бір* ауыз жоқ болар (Мақал). Айшаның Құлмырза деген *жалғыз* інісі қалада бухгалтер болып істеуші еді (М.Дүйсенов). Бойы он кез, *сыңар* жұдырығы қол ағаштай (М.Әуезов). Тау ешкісі жылына бір рет, көбінесе *жалқы* лақ табады (Ж.Әбиев).

Бірдей, тең, барабар, пара-пар кітаб. Бір бірінен артық-кемі жоқ, қатар, теңдес. Жапар екеуінің маған алалығың жоқ, екеуіңді де *бірдей* көрем (Т.Ахтанов). Жаураған адам жаралыға *тең*, мардымды іс бітіре алмайды

(М.Ғабдуллин). Сарыағаш суына *барабар* су ешбір өзге республикада жоқ (Алғы шеп). Осы маңда әзірге жирен қасқа атқа *пара-пар* жүйрік жоқ (З.Жәкенов).

Біржола, мүлдем, мүлде, басымен, бұратала, біржолата, басыбүтін, ада-гүде, ада-жұда, басыбайлы қарап. *Үзілді-кесілді, қайтып оралмайтындай, бермейтіндей.* Исмаил дәу қарадан *біржола* құтылдым деп ойлаған (О.Сәрсенбаев). Үй ішіне қолғабыс тигізуден енесі биыл *мүлдем* қалған (Ә.Әлішев). Осыдан кейін өзі тұйық мінез әкем *мүлде* сөйлемейтін болып алды (Б.Шаханов). Сен балама қанат бергенде, мен сенен ат аяйын ба? *Басымен* бердім (Ғ.Мұстафин). Неге қоштасып жатырмыз. *Бұратала* ма? - деген жігіттің күбірлей сөйлегенін естіді («Лен.жас.»). Түзу көшелер шетке таман барған соң әуелгі бағытын *біржолата* жоғалтып, бұлтақтатып кетеді (Ә.Сәрсенбаев). Әй тәйірі, *басыбүтін* беріп тұрған жоқ, ұста мынаны (М.Әуезов). Геморрой ауруын қанша емдесе де, ол *ада-гүде* жазылмайды (К.Өтегенов). Езгі тіршілік ескі жұртынан *ада-жұда* қол үзіп, біржола қоныс аударып жатқандар да аз емес (Ө.Қанахин). Мына сөзді естіген Бұхарбай бір білеудей атты *басыбайлы* мінгізіп аттандырған екен (Ел аузынан).

Бірлік, ынтымақ, бүтіндік, ұйымшыл-дық, ұжым, ауызбірлік. *Адамдар арасындағы бөлініп жарылмағандық, татулық, тұтастық.* Бұндайда *бірлік* керек қой, шырағым (Ғ.Мұстафин). Коллективті берік *ынтымақты* ұстай білу өзіңе байланысты (Е.Оразақов). Мұндайда өз еліміздің *бүтіндігі* жақсы ғой (Ғ.Сыланов). Ол өткір жырларымен халықты *ұйымшылдыққа*, бірлікке шақырды (С.Мұқанов). Жігіттер бар жетілген, Орыс, қазақ *ұжым* боп, Тізе қосып бекінген (Жамбыл). Ел ішінің *ауызбірлігін*, татулығын сақтау таптырмайтын нәрсе («Лен.жас»).

Бірөңкей, бірыңғай, кілең, өңшең, шылғи, шымқай, өңкей, кіл сөйл, ыңғай сөйл. *Түр жағынан өзара ұқсас, біркелкі, біртектес, бірбеткей.* Осы бір аса абыройлы іспен *бірөңкей* шұғылданғанмызға екі жыл («Соц.Қаз.»). Есіктен *бірыңғай* киінген интернат қыздары кіре берді (Р.Тоқтаров). Қой өсірушілердің 80 проценттен астамы *кілең* жастар (Б.Мәдиев). Күн шыға бұл жерге *өңшең* мылтықты, сұр шинелді атты әскер келді (І.Жансүгіров). Шыңғыс ордасында ғана болмаса, *шылғи* ақ үйлер қазақ ауылдарында өте сирек кездеседі (С.Мұқанов). Үндістандағы таксидің екі қапталы *шымқай* қара бояумен сырланған (Ә.Шәріпов). Президиум столында тізіліп отырған *өңкей* қара бешпет, ақ жағалылар (Т.Ахтанов). Сен мәселеге *кіл* өз биігіңнен қарайсың да, тым жеңіл пайымдайсың (С.Омаров). Жол бойында *ыңғай* ақ қойлар жайылып жүр (С.Байжанов).

Бірсыпыра, бірталай, бірқыдыру, бірқатар, біраз, бірғауым, бірнеше, әжептәуір, недәуір, талай, қыруар, едәуір, пәленбай. *Көлем жағынан бір шама, әлденеше, көптеген.* Ірілі-ұсақты осы үйде *бірсыпыра* мал бар (Ғ.Мұстафин). Орынбай өз қабілетін шамалай білген құсбегінің соңынан *бірталайға* дейін қарап тұрды (Ә.Көшімов). Оралбай Оспан үйіне әдейі соғып, оған *бірқыдыру* ауыр сөз айтқаны бар (С.Омаров). *Бірқатар* мәселелерді шешпек болып, колхоз басшыларына кетті (М.Иманжанов). Асқардың табыстарымен бірге, өсудің қиыншылығынан туған *біраз* қателері де бар (С.Ерубаев). Осылайша *бірғауым* үнсіз қарап тұрды (Б.Сокпақбаев). Саян сабақтан қолы бос кездерін пайдаланып, тағы да *бірнеше* модель жасады (С.Шаймерденов). Кешкі ауада анық көрініп тұрған кішкене құмға дейін әлі де *әжептәуір* жер бар (Т.Ахтанов). Олар ауылға оралғанда айтыс *недәуір* қызып жатты (Т.Әлімқұлов). *Талай* ақын өткен сенің тұсыңнан, сонда Көкшем көк пердесін ысырған (Ж.Сыздықов). Биылғы *қыруар* мол табыстың негізгі иесі табиғат емес, өз еңбегіміз екен (Ж.Исмағұлов). *Едәуірден* соң барып Салауат есін жиды (Ғ.Сыланов). Баласы *пәленбай* жылдан соң әкесін іздеп табады деген кімнің ойына келіпті (О.Сәрсенбаев).

Бірте-бірте, біртін-біртін, біртіндеп, біріндеп. *Бірден емес, ақырындап, жайлап.* Паровоздың жер тарпыған дүрсілі *бірте-бірте* жақындай түсті (Ө.Қанахин). Жиналған жұрт *біртін-біртін* тарап кетті (С.Омаров). Дөң жайлауға қарай бұрылған соң-ақ мұның көңілінен күдіктің бәрі *біріндеп* сейілейін деді (Т.Ахтанов).

Бітім, жарастық, келісім, мәміле, ымыра, бәтуа. *Көп ойласып келісілген шешім, тоқтам, түйін.* Қызып кетсек, мына бала бізді ажырата алмас, - деп атынан түсті, *бітім* ыңғайын білдірді (Д.Досжанов). Оның қуанышты жүзін көріп, Нәсербай мен Тышқанбайдың көңіл *жарастығына* да іштей тоятын (Т.Жармағамбетов). Үй ішінің *келісімі* бойынша ауылға әкем, інім үшеуіміз кететін болдық (Н.Ғабдуллин). Айтыста жұрт екі ұдай болып бөлінді де, қайтып *мәмілеге* келе алмай қалды (Ш.Мұртазаев). *Ымыраны* бұзу-жаманның ісі (Мақал). Кейде семьяның өзі де әлдененің кесірінен *бәтуаға* келмей, өз берекесін өздері қашырады (К.Тоқаев).

Бітімші, мәмлегер. *Екі ел арасын келістіруші, бүтінші, ақылгөй адам.* Қанша күтсе де, ішінен ақ ту ұстап шауып шыққан *бітімші* елшілер бәрібір көрінбейді (Ә.Кекілбаев). Қазыбек есімі қазақ пен қалмақ арасындағы шапқыншылық кезінде бітімші, бүтінші болған парасатты *мәмлегер* ретінде мәлім (“Қаз.әдеб.»).

Г

Гонорар, қаламақы. *Басылып шыққан еңбегі үшін авторға төленетін ақша.* Бір жетінің ішінде «Қызыл ту» газеті маған да гонорар беріп қалар (І.Есенберлин). Әдебиеттің құнсыздануының тағы бір себебі қаламақының аздығы, қамқорлықтың жоқтығы («Егемен Қазақстан»).

Гүлдендіру, гүлдену, гүлдету. *Жайнату, құлпырту, көркейту.* Иран халқы соғыс біткен соң тез арада қалаларын гүлдендірді («Егемен Қазақстан»). Біз алғаш тайсалмай тайганы игердік, даланы гүлдендіп, одан соң үлгердік (А.Тоқмағанбетов). Еңбек-дос, еңбек-бақыт, еңбек-күнің! Бағын ашып, гүлдетпес еңбек кімнің (М.Мақатаев).

Ғ

Ғажаптану, ғажайыптану. *Таңғалу, таңырқау.* Маралдың кешегі жаралы аяғы қалай жазылып кеткеніне ғажаптанады (Ә.Нұршайықов). Кім артықша ғажайыптануға лайықты (Абай).

Ғажаптық, таңғажайыптық. *Кереметтік.* Тек қана ұғынды оның оның ғажаптығын Ақ маңдай қарауылдың сұлулары (Ғ.Қайырбеков). Таңғажаптығы сол – көп тастардың ішінде күнге шағылысып жалт – жұлт етеді (Р.Райымқұлов).

Ғаныш, гипс. *Сульфаттардың класының минералы.* Ғаныш пен саз балшықтан әсем керамикалар өндіруде (С.Бизақов). Біләлов аяғын гипске салдырып қайтыпты деген сырттай хабар алған еді (Ә.Нұршайықов).

Д

Дабыл, ұран, үндеу. *Халықты белгілі бір іске жұмылдыру мақсатындағы тілек, шақыру.* Самғаған құз, қияға тау құсындай, Елімнен дабыл шықты көкті жарып (Пернедегі термелер). Үйлердің қабырғалары “Астықты уақытында және ысырапсыз жинап алайық!ң деген ұрандармен безелген (“Қаз.әдеб.»). Бір күні газеттен жастарды Қазақстан мен Сібірдің тың жерін игеруге шақырған үндеуді оқыдым (Н.Ғабдуллин).

Дабылдау, ұрандау, азандау, дабыра қылу, жария ету, жар салу, шақыру. *Халықты белгілі бір іске жұмылдыру, үндеу.* Дабылдап туған Отан

шақырғанда, Алдында келген талай жарыстардың (Т.Әдірахманова). Исатай тобы “Ағатай, Ағатайың - деп ұрандап алға лап қойды (Б.Аманшин). Далада азандаған, айқайлаған, жылаған дауыстар (А.Машанов). Шырағым, мұндай даулы мәселені сен жұрт арасында әзірге *дабыра* қыла көрме (С.Мұқанов). Екеуі де сырттай *жария* ете қоймағанмен, осы бір ұлы іске іштей шолу жасап көріп еді (А.Байтанаев). Хан қызының отыз күн ойын, қырық түн тойын жасаймын деп *жар салады* (Бозінген). Келеді батыр қол бастап, Айқасқа елді *шақырып* (С.Мәуленов).

Дағдылы, үйреншікті, машықты, қалыпты. *Бұрыннан әдетке сіңген, еті үйренген, қалыптасқан.* Ит дауысынан күзетші де оянып, сарылған дағдылы айғаймен жым-жырт дүниені жаңғыртып айтақ салды (М.Әуезов). Ат *үйреншікті* дағдысымен көкпеңбек отқа бас қойды (Бал дәурен). Бақтығұл түн баласында малмен араласа көп жүрген *машықты* көзбен маңайды тағы бір шола қарады (М.Әуезов). Соңғы сөзді айтқанда Мінайдардың ашуы түгел тарап, *қалыпты* күйіне келіп еді (Б.Майлин).

Дайын, әзір, даяр. *Алдын ала қамдалған, дайындалған, әзірленген.* Ат-арба, жүк саймандарымыз бәрі *дайын* (С.Шарипов). Күдері мен Жақыпбек қайнап тұрған *әзір* шай үстіне келді (М.Иманжанов). Еркемнің шайы *даяр* болмады-ау деп, Айбаланың өзіне өзі күңкілдеуін Асқар естіп қалды (С.Мұқанов).

Дайындықсыз, қамсыз. *Күні бұрын қам жасалмаған, даярлықсыз, әзірліксіз.* Балалар алгебра сабағы болатынын байқамай қалыпты да, *дайындықсыз* келіпті (Н.Ғабдуллин). Олар ақ бандылар ешбір *қамсыз* ұйықтап жатқан үйге бірден лап берді (М.Қуанышбаев).

Далақтау, далаңдау, далбақтау, далбаңдау. *Есі кетіп жүгіру, шабу.* Құнанымен соңымыздан *далақтап* шапқан бала маған Мүсәпірден бұрын жетті (С.Мұқанов). Артынан Аян бала келді жетіп, Аптығып, *далаңдатып* балақ-жеңді (Қ.Бекхожин). Баласын көтеріп *далбақтап* жүгірген әйел (І.Есенберлин). Ернім кезеріп, екі етегім *далбаңдап* шауып келемін (С.Бақбергенов).

Далдалау, көлегейлеу. *Бірдеңеден бетін тасалау, жүзін жасыру.* Бетіне қалқан *далдалап*, Шаһарына шапты аллалап (Қобыланды). Аттың тұяғынан түйдек ұшқан соқта қар үстіне түсіп, маза бермеген соң, ол қара тұлыбын *көлегейлеп*, бір қырындау отырды (М.Дүзенов).

Далию, жайылу. *Бір нәрсенің көлемін кеңейтіп жазу, созу.* Қабат-қабат үйлер қаланың етек-жеңін *далитып*, алысқа әкетіп жатыр (С.Мәуленов). Кең *жайылған* судың ортасында көңілі көтеріледі (Р.Тоқтаров).

Дамбал, ыштан кітаб. *Бұтқа киетін ұзын, кең іш киім.* Көйлектің етегі жұмысқа оралғы болмау үшін *дамбалдың* ышқырына салып, шалбарланып алыңдар (С.Мұқанов). Токсанға келген атамның Бұтында жоқ *ыштаны* (Қобыланды).

Даму, өсу, өну, өркендеу, өрістеу, өрбу, өрлеу, қарыштау. *Алға басып ілгерілеу, көркею, қарқындау.* Колхозды ауылдың дәулеті *дамудан* танған емес (Ғ.Сыланов). Тіл қоғамның *дамуымен* байланысты дамып, өзгеріп отырады (Қазіргі қазақ тілі). Есікті станциясы бұл күнде *өскен*, көп өзгерген (Б.Тоқтаров). Еңбегі аздың *өнбегі* аз (Мақал). Әдебиет сыны мен әдебиет тарихын зерттеу жұмысы советтік дәуірде ғана *өркендеді* (С.Мұқанов). Ғылым жаңалықтан - жаңалыққа өрлеп, *өрістей* береді (С.Бегалин). Алуан ұлы есімнің Дәнін алып білімнің, *өрбіген* өнегелі ордадан (Жамбыл). Жаңа жерлерді игеру осы аудандардың экономикасы мен мәдениетінің барлық салаларын *өрлетуді* тездете түсті (“Қазақст.коммунистің. Поэзиямыз соңғы екі жыл ішінде қайтадан *қарыштап*, бір белге шықты (Ғ.Мүсірепов).

Дамылсыз, тоқтаусыз, тынымсыз, үздіксіз, толассыз. *Еш тынбастан, кідіріссіз, іркіліссіз.* Күндіз көп жүріп *дамылсыз* оттаған жылқының ымырт жабыла тұрақтап жусайтыны болады (С.Мұқанов). Жауын октябрь-ноябрь айларына дейін *тоқтаусыз* дүркін-дүркін жауды да тұрды (Ә.Шәріпов). Жан-жақтан естілген комбайн, трактордың *тынымсыз* гүрілі түн тыныштығын дүр сілкіндіріп тұр (Р.Райымқұлов). *Үздіксіз* соққан ызғырық желдің өтінен ығып, жылқыны ылдиға беттеткен Доскей ат басын кері бұрды (Д.Досжанов). *Толассыз* ағылып жатқан машина дыбысы зың-зың етіп, миыңды шаққандай (О.Сәрсенбаев).

Дамыту, өркендету. *Өрістету, өрлету, қарқындату, жетілдіру.* Ніл, Тигр және басқалары еретеден – ақ экономиканы дамытуға септігін тигізген аймақтуға аймақтарға айналдырды (Н.Баяндин).

Дана, данышпан, кемеңгер, ойшыл. *Ақыл-білімімен жұртқа танылған ұлы адам.* Қашанда да *дана* адам ел билейді, Басшысы дана болса ел гүлдейді (Е.Бердин). Шынында да, мынадай аударманы түсіну үшін Сократтай *данышпан* болу керек сияқты (Ғ.Мүсірепов). “Ақырын жүріп, анық бас, Еңбегің кетпес далағаң деп *кемеңгер* Абай тегін айтпаған (С.Байжанов). Ұлы *ойшыл* жерлесіміз Әл-Фарабидің өмірі туралы оқушыларға мағлұмат берілді (“Қазақстан мект.»).

Даналық, данышпандық, кемеңгерлік, ойшылдық. *Ақыл-білімі асқандық, ұлылық.* Ақындардың адалдығын - *даналықтың* даналығы деп білем

(Ғ.Мүсірепов). Меніңше, *данышпандықтың* ең бірінші белгісі - адамның өзін-өзі тани білуі дер едім (С.Бақбергенов). Тезек теріп, күл шығарып жүрген сенен не *кемеңгерлік* шығушы еді (Ә.Хасенов).

Дандайсу, асқақтау, асу, мастану, талтандау, тақыраю, еркінсу, есіру, астамсу, асқындау, асқыну, көкию, масығу, менменсу. *Шектен шығып асып-тасу, көкірек керу, кеуде көтеру.* Мәртебесі өсіп, мерейі көтерілгенде сабындай бұзылып, *дандайсып* кететіндер де бар ғой («Лен.жас»). *Асқақтаған* адамда тоба болмас, Ел қарғаған адамда мола болмас (Жамбыл). *Асқанға* аспан да аласа, Тойғанға тоқты еті - топырақ (Мақал). Бізге табысқа *мастану*, тоқмейілсу мүлде жат нәрсе (С.Сейітов). Жоқ, мен оны *талтаңдата* алмаймын (А.Хангелдин). Жас талапкердің жап-жақсы шығармасын “жақсың деп айтудан именеміз. *Тақырайып* кетер деп қауіптенеміз (Т.Бердияров). Әй, Исатай, сен тым *еркінсіп* кеттің (Ә.Әлімжанов). Тарт тіліңді, *есірме!* *Есірген* күнің болған (М.Тоқжігітов). Немістің арсыздық істері, *астамси* қарауы Волошинді тіпті сілтідей тұндырып жіберді (М.Бубенов). Аса сөйлеп, *асқындап*, Шығып кетпе шебіңнен (Ү.Кәрібаев). Арыстан *асқынса* айға шабар: Ақымақ *асқынса*, анасын сабар (Мақал). Сен жоғарылап *көкиіп*, Адамдықта кете бардың (Ж.Өмірбеков). Әбден асып-тасқан, мансапқа *масыққан* Баймағамбет сұлтан әйелін жамандатты (Қ.Сатыбалдин). Осы кезде прокурор кабинетінен шыққан Бақжанов Есімбекке *менменси* қарап, басын изеп өте шықты (Е.Оразақов).

Даңғой, елірме, әңгүдік, әулекі, жел өкпе. *Істің мән-жайына терең бойламайтын алып-ұшпа, жеңілтек, қызба, даурықпа.* Батырдан барымташы туар *даңғой*, Қызшыл да, қызықшыл да әуре жан ғой (Абай). Қыз-келіншек, бозбалалар толған үлкен үйдің төрінде *елірме* ақын домбыраны екі өкпеге тепкілеп, сілтеп отыр (Қ.Мұқамеджанов). Балзия байғұс құрыпты, Кеше *әңгүдік* еркегі Итше тепкілеп ұрыпты (О.Әубәкіров). Алаңғасар *әулекілердің* айтқанына біз құл болмаймыз (С.Бегалин). Қалжың құмар *жел өкпе* жігіттер өздерінің тілегін орындамай кетпейтіндерін айтып, тұрып алғаны (І.Есенберлин).

Даңғойлану, даңғазалану, әулекілену, әңгілену, әуейілену, әулігу. *Орынсыз улап-шулау, дарақылану, әңгүдіктену.* Сыпайы жүр де, шаруа ойла, *Даңғойланып* қақтықпа (Абай). Өз көзімен көріп қалдым деп, *әулекіленіп*, өзге жұртқа бой бермейді (Т.Ахтанов). Бірі ұрсып, бірі күліп, жастар бөлмені лезде *даңғазалап* әкетті (Қ.Исабаев). Қой, ей, *әңгіленбей* аулақ жүр, мас немемісің өзің? (С.Сейфуллин). Кемпір-шал еркелеткен соң, адам алаңғасарланып, *әуейіленіп* кетеді екен (Б.Майлин). Бригадирдің “Соттау керек!ң деп *әулігуі* де мүмкін (Ө.Қанахин).

Даңғыр-дұңғыр, қаңғыр-күңгір, сал-дыр-гүлдір, салдыр-сұлдыр, сатыр-күтір, сатыр-сұтыр. *Зат пен заттың соғылысуынан тарсылдаған, салдырлаған, күңгірлеген дыбыстың пайда болуы.* Қара қатын шелекке сүрініп, үй іші *даңғыр-дұңғыр* болды да қалды (Ә.Нұрпейісов). Үй ішінде әлденелер *қаңғыр-күңгір* етті (М.Жұмағұлов). Анда-санда *салдыр-гүлдір* етіп өткен трамвай ғана қаладағы күнделікті тіршілігіне кіріскенін мәлімдейді (М.Мағауин). Машина моторлары, басқа темір-тұмыр саймандары *салдыр-сұлдыр* етіп мазаны алады (С.Шарипов). Қожахан мен Әлибек тұрған биік күз ортасынан қақ жарылып, *сатыр-күтір* етіп суға құлады (Н.Ғабдуллин). Үй төбесінен *әлденелер сатыр-сұтыр* етіп түсіп жатыр (Ғ.Мүсірепов).

Даңғырлау, қаңғырлау, салдырлау. *Заттардың бір-біріне соғысуынан шығатын сатырлау, күңгірлеу.* Қатты желден шелектің *даңғырлай* құлап түскені естілді (М.Сүндетов). Көше жақтан бос бөшкенің *қаңғырлағаны* естілді (Қ.Мұқанбетқалиев). Арбаның *салдырлағаны* құлаққа шалынып тұр (М.Гумеров).

Даңғырлату, даңғырату. *Даңғыр – дұңғыр дыбыс шығарып, шулату.* Майбасардың арт жағында тұрған домбыраны алып, даңғырлатып тарта бастады (М.Әуезов).

Даңқой, даңққұмар. *Атақ, даңқты сүйетін.* Досанның даңқой нағашысының бейнесі де өте сәтті шыққан (З.Серікқалиев). Жер бетіндегі алдап – арбаудан, дүниеқор ашкөзділіктен, даңққұмар өзімшілдіктен құтылыңдар (О. Бөкеев).

Даң-дұң, у-шу, азан-қазан, дырду, даң, ың-жың, шаң-шұң, дабыр, айқай-ұйқай, айқай-шу, дабыр-дүбір. *Улап-шулаған, даурыққан көп дауыс.* Көп адам *даң-дұң* дауыспен ит үйшігінің маңына жинала бастады (С.Мұқанов). Қала жақтан мылтық атылып, *у-шу* болған берекесіз дыбыс шықты (Х.Есенжанов). Жылқы кісінеп, сиыр мөңіреп оған жиылған көптің шуылы қосылып, ауыл *азан-қазан* (Ғ.Мұстафин). Осындай *дырдумен* жүріп, Жәнібек алғашқы екі-үш күннің қалай өткенін байқамай да қалды (Қ.Жұмаділов). Және де бір тайпы аңды көрдім. Уда-шу, айғай-ұйғай *даңды* көрдім (С.Торайғыров). Отау іші *ың-жың*, ойран-топыр, азан-қазан (С.Талжанов). *Шаң-шұң*, ұрыс-қағыс сөздер естіліп жатыр (М.Әуезов). Тыстан кірген суық пен көп кісінің *дабырынан* тынышы кеткен Ділде басын көтерді (М.Әуезов). Шаһарда ешбір жан көрінбейді, тек *айқай-ұйқай* естіледі (Қазақ ертегі.). *Айқай-шумен* есіктің ашылғанын да білмей қалыппыз (Б.Тұрсынбаев). Күндізгі *дабыр-дүбір* де, машина гүрілі де жоқ (С.Шаймерденов).

Дарақылық, тыраштық. Қолда барды орынсыз шашып-төгушілік, даңғойлық, есерсоқтық. Күзембайдың азғана айғыр үйірінен құлын сойғанын дарақылық десті (С.Бегалин). Садуақас сорлы кедейдің намысқойлығы мен тыраштығына мырс-мырс күліп жата береді («Лен.жас»).

Дарақылану, тыраштану. Есерсоқтық-қа, бөспелікке салынып босқа тыртақтау, мақтану. Үлкен ұлықтың алдында дарақыланып, аузына келген сөзді оттайтын адам Итбай емес (С.Мұқанов). Адам өз шама-шарқын сарапқа салып алмайынша, жоқтан бар құраймын деп тыраштану әбестік-ақ («Лен.жас»).

Дастан, поэма, жыр. Әдебиеттегі белгілі бір оқиганы өлеңмен баяндайтын сюжетті көркем шығарма. “Қыз Жібекң дастаны - қазақтың өткендегі көшпелі тұрмысының да мол айнасы (М.Әуезов). Поэма - дүние жүзіндегі барлық халықтардың әдебиетінде бар көне жанр (ҚСЭ). Ыбырайдың шешесі ертегілер мен жырларды көп білген (М.Ақынжанов).

Дау, талас, тартыс, айтыс, тәжіке, ұрыс, керіс, тайталас, дау-дамай, дау-шар, дау-дамау, жанжал, егес, қақтығыс, шатақ. Пікір қайшылығынан туатын келіспеушілік, ерегіс, шатақ. Біреуді біреуге ұтылап салып, дау туғызбаса, Нұрпейіс пысықтың ішкені ас бола ма? (Б.Майлин). Баяғыда жер таласы боп Ажырық пен Қарашаңгелге еріксіз көшкенімізді сенің өлген әкең ғана біледі (Ә.Әзиев). Тұрымтай мұндай тартыс, таласқа жауап беру үшін сөз іздеп жатпайды (Р.Райымқұлов). Әйтеуір Сабыржан ертең Құсановтармен болатын жеміссіз айтыстан қашып барады (Ә.Сәрсенбаев). Әйелі әлгіндегі тәжікені қайта сабақтады (К.Ахметбеков). Керістің неден шыққаны Төлепке бірден түсінікті болды (Б.Соқпақбаев). Қап, аналар тайталаста опасыздық істеді-ау (Ғ.Мүсірепов). Үй арасында туа қалған дау-дамай, ұсақ-түйек түсінбеушілік Нарынбайдың араласуымен жайғасады (Ж.Жұмақанов). Ел ортасының дау-шарын сол бұқара көпшіліктің тілегі бойынша кейде өзі атқарып, өзі басқарады (М.Әуезов). Талай құлақтың, дау-дамаудың айтысына түсіп, көбіне жеңіп шығатын - Нұртаза (С.Мұқанов). Оның бұл сөзі маған қатты батты. Бірақ жанжал шығып кете ме деп үндемедім (З.Шашкин). Бұл - ескіден келе жатқан ескі елес, ел билігіне таласудан шыққан бақастық (І.Есенберлин). Ақан әлгі қақтығыстан кейін әлдеқалай қолайсыз күйге түскен (З.Шүкіров). Кенжегүл қызарқтап шатақ шығара бастады (Р.Райымқұлов).

Даугер, даушы, даукес. Орынсыз таласып дау қуушы, дау құмар, жанжалшыл. Қалада Құнанбай жағының сөзін сөйлеген қуғыншы даугерлер тіпті көбейіп кетті (М.Әуезов). Төре әділ төрелігін білсін, даушы жеңер сөзін

білсін (К.Әзірбаев). Сұңқар текке жыртқыш анды бүрмейді, Шешек келсе, даукес тілін күрмейді (Р.Ниязбеков).

Дауласу, таласу, тартысу, айтысу, ұрысу, керісу, керілдесу, шәлкемдесу, қырқысу, қырылысу, сілкілесу, салғыласу, қарсыласу, тәжікелесу, шатақтасу, жанжалдасу, шаңқылдасу. *Бір мәселе жайында біреумен біреу сөзге келісу, байланысу.* Бірі көйтке таласып, бірі арам қып, Төбелескен, *дауласқан* жанжал керіс (Абай). Сыланбек Қақабаймен Едірей болыстығына *таласады* (Ә.Бектасов). Іргелі елмен *тартысу* қарашыға қайткенмен оңай жұмыс бола алмады (И.Байзақов). *Айтысқан* соң дау емес пе, Алысқан соң жау емес пе? (Мақал). Құдайберген Оңалбайды жақтырмай қалды, Құралайға да *ұрысқысы* келді (Ж.Жұмақанов). Жаппасбаймен *керісіп* қызметке бармай қойғаннан кейін Қоспан мүлде өзгеріп кетті (Т.Ахтанов). Бәйгеге арнайы бөлген адамдар өзара біраз *керілдесіп* отырып, ақыры бір шешімге келді (С.Жүнісов). Тайлақ екеуміздің өстіп *шәлкемдесіп* қалатынымыз болады кейде (А.Хангелдин). Патша үкіметінің көздеген мақсаты бір халық бұқарасын өзара араздастыруға, *қырқыстыруға* тырысып бақты (А.Нұрқанов). Олар жерге таласып бір-бірімен *қырылысып* жатыр («Лен.жас»). Айшаны тұтқынға алды, бұдан кейін Әлиге Мағауиямен *сілкілесуге* тура келді (М.Тоқжігітов). Сізбен көп сөйлесіп, *салғыласып* отыруға уақытымыз жоқ (М.Ғабдуллин). Темірханның *қарсыласуға* да шамасы келмеді (М.Гумеров). Баламен тағы да біраз *тәжікелесіп*, ақырына келгенде, жөн сөзге көштік-ау! (С.Жүнісов). Қасымбай інің неғып Жасұзақпен *шатақтасып*, шатысып жүр (Ғ.Сармұрзин). Үйде Сәлім екеуі *жанжалдасып*, біреулер ажыратып араға түсті (Б.Қожабеков). Атам заманғы аласасын даулап, *шаңқылдасып* кетті (Д.Досжанов).

Даурығу, шулау, дабырласу, самбыр-лау, сампылдау, саңқылдау, сапылдау. *Жамырап қатты сөйлесу, шуылдау.* Бір-біріне айқайлай сөйлеп, *даурыға* күлісіп, жағалауды бастарына көтерді (Р.Тоқтаров). Ерекше мол, зор залда даурығу, *шулау* болған жоқ (М.Әуезов). Бір топ балықшы Еламан мен Мөңкенің төңірегіне жиналып, *дабырласып* жатыр (Ә.Нұрпейісов). Биғайша *самбырлап*, әңгіме тиегін ағытты (С.Байжанов). Бір күні мерзімді уақытта оянсам, коридордан тасыр-тұсыр жүріс, *сампылдаған* сөздер естіледі (С.Мұқанов). Бөлменің жартылай ашық қалған есігінен біреудің *саңқылдаған* дауысы естіліп жатыр (Қ.Исабаев). Шымырбек тағы да *сапылдай* жөнелді (Б.Тілегенов).

Даусыз, талассыз, шүбәсыз, күмән-сыз, шәксіз, сөзсіз. *Дау-шары жоқ, бұлтарт-пайтын, күдік келтірмейтін.* Отанымызда қалыптасқан мәдени байлықтармен өзара алмасып тұру дәстүрі ұлттық өнердің кең тынысты дамуына мол әсерін тигізетіндігі *даусыз* (І.Омаров). Қайткенде де жақсының жақсылығы -

көпке өнеге екені *талассыз* шындық (Тоғызыншы шежіре). Қарт сөзінің шын жүректен шыққандығы *шұбаңыз* сезіліп тұрды (Б.Нұржекеев). Жүректің ойнақшуы нерв жүйесіндегі кемшіліктен болатыны *күмәнсыз* (Б.Омарұлы). Газет шығару сендердің де қолдарыңнан келері *шәксіз* (Ә.Қарағұлов). Соттың үкімі сіздің пайдаңызға шешілетіні *сөзсіз* (С.Мұқанов).

Дауыс, дыбыс, үн, дым. *Физикалық денелердің соқтығысынан пайда болатын гүріл, гүрсіл.* Енді ауылдың шіміркеніп күткені қараңғы тыныш түнде шаңқ еткен оқ *дауысы* еді (Ғ.Мүсірепов). Клуб ішінде ызыңдаған жалғыз масаның *дыбысы* бір самолет үніне пара-пар болып естіледі (Ә.Нұршайықов). Анда-санда гүрілдеп ұшқан самолеттің *үні* құлаққа шалынады (Н.Көшекбаев). Бос кеңістікте дыбыстың *дымы* шықпай өшеді де қалады (А.Қалығұлов).

Дауыстау, айғайлау, дыбыстау, дабыстау. *Дауысты қаттырақ шығарып сөйлеу, даурығу.* Өзім дыбыс бермей *дауыстаушы* болмаңдар (Н.Ғабдуллин). Дөң басындағы қойшының *айғайымен* қатар ауылдағы кәрі-жас иттерді айтақтап түгел жүгірді (М.Әуезов). Ақан да Қалтайға “Тысқа шық, айғайлап *дабыста*, тез барң, - деді (М.Әуезов). Мен *дыбыстап* сәлем бермек болдым (Ш.Айманов).

Дәл, дақ, нақ, тап, қақ, дәп, дер, дөп, құдды, мәш. *Тұпа-тура, тұп-тура, нағыз, дәлме-дәл.* Е, бәсе, *дәл* өзі, неге таңырқап тұрсың? (С.Бегалин). Баяғыда болыстың Сергей деген песірі болып еді, мынау киімді киіп, сақалымды қырғаннан кейін *дақ* соған ұқсадым да қалдым (Д.Еркінбеков). Осы ауруханаға кеп жатқаным да, міне бүгін *нақ* төрт ай (Н.Ғабдуллин). Ертеңіне Жәнібек пен Мәди сағат *тура* тоғыз жарымда аэродромға жетті (Қ.Жұмаділов). Құнанбай кішкене қаланың *тап* ортасындағы үлкен ағаш үйді жатақ еткен (М.Әуезов). Өзінше өш алмақ қой *қақбас*. Қойын қасақана *қақ* төрімізге әкеп жаяды (Б.Нұржекеев). Бір жер бар “Құрдымң деген Обь бойында, Ертістің Обьқа құйған *дәп* қойнында (Ғ.Малдыбаев). Қасболат *дер* кезінде келе қалды (Т.Ахтанов). Бойынан бір мінімді *дөп* таппасаң, өріне өтіріктің бастырмаймын (Айтыс). Көзін жалт еткізіп қарағаны, күлгені - *құдды* әкесі (М.Дүйсенов). Менің қоңыр дауысым мен оның нәзік дауысы *мәш* келіп, кәдімгідей-ақ әсерлі шыққан еді (А.Әлсеров).

Дәлдестіру, сәйкестіру, дөптеу. *Бір нәрсені ыңғайға, жөнге сай келтіру, үйлестіру.* Сұлтанмахмұт бақанды жерге тіремей, уық ұзындығына *дәлдестіре* биік көтеріп тұр (Д.Әбілев). Ертең не уақыт өткізіп ап, не өмірге *сәйкестіре* алмай қалса, ұяты кімге келмек (З.Шашкин). Нағандардың үңірейген ауыздары бірі жоғары, бірі төмен *дөптеліп* қосарлана қалды (Х.Есенжанов).

Дәлел, айғақ. *Бір нәрсенің нақтылы болғандығына айқын куәлік.* Абайды бағалаушы халық саны сол тұстың өзінде де көбейіп қалғанына осы дәлел еді (М.Әуезов). Азаматтық борышты ынта-жігермен атқаратындарыңа адал ниеттерің толық *айғақ* (Х.Есенжанов).

Дәлме-дәл, нақпа-нақ. *Сөзбе-сөз, сайма-сай.* “Ырыс көзі - ылғалң - “Влага - источник богатства дегеннің *дәлме-дәл* аудармасы (М.Әлімбаев). - Мал туралы, - деді ол енді сөзін *нақпа-нақ* қайырып (Р.Райымқұлов).

Дәліз, сенек. *Үй ішіндегі кіре беріс бөлме, ауыз үй.* Есік сықырлап *дәлізге* кірдім, ауызғы бөлмеде тірі жан жоқ (З.Шашкин). Ақық әжей *сенекте* жағулы тұрған фонарын қолына алып, сыртқа асығып шықты (Н.Ғабдуллин).

Дәм, татым. *Ауыз қуысындағы дәм сезіну мүшелері арқылы білінетін ас-тағамның өзіндік қасиеті.* Бақшада бақырға пісірген еттің *дәмі* балдан артық болады (С.Сейфуллин). *Татымын* байқап көрейік деп тағы тұзын көрді (С.Мұқанов).

Дәмдес, дастархандас, табақтас. *Біреумен-біреу аралас-құралас болу, бірге отырып ас ішу.* Үлкен атаңмен *дәмдес* болып, бірге жүрген адамды көрудің өзі қандай керемет (Қ.Жұмаділов). Абайға көптен таныс, сан рет *дастархандас* болған қаланың бір шешен қазағы - Қали болатын (М.Әуезов). Үлкен кісімен *табақтас*, мәслихаттас болса, әркім-ақ өз қадірін біліп, іріленіп қалады ғой (Т.Ахтанов).

Дәмелену, үміттену. *Бір нәрсеге сенім білдіру, көксеу, үміт арту.* Сөзіне қарағанда, Айбаршадан *дәмеленуін* доғарған сияқты (С.Мұқанов). Орман ішінен өз адамдарымды ұшыратамын деп *үміттендім* (Қ.Қайсенов).

Дәмету, емексу. *Біреуден бір нәрсе алғысы келіп құмарту, ниет білдіру.* Көптен *дәметкен* аздан құр қалар (Мақал). Ғалия *емексіген* соң, Қордабайда ес қалған жоқ (С.Мұқанов).

Дәндену, сүттену. *Өсімдіктің дән алып толыға бастауы.* Үстеп қоректендіру өсімдіктің *дәндену* мерзімінде өнімділігін арттыруға көмек етеді (Ж.Жиенбаев). Егін басы *сүттеніп* дән тарта бастаған кез (Ж.Молдағалиев).

Дәндеу, дәнігу, тұшыну, кәнігу, құнығу, ауыздану. *Бір істі істеуге сонша құмарту, қызығу.* Бұл - менің кітап оқуға *дәндеп* алған кезім (Б.Соқпақбаев). Содан тарғыл мысық әбден *дәнігіп* алды (Ө.Қанахин). Өтірікке *тұшынып*, Пәледен тұрмас шошынып (Абай). Қаңбақбай бұл қоржыннан

талай-талай дәм татып әбден *кәніккен* (З.Жәкенов). Долгов қымызға *құнығып* алған (М.Әуезов). Жас туған қозының аузын үрлеп, енесінің баурына салып *ауыздандырады* (Шопан серігі).

Дәретхана, әжетхана, туалет кітаб. *Дәрет сындыруға арналған орын, үлкен үй.* Қорада *дәретханасы* бар үй екен (С.Мұқанов). Шыбын ауру қоздырғыш микробтарды өзіне көбінесе *әжетханадағы* нәжісті аралау арқылы жұқтырады (Ж.Сұлтанов). *Туалеттерге* хлорка құйылып тазартылды (“Лен.жас.»).

Дәрменсіз, мүшкіл. *Жағдайы өте ауыр, нашар, күш-қуаты кем.* Ақбала қолын көтеріп, *дәрменсіз* бір қарсылық көрсеткендей болды (Ә.Нұрпейісов). Жұмағұлдың *мүшкіл* халін көргенде Қасымбек үндеген жоқ-ты (З.Ақышев).

Дәуір, кезең, заман. *Белгілі бір қоғамдағы өмір сүрген уақыт, бел-белес.* Үш *дәуірді* көзімен көріп, басынан өткізген Алтай қарт осы өңірдің ой-шұқырын түгел біледі (З.Ақышев). Кейінірек колхоздастыру *кезеңі* басталып, ел арасында әр түрлі алып қашты сөз гулейді (Ж.Жұмақанов). Халық не сөйлесе де *заман* жайын әңгіме қылады (І.Жансүгіров).

Дәуірлеу, дәурендеу, дүрсу көне. *Дегені болып бағы жану, болып-толу.* *Дәуірлеп,* тасың өрге домалап тұрған кезде екен, айтқаныңның бәрі алтын боп, көкейге бәрі қона кететіні (Қ.Жұмаділов). Біреу ұзағырақ, біреу қысқарақ *дәурендеп* тұрған (Ө.Қанахин). Сен пәлекеттің дәурені он жерден *дүрсін* тұрса да, қызымды аламын деп аузың қисаймай-ақ қойсын (Ө.Қанахин).

Дегбірсіз, сабырсыз, мазасыз, шыдамсыз, тағатсыз. *Тыным таппайтын, өзіне де, өзгеге де маза бермейтін, күйгелек.* Ермек мазасы кете бастаған *дегбірсіз* халін сездірмеуге тырысты (А.Байтанаев). Іштерін-дегі *сабырсызы* да, ақылы аздауы да мен едім (Р.Тоқтаров). Атымтай дегеннің кемпірі *мазасыз,* шаң-шұң ұрыстың адамы екен (С.Мәуленов). Ішінен ағасының қызба, *шыдамсыз* мінезін жақтырмай ашуланды (Р.Райымқұлов). Сұлтанмахмұт та Мәликенің келер минутын *тағатсыз* күтуде еді (Д.Әбілев).

Дегбірсіздік, сабырсыздық, мазасыз-дық, тағатсыздық, шыдамсыздық. *Тыным таппаушылық, беймазалық.* Зеренің аулы осы *дегбірсіздік,* мазасыздық үстінде үдере көшіп отырып, Бақанасқа жетті (М.Әуезов). Бұларды бір *сабырсыздық,* есепсіз сезім биледі (Ж.Жұмақанов). Бақытжаннан хат тоқтағалы бері жүрегінде үлкен бір *мазасыздық* пайда болған (М.Дүйсенов). Жылқышы жігіттің даусында *тағатсыздық* бар (С.Санбаев). Ол *шыдамсыздық* көрсетіп алғанын сезіп, аузын баса қойды (Р.Райымқұлов).

Дегізу, айтқызу. *Айтып бергізу.* Байлық не дегізбес, жоқтық не жегізбес (Мақал). Болған істің мән – жайын айтқызып алды.

Дегеніндей, айтқанындай. *Деп айтқанындай.* Базарылының дегеніндей болып, ұлықтардың кәрі бұл ауылға жете алмай аман қалған (М.Әуезов).

Делбе, божы. *Арба-шанаға жегілген көлікті жөнге салып, жүргізіп отыратын ұзын қайыс бау.* Әбдіқадыр осы бір қиялдың ұшқыр жетегінде отырып, аттың *делбесін* қағып-қағып жіберді (Х.Ерғалиев). Әлде нені сезгендей күрендер де құлақтарын қайшылап, *божыны* жұлқи тартып келеді (Ә.Әбішев).

Делбеші, божышы. *Делбе ұстаған ат айдаушы адам.* *Делбеші* делбені қағып жібергенде пар ат есіп жөнеле берді (Х.Есенжанов). *Божышы* қалаға кіре берістен-ақ аттарды тәртіпке шақырып алған (Д.Әбілев).

Делдал, дәнекер, жалдап қарап. *Екі адамның арасын келістіруі, селбестіруі арқылы пайда табатын адам.* Жау кісілердің жүзін жылытып жіберсін деген оймен екі араға *делдал*, дәнекер болғысы кеп еді (Ә.Нұрпейісов). Ағайын арасына жік түссе, камқор азамат *дәнекер* болар (Ғ.Мұстафин). Бұл бүркенген байдың көркем әдебиеттегі үшінші қосыны базардағы *жалдаптар* тәрізді (С.Сейфуллин).

Дел-сал, мең-зең. *Басы қатып, не істерін білмей манаураған, бейжай.* Бектас *дел-сал* боп сенделіп тұрғанда, байқаусызда Әміржан кеп құшақтай алды (А.Байтанаев). Самолеттен түскенде Тайманның басы *мең-зең* еді (З.Қабдолов).

Дембелше, орта бойлы, шапаты. *Адам бойының ұзын да, қысқа да емес, шағын да жуантық болып келуі.* Көшенің түйіскен мүйісінде *дембелше* бойлы милиционер тұрады (Н.Сералиев). Алдымда *орта бойлы* капитан тұр (С.Бақбергенов). *Шапаты* бойлы Қамбар тасқа қолын тіреп еңкейе берді (С.Шаймерденов).

Демек, яғни, яки. *Бір ойды екінші оймен жалғастырып, айқындау үшін айтылатын шылау сөз.* Диссертацияны ұнатқан екенбіз, *демек*, біз де бірдене ойлаған болармыз (М.Иманжанов). Нұрилла екеуміз биыл бір класта оқып, *яғни* төртіншіні бірге бітіргенбіз (С.Сарғасқаев). Бұл жерде ашып сөз сөйлеу, *яки* ойын айту орынсыз болар (С.Бегалин).

Дене, тұлға, бой, сүйек, тән. *Адамның бүкіл дене бітімі, тұрқы.* Туғанда дүние есігін ашады өлең, Өлеңмен жер қойнына кірер *денең* (Абай). Оның үстіне менің *тұлғам* да онша үлкен емес (Ә.Нұрмаханов). Жүнісбай - *бойы* сұңғақтау,

талдырмаш, қызба мінезді бала (Б.Соқпақбаев). Бетіңді таяп барсаң тамағына, Шымырлап бу енеді *сүйегіне* (Абай). Ыстық темірді жалаңаш *тәніме* шыжылдатып басты (С.Талжанов).

Денелі, сүйекті, қапсағай, алпамса, еңсегей, еңгезердей, мүшелі. *Адамның тұлға бітімі кесек те ірі болып келген, биік те жуан.* Басына даңғарадай ақ жаулық ораған толық *денелі* қара кемпір келді (Б.Тәжібаев). Кенже қызының өзіне тартқан *сүйекті*, қарулы болатынын дене бітімінен білетін еді (С.Бақбергенов). Кең жауырынды *қапсағай* жігіт мереке той кездесе, өзі сұранып балуандыққа түседі (З.Шүкіров). Денесі *алпамсадай*, қара күші мол Қоспанды ауыр жұмыс қажытқан жоқ (Т.Ахтанов). Садуақас - *еңсегей* бойлы, ер тұлғалы, қуақы жігіт (“Қаз.әдеб.»). Әбілқайыр *еңгезердей* зор, балуан денелі адам болатын (С.Мұқанов). Құрбысында адам жоқ, Қобыландыдай *мүшелі* (Қобыланды).

Дерексіз, хабар-ошарсыз. *Қайда екені, не болғаны белгісіз, дерегі жоқ.* Мені сағындырған Сағыныш болса, еш *дерексіз*, көрген түске ұқсап, ізін суыта берді (К.Асанов). Әкем қырық бірінші жылдың күзінде соғысқа кеткен, содан *хабар-ошарсыз* (С.Жүнісов).

Деректілік айғақтылық. *Дерекке сүйенушілік.* Бұл жағдай фильмнің деректілігін жандандыра түседі (Қ.Сиранов).

Дерліктей, айтарлықтай. *Айта қаларлықтай.* Тіпті жерге түскен инені көз шалады дерліктей (С.Алдабергенов).

Дилану, тыңаю. *Дем алып, тынығып, күш жиып өзіне-өзі келу.* Кешкі салқында теріп үгіп, жем жеп, *диланып* алған жарау аттар сау желгенде, жер танабын қуырғандай болды (Т.Әлімқұлов). Денем сергіп бірнеше сағат ұйықтағандай-ақ *тыңайып* қапшын (С.Бақбергенов).

Дода-дода, түте-түте. *Ұйна-тұйна болып қобыраған, түтесі шыққан.* Ескі көрпенің жыртық жерлерінен *дода-дода* боп жүні бұрқырап шыққан (Ә.Нұрпейісов). Қоян мен қарсақтың ақ мамық жүндері *түте-түте* болып ұшып, әр бұтаның басына қонақтап жатты (А.Сарбөпин).

Дойбы, шатыраш кітаб. *Шаршылаған тақ-тайша бетіне тігіп, 24 таспен ойналатын ойын.* Жолкелді үйіне келсе, папасы мен мамасы дөңгелек столда *дойбы* ойнап отыр (Н.Сералиев). Екі қыз *шатыраш* ойнап білмей қалды, кірді де тұра қалды орта жерде (Абай).

Долбар, жоба, мөлшер, болжал, тұспал, жорамал, меже, нобай, болжам. Бір нәрсені іске асыру үшін алдын ала жасалған тиянақталмаған үлгі-нұсқа. Ол жобаланған долбарын әдемі сөздермен жеткізуші еді (Ж.Мұзапаров). Дәмеш бар ықыласын сала алдындағы жобаға үніле береді (Т.Қойшыманов). Отыз күннің тілеймін мөлшер қылып шамасын (М.Әуезов). Әйел бар қайратын жиып, дүлей боранның арасына сығалап, қай жерде екеніне болжам жасады (К.Оразалин). Ащы айтсын, ашық айтсын - бұл екеуінің тұспалы жарысқа келгендей (Б.Әбдіразақов). Тәттімбеттің жорамалы расқа айналды (А.Сатаев). Менің биылғы межем - жүз саулыққа жүз он қозы (Ө.Ахметбеков). Ақ бөріктің нобаймен нысанаға алып, көздемей атып жіберді (Б.Тілегенов). Әр қилы болжам, қиял үстінде қалған ол бүгінгі таңды да өткізді (К.Тоқаев).

Долбарлы, мөлшерлі, жобалы, межелі. Нақты емес, мөлшермен алынған, жобаланған түрде. Жалпыға бірдей үкімет ісі... - деген сияқты жүрдек те долбарлы жауаптар қайтарады Сәкен (Ө.Көшімов). Поезд жолдың мөлшерлі жеріне келіп тоқтаған соң, шал түсуге жиналды (І.Жансүгіров). Қоңыр өзінің жобалы ойларын сөз етті (Д.Әбілев). Айдар Тәукене сырын әне шертем, міне шертем дегенше, межелі жерге жетті (К.Баялиев).

Домалақ, дөңгелек, доңғалақ. Жұмыр. Жер домалақ дейтін ек. Рас екен, енді ұқтым (Ө.Тәжібаев). Төрт дөңгелек болса, маған бер. Өзім жасап шығарамын (С.Адамбеков). Дөңгелек қалта сағатымды жалма жан құлағыма тосамын (Н.Сералиев). Жүріп жатқан поездің сансыз доңғалақтарының күші екі рельстің қосылған жеріне қаттырақ түседі (С.Мұқанов).

Доңыз, шошқа. Сүтқоректілер класының жұптұяқтылар отрядына жататын хайуан. Доңыздың үш түрінің бірі ғана Қазақстанда бар (Ө.Сәрсенбаев).

Доп-домалақ, дөп-дөңгелек. Шар тәрізді жұп – жұмыр. Үрген қарындай доп – домалақ бет – аузы шиқандай күреңісте тершіген (С.Талжанов). Қазанның қақпағындай үлкен, дөп – дөңгелек, әрі отқа балқыған темірдей қып – қызыл (М.Мағауин).

Дос-жаран, дос-жора, жақын-жуық, тамыр-таныс. Көңіл жетер жора-жолдас. Ата-анасын, дос-жаранын сағынып, үнін естігендей болады (Ғ.Мүсірепов). Момынбай дәулеттен айырылып, кедей болған соң, оның бұрынғы дос-жоралары мұны тастап көшіп кетеді (Қазақ ертегі.). Қанатжанның бұл тойын дұрыстап өткізейік, жақын-жуықтың бәрін шақырып қой (М.Дүзенов). Алматыда тамыр-танысы көп Қараш Елеусізді талай үйге ертіп барды (Т.Әлімқұлов).

Достық, татулық, бауырластық, сыйластық. *Адамдардың ниеттестік қарым-қатынаста болушылығы. Достық түбін сүйек айырсын деп, Досай аулына күйеу болып Қалышты айттырды (М.Әуезов). Ол ағайынды екеуінің татулығын қатты қадірлейтін (Р.Тоқтаров). Қазақ халқының туысқан халықтарға деген бауырластық махаббатына титтей де нұқсан келтіре алмайды (С.Сейітов). Екі жақтың сыйластығы кәріні де, жасты да жарастырып жатты (Б.Дәуренбеков).*

Дөңбекшу, аунақшу. *Тынышы кетіп, мазасызданып әрі-бері қозғалу. Рахмет ашу үстінде айтарын айтып салса да, артынан өкініп, тыныштық көрмей дөңбекшумен болды (С.Ерубәев). Олай-бұлай аунақшып біраз жатып, талып ұйықтап қалыпты (Т.Ахтанов).*

Дөрекі, анайы, тұрпайы, дөкір. *Сыпайы емес, өрескел, оғаш. Ерғалидың осы сөзі есіткен құлаққа бір түрлі жат, дөрекі секілденіп тұрады (Б.Майлин). Ол сөздің сыпайысы мен анайысын араластырып сөйлеп, бетіне бажырая қарады (Ә.Сатыбалдиев). Мәликенің тұрпайы сөздері сенің кішкене жүрегіне тықылдата тиген екен (С.Сматаев). Ол емес, бірақ содан аумаған. Сөзі де дөкір, әрі өктем (Х.Есенжанов).*

Дөрекілік, дөкірлік, тұрпайылық, анайылық. *Адамның мінез-құлқында, іс-әрекетінде кездесетін өрескел, оғаш қылық. Өзара сыйласуды білмей, жалаң бұйыру бұл жолдастық қарым-қатынас емес, дөрекілік (Б.Момышұлы). Жусанбайдың дөкірлігін айтып, анасы сыртынан кейіп те алды (“Қаз.әдеб.»). Көргені ылғи шектен шыққан тұрпайылық еді (Ғ.Мүсірепов). Оның оңай алданатын анайылық мінездері жоқ емес (Ғ.Мүсірепов).*

Дуалау, дұғалау. *Сау адамды дуамен жадылап, басын айналдыру. Сау адамды дуалап, Шала молда ел бұзар (Б.Адамбаев). Молда неке суы құйылып, дұғаланған тостағанды Байқазыға ұсынды (С.Мыңжасарова).*

Дұрыс, жөн, тура, түзу, түзік, жөндем. *Дәлме-дәл, нақпа-нақ, ешбір ауытқусыз, тәп-тәуір. Баяғы жылдары бұл есебіміз де дұрыс болып шықпайтын (М.Тиесов). Я, жөні осы ғой, - деп күлімсіреді Зейнегүл (С.Мыңжасарова). Тура биде туған жоқ (Мақал). Мен білетін адамның көпшілігі өмірде түзу келе жатыр (Оныншы асу). Қимылы сылбырлау болғанмен, аяқ алысы әзірге түзік (К.Жаркенов). Талабыңа қарай бір жөндем адам жолықса жарар еді (Ж.Молдағалиев).*

Дұрыстау, дұрысырақ. *Басқаға қарағанда жақсырақ. Жазда салқын, қыста жылы, дұрыстау бөлме болса дегенім ғой (Таң нұры). Соған барсандар*

дұрысырақ киімдерінді киініп, қырынып дегендей жөнделіп барындар (С.Бегалин).

Дұшпандасу, жауласу. Қастасу, соғысу. Дұшпандасқан жауына ешбір ерік бермеген. Тентекпенен телісін жүргізбей қияс жөндеген (Батырлар жыры). Бір әйелге бола кейде ел мен ел жауласып, жер жастанған боздақтар (М.Шаханов).

Дүмбілез, шала. *Еркін пісіп-жетілмеген, шикідей.* Өзіміз түкпір-түкпірден келген, шала піскен нандай *дүмбілез*, шала сауаттымыз (Б.Тұрсынбаев). Сүт қосып жұмыртқаны *шала* пісірген (М.Қайрақбаев).

Дүниеқор, дүниежанды, дүниеқоңыз, дүниеқұмар. *Дүние десе ішкен асын жерге қоятын, тойымсыз, қанағатсыз.* Мал қызығына батқан *дүниеқор*, сараң Қарабайда ар-ұят, әділет жоқ (М.Әуезов). Хасен - *дүниежанды* жігіт (Д.Әбілев). Қарасай - кара қоңыз, *дүниеқоңыз* жанның өкілі (“Қаз.әдеб.»). Біреулер *дүниеқұмар*, енді біреулер сараң, санасыз (М.Иманжанов).

Дүңкию, дөңкию, діңкию, теңкию. *Көзге күржиіп ерекше үлкен болып көріну.* Әзімбай *дүңкиіп* алпамсадай көрінеді (М.Әуезов). Жиырмаға таяп қалған жігіттің кішкентай балалардың арасында *дөңкиіп* отыруы өрескел (С.Жүнісов). Игіліктің жаңа үйі *діңкиіп* ерекше көрінеді (Ғ.Мүсірепов). Басын көтеріп, жан-жағына қарады, өзіне он метрдей жерде *теңкиіп* біреу жатыр (С.Алдабергенов).

Дүрбелең, аласапыран. *Ел басына төнген ауыртпалық шақ, аумалы-төкпелі қиыншылық кез.* Отыз жетінші жылдың *дүрбелеңі* Сатылғанды да шарпып өтті (Б.Соқпақбаев). Қызылдар қуып, ақтар қашқан сонау *аласапыран* кез кімге мәлім емес (Ә.Көшімов).

Дүрдию, томпию, дүңкию, дүмпию, көнтию. *Адам денесінің жарақаттану салдарынан үлкейіп, ісініп көрінуі.* Сейілханның аузы *дүрдиіп* ісіп кеткен (Б.Тұрсынбаев). Жағы *томпайып* шыға келген қой шөп жеуден қалыпты (Б.Тоқтаров). Ол мұрны *дүңкиіп*, қабағының астынан қарайды (Р.Тоқтаров). Көптеген ауру адамдардың денелерін сызса, кейде ақ сызық болып, көтеріліп *дүмтие* бастайды (С.Табынбаев). Жұдырық тиген бір жақ шекесі *көнтийіп* ісіп шыға келіпті («Лен.жас»).

Дүрлігісу, үрпнісу, үдірейісу. *Бір нәрседен секем алып сескену, үрейлену.* Атыс үдеп бара жатқанын байқаған немістер не болғанын білмей, өзді-өзі *дүрлігісіп* жатыр (Х.Рахимов). Қасында үш-төрт солдаты бар большевиктің

комиссары келді, қазақ азаматтары *үдірейісін* қалды (Ж.Аймауытов). Мына сөзге жұрт *үрдиісін* қалды (Қ.Жұмаділов).

Дүрс-дүрс, гүрс-гүрс, тарс-тарс. *Қару-жарақтың атылуынан, жарылуынан шыққан қатты үн.* Алдымыздан да, артымыздан да *дүрс-дүрс* снаряд жарылады (“Қаз.әдеб.»). Шәукенің ойын мылтықтың *гүрс-гүрс* еткен дауысы бөлді (Т.Әлімқұлов). *Тарс-тарс* жарылыс жаңғырығы бірде алыстап, бірде жақындап келгендей болады (Ә.Шәріпов).

Дүрсіл, гүрсіл, тарсыл. *Тасұр-тұсыр еткен дыбыс.* Тарантастың сүрлеу жолда солқылдата соққан *дүрсілі* бірте-бірте алыстап барады (С.Омаров). Мылтықтың күшейе түскен *гүрсілі* жер жарып, сарбаздардың құтын қашырып барады (І.Есенберлин). Жеті түнде есік қатты қағылған *тарсылдан* ерлі-зайыпты Досановтар шошып оянды (М.Иманжанов).

Дүрсілдеу, гүрсілдеу, тарсылдау. *Тарс-тұрс еткен дыбыс шығару, тоқпақтау, қойғылау.* Ат тұяғының дүбірі құлақ қабын жаратындай *дүрсілдейді* (Р.Тоқтаров). Күнбатыстан үсті-үстіне *гүрсілдеп* жарылған снарядтар дауысы мен бомбалардың дауысы да естілді (Ә.Шәріпов). Біреу есікті *тарсылдатып*, сындырып жібере жаздап тұр (Р.Тоқтаров).

Дымқылдату, дымқылдандыру. *Дымқыл ету, ылғалдандыру.* Судың дымқылдатқан лебі ыссы үйден шыққан құрғақ деенді аймалап, терінді кеңітеді (Р.Өтесінов). Аздап тершіп, дымқылдандырған балғын жүзіне жұқалаң қызғылт нұр толып күлім қағады (З.Жәкенов).

Дымсыз, дымқылсыз. *Ылғалсыз, дымқыл емес.* Кісі сусыз, дымқылсыз аңызға шөлде он оғыз сағат қана шыдай алады (Д.Досжанов). Сусыз, дымқылсыз жерге қалай бақша тұрғызады («Жалын»).

Діншіл, құдайшыл, діндар, тақуа. *Дінге берілген, құдайшыл, құдайға сенгіш.* Ешбір адам анадан *діншіл* болып тумайды (М.Тоқжігітов). Құнанбай Қарқаралыға бір мешіт, Мекеге бір мешіт салдырған. Мен ондай *құдайшыл* адам емеспін (Д.Әбілев). Нұрышты ораза ұстап, намаз оқымайды деп ауылдың *діндар* адамдары жақтырмайды («Лен.жас»). Ол - намазын қаза қылмайтын, ауызынан құдай түспейтін *тақуа* кісі (Ғ.Қайырбеков).

Дірілдеу, селкілдеу, қалшылдау, қалтырау. *Тоңғаннан, болмаса, қорыққаннан дененің түршігіп қалтырауы.* Аттарымыз *дірілдеп*, қорқып тәлтіректейді (С.Сейфуллин). Тұла бойымнан ызғар өтіп, алғашқы дірілі бірте-бірте ұлғая түсіп, *селкілдеп* кеттім (Ә.Жылқышиев). Үрей билеген мен ғана

ма десем, басқалар да *қалшылдап* тұр (Қ.Жұмаділов). Өзі *қалтырап* тоңып, қатып қалған (І.Жансүгіров).

Е

Ебедейсіз, икемсіз, епсіз, епетейсіз, ерепейсіз, қолапайсыз, қорбаң. *Жұмыс істеуге бейімі жоқ, қорбиган, орашалақ.* Ол өз пайдасына келгенде сол *ебедейсіз* денесімен ұршықша айналады (Қ.Қуандықов). Маузия үй жұмысына өте *икеmсіз* болатын (Б.Тәжібаев). Жас келіннің алғашқы уақыттағы *епсіз* істеріне, жөнін білмей бүлдіріп алған шаруаларына ренжімеді (Н.Ғабдуллин). Әдетте өрмекшілерді сырт бейнесінің *епетейсіздігі* мен қорқынышты кейпіне қарап көп өлтіреміз (Қ.Қайымов). - Ә, Әбілемовпісіз, өтіңіз бері, - деп, бастық *ерепейсіз* үлкен денесімен қалбалақтап қарсы жүрді (З.Иманбаев). Үлкен *қолапайсыз* денесіне қарамай домбыра тартады (М.Мырзақұлов). Емберген *қорбаң* денесімен қопарыла қол созып, стол үстіндегі тарелкадан нан үзіп алды (Р.Әбутәліпов).

Егемен, тәуелсіз. *Еркіндікке ие.* Егемен болмай ел болмас (Мақал). Біз тәуелсіз және азат Түркістан құрғымыз келеді (М.Шоқай).

Егемендік, тәуелсіздік. *Мемлекеттің өз саясатын өз еркімен жүргізуге қабылеттігі.* 1990 жылы 25 қазанда Қазақстан өзінің егемендігін жариялады («Алматы ақшамы»). Біз, Түркістан тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз (М.Шоқай).

Егес, ерегіс, тірес, қысас. *Ел мен елдің, біреу мен біреудің арасында болатын талас-тартыс, теке тірес.* Бұл - ескіден келе жатқан ескі *егес*, ел билігіне таласудан шыққан бақастық (І.Есенберлин). *Ерегісте* ер өлер, Екі батыр егесе, Екеуінің бірі өлер (Мақал). Болат онға келгенде Қанат пен Әукеңнің арасында бір *тірес* туады (С.Аманжолов). Бұл Еркежан мен Абайға қатар жасаған *қысас* еді (М.Әуезов).

Егесу, ерегісу, тіресу, қысастану. *Бір-бірімен қақтығысып күш таластыру, тартысу.* Егескенге *егесетін* менде де бір сайтан бар (Б.Соқпақбаев). Ақыл айтқан Біржанды түсінбей, Алтынай күш айтумен, *ерегісумен* сахнадан шығып кетеді (А.Жұбанов). Екі батыр *тіресіп*, Қылышпенен шабысты (Н.Байғанин). Дәмежанның сөзіне Мұхамеджан *қысастанып*, өршелене түсті (М.Әуезов).

Егу, себу, отырғызу. *Айдалған жерге тұқым шашып өсіру, өнім өндіру.* Екеуі Жем жағасына тары *еккендердің* маңына барып, қолғабыс тигізіп жүрген

(Н.Оразов). Тұқым *себер* алдында жерді суару қажет (М.Ерлепесов). Өсімдікті көшіріп басқа ыдысқа *отырғызуға* тура келеді (С.Тұрдиев).

Егжей-тегжей, ұңғыл-шұңғыл, бүге-шіге. *Бір нәрсенің жай-жапсары, қыр-сыры.* Содан кейін ол элеватор жұмысының *егжей-тегжейін* түгел тәптіштеп айта бастады (Р.Райымқұлов). Бұл күні Дәмеш санаторийды аралап, *ұңғыл-шұңғылымен* тегіс танысты (З.Шашкин). Қатира колхоз есебінің *бүге-шігесін* қалдырмай танысып баурап әкетіп барады (Б.Майлин).

Егіндік, егістік, егінжай. *Егін егуге арналған немесе егін егілген жер.* Жаңа көктеп келе жатқан *егіндік* жайылып барып, көп үйлі селоға тіреледі (Т.Ахтанов). *Егістікке* жарайтын жерге азғана бидай мен тары егеміз (Т.Ахтанов). Ол арада *егінжай*, аққан бұлақ, мол шабындық бар (Ш.Айманов).

Егінші, диқан, диқаншы. *Егін салуды кәсіп етуші, егін салушы адам.* Мен Сырдың арғы бетінде отыратын *егіншілердің* тұрмысымен таныстым (С.Мұқанов). Егінін аралап жүрген *диқан* бабаның көзі ылаңшыл сары шырмауықты шалып қалды (Ө.Тұрманжанов). *Диқаншылар* да астықтың пісетін кезін Үркерге қарап айырады (Х.Әбішев).

Ежелден, ертеден, баяғыдан, қашаннан. *Атам заманнан, көптен бері, әуелден-ақ, бұрыннан.* Ақжолдың шешесі - Қанипа өзімнің де *ежелден* сыйлас қадірлі адамым деп еді (Н.Ғабдуллин). Қазақ, өзбек халықтары *ертеден* араласып, ежелден достасқан (Ғ.Мүсірепов). Міне, туысқан, *баяғыдан* осылай ету керек еді (Ә.Нұршайықов). Бұл жалғыз үй *қашаннан-ақ* төрт жолдың торабында тұр (Қ.Исабаев).

Езу, мыжу, жаншу, таптау, басу, мыжғылау. *Бір нәрсені уыстап қатты қысу, табанмен жаныштау.* Дәу қараның қарулы саусақтары ананың білегін *езіп* жіберсе керек (О.Сәрсенбаев). Әлгі адам темекінің тұқылын жерге тастап өкшесімен *мыжыды* (С.Сарғасқаев). Айғанша апам жыланға тарпа бас салып, тақасымен басып *жаншып* тастады (Ө.Қанахин). Қабекең шылымның тұқылын табанымен *таптап* өшірді (З.Жәкенов). «Бір күні құлап кетіп, балаларды *басып* қала маң деп үрейленді (А.Лекеров). Жұлдыз шешінбестен май-май кепкісін *мыжғылай* берді (М.Сатыбалдиев).

Екпін, қарқын, пәрмен, тегеурін, ағын сөйл. *Бойдағы күш-қайрат, жылдамдық.* Жастардың *екпіні* Сұлтаннның қисық мінезін сындырған сияқты (Т.Ахтанов). Аттың *қарқынын* бәсеңдетіп, тізгінін тартуға болмайды (Ө.Жолымбетов). Қойбағар ауыр тоқпақты *пәрменімен* сілтей соққанда, келте қазық жерге ортан беліне дейін кіріп кетті (М.Хасенов). Олар да Мұқайдың

тегеурініне төтеп бере алмады (Ш.Байбатшаев). Ол құс ағаш түбіне кіріп үлгіргенде, бүркіттің *ағыны* ағашты қиратқан екен (Қ.Әбдіқадыров).

Екпінді, қарқынды, пәрменді, тегеурінді, ағынды, қарышты. *Екпінді* күшті, *ағыны қатты*. Қара жорға шынында *екпінді* екен (С.Мұқанов). Қара тұлпар *қарқынды*, Шапқан сайын аяғын, Темір жолға ұрғылады (С.Жанғабылов). Кемшілікті жою үшін өте *пәрменді* шаралар қолдану қажет (Ж.Дүйсекеев). Біздің *тегеурінді* шабуылымызға төтеп бере алмаған көтерісшілердің бір қатары қолға түсті (Ш.Ерманов). Алпамыс сияқты қиссалардың өлеңі түйдектеліп, шапқындатып келеді, *ағынды* келеді (С.Мұқанов). Маңқыстау байлығын өндіру *қарышты* қадаммен даму жолына түсті (Е.Жамалбеков).

Екі, қос, пар кітаб. *Саны бірден астам, жұп.* *Екі* өгіз жегетін ырдуанға айыр жетекпен жалғыз ат жекті (Ғ.Мұстафин). *Қос* анардың кеудеме тиіп өткен сәтінде не күйде қалғанымды білмедім (Бәйшешек). *Пар* өгізбен су тасуға жөнелдің (Х.Ерғалиев).

Екшелету, екшелеткізу, екшету. *Іріктеу, сұрыптау.* Есентай ойын екшелетіп үш шал орындарынан тұра берді (Т.Иманбеков). Ал жастар жағы өз алдына екшелеткізіп, Сыр бойының даңқты дақылына деген ерекше ықыласын танытты (Ә.Ибрагимов). Шабанбай ауылға келген үгітшілердің сөзін естіп алып, ойын екшелетіп алуға тырысатын (А.Жүнісов).

Елбасы, президент. *Мемлекет басшысы.* Елбасымыз бен үкіметіміз министрліктің жобасын қабылдап, рұқсат берді («Түркістан»). Президент мемлекет пен үкімет басшысы үкіметті өзі құрастырады («ҚСӘ»).

Емен-жарқын, ашық-жарқын. *Емін – еркін. Жайдары, ақжарқын.* Өзіл – қалжыңы көп жайраңкөз жеңгелердің емен – жарқын естіліп жатыр еді («Жұлдыз»). Қасымда өзіммен түйдей құрдас Досымбек дейтін ашық – жарқын студент бар (С.Омаров).

Елегізу, жалғызсырау, жетімсіреу. *Іші пысып құлазу, өгейсу.* Жалғыз өзім *елегізіп* үйге сыймай жүр едім (С.Алдабергенов). Қайырбек қаншама сыр бермей, жайдары жүзбен рұқсат етсе де, *жалғызсырап* елегізіп қалғанын Нұрлан сезінді (З.Шашкин). Жолтай шығып кеткен соң мен бір түрлі *жетімсіреп* қалғандай болдым (Қ.Сатыбалдин).

Елес, көрініс. *Өткен күннің (істі) қым-қуыт оқиғасы, шым-шытырық бейнесі.* Бұның бәрі де өткен күндердің еске түскен *елесі* еді (Н.Ғабдуллин). Ташкенттегі тағы да көзіме бірден түсе кеткен *көрініс* - қолтықтарына кітап қысқан өзбек, қазақ қыздары болды (Қ.Әміров).

Елеуіш, елгезер, елек. *Ұн елеуге арналған майда тор көзді ыдыс.* Мына тұрған үйден *елеуіш* әкеле ғой дегені ме, дәл бір шай қайнатым уақыт болған шығар (С.Мұратбеков). Шешесі *елгезер* елеп, Ембінің наубайханасында жұмыс істеді (Б.Момышұлы). *Електің* мап-майда көзінен аппақ ұн стол үстіндегі сыпыраға сауылдап түсіп жатыр (Т.Бердияров).

Елші, жаушы. *Екі елді бітімге келтіру үшін жүретін делдал адам.* Бұлармен соғыспаймыз, *елші* жіберуіміз керек деген сөздерді анық айта бастады (А.Жұмаділдин). Жауластырмақ - *жаушыдан*, елдестіркемек - елшіден (Мақал).

Еліру, есіру, елеуреу, көтерілу, өрекпу, екілену, елеру *сөйл.* *Қызбалыққа салынып едіреңдеу, желігу.* Дырау қамшы ұстап, көлденеңдей шапқан даяшылар аттарының омырауымен қағып, есірген, *елірген* жұртты шегіндіріп әлек (С.Жүнісов). Үйдегілер қыран-топан күліп жатыр, мен одан сайын *есіре* түсем (Ө.Қанахин). Әлденеден үріккен ботадай *елеуреп*, екі көзі шатынап кеткен жас қызды маңдайынан сипады (Х.Есенжанов). Олар әлденеге көңілденіп, *көтеріле* сөйлеген адамдар тәрізді (М.Әуезов). Шаңырақ иесі біз дегендей, еліріп, *өрекпи* күлген содыр топтың пысы еңсеңді басып кетті (Б.Соқпақбаев). Одан соң тағы біреу жұдырығын түйіп, *екілене* сөйледі (Ө.Нұршайықов). Жүніс бастаған топ *елере* түрегелді (З.Шашкин).

Ем, дауа, шипа. *Аурудың жазылуына, сауығуына себін тигізетін шипалы зат.* Үйірілген қышқыл, тәтті сары қымыз, Ауруға - *ем*, сауға - қуат, дәрі қымыз (Жамбыл). Ауасы дертке *дауа*, жұпар исі, көкірек қанша жұтса тоясың ба? (С.Сейфуллин). Ұлы тілек менің дертіме *шипа* болып, көңіліме жігер берді (І.Есенберлин).

Емеурін, емеусін. *Мақсат-ниетті аңғартатын бет-ауыздың қимыл-ишарасы.* Жездесі бүгін Бикенге көз сап, апаңның орнын бас дегісі келеді. Тіке айтпаса да, *емеурінінен* белгілі (З.Шашкин). Дәмелінің бір мінезі - сол адам өзі кешірім сұрап *емеусін* білдірмесе, жібімей қатып қалады (Ө.Қанахин).

Ему, сору. *Ана сүтін бала аузымен ішке тартып тамақтану, қоректену.* Ақ бота енесінің төрт емшегін алма-кезек қомағайлана *еміп* жатыр (Ө.Қанахин). Бастапқы күндері бала емшекті өте жай *сорады* (Келіншектер).

Емшек, мама *сып.* *Әйелдің баланы қоректендіретін, сүт шығатын мүшесі.* Тереңдігі *емшектен* келеді, түс әулетінде Досхан соған келіп жуынады (А.Жұмаділдин). Төлеген танып апасын, Анасы беріп *мамасын* деді, апам, қайдасың? (Н.Баймұратов).

Емшектес, жатырлас, кіндіктес. *Бір анадан туған, анасы бір.* Екеуің де ет бауыр *емшектесімсің*, бір қызды қалай қақ жар дейсің маған? (Ғ.Мүсірепов). Ой, бүйтіп қор болғанша деп, жалғыз *жатырласы* Мұсалдың көркем қызы Гүлжаһанды ханға апарды (О.Сәрсенбаев). Бәрі бір анадан туған, *кіндіктестер* (Ә.Кекілбаев).

Еміну, тілемсектену, сұраншақтану, тілену. *Жұрттан телміреп бірдеме сұрай беру, тіленшектену.* Мен өзім де жас шағымнан бір нәрселерді білгім кеп, *емініп* сұрауға әуес едім (Ө.Тұрманжанов). Біреуге *емініп тілемсектенуі* оған әдетке айналып кеткен. (М.Иманжанов). Механизатор кадрларын жас жігіттерден даярлап, көктемгі егісте жылдағыдай *сұраншақтанған* жоқпыз («Лен.жас»). Әркімнен бір сом, екі сомдап қарыз сұрап, *тіленіп* жүргендері (Ө.Қанахин).

Ендеше, демек. *Сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын шылау сөз.* Е, болыс аулы осы болса, *ендеше* құдай берді, жігіттер (І.Жансүгіров). Диссертацияны ұнатқан екенбіз, *демек* біз де бірдеңе ойлаған болармыз (М.Иманжанов).

Ендігәрі, екіншіде, екіншілей, екіншідей. *Бұдан былай, осыдан кейін, екіншілей.* Ерінің бір ескерткенін *ендігәрі* қайталанбауға дағдыланған сылаң тоқал Айғанша зыр жүгіріп жүр (Ғ.Мүсірепов). Бұл сөзде ақыл да бар, ғибарат та бар, өзіңе *екіншіде* пайда болар (Абай). Өтінемін, *екіншілей* хат жаза көрмеңіз (Д.Исабеков). *Екіншідей* есте болсын деп, берік байлам жасады (М.Дүйсенов).

Енді, қазір. *Дәл осы кезде, тап қазір.* Тәкежан *енді* қатты сұрланып, ызалана түсіп, Абайға анық зекіп отыр (М.Әуезов). *Қазір* көрсең сол жерде Жайқалып тұр көгорай (Ғ.Қайырбеков).

Ентелеу, төну, итіну, кимелеу, анталау, мінбелеу. *Бір нәрсенің үстіне төне түсу, кеуделеп ұмтылу.* Тоқал сұр дөненін тебініп жіберіп, Ақмалдың қасына *ентелеп* жетіп барды (Ғ.Орманов). Ол көзін ашса, дәл үстінде *төніп* бір солдат тұр (Ә.Тарази). Қолдарын жуған жұрт жұтынып, дастарханға қарай *итіне* отырысқан (Ө.Қанахин). Біреуді біреу баса көктей, *кимелей* барады сатушыға (Ғ.Мұстафин). Кішірек үйге сыймағаны есіктен сығалап *анталауда* (Ғ.Мұстафин). Колодин ақ қағазға *мінбелеп* төніп алып, қаламымен жосылтып жатыр (Б.Тілегенов).

Ентігу, алқыну, демігу, солықтау, танаулау қарап. *Аптығып жүрегі қысылу, өкпесі өшу.* Өрт болып жатқан жерге мектептен шыққан балалардың

соңын ала *ентігіп* Асқар да жетті (Ә.Нұршайықов). Ол поезға арпалысып мінемін деп, *алқынып* қалған (І.Жансүгіров). Үй ішінде ентіккен, *деміккен*, қарлыға шыққан үндер естіледі (Р.Райымқұлов). Түні бойы тоқтаусыз қуылған аттар бүйірін соғып, *солықтап* тұр (І.Жансүгіров). Аруақ, аруақ қайдасың? - деген кезде *танаулап* Жақып пен Байбол келді (Ғ.Мұстафин).

Ені, көлденеңі. *Белгілі бір заттың ұзындығы емес, қысқа жағы.* Үйге салынған есіктердің ұзындығы мен *ені* бірдей екен («Лен.жас»). Ұзындығы он екі метр, *көлденеңі* бес метр үй соғылды (Б.Қожабеков).

Еңбекқор, еңбекшіл, бейнетқор, бейнеткеш. *Еңбек сүйгіш, еңбек құмар, бейнеткер.* Нұрақын - осы ауылдағы ерекше бір *еңбекқор* да өнерлі адам (Б.Соқпақбаев). Оспан - өз шаруасын тыңдырып жүре беретін *еңбекшіл* бір жан (С.Жүнісов). Сол қарттың өзі *бейнетқор* адам болса керек (Ә.Қалмырзаев). Жердің мәнін, дән-дақылдың тілін білетін *бейнеткеш*, қайратты диқанды көреді (Ө.Тұрманжанов).

Еңбекқорлық, еңбекшілдік, бейнет-қорлық. *Еңбек сүйгіштік, еңбек құмарлық, бейнеткерлік.* Майшекер бұл жолы да өзінің асқан шеберлігін, *еңбекқорлығын* танытты («Лен.жас»). Есберген әуелден-ақ ерінбейтін *еңбекшілдігімен* көптің көңілінен шықты (Құрыш білектер). *Бейнетқорлықтардың* мойны босайтын күн туды (С.Сейфуллин).

Еңкіш, еңкек, бүкіш. *Адам белі бүгіліңкі, бүкірейіңкі, иіліңкі.* Әжесінің белінің тым *еңкіш* екенін алғаш рет көргендей, Төлеген ақырын қарап қалды (Ө.Қанахин). Қылышбаев биік, *еңкек*, кең жауырынды, сүйір иекті (С.Мұқанов). Ақсақал Жамбыл келді жанаттанып, Жазылып *бүкіш* белі қуаттанып (Жамбыл).

Еңсеру, бөксеру, еңселу, қусыру. *Апырып-жапырып істеу, ойсыратып тындыру.* Қуанышы бойын кернеген Жүсіп ертеңінде қызметті де *еңсере* істеді (З.Шашкин). Қан майданда қолбасшының тапқырлық әдісі тең келсе, жау қамалын *бөксеріп* жүре берері хақ (Х.Есенжанов). Бұлар біреуді алдарына салып *еңселеп* түйіп айдап кірді (Ә.Нұрпейісов). Егін дариясының етек-жеңін механизаторлар қызу қарқынмен күн санап *қусырып* келеді (С.Мәуленов).

Еңіс, ылди, құлама, құлди. *Өрдің ойға қарай түсе берісі, еңістік.* Жарыс жолы ойлы-қырлы. *Еңіске* самғағанмен, қырға келгенде тыпырлап қаласың (С.Сарғасқаев). Анау *ылдида* бұлардың аттары қаңтарулы қалған (Қ.Мұханбетқалиев). Екі жағасы *құлама* биік жар қабақ, ортасы терең арна (А.Байтанаев). Қарағай сонау *құлди* төменге қарай созыла құлап барады (Б.Соқпақбаев).

Еңістеу, ылдилау, құдилау. *Биіктен ойға қарай төмен түсу, етектеу.* Гүлнәр кейде *еңістен*, кейде өрлеп ілгері жылжыды (С.Мұқанов). Аттылар төбеден *ылдилай* шапты (М.Есқараев). Жаңа салған сүрлеумен тауды бөктерлеген қара пәуеске *құлдилай* берді (С.Жүнісов).

Еп, икем, ыңғай, бейім. *Бір нәрсенің ретін білетін, ебін табатын қасиет.* Ол жас болғанымен, ине көзінен өткендей *ебі* болатын (Ә.Нұрпейісов). Сенің сурет салуға *икемің* бар болғаны тіпті тамаша (Ө.Тұрманжанов). Ол үшін машиналар жұмыстың *ыңғайына* қарай қамтамасыз етілуі керек (Д.Әбілев). Адам жаратылысында не нәрсеге *бейім* болса, соның соңына түскені дұрыс (Қ.Жұмалиев).

Епті, икемді, ыңғайлы, оңтайлы, ықшамды, самдағай, орамды, оралымды, бейімді, ептейлі, епсекті. *Шаруаға, еңбекке икемі бар, жұғымды, бейімді.* Роза үй шаруасына *епті* екен (Т.Ахтанов). Сен өзің *икемді* жігіт көрінесің, футбол ойнауға кел («Лен.жас»). Бір *ыңғайлылау* жермен құзға түсіп келеміз (Ә.Бірмағамбетов). Қалаға шапшаң барып қайтуға *оңтайлы* көлік-мотоцикл деп білді (К.Тоқаев). Су бойына *ықшам* жолшатыр тігілді (Ә.Кекілбаев). Ферма бастығы Күзембай жалындаған *самдағай* жігіт еді (Ә.Ибрагимов). Ол - қимылы *орамды*, адамға тайсалмай, тура қарайтын жан (От ортасы). Оның шертісінен көкейге *оралымды* қоңыр үндер күмбірлеп шыға бастады (Т.Әлімқұлов). Мектептердегі сурет сабағын қолынан өнер келетін, *бейімді* мұғалімдерге тапсырған жемісті болар еді («Қазақ.мұғ.»). Сабыр топырақ арасын ашты да, әлгі көшетті *ептейлі* тез ғана отырғызды (С.Алдабергенов). Оңалбек сабаққа ғана жұғымды емес, үй жұмысына да *епсекті* (Ө.Тұрманжанов).

Ептілік, икемділік, оралымдылық, бейімділік, самдағайлық. *Еңбекке, шаруаға қыры болушылық, жұғымдылық.* Аң аулау саяхаты оңай іс емес, оған ерлік, *ептілік*, төзімділік, мергендік керек (Д.Керімбаев). Бұл үйірмелерге әр пәндер бойынша *икемділігі* бар оқушылар тартылған («Қазақ.мұғ.»). Жәкеннің ақылы, *оралымдылығы* үшін бригадир оны ерекше құрметтейтін («Қазақстан әйелдері»). Әрбір адамның әр нәрсеге өз икемі, қабілеті, соған *бейімділігі* болады (С.Бақбергенов). Бүкіл дене тұрпатынан жинақылықтың, ширақтықтың, *самдағайлықтың* желі еседі (С.Байжанов).

Ер, батыр, қаһарман, жауынгер. *Қиындықтан қорықпайтын, қайтпас қайсар, батыл да өжет адам.* *Ер* мойнында қыл арқан шірімейді (Мақал). Ол - *батырға* лайық зор тұлғалы жігіт (Ө.Сәрсенбаев). Ерлігі үшін қазақ халқының *қаһарман* ұлы Хасан Мажытовқа Совет Одағының Батыры атағы берілді

(Ә.Жәмішев). Жанындағы ағасы Есенгелдіге қарағанда Саржанның *жауынгер* жан екені бірден білінеді (І.Есенберлин).

Ерегістіру, қайрау. *Біреуді біреуге айдап салу, өшіктіру.* Жол белгілерін білмесең, бәрі бір таба алмас едің, - деп Жалғас *ерегістіре* түсті (С.Баязитов). Аппастың баласы Қашқынбайды Шоқанға қастық жасауға *қайрап* жүрген (С.Мұқанов).

Ерекше, айрықша, өзгеше, бөлекше, төтенше, ересен, ерек, басқаша, бірқилы, артықша. *Әдеттегідей емес, гажсап, галамат, дара.* Төлебай батырдың да кигені бәлендей мәз емес, әйтсе де ол *ерекше* көзге түседі (І.Есенберлин). Кітапты көпшілік бұқараға көп жеткізуде әйелдердің еңбегін *айрықша* атап айту керек (Аялы жандар). Нартайдың тартысы да, ән әуені де *өзгеше* (М.Дүйсенов). Оның тілі өзге жұрттан *бөлекше* жаралып па? (Абай). Оның шетелге қашуының тағы бір *төтенше* себебі бар (Қ.Толымбаев). Бізді балықшылардың өрен ерлігі мен *ересен* табыстары қатты сүйсіндіріп келе жатыр (А.Тоқмағамбетов). Ол істе өзінің топтан *ерек*, дара озықтап кетуін ұнатпайтын-ды (Н.Ғабдуллин). Бәрі де бұл ойлағаннан *басқаша* (Қ.Жұмаділов). Бұлардың стол сервиздері біздікінен *бірқилы* (Қ.Сатыбалдин). *Артықша* туған Лазымды, Алсам деп сонда кегімді (Қамбар батыр).

Ерен, тамаша, ойдаң көне, әйдік жерг. *Соншалықты күшті, елден ерекше дараланған, керемет.* Дауысы *ерен*, әрі сұлу, әрі күшті (Ғ.Мұстафин). Мына ақ үйде *тамаша* бір қыз тұрады (А.Лекеров). Мынау кетіп бара жатқан қалың көш екен, малы да *ойдаң* көрінеді (С.Шәріпов). Қыры түспеген дауысы кезінде Қалампырдың *әйдік* әнші болғандығын аңғартады (А.Хангелдин).

Ересек, естияр, ер жеткен. *Жас жағынан үлкенірек, оң-солын, жақсы-жаманды тани бастаған.* *Ересек* адамдарда созылмалы гастрит өте жиі болып тұратын ауру (Х.Әбисатов). Арманбегімнің ақылы кіріп, *естияр* болып, жаным тыншып қалды (Ө.Тұрманжанов). Байсаның *ер жеткен* үш баласы бар («Жетісу»).

Ерке, тотай, шолжаң, әздек, шолжақ, шолжың, тәлпіш, бұлаң, бұла. *Бетімен бұла болып өскен, ешкім бетіне келмеген.* Есер баладан *ерке* бала жаман (Мақал). Үйінен театрға «Волгаң мініп баратын ерке ұлдар, *тотай* қыздарымыз көп-ақ (О.Бөкеев). Өзі өсірген *шолжаң* баланың орынсыз тентектігі ананың мазасын алып, қажытты (О.Бөкеев). Бұрын ерке өскен *шолжың* қыз, басына тақия кигеннен кейін оқыс өзгерді (І.Есенберлин). Біреудің алпыс моншақ *әздегі* боп, жасымнан кесір еді жинағаным (Айтыс). Әке-шешем ол *шолжағым*а жібермес пе еді, қайтер еді (С.Мұқанов). Тым ерке, *шолжың*. Бүйтіп

бала өсірмеу керек қой (М.Дүйсенов). Жасынан бұла өскен *тәліш* қыз күлбілтенді де білмейді (Б.Аманшин). Күлімбала - шал-кемпірдің ортасында *бұлаң* өскен жалғыз қыз (Б.Соқпақбаев). Егіндікөл, көзіме ерте шалындың, менің ерке, *бұла* жігіт шағымның (С.Сейітов).

Еркелеу, шолжандау, арсаландау, арсалақтау, наздану. *Үлкендер алдында жасы кішілердің наз білдіріп өзімсінуі, еркінсуі. Еркелеген* тентек баладай арсаландап келіп, Омарды бас салды (Б.Тілегенов). Бала тіпті *шолжаңдап* жұрттың алдына шығып кетіпті (Р.Райымқұлов). Нұрқат жерден жеті қоян тауып алғандай, анадайдан айғайлап, *арсалаңдап* жетіп келді (З.Шашкин). Кіріп келген Нұрланды *арсалақтай* қуана құшақтап, өзінің орнын ұсынды (З.Шашкин). Аяулы ару *наздана* келіп, ақ білегін мойынға орады (М.Сатыбалдиев).

Еркелік, шолжаңдық, шолжыңдық. *Бетімен бұла болып өскендік, ерке-тотайлық.* Бір үйдің жалғыз баласы болған соң аздап *еркелігі* болғанмен, тәрбиесіне, мінезіне қарап жақсы адам бола ма деген үмітім бар (С.Мұқанов). Кәкіш саған үйленгелі *шолжаңдығын* да қоя бастады (Л.Құрманбаев). Үрмәш Әлимағамбеттің баласы Жұмабектің *шолжыңдығын* есіне түсірді. (Ә.Әлішев).

Ерлі-зайыпты, ерлі-байлы, ерлі-әйелді. *Неке заңымен тұрмыс құрған, жұбайлы.* Ойлаңызшы, *ерлі-зайыптыдан* жақын адам бар ма? (З.Шашкин). *Ерлі-байлы* екеуінің арасында бір салқындықтың бар екендігі еріксіз көзге шалынарлық еді (Б.Майлин). Тамақ дайын деп хабар бергенінен соң, *ерлі-әйелді* екеуі кірді үйге (Ш.Әбенев).

Ерсі, сөкет, сорақы, сөлекет, оғаш, өрескел, әбес, одағай сөйл. *Қоғамдық нормамен үйлеспейтін, шектен шыққан ыңғайсыз, жөнсіз.* Оның қазан бұзар қылығы өзге түгілі саған да *ерсі* болды-ау (С.Бегалин). *Сөкет* сөз, ерсі қылық пышақ кескендей тыйылды (Ө.Тұрманжанов). Менің *сорақы* қылмысымды кешіндер, балаларым (С.Омаров). Мен үшін бұл *сөлекет* болып көрінді (Б.Соқпақбаев). Отырған жұрттың көбі себебін білмегендіктен қыздардың күлкісін *оғаш* көрді. (Т.Әлімқұлов). Оқытушылардың айтқанын қаншалықты зер сала тындайын десе де, Сәлімнің *өрескел* сөзінің құшағынан шыға алмай қойды (Т.Жанкелдин). Жасаған берген Ебейсіннің қылығын *әбес* көрсе де, жұрт көзінше үндей алмады (Ө.Нұрпейісов). Әйелінің мінезі неткен *одағай* (А.Жағанова).

Ерсілік, сөкеттік, әбестік, оғаштық, өрескелдік, сорақылық, сөлекеттік. *Қоғамдық нормамен үйлеспеушілік, жөнсіздік ыңғайсыздық.* Өздерінің бұл тұрысының *ерсілігін* сезгендей (М.Сүндетов). Оның ерсілігі де *сөкеттігі* де жоқ сияқты (Ө.Шәріпов). Қараш пен Елеусіз тағы да бір *әбестік*

жасағанын сезіп, төмен қарасты (Т.Әлімқұлов). Мұқышев жолдастың қоғамдық мінездерінде едәуір *оғаштықтар* бар (Ғ.Мүсірепов). Ұлбосынның күлкісі басым, бір түрлі *өрескелдігін* көрсетіп тұр (С.Ерубәев). Абай жалтармай, жасқанбай, бар *сорақылықты* көзге шұқып айтады (М.Әуезов). Зағираштың қылығынан *сөлекеттік* байқалмайды (А.Жақсыбаев).

Ерсіну, батырсыну, мықтысыну. *Өзін ер санау, мықты болғансу, батылсыну.* Әшейінде от басында қатын-баланың алдында *ерсінгені* болмаса, бұл өзі зәті қорқақ адам (Ә.Нұрпейісов). *Батырсынған* жігітті, Жау келгенде көрерміз (Мақал). Бүгін жау онша қарсылық көрсеткен жоқ. *Мықтысынған* немістер қашып барады (Ол күндер).

Ертемен, ертеңгісін. *Таң атар-атпастан, азаннан.* Қасым күнде *ертемен* келіп аттарды суарып, жем салады (Ф.Мифтахов). Бүгін *ертеңгісін* біздің үйде жеуге бір сындырым нан табылмады (Ә.Әлішев).

Ерігіш, ерімтал. *Сұйық күйге айналғыш, еруге бейім.* Топырақ құрамында тез *ерігіш* тұздар көп (Е.Жамалбеков). Аминоқышқылдар - түссіз, суда *ерімтал*, кристалдық заттар (Б.Бірімжанов).

Ерік, билік, қақы, құқы, право кітаб, хұқық. *Мемлекет заңдастырған, жалпыға бірдей тәртіп, ереже.* *Еркім* жоқ жастық шақта қия алмасқа, Ендігі арман басқа, қиял басқа («Соц.Қаз.»). Малда ерік, баста *билік* қалмады (І.Жансүгіров). Би басына дау келсе, Билігі кетер басынан (С.Сейфуллин). - Айт, айт, қызым! Құрбың ғой, қалай айтсаң да *қақың* бар (Б.Нұржекеев). Сендердің істеріңе килігіп әкімшілік жасауға менің ешбір *құқым* жоқ (С.Сарғасқаев). Халықтың *правосы* мен мүддесін үкімет әрқашан да қолдап келді («Соц.Қаз.»). Әр халық, әр адам өзінің *хұқықтарын* пайдалану үшін білімді, сауатты болу керек (С.Сейфуллин).

Ес, жады, қатер, ой, қапер. *Адамның көрген-білгенін, естігенін сақтайтын қабілет.* Адам *есі* туған күннен бастап дайын да жетілген күйде болмайды (Семья тәрбиесі). Ескіні еске алмай, жаңа *жадыға* түспейді (Мақал). Құшағында жатқанымда *қатердің* Туған жерді көз алдыма әкелдің (С.Мәуленов). Мен үйімнен шыққанда, Сен бар едің *ойымда* (Жамбыл). Көзін қоймен ашса да, қызы қойшы болар деген ой Нұрғалидың *қаперіне* де кірмеген-ді (С.Ақтаев).

Еселеу, үстемелеу, қосу. *Заттың үстіне өзіндей зат қосып толтыру, мольқтыру.* Рабиға ас үйіне шығып, әлі қайнай қоймаған қазанын *еселеп*, соңғы қонақтың сыбағасын салды (Ж.Тілеков). Гүлжан мен Шолпан бірінен соң бірі

кезектесе тұрып, орталанған самаурынды *үстемелеп* қайнатуда (А.Хангелдин). Қарқынға қарқын *қосудың* басты жолы жанды басшылық ету («Лен.жас.»).

Есеңгіреу, талықсу, есалаңдау, мәңгіру, зеңу, талмаусырау. *Басы айналып мең-зең күйде болу, қалжырау, әлсіреу.* Жабай сұлқ жатыр, *есеңгіреп*, талықсып кеткен сияқты (Ғ.Мүсірепов). Сағди мен Шайқан біраз *талықсып* жатып, ақыры жан тәсілімін қылды (А.Байтанаев). Ақтоқты көп кеңестен басы айналып *есалаңдау* күйге түсе бастады (С.Жүнісов). Шофер баланың басы *мәңгіріп*, ұйықтап қалды (Д.Досжанов). Көзі қарауытып, басы *зеңіп*, бірден тұра алмай қалды (С.Мұратбеков). *Талмаусырап* барып ұйықтап кеткен екенмін, біреу мені иығымнан тартады (Ө.Қанахин).

Есепдан, есепқой, есепқор, есепшіл, есепдар сөйл. *Орынсыз артық шығын шығармайтын, пайдакүнем.* *Есепдан* кісі болатын, - деді қария оған шамданбай (Т.Әлімқұлов). Оның қайырымы сатулы, *есепқой* адам (Ғ.Мұстафин). Игілік бұл далада теңдесі жоқ *есепқор* еді (Ғ.Мүсірепов). Сенің түскен жерің дүниеқоңыз, мансапқор, тым *есепшіл* жандар (Ж.Жұмақанов). *Есепдар* әке қызының туған күнінің тойын мектеп бітіру тойымен әдейі ұштастырған (Ә.Нәбиев).

Есепсіз, сансыз, қисапсыз, шексіз, өлшеусіз. *Есебі жоқ көп, аса мол.* Хантағының қойнында *есепсіз* көп қазына жатыр (С.Омаров). *Сансыз* жұлдыз қара көк аспанның күмбезіне іліп қойғандай қимылсыз жарқырап тұр (Қ.Сақабаев). Мал өсіріп, егін салып, жыл сайын *қисапсыз* көп өнім алды (Ш.Әбенев). *Шексіз* дала, бұл неткен мидай дала, көкжиекті көтеріп керіп кеткен (С.Асанов). Қайдағы бір *өлшеусіз* көп күш-қайрат келіп бойын кернеп кеткендей (З.Ақышев).

Есептеу, санау. *Санын санап мөлшерлеу, есебін шығару.* Жанбота Айсұлуға жауап қайырған жоқ, қағазын алып *есептей* бастады (Ғ.Мұстафин). Көбі майда ақша екен, ары *санап*, бері *санап* жүз жиырма бес сомнан асыра алмады (А.Оразалин).

Есею, марқаю, сақаю. *Ер жету, үлкею, өсу.* Қыз *есею* жаңа жарылған гүлдей әркімнің көзін тартып, көңілін ынтықтырады екен (С.Сарғасқаев). Айналайын, аналар, ақ сүттеріңізбен *марқайып*, өсіп келе жатырмыз (О.Бөкеев). *Сақайған* сайын биенің желіні де үлкейеді (Қымыз).

Ескеру, елеу, құнттау. *Еске алып көңіл бөлу, ықылас қою.* Ғанидың ісін *ескереміз*, ісінен үлгі аламыз (Ш.Өтепов). Жалаң аяқ, қалқан құлақ баланы, Ер

жетер деп *елегендер* шамалы (Т.Молдағалиев). Кәдуілгі баланың үсті-басын таза ұстау деген бар ғой, соны *құнттамаймыз* (С.Шаймерденов).

Ескі, көне. *Көп киілген, тозығы жеткен.* Үстінде өрім-өрім болған соң әр жерінен бір түйіп қойған *ескі* көйлек (Б.Майлин). Оның аяғы тұсында *көне* киімді тағы біреу отыр (Қ.Исабаев).

Ескіру, көнеру, тозу. *Тозығы жетіп жарамсыз болу.* Ауыз үйдегі *ескірген* диванға шаршаған адамдай сылқ етіп отыра кеттім (З.Шашкин). Хамит үстіндегі *көнерген* түйе жүн шекпенінің етегін баса келіп, қасына отырды (Қ.Жұмалиев). Қара құрымданып *тозған* тесік-тесік түндіктен сырттағы жарық үркер жұлдызындай быжынап көрінеді (І.Есенберлин).

Естігіш, саққұлақ. *Жақсы еститін.* Екі көзі тас соқыр кісінің құлағы естігіш, мұрны иісшіл келеді деседі (Б.Аманшин). Саққұлақ деп жақсы еститін адамды айтамыз («Айқын»).

Естігіштік, саққұлақтық. *Естігіш болушылық.* Не деген нәзік құлақ, не деген естігіштік (Ғ.Қайырбеков). Қайсыбір жануардың саққұлақ, естігіштігі осындайда еске түседі (Ж.Алтайбеков).

Етілу, істелу. *Жасалу, жүзеге асу.* Орындалып дегені сағатында, етілмей ешбір кісі қалмай босқа (С.Мұқанов). Төрт айда істелмей қалған жұмыс жоқ (Ж.Тәшенов).

Етісу, істесу. *Қосыла жасасу.* Жұмағали жыл бойы бізбен бірге қосыла істесті («Жұлдыз»). Қытайдың патшасымен болып таныс, етісті бір – бірімен беріс – алыс (Т.Ізтілеуов)

Ешқашан, әсте, ешбір, ешқандай, өмірі, әстілі жерг. *Әрқашан, ешқандай, ылғи да.* Мылтық оқтағанда оның аузын *ешқашан* кісіге қаратып оқтама (Ш.Айманов). «Әділдік деген жалғыз сөз қарт ананың ойынан *әсте* шықпайды (С.Омаров). Бауыржан *ешбір* кемшілікті кешірмейтін (С.Бакбергенов). Ашық мінез, ақ маңдай, менмендік жоқ *ешқандай* (Қазақ әндері). Сіздің жақсылығыңызды *өмірі* ұмытпаспыз (М.Дүйсенов). Сен ешкімге *әстілі* өтірік айтушы болма («Соц.Қаз.»).

Ештеңе, ештеме, дәнеме, дәнеңе, түк, дым, сымбылбай қарап. *Жоқшылық мәнді білдіретін белгісіздік есімдік.* Мен жаңа білдім, туған жердің топырағына жетер *ештеңе* жоқ екен (Қ.Қазыбаев). Асылхан басым ауырып отыр деп, *ештемеге* араласқан жоқ (Қ.Жұмаділов). Нарым ағай *дәнемені* сезбегендей ілгері аршындап барады (М.Дүзенов). Қысылатын *дәнеңе* жоқ, Абай аға

(М.Әуезов). Аузымда *түк* дәм жоқ, темір тати ма қалай өзі (З.Жәкенов). Олар шабуыл жасаса, Иман мен Жанайдар *дым* да істей алмас еді (І.Есенберлин). Ақшасын төлейін деп, жан қалтама қолымды салып едім, күмәжнік түгілі *сымбылбай* да жоқ (Ж.Аймауытов).

Ж

Жабайы, тағы. *Қолға үйренбеген (дала аңы).* Патшаға қарсы қол көтеріп босқан елі Шалкөде тауының ішінде *жабайы* ақ киік сықылды күндерін бұғумен өткізді (С.Шарипов). *Тағы* ешкі, арқар, елік, бұғы сияқты аңдар тауда табындап өретін еді (С.Мұқанов).

Жабайыландыру, тағыландыру. *Жабайы еткізу.* Елсіз жерде қалған мысықты жабайландырып жіберген (Ауызекі). Сібірдің ормандарында қалып тағыландырған үй жануарлары да кездеседі («Жұлдыз»).

Жабайылау, жабайырақ. *Жартылай тағы.* Ертеде адамдардың бұдан да жабайылау кезінде, аңға шығып, олжалы қайтқан аңшылар осы ойынды ойнаса керек (С.Жүнісов). Жылқыны адамдар ертеде жабайырақ кезінде қолға үйреткен («Жас алаш»).

Жабайылық, тағылық. *Далада, түзде өсушілік, жабайы болушылық.* Адам *жабайылықтан* енді-енді арылып, болашаққа қадам жасай бастаған кезінде мәдениет орындары бой көрсетеді (Т.Шаханов). *Тағылығы* болмаса аңдардың нәсілі малдарыңызбен бір ғой (Ғ.Сыланов).

Жабдықтау, жасақтау. *Қажетті құрал-саймандармен, қару-жарақпен қамтамасыз ету.* Алғашқы екі күн колхоздың жаңадан ашылған дәрігерлік пунктін *жабдықтаумен* өтті (Т.Ахтанов). Біздің бөлімдер өз күшін қайта *жасақтап* алып, жаудың қалың қолына бүйідей тиген (С.Омаров).

Жабу, бекіту, құлыптау, кілттеу. *Бір нәрсенің аузын, есігін ашық қалдырмау, кілтпен жабу.* Қайрат есікті *жапты* да, мотоциклдің «бесігінен» отырды (А.Сатаев). Мұнан соң қауырсындардың қуыс өзегіне бидай немесе күкірт тығып, бергі жағын мақтамен *бекіте* салады («Лен.жас»). Жұмысқа барарында ол есікті сыртынан *құлыптап*, мені үйге қамап кетті (Н.Сералиев). Басқа адамдар сөзімізді бөлмесін деді ме, полковник кабинеттің есігін ішінен *кілттеп* алды (Қ.Исабаев).

Жабысу, баттасу. *Бір-бірінен ажырамай беттесіп, қабаттасып қалу.* Балық аз түсіпті, әрі тайызға салған аудың арқалығы мұзға *жабысып* қатып

қалған екен (Ә.Нұрпейісов). Әйелі нан *баттасқан* қолымен самай шашын жинай беріп бір «сылпң деді де, аузын ашып қатып қалды (Ғ.Мүсірепов).

Жаға, жағалау, жиек, кемер, қабак. *Сулы алаптың құрылық кенересі, айнала шеті.* Ерке өзенін шолып түнде елімнің, Тұрмын жалғыз *жағасында* Еділдің (С.Мәуленов). *Жағалауы* ойдым-ойдым қамысты, орталығы жалаңаш дөңгелек көл ай жарығымен жалтырап, мөлдіреп жатыр (М.Иманжанов). Қайратты қолдардың ырқына еріксіз көнген соң жай жүзіп *жиекке* келді (А.Сарбөпин). Августың орта кезінде де бір тасып қоятын Сырдария *кемерді* толтыра екпіндей ағып жатыр екен (С.Мұқанов). Жігіттер екі бөлініп, бір бөлегі *қабакпен* келе жатты (С.Шарипов).

Жағдай, жағдаят, жай, күй, тұрмыс, хал, ахуал. *Күнделікті өмірдегі нақтылы әл-ауқат, тіршілік.* Баланың *жағдайын* енді түсіне бастаған Қазтай одан үйден қалай шығып кеткенін тәптіштеп сұрай бастады (Е.Өтетілеуов). Ерулік қайсысынан, ол *жағдаятқа* байланысты (Т.Әлімқұлов). Ел *жайы* өзіне мәлім, мынау теріс дейтін адам жоқ екенін біледі (Б.Майлин). Дәл қазір өшкенім жанып, өлгенім тірілгендей *күйдемін* (Ә.Әбішев). Аңшылардың бұл күндегі *тұрмысы* сол аң аулау ыңғайына қарай бейімделген (М.Әуезов). Ол екеуінен гөрі менің *халім* әлдеқайда артық тәрізді (С.Талжанов). Сақа жігіт бала-шағасының *ахуалын* сұрады (Ж.Тілеков).

Жағдайлы, жайлы. *Қажетке сай, жанға жағымды.* *Жағдайлы* орын осы Хаманның үйі болар деп, жібергеніне риза боп келемін (Р.Райымқұлов). Жұрт жаңа қоныстың малға *жайлы* болғандығын әңгіме қылысады (М.Әуезов).

Жағымды, ұнамды, сүйкімді, қонымды, қылықты. *Жұртқа ұнайтын, көңілден шығатын.* Оспанның сондағы не түрлі *жағымды* қылықтарын бір ауық еске түсірді (С.Омаров). Оның сөз сөйлеуі, өзін ұстауы-бәрі де бір түрлі *ұнамды* (З.Асабаев). Шолпан Шәкеннің аулына, басқа ағайындарына да *сүйкімді* (Ғ.Мұстафин). Ол бойы үйреніңкіреген соң жұртқа *қонымды* сөзбен сырды ағытты (Т.Нұртазин). Гүлжаһан есімді осы бір *қылықты* қыз көптен бері көрші тұратын (Б.Әбдіразақов).

Жағымпаз, жарымсақ, жалбақ, жалпаң, жәркелеш, жәреуке сөйл, жампаң сөйл. *Біреуге жағынғысы келіп тұратын, құлдық ұрғыш.* *Жағымпаз* чиновниктерді, тілмаштарды ертіп алып, Орынбай аулына келіп түскен-ді (М.Әуезов). Ақ көңілдігі маған да ұнайды, бірақ үлкенге табынғыш, өте *жарамсақ* жан (С.Талжанов). *Жағымды* жігіт боламын деп, көрінгенге *жалбақпен* күнін өткізді (С.Дөнентаев). *Жетім-жалтақ, момын-жалпаң* (Мақал). Үлкен үмітпен оқталған адамның өзі көп ұзамай тұрлаусыз, шенқұмар немесе

жәркелеш біреу боп шыға берді (Ө.Қанахин). Жоламан-мақтау сүймейтін жылымшы *жәреукеге* жаны қас қатал адам (С.Омаров). Омар қашанғы *жампаңы* мен жағымпаздығын жасыра алмай келеді (Ғ.Мүсірепов).

Жағымпаздық, жарамсақтық, жағым-талдық. *Құлдық ұра берушілік, жағымпаз болушылық.* Бәтекең *жағымпаздық* дегеннің түтіні қайдан ұшатынын түсінетін адам болатын (С.Шаймерденов). Өз басым біреуді лауазымына қарап жалпылдап сыйлай бергенді *жарамсақтық* деп бағалаймын (С.Еркебаев). Бойында сүт мінезді *жағымталдық*, Әркімге үйренісед өсек аңдып (І.Жансүгіров).

Жағымпаздану, жарамсақтану, жағы-ну, жалпақтау, жалбақтау, байпаңдау, бәйпектеу, майпаңдау, бәйектеу, жалпыл-дау, жампаңдау, жалбандау, жалпаңдау, маймаңдау сөйл, күлтектеу көне. *Біреуге жақсы көрінгісі келіп бәйек қағу, құрдай жорғалау, қалайда ұнауға тырысу.* Атқамінер алаяқтар тарапынан болысты қолпаштау, *жағымпаздану* әлі де сезіледі (А.Хангелдин). Мен біреуге *жарамсақтану* дегенді білмеймін (Х.Есенжанов). Жүсіп жылмаңдап, сол минутта Жамалға шын *жағынғысы* келген адамның пішініне кірді (Б.Майлин). Сәкен көлгірсу, *жалпақтау* дегенді білмейтін (С.Мұқанов). Балаға жатып жастық, иіліп төсек боп, *жалбақтаудан* жаман ештеңе жоқ (М.Әлімбаев). Өзінен төменге қайқанда-майтын, орны жоғарыға *байпаңдамайтын* нағыз адам сол (С.Талжанов). Саңқылдап сарайыңнан өлең шықса, Именіп өзге ақындар *бәйпектеген* (Жамбыл). Бастықтар алдында *майпаңдап*, ол да уәде үстіне уәдені жаудырып қала берді (А.Байтанаев). Аясында балалары ұшып-қонып *бәйпектейді* (З.Қалауова). Әйелдері *жалпылдап* амандасып, жайын сұрасты (І.Жансүгіров). Халелді Ақбөпенің туысы боларсың-ау деп, ол асты-үстіне түсіп *жампаңдай* қалыпты (С.Жүнісов). Келін, мал-жан амандық па? - деп, Демесін *жалбаңдап* амандасып жатыр (Б.Майлин). - Жоғары шығыңыздар, - деп Лиза *жалпаңдап* жатыр (К.Баялиев). «Дарбазаның мына дәуі бірдеме сұрай келгенде осылай *маймаңдап*, тілінің майын осылай ағызатын (Ә.Әбішев). *Күлтектеп* анаған да, мынаған да, *Күлкелеу* мен білмейтін сырың бар ма? (Б.Майлин).

Жадырау, көңілдену, мажырау, райлану. *Жайма-шуақтанып қуанышқа бөлену.* Қалау осы балаға айтқанының бәрін істетте алатынына ырза болғандай, көңлі *жадырап* күле түсті (Ө.Нұрпейісов). Жауабым ұнап кетсе керек, капитан *көңілдене* күліп, арқамнан қақты (Ө.Сәрсенбаев). Көңлі *мажыраған* қойшы ақ шарбы бұлттан жылт еткен күнге қай уақ болды екен деп, сығырайған көзін қадай қойды (І.Жансүгіров). Хасан қожа кіргенде қабағын көтеріп, *райлана* қарсы алды (О.Сәрсенбаев).

Жаза, жазық, айып, күнә, кінә, қылмыс. *Адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетіндегі қылмыстылығын, айыптылығын танытатын қылық, әрекет.* Сонша сөгетін Нұрымның не жазасы бар еді (С.Торайғыров). Есіткен құлақта жазық жоқ (Мақал). Адамның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң (Мақал). Бар күнәм - сүйгеніме қосылмақ болғаным (О.Бодықов). Бала өз кінәсын мойындай қоймағанымен, сүйікті оқытушысына неліктен жақпай қалғанын ұғып жүр (М.Иманжанов). Осындай қарбалас уақытта қонып жатудың өзі қылмыс болады (С.Шаймерденов).

Жазалау, айыптау, жазғыру, кінәлау, сөгу. *Жауапқа тарту, жазықты деп табу.* Аудандық комитетке кеше ғана өзін жазалаған бастықтың бірі Назаровтың алдына қайта келді (С.Бақбергенов). *Айыптайсың сен мені, Жырың нәзік емес деп* (Қ.Аманжолов). Сен мені бүгін Ісләмнан айырды деп, ішіңнен жазғырып тұрсың ғой (М.Әуезов). Көкетай, той жасамады деп кінәлайтындар кінәлай берсін (С.Бақбергенов). Елекеңді ұятқа батырды-ау деп, жұрт Кәмелбекті сөкті (М.Қосшығұлов).

Жазалы, жазықты, айыпты, айыпкер, кінәлы, жауапты, күнәлі. *Жарамсыз іс-әрекет жасаған, тәртіп бұзған.* Айтқан сағатынан кешігіп келсең, тағы да жазалы боласың (С.Шарипов). Мен момынды жылатпа, елді бүлдірме деген үшін, сендерге жазықтымын ғой (М.Әуезов). Құнанның өліміне айыпты Жандостың өзі екен (С.Мұқанов). Қанды мойын айыпкер боп түгел жігітек тізе бүгетін боп тұр (М.Әуезов). Кезекші мұғалім кінәлі адамдай пәлен дей алмай, тартына берді (М.Иманжанов). Сәлімгерейдің өліміне екеуі бірдей жауапты (М.Гумеров). Жұрт алдында да, құдай алдында да күнәлі болатын жайым жоқ (Х.Есенжанов).

Жазғыру, сөгу, кінәлау, күстаналау, кінәраттау, айыптау, қаралау, жазықтау. *Айып тағу, қылмысты деп табу, жаза кесу.* Азғана күнгі азапқа шыдай алмай, жақсыны жазғыра бастадың ба? (Т.Ахтанов). Елекеңді ұятқа батырды-ау деп, жұрт Кәмелбекті сөкті (М.Қосшығұлов). Кейпінде соншалық бір реніш, кінәлау бар (С.Мұратбеков). Бір көрген адамның ішіне терең сүңгімей жатып, күстаналай қоюды ағаттық деп есептеді (С.Жүнісов). Елдің өсегін де естідім - босқа далбаса, құр күндеу, кінәраттау (Б.Нұржекеев). Мені ауыр қылмыстылардың бірі деп айыптады (М.Қаратаев). Басқан ізімен вокзалға күніне барып қайтатын Столетовты қаралап ұстарлық дәнекер таппады (К.Тоқаев). Мұндай тентектікті кәрі істемейді - қолынан келмейді, жазса да жаңылса да жастық істейді. *Жазықтамасын, жастық ісіне құдайдан жаза сұрамасын* (Б.Нұржекеев).

Жазғытұры, жазғытұрым, көктем. *Қыс соңынан келетін жыл мезгілі, жазғы салым уақыт. Жазғытұры көлік майын берем деп-ақ ұнды ала беруші едік (С.Шарипов). Жайлауқұмар қазақтар жазғытұрым тастай қашқан қыстауларына бүрсен қағып қайта келіп жатыр (Ғ.Мұстафин). Көктемнің күні күлімдеп, көк шатырдан төкті нұр (С.Сейтенов).*

Жазу, жазба. *Қағаздың немесе басқа нәрсенің бетіне түсетін шартты белгілер мен графикалық таңбалардың жүйесі. Осы кезде халыққа жұмбақ болып келген ескерткіштегі екі жазу оқылды (Д.Досжанов). Сәбила Жомарттың жазбасын тағы бір оқып шықты (Қ.Сәрсекеев).*

Жазықсыз, жазасыз, бейкүнә. *Кінәсі жоқ, күнәдан пәк, жазықты емес. Бүгінге дейін талай жазықсыз тірі жандының тіршілік тынысын жойған жыртқыш қазір сұлап жатыр (Р.Райымқұлов). Бөкенді атып мерген өлтіргенде, жазасыз жан өлді деп, ойлай ма екен? (С.Сейфуллин). Бейкүнәні тонаған, Бейбіт елді талаған - Қарақшыға қанішер еш рахым болар ма? (Жамбыл).*

Жазықсыздан-жазықсыз, нақақтан-нақақ, бекерден-бекер, тектен-тек, қараптан-қарап. *Ешқандай жазығы болмаса да, құр бекерге бола. Неге біздер бірін-бірі жазықсыздан-жазықсыз жаралап, тірідей жеп жатқан жыртқыштарды ғана көреміз (Ә.Әбішев). Нақақтан-нақақ күйген жан ғой, обалы жібермесін (Б.Тілегенов). Кісіні ол бекерден-бекер қаралайтын адам емес (Р.Райымқұлов). Тектен-текке адам кетем дей ме, бір себебі бар шығар (Қ.Сатыбалдин). Ыза болған Нұрперзент қараптан-қарап тұрып көк есекті ыңқ дегізіп іштен бір тепті (Ш.Мұртазаев).*

Жай, жасыл, найзағай, найжағай, жасын сөйл. *Жауын-шашын кезінде аспан кеңістігіне жиналған электр зарядтарының соқтығуынан пайда болатын күшті жарқыл. Жай дегеніміз - шын мәнісіне келгенде, екі бұлттың арасындағы электр заряды (Шопан серігі). Естілді ат дүбірі тасырлаған, Кем түспей жазғы жайдың жасылынан (С.Мәуленов). Бертін келе найзағайдың электрден келіп шығатынын көптеген ғалымдар түсіне бастады (Қ.Әбдіғапаров). Кенеттен қою қара бұлт аспанды қаптап, найзағай шатырлап, нөсер құйып береді (М.Мырзағұлов). Нөсерлеп құйған жауында, Қызығушы ем жасынға (Қ.Аманжолов).*

Жай, баяу, сылбыр, ақырын, марғау, самарқау, мимырт, солбыр. *Асықпай-саспай ыбылжып қана, ілбіген шабан қимылмен. Ат жай ғана басып жүріп келеді (М.Әуезов). Жас әйел Ігіліктің күтіп тұрғанын көрсе де, асықпай баяу басып келеді (Ғ.Мүсірепов). Салт адам көзіне шалынған үш кісіге сылбыр аяңмен жақындады (С.Мұқанов). Ақырын басып Лиза лабораторияға кірді*

(С.Ерубәев). Ырысжамал орнынан *марғау* түрегелді (С.Талжанов). Ерғожа біраздан соң ғана *самарқау* бұрылып, екеуімізге алма-кезек қарады (Ғ.Сыланов). Әжімгерейдің келіні *мимырт*, өнімсіз кісі көрінгенмен, тыңғылықты еді (Ж.Нәжімеденов). Соғысқан соң шығын шықпай тұра ма? Осы өледі мен білсем, *солбыр* шығар басын күте білмейтін (Ә.Тәжібаев).

Жайбарақат, бейқам, бейбіт, бейжай, қамсыз, қаперсіз. *Ешбір алаңы жоқ, қаннан-қаперсіз, тыныштығын бұзбаған күйде.* Поселке өзінің күндегі қалпындағысындай тып-тыныш, *жайбарақат* жатқан тәрізді (І.Есенберлин). Жыланның уы басында, *Бейқамның* жауы қасында (Мақал). *Бейбіт* жатқан Отанға салғанда көп жау бүлік, Қаның қайнап жапанда, қарақшыға жан күйіп (Жамбыл). Ештеңемен ісі жоқ *бейжай* қалпы (С.Мұратбеков). *Қамсыз* жатқан қалың ел дер кезінде хабарланып, жауға қарсы аттанатын болған (Т.Жанұзақов). Ауыл жым-жырт *қаперсіз* маужырап ұйықтап жатқандай (С.Сейфуллин).

Жайдақ, жадағай, жайма, жайпақ, жайпауыт, жайпуат сөйл. *Тегістеу келген жазық, жайпаңдау.* Су жағасы *жайдақ*, құмдауыт (Б.Соқпақбаев). Жетісай даласына дейін құйын ғана ұйтқыған *жадағай* жалпақ дала екен (С.Мәуленов). Боцман ескекшілерге қайықты судың *жайма* тайыз жағына қарай бұруға бұйырды (С.Мұқанов). Жары тік, тасты жаға төмендеген *жайпаққа* айналғанда арғы қабақта жылқының жаңа іздері көрінеді (Ғ.Мүсірепов). Серәлі өзенді бойлап *жайпауыт* жерін тапты (Т.Ахтанов). *Жайпуаттау* ойпаңға екі үй орналасқан (Кербәбаев).

Жайдары, жарқын, ашық, жадыраң-қы, жарқылдақ, ақжарқын. *Тұйық мінезді емес, аңқылдаған ақ көңіл.* Ал Гусев болса уайымы жоқ адамдай *жайдары* мінезінен танбайды (Т.Ахтанов). Туысқандары Абайды *жарқын* жүзбен қуанып қарсы алды (М.Әуезов). Рабиға *ашық* шыраймен үй қожасы әйелдің қалпына толық түсіп, шәй әзірлеп жүр (Б.Майлин). Елді сағынған ауыл адамдары Оспан мен оның қасындағы жолдасы Дарқанды көңілді, *жадыраңқы* жүзбен қарсы алды (М.Әуезов). Зина - кісіге сенгіш, ақ көңіл, *жарқылдақ* жан (К.Тоқаев). Сейіт - балуан, жомарт мінезінің үстіне аса сауықшыл, көңілді, *ақжарқын* жігіт (М.Әуезов).

Жайдарылық, жадыраңқылық. *Жылы шырайлылық, ақжарқындық, жайдары болушылық.* Өтімді, ақылды, *жайдарылығының* үстіне адамшылығы мол, ары күшті (І.Жансүгіров). Есім одан кейін әжесіне қарап еді, оның ашаң өңінен *жадыраңқылықты* байқады (А.Лекеров).

Жайласу, орналасу, орнығу, жайғасу. *Мекен-жайға орын теуіп тұрақтау.* Әбдіжан Есенқұловтың көңілдегідей орналасып, *жайласқанын* көріп,

директор совхоз орталығына қайтты (С.Бегалин). Генерал орманның шыға берісіне *орналасқан* алғы шепке келді (Т.Ахтанов). Жауынгерлер жаңа бекініске *орнығып* алды (Ә.Нәбиев). Бөлмеге енді еніп, шешініп *жайғаса* бастадым (Б.Момышұлы).

Жаймалау, тегістеу, жайдақтау. *Ой-шұңқырын түзеп, теп-тегіс ету.* Хасен баласының арбамен әкелген топырағын төккізіп алып, жөндеп *жаймалап* тұр (С.Сейфуллин). Борасын қарлар шұқырларды нығарлап толтырып, жер бетімен бірдей ғып *тегістен* жатыр (Нұрпейісов). *Жайдақтаған* жауыр болады, Жабдықтанған тәуір болады (Қ.Айнабекұлы).

Жайпау, жаусату, жамсату, жапыру, жайрату. *Жаппай қыру, тып-типыл етіп жойып жіберу.* Қарсы алдында көп жаумен бір өзі айқасып, бәрін де *жайпап*, қырғын далада жалғыз қалған батырдай қалжырап күйші отыр (Ә.Кекілбаев). Жұрт *жаусатып* жапан түзде жайлаған, Ата-бабам мұңын шағып зарлаған (Ж.Өмірбеков). Қоян аулаған болып жүріп, бүгінгі келетін жеңдеттерді қалай *жамсатуды* кеңесеміз (Ә.Әбішев). Қызыл Армияның шабуылы жолындағы жау күштерін, техникасын жаныштап, *жапырып* отырды (Қ.Қайсенов). Төрт күннің ішінде ол талай жауды *жайратты* (Ә.Нұршайықов).

Жайрандау, жайнаңдау, жайтандау, жарқырау, жайрау сөйл, қайнаңдау қарап. *Көңлі тасып жайраң қағу, ойнақшып құбылу.* Амантай Итбайдың бетіне қараса, сәті келді дегендей кескіні *жайраңдап* тұр екен (С.Мұқанов). Оспан жерден жеті қоян тапқандай *жайнаңдап*, түйіншекті шешті (С.Омаров). Ауылға кіргенде ол тіпті *жайтаңдап* кетті (К.Қазыбаев). Ол күйеуі тірі кездегідей *жарқырап* жүре алмайды (Қ.Сатыбалдин). Қара сақал қазақ ақ киізді вагонның бір жағына жайып тастап, өз үйіндей *жайрап* отыр (Ғ.Мұстафин). Кейде жетіліп, омырауын көтеріп, Ала тазыдай *қайнаңдап*, Балақаздай байпаңдап ұнатушы еді кабинетке кіргенді (А.Тоқмағамбетов).

Жайсыз, қолайсыз, жағымсыз. *Көңілге қонымды емес, жайлы емес.* Биылғы көктем шаруаға *жайсыз* болып тұр ғой (К.Баялиев). *Қолайсыз* жағдайдан мені құтқарып алғысы келгендей, әкем сөзге араласты (Е.Мырзахметов). Ол қыз көзінше бір *жағымсыз* қылық істегендей ыңғайсызданып, қып-қызыл боп кетті (Ө.Қанахин).

Жайшылықта, әншейінде. *Жай уақытта, әншейін кезде.* *Жайшылықта* ел көзіне жарқырап түсе бермейтін қарапайым қазақ қызы осы арада қараңғы түндегі найзағайдай атылды (С.Омаров). *Әншейінде* шыдамды жылқы дәл бұл уақытта ыстықты шын ауырлап мең-зең болып тұрғандай (М.Әуезов).

Жайылым, өріс, жайылыс. *Ауыл маңынан шалғайлау оты мол өрістік жер.* Қыстаудың ортасындағы кең көшемен бақташы көп сиырды жайылымға айдап барады (А.Сыдықбеков). Базекең аулының өрістен қайтқан сиырлары бақайлары сыртылдап ауылдың тұс-тұсынан аңдап тола бастады (Б.Майлин). Мынау көрінген қоңыр тауда қыста қар жатпайды. Күнгейдің бәрі жайылыс болады (Т.Жансүгіров).

Жайында, жөнінде, туралы, жайлы, турасында, хақында. *Бір нәрсе төңірегінде, соған арналған.* Ыбырай оқу жайында ұзақ сөз сөйледі (С.Көбеев). Саржанның бұл жөнінде ұстаған жолы оған жұмбақ (І.Есенберлин). Енді пролетариат бағытындағы жазушы-ларымыз туралы бір-екі сөз айта кетейін (Ғ.Мүсірепов). Училище басшылығы осы бір оқиға турасында әскери штабына түсініктер жазуға дейін барды (С.Нұрмағамбетов). Акулаға аққайраң, Аққайраңға акула Ескертпейді ешқашан Борыштары хақында (Қ.Баянбаев).

Жақ, тұс, тарап, маң. *Белгілі бағдардағы кеңістік пен жер.* Ауыл жақтағы белестен шыға келген үш салт атты Төрекелдінің басынан бір ойды сілкіп тастады (М.Иманжанов). Аурухананың ауласындағы отырғыштардың тұсына келгенде Алма алға оза берген мені тоқтатты (Т.Әбдіков). Муссон дегеніміз жаңбырлы айларда тек қана Үнді мұхиты тарапынан соғатын желдің аты (Қ.Сатыбалдин). Ермеков сол жолы Баян маңын аралауға шықты (З.Ақышев).

Жақсару, оңалу, түзелу, тәуірлену. *Оңдалып қатарға қосылып жетіліп кету.* Қадишаға үйленгеннен кейін Мұхамедтің тұрмысы жақсарған (М.Токжігітов). Тұрмысымыз кәдімгідей оңалып, аз уақыттың ішінде үйімізге дүкеннен бірсыпыра бағалы заттар кіріп үлгірді (Б.Соқпақбаев). Жұрт қатарлы тұрмыстары да күн санап түзеле бастады (К.Оразалин). Қазір нақ өзіндей үлгермегенімен, бәрі де бірқыдыру тәуірленіп қалғанға ұқсады (Ө.Қанахин).

Жақсы, тәуір, әжептәуір, керім, келісті. *Көңілге ұнайтын, мақтауға тұрарлық.* Баланың жақсысы - қызық, Жаманы күйік (Абай). Ата-анасы да тәуір адамдар, өзі де әжептәуір жігіт (Қ.Мұхамеджанов). Әжептәуір бала көрінеді, Кенжебек мұны қайдан тауып жүр? (А.Хангелдин). Шыбындай талай керім аттар келед Бос мойын, бота тірсек, қамыс құлақ (Ж.Саин). Сабырсыз, салмағы жоқ түрің мынау, Келісті кеңес шықсын қай тұлғаңнан (Айтыс).

Жақсылық, қайырымдылық, рақым-шылық. *Қайырымды болушылық, рақымы түсушілік.* Ләззат оның сол жақсылығын өмір бойы ұмытар емес (Т.Ахтанов). Бұл кісі Сарманға, әсіресе өзінің жатақ балаларына деген қайырымдылығымен қатты ұнайды (Ә.Әлімжанов). Рақымдылық,

мейірбандылық - әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болсын деу (Абай).

Жақтағыш, қоштағыш. Қорғағыш, қолдағыш. Хан тұқымы бола тұрып, қараны жақтағыш (Б.Аманшин). Меніңше, дұрыс шешім қабылдағансыз, генерал да қоштағыш деп ойлаймын (Б.Момышұлы).

Жақтау, қорғау, қолдау, қоштау, қостау, құптау. Біреудің іс-әрекетін, пікірін дұрыс деп табу, сөзін сөйлеу. Зұлқияның ұсынысын сессияға қатысқан көп депутаттар жақтады (М.Иманжанов). Қадишаның мінезін білетіндер Айманкүлді қорған: «Пейілінен тапты дейсің бе?ң - десті (Б.Тілегенов). Механизаторлар істің мәніне түсінгеннен кейін бірден қолдан, қостап кетті (Ә.Нұршайықов). Меніңше, негізінен дұрыс шешім қабылдағансыз, генерал да қоштар деп ойлаймын (Б.Момышұлы). Меніңше, осы пікірді қазір отыз - қырықтағылар, ой түйген азаматтар қостар еді (М.Әлімбаев). Бұл атауға Рамазан да, басқалар да қарсы болмай, құптау айтты (М.Ғабдуллин).

Жақын, таяу, таман, жуық. Екі аралығы алыс емес, қашық емес. Шымырбайдың даусы өте жақыннан естілді (С.Мұратбеков). Сіздерде ұйымдасып қызық кітап оқу деген бола ма? - деп сұрадым таяу отырған біреуінен (С.Мәуленов). Құнанбай қарсысына таман отырған Сүйіндікке ғана қадалып сөйледі (М.Әуезов). Байтабан таңға жуық шыдай алмай, ұрлана басып келіншектің үйіне қарай беттеді (І.Есенберлин).

Жақындаңқырау, жуықтаңқырау. Таяп келіңкіреу, тақасу. Ержан да Кәкібайға жақындаңқырап келіп, әнге құлақ қойғанды (Т.Ахтанов). Пароход жайлап жүріп Тоболскіге жуықтаңқырады (І.Жансүгіров).

Жақындасу, жуықтасу. Таяп келіңкіреу, таяп келу, шендесу. Оралбай директормен жақындасып отырды (Ж.Жұмаханов). Ізге түскен дұшпан тобымен екі ара алғашқыдан әдеуір жуықтаса керек (Т.Ахтанов).

Жақындастыру, жағыстыру. Ара қатынасын жуықтату, туыс адамдай етіп табыстыру. Ашық әңгіме екі жастың арасын көптен бері таныс адамдай жақындастырып тастады (Т.Ахтанов). Ауыл әдетінде қыз бен жігіттің арасына жеңгелері жүріп, егер жағыстыра алса, алымға молығып қалады екен (С.Мұқанов).

Жақындау, тақау, таяну, жуықтау, маңайлау, жетіңкіреу. Жақын келу, таяп қалу. Біз биікке жақындағанда алты тазы бірінің соңынан бірі тізіліп биіктен асты (Қ.Тайшықов). Жау ес жинап, жан-жағынан қапталдап, әсіресе арт жағынан тақап қалды (Ғ.Мүсірепов). Ол білген жоқ, үйіне таянғанда ғана жалт қарап, менің қатарласып қалғанымды көрді (Ж.Өмірбеков). Пароход жайлап

жүріп Тобольскіге *жуықтады* (І.Жансүгіров). Көлікті кісі түгіл жалғыз-жарым жаяулар да теңіз жағасына *маңайлап* бара алмайды (Ә.Нұрпейісов). Атты қазақтар кішкене *жетіңкіресін* (Т.Жармағамбетов).

Жалап-жұқтау, сыпырып-сиыру. *Жұ-ғын қалдырмай тақырлау, түк қалдырмай жалап-жұқтау, тақырлау.* Шешем кебекті ұшырып болғаннан кейін, Альпсоқ түгін қалдырмастан *жалап-жұқтап*, сылқытып тұрып соғып алды (Ө.Қанахин). Жеңгесінің алдына жайып салғанын түгел *сыпырып-сиырып* жеп, жатып қалды (С.Аққошқаров).

Жалған, бояма, жасанды. *Шынайы емес, өңі боялған, көз алдағыш.* Орыс адамында *жалған* сыпайылықты керек қылмай, нені болса да бадырайтып бетке айтатын бір мінез бар (Ғ.Мүсірепов). Жүректің сөзін сөйле тіл, Жалғаны жоқ *бояма* (Абай). *Жасанды* сақал байлап қарт түріне енген Майлыбаев өткен күннен бері Петрушкин үйіне қатаң бақылау қойдырған (К.Тоқаев).

Жалғасу, ұласу, ұштасу, шектесу, астасу, сабақтасу, жіптесу, тұтасу. *Бір-бірімен байланысты болу, өзара бірігіп біте қайнасу.* Бес-ақ тиыны билет боп, қалғаны қолдан-қолға *жалғасумен* иесін табады (Ғ.Сыланов). Сұрқай аспан мен ақсұр дала *ұласып*, кілегей сұйық сұрғылт бір бояуға батқан (М.Әуезов). Мереке мерекеге жалғасса, табысқа табыс *ұштасты* (З.Қабдолов). Созақ -Шымкент облысының шалғай терістігіндегі атақты Мойынқұм өңірімен *шектесіп* жатқан шет аудан (С.Байжанов). Аспан мен жер *астасып*, Алай-дүлей борады, Шылбырынан ұстасып, Алға адымдап қарайды (С.Мәуленов). Қант өндіру процесі бір-бірімен *сабақтасып* жататын сатылы жұмыс екеніне көзіміз жетті («Қазақстан әйелдері»). Ойдың сілемі білінсе-ақ ар жағын өзі *жіптестіріп*, жалғап әкетуге Жақыпбектей қабілетті адам сирек кездесер еді (М.Иманжанов). Бұл таудың басы адыр-адыр болып келеді де, одан соң жалпақ жон болып *тұтасады* (Ә.Нұршайықов).

Жалдау, кешу. *Терең суды кешіп жүру.* Қатын-қалашы, кемпір-шалы аралас топ-топ адам су *жалдап* шұбырып келеді (Қ.Сатыбалдин). Ер басына күн туса, етігімен су *кешер* (Мақал).

Жалдау, майлау. *Ақы төлеп, жалға алу, пайдалану.* Екі мыңнан астам үйі бар бұл болыста жүз елуден артық ауқатты шаруа кісі *жалдайды* (С.Мұқанов). Қора жалап Бекей жүр, өзгелерден бүйірсіп, Ат *майлап* мініп әлі жүр. Мал тапқыш, асқан ұрысып (І.Жансүгіров).

Жалқау, еріншек, кежір, шабан, қырсау, керенау, бойкүйез. *Жұмысқа мойны жар бермейтін, іс-әрекет еткісі келмейтін, еріне беретін. Жалқауға сөз,*

шабанға таяқ өтпейді (Мақал). *Еріншек* етікшіден елгезек масақшы артық (Мақал). *Кежірдің* ас ішкісі келгенмен, пештен түскісі келмейді (Шопан сырласы). Адам атаулының мінезі бірдей емес, елгезегі де, *шабаны* да бар (С.Мұқанов). Өгізім *қырсау*, жол алыс, өнімсіз сонша баяумын (Ғ.Орманов). Кейбір колхоздың *керенау* басшыларының шаруашылықты бұдан былай басқаруға хақысы жоқ (Р.Бердібаев). Романды оқып шыққанда Обломов өзінің *бойкүйез* жалқаулығымен нақтылы тірі адамдай көз алдында тұрады (Қ.Жұмалиев).

Жалқаулану, еріншектену, шабандау, кежірлену, керенаулану, қырсаулану. *Кежегесі кейін тарту, мойны жар бермеу.* Жанына жақса соңынан, *Жалқауланба* еруге (Абай). Сәлима орнынан *еріншектене* сылбыр көтерілді (М.Сүндетов). Тәкежан мен Ысқақ семіз денелері жай ырғалып, *шабандан* тұрды (М.Әуезов). Кесірленбей, *кежірленбей* жұмысты жөн істейтін бол (Ә.Әбішев). Ораз жұмысты *керенауланбай* тиянақты істегенінді көрсе, сенеді де, сырттай бақылап үйренуге ерік береді (З.Шашкин). Мұндағылардың көбі қауіп-қатері мол ондай сапарға *қырсауланып*, әрең баратыны аңғарылды (А.Нұрманов).

Жалқаулық, еріншектік, кежірлік, қырсаулық, керенаулық, бойкүйездік. *Мойны жар бермеушілік, жалқау болушылық.* Абай заманындағы қазақтың көшпелі аулында болған *жалқаулықты* еңбексіздікті ең алғаш өлеңмен сөз қыла бастайды (М.Әуезов). Адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар: әуелі - надандық, екіншісі - *еріншектік*, үшіншісі - залымдық (Абай). - Әй, мұндар-ай, осы *кежірлігіңнің* жазасын тартарсың-ау түбінде (А.Нұрманов). Түп-түгел орнында тұр есен-саулық, Әйтсе де қозғалтпайды бір *қырсаулық* (Ә.Тәжібаев). Егіннің тез жиналатынын білген соң, енді *керенаулықтың* абырой бермесін түсінген-ді (Ә.Әлішев). Жалқаулық, еріншек-тік, *бойкүйездікті* бейнелейтін Обломов образы тәрізді жаман мінездерден біз қашамыз (Қ.Жұмалиев).

Жалма-жан, жан-дәрмен. *Лездің ішінде, дем арасында, тезбе-тез.* Әнуарды итеріп жіберді де, *жалма-жан* сыртта тұрған Еламанды ішке кіргізіп алды (Ә.Нұрпейісов). *Жан-дәрмен* суырып алып тамағына тақағанда, қараңғы түнде жарқ еткен семсерді көріп: - Ой, сен Жортармысың? - дегені (М.Әуезов).

Жалмау, жұту, қақшу. *Лып еткізіп ала қою, жоқ қылу.* От аяғы өртке айналып кетпек. Тез сөндірмесе, есіл малды түп-тұянағымен *жалмап* кетпек (С.Жүнісов). Алғашқы үшеуін Англия, Италия, Франция *жұтып* қойса, Кореяны Япония жұтып жіберді (С.Шарипов). Таксист екі сомды *қақшып* алып, лезде қонақ үй аталатын жатаған тамның алдына апарып түсірді (С.Бердіқұлов).

Жалпандасу, жалбақтасу. *Қызмет көрсетіп бәйек болысу, құрақ ұшысу.* Қазақ ырымында келген қонақпен жалпандасып күтіп, «отыр, қонақ бол, ең болмаса түстеніп қайт» деген сияқты қошемет білдіреді («Лен.жас»). Жазға таман начальник келген соң кедейлер жалбақтасып мәз болыпты («Лен.жас»).

Жалтақ, жасқаншақ, бүгежек, қорғаншақ, именшек, қорғалақ, жалтаң, қорыншақ, сескеншек. *Біреудің қабағына қарап, әр кез бұғып қала бергіш, табансыз, қорқақ.* Әлді адам шалқақ келеді, Әлсіз адам *жалтақ* келеді (Мақал). Қалай екенін қайдам, бұл *жасқаншақ* деп, Исабек сөзге қыстырылды (Б.Тоғысбаев). Сол үшін қамқор дос алдында *бүгежек*, қас алдында қаймыққыш («Қаз.әдеб»). Тосын адамға ұяң, *қорғаншақ* көрінетін ересек қара бала өзі ұнататын аға алдында орнықты сөйледі (Ә.Көшімов). Ал одан сескеніп, *именшек*, қорғалақ болсаң, онда тіпті оңбайсың (Т.Ахтанов). Сен басар ізіңді батыл баспай, қорқа соғатын *қорғалақ* әдетіңнен айрылмай-ақ қойдың-ау (А.Байтанаев). Қалтай ерте күннен *жалтаң* болып өскендіктен, мырзасының жанын ауыртатын сөздерді айтпайтын (М.Әуезов). Ол өз-өзін қайрағанмен, көңілінің бір қыртысында *қорыншақ* жалтақтық та бұғып жатыр еді (Ә.Сараев). Нағыз өнер қуған адам бетті болушы еді, ал бұл *сескеншек* («Қаз.әдеб»).

а) Жалтақтау, жасқаншақтау, бүгежектеу, қорғаншақтау, қорғалақтау, қорыншақтау, именшектеу, жалтаңдау, қорқақтау. *Жасқаншақтық білдіру, беттемей тайсақтау, бата алмау.* Жат жерде елге қосылмай, Сенімді доссыз *жалтақтап* (Абай). Балаң жігіт сол қызда көңлі барын *жасқаншақтап* әзер айтты (З.Жәкенов). Бұрынғыдай *бүгежектеп* ұялуды қойып, жиі қатынасатын болдым (С.Мұқанов). Осыдан *қорғаншақтап* қаша бергенім не? (Т.Бигелдинов). Досымның мына *қорғалақтауы* жаныма қатты батты (Б.Аманшин). Мен сұмдық пималарымды балаларға көрсеткім келмей *қорыншақтап* отырмын (Б.Соқпақбаев). Жоғарыға иек артып, шаруаның тығызтаяң кезінде *именшектеп*, өз бетінше шешім қабылдамайды (Ә.Нұршайықов). Малай Сәрсен дедектеп, жүгіреді қалтандап, сасып, қорқып басынан, бұйрығын істеп *жалтаңдап* (С.Сейфуллин). Елім-жұртым ақтарыла барын әкеп отырғанда, әлі де сенше *қорқақтап*, «тәубе-тәубең деп жатайын ба (М.Әуезов).

ә) Жалтақтау, жасқаншақтау, бүгежектеу, қорғаншақтау, именшектеу, қорғалақтау, жалтаңдау. *Батылдау емес, өжет емес, жүрексіз.* *Жалтақтау* боп өскен жетімнің күні күрсын («Қазақстан әйелдері»). Жасынан кісі есігінде жүріп, *жасқаншақтау* боп өскен («Қаз.әдеб»). *Бүгежектеу* жан қарсы келе алмады («Лен.жас»). Мақсат жастай жетім қалып, *қорғаншақтау* боп өсті («Соц.Қаз»). *Именшектеу* келіншек кенет даусын қатайтып, батыл сөйлеп кетті

(«Қаз.әдеб»). Шешесіне ойын ашық айтпай, *қорғалақтау* себебі бар («Лен.жас»). Ойын тура айтпайтын *жалтаңдау* ма деп қалдым («Қаз.әдеб»).

Жалтақтық, жасқаншақтық, қорған-шақтық, именшектік. *Батылдық көрсет-пеушілік, жасқаншақ болушылық.* Соғыста жан аярлық болмайды, өтірік айту, қулықпен құтылу, жалған *жалтақтық* - жауынгерлердің арасында ең бір жиіркенішті жат мінез (І.Омаров). *Жасқаншақтық* - ердің ісі емес, ездің ісі (С.Шаймерденов). Бұдан былай анау сөгеді, мынау тыяды деген бос *қорғаншақтықты* қою керек (С.Бегалин). Қала жаңалығын естуге құштар жандар ішке кіргесін мырза алдындағы әншейіндегі *именшектігі* ұстап, төрге шыға алмай есік алдында ұйлыға түсті (Ә.Нұрпейісов).

Жалгару, бұлгару. *Алған бағытынан жалт беру, шұғыл бұрылу.* Мұхаммед *жалтара* соғысып қаша берді (Д.Досжанов). Қашсам да қалай *бұлтарып*, Қойдың-ау, Сәке, құтқармай (С.Мұқанов).

Жалтырауық, жарқырауық. *Жалт-жалт, жарқ-жұрқ еткен.* Шанадағы кісінің *жалтырауық* түймелерімен тұтасып қара шинельдің иық, омырау, жағасы тегісімен сап-сары ала (Х.Есенжанов). Жаңа жылда киімге себетін жалт-жұлт еткен ақ ұлпа, *жарқырауық* (С.Досанов).

Жалшы, батырақ, малай. *Байларға жалданып күн көретін, есігінде жүретін қызметші.* Большевиктер - қалың жұмыскерлердің, *жалшылардың*, кедейлердің тілегін көздегендер (С.Сейфуллин). Жалдағы *батырақтарын* шетке қойды да, өздері әйелдерге қарай балпаңдады (Ж.Арыстанов). Жаратылғалы кім көрінгеннің есігінде жүрген *малайға* қандай адам қызын берсін (І.Есенберлин).

Жан-дәрмен суырып алып тамағына тақағанда, қараңғы түнде жарқ еткен семсерді көріп: - Ой, сен Жортармысың? - дегені (М.Әуезов).

Жалмау, жұту, қақшу. *Лып еткізіп ала қою, жоқ қылу.* От аяғы өртке айналып кетпек. Тез сөндірмесе, есіл малды түп-тұянағымен *жалмап* кетпек (С.Жүнісов). Алғашқы үшеуін Англия, Италия, Франция *жұтып* қойса, Кореяны Япония жұтып жіберді (С.Шарипов). Таксист екі сомды *қақшып* алып, лезде қонақ үй аталатын жатаған тамның алдына апарып түсірді (С.Бердікүлов).

Жалтақ, жасқаншақ, бұгежек, қорғаншақ, именшек, қорғалақ, жалтаң, қорыншақ, сескеншек. *Біреудің қабағына қарап, әр кез бұғып қала бергіш, табансыз, қорқақ.* Әлді адам шалқақ келеді, Әлсіз адам *жалтақ* келеді (Мақал). Қалай екенін қайдам, бұл *жасқаншақ* деп, Исабек сөзге қыстырылды (Б.Тоғысбаев). Сол үшін қамқор дос алдында *бұгежек*, қас алдында қаймыққыш («Қаз.әдеб»). Тосын адамға ұяң, *қорғаншақ* көрінетін ересек қара бала өзі

ұнататын аға алдында орнықты сөйледі (Ә.Көшімов). Ал одан сескеніп, *именшек*, қорғалақ болсаң, онда тіпті оңбайсың (Т.Ахтанов). Сен басар ізіңді батыл баспай, қорқа соғатын *қорғалақ* әдетіңнен айрылмай-ақ қойдың-ау (А.Байтанаев). Қалтай ерте күннен *жалтаң* болып өскендіктен, мырзасының жанын ауыртатын сөздерді айтпайтын (М.Әуезов). Ол өз-өзін қайрағанмен, көңілінің бір қыртысында *қорыншақ* жалтақтық та бұғып жатыр еді (Ә.Сараев). Нағыз өнер қуған адам бетті болушы еді, ал бұл *сескеншек* («Қаз.әдеб»).

а) Жалтақтау, жасқаншақтау, бүгежектеу, қорғаншақтау, қорғалақтау, қорыншақтау, именшектеу, жалтаңдау, қорқақтау. *Жасқаншақтық білдіру, беттемей тайсақтау, бата алмау.* Жат жерде елге қосылмай, Сенімді доссыз *жалтақтап* (Абай). Балаң жігіт сол қызда көңлі барын *жасқаншақтап* эзер айтты (З.Жәкенов). Бұрынғыдай *бүгежектеп* ұялуды қойып, жиі қатынасатын болдым (С.Мұқанов). Осыдан *қорғаншақтап* қаша бергенім не? (Т.Бигелдинов). Досымның мына *қорғалақтауы* жанымға қатты батты (Б.Аманшин). Мен сұмдық пималарымды балаларға көрсеткім келмей *қорыншақтап* отырмын (Б.Соқпақбаев). Жоғарыға иек артып, шаруаның тығызтаяң кезінде *именшектеп*, өз бетінше шешім қабылдамайды (Ә.Нұршайықов). Малай Сәрсен дедектеп, жүгіреді қалтандап, сасып, қорқып басынан, бұйрығын істеп *жалтаңдап* (С.Сейфуллин). Елім-жұртым ақтарыла барын әкеп отырғанда, әлі де сенше *қорқақтап*, «тәубе-тәубең деп жатайын ба (М.Әуезов).

ә) Жалтақтау, жасқаншақтау, бүгежектеу, қорғаншақтау, именшектеу, қорғалақтау, жалтаңдау. *Батылдау емес, өжет емес, жүрексіз. Жалтақтау* боп өскен жетімнің күні құрсын («Қазақстан әйелдері»). Жасынан кісі есігінде жүріп, *жасқаншақтау* боп өскен («Қаз.әдеб»). *Бүгежектеу* жан қарсы келе алмады («Лен.жас»). Мақсат жастай жетім қалып, *қорғаншақтау* боп өсті («Соц.Қаз»). *Именшектеу* келіншек кенет даусын қатайтып, батыл сөйлеп кетті («Қаз.әдеб»). Шешесіне ойын ашық айтпай, *қорғалақтау* себебі бар («Лен.жас»). Ойын тура айтпайтын *жалтаңдау* ма деп қалдым («Қаз.әдеб»).

Жалтақтық, жасқаншақтық, қорған-шақтық, именшектік. *Батылдық көрсет-пеушілік, жасқаншақ болушылық.* Соғыста жан аярлық болмайды, өтірік айту, қулықпен құтылу, жалған *жалтақтық* - жауынгерлердің арасында ең бір жиіркенішті жат мінез (І.Омаров). *Жасқаншақтық* - ердің ісі емес, ездің ісі (С.Шаймерденов). Бұдан былай анау сөгеді, мынау тыяды деген бос *қорғаншақтықты* қою керек (С.Бегалин). Қала жаңалығын естуге құштар жандар ішке кіргесін мырза алдындағы әншейіндегі *именшектігі* ұстап, төрге шыға алмай есік алдында ұйлыға түсті (Ә.Нұрпейісов).

Жалтару, бұлтару. *Алған бағытынан жалт беру, шұғыл бұрылу.* Мұхаммед *жалтара* соғысып қаша берді (Д.Досжанов). Қашсам да қалай *бұлтарып*, Қойдың-ау, Сәке, құтқармай (С.Мұқанов).

Жалтырауық, жарқырауық. *Жалт-жалт, жарқ-жұрқ еткен.* Шанадағы кісінің *жалтырауық* түймелерімен тұтасып қара шинельдің иық, омырау, жағасы тегісімен сап-сары ала (Х.Есенжанов). Жаңа жылда киімге себетін жалт-жұлт еткен ақ ұлпа, *жарқырауық* (С.Досанов).

Жалшы, батырақ, малай. *Байларға жалданып күн көретін, есігінде жүретін қызметші.* Большевиктер - қалың жұмыскерлердің, *жалшылардың*, кедейлердің тілегін көздегендер (С.Сейфуллин). Жалдағы *батырақтарын* шетке қойды да, өздері әйелдерге қарай балпаңдады (Ж.Арыстанов). Жаратылғалы кім көрінгеннің есігінде жүрген *малайға* қандай адам қызын берсін (І.Есенберлин).

Жалығу, зерігу. *Іші пысу, мезі болу.* Болса да сән-салтанат, қызық, әсем, Тез *жалығып*, айнимын, тұрлауым кем (Абай). Өмірі жалығып, *зерігіп*, қамығып, қабағы салынып жүретін (С.Ерубәев).

Жалыну, жалбарыну. *Тіленіп-өтіну, қиылып сұрау.* Өтірік айтып жағынғанша, шыныңды айтып *жалын* (Мақал). Тұтқындар буындары дірілдеп гвардия капитанына *жалбарына* қарайды (Ә.Сәрсенбаев).

Жаман, нашар, жөндеу, жөндекі. *Ұнамды емес, жағымсыз, көзге қораи.* *Жаман* әдеттерді жою адамның өзінің жеке басына байланысты (Б.Тұрсынбаев). *Нашар* диханның сай жері көлдейді, дөң жері шөлдейді (Мақал). Обалың Есімбек пен Тұрысбекке, Жігітің *жөндеу* екен, ей, бейшара (Айтыс). Түстеріне, жөніне қарағанда екі жігіт Бақтығұлдың кісі ғұрлым көрмейтін әлсіз, *жөндекілеу* жігіттері еді (М.Әуезов).

Жаман-жұман, жаман-жәутік, ескі-құсқы. *Тозығы жеткен, істен шыққан, жарамсыз болған.* Үсті-бастарына ескі-құсқы шекпен, шапан, *жаман-жұман* бөрік киген, жалаңаяқ қозышы, қойшылар үйге кірді (Ә.Көшімов). *Жаман-жәутік* киімімді үстіме іле салып жүгіріп барсам, уәкіл шананың қасында тұр екен (Б.Тұрсынбаев). Сарай толған кедей ауылдың *ескі-құсқы* дүниелері (С.Жүнісов).

Жанама, қосымша, қосалқы, үстеме. *Бір нәрсені толықтыра түсетін, толымды ететін.* Директор маған *жанама* сұрақтар беріп көмектесіп отырды (Ә.Нұршайықов). Еңбек жөніндегі заңды қатаң сақтауға байланысты *қосымша* шаралар белгіленді (Ж.Жанарыстанов). Бұрын балықшы колхоздар *қосалқы*

ауыл шаруашылығына мән бермей келген еді (Х.Ермұратов). Қазір елімізде *үстеме* жоспар алу мәселесі күн тәртібіне қойылған (Ж.Ертілесов).

Жанасу, жанау, қабырғалау, жанасалау, жанамалау. *Жақын келу, маңайлай түсу, қатарласу.* Танаулары ұстаның басқан көрігіндей екпіндей пысылдаған Кәрімнің буырылы да *жанаса* берді (С.Мұқанов). Ойпаңның оң жағында тік жарды *жанап* көз жасындай мөлдір сулы бұлақ ағып жатыр (С.Шаймерденов). Көшті *қабырғалап*, бір үйір жылқысын айдап, ауыл бастығы келеді (С.Сейфуллин). Екі жылқышы малдың алдын бөгемей, *жанасалай* шауып барады (Ғ.Мүсірепов). Біз енді тас жолды *жанамалай*, ағаш ішімен тағы да жүріп кеттік (М.Ғабдуллин).

Жанау, жуысу, жуу, жолау, жұғысу, алқымдау сөйл. *Жақындап қасына келу, маңайлап келу.* Ойпаңның оң жағында тік жарды *жанап* көз жасындай мөлдір сулы бұлақ ағып жатыр (С.Шаймерденов). Жұртқа *жуыспай*, ылғи бір бұрышта отырып, әлденені ойлай ма, түсіну қиын (Д.Досжанов). Судан өткен соң сазға *жуымай*, тауға қарай жүруге тырыстық (Ә.Сәрсенбаев). Осы Биғайша мен келгеннен кейін біздің үйге *жоламай* қойған (Ә.Нұршайықов). Мұхаметқали - *жұғысып* кетсе, кеңесшіл адам (С.Мұқанов). Сейфолла жарау кербестімен сарыбауыр атты *алқымдап* қалып еді (С.Талжанов).

Жанашыр, жанкүйер. *Есіркеп-мүсіркейтін, аяйтын ет жақыны, ыстық-суығына бірдей күйетін туған-туыс, дос-жаран.* Дүниеде *жанашыр* жалғыз жақыным да, қамқор досым да сол әпкем еді (З.Шүкіров). Барлық *жанкүйер* жақындары бата қылған кезде, сол үйдің екі жақ босағасына екі ат жетектеліп келді (М.Әуезов).

Жанжалшыл, бүлікшіл. *Жанжалға әуес, бүлік шығарғыш.* Бізге махаббат лирикасы керек-ақ, болмайықшы *жанжалшыл* кұр (Ә.Сәрсенбаев). Аңмен бірге *бүлікшіл*, жанжал іздеп хан кезді (Халық ақындары).

Жанкешті, өлермен, жансебіл. *Өлген-тірілгеніне қарамайтын батыл.* *Жанкештіге* баратын өңкей ер жігіттерді сайлап ал (Ғ.Сыланов). Неткен *өлермен* екенін білмеймін, жаңағы немістер өлгендеріне қарамай, тағы да жер бауырлай жылжып келеді (М.Ғабдуллин). Кешегі қабыландай қайратты, *жансебіл* жандар кенет құдайдың қарғысы ұрғандай, сан мәртебе онай жеңілді (І.Есенберлин).

Жансаулық, денсаулық. *Ауру, сырқаудан аман болушылық.* *Әжесі дүние салғалы жансаулығын жүдеткен* (А.Мекебаев). *Құдайға шүкір денсаулығы еш адамнан кем емес, өзін сергек сезінеді* (Б.Бодаубаев).

Жан-тәнімен, ынты-шынтымен. *Бар ықыласымен, күйіп-жанып.* Кірпіжан күй тартқанда көзін айырмайды, күйді бүкіл жан-тәнімен тыңдайтынға ұқсайды (Қ.Жұмалиев). Оның әңгімесін Шоқан бар ынты-шынтымен тыңдайды да отырады (С.Мұқанов).

Жану, тұтану, қоздану. *От алып жалындау, қызуланып шоқтану.* Борисов жанып жатқан үйлерді қолымен көрсетіп, аңырайып тұрып қалды (Б.Момышұлы). Шала тұтанған от өшіп барады екен (К.Оразалин). Біреу сабанға от қойып кетіпті, қып-қызыл боп, қозданып жанып жатыр (Б.Соқпақбаев).

Жаңағы, әлгі. *Әлгі бір әзірде, әлгіндегі, бағанағы.* Жаңағы көк көйлекті қыз көрінбейді (Қ.Жұмаділов). Әлгі сөздің мәнісін отырмысың ойламай (Жамбыл).

Жаңалау, жанару. *Қайтадан өзгерту, орнын ауыстыру, жаңғырту.* Заманды заман жаңалап, Бірден бірге жағалап, Ханның күшін патша алды (И.Байзақов). Ферма қызметкерлерінің де бірқатары жаңарды (Ә.Жәмішев).

Жаңалық, өзгеріс. *Бір нәрсенің бойындағы өзгешелік, бұрынғы күйінен ерекшелен тұрған айырмашылық.* Қала оның көзіне қадамын басқан сайын әр қилы жаңалығын көлденең тартады (Р.Райымқұлов). Ұлының бойындағы өзгерісті әкесі де, шешесі де аңғарды (Ә.Әлішев).

Жаңқа, жоңқа. *Ағашты балтамен шапқанда, өңдегенде түсетін ірілі-уақты жұқа кесінділер.* Жаман балташының жаңқасы көп (Мақал). Жәшік ішінде жоңқаға оранып, оннан астам винтовка жатыр екен (Қ.Исабаев).

Жаңылу, мүдіру, алжасу. *Бір нәрсенің жүйесінен шығып, шатысу, қателесу.* Әмзе ұзақ уақыт ойынан жаңылып, үн-түнсіз отырып қалды (Ж.Жұмаханов). Дәулет алғашқы кезде Айжан сөзіне жауап таба алмағандай, мүдіріп қалды (С.Бақберген). Өрелі сөздің үдеуін көтермей, кей сұм шамданды, алжасты ақыл-есінен (Қ.Сатыбалдин).

Жаппай, түгелдей, сыпыра, шетінен. *Бәрі бірдей, баршасы.* Жаппай сауат ашуға бәрі де бет бұрды (Ә.Әлішев). Шынарды біздің ауылдың үлкен-кішісі түгелдей Қарақыз дейтін (Н.Сералиев). Бәрін сыпыра боқтап, маңайына жолатпайды (Қ.Жұмаділов). Ауыл ақсақалдары шетінен оқуымның жайын сұрап, кісі болып шығуыма тілеулестік білдіреді (Б.Тоғысбаев).

Жапырлау, топырлау, жапа-тармағай. *Көп болып жиналу, үйме-жүйме болу.* Осы кезде өзімізге жалт етіп қазақтың бар қызы жапырлай қарап қалған

тәрізденді (Ә.Нұршайықов). Ботпан есіктен *топырлай* кірген бізге жақтырмай алара қарап қойды (Н.Сералиев). Сүйек түсті-ау деген жаққа жұрт *жапа-тармағай* лап қоя жүгірісті (Д.Әбілев).

Жара, жарақат. *Зардап шеккен дене бөлігі, бүлінген, бұзылған клеткалар. Жарам* жеңіл, сіздерден қалып ешқайда бармаймын (М.Ғабдуллин). Аяқтағы *жарақатым* жазылар емес (Т.Бердияров).

Жаралану, жарақаттану. *Дененің бір жеріне жара түсіру, жарақат салу.* Үш жауынгеріміз *жараланып*, қатардан шықты (М.Хасенов). Ол атыс үстінде ауыр *жарақаттанып*, тілге келмей өліп кетті (К.Тоқаев).

Жаралу, жасалу, туылу, туу жерг. *Дүниеге келу, пайда болу.* Егер мен қыз боп *жаралсам*, ғашық болған болар едім оған (З.Шашкин). Осы біз тұрған Ақбет шыңы қолдан *жасалғандай* тамаша емес пе? (З.Ақышев). Сіз өзіңіз *туылғаннан* бері сарғайып күтіп жатқан үлесіңізге жеттіңіз (Д.Исабеков). Жас бала анадан *туғанда* екі түрлі мінезбен туады (Абай).

Жарамды, жарарлық. *Іске татырлық.* Екеуіне шыдай отырып, жарамдысын ала, жарамсызын тастай білу керек (Ғ.Мұстафин). Қас болып қастығын, дос болып достығын көрсетуде жарарлық кісі емес, не керек (Ж.Аймауытов).

Жарастықты, жарасымды, үйлесімді, ұнасымды, келісті, қонымды. *Әдемі де сәнді көрінетін, жарасып тұрған.* Қыз бала *жарастықты* әдеппен отырып, көз астымен мөлдіреп Махмұт ағасына қарап-қарап алады (Д.Әбілев). Сыртынан қарағанда, ерекше ұқыпты киінген, өзіне *жарасымды* қою қара шашы бар (А.Әуезов). Жеңгем киімнің өз түсіне *үйлесімді* жамау табады (Б.Соқпақбаев). Балаларға *ұнасымды* киімдерді неге алып бермеске (Б.Қожабеков). Жас әйелдің кескіні қоңырлау болғанымен қара торының *келістісі* екенін Ахмедияр жаңа ғана аңғарғандай (Ө.Қанахин). Шернебай шашын артқа қайырған, мұнысы *қонымды* көрінеді («Лен.жас»).

Жарасу, қону, келісу. *Ажарын кіргізіп көрік беру, әдемі көрсету.* Оның омырауындағы алтын жұлдызы да сол батырлық тұлғасына қона кетіп *жарасып* тұр (С.Мәуленов). Киімнің *қонғаны* сондай, таңдайын қағып, тамсанып-тамсанып қойды (С.Алдабергенов). Екеуі бір-біріне соншалық *келісіп*, мінездері де үйлесіп тұрғандай (Ш.Құмарова).

Жарасымды, ұнасымды, келісті. *Жарасып тұратын, әдемі де сәнді көрінетін, қонымды, тартымды.* Сәуленің үстінде соңғы модамен тігілген,

жарасымды әсем көйлек (Т.Ахтанов). *Ұнасымды* сізге мынау, өте көркем ҚЫЗЫЛ жұлдыз (С.Керімбеков). Сабырсыз салмағы жоқ түрің мынау, *Келісті* кеңес шықсын қай тұлғаңнан (Айтыс).

Жарату, жұмсау, ұстау, тұтыну, пайдалану, қолдану. *Бір нәрсені іске асыру, керегіне пайдалану, қажетіне жарату.* Төсек-орын, киім-кешегіне *жаратсын* деп, ағасына азын-аулық қаржы берейін деген ойы бар (С.Омаров). Тіпті соншама көп ақшаны неге, қалай *жұмсарын* білмей сасқалақтап қалды (Қ.Сақабаев). Мың теңгені бір сомдай қызығыма *ұстар* ем (Абай). Халық картопты жыл бойы *тұтынады* (Б.Шағыров). Малшылар қыс бойы қар суын барынша *пайдаланады* (С.Мұқанов). Бибі -ғылымның жаңалықтарын батыл *қолдана* алатын көзі ашық қойшы (Ж.Еділбаев).

Жаратылыс, табиғат, дүние. *Дүниедегі барлық тірі және өлі болмыс-бітім, тіршілік атаулы.* *Жаратылыстың* біз көзімізбен көрмейтін, сол нәзік қалпында қабылдай алмайтын сиқырлы кілті бар (Т.Шаханов). Халық *табиғат* құбылыстарының арасындағы өзара байлықтарды бақылап, ауа райын болжап білуге тырысқан (Х.Әбішұлы). Тып-тыныш маужыраған *дүниеде* құм жолды тіліп бара жатқан екі дөңгелектің ызыңы ғана естіледі (Ғ.Мұстафин).

Жарлы-жақыбай, жоқ-жітік, кедей-кепшік, кедей-қембағал, аш-арық. *Мал-мүлкі, ішіп-жемі кем, тапқан-таянғаны жетіспейтін еңбекші тап.* *Жарлы-жақыбайға,* жетім-жесірге, қаріп-қасерге жақсылық ететін кісі керек (М.Әуезов). Илияс жетім-жесір, *жоқ-жітіктерге* өте мейірімді еді (Қ.Шөкенов). Ондайда тапшылық, жоқшылық, әрине, ең алдымен *кедей-кепшіктің* есігін сығалайды (Ө.Қанахин). Қара сирақ *кедей-қембағалға* әкелген бидайын тегін үлестіріпті («Лен.жас»). Титығы құрығаннан кеп паналап, сағалаған өңшең бір шыр бітпеген *аш-арық* емеспіз бе (М.Әуезов).

Жармасу, жабысу, айрылмау. *Шап беріп ұстау, тырмысып жібермеу.* Сол үйден тоғыз-он жасар бала шыға келіп, торы аттың шалбырына *жармаса* кетті (Ғ.Мүсірепов). Ол жүгіріп келіп шылбырға *жабысты,* бірақ ат қозғалмады (Ә.Нұрпейісов). Баланың екі қолы анасының төсінен *айрылар* емес (Ауызекі тіл).

Жарты, жарым, жары сөйл. *Бір нәрсенің тең зып екіге бөлгендегі бір бөлігі.* *Жартыны* жарып жеген - татулықтың белгісі (Мақал). Масғұт әйелді, ең алдымен адамзаттың қақ *жарымы* деп түсінеді (М.Әуезов). Рай қарт әжесіне тұтас қойды бұзып берді де, *жары* етін қазанға салып, көршілерін шақырып алды (Ә.Нұрпейісов).

Жарық, нұр, сәуле. *Күннің, жанған оттың қараңғыны сейілтіп төңірегіне шашырап түскен шұғыласы.* Кең, таза бөлме шам жарығымен күндізгідей жайнап тұр (М.Иманжанов). Алтын ай толықсыған сар дөңгелек, *Нұр* сепкен жер жүзіне аспанды өрлеп (С.Торайғыров). Қыраусыз терезеден көк жиегін күмістеп қызарған күннің *сәулесі* көрінді (Б.Майлин).

Жарықтық, сабаз. *Жасы үлкен адамның іс-қылығына, қасиетіне риза болғанда, кейде мінез-құлқын жаратпағанда айтылатын сөз.* Баяғыда атамыз *жарықтық* Қарақожадан қоярда-қоймай жүріп қалау қылып, ат беріп алған екен (С.Торайғыров). Қаратілеуді қайда деп жүрсем, жанына тыныш жұмыс тапқан екен-ау *сабаз* (С.Мұқанов).

Жарамсыз, жарағысыз. *Іске жарағысыз, іске алғысыз.* Қолөнердің кейбір түрі тұрмыс қажетіне жарамсыз болғандықтан, тіпті қолданылмайды (С.Қасиманов). Көзге ілігер тәуір түкте жоқ, іске жарағысыз ескі - құсқылар (С.Мұқанов).

Жарыместік, есерсоқтық, есуастық. *Жарымес болушылық.* Күйеуінің жарыместігі қадам басса – ақ көзге түсе кетеді (З.Шүкіров). Жас кезіндегі есерсоқтығын әлі қоймаған сияқты («Жалын»). Мұндай есуастық кімге керек болғанын анықтай аламдым («Қаз.әдеб»).

Жас, сора. *Жылаған кезде көзден шығатын мөлдір су.* Көзінің жасын тыймай жылап жүріп, Зарланып неге әнге салады ол (Абай). Қазақтан солдат алуға жарлық келді патшадан. Қанды жасы аралас Қалмады *сора* ақпаған (Н.Байғанин).

Жасамыс, жасамал, жасамалы, қартамыс. *Орта жастан асып мосқал тартқан, біраз жасқа келген.* Бұл күнде жер ортасына келген *жасамыс* күйші басынан нелер қызық хикаяттар өткізіпті (Т.Әлімқұлов). Біз *жасамал* жұмысшыларға хат танытып, өз бетімен кітап, газет оқитын халге келтіруде ерінбей еңбек істейік (Қ.Әбдіқадіров). Дөнен айғыр, бесті айғыр, *жасамалы* айғыр деп, олардың жасына қарай айтады (Х.Арғынбаев). Қашанда орнынан табылатын *қартамыс* журналистер мұның сәлеміне енжарлау бас изесті (Қ.Жұмаділов).

Жасандау, жастау, жасырақ. *Айтарлықтай жас.* Гүләйша күтініп жүргендіктен бе, өзінен үш – төрт жас кіші сіңлісінен жасандау көрінеді (Ш.Құмарова). Онан да бір жастау молда жалдап алсақ қайтеді (М.Дулатов). Эттең жасыраң болсам, қазір осы ойынға араласып та кетер ем

(С.Мыңжасарова).

Жасару, жасаңғырау. *Жастау болып көріну, ажарланып өңею.* Әрі жыл сайын *жасарып* бара жатқаным жоқ, қартайып келем (Е.Домбаев). Онсыз да қарулы адам жігіттей *жасаңғырады* (Б.Нұржекеев).

Жасауыл, ертөле. *Әскер басының оң қолы, шабарманы.* Бір кезде қасында он *жасауылы* бар, Көксаңдағын ойнақтатып Қобыланды батыр үстеріне сау ете қалған (І.Есенберлин). Шыңғыс нояндары бір елді шабар болса, ең алдымен *ертөлелерін* жібереді (І.Есенберлин).

Жасу, жүнжу. *Еңсесі түсіп, берекесі кету, көңіл-күйі болмай жабығу, күйректік білдіру.* Жігіт суы қайтқан темірдей қатты *жасып* қалды (Ө.Қанахин). Өмір бойы қиындық көрмей бұла боп өскен жігіт күрт сынып, *жүнжіп* кетті (Ә.Тарази).

Жасынан, жастайынан. *Жас кезінен.* Жасынан еңбекке үйренген Шиман жарасына шипаны саябырдан тыныштықтан іздемеген, еңбектен іздеді («Қаз.әдеб.»). Ойлаған жастайынан өмір қамын, көксеген шұғыла өмір таңын (О.Шипин).

Жасыру, тығу, бұқпантайлау, құпиялау, бүгу, көлегейлеу, тасалау, көмескілеу, бүкпелеу, бүркемелеу, жытыру. *Көзден таса қылу, қаға беріс ету, қалқалау, бір нәрсемен жасырып жабу.* Арбаларды бөлшектеп бұздық та, ну ағаштың ішіне *жасырдық* (Қ.Қайсенов). Бүркіт томағалы басын толғап, қос қанатының астына *тығып*, бір жерін қасығандай болады (Қ.Әбдіқадіров). Бір шоқ шидің түбінде көзі бақырайып отырған жапалақты *бұқпантайлап* келіп бас салған (С.Жүнісов). Қаншама *құпияладым* десең де, ақыры біледі ол (І.Қожабаев). Күләнда оның бір жаманатты *бүгін* тұрғанын сезіп, қатты мазасызданды (Т.Ахтанов). Тойшы бөренелермен *көлегейлеп*, мұқият бекінген жау дзотын байқап қалды (Ә.Бектемісов). Кейбіреулері еңкейген күннен алақандарымен көздерін *тасалап*, көлеңке салып, бірдеме қуалағандарға қарасып тұрды (С.Сейфуллин). Жалаңаш кеудеден бұрқыраған бу, будақтаған шам түтіні тұтасып, өзі сарғылт сәулені *көмескілеп* барады (Ғ.Мұстафин). Мен де *бүкпелемей*, турасына көшуді ұнатып отырмын («Қаз.әдеб.»). Соның бәрін *бүркемелеп*, үйлердің тасасына орнатып қойдық (Б.Момышұлы). Қалдыбай шөлмекті стаканымен бірге қайыра кереуеттің астына *жытырды* (К.Асанов).

Жасырын, астыртын, құпия. *Ешкімге айтылмаған, жария болмаған.* Ол сыр құпиясы тек тұқым қуалап, өте *жасырын* түрде ұрпақтан ұрпаққа көшеді (Д.Досжанов). Абай Ерболмен анда-санда, түн кездерінде *астыртын*

хабарласып тұратын (М.Әуезов). Саған айтпай жүрген бір *құпиям* бар еді (С.Жүнісов).

Жасырынбақ, бұғынбақ, тығылмақ. Балалардың ішінен біреуі көзін жұмған кезде қалғандары тығылып, соларды іздеп тауып ойнайтын балалар ойны. Көбіне ойнайтындары - *жасырынбақ*. Бірі тығылып, бірі іздеп, ымырт үйірілгенше ауланы бастарына көтереді (С.Сарғасқаев). Ой, ән тындай берген қызық емес, онан да *бұғынбақ* ойнайық та (С.Мұратбеков). Бала күнде сенімен көп ойнадым *тығылмақ*. Ол күн бейне керуен, Көшті алысқа зымырап (Ғ.Қайырбеков).

Жат-жала, жат-жара, жат-жаран, жат-жора. Бөтен адам, бөтен жұрт. Өттең мына тойдың үсті болып тұр, *жат-жаладан* кісі бар (Ғ.Мұстафин). *Жат-жарадан* кісі боларын білмей осы қалпымен келгенде, Шыңғыстан ұялғаннан Тілеміс жерге кіріп кете жаздады (С.Мұқанов). *Жат-жарандар* кетіп, енді тек өз шаруасындағы адамдар ғана қалған (Ғ.Мүсірепов). Түз тағыларын, құс атаулыны *жат-жоралардан* сақтандырғыш, байбайшыл балшықшының үні естілді (Ә.Көшімов).

Жатқыш, жатаған. Жата беретін, жата бергіштеу. Жалқау адам жатқыш келеді («Жалын»). Есектің жүгі жеңіл болса, жатаған болады (Мақал).

Жаттығу, төселу, қалыптасу, қалыптану, ысылу, кәнігілену, дағдылану, әдеттену, машықтану, бастығу, әдістену, әккілену. Белгілі бір іске *әбден үйреніп, оны дағдыға айналдыру, жетік болу*. Ұйқы-күлкі дегенді жинап қойып, жатпай-тұрмай *жаттығуға* тура келді (А.Шамкенов). Алғашқы жылғы тоқты баққаннан бергі екі жылдың ішінде мал бағуға *төселіп* қалды (Т.Айнабеков). Еңбек адам еркінен тыс әдеттер *қалыптастыратын* көрінеді (З.Қабдолов). Бар адамның әдет алып, аузы *қалыптанып* кеткен өзінше бір мәтелдері болады. (Қ.Тайшықов). Шын дарыны барлар өсіп, *ысылып*, профессионалдық сахнаға да ауысады (Ғ.Мүсірепов). Бақша ісіне жергілікті халықтың *әбден кәнігіленіп* алғанын Дәулет өз әкесінің қылығынан көреді (С.Мұқанов). Итті жаттықтыру жайында жазылған кітаптардан оқып, итті аң аулауға үйретіп, *дағдыландыра* біл (Ш.Айманов). Мүмкіндігінше сендер де шаруа істеуге, істеушілермен көп кеңесуге *әдеттеніңіздер* (С.Дөнентаев). Соңғы он үш - он төрт жылдан бері қой соңында келе жатқан Қоспан өз тіршілігінің тәсіліне жетіліп, *машықтанып* алған еді (Т.Ахтанов). Қара балапан - әлі *бастықпаған*, уытты жас қыран (Ә.Көшімов). Өзара әзіл-оспақпен қағысқанда, олар *әдістеніп* қалған тазы мен қасқырдай біріне-бірі көпке дейін алдырмайды (С.Мұқанов). Бұлар тегі осы далада талай жортып, *әбден әккіленіп* алған көкжалдар болу керек (Қ.Исабаев).

Жатыр, жатын, құрсақ. *Әйелдің, аналық жан-жануарлардың бала, төл өсіп жетілетін ішкі органы. Жатыр - әйелдердің ішкі жыныс органдарының орталығы (Ә.Есенқұлов). Жатындағы қатерлі ісікті емдеу мойындағы ісікке қарағанда баяу, ұзақ уақыт қажет етеді (Ә.Есенқұлов). Адамның кейбір ерекшеліктері ана құрсағында жатқанда-ақ пайда болады (Қ.Жарықбаев).*

Жатырқау, тосырқау, бөтенсу, тосаңсу, жатсыну, жатсырау, өгейсу. *Бөтен санау, жат бауыр болу. Жақсы жатырқамайды, аңқау аңдамайды, әңгүдік тыңдамайды (Мақал). Ол әдепкіде бәрін де тосырқап, жатырқап балалармен үйренісе алмай жүрді (Т.Дәуренбеков). Бөтенсінбей, өзімсініп сөйлейтін кісі адамды өзіне еріксіз үйіріп әкетеді (Ж.Мұзапаров). Мәкен де басында Дәрменге тосаңсыған (М.Әуезов). Ойын күні көріп таныс болған соң Раушан да, Дәметкен де жатсынып қымсынбады (Б.Майлин). Бұрын әкем мен шешемдей көрінген ата-ене де жатсырай берді (Т.Тобағабылов). Бұл үйді өгейсіме, өз үйіндей көр (С.Жүнісов).*

Жау, дұшпан, қас, қастан. *Біреуге жамандық ойлайтын, өштескен, қастасқан адам. Адам досы, жетімдердің жолдасы, өз еліне жау болатын пенде емес (Т.Молдағалиев). Досың дос болғанға шаттан, дұшпанмен дос болудан сақтан (Мақал). Бастан кешкен тіршілікте Елеусіздің өзіне лайық досы да, қасы да болды (Т.Әлімқұлов). Көрмеген қайыр малынан, Қарынбайдай қастанның Талайын кеткен жер тартып (Ақберен).*

Жаулау, шабу, тию. *Елді, жерді басып алу, дүние-мүлікті талау, шауып алу, отарлау. Бірімізді-біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырмыз (М.Әуезов). Аттан, ойбай! Жау шарты (Б.Аманшин). Осы кезде тыныш Дулат аулына кенет жау тиді (І.Есенберлин).*

Жаутандау, мөлтендеу, телміру, жаудырау, мөлию. *Жаутаң-жаутаң ету, көзін сатып жалынышпен қарау. Отырған колхозшылар жаутаңдап Өмірбекке қарады (Б.Майлин). Қатал табиғаттан мейірім сұрап мөлтендеу - совет адамына мін (Ә.Нұршайықов). Биыл ағайын өзі білмесе, балам өліп еді деп, жатқа телмірген адамдай көлік сұрап жүруді лайық көрмеді (М.Әуезов). Қазан жанында бір түрлі қимастықпен көздері жаудырап тұрған балаларға бұрылды (Ә.Нұрпейісов). Жамал болса мөлііп саған қарайды (Т.Жанкелдин).*

Жауын, жаңбыр, нөсер. *Бұлттан бөлініп жерге түсетін су тамшылары, атмосфералық тосап. Жауын үсті-үстіне құйды да тұрды (Ә.Әлімжанов). Жаңбырменен жер көгерер, Еңбекпенен ел көгерер (Мақал). Ақ жауын, нөсер кезектесіп көз ашырмады (Ә.Тарази).*

Жауынды, жаңбырлы. *Жаңбыры қалың, жауыны көп.* Көктем жауынды болғанмен, жаз шыққалы бір тамшы жерге тамбады (С.Сарғасқаев). Қысын қарлы, жазын жаңбырлы етіп, табиғатына да өзгеше бір қызғылықты рең беруші еді (А.Сейдімбеков).

Жаю, жазу, жаймалау. *Бір нәрсенің жиюлы, жинақы күйін ашып тегістеу, ыдыратып төсеу.* Бұлар үндемеген соң Ыбырайым үйілген шөпті айырмен қозғап, жайып тұрды (А.Жақсыбаев). Сәрсен кесте төккен жібек орамалды жазып жіберіп, ай сәулесіне тосып желбіретіп тұрды (Т.Ахтанов). Хасен баланың арбамен әкелген топырағын төккізіп алып, жөндеп жаймалап тұр (С.Сейфуллин).

Жә, болды, жетті. *Жарайды, болар, доғар, тоқтат деген мағынаны білдіреді.* Жә, болды, жарайды, жарайды, Ақсақ қой түстен кейін маңырайды (І.Жансүгіров). - Болды, тоқтат, жаңылып қалдың (Ғ.Мұстафин). - Жетті, жетті, елеуреме, өнесі-ей! (С.Жүнісов).

Жәбірлеу, зәбірлеу, қорлау, масқаралау. *Зорлық-зомбылық жасау, ұрып-соғу, қорлық көрсету.* Әр үйден киім, азық-түлік алғанда қарсылық қылған адам болса сабап, ұрып, жәбірлей бастады (С.Сейфуллин). Адамды жазықсыз зәбірлеу - үлкен күнә (С.Сарғасқаев). Сен әлім жетті деп, келінді қорлай берме (Ә.Тарази). Чернышевскийді Петербургтегі Митнинский алаңында азаматтық масқаралауға салуы ақынның жанын түршіктірген (Ә.Нұршайықов).

Және, әм, әрі, тағы, жә сөйл, әлі сөйл. *Сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырушы жалғаулық шылау.* Бірін алсаң және бір ділдә дайын, қолың сал (Абай). Газетіміздің өткен санында тілшілер ұйымдары туралы әм оларды құрудың қазіргі мезгілдегі қиын жақтары жазылып өтті (С.Дөнентаев). Қыранның көзі қырағы болады, әрі өзі алатын анды алыстан сезеді (Қ.Әбдіқадіров). Мәлік қосауыздың екінші оғымен тағы бір бөлтірікті атып түсірді (З.Шашкин). Барлығымыз да үйден әкелген кішкене киізге, жә көрпеге оранатынбыз (Қ.Әміров). Жыр керек болар әлі, Гүл керек болар әлі, Бір керек болар достарың Мың керек болар әлі (С.Сейітов).

Жәрдем, көмек, қолғабыс, сеп, септік. *Бітпей жатқан іске тигізетін демеу, қосымша күш.* Қазақстан үкіметі бұл ретте қолынан келген жәрдемін аямас (С.Сейфуллин). Енді қалған жігіттер де жапа-тармағай секіріп көмекке ұмтылады (О.Сәрсенбаев). Қолғабыс етуге адам керек болар деген оймен қасыма бір жәрдемшімді ертіп алдым (Б.Момышұлы). Менің әділдік хақында айтқан

сөзім де ештеңеге *сен* боп жатқан жоқ (С.Бақбергенов). Қасымдағы көмекшілердің көп *сентігі* болды (Б.Тоқтаров).

Жәрдемші, көмекші. *Жәрдем беруші, қолғабыс тигізуші, көмек көрсетуші, болысушы.* Лабораторияға ұқсас көршілес бөлмеде доктордың *жәрдемшісі* ғана аяғының ұшымен андап басып жүр (Ә.Шәріпов). *Көмекшім* мен секілді жаңадан келген Песков деген чуваш жігіті еді (М.Ғабдуллин).

Жеделдетілу, жылдамдатылу. *Тез арада істеліну.* Оның үстіне жеделдетіліп, авиа почтамен салыныпты (Ә.Әзиев). Мен үшінші тарауды жылдамдатылған тәсілмен аудардым да Мұхтардың үйіне әкелдім (Біздің Мұхтар).

Жеделдетіңкіреу, жылдамдатыңқырау. *Тездетіңкіреу, шапшандатыңқырау.* *Тез арада іске асыру.* Әйелінің жағдайын ойлап, демалысының аяғына қарамай жеделдетіңкіреп көшіп кеткен (К.Ахметбеков). Атын жетектеп, жай ілбіп басып жүрген шопан бізді көрісімен адымын жылдамдатыңқырады (Ә.Жәмішев). Әрине бұл жағдай математикамен бірге басқа ғылымдардың дамуын тездетіңкіреді (О.Жәутіков). Болат қорытудың шапшандатыңқаған әдістері игерілді («Лен.жас»).

Жезөкше, жәлеп, жүргіш, қар көне, жүрімпаз, зинақор, зинашы, салдақы, сайқал, ойнасқор, ойнасшыл. *Суық жүрісті, нәпсіқұмар бұзық әйел (немесе ер адам).* Заң тәртібін бақылаушы еңгезердей бұжыр жігіт бір жастау *жезөкше* әйелді сыртқа қарай әкетіп барады (І.Есенберлин). Елді құртқан, жерді құртқан *жәлеп!* - деп, қоңыр көйлек шаужайыма жетіп кеп жармасты (Б.Нұржекеев). Әйелі *жүргіш*, күйеуі баскесер ұры болса, семьяда не береке болады («Қаз.әдеб»). Әйелдің *қары* күлегеш, еркектің қоры күлегеш (Мақал). Қылтың-сылтың мінезі жоқ, әдепті әйелдің бірі екен. *Жүрімпаз* жігіттің бірінің сол әйелге көңілі кетіпті (Мың бір түн). *Зинақор* адамның нәпсі қызығы дегенде көзді жұмып, күліп беретін мінезін сеземіз (Р.Нұрғалиев). *Зинашы* қатындар ерлерді аздырар, жалғаншы жандар ізгіні аздырар деген (Х.Есенжанов). *Салдақы* келіннің бұзықты асырап жүргенін осы төңіректің бәрі біледі (Х.Есенжанов). Жастай қосылған қосағым орта жастан асқанда бір *сайқалды* құшақтап жатқанын көріп, жарылып кете жаздадым (З.Ақышев). *Ойнасқор* қатынын қамшының астына алған («Қаз.әдеб»). Салақ, олақ, *ойнасшыл*, керім-кербез, жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек (Абай).

Жезөкшелік, зинақорлық, ойнасшыл-дық, нәсіпқұмарлық, ойнасқорлық. *Жеңіл жүріске салынушылық, жүрімпаз болушылық.* Капиталистік қоғамда нашақұмарлық пен *жезөкшелік* етек алып отыр (Ғ.Ақмамбетов). Ол елде қазір ері әйелін өз бетімен жазалай бермейді, ол үшін

әйелінің *зинақорлығын* дәлелдеп шығатын төрт бірдей куә болуы керек (Ә.Шәріпов). *Ойнасшылдығын* көрген де, байқаған да емеспіз («Қаз.әдеб»). Бұл арзан *нәпсіқұмарлық* түбінде пәтуа әпермейтініне көзім жетті (Т.Бердияров). Шариғат бойынша *ойнасқорлық* қатаң жазаланады («Жұлдыз»).

Жеке, бөлек, дербес, дара, саяқ. *Өз алдына ала бөтен, жападан-жалғыз өзі.* Жан ертпей-ақ жаныма, *Жеке* барып көрейін (Жамбыл). Дәріленген тұқымдар *бөлек* қоймада сақталады (Ж.Жиенбаев). Халық болған соң өзіндік қалпы, *дербес* тілі, діні, сенім-нанымы болуы шарт (Ө.Қанахин). Бақтардан көрдің мені, Ізdediң *дара* жүріп (А.Бақтыгереева). Осынау бір ел-жұрттан *саяқ* қалып, өмірден хабар-шарсыз қалғанын біреуге айтып, Омардың шағынғысы келіп кетеді (Ж.Жұмаханов).

Жеккізу, жектіру. *Көлікке арба т.б. тіркету.* Байжан баласын қасына алып, атты қайта арыттырып, қайта жеккізді (Ғ.Мүсірепов). Сержант мықты атты әдейі жектірген ғой деймін тағы (Ә.Нұршайықов).

Жексұрын, сұмырай, сұмпайы, сұмқай, қасиетсіз, сүйкімсіз, мүттәйім, оңбаған, соғынды, сүмелек, сұрқия. *Оңатын қылығы, сүйкімі жоқ, жағымсыз қылықты, ниеті қара, құдай ұрған (адам).* Құлаққа жат *жексұрын* хандық есім, Қазақ көрген қашаннан хан тізесін (Н.Ахметбеков). Азғынысың адамның шаян көзді *сұмырай* (Қ.Аманжолов). Екі жасқа өшіккен бір *сұмпайы* жандар қыз жаққан отты өшіріп тастап, жігіт суға кетіп өледі (І.Омаров). Кейбір кесір жандар әркезде әр түрлі *сұмқай* мінездер көрсетіп қап жүрді (М.Әуезов). Енді бүгін босағама енемді әкеп зарлатқан *қасиетсіздер*, жоғал арман! - деген-ді. (К.Оразалин). Жігіттердің осындай бір *сүйкімсіз* қылығын Жәмшинұр ұнатпаушы еді (Н.Ғабдуллин). Сол *мүттәйімдерді* тәубесіне келтіріп, халқының көзін ашу үшін көмекке келеді олар (Д.Досжанов). Егер мен десең, Жарқынның *оңбаған* екенін ертең жиын алдында айтып бер (М.Иманжанов). Ол *соғындыны* ерте оянған шешесі кеп босатып жібергенін еш пенде байқамай қалып еді (Ә.Әзиев). Мына отырған *сүмелек* қолымдағы екі баланың әкесі еді (О.Сәрсенбаев). Жаңа ғана қарусыз елге әкімшілік еткен *сұрқиялар* мылтық даусын естісімен жан-жаққа жүгіре бастады (Ә.Шәріпов).

Жексұрындау, жеккөрініштілеу. *Сұмпайылау, сүйкімсіздеу.* Өзі бір жексұрындау кісі. Кейде маған да ұят қалжындар айтады (М.Дүйсенов). Омар елдің алдында алдар көсенің абыройын түсіру, халыққа жеккөрініштеу адам етіп көрсету жайын да қарастырған (М.Ғабдуллин).

Желбегей, желегей. *Сырт киімнің жеңін кимей, түймесін салмай иыққа іле салу.* Оразбай желбегей киген жаздық қоңыр пальтосының екі жеңі артқа кетіп, тақ-тақ жолдың нақ ортасымен келеді (Ж.Жұмаханов). Махамбет боз шекпенін желегей жамылған (Т.Әлімқұлов).

Желбір, желпіншек, желбіршек. *Сәндік үшін әйел көйлегінің етегіне, кеуде тұсына, иығына жапсыра тігілген бүрме.* Қыздардың көйлектері де түрлі әшекейлермен әрленіп безенетін, көбінесе етегіне екі қатар етіп желбір тігілетін (Х.Арғынбаев). Етегіне желпіншек салған жібек көйлегі малынып, сызыла басып жақындап келеді (Ә.Нұрпейісов). Қос желбіршек салған ақ бәтес көйлегі, көнетоз қызыл барқыт камзолы, біріне-бірі жарасады (С.Талжанов).

Желбіреу, желпілдеу, желкілдеу. *Желп-желп етіп, дамылсыз қозғалақтау, тербеле шайқалу.* Түс қайтқан мезгіл болса керек, тұлымы желбіреп көршінің мен қатарлы қызы бізге жүгіріп келді (Ө.Қанахин). Майда жұмсақ жел ессе, желпілдейді туырлық (С.Мұқанов). Жел тұрса, желкілдейді қызғалдағы, Мен сұлу, мен әдемі, сүй дескендей (А.Тоқмағамбетов).

Желгізу, желдіру. *Атты бірқалыпты сар желіспен аяңдату.* Атты не орта, не сылбыр желгізер уақытта кие қоятын түйіншегі бар (С.Мұқанов). Сарманның адырынан асатын қара жолмен бір пар атты желдіріп келеді (Б.Майлин)

Желең, жеңілтек. *Жеңіл-желпі, жалаң қабат.* Апрель айында жасөспірім балалар үнемі желең көйлекпен жүрді (Т.Әбдіков). Оның үстіне кигені жеңілтек сеңсең ішік (А.Сейдімбеков).

Желке, кежеге. *Бас сүйектің қарағұстан, шүйдеден төменгі жері.* Бала сәл бөгеліп, желкесін қасып тұрды (Ғ.Мұстафин). Сенің болса кежеге тамырың кейін, ауылға қарай тартады (Ш.Ерманов).

Желікпелік, желігушілік. *Еліріп кетушілік.* Ерлік дегеніміз желікпелік немесе албырттық емес (Қ.Аманжолов). Әйтпесе оған ғашық болмас та едім. Мұным бір желігушілік деп қоймас па едім (Е.Әукебаев).

Желіктіру, еліктіру. *Желік құдыру.* Осынша жасқа келгенше құдай мұны желіктіріп алды ғой, қорасында тіс шұқитын шөп жоқ (М.Дулатов). Бәрін бізден ашып көрсетпейді, адамды еліктіріп әкетеді (М.Кемел).

Желігіңкіреу, желіңкіреу, елігіңкіреу. *Аз-аздан желігу.* Өзен басынан Сандыбай желігіңкіреп қайтты (Ғ.Мүсірепов). Ойынға қызып елігіңкіреп отырған әйел мүлдем әлең қылмастан міз бақпады (Ж.Молдағалиев). Бұл да желіңкіреп қалған ба, қалай?(К.Баяшев).

Желіктіруші, еліктіруші. *Қолнаштаушы, көтермелеуші.* Қайтейін қол қысқа, дәрмен жоқ. Сені де желіктірушілер бар шығар (Б.Тілегенов). Жай желіктіруші емес, жаны сергек ер азаматтың сенімді серігі арашасындай да болады (А.Сейдімбеков).

Желігушілік, елігушілік. *Желіге берушілік.* Қазақтың бар көз қарақты азаматын қырам деп атаман Ринов желігушілік танытты (Ж.Аймауытов). Осы екі күннің ішінде бойында бір өзгеріс, көңлінде бір елігушілік байқалады (Б.Исаханов).

Желістілік, желіскерлік, желгіштік. *Жақсы желетін, желісі күшті.* Бұлардан жүрдектік, желістілік, ұшқыр шабыстылық қасиеттер де табылады (Х.Арғынбаев). Желіскерлік және жүрдектік қасиеттер ұшқыр және жүйрік аттың бойынан табылатын (Х.Арғынбаев). Желгіштік жеңілдікпен әлі жүрсін, шайтанның өзіндей жеккен шана (Айтыс).

Желігу, құтыру, елігу, еліру, желпілдеу. *Бірдемеге орынсыз әуестену, ұшқалақтана құмарлану, қызбалана даурығу.* Желіккен төбет желге үреді (Мақал). Дауылды күні бала мен ит *құтырады* (Мақал). Байларда үрей жоқ, кедейлер елігіп алған (Ғ.Мұстафин). Жаққан палуанға қошемет айтып, *еліріп* жатқан жұрттың қоршауынан шыққан соң атына қарай безе жөнелді (Ә.Кекілбаев). Өңкей желөкпелерге еріп алып *желпілдеуіңді* неге тыймайсың (М.Дүйсенов).

Желісқор, желіскер, желісті, желгіш. *Жақсы желетін, желісі күшті.* Попов Әлімбайдың астына өзінің *желісқор* биік қара арғымағын берген (А.Машанов). Жирен қасқа - *желіскер* арғымақтың тұқымы (С.Мұратбеков). Республикамызда желісті жылқының екі түрі: Орловтың және орыстың *желісті* жылқысы өсіріледі (А.Сыздықов). Сәкеннің қарамағында түгі аппақ сүттей, *желгіш* боз арғымақ бар (С.Мұқанов).

Жеңілейту, жеңілдендіру, жеңілдету. *Жеңіл тартқызу.* Сенің азап ауруыңды жеңілейтіп, жаранды жазу қолымыздан келмейді (Ә.Әлімжанов). Ондайда ағасына күлдіргі сөз айтып, жеңге қайғысын жеңілдеткісі келетін (Ә.Әлішев). Тентек малдың бойы әдеуір жеңілдірдіріп, қабағы жазыдып, көңлі сергіп кетті (С.Нарымбетов).

Жемтік, өлімтік, өлексе. *Жан-жануардың көмілмей қалған өлі денесі.* Әр жерде сирағы, бас жүні шашылып қалған *жемтіктер* көрінеді (М.Әуезов). Жақсы ит *өлімтігін* көрсетпейді (Мақал). Темір сымның астында ісіп-кеуіп өлген адамның *өлкесі* жатыр (І.Жансүгіров).

Жемтікес, құлқындас, жемдес, сыбайлас. *Ауыз жаласып бірігіп жеген, жең ұшынан жалғасқан. Жемтікес* серігіңді де білемін, сасық күзен (Н.Ғабдуллин). Бүтіндей комбинат коллективінің көзін бояп жүрген ежелгі мешкей Литвинов пен оның *құлқындастарының* қомағайлығы сорақының сорақысына ұласып барады (М.Рашев). Пысықтар шалқайды, Таласып теңдеске. Бермеске қағып шонтайды *Өзімен жемдеске* (Абай). Ушаков өзінің *сыбайластарымен* бірге бұл бай кендерді рәсуа етіп пайдаланды (Қазақ ССР тарихы).

Жендет, баскесер, қанішер. *Аяушылықты білмейтін қаныпезер, қанқұйлы жауыз. Жендеттің* бірі Махамбеттің қатын-баласын сыртқа шығармай, қара қанжармен жасқап тұрған (Т.Әлімқұлов). Ұрыс тағдыры минаның дәл мезгілінде жарылуында, әйтпегенде бізден үш есе көп бұл *баскесерлерге* төтеп беру мүмкін емес (Ж.Саин). Бұл келгендер - *қанішер* жендеттер (С.Сейфуллин).

Жент, қоспа. *Тары мен бидай талқанынан, үгітілген ірімшіктен қант, май қосып жасалған тағам.* Нағиманың бүйен түбінде бұрыннан сақтаулы жұдырықтай *женті* бар екен (Ш.Құмарова). Қарын-қарын май, қап-қап құрт, ірімшік, балдай *қоспаны* осында көресің (Б.Серкебаев).

Жентектеу, соқталау, жұмбаздау. *Илеп немесе шылап кесек күйге келтіру, түйдектеу.* Сәмен сары сазды қайта *жентектей* бастады (З.Шүкіров). Сұлтанмахмұт екеуміз қосылған соң, шымнан *соқталап* баспана тұрғызып алдық («Мәдениет және тұрмыс»). Шойтық саз балшықтан *жұмбаздап* үйіп-үйіп биіктепті де, үстіне жыңғыл қамыстан күрке жасапты (Н.Серәлиев).

Жеңілтек, ұшқалақ, жаңғалақ, шошақай, шыжбақай, тыштақай, тұштақай *сөйл. Жеңіл мінезді, ұшып-қонба, шыжбық қаққан, шоштаңдаған.* Жаңағы Абай мен *жеңілтек* чиновник арасында болған өткір қағысуды да түгел естіген болатын (М.Әуезов). Әділбек - *ұшқалақ*, алаңғасар, мақтаншақ, жағымпаз жан (Қ.Боқаев). Асыл ана ешқашан да аптықпа, асықпа, *шошақай* болма деп, қызының күлағына сіңіріп отырған-ау, тегі (Ә.Нұршайықов). Галина - бас дәрігердің жұбайы, әрі ызакор, әрі *шыжбақай* (Ә.Тарази). Бұл басқа да *тыштақайларға* мықты сабақ болады (Ө.Қанахин). Сәдудің *тұштақай* бедеу ақ тоқалы қазан-аяқты басына көтере бастады (А.Жүнісов).

Жеңілтектену, ұшқалақтану, шошаң-дау, шоштаңдау, тұштаңдау, ұшып-қону, шұнаңдау. *Жеңіл мінез көрсету, шошаң-шошаң ету, ұшқалақ болу.* Баласының *жеңілтектеніп* кеткенін Сапақ жақтырмай қалады (С.Талжанов). Жайшылықта да жеңілтек мінезді ол *ұшқалақтана* қалатын (С.Мұқанов). *Шошаңдап* немене өзі... Күйеуі болса әскерде, кино оның несін алған

(М.Дүйсенов). - Жә, шоштаңдамай тұра тұр, бала сөзін айтып болсын (Б.Соқпақбаев). Бұл тұштаңдап, ешкінің лағындай тастан-тасқа секіргенге мені ұнатпайды екен десем, бар көңлі менде екен (Береке бастауы). Кей қыздар тәрізді ол ұшып-қонып тұрған жоқ (І.Есенберлин). Қолынан келер ісі болмаса да, көңілмен бозбала көп шұнаңдаған (Айтыс).

Жеркеншек, жиреншек, жеркенгіш. Көңліне алып жеркене бергіш, секемденгіш. Танагөз де жеркеншек-ақ болатын (Ғ.Мұстафин). Қой сауғанда ауылда, Атанып жүрме жиреншек (Қ.Қуанышбаев). Ол жоқтан өзгеден секем алып жеркенгіш-ақ еді (Ауызекі тіл).

Жеркепе, жертөле, жер үй. Дені жерден қазылып, төбесі жабылған тұрғын үй, уақытша баспана. Жеркепенің маңында үлкен мая-мая шөп пен үйілген құрақтар (М.Қаратаев). Мына жертөлеге, аңырап тұрған төрт қабырғаға кімді күтіп аларсың (Ә.Тарази). Әнтекей арбакеш Сұлтанмахмұттың чемоданын өзі көтеріп жер үйге енді (Д.Әбілев).

Жерлес, елдес, ауылдас, мекендес, отандас, қоныстас. Кір жуып, кіндік кескен туып-өскен жері бір, отаны бір, қонысы ортақ. Қазір Қазақстан ғалымдары жерлесіміз ұлы Фарабидің ғылыми мұраларын зерттеу мақсатымен оның туған қаласы Отырарды қазатын болды (Н.Баяндин). Ол - менімен елдес жігіт (С.Мұқанов). Бейімбеттің күнделікті жазу жұмысында кейіпкерлерді ауылдас, елдес, сыры белгілі адамдарға сүйеніп жасағанын көреміз (С.Қирабаев). Ташмағамбет ондағы мекендес жатақтармен сөйлесіп жәрдем сұрамақ еді (М.Жұмағұлов). Ол аталастан отандас артық екенін ұғынды (С.Қирабаев). Қоныстас керей, уақ бір ауылмыз (Ғ.Малдыбаев).

Жерлеу, көму, қабірлеу. Қайтыс болған адамды ақ жауып арулап, жер қойнына салу. Таң әбден атқанда барып Сарының денесін сапарлас серіктері жол жағасына жерледі (Б.Тәжібаев). Әкеңнің өлгенін жасырасың, көмгенде қайтесің дегендей, не ойы барын ашып алған жөн (Қ.Исабаев). Қоңырқұлжа үш күн жер құшып жатып, баласының денесін ел-жұрты боп қабірлегеннен кейін бір-ақ тұрды (І.Есенберлин).

Жеру, безу, күсу көне, жалқу сөйл. Бір нәрседен қашқақтау, жоламау, түңілу, қол ұзу, ат-тонын ала қашу. Жаз шықса болды, қаланың қапырық ауасынан жеріген халық осы көлге ағылады (С.Шаймерденов). Сөйлеген аға тұрып ініден без, Ежелден елде сондай бар еді сөз (Жамбыл). Пейілі жаман кісіден күседі, өз асын өзі жасырып ішеді (Мақал). Бүгін сүйсем, сені алсам - ертең жалқып, Суып қайтар көңлім желше шалқып (Абай).

Жесір, тұл. *Отасқан ерінен ерте айырылған әйел.* Ақбөпе - осы үйдің келін баласы, қазір *жесір* отыр (С.Жүнісов). Ауылдың үлкендеріне сәлем беріп, соғыста *тұл* қалған жеңгелеріме амандастым (Ә.Нұршайықов).

Жетек, қосар. *Салт адамның жетекке алған аты.* Шүреннің қасында ерткен қырық кісі бар, *жетегіндегі* көк арғымақты жабулап тастапты (Ә.Кекілбаев). Қоңқаның *тұлпарына* мініп алдым, жетелеп өз атымды *қосарға* алдым (Батырлар жыры).

Жетектеу, жетелеу. *Адамды қолынан, мал болса, бас жібінен (шылбырынан) ұстап, өзімен бірге алып жүру.* Жаңылды ұштап *жетектеп*, төсекте жатқан шешесінің қасына әкелді (Т.Ахтанов). Перизат ақбоз айғырды *жетелеп* далаға алып шықты (Ә.Тарази).

Жетесіз, санасыз, зердесіз, ойсыз. *Келешегін ойламайтын, талапсыз, сана-сезімі төмен.* *Жетесіз* туған жігіттер Жиырма бесте жас болар (Алдаспан). Саналы адам сағынды сындырмас, *санасыз* адам жағынды тындырмас (Мақал). *Зердесіз* болса, оқыса да түк шықпайды (С.Мұқанов). Черноносковқа бұл сұрақ *ойсыз* адамның сөзі сияқты көрінді (К.Тоқаев).

Жеткіншек, жасөспірім, жас ұлан, жас өрен, бозбала. *Ер жетіп, есейіп қалған ұл бала, қыз-бозбала.* Шыңғыс пен Мұса орталарындағы жас *жеткіншекке* мелшіе қарап қалды (А.Сатаев). Ол өмірге ойлана қараған *жасөспірім* шағынан Абай өлеңдерін сүйіп оқыды (І.Есенберлин). Тағзым ет, иіл, *жас ұлан*, Есіңе ал батыр атаңды (Қ.Ыдырысов). *Жас өрендерді* болашақта жан-жақты азамат етуге барлық жағдай жасалып отыр («Лен.жас»). Осы кезде *бозбала* жоқ сөзді ұғарлық (Абай).

Жетілу, теңелу. *Өсіп, дамып, қатарға қосылу.* Аш тойып, кем *жетілген* заман болып, жайылды төрт тарапқа құлашымыз (Пернедегі термелер). Өзіне айтылған сыннан тиісті қорытынды жасап, озаттар қатарына *теңеледі* (Ш.Ерманов).

Жетім, панасыз. *Әкесі не шешесі жоқ немесе екеуінен де айырылған бала.* Бұдан кейін екеуі *жетім* қызды құтқарудың жолын ақылдасады (Н.Ғабдуллин). Үш жасар сінлісі *панасыз* қалған соң, оны Ажар қолына алды (А.Лекеров).

Жетістік, табыс. *Қол жеткен нәрсе, жеңіс.* Әбенді ерте кел, сенің *жетістігіңді* көріп, байғұс шал қуансын (М.Иманжанов). Әдебиет, мәдениет салаларында бұрын болып көрмеген ғажайып *табыстарға* қол жетті (С.Мәуленов).

Жетісу, жару, жарылқану, кенелу. *Бір нәрсеге қолы жетіп, қарық болу.* *Жетісіп* жүрген немедей Елінді құр мақтайсың (Жамбыл). Жақсымен көрші болсаң, *жарисың*, жаманмен көрші болсаң, арысың (Мақал). Осы Жақан, Қасымдар - Бейімбеттің мол алақанынан талай жақсылық көріп, *жарылқанып* шыққан жандар (С.Мәуленов). Сөйтіп жүргенде ол тағы бір үлкен қуанышқа *кенелді* (Ғ.Тәшімбаев).

Жиған-терген, тапқан-таянған. *Онан-мұнан жинастырған, құрастырған қаражат, мал-мүлік.* Қаматай маған арнап *жинап-тергенін* жұмсап, ауыл үйдегілердің басын қосып, шағындау той жасады (Ж.Жұмаханов). Басқа жақын туысы жоқ. Кәдібай бар *тапқан-таянғанын* осы үйден аямаса керек (Б.Тоғысбаев).

Жинау, топтау, шоқтау, шоғырлау. *Бір нәрсені, малды немесе біреулерді бір жерге басын құрап жиыстыру.* Офицерлерін қарусыздандырып, жасөспірімдерді *жинап* әкеліндер (Қ.Қайсенов). Ауыл қотанымен сиырды *топтап* айдап, Жүсіптер басқарма кеңсесіне келді (Б.Майлин). Қазанғап жылқыны *шоқтап* қойды да, жаяу жүріп өзі ұстады (Ғ.Мұстафин). Ол осы жерде қалың көштің алды-артын тез *шоғырлап*, суыт жүріспен Шығыс Түркістан даласына келіп жетті (З.Жәкенов).

Жирендіру, жиіркендіру. *Жиерініш тудыру.* Жақсыдан үйрендіріп, жаманнан жирендіруге аянбай еңбектеніп келеді (Ф.Оразаев). Адамға ең қымбат іс адамшылық. Адамды жиіркендірер жаман қылық (Н.Әлімбаев).

Жиреніштік, жиіркеніштілік. *Жирене берушілік.* Семья әдепсіздік пен арсыздыққа жиреніштікпен қарауға балаларды тәрбиелеуі керек (Семья тәрбиесі). Бұл поэма крепостнойлық құрылыстың жиреніштілігіне қарсы ұлы ақын көтерген алғашқы үн («Қаз.әдеб.»).

Жиренішті, жиіркенішті, жеркенішті. *Адам көргісіз, жек көрінішті.* Осы екі-үш күн ішінде ол осындай *жиренішті*, тіпті сұмдық жайлардың біразын естіп құлағы сарсылды (А.Нұрманов). Басқыншылардың елге істеген қаталдығын *жиіркенішті* етіп көрсетеді (Е.Ысмайылов). Енді әдемі беті бұзылып, *жеркенішті* қалыпқа түскен (Т.Жармағанбетов).

Жиіркену, жирену, жеріну, жеру, жеркену. *Нашар тамақтан, сасық иістен сескену, секем алу, суқаны сүймеу, жек көру.* Кейпінде мерез жарасын көргендей *жиіркену* пайда болды (Ө.Қанахин). Бәрінің де ішек-қарнына шейін тығып жүргендерін анықтап танып, *жиреніп* шықты (М.Әуезов). Өздігінен

ұрынса, жігіт *жерініп* қала ма деп те жасқанады (Ж.Тілеков). Қара лашық үй Қоңқаны *жерітеді* (Б.Майлин). Кімнен *жеркенді* екен сонша (С.Омаров).

Жиылыс, мәжіліс, мәслихат, кеңес, отырыс, сұқбат. *Белгілі бір мәселені талқылап, бірлесе отырып шешетін жиын.* Комсомол активінің *жиылысы* өткізілді («Лен.жас»). Мұқаң редакциялық алқа *мәжілістерінде* сөйлегенде жұрт бір рахаттанып, бір үлкен мектептен өткендей болатын (С.Мәуленов). Байжан мен Гүлнар екінші рет искусство жұмысын басқаратын мекеменің *мәслихатында* кездесті (С.Мұқанов). Бір күн хан, уәзір *кеңес* құрды, Екі ойшылдың ісіне көңіл бұрды (Е.Бердин). Біздің ісіміз соттан бұрын Жарыпшыққан ауылсоветінің исполком *отырысында* қаралатын болды (Б.Аманшин). Нұржапар түнгі ән мен күйден, әңгіме кеңестен құр қалғанымен, ертеңгіліктегі *сұқбат* үстінен дөп шықты (Ә.Ысқақов).

Жиын, топ, тобыр, лек, топыр, шоғыр. *Көп адам жиналған жер, топталған ығы-жығы халық.* Көл басында қауырт *жиын* бар сияқты (С.Көбеев). Ол тынымсыз болған сайын Бақтығұл *тобы* бұрынғы адал, тыныш еңбектен айрыла берді (М.Әуезов). Кездесіп тұрған *тобырдың* ішінен Советті түсінгісі келмейтіндер де табылатын еді (Д.Әбілев). Қалақшылар *легіне* біз де бір лек жалғасқан (С.Сейфуллин). Ымырт үйіріле бастаса да, стадион маңы әлі *топыр* (Ғ.Сыланов). Таң құланиектеп, қуғыншылар *шоғыры* да көрінді (Ғ.Мүсірепов).

Жойқын, керемет, ғаламат, ғажайып, ғажап, әлей, керім, таңғажайып, жойыт, алапат. *Қайран қаларлық, сөзбен айтып жеткізгісіз.* Сол жылы әкенің егіні *жойқын* болды (Т.Әлімқұлов). Бақсам, Мұқаң сөзінде *керемет* шындық бар екен (Ж.Исмағұлов). Бұл қауым жұрттың *ғаламат* ерлігінің, үлкен еңбегінің нәтижесі болатын (Б.Тоқтаров). Өрт түрі әрі жан шошырлық қатерлі, әрі ертегідей *ғажайып* сұлу (З.Қабдолов). Күй бебеу қағып, *ғажап* сарындар жеткізеді (С.Бақбергенев). Қара көктің үйіріне де қызығуым *әлей* еді (Ғ.Мүсірепов). Осы ауылға әлгі жуырда көшіп келген қара мұрт Сәрсенбайдың Бақтыгүл деген қызы *керім* әнші екен (Н.Ғабдуллин). Ақынды шабыттандырған оқиға ұшқыш әйелдердің *таңғажайып* ерлігі еді (Р.Бердібаев). Ат машина емес-ау, ана шынжыр табан *жойыт* қой жерді қазып кететін (Қ.Жұмаділов). Бұдан жиырма бес жыл бұрын *алапат* соғыстың дауылы бұрқ ете қалды (Ә.Нұршайықов).

Жоқ, жо, жоға. *Бір нәрсені құптамау, теріске шығару.* Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ. Сапырынды байлығың, баққан жылқың (Абай). Жо, өлтірген менмін. Машинаны бұрғанда байқамай басып кеттім (Б.Қожабеков). Е, жоға оны қайдан білейік, жоға барған жоқ (Қазақ тілі).

Жолату, жуыту, жолғасу. *Маңайына келтіру, жақындату.* Екі арлан төбет маңына ешкімді жолатпайтын (Қ.Қамбаров). Жайшылықта безілдеп Мақан жуытпайтын, бұл жолы өйтпеді (Б.Майлин). Затаевич Әміремен де талай рет жолғасып, талай әндерін нотаға түсірген екен (С.Мұқанов).

Жортқызу, жорттыру. *Жүргіздіру, өргізу.* Аттарды жортқызбай, жігіттерді дабырлатпай, Жабайға әлсін – әлсін сусын бергізіп отырды (Ғ.Мүсірепов). Бүкіл өгізді жорттырып, Байғұттыдан шыға бергенде күн еңкейіп қалып еді (Ж.Молдағалиев).

Жорығыш, жорамалшыл. *Бір нәрсені тұспалдап жори бергіш.* Кей адам не болса соны өз басына жорығыш келеді (І.Есенберлин). Жорамалшыл адамдардың шамалауынша, ілгері жылжыған бандылар Ерейменнен аспау керек (С.Мұқанов).

Жоқшы, жоқтаушы, іздеуші. *Жоқ қараушы, сұрау салушы адам.* Ұры бір-екі айға жоғалып кетіп, жоқшылар қайтқан соң ел шетіне қайта оралып келмек (М.Әуезов). Барар Алматысы да, қайтар үйі де жер жұтқан шығар оны деп отырған шығар бұны жоқтаушылар (Б.Аманшин). Үшінші күнге айналып барады, іздеушілер таба алмай қайтты (Т.Ахтанов).

Жоқшылық, тапшылық, қатшылық, жетімсіздік, кедейлік. *Аз болушылық, жетпей жатушылық, жарлылық.* Қарын жағың - тоқшылық, Ақыл жағың - жоқшылық (Т.Нұрмахамедов). Сейіт қаражат тапшылығын талай-талай сезінген (Р.Райымқұлов). Іздеген зеттарымыздың қатшылығы қиындық тудырды («Соц.Қаз»). Жетімсіздік, таршылық уақыттары - бәрі де нанды қадірлеуге үйреткен біздің мектебіміз болды (Б.Тілегенов). Байлық - мұрат емес, кедейлік - ұят емес (Мақал).

Жолаушы, жүргінші. *Жол жүруші, сапар шегуші адам.* Екі жолаушы, қыр басындағы өткінші автобустан түсіп, киімінің шаңын қағып тұрды (Т.Әлімқұлов). Жақсыбайға жетпей, жол үстінде жүргіншілер көрінді (Х.Есенжанов).

Жолды, ақжолтай. *Жолы болғыш, жақсылық әкелгіш.* Кәсіп оңға басты жігіттер, Болатжан жолды бала болды (Ә.Сәрсенбаев). Бұл көктем - барша қауым алдында салауатты ой тастаған, ақжолтай көктем («Лен.жас»).

Жол-жора, жол-жоба, жөн-жоба, жөн-жосық. *Дәстүр бойынша берілетін ырым, кәде; жөн-жосық, мән-жай.* Бірнеше құрбы-достар, тойдың жол-жорасына алған буыншақ-түйіншектеріміз қолтығымызда, бүггендей басып асығып келеміз (С.Байжанов). Шоқанжан, сен қазақтың көп ырымын,

жол-жобасын біле бермейсің-ау (С.Бегалин). Дәулен-жаны адал, досқа берік, *жөн-жобасын* білетін адам (С.Бакбергенов). - Немене, тойды да, шілдехананы да бүтіндей жаңа *жөн-жосықпен* өткіземіз деп мақұлдасамыз ба? (С.Омаров).

Жолшыбай, жол-жөнекей, көш-жөнекей, жолай, жөнекей. *Жол жүріп бара жатқанда, жол үстінде, жол бойы.* Сәнжан *жолшыбай* бір ескі шелек тауып алыпты (Ә.Тарази). *Жол-жөнекей* талай сыр ақтарылып, көп әңгіме айтылды (Ә.Нұршайықов). Жас жігіт *көш-жөнекей* туғанын естігенде басын шайқап таң қалды (Ұ.Бағаев). Мектепке бара жатқан, *жолай* дүкенге кірдім (Ә.Қалдыбаев). Жол ашық *жөнекейдің* бәрі бейбіт, деп сенді ел, жау хабарын естімеген (Н.Ахметбеков).

Жорамалдау, долбарлау, мұғдарлау, нобайлау, тұспалдау, топшылау, болжау, болжалдау, межелеу, шамалау, мөлшерлеу, жобалау. *Ойша жорамал жасау, болжам жасау.* Жұрт сықырлауық шалдың мына сөзін әр түрлі *жорамалдап* жатыр (Д.Досжанов). Шығыс пен батысты, күнгей мен теріскейді шырпылардың басына қарап *долбарладым* (Т.Әлімқұлов). Алматыға аттанбаққа жиналған сапардың сәтін *мұғдарлап* жатпай, жол қамына шапшаң кірісті (О.Бөкеев). Тарғынбайдың *нобайлауына* ішінен күліп те қойған болар (Ш.Мұртазаев). Қар жамылған ақ адырлар *тұспалдап* жер шамасын болжатпады, әйтеуір жылжып келе жатыр (Т.Ахтанов). Жас жігіттер Бөжейдің өзін де үйде жоқ болар деп *топшыласып* еді (М.Әуезов). Енді алдында нелер күтіп тұрғанын *болжау* қиын (Ғ.Мүсірепов). Бұл енді не болды деп, ой жүгіртіп, *болжалдап* қарайды (Ғ.Сыланов). Даңқты мерекені лайықты қарсы алу үшін жастар бастама көтеріп, өз қосар үлестерін *межелеген* (Қ.Мыңжанов). Істің немен бітерін *шамалауға* тырысты (Х.Есжанов). Жаудың қанша жерде екенін *мөлшерлеу* қиын (Т.Жанкелдин). Сын күндері туғанда салмаққа салмақ қосылатынын Бекең ешкімнен сұрамай-ақ *жобалап* келеді (Ғ.Мүсірепов).

Жору, ұйғару. *Лайық көру, тоқтамға келу, солай болар-ау деп шамалау.* Оспан сөзін қалжыңға *жорыған* Әшір бұрынғыдай емес, жадырай күлді (А.Хангелдин). Сырымбеттерге көпшіліктің *ұйғаруы* бойынша Ақық жүрмекші болды (М.Мырзақұлов).

Жорық, шабуыл, аттаныс, шапқын. *Жау күшіне қарсы іс-әрекет, қарулы күш-қимыл.* 1393 жылдың аяғында Темір екінші рет үлкен *жорыққа* дайындалды (О.Жәутіков). Деревняда жайғасқан жауға *шабуыл* жасаған партизандар тобы көп адамды тылға жөнелтті (Н.Ғабдуллин). 1726-1727 жылдарда Сарарқаны, барлық қазақ жерін алған қалмаққа қарай аттаныс қылуға сауын *айтысады* (С.Сейфуллин). Соңғы *шапқынға* барып қайтқан сарбаздар да салбырап отыр (Ә.Кекілбаев).

Жөніндегі, жайындағы. *Туралы.* Тәкежан Абайдың жігітек жайындағы сөзіне де көнген жоқ (М.Әуезов). Аңшылар көзіне көрінгенін іліп түсер тау тау қырандары жайындағы нелер қызық әңгімелер шертеді (С.Мәуленов).

Жөпшенділікпен, оңайшылықпен. *Оп-оңай, еш қиындықсыз, жан қинамай-ақ.* Әйел жөпшенділікпен жадырай қоятын емес (С.Омаров). Қабымды жерден жұлып алмақшы болдым, сөйтсем, зіл батпан, *оңайшылықпен* көтере алатын емеспін (Б.Соқпақбаев).

Жөтел, жөткірік, тұмау. *Тыныс жолы мен өкпенің суық тиіп қабынуына байланысты, нерв талшықтарының тітіркенуінен болатын ауру.* Жөтел - тыныс мүшелерінің әр түрлі ауруға шалдығуының белгісі (Ғ.Қыдырғиязов). Ауызғы үйден *жөткірік* естілді («Лен.жас»). Әлдеқалай бір *тұмау* шығар, айығып кетеді ғой деп қараудың салдары жаман (М.Тілеуғабылов).

Жөтелу, жөткеру, күркілдеу. *Тыныс жолының, өкпенің қабынуынан дүркін-дүркін тамақты кенеп, күрк-күрк ету.* Өкпесіне қан іркілген адам *жөтеле* береді (Б.Омарұлы). Аула жақтан біреудің *жөткірген* дыбысы білінді (Н.Ғабдуллин). Ауру адам *күркілдеп* жөтеле береді (Е.Оразақов).

Жуалдыз, тебен. *Көзі үлкендеу, өзі жуан ұзынша ине.* Екеуі *жуалдызбен* қаптардың аузын қайта тігіп, есекке артты (Ш.Мұртазаев). Рысекең етік жамап отыр екен, ол да тарамыс, *тебен*, біздерін алдынан ысырып тастады (Т.Жармағамбетов).

Жуан, толық, етті, етшен, етжеңді, семіз. *Денесі тырсиған, іркілдеп май басқан, төртбақ келген, арық емес.* Кіруге мүмкін бе? - деп, қаба сақалды *жуан* қара есіктен басын сұқты (Ә.Нұрпейісов). Ашаң жүзді келбетті *толық* әйел шапшаң қимыл жасап, ақ самаурыннан шай құйды (К.Тоқаев). Оның *етті* ақ балтыры менің балтырыммен жанасты, екеуміздің де жүрегіміз алып ұшқандай (Х.Рахимов). Майбасардың *етишең* денесі селкілдеп, жирен қасқалыға дүрсе қоя береді (М.Қуанышбаев). Жасы қырыққа жаңа келген, *етжеңді* аққұба әйел Айжан-Мұхиттың өгей шешесі (М.Дүйсенов). Оның қасында Гауһардан гөрі бойы аласалау, тырсиған *семіз* сары қыз бар (Б.Соқпақбаев).

Жуас, момын, момақан, мүләйім, иіс алмас қарап. *Өзімен өзі болып тыныш жүретін, қақ-соқпен жұмысы жоқ, қойдан қоңыр адам.* Қонақ қойдан да *жуас*, май берсе де жей береді (Мақал). Колхоздың қарт кісілері *момын* (Т.Иманбеков). Бұл - мал баққан *момақан* жұрт (Ә.Көшімов). Сен бұған қалай қарайсың деген сауалын тілсіз ұқтырып, *мүләйім* пішінмен шешесіне назар

аударарды (С.Омаров). *Иіс алмас* есептелетін Есқара бұлардың біреуіне де арланбай, ерінбей, жалықпай жүре беретін (С.Мұқанов).

Жуастық, момындық. *Жуас болушылық, көнбістік.* Қазақ жігіттерінің *жуастығын* пайдаланып, Иван соңғы кезде тіпті көрер көзге зорлық істейді (Ә.Нұрпейісов). Әкемнің осы *момындығынан* болар, мені Хасеннің баласы демей, Күләштің ұлы деп атайтын жұрт (Ә.Нұршайықов).

Жуықта, жуықпанда, жуғарақпанда, жақында, таяуда, жуырда. *Жақын күнде, жуық арада, таяу кезде.* *Жуықта* сіздің апаңыз осында болып, біздің үйге қонып кеткен (С.Омаров). Күйеуінің бір ауған бетінен *жуықпанда* қайта қоймайтынын білетін (К.Оразалин). Жіп-жіңішке ширақ қызға *жуғарақпанда* ұстатпаушы еді (Ә.Бүркітбаев). *Жақында* Алматыға сонау Орал бойынан бір қария көшіп келді (С.Мәуленов). *Таяуда* бір жас жігіттің повесін оқыдым (М.Әлімбаев). *Жуырда* көтерген жаңа киіз үйдің төрінде фонарь ілулі тұр екен (С.Мұқанов).

Жуынды, шайынды, жұғынды. *Ыдыс-аяқты жуғаннан соңғы майлы су, ас-су қалдығы, тамақтың қалған-құтқаны.* Мәликенің келе жатқанын күтіп тұрған ба, *жуынды* төге шыққан келіншек қарсы жүрді (Р.Тоқтаров). *Шайынды* суын әлдеқайда шашып жіберді (Н.Қазыбеков). Байдың *жұғындысымен* күнелткен қойшының қазіргідей ақшалай табысының өзі уысына сыймайды (Тарту).

Жуып-шаю, жайып-жуу, жайып-шуу. *Айыбын жеңілдету, жұмсарту, кінәсін ақтау.* Бай да өзінің кінәсін *жуып-шайып* жатыр (С.Көбеев). Тікелей айтса, бұл сұрақтың жауабының оған оңай тимейтінін қыз бірден аңғарды да, *жайып-жумақ* болып күлімсіреді (І.Есенберлин). Бірі болса, бірі болады - деп, қыз өзінше *жайып-шуды* (Ж.Жұмаханов).

Жуықтасу, жақындасу. *Жуық келісу.* Екі ара алғашқыдан әдеуір жуықтаса керек (Т.Ахтанов). Ақындар ат үстінен жақындасты да, ескі таныстардай құшақтасып көрісті (Ә.Әлімжанов).

Жуықтағы, жақындағы. *Таяу арадағы.* Жуықтағы берген уәдесі бойынша ол жұмысшыларын жіберді («Егемен Қазақстан»). Жақындағы болған оқиғаның себеп – салдарын айтып берді («Жас алаш»).

Жуықтату, жақындату. *Маңайлату, жуыту.* Темірке олардың өздерін оншама бойына жуықтата қоймайтын (Ә.Нұрпейісов). Төсекке жатқан соң ешкімді жақындатпай Шегеннің жарасын Бәтжан өзі ғана ашық көрді (Б.Нұржекеев).

Жуықтағы, жақындағы. *Жақын арадағы. Таяу уақыттағы.* Нұрбүбі қызының жуықтағы емтихан ойдағыдай тапсырғанын көріп, көңлі көншіді («Жұлдыз»). Алты тазы бірінің соңынан бірі тізіліп жақындағы белестен асты (Қ.Тайшықов).

Жуықтасу, жақындасу. *Жуық келісу.* Тайырдың Маяковскиймен жуықтаса-тын жері – үгіттік өлеңдерінде (С.Мұқанов). Орыс қызметкерлерімен қалай жақындасу керектігін Ыбырай Жүсекеңе айтып жатты (Б.Майлин).

Жұққыштық, жұғымпаздық. *Тез жұғатын.* Радио әдісімен ылғалдықты, жұққыштықты, қысымды өлшейді («Халық мұғ.»). Қазақ бұл аурудың жұғымпаздығын, етін жегеннен, терісін пайдаланған адамға да, малға да тез жұғатынын бұл күнге дейін түсініп болған жоқ (М.Дулатов).

Жұбай, қосақ, жар, жолдас. *Ерлі-зайыпты екі адамның бірі, жан серігі.* *Жұбайы* да өзіне сай, Аты Айсұлу ақ маралдай (Ә.Тәжібаев). Сенің анаң Зейнеп көп жыл ащы-тұщыны бір тартқан *қосағым* еді (А.Мекебаев). Бәрі де Сананы менің *жарым* болса екен деген үмітте (М.Дүзенев). Қаншайымның *жолдасы* кел деп айтқан соң әдейі бұрылдым (М.Дүзенев).

Жұбату, алдарқату, уату. *Баланың жылағанын қойғызу, қайғырған адамның көңілін аулау.* Анаға баласының қазасы үшін қайғылы көңіл айтып, *жұбатқан* болдым (Ә.Омарбаев). «Қайтер дейсің, төсек теңестіреді ғойң, - деп, өзін-өзі *алдарқатып* жүрген-ді (Ә.Нұрпейісов). Жабыла *уатқан* елдің құрметін қадірлегендей өзіне-өзі сабыр да берді (С.Бегалин).

Жұғымды, сіңімді, нәрлі. *Қорегі мол, тез қорытылып, бойға жақсы тарайтын.* Расында сары майдың адамға аса сіңімді, *жұғымды*, тағамдық қасиеттері мол (С.Сұбханбердин). Ана сүті құрамы жағынан бөбекке өте *сіңімді* (Х.Нұрғалиев). Жусан - қойдың күздегі ең *нәрлі* қорегі (Октябрь өрендері).

Жұғымдылық, сіңімділік, нәрлілік. *Азықтық сапасының жұғымды да нәрлі болушылығы.* Ғалымдар теңіз капуста­сының тамақтық *жұғымдылығы* кәдімгі капустадан едәуір жоғары деп есептейді (Т.Таубаев). Карбидтің ұнтағы мен өңделген сабанның *сіңімділігі* едәуір артатындығы байқалады (Қ.Құсайынов). Аурулардың тамағы *нәрлілік* жағынан жоғары болып, оның жұғымдылығын ойластырған жөн (Х.Әбисатов).

Жұдырық, жұмырық. *Саусақты тегіс жұмып, қысқандағы қолдың басы.* Қатыныңа *жұдырық* ала жүгіргенше, адам болудың қамын ойласаң нетті

(О.Сәрсенбаев). Кішкене нәресте *жұмырығын* тарс жұмып іңгәлап жатыр (Р.Дутәліпов).

Жұқалаң, жұқалтаң, жұқалтым, жұқалтай, жұқалтақ. *Жұқа келген, жұп-жұқа ғана.* Қалпақ, кебенек, жайнамаз сияқты *жұқалаң* келетін киіздерді әр түрлі өрнек жасау үшін кейін қайшымен оюлап, кесілетіндей етіп жасайды, мұны талдырма дейді (С.Қасиманов). Әкесінің үйінен жайырақ шыққан Нағымның киімі *жұқалтаң* болатын (А.Жүнісов). Кейде мұздың жаңадан қатқан *жұқалтым* кемері омырылып кетеді (Ә.Сәрсенбаев). Алдымызда жатқан *жұқалтай* ғана қоңырқай кітапша (М.Қаратаев). Жеңіл шана *жұқалтақ* қардың бетімен сырғып келеді (С.Сарғасқаев).

Жұлқылау, жұлмалау. *Жұлқыған үстіне жұлқу, қайта-қайта тарту.* Рақыш түн ортасында күйеуін *жұлқылап* әрең оятты (Т.Әлімқұлов). Қамар бақсының *жұлмалауымен* есін жия алмай жатыр еді (С.Торайғыров).

Жұмарлау, илектеу, умаждау, умаштау. *Бүктеген үстіне бүктей беру, мыж-мыжын шығару.* Алғашқы қапсыра құшақтаған қарқынмен алып соғып, астына басып *жұмарламақ* болды (М.Иманжанов). Асқардың балшыққа былғанған су шалбары шөптің үстінде *илектеніп* жатты (А.Байтанаев). Шешей ақшаны қалтасына салмай, қомсына *умаждап*, сәл бөгелді (М.Мағауин). Үй - іші көкала түтін, бәрі қолтықтарына бір-бір жастықты *умаштап* жатыр (Ж.Молдағалиев).

Жұмбақтау, астарлау, тұспалдау. *Ойын тұра айтпай, бүркемелеп жеткізу.* Сұлтанмахмұт туралы ойын тұспалдап, *жұмбақтап* айтты (Д.Әбілев). *Астарлап* сөйлеу әдетім емес (Х.Есенжанов). Жездем дәмесін әуелі шешесіне *тұспалдап* жеткізіп, ол маған айтты (З.Шүкіров).

Жұмсау, жегу, жіберу, аттандыру. *Біреуді бір жұмысқа жөнелту, тапсырма беріп міндеттеу.* Апасы Шоқанды әжесіне *жұмсады* (С.Бегалин). Келінді де биыл мықтап *жекпесе* болмас, әйтеуір көп малды орнын тауып жұмсау керек (Ш.Өтепов). Аякең жылқыға Серікбайды *жіберіп*, бір түнге әңгімеге қанайын деген ойда (Р.Тоқтаров). Балалар көшет үшін қалаға Майсаны *аттандыру* керек деп ұйғарды (А.Хангелдин).

Жұмыс, іс, қызмет, шаруа, еңбек, қаракет. *Адамдардың өмір сүру мақсатындағы әр алуан іс-әрекеті, қимылы.* Жан қиналмай *жұмыс* бітпес, Талап қылмай мұратқа жетпес (Мақал). Сапар қартпен ақылдаспай тұрып, ауылда бір де бір *іс* істелмейді (Ә.Әлімжанов). Күзетшілер күндізгі *қызмет* басталғанша ұйқыларын қандырып алатын (С.Мұқанов). Ауылға бара қалсаң,

қарап отырмайсың, *шаруа* істейсің (Қ.Қуанышбаева). Бар өмірін *еңбекпен* өткізіп келе жатқан Шарипа қайырым тілеп, кісі алдына барып көрген жан емес (Ө.Қанахин). Қыстың күні малдың у-шуымен, адамның сергек айғайы, қарбаласқан *қарекеті*, желікті әңгімесімен батады (М.Әуезов).

Жұмысшы, жұмыскер, еңбеккер. *Өндірістік еңбекпен шұғылданатын, осы салада жұмыс істейтін адам.* Мыс қорытатын пештердің өзі қазақ жұмысшыларының қолында (Ғ.Мүсірепов). *Жұмыскерді* мініскер жұмсайды (Ғ.Мұстафин). Қарағанды совхозының *еңбеккерлері* егіс даласын қорғайтын орман алқаптарының өте пайдалы екенін әбден түсінген (А.Балтабаев).

Жұрдай, тып-типыл. *Түгі жоқ, жым-жылас, құр алақан, мақрұм.* Мал-мүлік дегеннен *жұрдай* болдым (С.Сейітов). Дұшпан бізді *тып-типыл* етіп, үрім-бұтағымызды жер бетінен жоймақ (Л.Құрманбаева).

Жұртшылық, көпшілік. *Қалың қауым, ел-жұрт.* Адал еңбегімен *жұртшылықтың* көзіне түсетін (Қ.Асанов). *Көпшілік* құптағандай, ұйып тыңдап қалды (М.Әуезов).

Жұту, сыңғыту, қылғыту, сіміру, ішу, ұрттау, сораптау. *Сұйық асты, сусынды өңеш арқылы тынымсыз өткізу, қылғыту.* Жұмағұл қымызды қарбыта *жұтып*, кесені еңсеріп тастады (Ә.Нәбиев). Местегі қымыз таусылғанша *сыңғыта* бердік («Жұлдыз»). Өттең, кебірсіген таңдайды мұздатып, *қылғытып* жіберер сұп-суық қымыз-ай десеңші (О.Бөкеев). Қымызды кесемен көсіп алып, кезектесіп *сіміре* бастадық (Б.Соқпақбаев). Қай уақытта солдаттарға ыстық ас *ішкізе* аламыз (Б.Момышұлы). Әнуар сүйір қалайы қасықпен сорпадан *ұрттап*, тұзының татымын байқады (Н.Ғабдуллин). Кемпір *сораптап* шай іше отырып, дастархандағы нанға екінші рет қол созды (С.Алдабергенов).

Жүдеу, ару, арықтау, таралу, азу, солу, тарау, ашаңдау, азғындау, кіртию, кірбию, кілмию. *Еттен арылып, жүзі солғын тарту, кетеуі кету.* Сақал-мұрты өскен, *жүдеген* Құрманғазы терезе алдында тұр (А.Сатаев). Көктемде тоңып, қыста *арып*, Титықтап о да болдырды (Ж.Молдағалиев). Біз көріспеген аз уақыттың ішінде генерал *арықтап*, жағасы мойнына кеңіп қалыпты (Б.Момышұлы). Өткен кездегідей бұртиған семіз емес, әжептәуір *таралып* қалыпты («Лен.жас»). Ауруы күн санап ұлғайып, бала көз алдында *аза* береді (Е.Ибрагимов). Шураның екі ұрты шұқырайып *солып*, көзінің алдында көгілдір мұнды көлеңке ұялаған (Ә.Нұрпейісов). Жалғыз-ақ ондағы балаға тән беті енді *таралып* ашаңдап кеткен (С.Шаймерденов). Бір жағынан кәрілік, екінші жағынан сырқат жеңе бастаған есіл ер бұрынғыдан да *ашаңдай* түсіпті (Ы.Жақаев). *Азғындап* шөктің, Сара, жылдан жылға (Біржан-Сара). Сыртқы

бейнесі өте жүнжіген, көздері *кіртііп*, жүзі солғындап азап шеккен әйел кіріп келді (Б.Момышұлы). Кеше мына араға шешінген сияқты едім, - деп *кірбііп*, өзі әрең отырған ауыршаң шешесінің мазасын алады әкем (Б.Соқпақбаев). Сен соған елігіп, ораза ұстағандай *кілмііп* кетіпсің (Д.Досжанов).

Жүкаяқ, жүкағаш. *Жүк астына қоятын төрт аяқты, ағаштан жасалған бұйым.* Оң жақ қабырғаға тіреп қойылған *жүкаяқтың* үстіне қатар-қатар тақталай жиылған көрпе, қызыл жібек қозы көпшіктер көздің жауын алып тұр (М.Сүндетов). Жасыл жастығы шошайып, *жүкағаштың* үстінде тұр (Б.Аманшин).

Жүргізу, айдау. *Белгілі бір бағытпен қозғалту, алға қарай жетектеу.* Қала ұнамаса, тіпті қайтып келуің қашпас. Паровоз *жүргізетін* боласың (Т.Дәуренбеков). Төрт жыл соғыста генералдың машинасын *айдаған* шофермін (З.Ғабдолов).

Жүрдек, жүрісті, жүріскер, жүргіш, ұшқыр, шалымды. *Жылдам жүретін, шапшаң қозғалатын (жылқы).* Қаршыға салған адамға ыңғайлы, *жүрдек*, жуас, жылпос ат керек (Ш.Айманов). Ат қанша *жүрісті* болғанымен, алшақ ауылдардың арасындағы ашық күнде көзді ұялтатын әппақ дала адамды жалықтырып жібереді екен (С.Мұқанов). Бүркітпен аңға шығу үшін *жүріскер* екі семіз ат, екі кісі керек (Шопан сырласы). Қасқырлар бәрі де жонданып, құтырынып, мықты *жүргіш* болып алды (М.Әуезов). Әлжанның *ұшқыр*, жарау күрең қасқасы ә дегенде қасқырды бастырмалатып суырылып шыққанмен, ұзақ үрдіс шабысқа шыдай алмай, түске таман босаңси бастаған (С.Жүнісов). Айтбайдың ырғай дөнелі тегінде *шалымды* мал екен (Ә.Көшімов).

Жүре-жүре, жүре-бара, бара-бара, келе-келе, жүре-келе. *Уақыт озған сайын, ақыр аяғында, соңыра таман.* Алты тұтқын елі қайда, жері қайда екенін білмейтін мәңгүртке айналды, *жүре-жүре* тілден де айырылды (Ә.Кекілбаев). Зылиха *жүре-бара* ауыл өміріне қызу араласып кетті (Н.Ғабдуллин). Біртіндеп тоңази бастаған дене *бара-бара* дел-сал болып әлі кетті (М.Иманжанов). *Келе-келе* төселіп кеттік («Лен.жас»). Параз *жүре-келе* қиындыққа кедергі болар күш-дағдыны қалыптастырады (С.Хайдаров).

Жығылу, құлау, омақасу. *Тік тұрған қалыптан төмен қарай сұлап түсу.* Ол жасында аттан *жығылып*, сынған аяғы қысқа болып біткен кісі болатын (Ә.Нұршайықов). Әлден уақытта оның тізгін ұстаған қолы босап, аттан *құлап* түсті (Ғ.Сыланов). Барлық дене салмағын салып ұрған кейбір соққысынан өзі де тәлтіректеп, *омақаса* жаздап қалды (С.Бақбергенов).

Жылау, еңіреу, боздау, өкіру, аңырау, азынау, еңкілдеу, солқылдау. *Көз жасын көл қылу, еңк-еңк етіп зарлы үн шығару.* Үйге кірсек, қарт кемпір жылап отыр (С.Көбеев). Назгүл бетін баса құлап, *еңіреп* қоя берді (Ө.Әбішев). Бижамал Жаңабекті бас салып, *боздап* тұрып жылады (Б.Тоғысбаев). Қалай көзіме жас келгенін білмеймін, *өкіріп* қоя бердім (С.Жүнісов). Даланы, маңды үн қылып, Ата-ананы *аңыратты* (Жамбыл). Кемпір-шалы болса, қандай қиын, бір жағынан қысқанда о да *азынап* (Абай). Күнпейіс шал мен машинадан түсер-түспестен *еңкілдеп* келіп, иғыма асылды (Ө.Қанахин). Екі «Мүсәпірң қосыла *солқылдасып* жылап, шүңкілдесті де қалды (А.Тоқмағамбетов).

Жылдамдату, тездету, жеделдету, шапшаңдату, жеппелету, жебелеу. *Бір нәрсені жиілете істеу, бастырмалата қимылдау.* Атын жетектеп, жай ілбіп басып жүрген шопан бізді көрісімен адымын *жылдамдатты* (Ө.Жәмішев). Зейнекүл-ау, түскі тамақтың уақыты болды, *тездетсейші* (Б.Майлин). Тоқаш Бокин даусы қалтырап, қыза сөйлеп сөзін *жеделдетеді* (З.Шашкин). Машина жүрісін бірде *шапшаңдатады*, бірде баяулатады (Ғ.Мұстафин). Мұрат *жеппелетіп* айта жөнелді (Т.Нұртазин). Қайран анам, қайырылмай өткенің бе? Ажал шіркін, *жебелеп* жеткенің бе? (Қ.Тәкежанов).

Жылмию, тымпию, тымыраю, жымсию. *Ештеңе болмағандай жайдарылана қалу, аярлана үндемей отыру.* Байқан жалт қарап еді, есінен тана жаздады, айдай сұлу бір қыз *жылмиып* күліп тұр (Б.Майлин). Ақан сыр бермеуге тырысып, тойған қозыдай *тымпыып* отыр (Н.Серәлиев). Ақанға күймеде *тымырайған* Шыңғыс та, қарқылдай күлген Нұртаза да мойын бұрмастан, желке тұсынан өте шыққан (С.Жүнісов). Жұрт жұмысқа кірісіп жатқанда Ұзақ бір басқа жақтан *жымсиып* жаяу келеді (Т.Сағымбаев).

Жым-жырт, тым-тырыс, тып-тыныш. *Ешбір у-шусыз, үн-түн жоқ.* Көше *жым-жырт*, дыбыс жоқ (С.Сейфуллин). Жұрт бірден өлең бастап кетуге батылдары жетпей, *тым-тырыс* бола қалды (Т.Оразов). Түннің бір уақыты, айнала *тып-тыныш* («Лен.жас»).

Жындану, есерсоқтану, есуастану, жарыместену, нақұрыстану, ақымақтану. *Жынды боп кету, ақылынан адасу, құтырып аласұру, ақымақ болу.* *Жынданбай* тыныш отырсайшы (Қ.Жұмаділов). Шортан деген су бүлігі шабақ қуып, *есерсоқтанады* да жүреді (Ғ.Сыланов). Бөз орнына сөз берген бөсер байлардың соңына еріп елірме, *есуастанба* (Ө.Қанахин). Мынаның *жарыместеніп*, түк білмей қалуын қарашы (Б.Тілегенов). Кімде-кім әуелі *нақұрыстанып* жүріп, артынша түзеліп кетсе, бұл дүниеге бұлттан шыққан күн сияқты нұр құяды (Қ.Сатыбалдин). Ахмет пен ақсақалдар *ақымақтанған* жастарға қой десін! - деген болыстың сәлемі жеткізілді (Қ.Тайшықов).

Жылпос, жылмақай, ылпың-жылпың, жылым, жылмағай, пысықай, сумақай, жылмаң, жылтықай сөйл. Іші-бауырға кіріп қылымсыған, іші арам алдамшы. Қалтай аса пысық, әрі жылпос, әрі тілді ер жігіт еді (М.Әуезов). *Жылмақай* Жүніс пальто сатушы адаммен бір сағаттай саудаласты (Б.Соқпақбаев). *Ылпың-жылпың* мінезі, барып тұрған қу өзі (Ж.Смақов). Қожамберді жым болды, *жылым* жігіт жұрттың сыңайын байқап қойды (Б.Майлин). Баяғы ауданның инспекторы *жылмағай* жігіт, бұл күнде осындағы мектепке ауысқан-ды (Ә.Кекілбаев). Адамдар арасында пысық та, *пысықай* да мол (К.Ахметбеков). Сапардың жымысқы күлкісі мен *сумақай* қолы оның көз алдына елестейді (Қ.Жұмаділов). Айшаның ойына терезеден қашқан *жылмаң* студент тағы да жылт етіп орала кетті (Х.Есенжанов). Тәйірі, ол азғантай елдің ішінде көзге түскен *жылтықайлар* ғой (Ғ.Мұстафин).

Жылтыңдау, қылтыңдау, қылмыңдау, қымыңдау, жылмандау, жылмыңдау, сумаң-дау, жылпылдау, сыпылдау, қылмандау. Мың құбылып жылмаң қағу, қылмың-қылмың ету. Жылтыңдап қыз жағына қарағаштап еді, анау бұған рай көрсетпеді (О.Сәрсенбаев). Қасында *қылтыңдаған* бейтаныс келіншек, Шайқы оны қолтықтап алыпты (М.Дүйсенов). Торғынның мына аяқ асты *қылмыңдауы* Жанайға ұнаған жоқ (С.Мұратбеков). Анау әйел әрі-бері өтсем *қымыңдап* қоймайды (К.Тоқаев). Елдегі Еркін Ержановтың өтірік *жылмаңдауына* алданып, ыңғайсыз бір іске ұрынғалы келген түрің бар (С.Мұқанов). Қалалық кәсіпшілер одағының бір мүшесі адамның іші-бауырына өтіп тұрған *жылмыңдаған* қара жігіт екен (Б.Майлин). - Әй, тентек қыз, тек отыр *сумаңдамай* (Н.Сералиев). Жабысқақ Мияш қызыл командирінің қасында тағы да *жылпылдап* жүрді (С.Сейфуллин). *Сыпылдаған* түріне қарағанда, қуса құмалақ түспейтіннің өзі болуы керек (М.Дүйсенов). Тұрған Жанайға көз тастап, *қылмыңдай* бастаған сияқты (С.Мұратбеков).

Жынды, есалаң, есуас, нақұрыс, делқұлы, есерсоқ, жарымес, келесау, қояншық, бәңгі көне, есірік, мақаупес, мәжнүн, дәндүріс кітаб, екі есті сөйл, жындыкеш, дәнекүс сөйл, әңгі көне, әумесер, әулекі. Ақылынан адасқан, есі дұрыс емес, жындысүрей. Болған соң уәделі күні жаңбыр жауды, судан ішкен *жынды* боп, ақылы ауды (Абай). Сол уақытта *есалаң* кісі секілді не ғып, не қойғанымызды да аңғармайтын едік (С.Торайғыров). Көр-жерге ақша шашатын мені *есуас* деп отырсың ба? (С.Мұқанов). Жынды ма, *нақұрыс* па, таз ба, соқыр ма, - оны да білмейсің (С.Жүнісов). Сол бір өткен жолдары есіне түссе болғаны, Кенжебек *делқұлы* жандай есеңгіреп, әлсіреп сала беретін (Р.Райымқұлов). Кім бізге жасамақшы қоқан-лоқы, Біз мұндай көрмеп пе едік *есерсоқты* (Қ.Аманжолов). Ақылды қасыңнан қорықпа, *Жарымес* досыңнан қорық (Мақал). Біздің жерімізде мұндайларды *келесау* дейді (Б.Бердіғұлов). Сенің *қояншық*

ұлына менде беретін қыз жоқ (Д.Исабеков). Бес-алты мисыз *бәңгі* күлсе мәз боп, Қиналмай, қызыл тілім, кел, тілді ал, қой (Абай). Маңдайынан сипағанмен, *есірік* есіркегенді білмейді (Қ.Толыбаев). Рәуіш пен Сары Ырысбекті *мақауеске* есептеп, өздері орысша сөйлесіп, шаруаларын сөз қыла бастады (Ғ.Сыланов). Шын ғашықтық адамды *мәжнүн* қылады дейді ғой, шырағым (Н.Сералиев). Егер мені бір *дәндүріске* балап, жай әншейін мазақ еткісі келмесе, жаныма бір оралып соғуға тиіс (Ф.Дінісламов). Момын жігіт пе десек, *екі есті* ме өзі («Лен.жас»). *Жындыкеш* болма, ақылыңа кел («Жұлдыз»). Ол желөкпе *дәнекүске* не керек? («Қаз.әдеб»). Аңқау аңдамайды, *әңгі* тыңдамайды (Мақал). Өзі бір *әумесер*, әңгі адам ба деймін (К.Тоқаев). Алаңғасар *әулекілердің* айтқанына біз құл болмаймыз (С.Бегалин).

Жылауық, жылағыш, жылаңқы. *Жылай беретін.* Жалғыз түйе бақырауық, жалғыз бала жылауық (Мақал). Бала шешесі ұрғанда жыламаса да, әкесі ұрған уақытта тіпті жылағыш («Жұлдыз»). Баласы өте мазасыз, жылаңқы (Б.Соқпақбаев).

Жырақтату, шалғайлату, аулақтату. *Қашықтату, қашық еткізу.* Үрбаланың титімдей кіші құлағы, ойлы үлкен көзі жастық аулынан тым жырақтатпапты (Д.Досжанов). Қолындағы суретте бірде көзіне тосып, бірде шалғайлатып қарайды (Ә.Сәрсенбаев). Күдері Батырбектің сөзіне еріп, Жақыпбектен күннен – күнге іргесін аулақтата түседі (Қ.Нұрмаханов).

Жырту, айыру. *Қағаз, мата сияқты жұқа затты бөлшектеп, дал-далын шығару.* Ақтыны қолыма алдым да, дар еткізіп *жыртып*, лақтырдым да жібердім (Ә.Нұршайықов). Өз жаулығын өзі *айырып*, ақсақ қатын ойбаймен үйді басына көтерді (Б.Майлин).

Жыртық, шоқпыт. *Ескіріп тозған, әбден тозығы жеткен, алба-жұлба, жырым-жырым.* *Жыртық* үйді жел табар, өтірік сөзді шын табар (Мақал). Мен бұрылып секіре бергенімде, *шоқпыт* шапан үшкір тақтайға ілігіп, ту сыртымнан асылдым да қалдым (Ғ.Мүсірепов).

Жібү, жұмсару, балбырау. *Жылылықтың әсерінен еріңкіреу. Жұмсақ болу, былқылдап босау.* Сыландап сылқ-сылқ күліп ақты бұлақ. Тоң *жібіп*, жер бу атып күн қызғалы (Д.Әбілев). Қозықұйрық әбден *жұмсарғанда* оларды кесектеп турайды (С.Сұбханбердин). Ет болғанда қандай! Ішіне іңкәл салынып, *балбырата* пісірілген мол ет (Ә.Сәрсенбаев).

Жіңішке, сида, сидам, сыптығыр, талдырмаш, жіптіктей. *Тал шыбықтай сыриған, ашаңдау келген, жадаулау.* *Жіңішке*, сұңғақ бойлы, сұлу әйел махаббат жолында тұрақты сезім иесі болады (М.Әуезов). Ұзындығы есік

пен төрдей келген *сида* көк атқа мен мінетін едім (Ә.Нұршайықов). Ол күресетіндей сиқы жоқ, *сидам* жігіт екен (Б.Нұржекеев). Кешкі апақ-сапақ мезгілде аласа бойлы, шүңірек көз *сыптығыр* қара жігіт кеп енді үйге (Ж.Алтайбаев). Ақбаланың баяғы қыз күніндегі ажары сынбапты, қыз кезінде *талдырмаш*, нәзік болатын (Ә.Нұрпейісов). Батальон командирін іздеп келсем, ол *жіптіктей* болып ордың ішінде тұр екен (Ә.Нұршайықов).

Жіңішкеру, сидалану, сыптығырлану. *Созылып жіңішке қалыпқа келу, ашаңданып сидию.* Қойдың жасы ұлғайған сайын тісінің сүйегі *жіңішкере* бастайды (М.Ермеков). Бұрын да ашаң жігіт қазір тіпті *сидаланып*, жүдеп қалыпты (А.Жұмаділдин). Орта бойлы топ-толық денесі *сыптығырланып*, сәл сидаң тартыпты (Ф.Дінісламов).

3

Зады, тұқым, тек, нәсіл, түбі, сүйек, сой көне. *Шыққан арғы негізі, түп тамыры, өсіп өнген ата-тегі.* Задың қазақ, қазаққа қызмет атқар дейді (С.Мұқанов). Бір *тұқымнан* қалған жалғыз тұяқ емес пе, қайтіп қана оны жаманатқа қияр (М.Дүйсенов). Тойынғаннан кейін *тегіңді*, туған еліңді ұмытып кетпесең болғаны (С.Мұқанов). *Нәсілі* жаман сиырдан екі бұзау туады (Мақал). Туысы бірге кетпейді, *түбі* бірге түтпейді (Мақал). Балам, өзіннің *сүйегің* кім? - деді шал (Ө.Қанахин). Ақбөбек - әкең сүйіп қойған атың, Мамыртай - асыл *сойдан* арғы затың (Б.Адамбаев).

Залым, қу, алаяқ, сайқал, мыстан, сұм, сұрқия, зымиян, зұлым, аяр, мекер. *Қулығын ішіне бүккен, ізін білдірмейтін сұмырай.* Әлде бұл сырттан жылтырап көрінген *залым* қатынның айласы ма? (К.Тоқаев). Айсұлу да бір *қу* болып шықты (З.Ақышев). Қасындағы айлашыл *алаяқ* билер тобы Оразбайға еміне, исіне қарап қапты (М.Әуезов). Мәлібектің әлгі *сайқал* сұрағы жанына іштегі жатқан қорғасын оқтан бетер батты (М.Дүйсенов). Көрмегені жоқ кәрі *мыстанды* қуып жібермегеніне өкінді (Т.Әлімқұлов). Ол - бір қарағанда момақан көрінгенмен, барып тұрған *сұм*, залым адам (М.Жұмағұлов). *Сұрқиялар* мылтық даусын естісімен тоз-тоз болып, жан-жаққа жүгіре бастады (Ә.Шәріпов). Пристав әріден ойлайтын *зымиян* адам еді (А.Жұмаділдин). *Зұлым* саудагер інісінің екі жолдасын Қаражанның өз қолымен атып өлтіргенін оған айтпайды (І.Есенберлин). *Аяр* Шөгел қай елге келсе де, кіммен сөйлесе де, ішке кіре біледі (Ғ.Мұстафин). Есіл жігіт-ай, сиқыр әйелдің *мекерінен* талай күйік тарттың-ау (Ш.Шалқаров).

Заманғы, ертедегі. *Өткен дәуірдегі.* Қонақтайтын жері – қарақұсы қасқая қонып отыратын ертедегі құлап қалған қара қорғандар (Х.Есенжанов). Әр есіктің алдында атам заманғы алуан – алуан арбалар тұр (Ғ.Мұстафин).

Замандас, құрбылас, тұстас, тұрғылас, өкшелес. *Жас жағынан қарайлас, заманы бір.* Замандасы да жоқ емес: Сонау Салық дейтін жігіт - түйдей құрдасы (Б.Майлин). Әріп екеуміз *құрбылас* болғандықтан, жиі қағысып қалып жүретінбіз (К.Оразалин). *Тұстас* қыздарының бәрі үйлі-баранды, балалы-шағалы боп кетті (Н.Қазыбеков). Жақып, Майбасар сияқты *тұрғыластары* және әлденеше інілер бар (М.Әуезов). *Әбілхан өкшелестерін* де, *үзеңгілестерін* де батыл сынады (Б.Әбдіразақов).

Запы, зәрезап, запыс, зәтте кітаб, қапыс сөйл. *Әбден ығыр болған, зықысы шыққан, жүрегі шайлыққан.* Әлділердің лаңынан *запы* болған ол тағы да барып Ердәлімен жауласып жүрем бе деп те қорықты (Б.Тілегенов). Қаншама жақын тартсаң да, Мауладидің жатсына беретін *зәрезап* мінезінен хабардармын (О.Сәрсенбаев). Талай таяқ жеп *запыс* болып қалған қара бие сойылды көргесін, дір-дір етіп қолға тұрды (Х.Есенжанов). *Зәтте* болып қалған Степан жақын келуге бата алмай, тайсақтап тұрған сияқты (Б.Тілегенов). Сонымен аздаған *қапыс* боп, Белгісіз ұрымен шатыс боп, Жалаңаш қалып запыс боп, Қызметке мәйкішен келетін болдық (О.Әубәкіров).

Зарарландыру, залаландыру. *Зиянын тигізбеу.* Бұл да *гемонхоз сияқты, малды күзде зарарландырады (Шопан сырласы).* Шаруаларды малды залаландыруға жұмылдырды (Шопан сырласы).

Зарлауық, қақсауық, сарнауық, заржақ. *Тіл мен жағына сүйенген, сарнай бергіш.* Білесіз бе, Ибрагим, тым *зарлауық* болу да пайдалы емес (М.Ақынжанов). Өзін анау *қақсауық* аспазға беретін нәрсе екен (К.Тоқаев). Самбырлақ, *сарнауық* жеңгенің айқай-шуына үйреніп кеткен Жанардың тіпті іші пысады (Қ.Қазыбаев). «Сен *заржақ* мені жұтпай, өлмессің деуші едім (Қ.Жұмаділов).

Заржақтық, сөзуарлық. *Заржақ болушылық.* Шынжыр мырза, заржақтық қайдан келді темір кемірген ұстаға (Д.Әбілев). Жақып заржақтың, сөзуарлық қалпынан айнамаған екен («Жұлдыз»).

Зарлы, мұнды, шерлі, налалы, қаяулы, қапалы. *Көкірегі зар мен мұңға толы, қайғы-қасірет басқан.* Күрсінумен өткен күн аналар, *зарлы*, қайғылы қарақат көздер көз алдына елестейді (Д.Әбілев). Қанипа шешейдің *мұнды* жүзіне қарап, Бағила ана тағы да бір сөз айтты (Н.Ғабдуллин). Соғыста жалғыздарынан айрылған *шерлі* әкелер, *мұнды* аналар қайыспай еңбек етті (Ә.Нұршайықов).

Шырынкүл тағы да Әлихан суретіне мойын бұрып, *налалы* дауыспен өлеңдетіп кетті (С.Омаров). Көңлі *қаяулы* қарияның жүйесі босап, көзінен жас парлап кетті (А.Сатаев). Балқия баласының *қапалы* екенін қабағынан сезіп қалды (Ә.Әбішев).

Зат, нәрсе, бұйым, дүние, мүлік, жасау, жиһаз. *Адамның күнделікті өмір тұрмысына қажетті керек-жарақ, жабдықтар.* Үйдің іші әдемілеп жиналған, өрескел тұрған бір *зат* жоқ (С.Ерубәев). Иленген теріден көксауыр, таспа, қайыс, қапшық сияқты *нәрселер* жасалады (С.Қасиманов). Ылғи күрең қызыл кілемдер мен сандық сияқты *бұйымдардан* айналып кіруге болмайтын (С.Жүнісов). *Дүние* де өзі, мал да өзі, Ғылымға көңіл бөлсеңіз (Абай). Дүкенші жеңгейдің де бүгін Жөлекке *мүлік* алып қайтуға кеткенін білетінмін (О.Сәрсенбаев). Сол үйлерге арналған ішкі *жасау*, көрпе-жастық, ыдыс-аяқ - баршасы үйлермен бірге келеді (М.Әуезов). Асыл *жиһаз*, дүниеге толған осы ақордада ақ мамық жастықтарды шынтақтай он шақты кісі отыр (І.Есенберлин).

Заулату, зымырату. *Зулату, жүйткіту.* Ту қара бие қамшы салдырмастан арбаны заулата тартып келеді (М.Сатыбалдиев). Сейтен ұлының отрядының соңынан зымыратып келіп қалды (С.Сейфуллин). Аян шанамен еңіске қарай зулата жөнелді (С.Мұратбеков).

Зәр, сідік, несеп. *Организмде зат алмасудан пайда болған керексіз сұйық зат.* Тамақ заттарының организмге керексізі *зәрмен*, нәжіспен, термен бірге сыртқа шығарылады (М.Қайрақбаев). Ол тура ұмтылып, *сідігін* шаптырған ат баурына кірді («Жұлдыз»). *Несеп* шығару органдарының жүйесі тіршілік әрекетінен шыққан қалдықтарды қан жүру жолдарынан сыртқа шығарумен байланысты («Денсаулық»).

Зәре, құт, үрей. *Бір нәрседен сескенгенде, шошынғанда пайда болатын ерекше қорқыныш сезім.* *Зәре*, сұс өңменімізді тесіп, бір уыс қылды (Ә.Қалдыбаев). Ертеңгі күні не деп жауап берерін білмей *құты* қашты («Лен.жас»). Оны Зәуреден айрылып қалам ба деген қорқыныш, *үрей* мазалай берді (Ө.Қанахин).

Зәру, қат, ділгір, зар, мұқтаж, жетімсіз, тапшы. *Табылуы қиын, жеткілікті емес, жартымсыз боп тұрған.* Совхоз ауыл шаруашылығы машиналарының запас бөлшектеріне *зәру* еді (З.Жәкенов). Айналамыз-теп-тегіс, адыры да аз, шалқыған суға да *қат* құла түз (Х.Есенжанов). Заводта сол кездегі бір *ділгір* нәрсе-темір арқан, онсыз көмір шықпайды (Ғ.Мұстафин). Байбөрі малға бай, бірақ балаға *зар* еді (С.Сейфуллин). Шынында, соғыстың алдында тамаққа, киімге *мұқтажбын* деген бір жан жоқ еді (З.Ақышев). Протеині

жетімсіз азық рационьнда, әдетте күкірт те аз болады (Т.Сарбасов). Біздің республикамызда суы *тапшы*, жері құрғақ аудандар көп (М.Ерменов).

Зәрулік, ділгірлік, мұқтаждық. *Қажетті заттарға зәру болушылық, аздық етушілік.* Мұқаң Қазақстан секілді алыптың суға *зәрулігін* айтты (М.Әлімбаев). Айранбай, Кемелбай секілділерге қаншама еңбегін сінірсе де, алған еш нәрсесі жоқ, *ділгірліктен* құтылған да емес (Б.Майлин). *Мұқтаждық* бар-жоғына қарата ма, қуғанда кедейшілік қара табан (Қ.Мырзалиев).

Зейін, назар, зер, зерде. *Адам санасының айналасындағы объектілердің ішінен керектісін бөліп алу процесі, ақыл-ес.* Өжеттігі кемшін соқпаса, ақыл, *зейін* ықылас жағынан қорлық көрерлік түрі жоқ (М.Сатыбалдиев). Бәріміздің *назарымыз* партия мен үкімет басшыларында (Б.Мәдиев). Әр сөзін байыптап ойлап, астарын ұғынуға *зер* салды (Р.Әутәліпов). Алдын болжап, артын ойлар *зерде* әрбір бойда бола бермейді (С.Бегалин).

Зейіндірек, зерделірек. *Зейінді болушылық, анығырақ.* Ауыр сырқатын естіп келгендіктен, ұлы ағамыздың дидарына *зейіндірек* қарағым келеді (І.Омаров). Зерделірек жанға бұл аз кәсіп емес («Қаз.әдеб.»).

Зерек, алғыр, ұғымпаз, ұғымды, ұғымтал, ұққыш, зейінді, тапқыр, тұтқыр. *Бір айтқанды қағып алатын, тез түсініп ұғып алғыш, зейін тоқтатқыш.* Жаңа көршім сабаққа *зерек*, қоғам жұмысына да ынталы (К.Асанов). Өзі ғана емес, Жәнібекті де дәл өзіндей көреген, *алғыр* жас қыран қып баулып алып еді (М.Әуезов). *Ұғымпаз* бала әкесі сықылды халқының ән өнері мен сөз өнерін сүйеді (М.Қаратаев). Зейінді болса, *ұғымды*, Көкірегі хат болар, Араласып тұрмаса, Ағайынды адам жат болар (Ү.Кәрібаев). Сабаққа зеректігі болмағанмен, өлең-әнге *ұғымтал-ақ* (С.Жүнісов). *Ұққыш* жансып шабынар, Ұқпай жатып жалығар, Ұйқылы-ояу бойкүйез (Абай). *Зейінді*, ықыласты шәкірттің бірі боп, ауылдың барлық үлкеніне сүйікті көрінетін Мағаш та бүгін осында (М.Әуезов). Аталары Мөңке би заманында аса *тапқыр*, ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен адам болған (А.Жұбанов). Осы бір өнер жұлдызының алғыр, *тұтқыр* зердесіне қайран қаламын (М.Әлімбаев).

Зеректік, алғырлық, зейінділік, ұғымталдық, ұғымпаздық, ұғымдылық. *Айтқанды, оқығанды ұғып алғыштық, зейін қойғыштық, зерек болушылық.* Ұлының пысықтығына, *зеректігіне* сүйсінген әкесі Жүністі ауыл молдасы қылғысы келді (З.Шашкин). Біздің достығымызға оқуды жақсы меңгеретін *алғырлығымыз* дәнекер болды (С.Көбеев). Кадет корпусында оқып жүргенде-ақ жолдастары оның *зейінділігін* таныған (Н.Баяндин). Оның ересек адамнан бетер *ұғымталдығына* мұғалімдер де қайран қалды (Т.Әбдіков).

Банзаров Шоқанның ұғымпаздығына, ой-санасының ерте марқая бастауына қайран қалған (С.Мұқанов). Шоқанның алғырлығына, ұғымдылығына қызығып, өзі білетін ақындардың шығармаларын сабақ ретінде оқытты (С.Бегалин).

Зиян, залал, зарар. *Кесір келтіретін, қиыншылық тудырып зардап шектіретін.* Адам сұйық затты көп ішеді, бұл жүрекке *зиян* (Б.Омарұлы). Мал баққан колхозға қасқырдың *залалы* орасан (С.Мұқанов). Колхоздың жыл сайын қаракүйеден шегетін *зарары* 20-70 центнерден асып түсетіні байқалды (Ж.Жиенбаев).

Зиянды, залалды, зарарлы, зардапты. *Зиян келтіріп, зардап шектіретін.* Шылым шегу, арақ ішу денсаулыққа өте *зиянды* (М.Қайрақбаев). Бәтен ескіліктің *залалды* сарқыншақтарына қарсы мықтап күрес ашуымызға себепкер болатын шығар (С.Омаров). Сабанның дұрыс ашып, жақсы азық болып шығуы үшін *зарарлы* микробтардан таза, ескірмеген болуы керек (Қ.Құсайынов). Ракпен ауырғанда клеткалар *зардапты* жағдайға ұшырап, одан уыт шығып, денеге тарайды (М.Қайрақбаев).

Зиянкестеу, зияндылау. *Қаскүнемдеу.* Біздегі Жақып деген молда зиянкестеу болып тұр (А.Байтанаев). Қоректенбеген күнде де сыртына шыққан майдың қыран бойына зияндылау екені анық (Түсіндірме сөздік).

Зиянкестік, қаскүнемдік, қастық, қастандық, зұлымдық, жауыздық, өштік, дұшпандық, өшпенділік. *Зиянкес болушылық, өшпенді болушылық, көре алмаушылық.* Көп мезгілден бері Кеңес өкіметіне істеп жүрген *зиянкестік* қылмысы ашылып, Қаражан ұсталған болатын (І.Есенберлин). Амангелді Әбдіғапардың бұл *қаскүнемдігіне* қатты ренжіп, оны ұстап, қамауға алуға бұйрық берді (З.Мұхамеджанов). Өгей шешенің қыз балаға сор туғызатын *қастығын* орыс халқының қиял ертегілері де көп әңгімелейді (М.Әуезов). Шөпіштің өз тарапынан тікелей жасалып тұрған *қастандық* болса, заң жүзімен де сөйлесе алатындықтарын ортаға салысқан-ды (К.Оразалин). Оның біреуге істеген *зұлымдығы* да жоқ (Ғ.Мүсірепов). Күншілдік жүрген жерде бірде көрініп, бірде көрінбей жүретін оның мәңгі серігі - *жауыздық* (С.Жүнісов). Ол Тәттімбеттің Құнанбаймен *өштігін* білетін жанша сөйлеп өтті (А.Сатаев). *Дұшпандық* ойлаған адам жаулықтың түрін де таба алатын шығар (Х.Есенжанов). *Дұшпандар* ызалы *өшпенділікпен* көз алартады (Т.Жанұзақов).

Зиянсыздандыру, залалсыздандыру. *Зиянсыз ету.* Бұл атом бомбасын зиянсыздандыратын жаңа қару екенін ол бірден байқады (К.Тоқаев). Жау миңасын залалсыздандырды («Лен.жас»).

Зорлау, қыстау, өктемдеу, өктеу, күштеу, қыспақтау. *Еркіне қоймай күшке салу, жан алқымға алып мәжбүр ету.* Әлгі зорлау, қинау деген осыдан шықпай ма (Р.Тоқтаров). Ішімдікке салынып кетудің өзі осындай біреулердің *қыстап* ішкізуінен болады (Ш.Әмірәлиев). Аздаған балық артық аулағанына өзінді де, сөзінді де *өктемдете* берме (Т.Қойшыманов). Алшынбай кірісіп, «аяқтап көремң деген соң, Майбасардың да *өктей* қоятын жөні жоқ (М.Әуезов). Сардар қызының *күштеуімен* тағы да докторға қаралды (З.Қабдолов). Ерке баласын әкесі *қыспақтамады* (С.Мұқанов).

Зорлық, қиянат, қысым, қияпат, озбырлық, өктемдік. *Біреуге көрсетілген жәнсіз күштеу, қысаң, зәбір-жапа шектірушілік.* Үкімет тұрғанда ол *зорлықтарың* бола қоймас (М.Дүзенев). Қоқан, Хиуа хандықтары қазаққа қандай *қиянат* жасамады десеңізші (І.Есенберлин). Фашистер *қысымында* ол жырын ұшырып, әр түрлі жолмен еркіндікке, бостандыққа қол бұлғап жатты (С.Қирабаев). Қарабет басқарманың бұрынғы *қияпатын* білетін жұрт дүрлігіп, наразылық білдірді (С.Жүнісов). Осы жәбіршілік пен *озбырлық* Сәкенге амалсыз арыз жазғызды (Т.Кәкішев). Озбырлыққа, *өктемдікке* шыдамайды (Ә.Жәмішев).

Зорлықшыл, қиянатшыл, қиянатқор. *Біреуге зорлық-зомбылық жасағыш, қиянат жасауға бейім.* Патша мен *зорлықшыл* ұлықтардың Әуелбай сияқты құйыршығы биліктен тайдырылды (Б.Тоғысбаев). *Қиянатшыл* ауылдың Әйгерімді үркіте ренжіткен, құбыжық тұсы осы еді (М.Әуезов). Қанды сойыл қаныпезер, *қиянатқор* боп отырғаныңды мойындамас шараң жоқ (Д.Әбілев).

Зым-зия, жым-жылас, ұшты-күйлі, ізім-қайым, із-түзсіз. *Қайда кеткені белгісіз, жер жұтқандай, хабар-ошары жоқ.* Соңғы кезде ол кісінің өзі де *зым-зия* көрінбей кетті (А.Сатаев). Сонан кейін *жым-жылас* жоғалып, жыл жарым өткенде милиция боп келгенінді де білеміз (М.Сүндетов). Қосқа жегіп жүрген ала өгіз екі-үш күннен бері *ұшты-күйлі* жоқ (С.Бақбергенов). Майданға былтыр аттанған Мәуленнен *ізім-қайым* хабар жоқ (Ө.Ахметов). Жаңағы қайырымды қарақшылар *із-түзсіз* жоқ болып кетіпті (О.Әубәкіров).

Зымырату, зулату, зырқырату. *Жұткиту.* Қырым ұлының отряды аттарына мініп, Сейтен ұлының соңынан зымыратып келіп қалды (С.Сейфуллин). Аян шанамен еңіске қарай зулата жөнелді (С.Мұратбеков). Шофер жігіт қоштасты да, машинасын бұрынғысынша зырқыратып ала жөнелді (С.Мұратбеков).

Зымырау, зулау, заулау, зырлау, зырылдау, гулеу, зырғу, зырқырау, замғау, жүйтку, зымғау сөйл, құлдырау, зуылдау. *Желдей есіп, жұлдыздай ағу, зыта жөнелу.* Қыз велосипедіне қайта мінді де, ылдиға қарай *зымырай*

жөнелді (А.Сатаев). Аян шанамен еңіске қарай зулата жөнелді (С.Мұратбеков). Әлгі машина заулап келіп, қарсы алдына кілті тоқтай қалды (Д.Досжанов). Машина кең даланың төсінде зырлап келеді (Ж.Еділбаев). Арба ылдиға қарай зырылдаса, өрге келгенде шиқылдап, жүйке шағады (Т.Әлімқұлов). Автомобиль жолменен гулеп жүріп келеді (С.Сейфуллин). Табанына шаңғы байлаған самолет зырғыған бойы күтіп тұрған көпшілікке жақындай бере тоқтады (Қ.Мұхамеджанов). Автобустар жалтыраған асфальт жолмен ойға қарай өз екпінімен зырқырап келе жатты (Е.Оразақов). Тоғайдағы тікенді шіліктердің арасымен қояндай орғып, бөгеліссіз замғаймыз (Б.Соқпақбаев). Поезд дөңгелегі сартылдап, әлі жүйткіп келеді (М.Дүйсенов). Құйын боп зымғап барады, Көбігін шашқан пар-пар ат (Н.Шәкенов). Жалғыз құлдырап аққан жұлдыздай Құлагер Көкөзектің сайына екпіндетіп түсе берді (С.Жүнісов). Теңбіл жүнді бір топ марал зуылдай өте берді (І.Есенберлин).

И

Иә, рас. Мақұлдауды, келісуді, қоштауды білдіретін ишарат сөз. Иә, біздің мырза екі айтпайды, - десті жігіттер де жамырап (Ғ.Сыланов). Совет үкіметінің Европаның отаршыл, обыр үкіметтеріне қарсы екені рас (С.Сейфуллин).

Игі, ізгі. Жақсы (іс), шапағаты, қайырымы мол. Жалпы жастарға, игі жұмысқа атсалысқан ел еңбекшілеріне мектеп кеңесінің атынан алғыс айтамын! (Б.Майлин). Бұл ізгі мақсатты совхоздың жүзім өсірушілері де түсініп отыр (Ғ.Сыланов).

Игілікті, ізгілікті, қайырлы, құтты. Игілікке бастайтын, құт-береке беретін. Оза шыққан ерлерім, игілікті еңбек ет (К.Әзірбаев). Осы бір игілікті іс совхоз директоры Шамаханның да құлағына шалынбай қалған жоқ (Қ.Салғарин). Шаяхмет бай қазақ болмаса да, қазақ байларынан әлдеқайда қайырлы бай екен (І.Жансүгіров). Қасиетті қыстауым - ыстық ұям, құтты бесігім (Ө.Қанахин).

Ие, қожа, қожайын. Иеленуші, иемденуші, қожалық етуші. Қыран иесіне қайрылған да жоқ, қараған да жоқ (М.Әуезов). Ораз тағы да бір мықты мекеменің қожасы болып шыға келді (М.Хасенов). Күндерде бір күн қожайын мен жұмысшылардың екі арасында жалақы жайында үлкен жанжал көтеріліпті (Ж.Қосыбаев).

Изек, изең, итпек, митың, итең. Баяу қозғалған, изектеген, ілбіген жүріс, өнбес қимыл. Әлекен тақымдауын қоймай, сол изек жүріспен Кеусер өзеніне түс қайта әрең жеттік (Ғ.Орманов). Елдерінен шыққалы қыл арқан кесіп, қанталап

қалған білектері түйенің *изең* жүрісінен қайтадан қажалып, бебеулетте түсті (Ә.Кекілбаев). Мұндай *итпек* қимылмен жұмысымыз біте қояр ма? («Жалын»). *Митыңына* еріп, аз-кем кешігер (С.Талжанов). Күні бойы жол жүріп шаршаған серіктері сол бұрынғы *итеңмен* жылжи берді (Ауызекі тіл).

Изендеу, итпектеу, итендеу, митың-дау. *Ілби басып аяңдау, ақырын қимылдау.* Елсіз ен даланы қақ жарып, *изеңдеп*, шұбалып, түзіліп жалғыз көш келеді (С.Сейфуллин). Бойлауық, қикар төлдерді таң сәріден тал түске дейін *итпектеп* жөнге жүргізу оңай болып па? (Ә.Көшімов). Қос өкпемді тепкілеп, Қыршаңқы аттай *итеңдетіп* келеді (Қ.Байсейітов). *Митыңдаған* өгіз шананың жүрісінде не береке бар дейсің (С.Ғаббасов).

Икемдеу, ыңғайлау, оңтайлау, ықшамдау, ебдейлеу. *Біреулерді бір іске бейімдеу, бір затты ұстауға қолайлы ету, жөнге келтіру.* Оқиғаның бет алысы бұларды өз ырқына *икемдеп*, ойынды шынға айналдырып жіберді (Қ.Жұмаділов). Төлеген домбырасын *ыңғайлап* отырды да, тартатын күйінің тарихын түсіндірді (Ә.Нұршайықов). Мен кетуге *оңтайланғанда* Ғалияш тыпыршып, қалай тоқтатудың амалын таппай састы (Т.Ахтанов). Ол қазір сақалын *ықшамдап*, иегі тұсына ғана шошайтқан (С.Мұқанов). Қу тұяқ, құлан шеке *ебдейленіп*, Күткендей үлкен жарыс, ұлы дуды (Қ.Жұмалиев).

Иланғыш, сенгіш, нанғыш. *Біреудің айтқанына мойынсұнғыш, жоқтан өзгеге көнгіш.* Әнуар да, Айсұлу да момын, әрнеге *иланғыш* (А.Байтанаев). Қасым өте адал, турашыл және достарына *сенгіш* еді (Е.Ысмайылов). Кішкене кезінде аңқау, *нанғыш* және тентек бала болса керек (М.Әуезов).

Иланымды, нанымды, сенімді. *Күмән тудырмайтын, көңілге қонымды.* Қамбашының жауабы *иланымды* шықты (Т.Әлімқұлов). Бұл екеуі де Өмірбекке *нанымды* ақыл сияқты көрінді (С.Шаймерденов). Мына қара молданың *сенімді* жігіттерінен төрт-бесеуін ертіп аламыз (С.Мыңжасарова).

Имену, қаймығу, жасқану, ұялшақ-тау, қымсыну, ығысу, сескену. *Бата алмай бой тарту, жүрегі дауаламау, қысылып-қымтырылу.* Ешкімнен *именбей*, сөзді бұрмай кесек-кесегімен тастап тұр (І.Жансүгіров). Шалының осы түрінен *қаймыққан* кемпір Кәлен әкелген сұмдық хабарды іркіп қала берді (Ә.Нұрпейісов). Шәріпжан қатты айтылған айыптау сөзден *жасқанып*, ығып қалды (М.Әуезов). *Ұялшақтап*, қысылып-қымтырылып төменгі курстың екі студенті кірді (О.Сәрсенбаев). Бейтаныс бізді көрген бетте сәл тартылып, *қымсынып* қалды (З.Шашкин). Райымбек ешкімнен қорқып, *ығысуды* білмейтін (Р.Ниязбеков). Басы Абыл боп, басқалары осы шалдан *сескенеді* (Б.Тоқтаров).

Итаршы, құйыршық. *Біреудің айтағына еріп сөзін сөйлеуші, қолшоқпары болу.* Қазанғап Шәкенге жағыну үшін *итаршы* болып көрінсе, Шәкен малайларға жағымды болып шығады (Ғ.Мұстафин). Қазақ кедейі өзінің байынан зорлықты бір көрсе, оның *құйыршығы* болған төрелерінен зорлықты екі көрді (С.Сейфуллин).

Иттік, айуандық. *Адамшылыққа жатпайтын жат қылық, іс-әрекет.* Қайғылы адамды аямау - *иттік* (І.Есенберлин). Жаудың *айуандығы*, оған деген өшпенділік еш уақытта ұмытылмас (М.Иманжанов).

Иық, иін. *Жауырын мен тоқпақ жіліктің астасқан тұсы.* Әбдінің соққысы тигенде Қарабайдың да оң *иығы* сынып кеткендей сытыр етті (М.Әуезов). Бәйбіше қара шашын тарқатып, екі *иініне* жайып салған (М.Әуезов).

Иықты, жауырынды, жоталы, кеуделі. *Сом денелі, жауырыны кең, жалпақ.* Бақтығұл балуан денелі, *иықты*, кеуделі келген (М.Әуезов). Ол адам баласына бітпеген *жауырынды*, қыр мұрынды қара кісі екен (Ө.Әлішев). Балуан Шолақ төртбақ, тым *жоталы* екен (С.Шаймерденов). Дене бітісі мығымырақ, жауырыны жалпақ, кең *иық*, *кеуделі* жігіт (Ө.Қанахин).

Иілу, еңкею, бүгілу. *Белін бүгіп, кеудесін төмен ию.* Мен тез *иілдім* де, орындықты алып, тікесінен тік қоя қойдым (Ө.Нұршайықов). Абыстай жалма-жан *еңкейіп*, гүлдерінің ішінен бір түп гүл жұлып алды (Х.Есенжанов). *Бүгілді* белім, Жар тайған соң әр серттен (Абай).

К

Кәде, жол. *Жөн-жора, ырым-сырым, сый-сияпат.* Оның қыздар жағы жасайтын *кәденің* нешеленген түрлерін алғаны бар (Р.Райымқұлов). - Міне, той бастаған *жолың*, - деді (С.Сейфуллин).

Кәмілдеу, ақиқаттау. *Шын ету, растау.* Бар ойымды кәмілдеп, жазып қойғам әзірлеп. Сонда саған хат бердім (Б.Күлеев). Қаңлы, қыпшақ, найман рулары Айсадан бұрын дәурен сүрген елдер екенін тарихшылар дәлелдеп берді (М.Дулатов).

Кәмілдік, ақиқаттық. *Шындық, шынайылық.* Екі жүрек кәмілдікпен қосылып, алғанымен болса риза жалғанда (Б.Күлеев). Бұл пікірдің ақиқаттылығының дәлелін өзіміздің қазақ әдебиет тарихынан – ақ айқын көруге болады (Б.Ысқақов).

Кәне, кәнеки, ал, әйда сөйл. *Бұйрық, сұрау мәнді ишарат одағайы.* *Кәне,* коллектив боламыз дегендерің қол көтеріңдер (Б.Майлин). *Кәнеки,* қаламды маған бере тұрыңызшы (Б.Момышұлы). *Ал* домбыра қағайын, Кернеген күй құйылсын (С.Сейфуллин). - Тұр, *әйда,* киін, - деді (С.Сейфуллин).

Кәртаю, қартаю, қару, мосқалдану, егделену, қаусау. *Жасы ұлғайып, күй-қуаты азаю, егде тарту.* Жасымда бейнет бер, *кәртайғанда* дәулет бер (Мақал). Лұқпан *қартайып* өлер шағында кедей болған екен (С.Бақбергенов). Атты арығанда көр, жігітті *қарығанда* көр (Мақал). Самайына ақ кіріп, шашы сиреп, денесі толып *мосқалданған* (Д.Досжанов). *Егделеніп,* қайраты мұқалып қалды, әйтпесе осы үйдің бар тауқыметін әлі де өзі арқалай берер еді (Ж.Молдағалиев). *Қаусаған* екі қарт осында отырған тірі аруақтай елестейді (Қ.Жабаев).

Кәрі, қарт, қартаң, қартамыс, егде, мосқал, кексе, саргідір, лақса кітаб, жасамыс. *Мосқал тартқан, жасы жеткен, ұлғайған.* Жас та, *кәрі* де, бала-шаға да осында (Ш.Құмарова). Шыққан бойда почташы *қартқа* келіп, болған әңгімені айттым (С.Баязитов). Ақбибінің өз тұстастары - дерлік *қартаң* немесе орта жастағы адамдар (Ұ.Доспанбетов). Жоқ нәрсеге белі шойырылып қалатын *қартамыс* емес («Лен.жас»). *Егде* жылқышы да жетіп, құрыққа ол да жармаса кетті (Н.Ғабдуллин). *Мосқал* әйел қыздың шешесі болу керек (Ғ.Мүсірепов). Екі-үш *кексе* әйел самауыр маңында күйбеңдеп жүр (М.Гумеров). Қара қамзол киген *саргідір* бәйбіше сырлы шараға қымыз құйып, жігіттерге ұсынды (М.Жұмағұлов). Оның өзі *лақса* кәрі, қарны салбырап, белі қайқайып кеткен (І.Жансүгіров). Жазулық өнерден сенімді үміті бар *жасымыз* да, жасамысымыз да Абайдан үйрене отырамыз (Ғ.Мүсірепов).

Кәрілік, қарттық, мосқалдық, егделік. *Егде тартқандық, жасы жеткендік.* *Кәрілік* келген бетте сұрды алды, Балбырап, жайнаңдаған түрді алды (К.Тәкежанов). Боқаш Аупаев өзінің *қарттығын* айтып, алыс жолға жүруден бой тартты (С.Бегалин). Өзінің *мосқалдығына* қарағанда алпыстың жуан ортасына кірген әйел секілді (С.Омаров). Анасы *егделікке* қарай бет алмай, үнемі жас күйінде тұрса екен деп ойлайтын (Ж.Жұмаханов).

Кәсіп, мамандық. *Өмір тіршілігіндегі, еңбек қызметіндегі іс-әрекет.* *Кәсібі* - шофер, әрі сағат жөндей алатын көрінеді (К.Тоқаев). Ғалияның техникумнан алған *мамандығы* - мектеп жасына дейінгі балалар тәрбиесі (Ж.Тілеков).

Кебу, құрғақ, қу. *Дымқыл емес, кеуіп құрғаған.* Апам жол бойында кездескен *кебу* жапаларды теріп, арқалап алып келеді (Б.Соқпақбаев). Көптен

жаңбыр жаумай, жер құрғақ (С.Мұқанов). Осы аралдан отындық ағаш алуға тоқтады да, сармейіз тартқан қу теректі таңдады (Ә.Сараев).

Кебін, ақырет. *Өлген адамды орайтын ақ мата.* Сол жақ ағаш кереует үстінде *кебінге* оралған Қасымның денесі жатыр (І.Есенберлин). Тілеубайдың сүйегіне түскен замандастары суық денесін *ақыретке* орады (З.Шашкин).

Кедей, жарлы. *Киер кимі, ішер тамағы жетіспейтін, күн көрісі кем жоқ-жітік.* *Кедейлер* қамыс арасынан үй орнындай жер жыртып жүгері егетін (С.Бақбергенов). *Жарлыны* жарылқайтын заман жетті (Е.Бердин).

Кедей-кепшік, жарлы-жақыбай, жоқ-жітік, жалшы-малшы, жарлы-жалшы. *Тұрмысы нашар, дәулетсіз, кем-кетік адам.* Ондайда тапшылық, жоқшылық ең алдымен *кедей-кепшіктің* есігін сығалайды (Ө.Қанахин). Осы төбе биді сайлаған да Абай, *жарлы-жақыбайға*, жетім-жесірге, қаріп-қасерге жақсылық ететін кісі керек деп (М.Әуезов). Әкесі жалғыз-жарым, *жоқ-жітікке* жалғыз қызын қатындыққа қимақ емес (О.Сәрсенбаев). Ол *жалшы-малшыға* өте мейрімді еді («Қаз.әдеб»). *Жарлы-жалшының* атам заманнан бергі көксеген арманы жүзеге асты (Қ.Әміров).

Кездесу, жолығу, жүздесу, дидарласу, ұшырасу, душарласу, табысу, көрісу, кезігу, беттесу, көзігу, қауысу, жолғасу жерг. *Бетпе-бет келіп қарсы кез болу, жүзбе жүз әңгімелесу, бірін-бірі тауып алу, жол-жөнекей тап болу.* Үйден шыға бере Орынбасардың үлкен ағасы Ақжолмен *кездесіп* қалдым (Ж.Молдағалиев). Бөкенбайға жеті түнде *жолығып*, қарақшылар тобынан айырып алған осы Кеңес еді (М.Хасенов). Қарақалпақстанда біз көп адамдармен *жүздесіп*, тілдесіп қайттық (С.Мәуленов). Ханмен *дидарласар* алдында Қасым төре балаларының да ой-пікірлерін білу керек (І.Есенберлин). Тірлік ағысы ойда жоқта екеумізді тағы *ұшырастырды* (О.Сәрсенбаев). Оның Шоқанға серіктесе үн қосуы өзін тағы бір қанаттас досқа *душарластырды* (С.Бегалин). Туған еліме қайтып, туған-туысқандарыммен *табысатын* болдым (Қ.Қайсенов). Соғысқа келгеннен бері Мұқаңмен *көріскен* емес едік (Б.Момышұлы). Аудандық бөлімшеге алып келгенде ол таныс адамына *кезікті* (К.Тоқаев). Көксерек пен кәрі шолақ екеуі қайта *беттесіп* келгенде, бірине-бірі ұмтылмай, ырылдасып тұрды (М.Әуезов). Заманның *кезікті* ме желгіріне, Адамның кезікті ме көлгіріне (Қ.Жұмағалиев). Сіздерге тез *қауысып*, іздегенімді тез таптым (Х.Есенжанов). Уақас сылдырақ бұлақ басында сүйгенімен *жолғасқан* жігіт жайлы жырлар жазды (М.Мағауин).

Кезең, асу. *Тау жотасындағы екі жағыз түйетайлы болып келген аласа жер. Жәрменке жақтан бізге қарсы бір атты кісі кезеңнен шыға келді (І.Жансүгіров). Биік тау асуынан машина жолы өтеді («Қаз.әдеб»).*

Кейіпкер, қаһарман. *Көркем шығармада сипатталатын іс-әрекет иесі. Бір шығармадағы бар кейіпкердің бейнесі түгел өз орнында болып шығуы өте қиын (Ғ.Мүсірепов). Баяндалатын ертегінің жағымды қаһарманы қарапайым еңбек адамының күнделікті тіршілігі арқылы өрбиді («Қаз.әдеб»).*

Кек, өш, зығырдан, зіл. *Біреуге деген өшпенділік, басылмаған араздық, іштей қастық. Бірақ өкініші жоқ, кекті достар қайтарды (Н.Ғабдуллин). Екі жақсы қосылса, өлгенінше дос болады, Екі жаман қосылса, өлгенінше өш болады (Мақал). Делегаттар құрамының дені бізге іштей зілі бар, зығырданы бар (Ш.Хұсайынов). Жеңгесінің сөзі жат, ар жағында батпан зіл жатыр (З.Шашкин).*

Кекті, өшпенді, дықты. *Кегі кеткен, өші бар, өшіккен. Мені тастап, әлдебіреуге тиіп кетті деп Дариғаға да кекті болатынмын (Ә.Нұршайықов). Балам ел ішінде өшпенді адамдарымыздың нақақ жапқан жаласымен ұсталып кеткен (Қ.Тайшықов). Майдандас батыр достарынан айрылған ақын әрі кекті, әрі дықты (Ә.Тәжібаев).*

Кекшіл, дықшыл. *Кек тұтқыш, дық сақтағыш, көңілге алғыш. Қырық жылғыны қылға тізіп жүретін өте кекшіл халық (Қ.Жұмаділов). Жетім көңіл дықшыл (Н.Сералиев).*

Кекірею, кекию, кекендеу, кекектеу, кекшию, кердию, кейкию, кеңірею *сөйл. Әлдеқандай болып тұмсығын көтеру, кеудесін керіп паңсыну. Әке-шешесі бидің қанатының астында, өздері де кекірейген тыраш немелер (Р.Тоқтаров). Бейкүнә жігітті беттен қағып, сонша кекигені қалай (З.Шүкіров). Шәукен сен қырағының шырағы боп, Кеудеңді кере берме, кекендеме (Қ.Бекхожин). Кекектеп, секектеп деп, Шошқа туар сөздері (Абай). Олар көктен түскендей қоразданып, болдым-толдым деп кекшиеді (С.Байжанов). Жылқы ұстатпай, жұрт лаңға түсіп жатқанда, сен неге кердиіп тұрсың? (Е.Өтетілеуов). Кейкиген нояндар әлгіндегі мысқыл күлкіден сап тыйылды («Қаз.әдеб»). Мына кеңірейген әкесі түкті сезбейді (С.Бегалин).*

Келесі, ендігі, алдағы. *Бұдан былайғы, келер кезектегі, одан кейінгі. Ұрмаш келесі жылы үшінші класты өте жақсы деген бағамен аяқтап шықты (Ә.Әлішев). Ендігі жұмада тарыны орып, сөкке тоятын болдық (А.Тоқмағамбетов). Жанат алдағы жиналыста жасайтын баяндамасын жазып, әкесінен бірер мәлімет алуға тосқан еді (Ғ.Мустафин).*

Кемер, ернеу, жиек, кенере, шет. *Өзен, көл, су арналарының, тағыз басқа нәрсенің жағасы, жағалауы.* Вагоннан түсе бергенде-ақ тас кемерін гүрс-гүрс сабалап жатқан теңізге тірелдік (Ғ.Мүсірепов). Көлдің суы молайып, ернеуінен асқалы тұр (М.Етекбаев). Қайратты қолдардың ырқына еріксіз көнген соң, жай жүзіп жиекке келді (А.Сарбөпин). Көл кенересінен құзға құлаған ақбұйра су орман ағашын бір қылғып асап әкетті (Ғ.Сыланов). Жазушы өзіне келген почтаны да столының сол жақ шетіне қояды екен (Ә.Нұршайықов).

Кемсіну, қорсыну. *Біреуді қор санау, кем тұту.* Құл, күң деген сөз - қазақта кемсініп айтылатын сөз (С.Мұқанов). Албан атаулы Әлжанды әрқашан кемсіте, қорсына шетке қаға жүретін (М.Әуезов).

Кемтар, жарымжан, мүгедек, ғаріп, дімкәс. *Он екі мүшесінің бірі кем, шарасыз бейшара.* Міне, екі жылдан асып барады, кемтармын, алмаймын (Н.Ғабдуллин). Аурудан бір шықпайтын жарымжан анасының халі Қойбағардың бала көңіліне қозғау салды (М.Хасенов). Әрі ауру, әрі мүгедек шалдың жалғыз серігі кемпірі ғана болатын (Р.Райымқұлов). Ақжолдың ғаріп анасының күйін ойлаңдаршы (Н.Ғабдуллин). Ол аяғы дімкәс болғандықтан, әскерлікке алынбаған (З.Иманбаев).

Кемтарлық, жарымжандық, мүгедек-тік, дімкәстік, ғаріптік, кемдік. *Кемістігі бар, мүгедек болушылық.* Бір-бірінің кемтарлығын ескеріп, саңырау мен соқыр тұрды дос болып (Қ.Баянбаев). Ол жастайынан жарымжандыққа душар болған (Е.Оразақов). Тұңғыш рет келіншек оның мүгедектігін ойына алды (М.Сүндетов). Дімкәстігіне қарамай, Мұқан дені сау бізден әлдеқайда көп еңбектенетін еді («Лен.жас»). Әсіресе түн баласына қарағанда шын жалғыздық, ғаріптігін ұғынады (Р.Тоқтаров). Аяғымның кемдігі болмаса, көңілімді ешкімге бермеймін (Ө.Тұрманжанов).

Кенет, тосын, күрт, бірден. *Ойда жоқта, аяқ астынан, салған жерден.* Қалың тұман басып тұрған төңірек түске таман кенет өзгерді (Қ.Серікбаев). Тосын сөз тынық жатқан көңіл-күйін лайлап кеткендей (З.Шүкіров). Бәрі де бұлай ойламаған жерден күрт бітетінін кім білген (М.Жұмағұлов). Терезе алдында тұрған бейтаныс жігітке екеуінің де көзі бірден қадала кетті (М.Иманжанов).

Кенеттен, тұтқиылдан, қапыста, абайсызда, қапелімде, ғайыптан, қапияда, қапылыста, төтеннен, тосыннан, оқыстан, андаусызда, қапыда, қапыдан, байқаусызда, жазатайым, аяқ астынан, қайымнан көне, табанда, шұғылдан сөйл. *Күтпеген жерден, табан аузында, жөпелдемеде. Кенеттен*

жылынған көктем күні қарды күрт ерітті (С.Бегалин). Қоспан айнала беріп, *тұтқиылдан* шыға келіп, сойылын тағы сермеді (Т.Ахтанов). *Қапыста*, батыр, кеп қалдың, Көңліме тоқтау шек салдың (Қ.Жапсарбаев). Менің бел байлаған тәуекелім-жауды *абайсызда* оған сездірмей басып қалу (Б.Момышұлы). *Қапелімде* сөз таба алмаған Жантуар күмілжи берді (С.Шаймерденов). Өзің де жөніңді айт, *ғайыптан* жолыққан жақсы жігіт, - депті (Т.Ахтанов). Қараңғы түнде қол бастап, *қапияда* жол тауып жауды жайратқан Заслоновтың есімін Одақта білмейтін жан жоқ (С.Мәуленов). *Қапылыста* біреу қойып кеп қалғандай, көкірек тұсы қатты зырқ ете қалды (Б.Нұржекеев). Аудан басшылары мені *төтеннен* шақырта қалғаны (Д.Досжанов). *Тосыннан* қойылған осы бір сұрақ Махметті селт еткізді (Н.Ғабдуллин). Күзетшінің айтағы басында қатты үріккендей болып *оқыстан* шықса да, аздан соң басылып қалды (М.Әуезов). Нұржан *аңдаусызда* талайдың аяғын басып кетіп, сөгіс те естіді (Ә.Әбішев). Ұйықтап жатқан өкілдерді *қапыда* қолға түсіріп, қаруларын алды (Ж.Еділбаев). Батальон «маршпенң дұшпан тылына білдірмей өтті де, *қапыдан* келіп соқты (С.Сарғасқаев). Бектал *байқаусызда* қатты дауыстап жіберді (А.Байтанаев). Бұлардың жаман ауына *жазатайым* ірі балық түссе де, шірік торлар жыртылып кете беретін (Ә.Нұрпейісов). Осындай абыржып жүрген кезде бір жолдасымнан *аяқ астынан* айрылып қалдым (А.Байтанаев). Не де болса бұл оқиға сол күні кедейлерге кез кеп қалған *қайымнан* (Қ.Көпішев). Көк биені *табанда* бауыздап тастайды (Ө.Қанахин). Мінезі неге *шұғылдан* өзгерді («Лен.жас»).

Кенже, кіші. *Баланың кішісі, кештеп өмірге келгені.* Мен өзім - алты қыздың *кенжесімін* (Қ.Бекқожин). Қонақтарды тыста Ысмайылдың *кіші* баласы қарсы алып, үйге кіргізді (М.Әуезов).

Кербез, сәнқой, сылқым, паң, сырбаз, керім, кердең, сылаң. *Керіліп-созылған, әсемдікке құмар, сылаңдағыш, сән-салтанатшыл.* Өзі - соншама келбетті, *кербез*, сақал-мұрты мойылдай, қараторы кісі (Қ.Жұмалиев). Маржан қырықтарға келіп қалса да, желөкпе, *сәнқой* әйел еді (М.Иманжанов). Ән түзейтін, өлең жазатын *сылқым*, серілеу жігіттің өзі осы (М.Әуезов). Менің көптен естіп жүрген әңгімемнің бірі - Сағынайдың *паң* Нұрмағамбеті (С.Сейфуллин). Оу, кер маралдай керілген *сырбаз* жеңешем! (Ш.Құмарова). Жұлқарбайдың *керім* бәйбішесі күлімдеп жымиды (Қ.Тайшықов). Арайды сырттан бөтен адам көрсе, мынау неткен *кердең* кемпір еді деп қалғандай (Ш.Мұртазаев). *Сылаң* тоқал Айғанша қысыр жыландай жүйткіп жүр (Ғ.Мүсірепов).

Кербездену, сәндену, паңдану. *Сән қуып сыланып-сипалану, әдеміленіп керіліп-созылу.* Мінбеден түскен жас қыз аяғын *кербездене* басып, біздің алдымыздан өте берді (І.Есенберлин). Жанна шашына аппақ бантик тағып

сәнденіп келді (Қ.Жұмаділов). Тап бір төренің, не бір мырзаның қатынындай *паңданасың* (С.Сейфуллин).

Кербездік, сәнқойлық, сылқымдық, паңдық. *Сәнқой болушылық, сән қуушылық.* Табиғат бар *кербездігін* де, нәзіктігін де ақ қайыңның бойына сыйлағандай көрінуші еді маған (Н.Сералиев). Қыс ішінде, бүгінгідей суықта оның осындай жеңіл жүрген *сәнқойлығына* бір жағынан таңырқай да қарадым (Е.Мырзахметов). Жүріс-тұрысында керемет бір нәзік *сылқымдық*, назды кербездік жатыр (Ә.Сатыбалдиев). Отырған отырысында, қозғалыс-қимылында бір *паңдық*, тәкаппарлық байқалады (І.Есенберлин).

Кердеңдеу, шалқақтау, алшаңдау, шолжақтау, шолжаңдау, қайқандау, қаздаңдау. *Тәкаппарлана маңғаздану, паңданып кергу.* Келін жақсы, *кердеңдеп* керілмесе, жұмыс десе, жалқау боп ерінбесе (Қ.Тәкежанов). Мен бүйтіп кекірейіп, *шалқақтай* бергеннен не түсер дейсің (Б.Тілегенов). Бұл өзін *алшаңдатып* келе жатқан өмірдің алғашқы соққысы болғаны ма? (Т.Ахтанов). Болыстың жарым ақыл ұлын бәрі *шолжаңдатып*, неше түрлі қылығына көнуші еді (Ш.Мұртазаев). Қарқаралы қыз болды оң жақтағы, Ағайынға еркелеп *шолжақтады* (Т.Молдағалиев). Кейбір кербездің қолға түскенше осылай *қайқандайтын* әдеті емес пе (Қ.Исабаев). Гүлнар аяғын *қаздаңдай* басып, есікке жөнелді (С.Мұқанов).

Керек, қажет, тиіс. *Бір нәрсеге мүдделі болғандық, зәрулік, ділгірлік.* *Керек* тастың ауырлығы жоқ (Мақал). Бетонды қабылдайық десек, кемі әлі үш кісі *қажет* (А.Жақсыбаев). Үйлену адам үшін табиғи нәрсе деп ойлайды (Қ.Мұханбетқалиев).

Кейіту, ренжіту. *Налыту.* Ақаң болса денсаулығы нашар, сен оны кейітпе, көмекші бол (А.Лекеров). Үйдегінің бәрін де күрсінтіп, ренжітіп барып аяқтаған едім (М.Әуезов).

Келгізу, келтіру. *Келуіне әсер ету.* Шақырып көлге келгіздің неге, өзін сонда келемегенсоң (М.Әлімбаев). Тірі кезі ол күнде марқұм біздің кемпірдің. Дәм тарттырып, оны талай үйге келтірдім (Т.Жароков).

Кеңесшілдік, кеңесімпаздық, кеңесқорлық. *Кеңесқұмар болушылық.* Бүгінгі шенқұмарлық, кеңесшілдік, ата ру намысы, орынға таласу, топтасу, жіктеу қандай күйде? (Ж.Аймауытов). Анарбек кеңесқорлығы бар, ойыншы, әзілқой, көркемөнерді сүйетін адам екен (Х.Ергалиев).

Керегірек, қажеттірек. *Керегі барлау.* Дегендейін көз жазбайық моладан. Ел уақытша белгі қойды қоладан, Керегірек тәрізді тірі адамнан гөрі бізге өлі

адам (Қ.Мырзалиев). Мүмкін осы бұзаубас өмірге сенен гөрі қажеттірек шығар (О.Сәрсенбаев).

Керексіздік, қажетсіздік. *Керек еместігі.* Керегі жоқтық. Батыр кейін сұлтанның өзіне де орынсыз қан төгудің керексіздігін айтқан (І.Есенберлин). Серіктің алдында ақталып жатудың қажетсіздігін Күләйім бұрыннан – ақ көңліне түйгенді (Ж.Еділбаев).

Кереңше, саңырауша. *Естімейтін адам тәрізді.* Ақ сәлделі, ісінген қалың қабақты молда оның сөзін кереңше көзін жұмып отырып тыңдады (Н.Ғабдуллин). Кейбір адам бар жағдайда саңырауша кісінің қас – қабағынан, қимылынан таниды («Қаз.әдеб»).

Керосин, жермай. *Жанармай.* Көмірден қарамай, бензин, керосин сияқты химиялық заттар да шығады (Ғ.Мұстафин). Керосиннің балама атауы болып жермай атауы да қолданысқа енді (Қазақ тілі).

Кесірінен, зардабынан, салдарынан. *Біреудің тигізген зиянынан.* Енді сенің кесіріңнен маған да туған жердің топырағы бұйырмас (М.Шаханов). Ең алдымен осының зардабынан күн сайын күшейіп, қазір асқынып алған екен (Ғ.Мүсірепов). Ағылшын ғалымы Ньютон әрбір құбылыс уақыттың салдарынан өзгереді деп әлдеқашан (Ж.Аймауытов).

Кешкізу, кештіру. *Тобығына дейін жеткізіп, судан өткізу.* Сәкен кейіпкерлері – көзі ерте ашылып, ауылдан ұзап, ерге етігімен саз кешкізіп, жасалған бейнелер (Ф.Оразаев). Жібек Нұржанды арқалап алып, томарға келе салысымен балаға батпақты суды кештіріп қойды (С.Сауытбеков).

Кері, кейін. *Артқа қарай, қайта.* Біз төртеуіміз қамысты орнына апарып, кері оралдық (Ә.Сәрсенбаев). Серікқали келесі күні бұларды да *кейін* қайтарды (Қ.Исабаев).

Кесе, шыны, пиала кітаб. *Фарфордан дөңгелентіп істеген, шай ішуге арналған кішірек шұңғыл ыдыс.* Қара қыз төмен қарап, кесе жуумен болды (Б.Майлин). Абай бірер шыны шай ішті де, тоқтап қалды (М.Әуезов). Бір пиала қымызды тауысқан соң, ол сөз бастады (Ә.Тарази).

Кеспек, бөшке, күбі. *Әр түрлі сұйық зат құюға, балық, көкөніс тұздауға лайықталған үлкен ыдыс.* Қара нарлардың қапталында келген кішкене емен кеспектердің суы қотарылды (Ә.Кекілбаев). Мынау - ат-арба, мынау - су таситын бөшке (І.Жансүгіров). Қырық шелектей су сыятын төрт үлкен күбі, сегіз кісілік шабынары болсын (Ғ.Мүсірепов).

Кеспелтек, төртпақ. *Аласа бойлы, жуантық келген, быртизан. Кеспелтек шымыр қара жігіт ұнатпағанын жасырмай, түксиіп шеткері тұр (Т.Ахтанов). Екі иғына екі адам мінгендей кең, көлденеңі бірдей төртпақ жігіт (І.Есенберлин).*

Кесу, қырку, кию, күзеу, қырпу. *Бір нәрсені өткір құралмен тілу, бөлу. Бағашар балтасын қабынан суырып, балапан самырсынның бірін кесіп алды (О.Бөкеев). Осы бір ағаштың көшеге ендеп, кіріңкіреп тұрғанын өзі де байқаушы еді, соны қырқуға кірісті (Т.Нұрмағамбетов). Балаң бауын қиып ап, жіберді құсты қамшылап (С.Бегалин). Қу бұтағын күзеп қырқып, Құрт, қоңыздан аршып, Сілкіп тазалатып алма бойын, Бұған бөліп Асан ойын (Ө.Тұрманжанов). Егінді қиқалап ормай, қырпып орудың өнімді болатыны сияқты кетпенді де жеңіл ұстамай, батыл сілтеп, топырақты қомақты аударуға шеберлік керек (Б.Әбдіразақов).*

Кесікті, кесімді. *Нақты мөлшермен өлшенген, тиянақталып шектелген. Киекең кесікті ақы алмағанымен, «орамалң деп бергенді өмір бақи тастаған емес (С.Әлжіков). Сергей мырзаның кесімді ақшасын пайдалы көріп, ең ілкі жылы қоныстанғанның бірі де осы кісі еді (Ғ.Сыланов).*

Кесінді, қиынды. *Кесіп-пішкеннен түсетін қалдық, кішкене бөлік. Екі-үш адамның қолынан кездеме кесінділері көрінген (Қ.Тоқаев). Өкшенің жербасарын тұтас ұлтаннан қағады, ал түп пен жербасардың аралығына былғарының қиындыларын қақса да, жарай береді (С.Қасиманов).*

Кетпен, шот. *Топырақты қазуға, үюге арналған қол құралы. Кезі келсе, кетпен шап, Майрылмаса, қайрылсын (Мақал). Қолдарымызға күрек, шот алып, бақшаның жағасында ор қазуға даярланып жатырмыз (С.Сейфуллин).*

Кету, жоғалу, таю, жөнелу, тайқу, қайқаю. *Белгілі бір арадан қашықтау, ұзап, көзден таса болу. Жандарал Абай қасында кетпей тұрып алды (М.Әуезов). Екі-үш күнде бір көрінеміз де, біз отгонға кеттік деп жоғаламыз (С.Байжанов). Оқып алады да, балаларымыз үлкен қалаға таяды (М.Иманжанов). Әкемдер жөнеліп кеткеннен кейін жексенбі күні Раушанның үйіне барған едім (Ә.Сәрсенбаев). Шүйіліп келген сотқар қыран тайқып кетті (Ғ.Мүсірепов). Ол қарулы қолдарымен нанды менен жұлып алды да, қоштаспастан қайқая берді (М.Сатыбалдиев).*

Кеш, кейін, соң. *Бір істің, бірдеменің артынан, соңына таман. Ағай сол күні жұмыстан үйге кеш оралды (Ә.Бүркітбаев). Кейін бұл үйлер балалар ауруханасына айналыпты (Е.Оразақов). Ауданға барысымен жазған хаты үш күннен соң келіп қалды (Н.Ғабдуллин).*

Кешеуілдеу, кешігу. Самарқаулыққа салынып, уақыт мерзімін өткізіп алу. *Кешеуілдеуді* уақыт көтермейді (Д.Әбілев). Енді неге *кешікті* екен соншама? (Ә.Ахметов).

Кешқұрым, кешкісін, кешкірім, кешкітұрым. *Кеш болғанда, кешке қарай.* Күн сайын таңертең алған тапсырманың орындалуын *кешқұрым* келіп, өзіне баяндайтынбыз (Б.Момышұлы). *Кешкісін,* кіші бесін кезінде, Махмұд қастарында Уэйіс бар, үшеуі алдынан шықты (Б.Аманшин). Екі жас, жаңа өспірім Паркте жүрді *кешкірім* (Ж.Молдағалиев). Ауыл жастары *кешкітұрым* алтыбақан тепкенде, оның ырғағына әнмен қосылды (А.Жұбанов).

Кешірім, кешім сып. Біреудің істеген айыбын жазаға бұйырмай, кеңшілік жасағандық. *Кешірімі,* мейірімі жоқ екенін Көкше неше жерде көрді (М.Әуезов). Қыбын тауып, қырын келсе біреуі, екіншісі *кешім* сұрап жарасты (Қ.Жармағамбетов).

Кешірімді, кешіргіш, кешірімпаз, кешірімшіл. *Кек сақтамайтын, дықшыл емес.* Әміре *кешірімді* болатын, кісі көңілі қалсын демейтін (М.Токжігітов). Адам едім темірден де төзімді, *кешіргіш* едім (Ә.Тәжібаев). Адам баласы *кешірімпаз* келеді ғой, бәрін де ұмытуға тырысар (І.Есенберлин). Сабыржан жаратылысында *кешірімшіл,* кең пейіл болатын (О.Сәрсенбаев).

Киіп-жару, баса-көктеу. *Еш нәрсемен есептеспей, күшке салып омыраулау, ай-шайға қарамай алға ұмтылу.* Сөйткенше арт жағынан *киіп-жарып,* жолдағыларын қағып-соғып біреу келді (С.Жүнісов). Осы бір сәт *баса-көктеп* айбынды екпінмен Якупов кіріп келді (З.Шашкин).

Космос, ғарыш. *Аспан кеңістігі, біртұтас әлем.* Дүние жүзінде тұңғыш рет *космосқа* жол салдық (К.Қазыбаев). *Ғарышқа* самғап шыққан жұлдызды жігіт Юрий Гагарин де өзінің мәңгі өшпес тарихи сапарын Орталық Қазақстан жерінен жасады (Ә.Нұршайықов).

Колхоз тар. совет. ұжымшар. *Ұжымдағы шаруашылық.* Кеше кешке колхоз басқармасында ұзақ бір жиналыс болған (Ғ.Орманов). Дариға оны ұжымшардағы тракторист жігіт деп таныстырды (Жас алаш).

Копия, көшірме. *Түпнұсқадан көшіріп алынған дана.* Ақыры болмаған соң копия бердім, жол планы бар еді менде дайын (Дастандар). Редактор маған бұйрықтың көшірмесі мен жолдама қағазды ұсынды (С.Сарғасқаев).

Көріктендіру, көркейту. *Көрік беру.* Тілімізді көріктендіре, қорландыра түсетін әдіс – туысқан халықтар тілінен ауыс – түйіс жасау (М.Әлімбаев). Тілімізді көркейтудің оңтайлы тәсілдері туралы монография жарық көрді («Ана тілі»).

Көбею, арту, молаю. *Бір нәрсенің саны мен мөлшерінің асып түсуі.* Заводтың үйлері бұрынғысынан көбейген (С.Сейфуллин). Артты деп абыройым, артық таспа (Т.Ізтілеуов). Қосмұрын көлінің де суы молайды (Ж.Молдағалиев).

Көгеру, көктеу. *Көк шөп басу, жасыл желекке айнала бастау.* Жауған күнмен жаңғырып, Жер көгеріп күш алар (Абай). Қауын тұқымы жер бетіне көктеп шыққаннан піскенге дейін 88-92 күн өтеді (А.Алманиязов).

Көгершін, кептер. *Ақ қауырсынды, көкшіл сұр түсті жемсауы үлкен құс.* Бұл - көгершін ұялары (Ә.Шәріпов). Көк кептер ғана айналып ұшып жүр (К.Баялиев).

Көз, жанар. *Көру мүшесі.* Абайдың екі көзі сонау алыс көк тау, Шыңғыс жотасын қыдырады (М.Әуезов). Шалдың іштегі мысқыл қуатының әсері ме, екі жанары жарқырап, езуі дір-дір етеді (З.Шашкин).

Көздестіру, кезіктіру. *Жолықтырып көзіне түсіру, кездестіру, табыстыру.* Асыл нағашыңа көздестіріп кетейін деген (Н.Сералиев). Қайта кезіктірудің реті келмеді («Қаз.әдеб»).

Көзқарас, пікір. *Белгілі бір іс, құбылыс туралы топшылаған ойы мен ұғымы, тұжырымы, пайымдауы.* Өмірге деген, мына отырған біздерге деген көзқарасы қандай болмақ (Н.Сералиев). Бұл мәселе талқыға салынып, біздің пікірдің дұрыс екені айқын көрінді (С.Сейфуллин).

Көзілдірік, көзәйнек. *Көзді қорғау мақсатымен немесе көз жанарының ақауы бар адамның анық көруі үшін киетін екі әйнекті оптикалық прибор.* Көзілдірік киген біреу бір конвертті әкелді де, Дәуқараға ұстатты (Б.Майлин). Бұл - көзәйнек киген үлкен мұрынды, кішкентай сұр кемпір (Б.Сокпақбаев).

Көке, әке, жәке жерг. *Балалы болған жасы үлкен ер адамды балаларының қарата атауы.* Аманкелдіні үлкен ұлы Рамазан көке дейтін (М.Жұмағұлов). Абайдың өз әкесі - Құнанбай, атасы - Өскенбай, арғы атасы - Ырғызбай (М.Әуезов). Жәке, бүгін меймандыққа мені ертіп барасың ба? (Б.Сокпақбаев).

Көкем, әкем. *Ересек адамдардың балаларды еркелеткенде, сондай-ақ таңырқағанда қарата айтатын сөзі.* Келе ғой, көкем, - деді апай («Жалын»). *Әкем-ау, қолындағы не нәрсе* («Алматы ақшамы»).

Көкшіл, көгілдір, көгілжім, көкшілтім. *Ашық көк, көк түстілеу.* Асқабақтың да қызылы, ағы, сарысы, *көкиілі* көз тартып домаланып жатыр (Д.Досжанов). Көк суда *көгілдір* үйректер отыр (Ж.Молдағалиев). Алда сонадайдан *көгілжім* тұман көрінді (И.Салақов). Кенет бүкіл әлемді *көкшілтім* жарық сәуле қаптады (М.Мағауин).

Көлгір, мүләйім, аяр. *Сырт қарағанда қулық-сұмдықтан ада, момақансынған, арамдығы мен айлакерлігін білдірмеуге тырысатын.* Енді ол көңілденіп, *көлгір* сыпайылыққа ауысты (С.Омаров). Аташы солардың аттарын, - деп кәрленгенде, Құнанбайдың *мүләйім*, момын жүзі мүлде жоғалып кетті (М.Әуезов). Бірде ашадды, бірде *аяр* Шөгел кіммен сөйлесе де, ішке кіре біледі (Ғ.Мұстафин).

Көлгірлік, аярлық, әзәзілдік, сұрқия-лық, сайқалдық. *Мүләйімсіген құбылғыштық, айлакерлік қылық, әзәзіл болушылық.* *Көлгірлікке* салып, жылмиып өтірік күле бастады (Ә.Әбішев). Ол топтық ел билеуде қолданатын неше түрлі сұрқиялық, *аярлық* мінездерін жарыққа салады (М.Әуезов). Жүзіқара *әзәзілдігін* маған істемесін («Лен.жас»). Ықыластың барбиған жалпақ бетінде сайрап тұрған *сұрқиялық* бар еді (С.Бегалин). Данияров тәжірибелі ұрының *сайқалдығын* баппен бағып, ақырын тосты (Ә.Әзиев).

Көлгірсу, мүләйімсу, монтансу, момақансу, мүсәпірсу, әзәзілдену, сайқал-дану, сайқалсу, сұрқиялану, момынсу, сиқырсу. *Жасанды мінез көрсетіп момын болғансу, қаярлықпен жуасығансу.* Өтірікті, *көлгірсуді*, екі жүзділікті білмейтін, уәдеге берік адам еді (С.Мұқанов). Қыдырғалиев мұңая сөйледі. *Мүләйімсу* мақсаты - өзін таза көрсету (С.Еркебаев). Бәйбіше түк білмеген боп *монтансиды* (Р.Райымқұлов). *Момақансынған* ағаның жасырулы алтын жамбылары болуы керек (О.Сәрсенбаев). Сұрағаның қолға тигенше *мүсәпірсу* керек, содан кейін өзің білесің (А.Байтанаев). Менің айтқан жөн сөзіме *әзәзілденіп* жауап бергенің не? («Лен.жас»). Сағира Айгүлді *сайқалдана* күліп тосып алды (Қ.Сатыбалдин). Сілкіне сөйлеген Түндебай өз-өзімен уәж табармын деген үмітпен Сүңгібайға *сайқалси* қарады (А.Хангелдин). Өзінің жаңа ғана *сұрқиялана* күліп отырғанын көз алдына келтірді (Қ.Қайсенов). Тістеп яки теппейтін, Тұр қимылсыз *момынсып*, ұрсаң да бүлк етпейтін (С.Сейітов). Майор Есенді *сиқырсып* жорта сұрап тұр деп ойлап, қолындағы қағазды лақтырып жіберді (Ә.Нұрпейісов).

Көлденеңдеу, ойқастау, орағыту, кес-кестеу, кесе-көлденеңдеу. *Қарсы алдында көлденең тұру, қарсы келу.* Мергендер өлтіріп алған аюды ауылдарына алып келгенде, алдарынан *көлденеңдеп* «Олжаластар» шығады (С.Сейфуллин). *Ойқастап* қызға Абылай жақын келіп, ұнатып қыздың сөзін мақұл көрді (С.Сейфуллин). Менен бұрын алдымды *орағытып*, тіпті сөйлетпей қойды (Т.Тобағабылов). Қалың ормандар боран жолына жонын тосып, *кес-кестей* жайқалып, қандай қарсы тұрар еді (Ғ.Мүсірепов). Біз сыртқы есікке жақындай бергенде, алдымыздан *кесе-көлденеңдеп* бір топ адам шыға келді (Ә.Шәріпов).

Көлем, аумақ, мөлшер, ая, қарам, шама, мұғдар кітаб, қорам көне, ауқым, қарым сөйл. *Белгілі бір нәрсенің ұзындығы мен кеңдігін, саны мен шегін білдіретін ұғым.* Ол кездерде Одақ көлемінде бұл көрсеткіштің өзі де үлкен жетістік саналатын (Б.Тоқтаров). Түбектің *аумағы* қырық-елу гектар (Ғ.Мұстафин). *Жас мөлшері* қырықтан әлі аспаған сияқтанды (Ж.Жұмаханов). Кешке қарай *аясынан* көтеріліп кететін шалқар көлдің үстінде күн тұсау бойы жоғары тұр (Х.Есенжанов). Мен есіктен сығалап қарасам, *қарамы* 50-60-тай жылқы біздің отаудың үстіне қарай дүсірлеп келеді екен (С.Сейфуллин). Бұл қой тұқымының саны қазір 2,5 миллион *шамасында* («Қаз.мек»). Сәби сүт пісірім *мұғдарында* дүние салды (Ж.Алтайбаев). - Балуан! Балуан! - деп көтеретін едік, асқарлы таудай көретін ек. Төмпедей-ақ *қорамы* бар екен ғой мұның! - деді Қордабай (С.Мұқанов). Табиғат та ана тәрізді. Жаз болса, жан-жағына *ауқымы* жайылып күннен-күнге қызғылт тартып өсе түседі (Р.Әутәліпов). Есенжанов романдарының *қарымы* кең («Соц.Қаз»).

Көлемді, қомақты, аумақты, ауқымды, өрелі. *Көлемі үлкен, аумағы кең.* Біз отырған бөлме *көлемді*, кең болса да, іші қапырық, ыстық болды (Ә.Шәріпов). Әжептәуір *қомақты* қара саба бес биенің екі күн жинаған сүтіне иіндеп тұр (Ғ.Мұстафин). Ортада ас ішетін дөңгелек, *аумақты* стол тұр (А.Байтанаев). Поэма ақын тақырыбының *ауқымды* екенін танытқандай («Қаз.әдеб»). Қоғамның *өрелі* парыздарын ойдағыдай жүзеге асыра алатын азамат болу үшін жан-жақты білім керек («Қаз.мұғ.»).

Көлеңдеу, көлбеңдеу. *Көлбең-көлбең ету, әрлі-берлі қозғалу.* Есіктің алдына ақ көйлегі *көлеңдеп*, ырғала басып Мәрукей шықты (І.Есенберлин). Ахмет бай тойға киген сәнді шапанын шешкісі келмегендей *көлбеңдеп* жүр (Ә.Кекілбаев).

Көлеңке, сая. *Күн көзін түсірмей, оны көлегейлеп тұратын пана.* Түс кезінде әйелдер бастарына *көлеңке* жасап, сусындарын ішуге отырады (С.Мұратбеков). Әміржанды қасыңа ертесің де, осы ағаштың бірінің *саясына* келіп, арықтың жиегіне төне отырасың (Б.Майлин).

Көлеңкелеу, саялау. *Көлеңкелі, жайлы жерде отырып тыныстау, салқындау.* Серікбай ителгіні шақыртпай, су жақтан *көлеңкелеп* өзінің ығына ұстап, үйректерден жасыра бастады (С.Бегалин). Қостың ішінде *саялап* отырған жігіттер жақындап келіп қалған ат дүбіріне елең етісті (М.Хасенов).

Көл-көсір, көл-көпір, ағыл-тегіл, ұшан-теңіз, телегей-теңіз, аспа-төкпе, ұлан-асыр, ұлан-ғайыр, шылқыма, аста-төк. *Қисапсыз мол, орасан көп.* Дәл осыны түсінудің өзі оның бойына *көл-көсір* күш бітіріп, сенімін арттырып жіберді (С.Сейітов). Жайпақ тарелкаға таба нанды *көл-көпір* ғып үйіп, турап қойыпты (Н.Ғабдуллин). Бұл тойға *ағыл-тегіл* келетін қымызда хисап болмайды (С.Мұқанов). Қазақстанда биязы және ұяң жүнді қой шаруашылығын өркендетуге *ұшан-теңіз* мүмкіншілік бар (М.Ермеков). Тұйық адамның мұншалықты *телегей-теңіз* біліміне қайран қалды (Е.Домбаев). Баймағамбеттің үйі *аспа-төкпе*, ішкен мас, жеген тоқ аса бай екен (Ж.Жұмаханов). Көкбесті өткен жылғы бір *ұлан-асыр* аста жүз аттың алдынан келгені сөз болды (С.Бегалин). Сырласудың арты *ұлан-ғайыр* әңгімеге жалғасты («Қаз.әдеб»). Біздер өстіп тіршілік қуып жүріп жатқанда, *шылқыма* өмірдің шаңырағы ортасына түсті (М.Қабанбаев). Ерте кезде өлген адамға ас беру деген ұлы жиын, *аста-төк* болатын (Ауызекі тіл).

Көмбе, белде, сөре, мәре, қарақшы көне. *Жарыстың аяқталу шегін айғақтап тұратын белгі.* Ат Шортанкөлдің сағасынан жіберілді. Бұл арадан Көкөзек бойындағы *көмбеге* дейін екі көш жер (З.Ақышев). Көкқасқа ат *белдеге* таяп қалғанда барлық атты қуып жетті (Ауызекі тіл). Бәйгенің қорытындысы оған қатысқан аттардың бәрі де *сөреге* келіп болғаннан кейін шығарылады (Д.Керімбаев). Тіпті *мәреге* жетіп, бір топ қыздар оны велосипедімен көтере жөнелді (Ә.Бүркітбаев). Ат жарысында Теміршенің Ахметінің Бәйгекөк деген аты *қарақшыға* жалғыз келді (С.Мәуленов).

Көмей, көмекей. *Ауыз қуысын өңешпен жалғастырып тұратын мүше.* Адамның тыныс алу жолдарына, біріншіден, мұрын, жұтқыншақ, *көмей*, кеңірдек пен оның өкпеге қосылатын тарамдары жатады (М.Қайрақбаев). Қасен жуан қамшының сабын Көксеректің *көмекейіне* тығып жіберді (М.Әуезов).

Көмкеру, жиектеу. *Киімнің шетіне екінші түсті матамен немесе терімен жиек салып тігу.* Жақыман қалпағының жиегін қызылмен *көмкертіп* тастапты (К.Оразалин). Мен Дәулетиярдың құндызбен *жиектеген* бөркі астынан тершіген қыртысты желкесін ғана көремін (Т.Ахтанов).

Көнбіс, шыдамды, көнтері, иіс алмас сөйл. *Неге болса да шыдайтын, не айтса да көнгіш, анау-мынауға төзімді.* Кешегі күнге дейін көп көнбістің бірі атанып келген Нағима ананың жүзінде бүгін жаңа бір нұр бар (Ғ.Мүсірепов). Нәскен осы ауруханада палата сестрасы болып істеген үш жыл ішінде мұндай шыдамды адамды көрген емес (З.Шүкіров). Бәтима да аналардай шаршау білмес көнтерінің біреуі (Б.Соқпақбаев). *Иіс алмас* есептелетін Есқара бұлардың біреуіне де арланбай, ерінбей, жалықпай жүре беретін (С.Мұқанов).

Көнбістік, шыдамдылық, көнтерілік, иіс алмастық. *Неге болса да шыдамды болушылық, көне берушілік.* Алабұртқан көңлім көнбістік деген үлкен күшке мойын ұсынған еді (Ә.Қалдыбаев). Жорықтың қиыншылығы соғыстан оңай болмайды: төзімділікті, шыдамдылықты талап етеді (Б.Момышұлы). Күрес жолы көнтерілікті тілейді (А.Лекеров).

Көңілсіз, ықылассыз. *Зауқы жоқ, пейілді емес.* Аса бір көңілсіз, жүдеу кескінмен бояушылар шашылып жатқан бұрышқа қадалған (Т.Ахтанов). Бригадир тағы бір жерге жұмсайды-ау деп, ықылассыз орнымнан тұрдым (Ғ.Сапаев).

Көпе-көрнеу, ашықтан-ашық, көріне, көрінеу. *Көз алдында әйгілі түрде, көріне көзге.* Аңдысқан екі жақ әуелі бірін-бірі ықтырып тастағысы кеп, көпе-көрнеу даудан бастады (Ә.Кекілбаев). Енді бірқатар ақын-жазушылар халықты ашықтан-ашық жаңаша оқуға, өнер-білім үйренуге шақырды (Б.Кенжебаев). Отаншыл ұлы ақынды патша өкіметі көріне өлімге айдады (М.Қаратаев). Ей, жұрт, мынау көрінеу қиянат қой (М.Әуезов).

Көпшіл, қауымшыл, ортақшыл, орташыл. *Көп көңлінен, көп мүддесінен шыға білетін, барын ортаға салғыш.* Болмасын кекшіл, Болсайшы көпшіл, жан аямай кәсіп қыл (Абай). Ол бір ерінбей-жалықпай түсіндіре білетін қауымшыл кісі екен (Ы.Жақаев). Студент шағында көпшіл, ортақшыл сияқты еді (О.Сәрсенбаев). Орташыл ол жүрген жері думан еді қайда да (И.Исаев).

Көркею, гүлдеу. *Құлтырып өсу, гүл-гүл жайнау.* Қазақ пен өзбектің де тұрмысы мен мәдениеті совет өкіметі жылдарында көркейіп өсті (Ғ.Мүсірепов). Шолпан жыл құсы еді, жаңа гүлдеген қызғалдақ еді (С.Сейфуллин).

Көрші, сыбай, қоңсы, хошына жерг. *Үйме-үй тұратын адам, іргелес отырған отбасы.* Жас келіншек қолы қалт етсе, көршінікіне бір кіріп шығуға асығады (З.Шүкіров). Ақ қурай, қара қурай, қурай-қурай. Құдайым қызды ауылмен сыбай қылғай (И.Байзақов). Қоңсы тату болса - құт, қаңқу болса - жұт (Мақал). *Хошынам* - жақсы кісі («Лен.жас»).

Көршілес, қанаттас, қатарлас, іргелес, жапсарлас, шектес, қотандас, қоныстас. *Көрші тұратын, қатар отырған, қонысы бір, бір-біріне жақын қонған.* Кішкентай достарымен *көршілес* класта ересектердің оқуы жүріп жатыр (М.Иманжанов). *Қанаттас* бір ауылға апам мені жетелеп, қыдырыстап келген (Б.Соқпақбаев). *Қатарлас* ауылдардан хабар күттік («Қаз.әдеб»). Мынау *іргелес* жатқан қырғыз елінен бір байдың сал-сері қызы көшіп келіп, ірге теуіп жатыр (К.Әзірбаев). *Жапсарлас* үйде отырған балалар арасынан шаң-шұң шықты (М.Қаратаев). Кешке керуен Жаңасемей ауданының Павлодар облысымен *шектес* шеткі колхозына келіп, әр үйге бөлініп қонды (Ә.Нұршайықов). Төлек қарт бүгін *қоныстас* отырған 5-6 шопанды қасына ертіп, сәске кезінде атқа мінді (Дала шұғыласы). Ақжол бидің аулы Жәнібек аулымен *қотандас* отыр еді (І.Есенберлин).

Көтерем, ыңыршақ. *Әбден шыңына жетіп арықтаған, өлімтік болған.* Арықтаған *көтерем* малдың да жілігі мен жүрегінің басында жылтыраған май болады (Қ.Жұмаділов). Түйе өте арық, *ыңыршағы* шығып тұр екен (Қ.Байсейітов).

Көтеру, жоғарылату. *Әр алуан затты тұрған немесе жатқан жерінен қозған, белгілі биіктікте ұстап тұру.* Бір адамның аяулы қызын алып, қарақұс аспанға *көтеріп* кеткен екен (М.Ғабдуллин). Қайықтар жақындаған сайын ол желбіреген туын *жоғарылата* түсті (С.Мұқанов).

Көрімпаз, көргіш. *Сұңғыла, аңдағыш, байқағыш.* Көрімпаз адам сұрампаз, ұғымпаз, зерек, талапты (С.Мұқанов). Үкілер күндіз соқыр, түнде көргіш, Есекең іс мәнісін білмей ергіш (А.Байтұрсынов).

Көрімпаздық, көргіштік. *Аңдағаштық, байқағаштық.* Бізде күш, ықылас жеткілікті. Оның іскерлік, сезімпаздық, көрімпаздық қосалық, - деді Мейрам (Ғ.Мұстафин). Әр автордың дәрежесі, көргіштігі әртүрлі болады («Әдеб.искусство»).

Көтерту, көтерткізу. *Қолына ұстату.* Тоқтарға бір тегеш қымыз көтертіп, ол үйге қайта кірді (Т.Дәуренбеков). Жетіге жетпеген қыз балаға қозы көтерткізіп қойған (Т. Бердияров).

Көшпелілік, көшпенділік. *Көшпенді өмір, көшпенді тіршілік.* Көшпелілік б.з.б. екі мыңыншы жылдықта жайлымдық мал шаруашылығын жетілдіру негізінде қалыптасты (ҚҰЭ). Көшпенділік – қалың сор, отырықшы болмай оңбайды ел (Д.Әбілев).

Күбілжу, күмілжу, мінгірлеу, мыңқылдау, кірбіңдеу. *Нақтылы ойын кібіртіктен жеткізу, естілер-естілмес етіп айту.* Ұзақ күндер күбілжіген өзара сын еді ақтарылып большевиктік толқынға соққан (І.Жансүгіров). Әлекең қойылған сұраққа нақпа-нақ жауап қатпай, сәл мүдіріңкіреп, күмілжіп қалды (С.Байжанов). Әлденені айтып *мінгірлеп* еді, не айтқанын өзі де ұққан жоқ (Ә.Әбішев). Ақылбек мұрнының астымен түсініксіздеу *мыңқылдап*, отыра берді (О.Сәрсенбаев). Қапар үйге жеткенше, кінәлі пішінмен *кірбіңдеп* отырып баяу сөйлеген (А.Жағанова).

Күбіту, көпірту, бұрқырату, өкірту сөйл, төпеу сөйл. *Бастырмалатып сөйлей беру, бірінің үстіне бірін жаудыру.* Ойларында түк жоқ, асфальт жолдың қақ ортасында әңгімені күбітіп келеді (С.Бердіғұлов). Ең жаман өтірік-көпіртіп отырып, Дастархан басында айтылған өтірік (Қ.Мырзалиев). Ол бейпіл сөзге келгенде, аузы-аузына жұқпай, үсті-үстіне *бұрқыратып* жіберетін (М.Иманжанов). Бастығының жасайтын баяндамасының текстін *өкіртіп* жазып тастады («Лен.жас»). Ол түк түсінбесе де, сөзді *төпей* бердім (Т.Ахтанов).

Күдік, сезік, қауіп, секем, шүбә, күмән, шәк. *Сенбеуден туған сезікті ой, әлденеге шек келтірушілік.* Оның көңлінде жанын жегідей жеген бір күдік бар (І.Есенберлин). Гүлжан бойын әлде бір қандай *сезік* билеп, Кенбайдың әрбір қимылынан секем алғандай болады (М.Дүйсенов). Бір пәлеге ұшыратпаса, не етті? - деген *қауіп* тынышымды ала берді (С.Сарғасқаев). Оның көңлінде осылардың біреуі бірдеме дей ме деген *секем* бар (А.Нұрманов). Бұл сөздің дұрыс екендігіне *шүбә* болмау керек (С.Сейфуллин). Куәлі істі куә табар, Куәсіз істі *күмән* табар (Мақал). Ой түкпірінде бұған біраз *шәгі* болса да, Уәлидің сөзіне сене бергісі келеді (Т.Ахтанов).

Күдіктену, қауіптену, сезіктену, күмәндану, шүбәлану, дүдәмалдану, кәдік-тену сөйл. *Әлденеден секем алып шүбә келтіру, қауіп ойлау.* Сұлтанбек *күдіктеніп* ойға қалса да, өзі бастап әңгіме айта алмады (М.Әбдіхалықов). Су тапшылығы болады деп *қауіптенуге* болмайды (К.Баялиев). Әйелінің дертінен шошып қалған жүрегі *сезіктеніп*, ауруханаға қорқып барды (Н.Ғабдуллин). Мұғалиманы көргенде, өз көзіне өзі сенбей, оған ойлана, *күмәндана* қарады (Ж.Жұмаханов). Абайдың аты аталғанда оның сөзіне ешкім *шүбәланбайды* (С.Талжанов). Енді мына беткейге тартып шыға алар ма екен деп *дүдәмалданып* жүр едім, жақсы кезіктіңдер (Б.Сокпақбаев). Той күні түнде Жәніш екеуіміздің сыртта онаша тұрғанымыздан *кәдіктеніп* қалған сияқты (З.Шүкіров).

Күдікшілдік, күмәншілдік. *Сезікшілдік, күмән келтірушілік.* Сыздық өзінің күдікшілдігін ішінен сөгіп, көңлі азырақ тыныштанғандай болып, үйге кірді (М.Әуезов). Жүзі суық. Әрбір нәрсеге сенімсіздікпен, күмәншілдікпен

қарайтын адамға ұқсайды (О.Сәрсенбаев).

Күзеткізу, күзеттіру. *Қарауылдату, сақшылық еткізу.* Мұқанға болысатын он екі жігітті бір бөлек қораға жөнелтіп, күзеткізіп қойды (С.Шарипов). Керуенді алып келе жатқан он адамға күзеттіріп қойды (Қ.Исабаев).

Күлгізу, күлдіру. *Көңілдендіріп езу тартқызу, күлкі тудыру.* Өтініп сөйлер сөзден отырғанда күлгізіп кетпеймісің бірдеме деп (Айтыс). Қуаныш арасында жұртты күлдіріп, маз – майрам етіп жүрген Күндебай (О.Бидықов).

Күжілдеу, дүрілдеу, күрілдеу. *Дүр-дүр ету, гүр-гүр еткен дыбыс шығару.* Машиналар *күжілдеп*, төңіректі бензин исі алып кетті (Р.Тоқтаров). Тынық кешті басына көтеріп, *дүрілдеп* екі трактор келеді (Б.Майлин). Бірден-бірге қарауытып бара жатқан батыс аспанынан *күрілдеген* мотор даусы естіледі (Ә.Сәрсенбаев).

Күжірею, күдірею, дөңкию, күржию, теңкию. *Бір нәрсенің аумағының кең, оралымсыз боп ерекшеленіп көрінуі.* Арбада *күжірейіп* теріс қарап отырған нағашым әжеме мойнын бұрды (А.Жақсыбаев). Күшіктің жотасы *күдірейіп*, ауыз-омыртқа мен құйрығына шейін түп-тұтас болып күлдеуіштей бүгіледі (М.Әуезов). Қызметтен келсем, Нариман диванда *дөңкиіп* ұйықтап жатыр (Б.Аманшин). Шофердың жанына *күржиіп* отырып алған Дүйсен әлі де үнсіз келеді (Н.Серәлиев). Өзінен он метрдей жерде *теңкиіп* біреу жатыр (С.Алдабергенов).

Күзек, күзеу, күздік. *Жаз жайлаудан қайтқан елдің күзде отыратын жері.* *Күзекте* отырған шопан аулы өзіне таныс адамдар боп шықты (Ә.Қалмырзаев). Сонадайдан әлі *күзеуге* түсіп үлгірмеген шопандардың киіз үйлері көрінді (Ә.Әлімжанов). Көшпелі ел жайлауға бармақ, *күздікке* келмек (Ғ.Мүсірепов).

Күзету, қарауылдау. *Бір нәрсені бақылап сақшылық ету.* Сыздеке, бүркітті бүгін түн мен *күзетіп* берсем қалай? (А.Сейдімбеков). Сай қабағынан түспей, үнемі ит-құс *қарауылдап* отырған Бөрібасар да Сәтжанның қасына келді (С.Бегалин).

Күзетші, қарауыл, қақпашы, сақшы. *Бір нәрсені күзетіп тұрушы, қорғап сақтаушы.* Әлгі ағайынның ері мектепте *күзетшіі*, әйелі үй сыпырушы болып жүре береді (Б.Аманшин). Нұқы қарт біраз жылдан бері балық қоймасында *қарауыл* еді (Ә.Сараев). Уәлихан деген қожа шәһәрдің *қақпашыларын* алдап, қорған ішіне кіріп кетіпті (С.Бегалин). Атасы да, әжесі де малға *сақшы* жалғыз төбеттен айрылды деп, қатты ренжіген (М.Мағауин).

Күйбіжіктеу, қипақтау, сипақтау, қыбыжықтау. *Бір нәрсені батылы барып айта алмай күйбіңдеу, кібіртіктеу.* Қызым оқуға түсті деп түсініп қалған байғұс қуанышын қалай білдірудің ретін таба алмай, *күйбіжіктей* берді (М.Дүйсенов). Байқаймын, мұғалім бір түрлі *қипақтап* қалды (Т.Иманбеков). Бағанадан бері *сипақтамай* жайыңа көшпейсің бе? (Б.Тілегенов). Құрманбай директорға батып айта алмай, *қыбыжықтап* қалды (М.Хасенов).

Күйеу, бай, ер. *Әйелдің некеленіп қосылған адамы, қосақ жары.* Әлима *күйеуінің* орнына сатушы боп істеп жүр (М.Дүзенов). *Байым* ақ көңіл кісі еді, көрген-білгені болса, ортаға салып айтып жүруші еді (Б.Майлин). *Ері* жұмыстан кеш қайтады («Қаз.әдеб.»).

Күйзелу, жұтау, азып-тозу, азғындау, кедейлену. *Аш-жалаңаштыққа, жоқшылыққа, дертке ұшырау, жүдеп-жадау.* Ауру әбден *күйзелді*, ыңырану жиіленді (Т.Әлімқұлов). Тамақтан да, киімнен де *жұтады* (Б.Тоғысбаев). *Азып-тозған* кедейдің қатын-дары қолдары тілім-тілім болып үй сылап жатыр (Б.Майлин). Ақ білегің *азғындап*, Білезіктерің босапты (І.Жансүгіров). Жібек бұрын байлау болған, соңынан *кедейленген* Қарсақбай деген шалдың қызы еді (С.Сейфуллин).

Күйлі, тың, ширақ, қунақы. *Қайраты қайтпаған, күш-қуаты мол, жағдайы жақсы.* Зизәшім, *күйлі* жүрмісің: жақсы ма, қалқам, тұрмысың (Е.Бердин). Есен аға жасы жетпісті қаусырса да, өзі әлі *тың* екен (С.Талжанов). Бержан ақсақал әлі қуатты, *ширақ* еді (Ш.Дәрмағамбетов). Жасы жер ортасына келсе де, жүріс-тұрысы *қунақы*, солдаттай шапшаң (Ғ.Сыланов).

Күлдібадам, күлді-көмеш. *Шала-шарпы, шикілі-пісілі, құны төмен, арзан қол.* Серке еш уақытта да, еш спектакльде де ала-құла ойнап, көруші жұртшылыққа *күлдібадам* өнер танытып көрген емес («Қаз.әдеб»). Өленді жаза салып *күлді-көмеш* күйінде газетке қарай тоғыта беру ағаттық болады («Қаз.әдеб»).

Күлегеш, күлеген, күлкішіл, күлімпаз, жыртақы, жырқылдақ, тырқылдақ. *Күлкіге әуес, көп күлетін, жырқ-жырқ ете беретін.* Бұл кезде жігіт ағасы Тәкежан қалжыңқой, *күлегеш* болатын (М.Әуезов). Болмайды иттің жаман үрегені, әйелдің мәз болмайды *күлегені* (Айтыс). Еңбексіз ыржаң, *күлкішіл* қылжаң, Еріншек, масыл, шағым, дау, Жұмыссыз адам, Санасыз надан, Саналы саған болды жау (Ж.Сыздықов). *Күлімпаз* жас келіншектерге қызыға, ынтыға қарады (С.Бақбергенов). *Жыртақы* жігітті сарт еткізіп балдағымен қойып қалғанын өз көзімен көрген («Қаз.әдеб»). *Жырқылдақ* әсіренкі сылаң

емес, ұн бетті, бояу ерін қылаң емес (Б.Момышұлы). Жағыпардың *тырқылдақ* әйелі қонақтарды жайдарылана шығып қарсы алды («Лен.жас»).

Күлу, сықылықтау, сақылықтау, жырқылдау, жыртактау, тырқылдау, қарқылдау, сыңқылдау сөйл. *Күлкі шығару, мәз-мейрам болу, ішек-сілесі қату*. Қыз бұған жас балаша мәз болып, сықылықтап күле береді (М.Әуезов). Күлгенде қатты *сықылықтауға* болмайды (Семья тәрбиесі). Мәрзия *сақылықтап* күліп, жас балаша мәз-мейрам болады (Ш.Мұртазаев). Бухгалтер Ешмұхан күлер сөзге де, күлмес сөзге де *жырқылдап*, екі езуі екі құлағында келе жатыр (К.Қазыбаев). Неге жетісіп *жыртақтаймыз* (Д.Досжанов). Ол осы хабарға мәз болғандай, *тырқылдай* күліп кете берді (С.Сарғасқаев). Ырысбек дәл біреу екі қолтығынан бірдей шап беріп қытықтап жібергендей, *қарқылдай* жөнелді (С.Мұратбеков). Бірі *сыңқылдап*, бірі езу тартып жымыып өтіп жатады-ау (З.Ақышев).

Күлімдеу, күлімсіреу, жымыңдау, жымию, ыржию. *Жылы шырай білдіріп күлім қағу, жымың-жымың ету*. Маржанкүл ағасына тағы да еркелеп, *күлімдеп* қарады (Н.Ғабдуллин). Қыз маған мойын бұрмай, әлде неге *күлімсіреумен* келеді (І.Есенберлин). Жас келіншектер тағы бір-бірінің құлағына сыбырлап, *жымыңдасып* қалды (Ә.Кекілбаев). Дәмеш әдеппен *жымыып* меймандос пиғылын сездірді (З.Шашкин). Ақсары қазақ екі құлағы езуіне жеткенше *ыржиды* (А.Сатаев).

Күмәнды, шүбәлы, күдікті, дүдәмал, күпті қарап, сезікті. *Күмән тудыратын, шүбә келтіретін, екі ұшты*. Бұл еңбектер өздерінің ғылыми дәлелдігі жағынан көп жағдайда *күмәнды* (Д.Досжанов). Көмескі, *шүбәлы* мағлұматтарды қолдана алмады (С.Сейфуллин). Оны да үрейін ұшырған *күдікті* күндердің от басындағы күйкі күйбеңі шөжітіп тастаған (З.Жәкенов). Іштей *дүдәмал* боп, байыбына жете алмай жүрген ойларым барды (З.Шашкин). Баяғы бір *күпті* сұрақ оның ойына қайта келді (І.Есенберлин). Ожар, содыр Қарабай *сезікті* ойларын Сейілге соқтыға айтты (М.Әуезов).

Күнбе-күн, күнде, күніге, күніне. *Әр күн сайын, араға күн салмай*. Малдың сүтін *күнбе-күн* сатып, ақша етіп, шай-қант, киім-кешекке тарықпайды (Ғ.Мұстафин). Сабаққа келгенде, молданың оң жағында жататын екі көк шыбыққа *күнде* көзі түскенде, оны ылғи сол үрей билейтін-ді (Н.Ғабдуллин). *Күніге* қойды үш рет аралап шықпаса, Әміржанның көңлі көншімейді (З.Шашкин). *Күніне* бір сағат кешкілікте сабақ беріп тұратын боп келісті (Д.Әбілев).

Күнкөріс, тіршілік. *Күнделікті тірлік, өмір сүру үшін жасалатын іс-әрекет*. Біреу аңға серілікпен шығады, біреу оны *күнкөрісіне* жамау-жасқау

етеді (Ғ.Мүсірепов). Жас болғанмен *тіршіліктің* әрбір жүйесіне Асқардың өз көзқарасы бар (С.Мұқанов).

Күншіл, қызғаншақ, іші тар, күндегіш. *Біреудің табысын, жетістігін қызғанып күндейтін.* Бәрінде де өзімшіл, *күншіл*, қиянатшыл, озбыр Қодар алдыңнан шығады (М.Әуезов). Адам қартайған сайын *қызғаншақ* болады (Ж.Жұмаханов). Үлкен ұлының *іші тар* екен (К.Әзірбаев). Сұлтанмахмұттың өнерін *күндегіш* Есдәулет манадан бері тыжырынып отыр еді (Д.Әбілев).

Күңгірт, бұлдыр. *Жарығы аз, анық емес, қарауытқан.* *Күңгірт* көше бойында адам аз, автомашиналар жоқтың қасы (С.Жүнісов). Көкжиекте түгін сияқты *бұлдыр* бар (Ы.Жақаев).

Күрес, тартыс, арпалыс. *Біреуге қарсы жүргізілетін қимыл-әрекет.* Табиғаттың бораны мен қойшылардың қажырлы еңбегі бетпе-бет *күреске* түсті (Ж.Еділбаев). Өмір алдыңнан *тартысын* тосады (З.Шүкіров). Күрес дегеніміз тап тартысының майданындағы саяси *арпалыстар* (С.Мұқанов).

Күржию, күрбию, қорбию. *Оралымсыз үлкен болып көріну.* Шофердің жанына *күржиіп* отырып алған Дүйсен әлі де үнсіз келеді (Н.Сералиев). Күдірейген, *күрбиген*, Бедірейген, дүрдиген, Келсе үйіңе мұң кірген, Жеті жылда бір күлген (Ж.Өмірбеков). Дуадақтар қаршыға келе жатқанда жүнін *қорбитып*, үлкен қаптай болып тұра қалады (Ш.Айманов).

Күркеше, күркешік. *Кішкене күрке, шағын күрке.* Сайдың бір жағына жігіттер күркеше тұрғызып қойған екен (Б.Момышұлы). Жататынымыз жіңішке талдардан иіп, төбесіне шөп – шалам жапқан күркешіктер (С.Сарғасқаев).

Күту, бағу, баптау, аялау, әлпештеу, мәпелеу, өбектеу, сылап-сипау. *Қамқорлық көрсетіп қадір тұту, бағып-қағып асырау.* Ысмайылдың үй-іші құдасының жақсы көрген оқымысты баласы келген соң, барынша құрметтеп *күте* бастады (М.Әуезов). Ауру солдатты қайырымды бір қарт ана талай күн *бағып* күткен («Лен.жас»). Мектепке баратын баланы анасы қандай *баптаса*, старшина солдатты сондай баптайды (Т.Ахтанов). Айырып жалғызымнан *аялаған*, Жаратқан, жазығым не аямаған? (Б.Адамбаев). *Әлпештеп* өсіреді ата-анасы, Кей қыздың ұлдан артық дәрежесі (Ақан сері). Сал болып жатып қалған шалды баласындай *мәпелеп* қандай күтті (К.Қазыбаев). Арманды әрдайым жас балаша *өбектеп*, үстіне түсіп жүргенін көресіз (Н.Серәлиев). Қонақтарын *сылап-сипап* аттандырып жібергелі отыр (З.Ақышев).

Күш, қуат, әл, қайрат, дәрмен, қажыр, жігер, қауқар, қару, мұрша, шама, шарық көне. *Адамның, жан-жануардың қимыл-қозғалысын, сыртқы ортаға физикалық әсер етуін қамтамасыз ететін ықпалы, әсері.* Лиза бар күшін жинап, жоғары еңбектеді (С.Ерубасев). Самолетті зордың күшімен әрең отырғыздым, бірақ кабинадан шыға алар *қуат* қалмапты (Т.Бигелдинов). Алуан-алуан жүйрік бар, *әліне* қарай шабады (Мақал). Ноян бойына біткен *қайратын* жұмсайтын жер таппай аласұрып, ауылда әзер жүрген (І.Есенберлин). Іш қазандай қайнайды, күресуге *дәрмен* жоқ (Мақал). Неткен керемет *қажыр*, қандай қайрат бар десеңізші оның бойында (Ә.Омаров). Бұл сөз жұртқа қайрат беріп, *жігер* қосты (Ж.Саин). Ер екенінді білейін, осындай тау толқынды тасқынға қарсы тұрар *қауқар* тапшы (О.Бөкеев). Әйел болсам да, денім сау, *қаруым* бар адаммын (С.Мұқанов). *Мұршасы* құрып, әлі біткен адамдай отырып қалды (С.Сарғасқаев). Салбыраған қанатын жиюға *шамасы* келмей, сүйреткен бойы сырт айнала берді (Н.Ғабдуллин). Пәлен деуге *шарқым* жоқ, мен не дейін енді (Т.Нұрмағамбетов).

Күшену, ышқыну. *Бойға қатты күш салу, күш жинау.* Жақпар тастың астына қолын сұғып жіберіп, *күшене* тартып еді, ауыр екен (С.Жүнісов). Бар күшіммен *ышқынып*, бөшкені тақтайға дейін жеткіздім (Б.Тоғысбаев).

Күшею, үдеу, екпіндеу, қарқындау, ағындау, пәрмендеу, тегеуріндеу. *Бір нәрсе қарқынының қалыпты шамадан артуы, екпінi ұлғайып, қуаты тасуы.* Ауру адам жүдеп, ауруы бұрынғыдай емес, *күшейеді* (Л.Иншақов). Жел *үдей* түсіп, қар ұшқыны бет-көзге тие бастады (Р.Райымқұлов). Туған жерге жақындаған сайын машинамыздың жүрісі *екпіндей* түсті (С.Мұқанов). Ә дегенде біраз *қарқындағанша* қатарласа, қапталдаса шапқан шабандоздар шоғыры енді ыдырады (М.Хасенов). *Ағындап* ұшып келе жатқан бестінің екі жағында көделі, бетегелі көк дала артқа қарай құлдырап ағып кетіп жатыр (М.Әуезов). Әбіш Даниярдың қара жорғасын *пәрмендетіп* жорғалата отырып, Затонға жетті (М.Әуезов). Жұманияздың соңына түсіп, *тегеуріндеп* келе жатқан топтың бастаушысы түсі ызбарлы, жуан қазақ еді (А.Сатаев).

Күшті, әлді, қарулы, әлуегті, әндемді, қайратты, қажырлы, жігерлі, қуатты, қауқарлы, күдіретті, белді, мықты, қабырғалы, қарымды, мелжемді көне. *Бойында күш-қуаты мол, қайрат-жігері жеткілікті.* Түйенің *күшті* болуы мойын, қол, аяқ және сан еттерінің жақсы жетілуіне байланысты (И.Жұмағұлов). Қой бір жерге үймелейтін болса, *әлділері* нашарларын ығыстырады (М.Ермеков). *Қарулы* жігіттің қимылына, адамшылығына риза болған Тоғайбай, өзі түйеге мінді де, атын оған ұсынды (А.Тоқмағамбетов). Ол *әлуегті* екі малайды ертіп, Ертіс жағасына шапты (М.Әуезов). Қажымұқан шабуылын Маверден анағұрлым *әндемді* бастады (М.Тәнекеев). Жоқшылықтан

бөтен серігі жоқ *қайратты* Дәметкен төрт баланың қамы үшін ағайынның бермесін күшпен тартып алуға кірісті (І.Есенберлин). Шіркін-ай, Сұлтанбек қандай *қажырлы* еді (Ә.Көшімов). Оның бурыл шашы бейне бір *жігерлі* алып ананы аңғартады (Б.Қожабекұлы). Алып денелі, орасан *қуатты* шалдың өзі оны оп-оңай-ақ баса салатын (С.Мұқанов). *Қауқарлы* адам жұмыстан қажымас (Ауызекі тіл). Қазақтың қара сирақ баласы *құдіретті* Совет Армиясының офицері боламын деп, сірә ойлады ма екен (С.Сарғасқаев). Ат оған *белді* жылқы сияқты көрінді (Х.Есенжанов). Оның өзі де тек ауыл арасындағы ғана *мықты* жігіттердің бірі (Қ.Жұмалиев). Хамзаның астындағы *қабырғалы* ат төрт тағандап жер тіреп тұрып алды (Ә.Әлімжанов). Жанұзақтың *қарымды* қолы қасқырды босатпады (С.Бегалин). Жауырыны жерге тимеген *мелжемді* жігіттер бүгін талай солдаттың, болыстың төбе құйқасын шайнайтын секілді (І.Жансүгіров).

Күштілік, әлділік, әлуеттілік, қарулылық, қайраттылық, мықтылық, қажырлылық, жігерлілік, қуаттылық, қарымдылық. *Күш-қуаты молдық, қайрат-жігері жетерлік.* Әділ өзінің *күштілігін*, қайрат-жігерінің басымдығын көрсетуге тырыспады («Қаз.әдеб»). Ғазиз *әлділігін* қылып, Ғайшаны төсегінің жанына келгенде белінен құшақтап әкеліп жыққан (М.Әуезов). Жұмақанның *әлуеттілігінің* арқасында суда тұрып қалған арбаны сүйреп шығардық (Ауызекі тіл). Бір бригададағы тоғыз жігіт Диканың *қарулылығына* қайран қалды (С.Жүнісов). Биіктігі өзімдей ғана төртбақ адамның *қайраттылығына* сүйсінемін (Ә.Сәрсенбаев). *Мықтылығымды* көрсеткім кеп, тізгінді тартыңқырап ұстап, атты бүйірге қамшымен осып қалдым (Н.Ғабдуллин). Раушанның бұл жолы да көрсеткен *қажырлылығына* қатты риза болды (С.Сейітов). Әбіштің *жігерлілігін* жастар қолданса, оның қылған еңбегі босқа кетпегендігі (Ж.Арыстанов). Алғашқы кезде сол *қуаттылығы*, сол қайраты жақсы-ақ еді (Қ.Мұханбетқалиев). Тарбанның әкесі қырдағы шаруаларға көзін жалдамай, білегінің *қарымдылығын* танытқан деседі (Т.Әлімқұлов).

Күю, жану, өртену. а) *От алып жалындау, қызулана тұтану.* Кереку өртенгенде адам былай тұрсын, ит пен мысыққа шейін *күйіп* далаға безді (Р.Тоқтаров). Борисов *жанып* жатқан үйлерді қолымен көрсетіп аңырайып тұрып қалды (Б.Момышұлы). Нұржан төбесі *өртеніп*, дуалының да бір басы опырылып құлаған кішкене кірпіш үйдің ішіне кірді (Ә.Нұрпейісов). ә) *Ауыс.* *Жанға бату, зығырданын қайнатып күйіндіру.* Мына иттікке Сұлтанмахмұт *күйіп* кетті (Д.Әбілев). Түтінің жоқ, отың жоқ, Тұншығып кеудем *жанасың* (С.Торайғыров). Арыстандай жаралы, *Өртенді* қайнап қанымыз (С.Сейфуллин).

Кібіртікшіл, кібіртіктегіш. *Кібіртік қаққыш.* *Үй іші әрі – сәрі ыңғайсыз* кібіртікшіл, кібіртіктегіш, алакөбең тыншу жайға ұшырады (М.Сатыбалдиев).

Кішпейілдік, кішпейілділік. *Кішіпейіл болушылық.* Балаға қайырымдылықты, кішпейілдікті, әдептілікті беретін ата – аның тәрбиесі (Ж.Аймауытов). Оған адамдарға қамқоршы болу, кішпейілділік, сонымен қатар істе қатал, бірбеткей қасиеттер тән еді (Қ.Сәтбаев).

Кіді, кілт етпе, тік. *Болмашыға өкпелегіш, шорт мінез.* Райхан қызарандап, көңіліне *кіді* алып қалды (З.Шашкин). Әдетте өз өмірін баласыз оңаша өткізген кәрі әйел *кілт етпе*, кінәмшіл келеді (К.Тоқаев). Алғашқы бетте бұл адам оған *тік* мінезді, тым магтақам көрінді (М.Иманжанов).

Кідіріссіз, бөгетсіз, тоқтаусыз, мүдіріссіз. *Ешбір толастамай, бөгеу жасамай, жедел түрде, мүдірмей.* Қолында «Ешбір *кідіріссіз* балалар үйіне қабылдансын деген қағазы бар (Қ.Әміров). «Өмірдің сан қиын асуларынан *бөгетсіз* өткен тәжірибесі мол адам деп ойлаған-ды (К.Оразалин). Біздің көзімізге ол мына қыстан *тоқтаусыз* өтіп, көктем шуағына қарай ұзап бара жатқандай көрінді (К.Баялиев). Бұл сөздерді Ғани *мүдіріссіз* шын ықыласымен жайдарылана айтты (Ш.Өтепов).

Кілет, еттік, етхана. *Сойылған малдың (соғымны) етін, басқа да азық-түлік түрлерін сақтайтын салқын бөлме.* Абай оң жақта қысқы ас тұратын екі *кілетті* шошаланы қарап шықты (М.Әуезов). Суық *еттіктен* жаңа әкелген шыртылдақ құрт, ірімшік, май, қазы-қарта қойылды столға (С.Жүнісов). Далаға шығып серги алмаған Қамқор қайта келгенде, Қатира *етханада* жүр екен (К.Оразалин).

Кінәмшіл, кінәшіл, шікамшыл көне. *Жоқтан өзгеге шамдана беретін, кінә таққыш, кілт етпе.* Төре тұқымдарының бәрі де *кінәмшіл*, жиіркенімпаз ғой (С.Мұқанов). Жас бала *кінәшыл* да талғамшыл келеді (С.Сарғасқаев). Тұла бойындағы бір міні -*шікамшыл* адамдай, басы кекжендеп, шартақ маңында сыр беріп қояды (Т.Әлімқұлов).

Кір, лас, сатпақ, салтақ, қожалақ, сатал. *Таза емес, кір басқан, айғыз-айғыз.* Қолың кір, мойның *кір*, класқа кіргізбеймін, - деп Майра мені талай қуып еді (Б.Соқпақбаев). Ыбырсыған жүн-жұрқа, әр түрлі қажеттен қалған *лас* қағаз (Ө.Қанахин). Ақбике баласының бетінің *сатпағын* да жумай, күлді-көмеш күйінде жіберетін (Н.Қазыбеков). Шабынып құйрығымен соққан, *салтақ* сауыры қып-қызыл жосадай (Х.Есенжанов). Сен жөн сұрасаң, айтпайтын несі бар? - деп жігіт *қожалақ* қолын шалбарының жамбасына сүйкей берді (С.Омаров). Парторг Женя Антонов жылдам еңкейіп, *сатал* сары қағазды жұлып алды (Ш.Мұртазаев).

Кіреші, кірекеш. *Кіре тартушы, жүк тасушы.* Төрт-бес өгізді, түйелі *кірешілер* үйілген көмірді тиіп алып жатыр (Ғ.Мұстафин). Бұлар ілгері Шу өзенінің бойындағы елдерге кәсіп қылуға бара жатқан Арқаның *кірекештері* екен (С.Омаров).

Кірме, бұратана, келімсек, бұралқы қарап. *Басқа бір жерден немесе өзге елден ауып келіп қоңсы қонған (адам).* Әр ауыл ішінде өзге, кейде алыстағы аталар мен рулардан келетін «*кірмең* дейтіндер де болды (С.Мұқанов). Бұрын *бұратана* атанған қазақ халқы еркіндік алып, өз алдына шаңырақ көтерді (С.Мәуленов). Мені кейбіреулер *келімсек* дейтін көрінеді (Б.Тоқтаров). Мың *бұралқыдан* - бір байырғы (Мақал).

Кірпі, кірпікшешен. *Үстін тікенек тәрізді инелер басқан кішігірім жәндік.* Ал анау домаланған мақұлық тікенек тонды *кірпі* екен (Ә.Көшімов). Сарышұнақтардың балаларын *кірпікшешен*, бозжылан да жейді (Х.Қыдырбаев).

Кіршең, кіршіл. *а) Кір көтермейтін, кірлей беретін.* Шалбар арзан. Қоңыры жақсы болар, ана ақшылы *кіршең* (Х.Есенжанов). Ақ матадан тігілген көйлек тым *кіршіл* болады (Ауызекі тіл). *ә) Ауыс. Кінә қойғыш, дық сақтағыш.* Үлкен кісінің көңілі де жас баланың көңіліндей *кіршең* де, кінәмпаз келеді (С.Бақбергенов). *Кіршіл* көңіл көлі таза мұң шайым, Балалықпен қоштасыппын байқамай (А.Нысаналин).

Кірімді, жұғымды, жұғымтал, үйірсек. *Іші-бауырға кіріп кететін, көппен тіл тапқыш.* Қонақ *кірімді* екен, бұрын көрісіп жүрген адамдай, әңгімеге араласып кетті (Ғ.Мұстафин). Сағила абысын-ажынға да, дос-жораға да *жұғымды* (М.Иманжанов). Крупскийлер әділ әрі *жұғымтал* жандар еді («Лен.жас»). Тез тілдесіп, шүйіркелесе қалатын, *үйірсек* жігіт (Ә.Нұрпейісов).

Кіршіксіз, мұнтаздай. *Кір жұқпаған, қылаусыз таза.* Үстінде мол пішілген қара костюм, *кіршіксіз* ақ көйлек (Қ.Жұмалиев). Екі-үш күн жұмыста болмаған Қалекең мекемеге *мұнтаздай* боп қырынып, жасаңғырап келді (Қ.Жұмаділов).

Кішкентай, титтей, қаршадай, кішкене, бармақтай, биттей, құйттай, құйтымдай, құртымдай, құйтақандай, құртақандай, құрттай, қылаудай, қылдай, қылдырықтай, митімдей, оймақтай, зәредей, сіркедей, тырнақтай, тілдей, шынашақтай, шынтақтай, шүйкімдей сөйл, шүйкедей сөйл. *а) Көлемі үлкен емес, тым ұсақ, бір жапырақ.* Кең жазиралы кеңістікте көрінген дариядағы *кішкентай* қайық секілді (А.Сатаев). *Титтей* арық қолдарымен, қысып-қысып қояды (С.Ғаббасов). *Қаршадай* қара бала қалбаңдаған, Шаршамай шаршы топқа салғанда эман (Ғ.Қайырбеков). Қария өз қырындағы күйме есігінің

кішкене терезесіне жауандай қарады (А.Сатаев). Кең дүниенің қойнына *бармақтай* баланы сыйдырмаған жоқшылық, көзіңді ашпа (Қ.Әбдіқадыров). Шынар бетін *биттей* қолымен басып, тығылып жылап жіберді (Ш.Құмарова). Сонда мен мынау *құйттай* бойыммен аспанды тіреп тұрған секілдімін (Ф.Оңғарсынова). Сырықтай болып *құтымдай* балалардың арасында өңкііп отырмақсың ба? (С.Жүнісов). Кенет ол өзіне-өзі *құртымдай* болып кішірейіп кеткендей болды (Р.Тоқтаров). *Құптақандай* қызымның қылығымен, көз алдымнан өтеді балалығым (К.Ахметова). Алыста *құртақандай* бозторғай шырылдайды (Т.Есімжанов). *Құрттай* баласына дейін шұбырып жүр (С.Шәріпов). Аспан мөп-мөлдір көкпенбек, *қылаудай* бұлт жоқ (М.Сүндетов). Күйсандық алдындағы оның белі *қылдай* болып, пернеде ойнаған қолдары да жігітті тарта береді (Ж.Жұмақанов). Кешегі ені *қылдырықтай* қыр өзені дегенге адам нанғысыз, кәдімгі шалқып жатқан телегей теңіз дерсің (Ө.Қанахин). *Митімдей* жерін қоймай тінтіп шықты («Лен.жас»). Аспанда *оймақтай* бұлт жоқ (К.Қазыбаев). *Зәредей* жалғыз тарының бетінен үлкейткіш әйнек арқылы жер бетіндегі материктерді түгел көресіз (С.Қасиманов). Ақсақал анда-санда төбесіне үймелеген *сіркедей* ұсақ шіркейлерді қолымен жасқап қояды (Қ.Ысқақов). *Тырнақтай* бала екеш бала да ауылға келген қайғы салмағын сезетін сияқты (Қ.Салғарин). Медсестра келіп, *тілдей* ғана қағазды қолына ұстата салды (Е.Оразақов). Толқын қыз Наурызға *шынашақтай* ғана домаланған бір бәлекет боп көрінді (Ө.Қанахин). Кешегі *шынтақтай* қызының ер жеткенін енді сезгендей еді анасы («Лен.жас»). Қолында *шүйкімдей* ғана ораған нәрсесі бар («Соц.Қаз»). *Шүйкедей* бұлт шүйіліп, Шыға келді төбеге (С.Боранбаев). *ә) Азғантай, шағын, шамалы ғана.* Ыбырай атамның балаларға қандай қайырым жасағаны жөнінде *кішкентай* әңгіме айтып бермейсіз бе? (С.Мәуленов). Халыққа *титтей* де болса пайдам тисе, арманым жоқ (О.Бодықов). Жүмекең *кішкене* кідіре тұрсын (С.Мыңжасарова). Қазанғап беті *биттей* аумастан байдың дүниесін аман-есен ауылға жеткізді (Ғ.Мұстафин). Өзінде *құрттай* білім бар ма? (С.Сейфуллин). Кісіге *қылаудай* қиянатың жоқ колхозшы көпшіліктің біреуісің (О.Сәрсенбаев). Осы жасында ешкімге *қылдай* қастық етпеген кісі (М.Сатыбалдиев). Сен мені *митімдей* де жақсы көрмейсің (Ө.Қанахин). Камалдың бойындағы ашылмай жатқан мол дарын мен тың талант *зәредей* нәрседен ғана көзге түсті (Б.Қыдырбекұлы). Халық мүддесіне *тырнақтай* кір келтірген адамға аяныш жоқ (Ғ.Сапаев).

Кішірейту, тарылту. *Кішкентай ету, тар қылу.* Алты қанат ескі киіз үйді *кішірейтіп* тіккен екен Бірмаған (С.Шарипов). Киім пішсең, кең піш, *тарылтуың* оңай (Мақал).

Қаба, қауға. *Өте тығыз боп біткен қалың сақал.* Ол өңкиген үлкен денелі, қалың бетті, қара сұр өңді, *қаба* сақалды кісі екен (С.Мұқанов). *Қауға* сақал бір шалды көрсетіп кеңк-кеңк күледі (Т.Жармағамбетов).

Қабару, көтерілу. *Ашытқы арқылы қамырдың ашуы жетіп қалыпқа келуі.* Тандыр *қабарып* көтерілгенше бетін жылы орап жауып тастады (С.Мұқанов). Ашуы жетіп *көтерілмеген* қамырдың бауырсағы дәмді болмайды (Ауызекі тіл).

Қабаттасу, қосарлану, жарысу, қосамжарлану, қалыспау. *Бір іске көп болып араласу, қоса қабаттасу.* Шешей амандасып жатқасын оның *қабаттасуының* қажеті де жоқ (А.Хангелдин). Абылай әйелдің сөзге *қосарлануын* ұнатпағандай Жаңылға түйіле қарап қойды (С.Мұқанов). Бәрі жағалай жайғасып, жан-жақтан қаумалай қоршап, *жарыса* сөйлеп жатыр (Б.Тілегенов). Күмпілдеген қанды майдан бітер болмады, онымен *қосамжарланып* қыс келді (Б.Соқпақбаев). Жұмабек те *қалыспай* мықшындап жатыр (Б.Тілегенов).

Қабаттау, қалыңдау. *Бірінің үстіне бірін салып, қалың ету.* Едендегі алашаны тазаладым да, төрге қос *қабаттап* көрпе төседім (С.Омаров). Төрге *қалыңдап* көрпе төсеп, басына биіктетіп жастық салды (Б.Тілегенов).

Қабылдатқызу, қабылдаттыру. *Қабыл алғызу.* Ендігі жерде арнайы редколлегия алқасы арқылы қабылдатқызамын (М.Рашев). Аудандық әскери комиссариатына барып жүріп, ақыры тілегін қабылдаттырды (Ә.Жәмішев).

Қабыл-құбыл, апыл-құпыл. *Асығып-үсігіп, асып-сасып.* Жұмсақ жерді басымен бір сүзіп, *қабыл-құбыл* тұрып жатқанда Жәнібек дауыстады (Ғ.Мұстафин). Нұрлан *апыл-құпыл* асығыс киініп, көз ілеспес қимылмен терезеден секіріп түсті (З.Шашкин).

Қабыну, ісіну. *Суықтың зардабынан дененің зақымданып, ауруға шалдығуы.* Солдатқа қатты суық тиіп денесі қызған, өкпесі *қабынған* екен (З.Ақышев). Бетін, қолын үсік шалғандар аз болмады, оның домбықан саусақтары *ісініп* кеткені енді білінді (Ә.Шәріпов).

Қабілетті, талантты, талапты, дарынды. *Қабілеті күшті, талабы зор.* Назым-жай көп дәрігердің бірі емес, аса дарынды, *қабілетті*, тәжірибесі мол хирург (А.Тоқпанов). Махамбет - *талантты* ақын болған кісі (С.Мұқанов).

Талапты ерге нұр жауар (Мақал). Қазақтың *дарынды* ақын қыздарының бірі - Шолпан Иманбаева (А.Сатаев).

Қабілеттілік, іскерлік. *Қабілеті күштілік, талабы зор болушылық.* Хасен Сейілханов оқып жүрген кезде де өзінің *қабілеттілігін*, еңбек сүйгіштігін танытты («Лен.жас»). Әкенің *іскерлігіне* қарап, одан көп нәрсені үйренгің келеді (Дала шұғыласы).

Қабір, көр. *Өлген кісіні жерлеу үшін қазылған орын.* Суық *қабір* - қараңғы ұйқы орны ғой, оңай ма жас өмірден айырылғаным (Абай). Олар *көрдің* бетін тақтаймен қалады (З.Шашкин).

Қағажулау, шеттеу. *Шет қақпайлап бөліп тастау, бөлектеу.* Қазір Құнанбай балаларына тимегендей, бұларды да *қағажулаған* жоқ (М.Әуезов). Олар қазір екеуі бірігіп, мені *шеттетіп* жүр (Ә.Сәрсенбаев).

Қағынды, жүгермек. *Құдай атқан, оңбаған деген мағынадағы зілсіз қарғыс.* Жағың қарысып қалсын, *қағынды* (Ж.Аймауытов). Сендей *жүгермекті* көрсем көзім шықсын (Ауызекі тіл).

Қағыстырып-соғыстыру, үзіп-жұлу. *Онан-мұнан жұлып-тартып пайда түсіру, кіріс кіргізу.* Жұрттың еркегі құсап, *қағыстырып-соғыстырып*, бір тиын болса да кіріс кіргізуге тырысса қайтеді («Қаз.әдеб»). Ол тек *үзіп-жұлып* кетуді ғана ойлайды (Қ.Боранбаев).

Қағыту, шалу, ілу, іліп-қағу, іліп-тарту, іліп-шалу, шалуаттау. *Біреуге сөзбен тиісіп, кекетіп-мұқату, сынап-мінеу.* Қойыңдар енді қалжың бір басқа, *қағыту* бір басқа, - деп, Ахмедияр екі серігін басып тастады (Ө.Қанахин). *Шалмай* сөйлеңіз, жолдас Әжібаев! Өтер адам өтті (Б.Тоғысбаев). Сонда Қобылан сөйледі, Әзіл айтып *іледі*, Езу тартып күледі (Қобыланды). Көкең әлі де баяғы мінезіне басып, Төлеубайды сөзбен *іліп-қағып* қатты әзілдейді (Н.Ғабдуллин). Жеңгелік мінезіне басып, жасы қатар қайнысын қалжыңмен *іліп-тартып* жатыр («Жетісу»). Біреумен сөйлесе қалса, *іліп-шалып* кетеді де, ұрыса кетуге дайын тұрады (А.Жақсыбаев). Қағынған без бүйрек деп, *шалуаттап* отыратын (С.Талжанов).

Қадағалау, бақылау, тексеру. *Белгілі бір істің орындалу барысын мұқият қарастыру.* Ашқан жаңалықтары мен зерттеу жұмыстарының өндірісте қалай жүзеге асып жатқанын ұдайы өз көзімен көріп, *қадағалап* отырды (С.Аққошқаров). Ұзын бойлы талдырмаш жігіттің жүріс-тұрысына дейін сынай

қарап, басқан ізін *бақылаумен* болдық (М.Дүзенов). Жанат жалықпастан әр кластың балаларын бас-басына *тексерді* (Ғ.Мұстафин).

Қадалу, тесірею, үнілу, қарау, шұқшию, тесілу сөйл. *Біреуге немесе бір нәрсеге зер салып үңілу, көз алмай назар аудару.* Аяздың қасына келіп, қағаз қаламын қолға алып *қадала* қарады (Ә.Тарази). Біліміңіз төрт кластық екен, - деп, көзілдірігінің астынан *тесіреді* («Лен.жас»). Күнтуар *үңіле* қарап тұрған қолындағы құмыраны тастай беріп, тастарға еңкейді (І.Есенберлин). Рабиға біресе Дәуқараға, біресе Әміржанға *қарайды* (Б.Майлин). Әрбір әрпіне *шұқшия* көз тоқтатып, есіл хатты қайта оқыдым (Т.Бердияров). Ақбота жағалай тұрған жұртты көзімен бір сүзіп өтті де, әлдекімге *тесіле* қалды (З.Шашкин).

Қадір-құрмет, сый-құрмет, сый-сияпат. *Қадірлі адамдарға ақ ниетпен көрсетілетін шынайы зор қошемет.* Шоқанды ол үйіне шақырып, *қадір-құрмет* көрсете бастады (С.Мұқанов). Бәтима апа, *сый-құрметтеріңізге* қатты ырзамыз (Ғ.Мұстафин). Ол қадірлеп мал сойып, бас тартып, баяғыша *сый-сияпатпен* аттандырды (Б.Нұржекеев).

Қадірлі, құрметті, ардақты, аяулы, қымбатты, сүйікті, қадірменді, әзіз, қастерлі, қалаулы, әспетті. *Қадір-қасиет тұтарлық, сыйлы, сүйкімді.* *Қадірлі* інім Тілесім, Қазақтың жайын білесің. Сұрақтан қазақ ешкімге Жіберген емес үлесін (Х.Ерғалиев). *Құрметті* ұстаз, күтіп отырмын сізді (Е.Оразақов). *Ардақты* дос, менің алдымда сенің жазған хаттарың жатыр (М.Иманжанов). Неге соншама көп ойланасың, *аяулы* достым? (Т.Бердияров). *Қымбатты* доктор, көмек етіңіз, құтқарыңыз (М.Әуезов). *Сүйікті* Отаны үшін ерлікпен қаза тапты Қаби Халиуллин (Б.Жетпісбаев). Магнитка құрылысшылары *қадірменді* қартты Қарағанды облыстық советіне депутат етіп сайлады (Ш.Мұртазаев). Қадамы *әзіз* ердің ұзамайды, Жігітке бақыт шіркін сырт айналса (Ы.Алтынсарин). Әдетте бала ұғымында ұстаз - аса *қастерлі* де ардақты адам («Лен.жас»). Майра - қазақ халқының *қалаулы* қызының бірі (А.Жұбанов). Қыз қуыршақ аюдың мән-жайына түсіне қойғандай, үй ішіндегі ең бір *әспетті* жерге апарып қойды (Т.Ахтанов).

Қазақ, алаш. *Қазақстан республикасы-ның негізгі тұрғын халқы.* Қазақ болып туғаннан соң бөбегім, *қазақ* болып өлген жақсы түбінде (Т.Молдағалиев). Алаш туы астында, күн сөнгенше сөнбейміз. Енді ешкімнің *алашты* Қорлауына бермейміз (С.Торайғыров).

Қазандық, қазанаспа. *Ас үйдегі тамақ пісіруге арналған, қазан орнатылған орын.* Шеткі үйдің алдындағы *қазандықтан* көгілдір түтін

бұйралана шығып жатыр (М.Сүндетов). *Қазанаспасындағы* әлі сөнбеген, жалындап жанған от бар (М.Әуезов).

Қазбалау, қазымырлау. *Біреуден бір нәрсені қайталап сұрай беру, мазалау.* Мұнан әрі ол ештеңе деген жоқ, жұрт та *қазбалап* ештеңе сұрамады (С.Мұратбеков). Ол әкеммен жолдас болған жайын сөз етпеді, мен де *қазымырлап* сұрағаным жоқ (С.Бегалин).

Қазақшыл, қазақуар. *Қазақтық қасиеті мол, қазақ гұрпын сақтағыш (адам).* Жарықтық *қазақшыл* адам, ағасы өліп, соның қызын асырап алды (А.Тоқмағамбетов). Қазақ арасында көп жүріп, әбден *қазақуар* болып алған адам (С.Шаймерденов).

Қазғызу, қаздыру. *Қазып қою.* Ақан өзі туған Қараталдың түбінен бұған арнап жеке құдық қаздырды (С.Жүнісов). Елді жинап құдық қазғызудан басқа Әділбек дәрменсіз (М.Тиесев).

Қаздай, қаздайын. *Қаз сияқты, қаз тәрізді.* Көлдерін көптен көрмеген көктемгі қаздай оралып, аулыма тартып мен келем (С.Жиенбаев). Асқақтап ән күй көкке асты, айдында жүздеген қаздайын (Ж.Саин).

Қаздию, қақшию, қақию, қалшию. *Бір орыннан тапжылмай серейіп тұрып қалу.* Кемпір аң-таң, терезе алдында тұрған қалпында *қаздиды* да қалды (Қ.Ыдырысов). Ахмедияр сол сазарған қалпы қаққан қазықтай *қақшиып* әлі тұр (Ө.Қанахин). Түрме бастығы бедірейген күйі селт етпей, *қақиып* әлі тұр (Б.Тілегенов). Жайынбек не дерін білмей, беті оттай күйіп *қалшиып* қалды (С.Жүнісов).

Қазір, әлгінде, жана, әзір. *Әлгі бір кезде, жап-жаңа гана.* *Қазір* күн санап құм боран құтыра соғатын болды (М.Әуезов). *Әлгінде* ғана жарқырап тұрған кең даланы мұнар басты (Ә.Бірмағамбетов). Сағат *жаңа* ғана жетіні соқты (С.Мұқанов). Күн ұзын шахтада болып, үйіне *әлгі әзірде* ғана кеткен (Н.Ғабдуллин).

Қазірше, әзірше. *Уақытша, біразға дейін.* Келін екеуіңе *қазірше* бір бөлмелі пәтер жетпей ме? (Р.Райымқұлов). Председатель *әзірше* ондай қызмет жоқ деп шығарып салды (Н.Ғабдуллин).

Қайғыру, налу, күйіну, мұңаю, қамығу, азалау, уайымдау, мұңдану, жамығу, аһылау, үһілеу, назалану. *Мұңды, шерлі болып күйзелу, қайғы-қасірет тарту.* Мен олай-бұлай болып кетсем, Ақпардың күні не болар

деп *қайғырды* (Ғ.Мүсірепов). Әсет біраз *налыды*, күйінді Сәулетайға (С.Мұратбеков). Әке өлімі қатты *күйіндірді* Ақжаңылды (Д.Әбілев). - Ата-анам жоқ, олар былтыр қайтыс болды деп, Байжан *мұңайды* (Б.Кенжебаев). Енді байқадым, Нәліқара *қамығып* отыр екен (С.Бақбергенов). Егіле берді сорлы ана, Ұл өлімін *азалап*, Зарына сен де қосылдың, Жас жаныңды жаралап (А.Жұмағалиев). Аш қалар ма екенбіз деп *уайымдап* қиналудан, шешем шынында керемет күйзеліп жатыр (Б.Соқпақбаев). Қайғымен іштей *мұңдану*, міне, шын адамгершілік белгісі (Р.Тоқтаров). Сөзіңнен көріп өзінді, Құшақтай алдым *жамығып* (О.Бөкеев). Тек күңгірт күйлер мені күйзелткенде, *Аһылап*, ақ арымды кеміремін (Қ.Бекхожин). Олар малдары үшін қайғырысып, *үһилесіп* ренжумен кетіп барады (Ғ.Мүсірепов). Ол онсыз да шытынап тұрған көңілінің қиюы қажалғанына қатты *назаланды* (Т.Тілеуханов).

Қайдағы-жайдағы, өткен-кеткен. *Өтіп кеткен, ескіріп кеткен оқиғалар.* Туған жерге қайта оралып келуін келсе де, *қайдағы-жайдағы* қиялға түсіп, пұшайман боп жүр (Ә.Кекілбаев). Жиналған жұрт дабырласып, *өткен-кеткенді* әңгімелеп, шай ішіп ұзақ отырды (Б.Тілегенов).

Қайнатқызу, қайнаттыру. Қайнатып алғызу. Жерошақ қаздырып, қазан астырды, тай қазанмен су қайнатқызды (Д.Досжанов). Шатырға келіп сөйлесіп, шай қайнаттырып ішіп, тынығып іске кірісті (С.Сейфуллин).

Қайран, шіркін, есіл, әттең, дариға, айхай сөйл. *Өкініш-опық жеуді білдіретін көңіл-күй одағайы.* *Қайран*, тектім-ай!.. алпамсадай арысым едің, қаңбақтай жеп-жеңіл боп қаусап қалғаның-ау! (М.Әуезов). *Шіркін* өмір өтер, кетер, Алды-арты білінбей (К.Шілдебаева). Неміс оғы *есіл* ердің ішінен тиіп, ішегін шұбалтып кетті (Ә.Нұршайықов). *Әттең* дүние, өз жүрегінің оты сөнген адам жаңа лаулаған жүрек жалынын сезе алар ма!? (М.Иманжанов). *Дариға*, кетті айналмай сол шақтарым, Қайтып мен бал татпадым, жар таппадым (З.Шүкіров). *Айхай*, заман-ай! Үлкеннің алдында ауыз бағып, әдеп сақтау деген болар еді! (Б.Майлин).

Қайрау, өткірлеу, білеу, безеу. *Құрал-саймандардың жүзін жанып-егеу, өткір қалыпқа келтіру.* Әкем онсыз да өткір пышағын одан бетер өткірлеп *қайрап* отыр (Б.Соқпақбаев). Саржан қынабынан семсерін суырып *өткірлеп* қайрауға кірісті (І.Есенберлин). Ел қызымын мен Зере Қылышын тасқа *білеген* (М.Әуезов). Найза өткір, жанып алған тасқа *безеп*, Ат үстінен өзіне шапшығанда, Аузынан ақ найзаны сұқты кезеп (С.Әлімбетов).

Қайтадан, қайыра, қайта. *Екінші рет, тағы да.* Ол қызының сөзінен қайтпайтынын түсініп, ауыр күрсінді де *қайтадан* жол жабдығына кірісті

(Ә.Нұршайықов). Қарасақал осы тамашаны бізге екі-үш *қайыра* көрсетті (Т.Ахтанов). Ұмыт қалған альбомдағы суретті сылтау етіп, күн бата Ұлбосынның үйіне *қайта* бардым (І.Есенберлин).

Қайталату, қайталатқызу, қайталаттыру. *Қайталап алғызу.* Талай айтқан сөзім болса да, маған осы сөзді қайталата бересіз – ау (С.Мұқанов). Халық қол соғып Даманскийді сахнадан жібермей, әлгі арияны оған үш рет қайталатқызды (Қ.Байсейітов). Мұғалім оларға сол дауыс ырғағымен қайталаттырып, дәптерлеріне жаздырды («Қазақст.мұғ.»).

Қайталау, пысықтау. *Оқыған, жатталған, білген дүниелерді еске түсіру.* Тоғыз деген төл басы, Он деген он жолдасы. Сан білмеген айта ма, Санамақты *қайтала* (М.Әлімбаев). Шапшаң ұмтылыңдар, көз жазып қалмаңдар, - деп, екеумізді әбден *пысықтап* алды (Жыл он екі ай).

Қайыру, қайтару. *Алған дүние мүлікті иесіне қайтып беру, тапсыру.* Ол ұрлаған малын *қайырып* беріп, иесіне сыйлап жіберетін (Ж.Тәшенов). Апам біреудің жоғалған нәрсесін тауып алсаң, өзіне *қайтарып* бер, ол саған алғыс айтады дейтін (Ө.Тұрманжанов).

Қайырылу, қайту, бұрылу. *Кері оралу, келе жатқан бағытын өзгерту.* Оспан Нұриланы көріп, бері *қайырылды* (З.Шүкіров). Жұмалар аттарын алдырып, аулына *қайтуға* ыңғайланды (С.Мыңжасарова). Мақсұт олай-бұлай *бұрылуға* мұршасын келтірмей бастырмалатты да отырды (Б.Шалабаев).

Қайыспау, қайтпау, мойымау. *Қиыншылыққа төтеп беру, жасымау, жасқанбау.* Халықты жан-жақты жан-тәнімен жақсы көретін, оның жауларына *қайыспай* қарсы баратын (І.Омаров). Жау келсе, жапырып жеңген соң, *Қайтпас* ер, халық (С.Машақов). Божалақ *мойымас* асыл адам болып шықты (М.Мырзақұлов).

Қақпа, дарбаза жерг. *Ат-көлік енетіндей етіп жасалған үлкен, кең есік.* Мезгіл кеш, базар тарқап, *қақпа* жабылды («Қаз.әдеб»). Біз ескі Делидің Лахор атты *дарбазасынан* келіп кірдік (М.Әуезов).

Қақпайлау, қақпалау. *Малды, көлікті өз еркіне жібермей тура жолмен жүргізу.* Өріске жеткенше малды *қақпайлап* отыруға тура келді (С.Мұратбеков). Егер біраз қойды *қақпалап* осында қалдырсақ, жауапкершілігін өз мойнына алар ма едің (С.Шаймерденов).

Қақылдау, қақсау, тақылдау, зарлау, сұңқылдау, сарнау. *Ауыз жаппай, мүдірмей сөйлеу, тілмарсу.* Аласа бойлы дембелше жігіт қарсы алдымызда отырып алып біраз *қақылдады* (Т.Ахтанов). Келген науқас есік ашылығымен ауыз жаппай *қақсады* (Е.Оразақов). Бір бастаса тоқтамай *тақылдайтын* Бейсекүл онан әрі өршіді (С.Сарғасқаев). Сен, шал, *зарлама*, болар осың (Б.Қожабеков). Дастархан үстінде ол «тарта жесең тай қалар, қыса жесең қой қалар, тоя жесең не қалар» - деп, *сұңқылдап* отырады (К.Сейдеханов). Рыскелдин сөзшеңдігіне сап, *сарнай* жөнелді (С.Мұратбеков).

Қақылды, құқықты. *Қақысы бар.* Езілген жалшы өзінің қожасынан нақты еңбегін талап етуге, онымен терезесі тең адамдай сөйлесуге қақылды (М.Мырзақұлов). Қазақтың күнделікті тұрмыста құқықты еместігін өктем, жаулаушы жұрт тарапынан аяқ аттаған сайын көзге шұқып, нұқып көрсетіліп отырды (М.Мағауин).

Қал, мен. *Адамның денесіне туа біткен дақ, таңба.* Оң жақ көзінің астындағы бармақ басындай *қалы* да адамның назарын еріксіз тартарлықтай екен (М.Сүндетов). Көптен бері мұрнының ұшындағы *меңге* көзі түскен (Р.Тоқтаров).

Қала, шаһар, кент көне. *Әкімшілік, сауда-саттық өнеркәсіп орналасқан ірі елді орталық.* Біз өзінің тарихи және архитектуралық ескерткішімен әлемге белгілі Агра қаласына келдік (Ә.Шәріпов). Қымызды *шаһарға* өзіміз апарып өткізейік, - дейді (М.Хасенов). Түркістан уалаятына жататын Сырдария жағасындағы *кенттердің* маңызы ерекше зор болатын (І.Есенберлин).

Қаламдай, қаламдайын. Қалам сияқты, қалам тәрізді. Жолдар, жолдар, мені алыс апарындар, ұзаққа сапарым бар, қаламдаймын әлі мен ұшталмаған (Т.Айбергенов). Арақ, шарап олардың асы болды, қаламдайын қиылған қасы болды (Бабалар сөзі).

Қалау, сұрау, тілеу, қолқалау. *Бір істің сәті түсіп орындалуын қажет ету, өтіну.* Байдың әумесер баласы біреуден қоярда қоймай, атақты бір «Саршолоқ деген бүркітті *қалап* алды («Қаз.әдеб»)). Мұнайшылар, мұнай бер, Соны сізден *сұрайды* ел (А.Тоқмағамбетов). Сиқыршы кемпірдің пәлекетінен сақта деп *тіле* (М.Әуезов). Сартайдың *қолқалауымен* көп жалындырмай-ақ, бір-екі ән шырқады (С.Алдабергенов).

Қалбалақтау, елпектеу, елпілдеу, елбелектеу, еңкелектеу, қалбалаңдау. *Біреуге ізет білдіріп жаны қалмау, құрақ ұшу, бәйек болу.* Үлкен - кіші бәріне бірдей *қалбалақтап*, апамның жаны қалмады (Б.Соқпақбаев). Шапанын сүйретіп, басқарманы шыркөбелек айналып *елпектеп* жүр (О.Сәрсенбаев). Атаңа жақынырақ отыр, - деп кемпір *елпілдеп*, Саматты жоғары шығарды

(Б.Тоғысбаев). Байғұс *елбелектеп*, ананы да, мынаны да шақыртып жатыр (К.Баялиев). Бұққан адам үн шығармай Бұланбай жаққа қарай *еңкелектей* жүгіріп кетті (Ғ.Мүсірепов). Ол *қалбалаңдап* о жақ, бұ жағына шығып, «жарыңыз әлі-ақ жазылып кетедің деп, көңіліне демеу береді (Р.Хайруллин).

Қалғу, мүлгу, мызғу, маужырау. *Ұйқылы-ояулы қалыпта болу, көз шырымын алу.* Таң алды болар, әбден қалжырап *қалғып* кетіппін (С.Бегалин). Қария күн нұрына *мүлгін* кетті (Ә.Бөриев). Имаш түнде кеш жатып азғана *мызғыса* да тыңайып қалған екен (С.Алдабергенов). Әбділда жылы жерге кірісімен *маужырап* ұйқыға кетті («Лен.жас»).

Қалғызу, қалдыру. *Ертнеу, бірге алып жүрмеу, табыстау.* Баласын басқа жаққа жібермей қасына қалғызды (Мәңгі майдан). Тартады күзгі желмен дала күйді, қалдырды өшпейтіндей баба сыйды (С.Мәуленов).

Қалдық, жұрнақ, тамтық, жұқана көне, сарқыншақ, сарқын сөйл, сарқынды, таусыншақ қарап. *Бір нәрсенің таусылып қалған кішірек бөлшегі.* Каролин аралдарынан жартылай суға батқан көлемді қаланың *қалдығы* табылған («Соц.Қаз»). Қыстауымның қазір *жұрнағы* да жоқ, жермен-жексен (Ө.Қанахин). Окоптан бір шақырымдай қашықтықта тастан соғылған үйдің *тамтығы* көрінді (І.Есенберлин). Түтеленген, шіріген заттардың *жұқанасы* көп шықты (Н.Баяндин). Шәйнектің түбіндегі суды *сарқыншағына* дейін қалдырмай радиаторға құйды (Ә.Әзиев). Сусын бар ма еді? - деп сұрады Асқар. - Торсықта *сарқын* қалған, - деді (С.Мұқанов). Ол сабаның түбінде қалған бір аяқ *сарқындыны* құйдырып алып, бір-ақ көтерді (А.Хангелдин). Ол көбінесе жұмырланған, жуылған сабынның *таусыншағы* сияқты келеді (А.Машанов).

Қалжың, әзіл, ойын, қылжақ, қалжақ. *Көңілі жақын дос-жарандар арасында айтылатын, ойын-шыны аралас күлдіргі сөз.* Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі, Абыройлы *қалжыңмен* келсін сөзі (Абай). Қанат сөзден ұтылғысы келмей, әзіліне *әзіл* қайтарды (А.Хангелдин). Жүзіне қарасам, *ойыны* жоқ шын сөзі екен (С.Шаймерденов). Жайшылықта *қылжақтан* аузы босамайтын Жәкен мен Ақанның мінездері тіпті салмақты (Ғ.Мұстафин). Бұл елдер ішінде әрқашан бір гу-гу мақтан әңгіме де, күлкі, мысқыл, *қалжақ* та жүруші еді (М.Әуезов).

Қалжындау, әзілдеу, ойнау, қылжақ-тау, қалжақтау сөйл. *Күлдіргі сөз айтып бірін-бірі қағыту, тәлкек ету.* Қаймақ құйған қою шайды *қалжыңдаса* отырып ішті (З.Ақышев). Садыр Бибігүлмен кездессе-ақ болды, бірдемелерді айтып *әзілдей* бастайды (С.Шаймерденов). Қайран қарт қызық кісі еді-ау, жастармен құрдасындай *ойнай* беретін (Қ.Жұмаділов). Ол әрлі-берлі өткен

қыз-келіншекке *қалжақтап* әрнемені айтады (О.Сәрсенбаев). Ойын-той, жиында Беренге *қалжақтап*, аузына келгенін сөйлейді (Б.Майлин).

Қалжыңқой, қалжыңбас, әзілқой, қуақы, күлдіргі, әзілкеш, әзілшіл, қушыкеш, ойыншыл. *Қалжың-әзіл айтуға жаны құмар, қу тілді, күлдіргіш.* Ораз адамға жақындасқыш, сөйлескіш, *қалжыңқой* жігіт екен (С.Мұқанов). Тәкежан Абайдан екі жас үлкен, *қалжыңбас*, әзілқой болатын (М.Әуезов). *Әзілқой* Бақсин бұл жерде де қалжың айтпай қала алмады (Ә.Нұршайықов). Қасында екі жігіт бар, оның біреуі әңгімешіл, *қуақы* адам болып шықты (Ә.Қарағұлов). Дәулеткелді құр ғана қалжыңшыл, *күлдіргі* емес, ол Абайдың өзінің де өлеңін жатқа біліп, ел ортасында ағыл-тегіл айтып жүреді екен (М.Әуезов). Ғайни қалжыңшыл, *әзілкеш*, сонысына қарап жеңілтек деген атты оған таға алмайсың (Ғ.Сыланов). Ағайдың *әзілшіл* жайдары мінезі, қазақуар әңгімелері сондай көңілін көтеріп тастайды (Б.Бегалин). Әукеннің де үш жыл оқып алған правосы қалтасында тұр, - деп қалды бір *қушыкеш* жігіт (С.Досымов). Өзі *ойыншыл*, қалжыңқой, ісіне мейлінше адал, өте іскер жігіт болатын (С.Мұқанов).

Қалқам, қарағым, қарғам, қарғашым, шырағым, жарығым, сәулем, жарқыным, айналайын. *Өзінен кіші жақын-жуықты, баланы жақсы көргенде айтылатын еркелеткіш сөз.* Құдай-ай, көрсеттің-ау, *қалқам*, құлыным! - деп, шеткі үйдегі қара кемпір сарнап жылап, елді басына көтерді (Б.Майлин). Сен екенсің ғой, *қарағым*. Аман ба қызым? - деп те алды (А.Тоқмағамбетов). *Қарғам*-ау, сен қандайсың мен дегенде, Менде жоқ ұшар қанат сен дегенде (Халық өлеңі). Қалған күнім қасында өтсін, *қарғашым*, тірлігінде түк көрсеткен жоқпын ғой (С.Жиенбаев). - Әй, *шырағым*, бері келе ғой дейді (Ш.Құмарова). - *Жарығым*, жүдеп барасың, жабырқайсың да отырасың, не болды саған? (С.Мыңжасарова). Сондағы сыртыңнан айтқан сөздерім үшін кешіре көрерсің, *сәулем* (Қ.Тұрсынқұлов). - Ау, *жарқыным*, әлі де айтар сөзім бар, әуелі тыңдап алсаңшы (Ә.Нұрпейісов). Шал баланы құшақтап: - Кешір, *айналайын*, мен сені ұрайын деп ұрған жоқпын, - деді (Б.Соқпақбаев).

Қалпынша, бүтіндей, түгелдей, қалыбымен, түгелімен. *Бірі қалмай тұтас, сытыра, шетінен.* Екі кило бола ма? *Қалпынша* кебек қой (Қ.Сатыбалдин). Ережепті Әсеттен кем көрмейтін Зылиқаның сыры Қожамқұлдың жанжалын *бүтіндей* теріске шығарды (К.Оразалин). Шынарды біздің ауылдың үлкен-кішісі *түгелдей* Қарақыз дейтін (Н.Сералиев). Денесін *қалыбымен* суық ұстап, Ызың жел селкілдетіп аңқылдап тұр (І.Жансүгіров). *Түгелімен* қостайды, Ана деп мені сыйлаған (Ақын жырлары).

Қалың, ну, жиі, бітік, тығыз. *Шөп, егін, орман-тоғай араларының ит тұмсығы өтпейтіндей болу қалпы.* Алтыншы таудан әрі асып, Жетінші тауға жанасып, Қарсақ жортпас қалыңнан Қарғып кетіп барады (Батырлар жыры). Сейхун бойы ну орман, Сейхун бойы ну қамыс. Аңшылары солардан Андиды екен жолбарыс (Ә.Ахметов). Үй арасына үй сыймастай жиі тігілген (Ғ.Мүсірепов). Биік те бітік бетегелер жібек желдің аймалауымен толқи шайқалады (Т.Әлімқұлов). Биыл егін-шөп бәсекелесіп өскендей тығыз да бойшаң («Қаз.әдеб»).

Қамал, қорған, бекініс. *Жаудан қорғану мақсатымен жасалған берік, мықты қоршау.* Бізді жаудан қорғаған қамал қорған (Т.Иманбеков). Айтады Афросияп хан болғанын, Төрт мың жыл салғанына сол қорғанын (Қ.Тоғызақов). Шоқанның туған жері, ескі әскери бекініс те бір бүйірде қала берді (Ж.Молдағалиев).

Қамау, қоршау, қаумалау, қусырма-лау. *Жан-жақтан шеңбер жасап қысу, ортаға алу.* Алды-артымызда жау қамап келе жатса керек, үш жақтан мылтық даусы шығады (С.Шарипов). Сәлиманың есіктен шығуы мұң екен, бір топ әйел оны қоршап алды (А.Нұрманов). Жиналыс бітіп, жұрт тараған соң, балалар Сикымды қаумалап ортаға алды (Д.Қасенов). Алдымнан екеу, артымнан екеу тап бола кетті де, қусырмалай мені ортаға алды (Т.Қойшыманов).

Қамқор, пана, қорған. *Арқа сүйер күш, тірек тұтар сүйеніш (адам).* Ол үлкен-кішіге де бірдей ақылшы, қамқор Төлеппен де қатынасып тұрады (К.Сейдеханов). Мен сені әрі анам, әрі панам деп білем (Ө.Қанахин). Ендігі қалған қорғаным әкем ғана (Ә.Сәрсенбаев).

Қампаю, қампию, қомпаю, қомпию. *Өз-өзінен ісініп-кебіну, әлдеқандай боп дардию, қодию.* Күлмең қағып қасқып, Салынып ап мақтанға, Таң қаламын қампайып, Жоқты барды шатқанға (Абай). Жұдырықтай өкпесі әлдеқашан қампиып жарылатын шығар десен, жоқ әменде «өкпеледім дегенді алдына тарта қояды (С.Сарғасқаев). Әй, Сапбас-ай, - деп әлдекімдердің атын қайта-қайта атап, білгішсініп, қомпайып қояды (Қ.Рахимов). Осындайда таныстықтың да септігі тиеді екен, - деп Шымырбай қомпиып, тамағын бір қырнап алды (Б.Тілегенов).

Қанағатсыз, тойымсыз, нысапсыз. *Ешнәрсені қанағат тұтпайтын ашқарақ, ашкөз (жан).* Өзі тойса да, көзі тоймайтын қанағатсыз бай қарамағындағы қара шаруасының апшысын бидайдай қуырып, жеп қоя жаздайды (Ө.Тұрманжанов). Оны сатқындық жолына жетелеген тойымсыз мансапқор құлқын желігі болатын (О.Сәрсенбаев). Әдеп пен нысапта

жұмысыңыз болмасын, қайсымыз *нысапсыз* екенімізді көре жатармыз (С.Мұқанов).

Қанағатшыл, нысапшыл. *Барға риза болғыш, місе тұтқыш.* Әкең Үмітбай да сен сияқты барына *қанағатшыл*, аш-тоқ отырса да басқаға емінбейтін еді (С.Мұқанов). Мен *нысапшыл* жанмын, маған осы тіршілігімнің өзі қымбат («Лен.жас»).

Қанғызу, қандыру. *Құмарынан шыққызу.* Нұр сеуіп күн мейірін қанғызуда, Шешегін гүл раушан жарғызуда (Т.Жароков). Айтар ем айта алмаған сөздің бәрін, қандырып қалағанша көз құмарын (Т.Молдағалиев).

Қандай, қайсы. *Бір нәрсені тану, білу үшін, айқындау үшін қойылатын сұрау есімдігі.* Бұл хат сізге *қандай* жолмен келгенін білмейсіз ғой, шеф (Қ.Исабаев). Естігенім *қайсы*, көргенім *қайсы*, ажыратып алу маған оңай емес (Т.Ахтанов).

Қанжардай, қанжардайын. *Қанжар сияқты, қанжар тәрізді.* Айтатын пікірі де қысқа, нақты, қанжардай өткір, найзадай үшкір, теңіздей терең, асқардай биік (С.Мәуленов). Үшкіл деген сақалы қанжардайын, қынабынан суырып алғандайын (М.Мақатаев).

Қанқорлық, қанішерлік. *Қанқұйлылық, қаныпезерлік.* Тағы бір күні қанқорлық қабілеті мазасын кетіріп, түнде келіп, жатқан жерінде бауыздап, ертеңінде таққа өзі мініпті (Мың бір түн). Кетер күні өлтіріп кетем дегені неткен тасбауырлық, неткен қанішерлік (Ш.Құдайбердиев).

Қанша, неше. *Бір нәрсенің сан мөлшерін білу үшін қойылатын сұрау есімдігі.* Мен одан Басөткелге дейін *қанша* жер екенін сұрадым (Ә.Нұршайықов). Олардың әрқайсысының жасы *нешеді*, білімі қанша екенін анықтаңыздар (С.Сейфуллин).

Қаныпезер, қанқұйлы, қанішер, қанқұмар. *Бейбіт елге бүлік салып бүлдіруші, ылаңдаушы.* Осы *қаныпезер* қарақшыларды неге ғана жер жұтып кетпейді екен (Б.Жетпісбаев). Ол әскерге барып, отанымызды *қанқұйлы* жаулардан қорғауға аттанды (Ә.Жәмішев). Бұл келгендер - *қанішер* жендеттер, бұзық атаманның бұзық солдаттары (С.Сейфуллин). Жолына ұлы күрес шақырам да, Аянбай оқ атамын *қанқұмарға* (С.Мәуленов).

Қаңғыбас, кезбе, жел аяқ сөйл, кезеген, қыдырымпаз. *Ел аралап қыдырып күн көргіш, кезіп кеткіш.* Ә, қаңғыбасым, келдің бе? - деп ол қатаң айтса да, қуана сөйледі («Жетісу»). Сен ол *кезбе* шалды жақсы білесің бе? (З.Шашкин). Садыр *жел аяқ* жеңіл бала болатын (Т.Сағымбаев). Күлдіргіштеу

күлкішіл, қалжыңға ұста, кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста (Абай). Жұмысымнан қалып, қыдырымпаз атанып жүремін (А.Хангелдин).

Қаңтарылу, қаңсу. *Азық пен тамақтың жетіспеуі, құр қол отыруы.* Әкем шай ішіп отырғанда, қызыл өгіз есік алдында оны күтіп, аш қаңтарылып байлаулы тұрады (Б.Соқпақбаев). Ауыл шайдан қаңсып отыр (Ауызекі тіл).

Қапаландыру, қамықтыру. *Ренжіту, жабырқату, кейіту.* Келіншегінің ештемемен ісі болмай, тырмысып, керіп, сарнап отыруы Сұлтанмахмұтты ойға салады, қапаландырады (Қ.Сәтбаев). Өзім қамықсам да, сені қамықтырып жүдеткім келмейді, Ғалия (С.Жүнісов).

Қапқызу, қаптыру. *Итке талату.* Қапқызбай аяғынан үйге ептеп, ит қуып үйге тықты, есі шықты (С.Керімбеков). Кей ақымақ әлек етер жақындарын, жау түгіл, иттен бойын қорғай алмай, қаптырар ақырында тақымдарын (А.Байтұрсынов).

Қарадан-қарап, жайдан-жай, қарап-тан-қарап, бостан-бос. *Тектен-тек, құр бекер, құр әншейін.* Білгі қарадан-қарап бос жүретін болған соң, заводтың қыз-келіншектерін айналдыратын (С.Сейфуллин). Баласы сол келген адамдардың жайдан-жай келмегенін сезгендей (Жау тылы). Қынама кейде тіпті қараптан-қарап отырып, меңірейіп қалатынды шығарды (А.Хангелдин). Қыздарға тиісіп, бостан-бос көше таптауды машық көрмедім (З.Шашкин).

Қаражат, қаржы. *Күнделікті күнкөріске, қажетке жұмсалатын ақша, нұл.* Үкімет техника мен қаражат жағынан көмектесті (М.Маташев). Комбинат өнімді мол беріп, артығымен орындаса, бізде қаржы болады (С.Бақбергенов).

Қара-құра, қараң-құраң. *Адам мен мал шоғыры, тобы.* Ауылдың қыдырмашылары да ауылдағы қара-құраны молайтып ертеңді-кеш топырды көбейтіп жүр (М.Әуезов). Колхоз кеңсесінің алды қараң-құраң адам (О.Сәрсенбаев).

Қаралу, көріну. *Денсаулықты тексерту, емделу.* Доктор Шұғылов науқастанып, Орал қаласына қаралу үшін кетті (Х.Есенжанов). Жаны қиналмаған адам дәрігерге көрінуді керек етпейді (Е.Оразақов).

Қаралы, азалы, қайғылы, қамы-рықты сөйл, құсалы, шерлі, мұңды. *Қайғы-қасірет тартқан, уайым жеген.* Бір Абай емес биылғы жыл осы отырған бар ағайын, көп ауыл тегіс қаралы (М.Әуезов). Бұл тегін үй болмай, арысы құлап, адамы өліп отырған азалы қазақтың үйі (І.Жансүгіров). Байғұстың қайғысы өте қайғылы болды (Ж.Молдағалиев). Әр адамда оның көкейін кернеген

ерекше *қамырықты* бір ой болатын көрінеді (Ә.Көшімов). Ағабек соңғы жылдары қатты *құсалы* еді (О.Сәрсенбаев). Соғыста жалғыздарынан айырылған *шерлі* әкелер бар (Ә.Нұршайықов). Қанипа шешейдің *мұңды* жүзіне қарап, Бағила ана тағы да бір сөз айтты (Н.Ғабдуллин).

Қарапайым, жабайы, жұпыны, жай, қарабайыр, жобалғы сөйл, жөнтек сөйл. *Көз тартарлықтай емес, қалай болса солай, алқам-салқам.* Қонақ қанша *қарапайым* болғанымен, үй иесі оның председатель екенін еске ала берді (К.Баялиев). Ол милиционерлік белгісінің бәрін тастап, *жабайы* киініп алған еді (К.Оразалин). Ауыл тұрмысы *жұпыны*, қай үйге кірсең де, жер еден, аласа дөңгелек үстел (Ә.Әлімжанов). Ол да осы қаладағы май заводында *жай* қызметкер болып істейтін (Ә.Шәріпов). Мұндағы адамдар - *қарабайыр* сауыншы емес, жалықпай ізденгіш творчестволық еңбек адамы (С.Сарғасқаев). Қара мұрт бұл жігіт, өте *жобалғы* киінеді екен (С.Мұқанов). Көкшіл кителінің сыртынан *жөнтек* қана бірдеңені кие салыпты (Ә.Шәріпов).

Қарауыту, күңгірттену, бұлдырау. *Қараңғы түсіп түнеру, күңгірт тарту.* Кеш болып, *қарауытып* бұлт та төнді (Ғ.Малдыбаев). Төңірек бірден-бірге *күңгірттеніп*, қою тартып келеді (Б.Соқпақбаев). Үй іші қара күңгірт тартып *бұлдырай* бастады (Б.Майлин).

Қараю, тотығу. *Күн тиіп, жел қағып қошқылдану.* Күн қағып, шаң басқандықтан, Бұтабайдың жүзі *қарайып* кетіпті (Өзбек әңгімелері). Күн мен желге *тотыққан* қара сұр жүзі кешкі шапақпен тот басқан темірдей күреңіте құбылды (Н.Сералиев).

Қарғау, лағынеттеу. *Жек көрген адамды балағаттап сөгу, тілдеу.* Күйеуін Ділда талай ызаланып жамандып, *қарғаған* да болатын (М.Әуезов). Екі кішкентай баланы *лағынеттеп* қуып келе жатқан өзіміздің көршіміз Сейілхан екен (Ә.Бүркітбаев).

Қарғыс, лағынет, нәлет, нағылет. *Жек көрген адамға айтылатын жаман тілек.* Жасымның жүзге жеткені - Алты алаштың алғысы. Екі көзімнің кеткені - Қарақожаның *қарғысы* (Жидебай батыр). Кешегі қауесет бетіне шіркеу боп, бойын тежеп, аяқ-қолын бүріп отырғанын қарашы, *лағынет!* (З.Шашкин). Қан жауғыр *нәлет*, аяйды дейсің бе! (Ғ.Сыланов). Көріңде өкіргір, Әлмағанбет! Сатқын болып шықтың ба? Құдайдан безген *нағылет* (Т.Дәуренбеков).

Қарулану, жарақтану. *Қару-жарақпен жабдықтану, құралдану.* Винтовка және қол гранаталарымен *қаруланған* қызыл отряд атакалаған казактарды

маңына жуытпады (Х.Есенжанов). Есепсіз әскер ертіп *жарақтанып*, Есіткен елдеріне жүріп кетті (Абай).

Қарымта, қарым, қарымжы, өтесін, төлем, өтеуі. *Еткен еңбек, жасалған жақсылыққа, қиянатқа жасалатын қайтарым, есе.* Қоңыр күз - диқанның ала жаздай еткен еңбегінің *қарымтасы* қайтар шақ (Ш.Есмұрзаев). *Қарым* қайтаруға Мирастың мүмкіндігі болмады (Ә.Тарази). Ол бірақ сақина өзіне сан рет келгенде, бір рет те *қарымжысын* қайтара алмады (Ғ.Мұстафин). Екінші шал Сырымға: - Жә, осы сен беріп жатырсың, төгіп жатырсың. Ал енді осы ненің орайы, *өтесіні* не болмақ? - деді (М.Әуезов). Төкең торайлардың *төлеміне* Маукеңнің көк байталын алды (Қ.Намангенов). Әкеден көрмеген қамқорлықты осы кісіден көрді, *өтеуі* не болмақ? (М.Дүйсенов).

Қасақана, әдейі, жорта. *Біле тұра қыңырлықпен, қисықтықпен.* Бұл жолы сол қыңырлығыма *қасақана* бастым (С.Сарғасқаев). Бөрібай кемпірдің жерінен бір-ақ шыққысы келіп, *әдейі* жерін айтпай, руын айтты (Т.Ахтанов). Махамбеттің көлденең тартқан атынан бас тартып, Исатай жау ішінде *жорта* жаяу қалып тұр (Т.Әлімқұлов).

Қасақы, қаскүнем, зиянкес, қасқой. *Арам ниетті, жаман пизғылды (дұшпан).* Сүттей ұйып отырған семьяны *қасақы* тағдырдың бір шикі өкпеге зар қылып қойғанын қайтерсің («Мәдениет және тұрмыс»). Бақытжанның жинап қойған үш мая пішенін *қаскүнем* біреулер өртеп жіберген (Б.Аманшин). Бұл - бір зиянкес адамның жұмысқа кедергі жасау үшін әдейі таратқан лақабы (М.Дүйсенов). Жәрдем Тілеков - қару-жарағымен де, қаламымен де *қасқой* жауды жамсатқан жауынгер жазушы (Ж.Тілеков).

Қасапшы, сойымпаз қарап. *Мал соятын етші, шебер, маман адам.* Сүлеймен - жас кезінде Қызылжар қаласындағы ет зауытында істеген белгілі *қасапшы* (С.Бегалин). *Сойымпаз* жігіттер көзді ашып-жұмғанша қарасұр денелердің бірінен екіншісіне көшеді (Ә.Сәрсенбаев).

Қасарысу, сіресу, табандау, кежір-лену. *Айтқанға көнбей ерегісіп отырып алу, қиястану.* Әкесі ұрысқанда қарсыласпағанмен, іштей иілмей *қасарысып* тұратын қыңыр балалар болушы еді (Ә.Сараев). Бақыт шырағым, *сіресу*, шіренуіңді еліңе, кеңсеңе барғанда қойғын (Ә.Нұршайықов). Жақсыны дұрыс болмас жамандаған. Жаманға қадір білмес, бір сөз айтсаң, Тырысып болмас іске *табандаған* (Ақан сері). Кесірленбей, *кежірленбей* жұмысты жөн істейтін бол (Ә.Әбішев).

Қасқыр, бөрі, ит-құс этногр, серекқұлақ сөйл. *Малға шабатын ит тұқымдас жыртқыш аң.* Төртінші күні кешке ғана ұлыған қасқырлардың дауысын естіді (Р.Сейсенбаев). Алыстан ұлыған басқа бөрілердің де үні еміс-еміс естіледі (Т.Әлімқұлов). Осы жылдар ішінде бір-ақ тоқтыны *ит-құсқа* тартқыздым (Б.Тоқтаров). Сонынан құйрығы сөлендеген *серекқұлақ* желіп келеді (Б.Тоғысбаев).

Қасы, жаны, маңы. *Адам мен ауыл-үйдің ең жақын тұсы.* Абайдың *қасынан* асыға шыққан Дәрменнің демінде күрсіну білінеді (М.Әуезов). Желсіз түнде жарық ай, Сәулесі суда дірілдеп, Ауылдың *жаны* терең сай, Тасыған өзен күрілдеп (Абай). Жаулар тұр жаутаңдап, Келе алмай *маңыма* (А.Тоқмағамбетов).

Қасыну, қышыну. *Дененің қышыған жеріне тырнақ батырып тыныштандыру, тырналау.* Денесінің кейбір жерлерінен қаны шығып тұр, бәсе түні бойы тыр-тыр *қасынуы* жаман еді (С.Сарғасқаев). Су көрмей кір басқан дене *қышынып*, өлтіре жаздайды (Е.Мырзахметов).

Қатал, қатыгез, қатыбас. *Рақымсыз, мейірімсіз, тас бауыр.* Жұмабек өзінің дәл қазір соншама *қатал* болып кеткеніне таң қалып тұр (Б.Тілегенов). Мезгіл деген мейірімі жоқ *қатыгез*, Көнбейді ол еш кездескен өктемге (Қ.Жармағамбетов). Қайтып жаның ашымас? Неткен заман *қатыбас*? (Жамбыл).

Қатар, қабат, қоса, бірге. *Қатарма-қатар, бірлесе, қабаттаса.* Ол ой еңбегінің екі маңызды салаларымен *қатар* шұғылданып, әрі ғалым, әрі көркем творчествоның шебері болды (Е.Байзақов). Оқумен *қабат* ұйым жұмысын дұрыстап алғанша тыным таппады (С.Бегалин). Байбол салы суға кете, *қоса* аттанды (Ғ.Мұстафин). *Бірге* тумақ болса да, *бірге* жұрмек жоқ (Мақал).

Қателесу, шатасу, жаңылысу, адасу, алжасу, шатысу қарап. *Ағат іс істеу, теріс жолға түсу.* Сержант *қателессе*, бөлімше қырылады - дейді командир (Б.Момышұлы). Менің ойым да, жағдайым да тіптен *шатасты* (С.Мыңжасарова). Әрине, мұндай есептен *жаңылысу* көп жабдықты ат үсті жасауға әкеп соқтырған (І.Омаров). Мұндай арпалыс үстінде жас адамда толқу, *адасу* болмай тұрмайды (М.Иманжанов). *Алжасып* тұрған шығарсың, кім керек еді (Х.Есенжанов). Жол таба алмай *шатысу* Бүркітті де аз қинаған жоқ (І.Есенберлин).

Қатерлілік, қауіптілік. *Қатері барлық.* Рак ауруының тағы бір қатерлігі сол – дәрігер жай қарағанда оның алғашқы нышаны бірден анықтамай алмайды (А.Тұрғанбаев). Сонымен менің бұл ойым іске асқанда лавада қауіптілік азаяды

(Т.Сулейменов).

Қатерсіз, қауіпсіз. *Қатері жоқ.* Өңештің көпке созылған қатерсіз ауру болып келіп, кейбір жағдайдың әсерінен қатерлі ісікке айналып кетеді (Р.Сәтбаева). Қайғы – қасіретсіз, уайымсыз, қауіпсіз шаттықпен тыныш өмір сүретін адам тіпті болмайды (А.Байтұрсынов).

Қат-қат, қатпар-қатпар. *Қабат-қабат, қыртыс-қыртыс.* Жатыр *қат-қат* тау Теңдес шежіресі жиналып. Мыңнан бірін еңсермес Мен түгілі Иванов (М.Әлімбаев). Осыншама *қатпар-қатпар* жер қыртысындағы кенді ашық шахтада өндірудің өзі қанша пайдалы («Лен.жас.»).

Қатпарлану, әжімдену, қалталану, шалбарлану. *Бет-жүзге әжім түсіп, құрысып тұру, әжім басу.* Төлеген бір нәрсені ойласа, қабағы *қатпарланып*, жіңішке сызықтар пайда болады («Лен.жас.»). Жүзі *әжімдене* бастаған Сақып Маржанға шай қамдатып, өзі ұршық иіріп отыр (З.Иманбаев). Сұрғылт үлкен көздің ақ еті қызарып, асты *қалталанып* тұр (М.Сүндетов). Жездеміз жетпіске толған, бет-ауызы қатпар-қатпар *шалбарланған* (С.Мұқанов).

Қату, тоназу, мұздау. *Температураның төмендеуінен заттың суып, мұзға айналуы.* Ауыздан ұшып шыққан түкірік жерге барып жеткенше *қатып* қалады (З.Ақышев). Қанеки, ішке кірейік, қуырдақ *тоңазып* қалады (Д.Досжанов). Мұздатқыштағы піскен қазы-қартаны *мұздаған* қалпында жедік (Ауызекі тіл).

Қатулану, қаһарлану, жігерлену, қатаю, беку, батырлану, қайраттану, буырқану, ызбарлану, сұстану. *Ашу шақырып түнеру, ұрықтану, ширау.* Ол *қатуланып* алыпты, даусы да өзгерген - кәдімгі командирше бұйыра сөйлейді (Ә.Бектемісов). Аттан шықса дүр сілкініп, *қаһарлана* аттанатын қазақтардың әдеті ғой (Абай). Айтылары айтылған соң мен оның ашуына қарамадым, *жігерленіп* алдым да, ақтарыла сөйлеп кеттім (Ж.Дүйсекеев). Қорлықты көп көрген адам қайта *қатаймай* ма? (С.Ерубәев). Шырағым, *бекі* енді, Қаншама бос болсаң да (Қ.Аманжолов). Ақыштың алдында өзінің белсенділігін көрсетемін деген сертке мінгендіктен *батырлана*, көтеріле сөйледі (Б.Майлин). Ел басына күн туғанда Жомарт ата *қайраттанып*, қайта атқа қонды (С.Омаров). *Буырқанып*, бұрсанып, Мұздай темір құрсанып, Ашу қысты денені (Алпамыс). Ол неміс майорының өңменінен өткізе *ызбарлана* бір қарап алды (Б.Момышұлы). Дүкенұлы ішінен мазақ қылған старшинаға *сұстана* қарап, назарын тайсалдырмады («Лен.жас.»).

Қатынас, байланыс. *Аралас-құралас, қарым-қатынас.* Ленинград қоршауда тұрды, көктен, жерден қатынас үзілді (С.Мәуленов). Алғашқы жылы байланысымыз үзілген жоқ (Р.Райымқұлов).

Қатынау, қатысу. *Аралас-құраласқа түсіп барып-келіп тұру.* Он сегіз шақырым жердегі ауданға күнде қатынайды (С.Сарғасқаев). Күншығыстан, батыстан, Тоқсан тарау қатысқан (Д.Керімбаев).

Қатырлату, күтірлету, қашырлату. *Ауызға түскен тамақ пен жемді қатыр-құтыр шайнау.* Алдына қойған арпаны торы ат қатырлатып шайнай бастады («Жұлдыз»). Шөптің бір жағында кебеже қарын ала сиыр пішенді күтірлете күйсеп тұрған (С.Елубаев). Ол көк пияздың ақ басын тұзға тығады да, қашырлатып шайнайды (Ғ.Малдыбаев).

Қатыстыру, жұмылдыру. *Іске ұйымшылдықпен бірлесе кірісу, күш біріктіру.* Табиғат байлығын сақта, бұл абзал іске жолдастарыңды да қатыстыруға тырыс! (Ш.Айманов). Ауыл жұртшылығын ұлы іске жұмылдыру жалаң әкімшілік жасауды көтермейді (С.Алдабергенов).

Қаулау, қабындау. *Тез көктеп, бұрқырап өсу, жетілу.* Қар суымен егілген жоңышқа қаулап өсіп, бойлап қалыпты (С.Шаймерденов). Ғалия шалғыны қабындап өскен өзен алқабына салды (Т.Ахтанов).

Қауыштыру, кездестіру. *Табыстыру.* Күліп – ойнап аттандық, күліп – ойнап қауыштырсын, - деп түйді жұрт сөзінің аяғын (Т.Ахтанов). Мені сол кісімен кездестірсеңіз, мың рахмет айтар едім, - деді ол (Х.Есенжанов).

Қауіпсіздік, қатерсіздік. *Қауіпсіздік жоқтық.* Баланың қауіпсіздігі үшін көшеге, аулаға, саябаққа жалғыз жіберуге болмайды (Түсіндірме сөздік). Жалмұқан, - деді бір ірі сары жігіт, - сен бұл істің қатерсіздігін ойлан, естен шығарма (Х.Есенжанов).

Қауіпті, қорқынышты, үрейлі. *Қорқынышы мол, қауіп-қатері күшті.* Осы ара-атқа жеткенше, ең қауіпті жер (Т.Жармағамбетов). Сары балаға өз елінің үйреншікті қоралары көрдей қорқынышты көрінді (Ғ.Мұстафин). Ақиқтың басына неше түрлі үрейлі ойлар келді (Н.Ғабдуллин).

Қашқызу, қаштыру. Қашқалақтату. *Қашуға түрткі болу.* Таң атпай сонан қияннан техниканы ала қашқызған да осы ой (Қ.Исабаев). Жамалды теңіне қосып, қаштырған соң бақытты ғып шығармай, баранға ұшыратып, бақытсыз қылғаны қалай деп қазы бикештің шырайы өзгерді («Айқын»).

Қашу, безу, зыту. *Бір нәрседен қорқып-үркіп тайып тұру.* Мен қашуды жөн көріп тұрмын (Б.Момышұлы). Қайда *безіп* барасың? - деді Күлжан Шойынқұлаққа (І.Жансүгіров). Кембаш домалап жатқан бөркін алып, есікке қарай *зыта* жөнелді (Т.Иманбеков).

Қаяу, дақ, дық. *Қайғы-қасіреттің, уайым-реніштің белгісі, ізі.* Көкірегінде *қаяу* жоқ, қиянат жоқ; Қажымас, қайта айнымас қайран тату (Абай). Сәлиманың бетінде ерекше қайғы *дағы* бар еді (Ғ.Сыланов). Онда сағыныштың ғана жылауы емес, көкірегінде зілді *дық* бар, асқынған ыза бар сияқты (Т.Әлімқұлов).

Қиғаш, қиыс, қияс сөйл. *Түзу емес, тіке емес, көлденең.* Машина *қиғаш* бұрылып, басқа бір сүрлеуге түсті (А.Әлсеров). Күн еңкейіп барады, терезеден *қиыс* түскен сәуле вагонның ішін шақырайтып жіберді (Қ.Жұмаділов). Ақ шоқидан асып кеп түскен күннің *қияс* нұрын Марқакөл көптен күткен ғашығындай кеудесіне қонақтатып, аймаласып жатыр (О.Бөкеев).

Қиқалақтату, қиқандату. *Қиқан – қиқан еткізу.* Шоқан қабағын түйіп, қой деген ишарат етсе де ол аузын қиқалақтатып ажуалап отыр (С.Бегалин). Қобызды шамалы қиқандатқаннан кейін көне шайыр керекті үн шығармай жатыр (Т.Әлімқұлов).

Қиқар, қияс, қисық, қитар, қыңыр, қайсар, қыржық қарап, қырсық, кежір, кеж көне, безер, кесір, қиыс, қияңқы. *Өз дегені болмаса жөнге көнбейтін, қайтпайтын бір бет адам.* Бағбан - өте бір *қиқар*, ашуы қатты кісі (С.Сарғасқаев). Бұл да жасынан бір бет өскен *қияс* еді (А.Нұрманов). Әлгі *қисық* сөздің иесінің де қисық ойлы жан екенін бірден сездім (І.Есенберлин). Қияңқы, *қитар* офицер талайды отқа тастады (Ғ.Орманов). Нағашысы Тұяқбай қарадан шыққан *қыңыр* еді (І.Есенберлин). Ғазизаның кейде осындай тік, *қайсар* мінезіне Нұрила ақыры көнді (С.Сарғасқаев). Қайдан, қалай жинамақпыз, қолғабыс тигізер азаматтарды, - делінген сұрауға *қыржық*, қыңыр шал бөгелген жоқ (Ә.Көшімов). Міне, сол *қырсық* мінезді қиын шалға ісі түскелі тұр (Қ.Қазыбаев). Мақтайтын түк те жоқ, ол *кежір*, кертартпа, жалқау антұрған емес пе (Ж.Орманбаев). Кейбір *кеж*, қызғаншақ буралар буралық әдетін ала жаздай бастамайды (Х.Есенжанов). Бірінен-бірі өткен *безер*, кесір, ішін жарып алмасаң, шындығын айтар түрі жоқ (Ғ.Мұстафин). Өз дегені болмаса, жанға көнбейтін *кесір*, - деп күлді Қален (Х.Есенжанов). Мұса отырыс үстінде жұртты атыстырып -шабыстырып, *қиыс* сөйлеп отырады (С.Жүнісов). Бәйбішеден туған тоғыз ұл зорлықшыл, *қияңқы* болыпты (С.Сейфуллин).

Қиқарлану, қиястану, қыңыраю, қитарлану, қайсарлану, кежірлену, қиқаю, қырсықтану, қитию сөйл, қиыстану, ерегісу, кесірлену, қияңқылану.

Біреудің ыңғайына көнбей қарсы әрекет жасау, қасарысып қарсы тұру. Өлсем, қос күрек топырақ салар адам табылар, - деді ол *қиқарланып* (Ә.Сараев). Байсал оның сөзіне шамданып, қабағын *қиястана* түйіп алып, бір қырынан қиқарлана қарады (Ә.Әбішев). Көкесі, сен *қыңыраюыңды* таста, командирің мен сияқты жуас болып кездескенде (С.Сматаев). Түз құсы *қитарлана* бұлқынып әулетті аяқтарын кезек серпіді (А.Сейдімбеков). Тоқтар кіп-кішкене кеудесін жоғары көтеріп *қайсарлана* тұрды (Р.Райымқұлов). Жәңгүдейдің салқындау тыңдағанына *кежірленіп* қалған Зарқұмар таласа сөйлемеді (С.Бегалин). Менің дегенімді істемедің, - деп, алдымен Өтебай *қиқаяды* (Б.Майлин). Бұл - әлгі аш-жалаңаштардың өмірі, - деді Кенжеқара *қырсықтанып* (Д.Әбілев). Сыздық өзінен асқан пешші жоқтай, соған *қитиды* (Ғ.Мүсірепов). Ықсан оның сұрағын естімегендей аяқсыз қалдырып, әлде неге *қиыстанып* тұр (М.Сүндетов). Амандаспай жатып ашу шақырған келіншектің дарақылығына *ерегістім* де, мен қарысып алдым (Ә.Сәрсенбаев). Оның жүзінде жылылық белгісі бар екенін байқап қалған Битабар қайта *кесірлене* қалды (С.Шаймерденов). Сен бармасаң, мен де бармаймын, - деп, Беркін *қияңқыланып* отырып алды (М.Дүзенов).

Қиқарлық, қиястық, қисықтық, қыңырлық, қитарлық, қайсарлық, кежірлік, кеждік, кесірлік, қиыстық, қияңқылық, қиянкестік. *Қасарысып қарсы тұрушылық, бір беттік, тоң мойындық.* Асқар тағы да *қиқарлық* мінезіне басты («Қаз.әдеб.»). Нұрғаным Оспанды әдейі бір кежірлік, *қиястықпен* әзілдей сынамақ еді (М.Әуезов). Шатынап тұрған ана екі көз тек қайрат қана емес *қыңырлықпен* сөйлегеніне бұрынғыдан да ашуланды (М.Әуезов). Аз-кем *қитарлығың* болғанмен, учаскеннің жұмысы жаман емес көрінеді (Ғ.Сыланов). Меңдігерейдің сөзге ұсталығы мен *қайсарлығына* Жанша қайран қалды (Х.Есенжанов). Әй, мұндар-ай, осы *кежірлігіңнің* жазасын тартарсың-ау түбінде (А.Нұрманов). Қаратаздың кей мінезінде түйе малының *кеждігі* бар (Ә.Нұрпейісов). Қазір Күнзияның есіне оған еткен талай *кесірліктері*, кейбір ерсі қылықтары түседі (З.Шүкіров). Ол үйден шыққанда ашу қысып, тек *қиыстықтан* долданып далаға шықты (С.Бегалин). Мынау *қияңқылық* көрсеткен соң, балалар оны сабап жіберіпті (Б.Қыдырбекұлы). Мен *қиянкестігім* үшін қысылып қалдым (Қ.Әміров).

Қимыл, қозғалыс, қыбыр, жыбыр. *Жанды қозғалыс, қимыл-әрекет.* Екі көзі Оспанда, оның әр қас қағысын, қыбыр еткен *қимылын* қалт жібермей отыр (С.Мұқанов). Ақжол елти қызығып, Күләннің сәнді *қозғалысына* қарап қалды (Н.Ғабдуллин). Әлде бірдене *қыбыр* етсе, екі қашқын айналаға үрке қарайды (С.Омаров). Қобыланның бет-аузына, үстіне ел жүріп өткен судай *жыбыр* пайда болған сияқты (Қ.Исабаев).

Қимылдату, қозғалту. *Қимыл жасату.* Ал қимылдат, ал қарқындат, ал

ұрандат, алмалат (І.Жансүгіров). Белуардан қар кешіп, түкірік түспес аязда жылы орнынан қозғалтып, дұшпанды қуған біз едік (Б.Момышұлы).

Қимылдатқызу, қозғалтқызу. *Қимыл жасатқызу.* Митяның денесін өзіне қарай тартқысы келген қимылдарына бүйірін сыға нығарлай, аяғын қимылдатқызбай тастады (Қ.Әбдіқадыров). Лып ете, қалған жердің лебі шалдың шапанының етегін сазанның құйрығындай ауыр қозғалтты (Т.Жармағанбетов).

Қимылдау, қозғалу, қыбырлау, жыбырлау. *Қимыл-қозғалысқа түсу, жүріп-тұру, әрекеттену.* Жәдігер ұзақ уақыт қимылдамай қалды (Р.Тоқтаров). Абырой болғанда, эшелон әлі де тоқтамай, қозғалуда (Б.Соқпақбаев). Құз іші қыбырлаған мал, тұтқын адамға лық толған (Ә.Хасенов). Бәйбіше сыбырлап, Ауызы жыбырлап, Малайын сөгіп жүр (М.Дүйсенов).

Қиналдыру, қиналту. *Қиын тигізу.* Соңғы сот мені қатты қиналдырды (Ж.Сахиев). Әттең аяғым сау болғанда кетпенді өзім шабар едім, қарияларды қиналтпай – ақ, - деді ол (Ә.Әлішев).

Қирату, сындыру, қаусату, бұзу, бүлдіру, талқандау, күйрету, ойрандау. *Быт-шыт қылу, істен шығару, тас-талқан ету.* Олар жаудың бес танкісін қиратты (С.Сейітов). Қолмен ұрып жілік сындыруда Байғазы көзге түсті (Т.Жармағанбетов). Қазір бергі босағасын қаусатады (Ә.Әбішев). Сол түнде Өзербай мен Үсен терезені бұзып қашып кетті (Б.Шалабаев). Ауранзеп ескерткіштерді бүлдірумен бірге, өз атасы салдырған храмды да ойран еткен (М.Әуезов). Егер қолынан келсе, олар таудың тасын талқандап, ағашын өртеп, күл ғып кеткісі келді (С.Мұқанов). Соңғысын күйретуге болар, сөндіруге болмас (Ж.Молдағалиев). Жаудың берік қамалдай шегін ойрандап, талқандап бұзып шықты (Б.Момышұлы).

Қисынды, орынды, ретті, үйлесімді, нанымды, дәлелді. *Көңілден шығарлық, орнымен, жөнімен, ұнасымды.* Ауыз әдебиетіндегі үлгілерді Әуезов трагедияларына қисынды ендіріп, жақсы пайдаланған (Р.Нұрғалиев). Болашақ үшін алысқан ардагерлердің ерлігін кейінгі жас ұрпақ орынды мақтан етеді (Ш.Ерманов). Сөз тапқанға қолқа жоқ деген, бұл әзілің ретті де орынды болып шықты (С.Бегалин). Жеңгем киімнің өз түсіне үйлесімді жамау табады (Б.Соқпақбаев). Бұл екеуі де Өмірбекке нанымды ақыл сияқты көрінді (С.Шаймерденов). Әбіштің сөзі Тәкежандарға жат көрінгенімен, дәлелді сияқты (М.Әуезов).

Қисынсыз, орынсыз, ретсіз, жөнсіз, жөн-жосықсыз. *Жөні жоқ, ыңғайсыз, көңілге қонымсыз, бей-берекет.* Ол қайдағы қисынсыз сөздерді айтып,

қалжындаған болды (С.Жүнісов). Тасболат Ғалияға *орынсыз* өкпе артқан еді (Ж.Тілеков). Ол мені *ретсіз* жұмсап, дінкеме тиіп келе жатқан (С.Мұқанов). Қанипа да *жәнсіз* жерде араласып, осыларға көңілі ауды да қалды (М.Дүйсенов). Шалбай Сантайдың үсті-басын қадала тінтіп өтті де, *жән-жосықсыз* сақылдап кеп күлген (О.Сәрсенбаев).

Қиын, ауыр. *Азабы мол, қиыншылығы көп, мехнатқа толы.* Мұнай табу - *қиын* іс, ал табылған мұнайды өндіру де оңайға соқпайды (Ғ.Сыланов). Еңбекші бұхара болса, *ауыр* еңбегіне қарамастан, қайыршылық тұрмыста өмір сүреді (М.Елеусізов).

Қиюластыру, үйлестіру. *Иінін келтіріп, жүйесін табу, қисындастыру.* Жазушының сюжет құруға шеберлігі, оқиғаны орынды *қиюластырып*, характерлер қақтығысын дамыта алды (С.Қирабаев). Түлкібай сөзін көкейіндегі мақсатына *үйлестіріп* сөйлеген секілді (Н.Ғабдуллин).

Қиямет-қайым, ақыр заман. *Басқа түскен ауыртпалық, тауқымет, азап.* Күйіп тұрған ыстық күнде тер сасыған қалың адамның арасында жүрудің өзі *қиямет-қайым* (Қ.Сатыбалдин). Оның үстіне қырдың қыстағы қызметі *ақыр заман* қиын болды (І.Жансүгіров).

Қиянатқор, қиянатшыл, қиянаткер. Зорлықшыл, озбыр. *Қиянат етуші.* Зорлық иесі қиянатқор аз топ, күші көп, қол даулы түп тамырымен құлатқан шірік бәйтеректей (Д.Әбілев). Жүрегім менің қырық жамау, қиянатшыл дүниеден қайтіп қалсын аман сау (Абай). Кімді атаймын, қорлықшы, сотқар қиянаткер – тобықтыны атаймын (М.Әуезов).

Қиянатқорлық, қиянатшылдық, қиянаткерлік. *Қиянат жасаушылық.* Хиуа ханы мен бұйра бөрік түрікмен шонжарларынан көрген қиянатқорлығымыз аз ба еді біздің (Н.Әбуталиев). Алдыңғы ата, әке буындарының мінезіндегі баямалық, жалған татулық, қиянаткерлік атаулыдан сол аталардың нәсілдерін сақтандырмақ болады (М.Әуезов). Қодар өзінің қиянатшылдығы, зорлығы, сұрқиялығы арқылы көзге түседі (М.Әуезов).

Қиянкес, қияңқы, қияпар. *Мінезі қыңыр, бұзақы.* Қызының бөгелу жайы күннен күн өткен сайын түрлі қиянкес ойларға жетелеп, беймаза ғып жүр (Р.Әутәліпов). Әуелі балаңа біреуді боқататып, қияңқы, осыған тимендерші, - деп оны масаттандырасын (Абай). Қабақтың қияпар қылығы бастықтың шымбайына батып, ебедейсіз жағдайға түсті де қалды (Б.Тельман).

Қобалжу, айну, лоблу, бұзылу, толқу. *Екі ойлы болып толғану, шешімін таппай тайсақтау.* Қобалжу бастаған Атбасар мен Қорғалжын болысына мың жарым шақырымдай екені бастан белгіледі (І.Есенберлин). Жігітті осыншама әуреге сап, қыз жеме-жемге келгенде *айнып* кете ме деймін (А.Байтанаев). Әдікен жараланып келген соң Ғайныштың көңілі *лоблыпты* (Ә.Нұршайықов). Ол бір байға бармаймын деп *бұзылып* жүрген кедей қызы екен (М.Әуезов). Олай *толқып*, бұлай *толқып* ақыры Оразбай қарт Нұрбөпе әжейдің дегеніне көнді (Қ.Сатыбалдин).

Қобырау, будырау, дудырау. *Шаштың ербиіп-ербиіп тұруы, дода-дода қалыпта болуы.* Қанипа *қобыраған* шашын тарап, жөнделіп киініп алды (С.Омаров). Тым өсіріп жібергендіктен, шашы *будырап*, басты шамадан тыс үлкен көрсетеді (М.Иманжанов). Шашы *дудырап* қараңдап жүгірген әйелдің дауысы бәрінен де ащы (Р.Тоқтаров).

Қобырау, қоқырсу, қобырсу, ыбырсу, қоқсу. *Қалай болса солай шашылу, бырықсу.* Екі кереуеттің төргісі бос, төсегі жинаусыз, қалай болса солай, *қобырап* жатыр (З.Шүкіров). Мына үйдің ішін-ай, қара құстың ұясындай *қоқырсып* та кетіпті (Р.Райымқұлов). *Қобырсып* жатқан шөп пен боқтықтың лып ете түспегеніне шыдамай барады (Ғ.Мүсірепов). Ішкі ауызға бөлме қара көлеңке, *ыбырсып* жатыр (С.Жүнісов). Стол үстінде *қоқсып* жатқан қағаздар, сия сауыт (С.Сейфуллин).

Қоғамдасу, қауымдасу, ортақтасу. *Көп болып жұмылып іс істеу, топтасу.* «Көп түкірсе көлң дегендей, көптің *қоғамдасуымен* жылқы көп шығынданбай қыстан шықты (Т.Нұртазин). Олар пісіп үлгерген алқапты *қауымдасып*, тез орып тастайды («Қаз.әдеб.»). Жат қалада жатқан жігіттің қайғы-мұңына *ортақтасуды* артық санаған жоқ (А.Тоқмағамбетов).

Қожайын, қожа. *Үй иесі, отағасы.* Жоқ, айдап кеткені рас қой, біздің қожайын тіпті соған нанбайды (Х.Есенжанов). Екі аяғын көсіліп үй қожасы екен (Б.Майлин).

Қожайындық, қожалық. *Иелік, басшылық.* Мен ғылым кандидаты болдым. Үй ішіне қожайындық өзгеріс енгізуге правом бар ғой (Т.Әбдібеков). Енді осы үйге өзің қожалық ет, мына қағаз соның кепілдігі (Д.Досжанов).

Қожандау, қодилану, әкірендеу, едірендеу, екірендеу, кідіндеу, кіжіндеу, қоқандау, қодырандау, қыдындау, қоқырандау, қоқыраю сөйл, қожактау қарап, әкімсу. *Орынсыз белсенділік көрсету, қоқаң-қоқаң ету, кісімсу.* Еркек кіндікпін деп *қожаңдауды* жақсы көретін (Ә.Көшімов). Е, Шынтас па деп, шал

осы арада бір *қодиланып*, дауысын ірілеп, гүжілдей сөйледі (Т.Ахтанов). Байбол кейінгі кезде орынсыз *әкіреңдейтінді* шығарды (Ғ.Мұстафин). Қолына тисе билік *едіреңден*, Болады өкімдікпен өрім өрмек (Е.Әукебаев). Күйеуі әр кез *кідіңден*, қоразша қоқиланды (Т.Есімжанов). Бір дән деп алған соң бұлар елге *кіжіңдейді* де тұрады (С.Мұқанов). Молдаш бригадир ат үстінде *қоқаңдап* шауып жүр (Ә.Бөриев). Ауылдағы жалғыз машинаны соның әкесі айдайтын болғандықтан, бізге *қодыраңдап* күн көрсетпеді (Қ.Қазиев). Көңілінен шықпаса *қыдыңдап*, жұртқа бүйідей тиеді (Б.Тілегенов). Енді менен бірдеме көрерсің, - деп Сымағұл *қоқыраңдап*, кемпіріне сес көрсеткен болды (Б.Тілегенов). Басшымен танысып алған соң, жанды менсінбей *қоқырайып* шыға келеді (Ә.Қалмырзаев). Әбден дайындалып алған соң, тіпті *қожжақтай* беретін болса, ірге аудару керек (М.Әуезов). Талдырмаш бақа сары жігіт *әкімсіп*, книге көтеріп жүр (Б.Майлин).

Қозғалғыш, қимылдағыш. *Қозғалыс – қимылы жылдам.* Ұрғашысы туып, балалары ішінен шыққан зорман таңертеңнен кешке дейін қозғалғыш келеді (М.Исмаилов). Ақкіс – дене тұрқы 18 – 26 сантиметрдей ғана, өте қимылдағыш жыртқыш аң (Қазақстан аң).

Қоздату, қозылату, төлдету. *Төл алғызу, тудырту.* Түйелерін жолай боталатып, қойларын да жолай қоздатып, қозғала береді екен көшкен ел (Ә.Тәжібаев). Ерте төлдетудің тағы бір пайдасы қозының елтірісі сапалы болып, жоғары сортпен өтеді (М.Неталиев). Күзде ұрықтандырған қойды көктемде қозылаттық (С.Мұқанов).

Қоздатылу, төлдетілу. *Қоздатқызу, төлдеткізу.* Соңғы жылдары совхоздың барлық саулықтары ерте көктемде қоздатылып жүр (К.Баялиев). Төлдетілетін бөлмеге іріктеп енгізілген қоздайтын мезгілі жеткен саулықтар тұратын орындарға сабан төселеді (Шопан сырласы).

Қойғызу, қойдыру. *Тоқтатқызу, тыйдыру.* Бұларды көптің алдына шығарып, өздерін ұялтып, жаман қылығын қойғызу керек,- деді директор. Дүние аз күндік той, тойдырмайды, қызықтырмай қойдырмайды (М.Әлімбаев).

Қойғылау, қойғыштау, түйгіштеу, түймештеу. *Қойып-қойып жіберу, қолмен ұрғыштау.* Ертеңінде есікті біреу *қойғылап* ұрып, шырт ұйқыдан әрең оятты (З.Шашкин). Рүстем Темірханды келе бас салып, *қойғыштай* бастады (М.Гумеров). Балтакескен мұзды шақырлатып, күрекпен *түймештеп* жатыр (К.Оразалин). Арқасынан, басынан *түйміштеп*, нығарлап та жіберді (С.Бегалин).

Қойшы, шопан. *Қой малын бағып-қағып, кәсіп етуші адам.* Мал қайырып келе жатқан бір қойшы ит талап жатқан әйелді көріп тұра жүгірді (А.Тоқмағамбетов). Нартай Көкиев - республикаға аты әйгілі *шопан* (Ы.Жақаев).

Қоқан-лоқы, домбытпа, бопса, домбай қарап. *Сес көрсетушілік, қорқытып-үркітушілік.* Екі жалшының бір-біріне бата алмай, құр *қоқан-лоқымен* айбат шеккеніне Ақан шыдай алмай күліп жіберді (С.Жүнісов). Ұлық бетінен ықпандар, *домбытпасы* болса, сескенбеңдер (М.Әуезов). Сыр мінез төселген ақындар осы *бопсаның* неше алуанын қолданады (М.Әуезов). Оның елінде ағайындар тысқа шығып күңкілдеуші еді, мыналардың *домбайы* ыңғайсыз тиді («Қаз.әдеб.»).

Қоқтық, қоқсық, қоқыс, сыпырынды, боқтық, қоқыр, қоқыр-соқыр. *Ұсақ-түйек қалдық, қыл-қыбыр үйінді.* Кең қорасының іші былыққан *қоқтық*, әрі бұрқыраған шаң (С.Мұқанов). Үйдің ішінде жан жоқ, бірақ ыбырсып жатқан *қоқсықтар* (М.Ғабдуллин). Олардың бір өзі одан әрі асып түсіп, *қоқыс* төгілген шұқанаққа құлайды (Ж.Молдағалиев). Шелекте толып тұрған кір-қоқырларды анау *сыпырынды* төгетін жәшікке апарып төгіп кел (Ө.Тұрманжанов). Мазардың бер жағы қаланың *боқтығы*, сасық иісі мұрныңды жарады (С.Шарипов). Үйлердің алды шұңқыр, шұңқыр толған *қоқыр* болады (А.Тоқмағамбетов). Тып-тынық айдынның беті *қоқыр-соқыр*, шөп-шалаңнан көрінбейді (С.Ерсебаев).

Қолайлы, ыңғайлы, орайлы. *Көңілге жағымды, тиімді, жәнді.* Ауа райының *қолайлы*, жылы кезінде баланың барынша таза ауада болуы қажет (Б.Айтқожина). Бригадирлікке біраз күнге дейін *ыңғайлы* адам табылмады (С.Мұратбеков). Өз тағдырының шешілер түйіні ойда жоқта өз қолына келіп тисе, бұдан өткен *орайлы* іс бола ма (А.Хангелдин).

Қолбасшы, сардар. *Самсаған сары қолға басшылық ететін әскербасы.* Мінбеге Калинин майданының *қолбасшысы* шықты (С.Бақбергенов). Сарбаздар Исатай батырды өздерінің *сардары* етіп белгіледі (Ө.Әлімжанов).

Қолғап, биялай. *Жүннен немесе былғарыдан жасалған қолға киетін киім.* Алуа шам жарығында ыңылдап, қой жүнінен *қолғап* тоқып отыр екен (С.Алдабергенов). Қара торы, ашаң жүзді жас жігіт *биялайын* шешіп, қол ұсынды («Қаз.әдеб.»).

Қолдырау, күлдіреу. *Дененің жарақат түсіп сулануы, ойылуы.* Оның алақаны, саусақ ұштары теңбілденіп, әр жерінің терісі отқа күйгендей *қолдырады* (Н.Ғабдуллин). Қайыс етік құрысқан аяғын қажап, өкшесі *күлдіреп* алынып қалды (Ө.Нұрпейісов).

Қонақ, мейман. *Жолаушылап келген, әдейілеп келген адам.* Оның жанына еріп келген жас *қонақты* бұрын көрмеген-ді (А.Байтанаев). *Мейман* жігіттер төрден қақ жарыла ашылған орынға келіп отырысты (Е.Тұрысов).

Қонақ үй, мейманхана, қонақжай қарап. *Жолаушылар мен жүргіншілерге арналған үй, жататын орын.* Мұсабай үйінің жанындағы *қонақ үй* - ақ отау екен (М.Әуезов). Әр жерден барған қонақтарға арналып «Интуристтің мейманханасында үлкен банкет берілді (С.Мәуленов). Бізді үлкен мөлдір көл жағасына салынған *қонақжайға* әкеп түсірді (М.Әуезов).

Қонды, күйлі, қомды, семіз, құр көне. *Денесін май басқан, жегілмеген, мінілмеген.* Жүргенбай біздерге *қонды* қойларды қолымен нұсқап көрсетті (С.Мәуленов). Дүйсекеңнің астындағы *күйлі* қара көк ат - оның жеке меншігі (Б.Соқпақбаев). *Құр* ат, *қомды* түйе, атпал қойдың іріктілерін сұрыптап, базарға айдатты (М.Әуезов). *Семіз* бойдақ қой сойылып қазанға салынды (Б.Майлин). Патша әкімнің сыбағасы - тоқты-торым емес, құлын, тай *құрлары*, семіздері (С.Мұқанов).

Қоңқию, дүңқию, дүрдию. *Ауыз бен мұрынның көнтііп, дөңестеніп көрінуі.* Төсекте жатқан мұрны *қоңқиған* сары бала - өзінің інің (Е.Мырзахметов). Ол мұрны *дүңқиіп*, қабағының астынан қарайды (Р.Тоқтаров). Сейілханның аузы *дүрдиіп* ісіп кеткендіктен тілдесудің өзі қиын болды (Б.Тұрсынбаев).

Қораз, әтеш. *Тауықтың еркегі.* Тынымсыз шақырған *қораздардың* да үні өшкен (С.Омаров). Таң да жақын шығар, қаланың *әтештері* дауыстай бастады (С.Шарипов).

Қораш, жұпыны. *Көңіл толмайтындай сүреңсіз, қарапайым.* Бұл үй - сырт көрінісінде көзге *қораш* көрінгенімен, ішкі мазмұны бай үйдің бірі (С.Мұқанов). *Жұпыны* ғана үйдің сыртқы қақпасы ашылып, тысқа бір бала жігіт шықты («Қаз.мұғ.»).

Қораштық, жұпынылық. *Қарапайым-дылық, сүреңсіздік.* Өз қимылының ақылға сыймас *қораштығын* Бек осы кезде барып бір-ақ аңғарды (М.Мағауин). Ол жылдары киімнің *жұпынылығы* студенттер үшін қасиетті бір белгі саналатын (Қ.Жұмаділов).

Қорбию, қоқию, қоқаю, қоржию. *Кең киім киіп қомтию, қоқыраю, қодию.* Белін буған кең гимнастерка да *қорбиіп* тұр (Т.Ахтанов). Қораптың алдыңғы

жағына *қоқиып* Мақсұт орнықты (Н.Ғабдуллин). Ол жарықтықтың да *қоқайған* бөркі қалыпты (Р.Тоқтаров). Шананың алдында еңгезердей болып тұлып киіп, *қоржиган* Байжан отыр (Х.Рахимов).

Қорек, нәр, талшық, талғажау, құнар сөйл, аужал қарап. *Жұмырға жұқ боларлық, өлместей ас.* Құлынның алғашқы айдағы негізгі *қорегі* - сүт (А.Сыздықов). Қос уыс бидай - *нәр* осы, Түсірмей жейміз ақырын (Қ.Мұқашев). Әркім картоп, ол - пұл жеміс алып, үзіп-жұлып дегендей, біразға дейін *талшық* етті (С.Жүнісов). Күзде жинаған тары-талқанын қыс бойы *талғажау* етті («Қаз.әдеб.»). Түнге қарай қазға дән немесе *құнары* мол дәнді дақылдардың қалдығы беріледі (Құс өсіруші). Балам соның тіршілігінен *ажал* алып телміреп отырушы еді (М.Әуезов).

Қорқақ, жүрексіз, үрейшіл, су жүрек, қоян жүрек. *Өжет те өткір емес, батылы жоқ.* Әзберген қуыс кеуде *қорқақтың* бірі болатын (М.Әуезов). *Жүрексізсің, қорқақсың, Ебедейсіз, торқақсың!* (Қ.Мырзалиев). Жасы кіші *үрейшіл* Қасым қорқып, Омекең мен Садуақас екеуінің ортасына жатты (Б.Соқпақбаев). *Су жүрек* сорлының зәресі ұшып кетер (Ә.Көшімов). Өй, нағыз *қоян жүрек* өзің едің ғой (Ауызекі тіл).

Қоршаулату, қоршаулатқызу, қоршалаттыру. *Қоршау салдыру, қоршау тұрғызу.* Дүйсен қоршаулатып қоражай жай салдырды (Мәңгі майдан). Айналасына ши ұстап қоршаулатқызған арбадан Айгүлге балалар даусы естіледі (Ғ.Мүсірепов). Айналасып биік қып қоршаулаттырған, берік қып салған терезесі бар қорғанды көргенде қалайша бұған сенбеске (Малшы серігі)

Қорқақтық, жүрексіздік. *Қоян жүрек қорқақ болушылық, батылсыздық.* Тек Сиықтың манағы бір *қорқақтығы* ұнамай қалды (Т.Жанмағамбетов). Мұндай жазалар әскери уставты орындамаған, ұрыс майданында *жүрексіздік* көрсеткендерге қолданылады (Қ.Аманжолов).

Қорқу, үрейлену, шошыну, жүрексіну, тайсалу, айбыну. *Зәресі ұшып сескену, имену, қаймығу.* Жүнісбай, шынында да, *қорқу*, біреуден ықтап, шайлығы дегенді білмейтін (Б.Соқпақбаев). Зейнеп шалға *үрейлене* қарап тұрды (С.Омаров). Гүлсімнің көзінде *шошыну* мен таңырқау ұшқыны бар (Т.Дәуренбеков). Енді бұлар көп екен деп *жүрексіну*дің жөні жоқ (Қ.Қайсенов). Кенжетайдың *тайсалмаған* кескінінен Кошкин сескеніп қалды (С.Мұқанов). Әкем қатарымда тұрса, арыстанға да *айбындай* ұмтылар едім (Ы.Жақаев).

Қорқыныш, үрей, қауіп, зәре. *Адамды сескендіретін ерекше күш, қатер.* *Қорқыныш* қысып зар қаққан бала дәл бір от басып алғандай шыр-шыр етеді (М.Әуезов). Оны Зәуреден айырылып қалған ба деген *үрей* мазалай берді

(Ө.Қанахин). Бір пәлеге ұшыратпаса не етті? - деген *қауіп* тынышымды ала берді (С.Сарғасқаев). *Зәре*, сүс өңменімізді тесіп, бір уыс қылды (Ө.Қалдыбаев).

Қорлық, зәбір, жәбір, жапа. *Біреудің біреуге көрсететін озбырлығы, үстемдігі.* Назым Хикмет туған елінің елдігіне тиіп жатқан *қорлыққа* ерекше жауап берді (Ғ.Мүсірепов). Жұман бар *зәбірін* ұмытып, енді бас сауғалай бастады (Ғ.Мүсірепов). Ол ақтардан көрген зорлық, *жәбірлерін* айта бастады (Ж.Саин). Ол қара басының қамынан қасындағысының *жапасын* көбірек ойлайды (О.Сәрсенбаев).

Қортию, мыртию. *Бойдың қысқа болып, ұсқынсыз көрінуі.* Көзіңді күшік құрлы бір ашпассың, *Қортиған* шірігінді құдай алмай (Айтыс). Ол *мыртиып* алып, кабинаға секіріп мінді (Т.Нұрмағамбетов).

Қорыту, тұжырымдау, түйю. *Нақтылы бір тоқтамға келу, тұжырым жасау, түйіндеу.* Өмірдің өзі азап пен рахат деген ғой бұрынғылар - деп, *қорытты* ойын Молжан ақсақал (Б.Кенжебаев). Сонда жұмыс орны дайын болса дейсіз ғой - деп, Досан әңгімесін *тұжырымдады* (М.Әбдіхалықов). Шопандар ұсынысын басқарма мәжілісінде қарауға ой *түйді* (М.Дүзенов).

Қосылу, бірігу, араласу. *Бір-бірімен тоқайласу, миласу, басы қосылу.* Күнгірт тартқан төрт қабырғада жалғыз қалуға шыдай алмай, көпке *қосылуға* сыртқа шығып кетті (Т.Ахтанов). Ағзам мен Жүніс бүкіл Орта Азия күшінің *бірігуін* талап етті (З.Шашкин). Кетіпті *араласып* аспан мен жер, Әлде өрт, әлде боран, әлде нөсер (Қ.Аманжолов).

Қотан-қотан, қора-қора, отар-отар. *Қой мен ешкі малының бастары қосылған тобыры, жиыны.* Үйір-үйір жылқы, топ-топ сиыр, *қотан-қотан* қойлар бәрі де қалып жатыр (С.Шарипов). Басын жерден алмай жайылып жүрген *қора-қора* қойлар (М.Қаратаев). Әр жерде *отар-отар* қой, табын-табын сиыр, үйір-үйір жылқы көрінеді (Жас қайрат).

Қорытқызу, қорыттыру. *Асқазандағы ішіп – жеген асты бойға сіңірту.* Жас бұзаудың тіршілігінің алғашқы күндерінде олардың асқазаны уызды ғана қорытқыза алады (Қазақст. етті молайту). Әрбір адамның ішіп – жемін асты шақтап қолдануы тағамның қорыттыруын жеңілдетеді («Парасат»).

Қосақсыз, жұбайсыз. *Жесір, бойдақ.* Елуге жаңа шыққан шағында қосақсыз қала берді (Қ.Ысқақов). Ауыр науқасқа шалдыққан қария жұбайсыз емес («Айқын»).

Қосақтасу, жұбайлану. *Тұрмыс құру, жұптасу.* Жастар тұрмыс құрып, қосақтасып, бидің жаңа түрлерін көрсетіп жүр (М.Дүзенов). Қарағым, құшақтасам құмарланып, қосылған екі ғашық жұбайланып, жан тынысы ішіндегі ішіндегі жалын шықса (XX ғ.Қазақ ақын).

Қосқызу, қостыру. *Бір нәрсені екінші нәрсемен біріктіргізу.* Дінасыл сүтін молырақ қосқызып, бірер шыны шай ішті де, асығыс сыртқа шықты (К.Оразалин). Сүт құйғызбай, қаймақ қостырмай, құрымдай қара шайдың өзін ғана ішіп отыр (Т.Әлімқұлов).

Қошеметтеу, қолпаштау. *Біреуге қошемет көрсету, дәріптеу.* Ананың ақ батасынан артық дүниеде не бар, - деп, Молдабек бәйбішесін әдейі *қошеметтей* түсті (Ә.Нұрмаханов). Атқамінер алаяқтардан болысты *қолпаштау* әлі де сезіледі (А.Хангелдин).

Қошқылт, қошқылдау. *Қошқылданған.* Кенет биік таулар дір – дір етті де, аспанға қою қошқылт түтін түйдектерін атқылады (Т.Шаханов). Қошқылдау тармыс саусақтары қозғалып, даусы шіңкілдеп естіле бастады (Бейбітшілік даусы).

Қоштату, құптату. *Мақұлдау.* Жеткіншек өзінің көзқарасы мен сенімін қоштатуға құштар болады (Семья тәрбиесі). Тая әлі сөйлеп жатыр. Бірдеңе деп бұған құптатып қояды (Ә.Тарази).

Қоштау, мақұлдау, қостау, құптау, қуаттау. *Біреудің істеген ісіне қолдау жасау, мақұлдау, растау.* Меніңше, негізінен дұрыс шешім қабылдағансыз, генерал да *қоштар* деп ойлаймын (Б.Момышұлы). Сымайылдың *мақұлдаудан* басқа шарасы қалмады (Т.Дәуренбеков). Би Қадыржанның ақылын *қостамады* (М.Әбдіхалықов). Басқа жігіттер де бұл шешімді *құптап*, қуаттаған сыңайда үнсіз отыр (Т.Қаупынбаев). Менің ойымды жаңа облыстан келген жігіт те *қуаттады* (С.Омаров).

Қуақылау, қалжыңбастау. *Қу тілділеу, әзілқойлау.* Есепші жігіт қуақылау, қызық адам еді (М.Хасенов). Бірі менен төрт – бес жас үлкен Ұзақ деген қалжыңбастау жігіт (Е.Салахов).

Қуану, шаттану, масаттану, мерейлену, насаттану. *Қуанышқа бөлену, шат-шадыман болу, көңілі өсіп, жайдарылану.* Жалт қараған бойда Тәлімді көріп, Елдос *қуанып* кетті (А.Байтанаев). Апам мені оқыған деп, іштей толқып *шаттанады* (Н.Сералиев). Кенжетай көп назары бір өзінің аузына қарағанын сезіп, *масаттанып* отыр («Қаз.әдеб.»). Шарма *мерейлене* жымыып бізбен қол

алысып коштасып жатыр (Т.Ахтанов). Барлығы шат-шадыман, жеңіске *насаптанған* халық (Ә.Әлімжанов).

Қуанышты, көңілді, шат-шадыман, мәз-мейрам, мәре-сәре, арқа-жарқа. *Ризашылық сезімге бөленген, көңілі көтеріңкі.* Бұл кезде майдандардан *қуанышты* хабарлар келіп жатты (Ә.Бектемісов). Сәкен өте *көңілді* екен, қарқылдап күліп қарсы алды (Ғ.Мүсірепов). Жігіттер масайрап, *шат-шадыман* болып жатты (М.Әуезов). Тербелген бесіктегі жас баладай, *мәз-мейрам* қуанышты ел жүрегі (А.Лекеров). Үй ішінің *мәре-сәре* қуанышы іңір бойына созылып, бірсыпыра отырды (С.Бегалин). Ұлбосынның баласы армиядан келіп, үй іші *арқа-жарқа* болып жатыр («Жетісу»).

Қуаттылау, қуаттырақ, қауқарлырақ. *Әлдірек, күштірек.* Бұл - артқы аяғы алдыңғы аяғынан едәуір қуаттылау және ұзындау, аздап теңбіл келген бұғы (Қазақст.аң байлығы). Менің қанжарым сенің кездігіңнен жүзі де өткір, қолым да қуаттырақ, жылдамдырақ (С.Жүнісов). Қазіргі қолданыстағы литий – ионды аккумулятор екі ватқа дейінгі қуатты беруге қауқарлырақ («Зерде»).

Қуғындау, қудалау, соңына түсу. *Біреудің қыр соңына түсіп ізін бағу, аңду.* Жоқ әлде, маған бола сендерді де *қуғындап* жатыр ма?! (С.Бақбергенов). Осыншама *қудалайтын-дай* Мадиярға сіздің не жазығыңыз бар еді? (С.Омаров). Шынтас бұрынғыдан бетер оның *соңына түсті* (С.Адамбеков).

Қуғын-сүргін, үргін-сүргін. *Қыспаққа түскен аласапыран заман.* Ол *қуғын-сүргіннен*, қамаудан, айдаудан қайтып оралғанда осы кенді сағалаған (Т.Әлімқұлов). Соғыс жаңа аяқталған кез, ел арасындағы *үргін-сүргін* әлі басыла қойған жоқ (О.Тәжиева).

Қулану, қуақылану, қутындау, құлдырандау, бұлаңдау, қылмындау. *Қутың қағып қулыққа салыну, ойнақылану.* Тамыр, сен өйтіп *қуланба*, мені алдай алмайсың (М.Сәрсекеев). Қойшы-ей, саған да ой келе ме? - деді Қанипа *қуақыланып* (Ә.Нұршайықов). Етегіндегі не, әй? Бізге кәмпит әкеле жатқаннан саумысың, - деді Шұнақ *қутындап* (Т.Дәуренбеков). Өзім де соны айтуға асығып отыр едім дегендей *құлшынып, құлдыраңдап* кетті Мадияр (С.Омаров). Ақбөбек сәйкілікпен бұраңдады, *Бұлаңдап* қыр көрсетіп құр алдады (Б.Адамбаев). Торғынның мына аяқ асты *қылмыңдауы*, екі келіншектің қосыла күлгені Жанайға ұнаған жоқ (С.Мұратбеков).

Қулық, пәлелік, залымдық, сұрқия-лық. *Біреуге арамдық ойлаушылық, пәле іздеушілік.* Ойпырай, соншама *қулықты* қайдан үйренген десейші! (Б.Аманшин). *Пәлелік* өз басыңнан кетпесін, балаға тиіскені несі!

(Ә.Нұрпейісов). Баяғы *залымдығы*, арам пиғылы титтей өзгермей, аты ғана өзгерген (З.Жәкенов). Ықыластың барбиған жалпақ бетінде, жағымпаздана мөлтендеген көз құбылысында сайрап тұрған *сұрқиялық* бар еді (С.Бегалин).

Қуыстау, үнгу, кеуктеу, кеулеу. *Бір жерді қуыс жасап үңгірлеп қазу.* Шөпті *қуыстан*, Қауынбай соған кіріп жатты (Б.Майлин). Балағаннан орын тимеген Кенжебек қатарлылар сабанды *үңгіп* ұйықтайды (Л.Құрманбаева). Шөптің арасын *кеуктеп* алып, мен бақылап, көріп жатырмын (Б.Соқпақбаев). Астын *кеулеп*, киім қоятын қуыс жасаттырды (С.Адамбеков).

Құбыла, батыс. *Шығысқа қарама-қарсы күн бататын жақ.* Құбыладан қаптаған тұтас алапат бұлт күннің көзін қайтадан сірестіріп басып алды (С.Жүнісов). Сонау *батыс* көкжиектен көтерілген қою қара бұлтқа қарай берді (Ж.Тілеков).

Құбылмалы, айнымалы, тұрлаусыз, тиянақсыз. *Қылт етпе, толқымалы, тұрақсыз, байлаусыз (мінез).* Әйтсе де ол үй иесі келіншектің жүріс-тұрысына, *құбылмалы* мінезіне ылғи да таңданып қалатын (М.Сүндетов). Менде жоқ *айнымалы* ала мінез, Өмірлік бір күн үшін сертті бұзар (Ө.Тұрманжанов). *Тұрлаусыздан* сөз ұқпа, Аузы оның епті деп (Үш ғасыр жырлайды). «Сенің өзің парықсыз, жеңіл өмір сүрген *тиянақсыз* қу боларсың, - деді (Т.Ахтанов).

Құдай, тәңір, алла, жасаған, жалғыз қарап, құдірет, ие, жаратушы, пір, жаппар, рахим кітаб, хақ. *Бар әлемді жасаушы құдіретті күш, табынушы аруақ.* Сені сегіз қырлы етіп жаратқан *құдайдан* да айналайын (С.Жүнісов). Әншейінде *тәңірге* құлшылық ете бермейтін қарт Сейіттің бұл жолы соларға еліге қалғанын бірден ұқты (Ә.Әлімжанов). Имам *аллаға* сыйынып, аят оқыды (З.Шашкин). *Жасаған* ием сізге тым болмағанда жөні түзу бір кісінің ақылын да бермеген екен (С.Омаров). Мұны бір *жалғыздың* өзі біледі («Жетісу»). Содан бері *құдіретке* жалбарынумен келеді бейшара (С.Омаров). *Иеміздің* болғанына көну қажет бәйбіше (С.Жүнісов). Он сегіз мың ғаламды *жаратушы* ие... оны біз Алла тағала деп атаймыз (О.Сәрсенбаев). Сиынған *пірім* ерен-ді, Ойлаған ойым терең-ді (Ғашық-наме). Қашаннан сөйлеп жүрген мен бір жорға, я жаппар, өткен бабам, өзің қолда (Айтыс). Берегөр Алла *рахим* (Абай). Тәнеке сенің ерің болса, менің бауырым еді, *хақтың* жазуы солай шығар (Қ.Мұқанбетқалиев).

Құдандалы, жекжат, іліктес, сүйекшатыс, ілік-шатыс. *Қыз алысып, қыз беріскен, қарым-қатынас.* Бұлар - алты атасынан бермен қарай *құдандалы* жекжат (Б.Тәжібаев). *Жекжатымен* ел өсіп жасаңдамақ (Жамбыл). Бір *іліктесіме* жетектетіп жібердім бүгін (М.Әуезов). Қарияның менің әкеме әріден

қосылатын *сүйекшатыс* жақындығы да бар екен («Мәдениет және тұрмыс»). Біздің үйдегі жеңгең жағынан *ілік-шатысымыз* бар (Ү.Бағаев).

Құз, шың. *Таудың ең биік ұшар басы.* Тау бүркіттері ұясын биік құзға, жалтыр беттегі кемерге салады (А.Сейдімбеков). Сәтекең Алатаудың қарлы шыңына қасқая қарап тұр (Х.Ерғалиев).

Құйғызу, құйдыру. *Сұйықтықты бір нәрсеге төктіру.* Тоғжан дастарқан жайғызып, күтуші әйелге шай құйғызды (М.Әуезов). Сабадан қымыз құйдырып, бір бөлек кеңесіп отырған жасы үлкендердің ортасына қойғызды («Айқын»).

Құйқылжу, ойнақшу. *Мың құбылып тез өзгеріп тұру.* Аяштың аңқау, ақ көңілдігіне, мінезінің құбылып, құйқылжып тұратынына қызығатын (Б.Тілегенов). Көзін *ойнақшытқан* келіншек күлімсіреп, қылымсып басын изеді (Ж.Әділбаев).

Құйрық, дүм сөйл, бөксе. *Адамның белінен төменгі жуан мүшесі.* Солдаттар жерге түсіп, біреуі тасқа құйрығын қойып отырды (З.Ақышев). Орын тигендер дүмін басты да, орын тимегендер иін тіресе түрегеліп тұрды (Т.Әлімқұлов). Таста әрі, *бөксеңді* бұлтитпай! Сен қай бір арық қызсың (С.Мұқанов).

Құйылу, ағу, төгілу, саулау, сорғалау, сауылдау, дірдектеу, сигектеу, шүмектеу, парлау сөйл, себелеу, сүмектеу. *Сұйық заттың күшті қарқынмен атылып шығуы, сау-сау етуі.* Қанның артерияларға құйылуы тоқтаған кезде қан қысымы тіпті төмендеп кетеді (М.Қайрақбаев). Негізгі мақсат - қан *ағуды* тоқтату әдістерін білу («Халық мұғ.»). От жақпай қайнап жатыр азан-қазан. Тасыған суы жерге *төгілуде* (Е.Бердин). Бункерден *саулаған* дәнді қаптап, онан арбаға тиіп жанталасып жатыр (Ә.Әбішев). Төлеудің оң жақ шекесінен қан *сорғалады* (Ә.Нұрпейісов). Баданадай ірі бидайлар апанға *сауылдап* құйылып жатыр (Б.Майлин). Үйректің тамағынан *дірдектеп* ағып жатқан қанға көзім түсті (Н.Ғабдуллин). Мұрнынан қан *сигектеп*, Есі шығып дірдектеп (Манас). Тұрдым қарап, *Шүмектеген* жаңбырға (Д.Қанатбаев). Бұзау емшекті сорады, сол кезде емшектен сүт *парлап* ағады (Қымыз). Сыртта жаңбыр *себелеп* тұр екен (М.Сәрсекеев). Киіз үйдің жыртығынан *сүмектеген* су кең жайылып барады («Лен.жас.»).

Құлақтану, хабарлану, есту. *Болған жаңалықтарды білу, хабардар болу.* Ақан сері келіпті деген хабарға асқа жиналғандар түгелдей *құлақтанды* (С.Жүнісов). Бұлар танысып болғанша, алақандай Қарағанды *хабарланып* та

болды (Ғ.Мұстафин). Бұрынырақ *естігенде* жағдай басқаша болатын еді (М.Дүзенов).

Құлақшын, малақай. *Құлақты жауып тұратын жылы бас киім.* Оның үстінде қазақы күпі, басында құлағы салбыраған қара *құлақшын* (Ғ.Мүсірепов). Үстінде белін бүрген орысша ұзын тон, басында *малақай* бар еді (С.Мұқанов).

Құлдилау, төмендеу, ылдилау. *Жоғарыдан төмен қарай жылжып түсу.* Балалар да тай-құнандарына тез-тез мініп етекке *құлдилады* (Ғ.Сыланов). Самолет қала төбесін бір рет айналып өтіп, қонуға *төмендеді* (Ж.Молдағалиев). Аттылар төбеден *ылдилай* шапты (И.Есқараев).

Құлықсыз, ықылассыз, ынтасыз, зауықсыз. *Ұнжырғасы түскен, көңілсіз, ниетсіз.* Айдар үйге қызыққанымен, қазір оны көріп шығуға *құлықсыз* (К.Баялиев). Бригадир тағы бір жерге жұмсайды-ау деп, *ықылассыз* орнымнан тұрдым (Ғ.Сапаев). Ол әзіл айтқан болып, *ынтасыз* ғана ыржиды (С.Бегалин). Үйінде бес күн жатып, Қодарқұл қызметке шықты, *зауықсыз*, селқос еді (Ә.Таразин).

Құмар, құштар, әуес, іңкәр, ынтық, ынтызар. *Жан-тәнімен берілген, соншалықты үйір.* Мен әйтеуір Ұлбосынды көруге *құмармын* (І.Есенберлин). Мен тіршілікке аса *құштар* адаммын (С.Жүнісов). Оның бұрын да қолының икемі бар, техника тіліне *әуес* (З.Шашкин). Адамбайдың көптен бері *іңкәр* болып жүрген қарақат көз қара қызы бар еді (Д.Досжанов). Көпке дейін Күләштің өнерге сонша *ынтық* екенін елемей жүріппін (Қ.Байсейітов). Тоқабайдың Қалыңдық құшып, сүюге, Күйеуіне *ынтызар*. Келісімен тиюге, Дайындалған ойы бар. (Абай).

Құмарлық, нәпсі. *Әйелжандылық, жан-тәнімен берілушілік.* Ғашықтық, *құмарлық* пен ол екі жол, Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол (Абай). Мына отырған Ережеп пен Сүлейменнің екеуі де *нәпсінің* құлы (Ә.Нәбиев).

Құмдақ, құмдауыт, құмайт. *Құм басқан, құмы көп жер.* Түбі *құмдақ*, лайы жоқ, суы көз жасындай мөп-мөлдір екен (Т.Оразов). Изен - ыстыққа шыдамды, құмды, *құмдауыт* топырақтарда өсетін шөп (Тарту). Жол жыңғыл өскен *құмайттың* арасымен жүруші еді (С.Мұқанов).

Құнарлану, тыңаю. *Шұрайлана түсу, нәрлену.* Қыс бойы шіріген шөппенен, қалың малдың қиымен жер құнарланып отырды (І.Есенберлин). Жүз гектар жерге күріш егіп, қалғанына жоңышқа сеуіп тастаса ғана жер жақсы тыңаяды (З.Шүкіров).

Құнарландыру, құнарту, тыңайту. *Шұрайландыра түсу, нәрлендіру.* Оның үстіне сауын сиырларға жемшөп құнарландырмай берілетін (Ә.Бұралқиев). Құмырсқалар ағаш пен өсімдіктерді түрлі зиянкес құрттардан қорғайды, әрі топырақты тыңайтады (Ғалам ғажап). Сусыз шөлді құнартып, бұлақ еткен заманым (Жамбыл).

Құнарсыз, мардымсыз, болмашы, болымсыз, өнімсіз, жартымсыз, тауапсыз көне. *Көлемі, мөлшері аз, жарымайтын, жалшымайтын.* Айдаболдың *құнарсыз* ақысы ішіп-жеуінен артылмады (А.Хангелдин). Мыс беретін завод жұмысшыларының алатын ақылары *мардымсыз* (Ғ.Мұстафин). Шамның білтесі қып-қызыл шоққа айналып, *болмашы* сығырайып тұр (Ә.Нұрпейісов). Бақсақ, ошақ, пұшық құман сияқты ұмыт қала жаздаған *болымсыз* дүниелеріне әйелдер кезек-кезек жүгіріп жүр (Ғ.Мүсірепов). Завод коллективін қол күшімен істелетін көптеген *өнімсіз* жұмыстан құтқарады (Ж.Дүйсекеев). Аудың балығы *жартымсыз* деп жатыр (Ә.Нұрпейісов). Қамбада *тауапсыз* ғана астық қалған («Лен.жас.»).

Құндыздай, құндыздайын. *Құндыз сияқты, құндыз тәрізді.* Бір күні суға бармаққа, шомылып қыздар алмаққа, құндыздай шұбап келді қыз (Алпамыс). Тарады құбылдырып иғын жапқан, толқыған құндыздайын қара шашты (Ж.Саин).

Құпталу, қошталу. *Мақұлдану.* Бұл пікір дереу құпталып, сол сыйлыққа лайық есімдер де бірден аталып қалды (Т.Қаупынбаев). Шешемнің айтқандарының қошталғаны я қошталмалмағаны белгісіз, үн – түнсіз тыңдап отыр (Б.Тоғысбаев).

Құптату, қоштату. *Мақұлдану.* Атап тұрып, соны мына екі ояздың алдынан құптатып, бекітіп өткізу (М.Әуезов). Жеткіншек өзінің көзқарасы мен сенімін қоштатуға құмар болады (Семья тәрбиесі).

Құптаушылық, қоштаушылық. Қуаттаушылық. Мақұлдаушылық. Төл алу кезінде көшуді құптаушылық ә дегенде шыға да қоймайды (Ақ бидай). Шығып сөйлеушілер Саматтың атқарып келген жұмысына қостаушылық білдірді (Парасат). Мұсылман діни идеологтары ислам дінін қуаттаушылықтың діни мәселелерді шешуге байланысты туған деп біледі (Ислам діні).

Құралай, киік, бөкен. *Айыр тұяқты, ешкіге ұқсас жабайы аң.* Шында шырлап ойнаған. Қызыл киік *құралай* (И.Байзақов). Болатбай шанадан буы

бұрқыраған *киіктің* үлкен текесін көрді (З.Иманбаев). Ол құмдарда соңғы жылдары мүлде мыңғырып өсіп кеткен *бөкен* қалың болатын (М.Әуезов).

Құралпы, құралыптас, қатарлы. *Жас мөлшері шамалас, теңдес, құрбылас.* Жасы мен *құралты*, аты Төлеу екен (М.Иманбаев). Жасы мен *құралыптас* ол - Текеде шығатын қазақ газетінің редакторы (С.Мұқанов). Мен *қатарлы* оқыған қыздар, қазір алды Москвада (С.Бегалин).

Құрама, құранды. *Әр нәрсемен құралған қосынды.* Мына көзілдірік киген, бұрыл сақалды, *құрама* тісті ол кезде жап-жас жігіт еді (С.Бегалин). Құлжа төңірегі өте *құранды*, неше қилы халық бар (С.Бақбергенев).

Құрастыру, топтастыру, жинастыру. *Бір жерге топтау, жинау, басын қосып шоғырландыру.* Манат пен Шәді айтысыпты деген пікір С.Мұқанов *құрастырған* «Айтыс жинағында айтылған (Р.Бердібаев). Мақал-мәтелдердің мазмұн-мәніне қарай *топтастырылуы* осындай (М.Әлімбаев). Біз қазақ далалықтарының озық деген үлгілерін *жинастырумен* шұғылдандық (М.Әлімбаев).

Құрғақсу, кеберсу. *Шөліккеп су, сусын ішкісі келу.* Таңдайы *құрғақсып*, шөліккеп келеді (А.Байтанаев). Өлден уақытта таңдайы *кеберсіп*, өз тілі өз аузына сыймады (С.Жүнісов).

Құрғау, кебу, дегду, тобарсу, кеберсу, сорғу. *Суы азайып құрғаққа айналу, құрғақсу.* Осы арықтың жері, топырағы қар кетісімен аса тез *құрғайды* екен (М.Әуезов). Қалайда күн шығып, жер *кебуін* тосуға тура келді (Ж.Молдағалиев). Қар кетіп, көк алғаш тебіндеп шығып, жер *дегди* бастады (М.Әуезов). Қыстақ көшелеріндегі толарсақтан асатын батпақ желмен *тобарсып*, әжептеуір дегдіген екен (З.Жәкенов). Бұрында, сәуірдің басында-ақ, қар қалмай еріп, жер әп-сәтте дегдіп, *кеберсіп* қалатын (О.Бөкеев). Қырман *сорғығанша* мен сендерге бір әңгіме айтып берейін (М.Мағауин).

Құрдан-құр, бостан-бос, тектен-тек, құр бекер. *Жайдан жай, әншейін, негізсіз.* Олар *құрдан-құр* бет-бетімен есі шығып тырағайлап барады (О.Бөкеев). Топталып ап қылжақтап, *бостан-бос* көше таптауды машық көрмедім (З.Шашкин). Ол еңбек үшін жаралған адам, мен оны *тектен-тек* мақтап отырғаным жоқ (Т.Қойшыманов). Абзал адамдар жөнінде мен *құр бекер* сөз бастағаным жоқ («Қаз.мұғ.»).

Құрдас, құрбы, теңдес, қатарлас, жасты. *Бір жылы туған, жасы бірдей адамдар.* Менің ойыма, сол бір балалық шақтағы *құрдасымның* жұмбақ сыры

түсті (Қ.Жұмалиев). Бұл Бекзаттың мектепте сонау бірінші кластан бастап бірге оқыған *құрбысы* (С.Бақбергенов). Өзіммен *теңдестерден* де, өзімнен үлкендерден де үйренгенім көп екен (Б.Момышұлы). Бертаева өзімнен бір звенода істейтін *қатарластарының* тұрмысынан мысалдар келтіреді (Самғау). Қол астымда өзіммен де *жасты* жігіттер бар (М.Әлімбаев).

Құрдыру, құрғызу. *Бір нәрсені жасату, орнату.* Таң атар шақ болғанда Арубибі толғатты. Адалбақан құрдырды ноғайлының кемпірі (Батырлар жыры). Бауырында Ақбеттің алтыбақан құрғызып, түнде арғы жаққа өттім (С.Мәуленов).

Құрт ауруы, өкпе ауруы, туберкулез. *Өкпеге суық тиюден пайда болатын ауру.* Тұман түбі - жұт, Тұмау түбі - *құрт* (Мақал). Ыстық-суықта күтімсіз жүріп, аяғында *құрт ауруына* шалдықты («Лен.жас.»). Көктемдегі үш қоңырдан көшкенде ақ жаңбырды көтере алмай, Исабаев шопанның қорасының төлдері *өкпе ауруына* ұшырады (С.Бегалин). Тек *туберкулезден* жер шарында жылына 3 миллион адам өледі (Е.Оразақов).

Құртқызу, құрттыру. *Жойдыру, жоқ қылдыру.* Оралбай жарайды деп тұрып, сол әйелдің көзін құртқызыпты (С.Мыңжасарова). Тың көтеру кезінде аудан басшылары біздің совхоздың бар жылқысын құрттырып жіберіпті (І.Есенберлин).

Құрту, жою, жоғалту. *Көзін жойып құрту, жоқ қылу.* Ой, анауың жігіт екен, танкіні *құртты* ғой (М.Ғабдуллин). Шалқарда генерал Коровочкин дегеннің әскерін *жойып* жібердік (С.Бақбергенов). Бай-патшаны құлатты, Би-болысты *жоғалтты* (Жамбыл).

Құстыру, құсқызу. *Лоқсыту.* Ерді қорлама – қорқытар, асты қорлама – құстырар (Мақал). Ащы өзектен көк запыранды құсқызырдай, азапты – ақ (Ш.Құмарова).

Құрым, ыс. *Түтін тозаңынан пайда болатын қара дақ.* Сол жағындағы қырық жамаулы *құрым* лашықтың иесі - Далабай шал (С.Омаров). Лашықтардың ішіне кірсең, қап-қараңғы *ыс* басқан (М.Әуезов).

Құтқару, босату. *Пәле-жаладан, қылмыстан арылту, тазарту.* Қауіпті тұтқынды *құтқарып* үйде жасырындар (А.Сатаев). Мен Қаленді *босаттырамын* деп айттым ғой, сол сөзім-сөз (Х.Есенжанов).

Құшақтату, құшақтатқызу, құштырту. *Құшағына алдырту.* Ол чемоданын ашты да, қағазға ораған қуыршақты қарындасына құшақтатты

(М.Дүзенов). Жан қозғарлық жар болсаң, кел құшақтатқыз беліңнен
(С.Торайғыров). Тұлпарымды ұшыртам, қалқашыма мойнымнан айрылмастай
құштыртам (С.Сейфуллин).

Қыдыру, кезу, қаңғыру, тентіреу, аралау, шарлау. *Ел аралап бос жүріске салыну.* Үйленіп алғаннан кейін ол үй қыдыруды әдетке айналдырды (Ә.Нұршайықов). Әбден іші пысқан соң, ермек іздеп көше кезуге шығады (К.Баялиев). Әкеннің қаңғырғаны аздай-ақ, енді сен де қаңғыруды шығардың ба? (М.Дүйсенов). Жұмыс уақытында бүйтіп *тентіреп* кететіні болмаушы еді (Р.Тоқтаров). Жаяулап дәмін таттым талай елдің, *Аралап* суын іштім талай жердің (С.Сейфуллин). Асқар талай жерді *шарлады* (Ә.Әлімжанов).

Қыз, қыз бала, әйел бала, қызалақ қарап, қырықжеті этногр. *Әйел жынысты бала.* Есікті сықыр еткізіп ашып, талдырмаш қыз кірді (С.Сматаев). Оның үйіне әлгінде машинадан егде кісі және қыз баласы бар, екі адам түсті («Жетісу»). Жазға салым Хадиша қайтыс болғанда, артында бір еркек, бір *әйел баласы* қалған (М.Әуезов). Он үш жасар бойшаң *қызалақ* түнде бізге тағам дайындап берген (Ә.Сәрсенбаев) Үй иелері мен жеңгең *қырықжеті* туды деп сүйінші сұрады (Ауызекі тіл).

Қызарту, қызартқызу, қызарттыру. *Қып – қызыл етіп жіберу.* Бұл кенелер қойдың жүнін көпсітіп, теріні дымдандырып, қызартып жібереді (Х.Арғынбаев). Кейбір жағдайда меланхолик бала тәртіп бұзса, оны жұрт алдында қызартқызып, ұялту дұрыс емес (Қ.Жарықбаев). Қызарттырды құбыла да шоқтай жүзін, құрымдай қара бұлтын түріп еппен (Ж.Жақыпбаев).

Қызба, қызу қанды. *Ұшқыр мінезді, лап етпе.* Жоқ жерден шатақ шығарғысы кеп тұрған *қызба* жігіттер де бар (М.Дүзенов). Жақыпбек ойлағанын бет-жүзің бар демей, тіке айтып тастайтын *қызу қанды* жігіт еді (М.Иманжанов).

Қызбалық, қызулық, ұстамсыздық. *Ұшқыр мінезділік жасау, алды-артын бағдарламаушылық.* Тым болмаса біздің сақалымызды сыйлап, *қызбалығыңды* доғарсаңшы (Б.Момышұлы). Тілеуқабақов бұл жолы жас кезіндегідей *қызулық* білдірген жоқ (І.Есенберлин). Егер сыр шашып *ұстамсыздық* етсеңдер, өз обалдарың өздеріңе (С.Бегалин).

Қыздырмалау, елірту, құтырту. *Қолтығына су бүрку, жел беру.* Мәдібек сездірмей түртіп, *қыздырмалап*, Сейдуәлиге мені жамандатып, сөзін қостай берді (С.Сейфуллин). Айтқұл оның қолтығына су бүркіп, *еліртіп* қояды (З.Ақышев). Жоқ, мұны *құтыртып* отырған Бименді (Ж.Молдағалиев).

Қызметші, даяшы, даяршы сөйл, күтуші сөйл. Біреуге жалданып күн көруші адам. Қатша кіші балаларымен қаладағы бір байдың үйіне жалданып, *қызметші* болып жүр (М.Әуезов). *Даяшы* жігіт ханға иіліп, сыртта Батырбек шешен келіп тұр депті (С.Омаров). Бір *даяршы* жігіт үйге кіріп, қолымызға су құйды (С.Көбеев). Бұлар батыр бидің *күтуші* атқосшылары еді (Х.Есенжанов).

Қызығу, құмарту, ынтығу, құштар-лану, әуестену. *Көңілі кету, ынтызар болу, ден қою.* Ұшында күлтеленген сәнді шашағы бар, ақ жібек белбеу - менің көптен *қызығып* жүрген нәрсем (Б.Соқпақбаев). Бос *құмарту* бар да, шын жақсы көру бар емес пе? (Ж.Молдағалиев). Отырар төбені көргенше *ынтыққан* балалар есікке лап қойысты (Н.Сералиев). Әңгімесін айта берсе екен, соны тыңдай берсем деп *құштарландым* (Самғау). Оның өлең жазуға *әуестенуі* он сегіз жасынан басталған (С.Мұқанов).

Қызықтау, тамашалау. *Таң-тамаша болу, таңдану, таңырқау.* Сейілдеп, ауылдан едәуір ұзап кеткен Елдос жаздың көгілдір кешін *қызықтап* тұр еді (А.Нысаналин). Бұрын тау көрмеген солдаттар көздерін алмайды, *тамашалап* келеді (З.Ақышев).

Қызылжанды, қызылшыл. *а) Жылтырағанға жаны құмар, әдеміге әуес.* Барынша *қызылжанды*, бірақ кезінде оны қолына түсіре алмай кіжінген Тотия дүние жинауға келгенде еш тайынбайды (Ш.Құмарова). Қызыл шелектерін бір-бірлеп шеше бастап еді, қыздың *қызылшыл* көңілі бәсендеп қалды бір сәтке (А.Жүнісов). *ә) Ет дегенде өліп тұратын, ет жанды.* Ет дегенде өліп-өшіп тұратын *қызылжанды* адамдар болады (Ауызекі тіл). «Ет дегенде бет бар маң дегендей, *қызылшыл* қазақтар қонаққа қой сойылуын пайдаланып, сорпа-суын ішуге жиналған көрінеді (С.Мұқанов).

Қызыр, қыдыр. *Ел аралап жүретін әулие кейпіндегі адам.* Жылап жатқан жерінде, тілегін құдай береді. Ақ сақалды кісі болып, Хазірет *қызыр* келеді (Батырлар жыры). Сол Масғұт *қыдыр* шалдан бата алыпты, Соңында Шәмсі-жиһан атаныпты (Абай).

Қыли, шапыраш. *Көзі қисық қылилау келген (адам).* Киімдерін шешіп, кезекте тұрғандар әлі көп, соның бірі - *қыли* Әбен (Ғ.Мұстафин). Оның көздері біріне-бірі қарап тұратын *шапыраш* екен (Ә.Әбішев).

Қыл-қыбыр, жүн-жұрқа. *Малдың түгінен алынатын өнім.* Анда-санда тері-терсек, *қыл-қыбырын* арқалап, базарға бара жатқан алыпсатарлар көрінеді (М.Әуезов). Дәмелі аудандық тері-терсек, *жүн-жұрқа* дайындау бөлімі бастығының іс жүргізуші хатшысы еді (Ө.Қанахин).

Қылтамақ, жаман ауру сып. *Өңеште, ішек-қарында болатын қатерлі ауру.* Оның күйеуі Жұрқабай былтыр қылтамақ ауруынан қайтыс болған (С.Омаров). Күлтайдың шешесі жаман аурумен ауырғанына бір жылдай уақыт болды («Жетісу»).

Қылдырықтай, қылдай, қындай, жіп-жіңішке. *Өте талдырмаш келген, қытша бел.* Әлпеш қылдырықтай белі үзіліп кетердей майысып, құлаштап келі түйіп жатыр (Н.Сералиев). Оның белі қылдай болып пернеде ойнаған қолдары да жігітті тарта берді (Ж.Жұмақанов). Белі қындай, тұла бойы сымдай майысқан, көздері күлімсіреп тұратын бір сұлу қыз (Ж.Жұмақанов). Қыз мүшесі бұзылмаған: белі әлі жіп-жіңішке, құмырсқа бел қалпында (Ғ.Мүсірепов).

Қылқылдау, қыңқылдау, мазалау. *Қайта-қайта сұрай беру, тынышын алу.* Содан бері Сантайда тіпті маза жоқ, түні бойы қылқылдап құлағының құрт етін жейді (О.Сәрсенбаев). Қожа қаншама тықыршып қыңқылдағанымен, қатыны Ардақтан соң қайтып бала көтерген жоқ (О.Бөкеев). Дегеніне жете алмаған Күлшебай Нұриланы күнде келіп мазалауды қойған (С.Сарғасқаев).

Қылымсу, тәлімсу. *Қысылып-қымтырылған болып, бәлсіну, наздану.* Кездескен шақта қыз болып қылымси қалсам, маған сол соқтығар ма еді (С.Мұқанов). Қаракөз баз біреулердей тәлімсіп іркілген жоқ (Ә.Әлішев).

Қым-ғуыт, шытырман, шырғалаң, шым-шытырық, бытықы-шытықы. *Адам түсініп болмайтын қым-қиғаш оқиға.* Индия адамдарының семьяларындағы неше алуан қым-ғуыт қайшылық жағдайларын роман етіп жазуға болады (М.Әуезов). Ғайсанның туу тарихын бастан-аяқ зерттеп, сын көзімен қарайтын болсаңыз, ешбір шындыққа жанаспайтын шытырманға кіріп кетесіз (М.Тоқжігітов). «Жылқы өлгеннің атын естігені болмаса, затын мүлде білмейді, жолы шырғалаң, қауіп-қатері мол (З.Асабаев). Бақытжан тағдырына байланысты шым-шытырық оқиғаларға ауысты («Лен.жас.»). Араларында ондай-мұндай, бытықы-шытықы әңгімелер болып па еді? (М.Иманжанов).

Қыңсылау, қаңсылау. *Ит тұқымдас аңдардың ащы дауыс шығаруы.* Осы кез жаға жақтан ит қыңсылы естілді (Ә.Сараев). Абайсызда таяқ жеген тазы қаңсылап, көшені басына көтерді (С.Талжанов).

Қыпылықтау, қыпықтау, қыпылдау, қыпындау, қыпындау. *Тынышы кетіп мазасыздану, дегбірсіздену, тықыриу.* Бөлекбас өзінің аңдамай сөйлегенін енді ғана сезіп, екі жақтан бірдей қысылып, қыпылықтап отыр

(Ә.Әбішев). Ол күйкентайша қайта-қайта *қыпықтап*, еңсесін көтере берді (С.Бақбергенов). Қашан кезегім келіп қалар екен деп, *қыпылдап* отырғандар да көп (Ғ.Мүсірепов). Мырқалдан көрген зәбірін айтар ма екен деп *қыпыңдап* тұрды Тайман (Ғ.Әбішев). Енді кезек маған келе ме деген қауіппен Қадес *қыпыңдай* түсті (Х.Есенжанов).

Қырағы, көреген, қыран, жіті сөйл. *Тез байқағыш, көргіш, аңдағыш.* *Қырағы* күзетші желе жүріп, жалтаң басады аяғын (Ғ.Мұстафин). Көптің көзі *көреген* (Мақал). Әмен - ақылды, өткір тілді, *қыран* көзді жігіт (З.Шашкин). Күйшінің *жіті* көзі қыздың әр қимылын қапысыз бағады (Т.Ахтанов).

Қырағылау, қырағырақ, көргіштеу. *Байқауыштау. Көрегендеу.* Әдетте ер кісіден гөрі әйел көзі қырағылау (Ә.Нұрпеисов). Жігіт аналардан өзгеше өнер таба алмай қысылып тұрғанда көзі жіті көргіштеу біреуі былай деді (С.Адамбеков). Сөйтсе де Есімбек «аузы күйген үріп ішеді» дегендей бұрынғыдан гөрі байқағыштау болады (Е.Оразақов). Мұның өзгешелігі олардан гөрі қырағырақ (Ә.Көшімов).

Қырағылық, көргіштік. *Қырағы болушылық.* Негізінен қырағылық бар жерде олқылық етек алып, меңдемейді (М.Қосшығұлов). Бүркіт көзі – көзінің көргіштігімен алыстаға құс пен аңды көріп, ұмтылып талпына береді (Ш.Айманов).

Қырқылу, қыршылу. *Киімнің жең-ұшының, балағының тозып жыртылуы.* Дәулеттің шалбарының балақтары *қырқылып*, жалбырап қалыпты (Ауызекі тіл). Үстіндегі шекпенінің де жағасы мен жеңдері *қырышылған* (І.Есенберлин).

Қырсық, пәле, кесел, кесапат, кесір, бәлекет. *Адамға кездесетін кеселді кедергілер.* Қандай пәле дерің бар ма? Әйтеуір, бір *қырсыққа* кезіккен ғой (Ә.Нәбиев). Бүркіт мұндай *пәледен* тез құтылу үшін сен қазір баруың керек (І.Есенберлин). Колосковтың алдына екі түрлі *кесел* кесе-көлденең тұра қалысты (Ж.Тілеков). Пайымдасаң, әр жерлерде бар азған, жауыз сұмға бір *кесапат* жолығар (Н.Мақтымқұлы). Нұрәлінің *кесір* мінездері өзінің үйінде де көп байқалады (Б.Соқпақбаев). Сақта құдай *бәлекеттен*, Жөніміз жоқ таласуға (А.Шамкенов).

Қыртыс-қыртыс, қатпар-қатпар. *Мыж-мыжы шыққан, қыртыстанған.* Молланұр қысылған пішінімен қап-қара, *қыртыс-қыртыс* қос алақанын молдекеңе ұсынды (М.Гумеров). Қазыбектің шалбары да *қатпар-қатпар* қыртыстанып, екі тізесі көмпііп шығып кетіпті (Б.Тілегенов).

Қырындау, қиыстау. *Түзу емес, сәл-пәл қырын.* Ол бізді көргесін сәл *қырындау* бұрылып, анадай барып тоқтады (Р.Тоқтаров). Бағытымыз дұрыс болғанымен, біз сәл *қиыстау* барады екенбіз (Н.Баяндин).

Қысасы, есесі, қаруы. *Біреудің істеген жамандығына берілетін жауап іс-әрекет.* Мұның *қысасын* Сәуле қайтара алады деген ой оның басына келген де жоқ (А.Әбішев). Қас жауынан *есесін* Қанмен алсын дегейсің (Сәлем саған, Украина). Омар да қарап қалған жоқ, жеген таяғының *қаруын* қайтарса керек (Ғ.Мүсірепов).

Қысқа, келте, шолақ, молақ, молтақ сөйл. *Ұзын емес, шолтиған, кетілген.* Темір кессең, *қысқа* кес, ұзарту оңай (Мақал). Үстінде *келте* тігілген ақ тоны бар (С.Бақбергенов). Роза үстіне алабажақ, әлеміш, *шолақ* жең көйлек киген (Т.Ахтанов). Милығы тар малақайдың шықшытқа ғана жеткен құлағы *молақ* (С.Жүнісов). Саусағы түсіп қалған *молтақ* қолдарын созады (Т.Ахтанов).

Қысқару, шолаю, шолтию. *Киімнің кішірейіп, қысқа болып қалуы.* Келіншектің мол тігілмеген көйлегі көлікке мінгесін, одан сайын жоғары шығып, *қысқарып* кеткен (Ж.Нәжімеденов). Келте қара шашыңыз түбіт бопты *шолайып* (І.Жансүгіров). Көйлектері *шолтиып*, бірінің қолынан бірі ұстап, қырдан түсіп келеді (Б.Майлин).

Қысқартқызу, қысқарттыру. Қысқа еткізу, шектеу жасату. Көптеген шаруа қожалықтарында жергілікті жағдайды ескермей, көмекші шаруашылықты қысқартқызу байқалып жүр (Алыс жағалау). Капиталистік елдердің жұмысшылары ұзақ жылдар бойында табанды күрес жүргізу арқасында жұмыс күнін қысқарттырды (Қысқаша саяси экономика).

Қыстату, қыстатқызу. *Қыста қоныс тептірту.* Сүңгібайдың ақы – пұлсыз қыстатқаннан аузына түсіп жатқан ештеңе де жоғын көріп – біліп отырған Ғани байдың ықыласына жығыла түсті (А.Хангелдин). Өткен қыста жүз үй кедейдің мал қыстатқызып отырған қараөзек деген жеріне Қуанышбай өз жылқысын апарып салған (Б.Тұрсынбаев).

Қысталаң, қысылшаң, қытымыр, қысылтаяң, қиын-қыстау, қиын-қыспақ, алмағайып, кералаң көне. *Ауыр азапты күн, аласапыран жағдай, дүрбелең кезең.* Осындай *қысталаң* шақта қырсықтың да дайын тұратыны бар емес пе? (С.Сарғасқаев). Осындай *қысылшаң* мезгілде әкесі келіп баласын өлімнен құтқарған (С.Талжанов). *Қытымыр* күнде тіресіп, біз де қарап жатпадық (Жамбыл). Олар өмірдің талай *қысылтаяңында* бұған достық жәрдем

берді (І.Омаров). Нелер *қиын-қыстау* кезеңде бірін-бірі қолтықтан демеп, котелоктегі асты бөліп ішті (Ә.Нұршайықов). Жиренше тапқырлығының арқасында нелер *қиын-қыспақ* жағдайдан құтылып шығады (М.Ғабдуллин). Күн туды *алмағайып* ер басына, Жауыннан асырмаса айла, амалын (Қ.Жұмалиев). Ұлы ақынымыздың өз заманында түрлі *кералаң* жағдайға киліккенін көреміз (С.Талжанов).

Қыстау, қыстақ. *Малшы ауылдың қысқы мекені, қора-қопсысы.* Әлгі кісі ең алыс түкпірлерде жатқан шопандар *қыстауын* көргісі келді (Ә.Әлімжанов). Таяу жердегі *қыстақты* аралап жүріп, ол Төлеубекпен кездесті (К.Оразалин).

Қысым, қыспақ. *Біреудің біреуге көрсететін жәбір-жапасы.* Басқарма айыпты кісілерді біраз *қысымға* алды (О.Сәрсенбаев). Бағлан мына *қыспақтан* құтылғанына қуанғандай тұра жөнелді (Ә.Әбішев).

Қысырау, тусырау. *Жауын-шашын болмағандықтан, игерусіз қалу.* Нағыз қоңыр бұйра кең өріс суат жоқтықтан *қысырап* жатыр (Ә.Кекілбаев). Ықылым заманнан *тусыраған* бедеу жер қарс-қарс айырылып, бозбауыр шым аунап түсіп жатыр (З.Иманбаев).

Қыш, кірпіш. *Балшықтан құйылған құрылыс материалы.* Қызыл *қыштан* салынып, төбесі шиферланған он шақты ақ үйлер оқшау көрінеді (С.Алдабергенов). Қойманың қабырғасы күйдірілген *кірпіштен* жасалынған (Б.Шағыров).

Қышыма, қотыр. *Жан-жануарлардың терісіне шығатын жұқпалы ауру.* Қой тегіс қырқылып болғаннан кейін кейбір қойдың терісінде *қышыма* жараларының барлығы байқалады (Ш.Дәрмағамбетов). Өгіз, түйелерің *қотыр* болмасын, Жылқы қыршаңқы, жауыр, соқыр болмасын (Қ.Қуанышбаев).

Л

Лағу, ләйлу. *Басы ауған жаққа бетімен кету.* Ақан ысқырып шақырса да, Құлагер басындағы адамға бой бермей *лағып* кете берді (С.Жүнісов). Нұрлан жаны қысылған соң *ләйліп*, басы ауған жаққа қарай тартты (З.Шашкин).

Лажсыз, шарасыз, амалсыз. *Айла-шарасы таусылған, істер амалы жоқ.* Абай билік ісіне *лажсыз* араласқан (Ә.Сәрсенбаев). Қалқан құлаққа *шарасыз* қалпын мойындамасқа амал жоқ (Ә.Тарази). *Амалсыз* бұл сөзін де тәуір көрдім, Мұнан әрі тергеуді ауыр көрдім (Н.Ахметбеков).

Лайлату, лайлаттыру, лайлатқызу. *Суды лайлы еткізу.* Қыз мөлдір көлді лайлатып алмайын деп ортамен ақырын, абайлап жүзеді («Мәдениет және тұрмыс»). Естай лайлаттырмау жағын ойластырды (Ақ бидай). Уәлижан шомылатын суды лайлатқызбауға тырысты (Парасат).

Лайықсыз, қолайсыз, ыңғайсыз, ұнамсыз. *Қалыптасқан қоғамдық нормамен үйлеспейтін, ұнамсыз, жәнсіз.* Ақан секем алған ауыл ішіне келіп, көзге түсе беруді *лайықсыз* көрген (С.Жүнісов). Түнделетіп келуді *қолайсыз* көріп, сыйлы әкімдерді ертемен орнынан баспақ болды (Т.Әлімқұлов). Мен өз бетіммен баса-көктеуді *ыңғайсыз* көрдім (Р.Тоқтаров). Жолдастардың арасынан кей кезде кездеседі бір *ұнамсыз* мінез де («Қаз.әдеб.»).

Лақап, қауесет. *Жалған хабар, алып қаишты сөз.* Өлтіруші бұзықты жеңіл жазаға кеседі деген *лақап* тарап тұр (М.Әуезов). Жылан ордасын көрген бақытсыздыққа ұшырайды деген *қауесет* бекер (Қ.Қайымов).

Лаң, бүлік, жанжал, шатақ, сойқан, ілік сөйл, әреке жерг. *Елді дүрліктіріп, шырқын бұзатын, әбігерге түсіретін жағымсыз әрекет, қылық.* Мәди Атамановтың жолшыбайғы елге салып келген *лаңын* бұл елге де салып, үдете түсетінін де біледі (Ә.Әбішев). Қасен жігіттердің осынша бүлініп, *бүлік* іздеп тұрғандарына күйіп кетті (С.Торайғыров). Думан күлкі енді-енді қыза бастағанда, тыста шарт-шұрт *жанжал* шықты (С.Омаров). *Шатақ* Төлеу үйіне қонаққа барудан шықты (Б.Қыдырбекұлы). Жұрттың бұл *сойқан* ісін көргенде шалдың есі шығып басы айналды (Ә.Бөриев). Ашуы әбден қозса керек, *ілік* жасағылары келетін шығар (С.Омаров). Қайран халқым, азғаның ба *әрекемен* осындай (М.Әуезов).

Лаулау, лапылдау, қаулау, заулау, алаулау, маздау. *Қатты маздап жану, жалындау.* Көп өтпей қарағай тамызық *лаулап* жанып, пеш дүрілдеп кетті (Х.Рахимов). Жалыны *лапылдаған* өрт лаулап аспанға көтерілді (Қ.Қайсенов). Барған сайын күшейіп, *қаулап* бара жатқан өртті қалай сөндіреді (Р.Тоқтаров). Кештің қара көлеңкесінде *заулап* жанған оттың сәулесі үйдің ішін тегіс жарық қылды (Б.Майлин). Жаға жақта қызыл жалыны аспанға көтеріліп, *алаулап* жанған өрт көрінеді (Ә.Сәрсенбаев). Төңірегі темір күректің өткір жүзімен қыршылған жер ошақта от *маздап* жануда (Ж.Мұзапаров).

Лебіз, лепес. *Сөйлеген сөз, айтылған пікір.* Мұхтар Әуезов аузынан шықты деген соңғы сөз, ең соңғы *лебіз* қазір біз үшін белгісіз («Қаз.әдеб.»). Бір суық хабар естіп, суыт жүріп кеп едім, *лепесің* жақсы екен (З.Шашкин).

Леп, қызу. *Жанған оттың ыстық жылуы.* Лаулап жанған оттың ыстық лебіне малдас құрып, жылынып көп отырдық («Жұлдыз»). Қазан асылған соң, тезек мол жағылып, от қызуы үй ішін ысыта бастады (М.Әуезов).

Лом, сүймен. *Қатты жерді, мұзды оятын ұшы сүйір жуан сом темір.* Жер жалғанда қатты. Ломды салғанда шақ етіп кейін серпеді (І.Жансүгіров). Болат сүйменнің ұшынан мұз қиыршықтары жаңа көтеріліп келе жатқан күн сәулесімен жарқ-жарқ етеді («Лен.жас»).

Лұғат, сөздік. *Алфавиттік жүйемен мағынасы түсіндірілген немесе өзге тілге аударылған сөздер жиыны.* Ғалымның көп тарауларының терминдерін түсіндіретін орысша-қазақша лұғаттар кейінгі жылдары көптеп басылып келеді («Қаз.әдеб.»). Маған қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік тауып бер (М.Дүйсенов).

М

Ма, ме, ба, бе, па, пе. *Біреуден бір нәрсе жайлы сұрау, сұрақ қою кезінде жарыса қойылатын көмекші сөздер.* Алды ма, берді ме, алдың ба, түсіндің бе, оқып па, келіп пе (Қазақ тілі оқулығы).

Мағына, мазмұн, мән, маңыз сөйл. *Бір нәрсенің өмірдегі алатын орны, қызметі.* Керегі болмаса, пайдасы жоқ болса - мағынасы да жоқ (Ж.Жұмақанов). Біздің қоғамымызда еңбектің түрі емес, мазмұны шешуші рөл атқарады (Е.Байзақов). Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар, үннің тәтті оралған мәні оятар (Абай). Халық шаруашылығында қой шаруашылығының маңызы өте зор (М.Ермеков).

Мадақ, мақтан, қолпаш, қошемет, марапат. *Біреудің істеген ісіне қарай берілетін баға, құрмет, ізет.* Жалған мадақ, арзан атақ менің табиғатыма сыймайды (Ш.Хұсайынов). Ей, Қойдым, айтпа маған мақтаныңды, мақтанып, тындамаймын шапқаныңды (Т.Жолдыұлы). Белгілі адамдардың төңірегінде сөз қозғай, қошемет, қолпашты соған үйіп-төгеміз де жатамыз (І.Омаров). Баубек жас оқушылардан көптеген қошемет хаттар алған еді (От ортасы). Бәрі де бас иеді ұстаз тұтып, осы ғой зор құрмет, марапатың (Ә.Жәмішев).

Мадақтау, мақтау, дәріптеу, қолпаштау, қошеметтеу, марапаттау, дәстерлеу. *Біреудің еңбегін, ерлігін, өнерін үлгі-өнеге тұту, көкке көтеру, көтермелеу.* Бөрібай жақсы көріп, мадақтаған жігітін «Ол көкжал ғой, қасқыр ғой деп, қасқырмен теңестіретін (Ө.Тұрманжанов). Жақсы атын мақтайды, жаман қатынын мақтайды (Мақал). Қалпе атаулы мешіт салғызғаны үшін

Құнанбайды шынымен көп *дәріптейтін* (М.Әуезов). Сыздықты сылап-сипап, *қолпаштап* шақырып әкелді (О.Бодықов). Әлден уақытта барып сатырлаған шапалақ, *қошеметтеп* жабырлаған дауыстар естілді (К.Баялиев). Орталарына өзі келіп, өнерін көрсетіп отырған жасты қайтіп дәттерің шыдап *марапаттамайсыңдар* (Р.Тоқтаров). Өзіңді өзің *дәстерлеме*, семіз сөзбен серпіндет (С.Бегалин).

Мажырау, көңірсу. *Жадырап көңілді күйге бөлену, жарқырау, жайнау.* Тазагүл жұмыстан келе күңіреніп тұрған көңілсіз үйдің іші кәдімгідей *мажырай* қалады (Қ.Сатыбалдин). Дәрмен үйдің ішінің тым жұпыны емес, тап-тұйнақтай, әп-әдемі *көңірсін* тұрғанын көрді (Ө.Қанахин).

Маза, тыныштық, тыным, дамыл. *Іс-әрекеттен қол үзген, алаңсыз қалған, жайбарақат күй.* Домбыраға күндіз-түні *маза* жоқ, өзіме де *маза* жоқ (С.Аққошқаров). Жігіттің *тыныштығын* бұзбайын деп ойлаған қыз Ақынқұлдың бетіне қарап қойып, үнсіз отыр (С.Мыңжасарова). Соғыс қасіретінен белі бүгілген кемпір-шалдарға енді *тыным* керек (К.Көпішев). Мен сорда жастан бері *дамыл* бар ма, не еңбек сіңірмедім малы барға (С.Торайғыров).

Мазақ, ажуа, кекесін, келемеж, мысқыл, сықақ, күлкі, келеке, тәлкек, сайқымазақ. *Біреуді кеміту, мұқату үшін айтылатын шенеу сөз, шақпа сөз.* Жетер, Жұпарқұл, мен саған *мазақ* болудан кеткенмін (М.Сатыбалдиев). Өзгеге олақ болғанмен, олар *ажуаға* шебер (С.Бегалин). Сержаның *кекесініне* мен күйіп-пісіп, ашуланып қалатынымын (Ә.Сәрсенбаев). *Келемежге* үйір Шукарь шал Макардың суретін айна-қатесіз келтіреді (І.Омаров). Өтініші мен *мысқылы* аралас осы тәрізді әзіл-қалжың Қасболатты жан-жақты қаумалап әкетті (С.Омаров). Абай Құлыншақтың сабырлы *сықағына* қызығып, күліп жіберді (М.Әуезов). Досқа *күлкі*, дұшпанға таба болып жүрме? (Ө.Қанахин). Енді маған, жетпегені сенің осы *келекең* еді (Қ.Байсейітов). Әділжан үн қата алмай қыздың *тәлкегіне* тап болғанын сезінетін («Лен.жас»). Қалипа жігіттердің *сайқымазақ* сөздеріне күйіп, жылағаннан бетер болды (М.Дүзенов).

Мазақтау, ажуалау, келемеждеу, келекелеу, мысқылдау, тәлкектеу, сайқымазақтау, сықақтау, кекесіндеу, кекету. *Біреудің қытығына, намысына тиіп, сөзбен қағыту, мұқату, шенеу, түйреу.* «Қап, мынаны-ай, тағы да қызғаншақ деп *мазақтап*, көзімді шұқитын болды-ауң деп өкіндім (Н.Сералиев). Бұрынғы бұрынғы ма, Сәдірбекті балалар онан сайын *ажуалады* (С.Бегалин). Қытығына тиген адамды *келемеждейтін* оның әдеті (Ө.Әбішев). Арлылығын адал ниетін *келекелеп*, менің де у құяды жүрегіме (Ө.Сәрсенбаев). Сабақ үстінде Құраштың кей мінезін оғаш көріп, ішімнен *мысқылдап* отыратын болдым (А.Жақсыбаев). Жанбосын сөзбен *тәлкектеп* қоймайды (Б.Соқпақбаев).

Жігіттер оны *сайқымазақтап*, тәлкек қылды (І.Жансүгіров). Қожақ моншадан келгелі Петр Денисовты *сықақтап* келекелеумен отырды (Ә.Нұрпейісов). Ілмелеп салған жерден *кекесіндеп*, қылады ұрыс-жанжал сөздің артын (Ә.Нұршайықов). Тағы бір-екі күн ұйықтай түссендер еді! - деп, Жәкең шал оны *кекетіп* тастады (Ғ.Мүсірепов).

Майдандасу, шайқасу, айқасу, соғысу, ұрысу, белдесу, атысу. *Қан майданда жаумен алысу, соғыс салу, кескілесу.* Комиссар Жангелдин - қызылдар мен ақтардың *майдандасқан* жерінен шығып, өзі сол майданның жуан ортасында болған кісі (С.Сейфуллин). Совет Қарулы Күштерінің қатарында Отанымыздың барлық ұлттарының ұлдары мен қыздары жаумен *шайқасты* (Қ.Аманжолов). *Айқасып* жаумен беттесіп, салармын деді тасырды (Ақын жырлары). Гитлер соңғы солдатқа дейін *соғысуға* әмір етті (Ә.Бектемісов). Үрмәш енді екінші Прибалтика майданында *ұрысты* жаумен (Ә.Әлішев). Осы мезгіл ішінде талай рет жаумен бетпе-бет *белдескен* (Қ.Қайсенов). Олар жатақ қаласының шетіне кіре бере әр үйді паналап, *аңдысып* атысуға көшті (Қ.Жармағамбетов).

Майқор, майқұмар, майшыл. *Майды жақсы көретін адам.* Осыншама майқор адам екенін білмеппін (Түсіндірме сөздік). Майқор адам екенін ескермеген екен (Ауызекі). Майшыл, майқұмар болып алды (Түсіндірме сөздік).

Мақау, меңіреу, кеше, милау, мияқы сөйл, миқата, миғұла, мисыз, мұңғыл қарап, мұңғыла қарап. *Ойлау, сөйлеу қабілеті дамымаған, түсінігі төмен, су ми, надан, топас.* Алғашқыда бұл адам маған *мақау* сияқты болып көрінді (С.Жүнісов). Неміс бейне бір *меңіреу* адамша үндемей тұр (Ә.Нәбиев). Былай қарасаң, пысық-ақ бала, оқуға *кеше*, бас десең, құлақ деп қарайды да отырады (Т.Дәуренбеков). Я асқан данышпан шығар, я дым білмейтін *милау* шығар (Б.Майлин). *Мияқы* адамша, Жолдасбек ананы бір, мынаны бір айтып, аузына келгенді сөйледі («Жұлдыз»). Маған *миқата* қыздар ақыл айтпаса екен (Ш.Құсайынов). Бір *миғұла* жанға ұқсап, мең-зең боп жүргені («Қаз.әдеб.»). Өсек сөзге үрпиіп, кейбір *мисыз* шын көрер (Ү.Кәрібаев). Аузыңды ашсаң-ақылы шамалы екен дейді, аузыңды жұмсаң - *мұңғыл* екен дейді (Ғ.Қабышев). Есіл-дерті мал басын көбейтуді армандайтын кейбір *мұңғыла* байлар жылқы тұқымын жақсартуды ойламайды (Х.Арғынбаев).

Мақрұм, жұрдай, құр алақан. *Бәрінен айырылып, түк қалмау.* Дүниенің басқа қызығынан *мақрұм* етсеңіз де, ілтипаттан, достықтан қалдыра көрмеңіз (Ж.Мұзапаров). Соғыс өзінің жеті ағайынды жұтын ала келді, ауыл ер-азаматынан *жұрдай* болды (Ө.Қанахин). Мына сендердің әкелерің де оқу-тоқудан *құр алақан* қалды (О.Сәрсенбаев).

Мақсат, тілек, тілеу, мұрат, мақсұт, мүдде. *Алға қойған, орындалмақ нысаналы міндет, тәтті үміт, игі арман.* Ата-ана балаларына нені қандай мақсатпен жасайтынын түсіндіріп, қалай істеуді көрсетеді (Семья тәрбиесі). Бейбітшілік - адамзаттың *тілегі* (Ж.Қыдыров). Тіріде *тілеуі* бір туысқан өлісінде неге ұмытады (М.Әуезов). Екі жақсы қосылса, сол ғой бақыт, орындар *мұраты* ойдағысы (Еңбек күйі). Ақан болса, көптен көкейінде жүрген *мақсұтын* ойланумен отыр (С.Жүнісов). Шоқан езілген өз халқының *мүдделерін* батыл қорғауға шығады (М.Елеусізов).

Мақсатшыл, мұратшыл. *Мақсат қойғыш, талапты, арманышыл.* Бала Мұхтар осындай *мақсатшыл*, зейінді еді (А.Әуезов). Творчестволық тенденцияны мен *мұратшылдық* дер едім («Қаз.әдеб.»).

Мақтану, қораздану, күпию, күпілдеу, қоқилану, ісіну, кебіну, күпсіну, мардамсу, көпіру, бөсу, күпіну, күбіну сөйл, күпілдеу сөйл. *Өзінше ісіп-кебу, көкірек керу, өзін мықтымын деп санау.* Ғылым таппай *мақтанба*, орын таппай баптанба (Абай). Көтерер надан байлар мұрнын көкке Артықсып, *қоразданып* тектен-текке (XX ғ. қазақ ақындары). Он кісілік күшім бар деп *күпиіп* жүретін Қанай Қамқордан сезіктенетінін аңдатпайтын (К.Оразалин). Күні бұрын *күпілдемей-ақ* қояйық, ерлікті тыңға барғанда көрсетейік (С.Омаров). Бүгінгі жиынға Байғазы *қоқиланып*, аса зор маңыз беріп отырғандай (М.Қаратаев). *Ісіндің, кебіндің*, Сонда да не пайда? (Абай). Ондайлардың *күпсінген* мінездері өзгеге тек күлкі екендігін өздері сезбейтін шығар (С.Сейфуллин). *Мардамсыған* отряд көшкен ауылдарды қуа-қуа кейін қайтарып келе жатты (Ғ.Сыланов). Үшінші Белорус майдандарының әскерлері немістердің көптен *көпіріп* мақтаған бекіністерінің тас-талқанын шығарып, бұзып өтті (С.Сейітов). Әй, Кенбай, қой, болды, Тым *бөсіп* кеттің, - деді (М.Дүйсенов). Жамбыл-ау, *күпінесің* неге сонша? Құтқарып қыз біткенді қалған жанша (Айтыс). Тақ үстінде кеуде қағып *күбініп*, зұлымдыққа шырақ жағып құбылып (Қ.Мұқашев). Мастанып аз табысқа жүргендер бар, *күпілдеп* күні бұрын үйге сыймай (Айтыс).

Мақтаншақ, күпілдек, бөспе, күпілдек сөйл, кеппе. *Өзін-өзі асыра бағалайтын, мақтан сүйгіш.* Сергей бөсіп тұрған *мақтаншақ* балаға жел беріп қойды (С.Бегалин). Ала жылан, аш бақа *күпілдектер* кісі екен деп үлкеннен ұялмай жүр (Абай). Байбосын талай *бөспелерді* көріп жүріп, дәл мынадай су жұкпасты кездестірген емес (Б.Тоғысбаев). Қой біткен қонды, оңды деп есеп берді *күпілдек* (М.Рашев). Бозінген жаулығына кір жуытпайтын, мақтаншақ, өзі *кеппелеу* қатын болатын (Ж.Аймауытов).

Мақұл, құп, жарайды, дұрыс, жақсы, бәрекелді, ләббай экспр. *Біреудің айтқан ұсынысын, пікірін қолдау ретінде айтылатын қошемет сөз. Мақұл,*

келесі рейстен қалмаймын, сау болыңыз деумен сөзін аяқтады (Ә.Әбішев). *Құп*, кәзір атқа жіберейін деп тез түрегеліп, үйіне қарай кетті (С.Сейфуллин). Ендеше, *жарайды*, Теміркені көндіруді мен мойныма алайын (Ә.Нұрпейісов). *Дұрыс!* Мақұл, Ленин мектебі болсын деп, көпшілік шулады (Б.Майлин). *Жақсы*, жігіттер! Мен де сендерге қосылдым, не де болса, бірге көрейік («Жұлдыз»). *Бәрекелді*, сол дұрыс байлау болар (М.Әуезов). *Ләббай*, тақсыр! - деп Перизат терезеден әрі қараңғы бөлмеге сүңгіп кетті (Ә.Тарази).

Мақұлдату, мақұлдаттыру. *Қоштату, құптату.* Өстіп Нұрақым үйреншікті сұрағын күніне төрт – бес қайталап, мақұлдатып алады (А.Әлсеров). Сұлтанқазы аудан басшыларына өз пікірін мақұлдаттырып қайтты (Ж.Молдағалиев).

Малайлық, малайшылдық. *Кісі есігінде жүрушілік, жалшылық.* Сол жылы малайлықта жүрген ағайды іздеп тауыпсоның жүрген бойына мен де жалдандым (Б.Майлин). Басқа барар жер, жасар шарамыз болмаған соң байдың малайшылдығын істемедік пе (Қ. Әміров).

Малсақ, малқор, малжанды. *Малды бағып-қағуға жан-тәнімен берілген, малқұмар.* *Малсақ* шопандар қойын шөбі шүйгін, суаты мол алыс өріске әкетсе керек (З.Жәкенов). Қазақтың *малқор* да дүние қоңыз байының маңында еңбек етуші кедей еңбегін ғана жегізбейді, ар қорлығын да көреді (М.Әуезов). Біз әңгімелеп отырған Жазекен аталарың да *малжанды* шаруажай адам (Ә.Қалмырзаев).

Малсақтық, малжандылық, малқор-лық. *Мал десе жанын үзушілік, малқұмарлық, дүние қоңыздық.* Қарғадайымнан қозы баққам, *Малсақтықпен* елге жаққам (Ө.Тұрманжанов). Ер жете бастаған кезде бұл үлкен болу тілегі дүние сүйгіш, *малжандылыққа* айналып кетеді (Х.Есенжанов). Накеңнің *малқорлыққа*, дүние қоңыздыққа берілгені сонша, жұмысқа іс істеп жіберуден де тайынбайды (Т.Бердияров).

Малу, батыру, матыру. *Бір затты сұйық заттың ішіне салып алу.* Ол дауысын нығырлаңқырап, қантты шайға *малып* сорып қойды (І.Жансүгіров). Қалашты *батырып* жейтін шикі қаймақ мынау (С.Мұқанов). Манарбек суға басын *матырып*, қайта көтерілді (Т.Тілеуханов).

Малшы, бақташы. *Малды бағып-қағатын күтуші адам.* Белгілі *малшы* жоқ болса, Белінді бу да малға бар (Мақал). Үш *бақташы* күнде таң сәріден кезектесіп, қалаға барып, сауын сиырларды өріске айдап келеді (С.Омаров).

Манаурау, ырғалу, ырғатылу, мамырлау. *Жайбарақаттыққа салынып баяу қозғалу, жай басу.* Ұйқыдан енді оянған әкем *манаурап*, қолын жуып отыр екен (С.Сарғасқаев). Омарбай үлкен бір шаруа бітіргендей *ырғала* басып орнына қайтып келді (М.Мағауин). Семіз сары әйел *ырғатылып* сөйлеп, мұғалімдерге тиісті (А.Жақсыбаев). Мамырлап үйрек-қаздар *жайылымнан* қайтып келді (Х.Әдібаев).

Манду, өнду. *Алға басып даму, өнімді болу.* Қоңыратта жалпы барлау жұмысы әлі *мандып* кете қойған жоқ (Ә.Әзиев). Жаяудың жүрісіне жер *өнімдейді* (І.Жансүгіров).

Мандыту, жарыту. *Мандымды еткізу.* Ал Қытай оянып, машина мәдениетін мандытқаннан кейін оның өндірген табысы мейлінше молайды (Ж.Аумауытов). Жарытып жатқан да жеріміз жоқ. Қолына қарап отыраған баламыз болса анау (И. Есқараев).

Мансапқор, шенқұмар, мансапшыл, атаққұмар, төрешіл *сөйл.* *Мансап сүйгіш, атақ-дәрежеге үйір, әкімқұмар, шенқұмар.* Халықтың өзі сайлаған колхоз бастығынан басқа лауазым, қызмет іздемедім, *мансапқор* емеспін (С.Бақбергенов). Қынжыламын құр кеуде, *шенқұмар* болған жандарға (Қ.Бекхожин). Баққұмар, *мансапшыл*, екі жүздінің образын көрсету үшін Абай ең мысқыл, ең кекесін сөздерді таңдап алады (Қ.Жұмалиев). *Атаққұмар* кісі жалғандыққа мәз болады (Т.Ахтанов). Тілемсековтың *төрешіл*, әкімқұмар, дөкір екендігіне бұл бір айғақ (Б.Қыдырбекұлы).

Мансапқорлық, шенқұмарлық, атақ-құмарлық, төрешілдік. *Әкімшілікке үйір болушылық, мансап сүйгіштік.* Оның мына ісі нағыз баққұмарлық пен кәдімгі қара бастың қамы - *мансапқорлық* (Ш.Шалқаров). Ақыры жігіт *шенқұмарлықпен* бір мықтының сұлу қызына үйленді («Қазақстан әйелдері»). *Атаққұмарлықпен* халықтың алғысын ала алмайсың, алысқа бармайсың, шырағым («Парасат»). Ол жұмыстағы *төрешілдікті*, қағаз бастылықты қатаң сынға алды (Ә.Қарағұлов).

Маңайлату, маңайлаттыру. *Жуыту, жолату.* Қараменденің аты орынсыз орғып, қасқырды маңайлатпай қойды (Ж.Молдағалиев). Гүлқадишаны іздеп келе жатырмыз, бірақ қазақ дәстүрі қыз жанына бозбала жігітті маңайлаттырмайды ғой (Ж.Мұзапаров).

Маңайына, маңына. *Қасына, жанына.* «Ағам деп көзі шыққан» айта салып, жетелеп бір соқырды қасына алып, әркімнен көшедегі қайыр сұрап, Ләйлінің маңайына барды барып (Ш.Құдайбердиев). Маңынан елді қашырап,

итше қуып маңынан, оңынды теріс бағалар, сүрініп кетсең табалар (Дулат Бабатайұлы).

Маңызды, мәнді. *Маңызы зор, аса құнды.* Тұтқынға түскен үш неміс офицері осы *маңызды* мәліметтерді берді (Ә.Әлішев). Тында қызық әңгіме, маңызды да, *мәнді* де (Ә.Дүйсенбаев).

Мардымды, құнарлы, өнімді, жартымды, мандымды. *Көңіл толарлықтай, ауыз тұшырлықтай.* Ахмедияр қыздың көңілін аулап, бірдемелер айтпақ боп көріп еді, онысынан да *мардымды* ештеңе шықпады (Ө.Қанахин). Бұл оқу-үйренудің ең *құнарлы* жолы десек, қателеспесек керек (Ғ.Мүсірепов). Тұрмыс көңілді болған жерде еңбек *өнімді* болады (С.Омаров). Бұл туралы он кітап жазылса да, *жартымды* ештеңе айтып болмас еді (С.Бегалин). Күшті пікір болмаған жерде *мандымды* іс те болмайды (Ж.Арыстанов).

Маскүнем, ішкіш, араққұмар, араққор, арақкеш сөйл, алқаш кітаб. *Ішкіліктің соңына түскен, ішімдікке салынған.* *Мансапқор,* маскүнем, ұры-қары құрыса, қой үстіне бозторғай жұмыртқаламақ (Ғ.Мұстафин). Былтырдан бері өзі құсаған *ішкіш* біреумен үйір боп, ақыры соған шығатын болды (А.Жақсыбаев). Өзі *араққұмар* неме емес пе екен деп қауіптенеді (Ж.Тілеков). Кейбір *араққор* адамдардың көзінің ағы және денесі сарғайып кететіні мәлім (Е.Оразақов). *Арақкеш,* апиыншы, пәңгі шайтан, кесел қып мал мен басын өрбітпеген (Әсет). Ауылда *алқаштар* көп. Оларға тыйым салатын қарттарды да көре алмаймыз («Жас алаш»).

Мас, қызу. *Ішімдік ішіп есірген, ләйліген.* Бір-екі *мас* аузына келгенін айтып, көрінгенге соқтығады (А.Тоқмағамбетов). Жаңа ғана стол басына келер алдында, Ақбаянмен билеп жүрген кезінде *қызу* секілді еді (І.Есенберлин).

Масайрау, жадырау, рахаттану, жайдарылану, масаттану. *Көңілі көтеріліп, жылы шырайға ену.* Өзіне қарасам, *масайрап* шаттанып отырған адамның өңі (С.Жүнісов). Көзіне бір нұр ойнай, *жадырай* түскен Шаймерден тағы да сөйлеп кетті (М.Иманжанов). Көкірекке бір жылы қуаныш құйылып, Жаңыл *рахаттанып* күледі (Т.Ахтанов). Тәлімді көргенде Күміс те *жайдарыланып,* көрген-білгенінің бәрін ағытып салады (Б.Майлин). Жиналып отырғандардың бәрін өзінің баласындай көріп, *масаттана* күлімдеп Дәулет тұр (Ә.Әбішев).

Масайраушылық, масаттанушылық. Қуанушылық, шаттанушылық. Тоқмейілсінішілікке, өткендегі табысқа масайрашулыққа еш уақытта жол

бермеу керек («Лен.жас»). Қуанған кезде масаттанушылық байқалады (Түсіндірме сөздік).

Маскүнемдік, араққұмарлық. *Маскүнем болушылық, ішкілікке салынушылық.* Бір рюмкадан басталар маскүнемдік. Наша үстіне нашаға өрлей – өрлей. Ойласаң соның бәрі бір құмарлық (Ш.Құдайбердиев). Араққұмарлық адамның айналасымен қарым – қатынасын бұзады, өзіне сын көзімен қараудан қалады (Педагогика).

Масыл, арамтамақ, жалқау. *Еңбек етуді сүймейтін, жатып ішер.* Зағипаға әкесі «шырағым, заман болса мынау, біреудің *масылын* баға алмаспыз, әкелме үйгең деген (Ш.Шалқаров). Еңбексіз пайда іздеген *арамтамақ* Қуат беріп наданға болады жақ (И.Байзақов). Жақсы іс жасап жатыр екенсіңдер, бірақ араларыңызда *жалқаулар* да бар көрінеді (Б.Момышұлы).

Мата, кездеме, бұл. *Мақта мен жүннен және жібектен тоқылған еңдей бұйым.* Асыл *матадан* тігілген көйлек Маржанның денесінде бейне сексеуілге кигізе салғандай салбырап жүретін (М.Иманжанов). Қолына тиын-тебен түссе, келгенінше *кездеме*, тәтті ала кел деген (М.Қуанышбаев). Бай ауылдарға о да осылай көп арбамен *бұл* әкеліп сатып кететін (Ғ.Мүсірепов).

Махаббат, сүйіспеншілік, ғашықтық. *Құштарлық сезім, ынтықтық көңіл.* Қазақтың ескі тұрмысында әйелдің *махаббат* бостандығы үшін күресуі Әуезовтің көптеген шығармаларында көрсетілген (Р.Нұрғалиев). Қыз бен жігіт арасында тұтанған *сүйіспеншілік* оты үйленген соң ошақ басын шұғылалы нұрға бөледі («Қазақстан әйелдері»). Ғашықтық келсе, теңер бойынды алып, жүдетер безгек ауру сықылданып (Абай).

Махшар, ақырет, о дүние. *Діни ұғым бойынша өлгеннен кейінгі адам баласының күнәсы тексерілетін жер.* Ақ еркем, алтын сәулем, Баян айым, *Махшарда* тәңір алдында өзім табам (Қозы Көрпеш). Кебінін өлгендердің жинап алып, *Ақыретке* барғанда шырылдарсың (Жамбыл). *О дүниеге* барып, қайтып келген адам жоқ (З.Шашкин).

Мәйітхана, морг. *Өлген адамды уақытша сақтап қоятын үй, суық орын.* Оны екі рет өлді деп есептеп, лазареттен шығарып *мәйітханаға* апарып тастаған (Ә.Нұршайықов). Өлікті *моргқа* жібергеннен кейін істің мән-жайын білді (К.Тоқаев).

Мәлім, мағлұм, аян, белгілі, әйгілі, мәшһүр. *Жұрт білетін, елге таныс, көпке жария.* Үнді діні бойынша өлікті өртейтіні *мәлім* ғой, біз оны көзімізбен

көрдiк (Т.Ахтанов). Нұрмұхамбет-Балуан Шолақ менiң атым, Бар елге *мағлұм* болған асыл затым («ХХ ғ. Қаз.әдеб.»). Сенiң жайың ерге *аян*, Менiң өмiрiм елге *аян* (Ж.Саин). Сыпырып атын, тонын жалаңаштап, масқара қылды әбден *әйгiлi* елге (I.Жансүгiров). Құмардың жайы *белгiлi* ғой (Т.Ахтанов). Атырауға аты *Мәшһүр* Есбай күйшiнiң бала шағын еске түсiрдi (М.Сатыбалдиев).

Мәлiмет, ақпар. *Белгiлi бiр iстiң барысы жайындағы нақтылы мағлұмат, хабар.* Қазақстанда 1945 жылғы *мәлiмет* бойынша бiр миллиондай ақ бөкен тiршiлiк етедi екен (Қ.Қайымов). Қолының ебi бар бiреуге арыз жаздырып, *«ақпарының бәрi өтiрiкң дегiзiп, әлекке салып қоймасам ба!ң* - дедi ол (С.Адамбеков).

Мән-жай, жай-жапсар. *Бiр нәрсенiң жағдайы, жай-күйi.* Сарагүл ата-анасына *мән-жайды* түсiндiрдi де жолға шықты («Қазақстан әйелдерi»). Сәтбай ықыласпен амандық сұрасып, елдiң *жай-жапсарын* сұрасып, сөйлесiп отыр (С.Сейфуллин).

Мәңгiлiк, өмiрлiк, ғұмырлық. *Мәңгi бақилық, тұрақтылық.* Олардың есiмдерiн айтқаннан гөрi жүректе *мәңгiлiк* сақтағанмыз абзал (С.Нұрмағанбетов). Ақанның Ақтоқтыға көңiлi бiржола ауып, *өмiрлiк* жар еудi қалаған (С.Жүнiсов). Ыбыш ағайға *ғұмырлық* дос болу әрбiр қазақ қызының арманы (З.Шашкин).

Мәути, мәтек, тайқұмар, шертпек. *Ойыннан жеңiлген кiсiнiң төбесiнен шертiп алатын ұнай.* Екеуi Дүйсендi тапжылтпады. Кезекпе-кезек шашы ағарған тақыр басының күйқасын iреп *мәути* алады (Б.Шалабаев). Сейiт *«қасқырмынң деп, Сендерге қас қылдым деп, Мәтек* ап басымыздан, Тартты кеп шашымыздан (С.Әлiмқұлов). Елдар, сондай жаман баладан *шертпек* жегенiң не? (М.Гумеров).

Межелi, мөлшерлi, мезгiлдi, мерзiмдi, мұғдарлы кiтаб, болжамалы сөйл. *Алды ала белгiленген, жоспарланған, дiттенген.* Айдар Таукеңе сырын әне шертем, мiне шертем дегенше, *межелi* жерге, Жамбыл станциясына да жеттi (К.Баялиев). Поезд жолдың *мөлшерлi* жерiне келiп тоқтаған соң, шал түсуге жиналды (I.Жансүгiров). Жалғыз жалшы шыдар ма? Мiне, осынша жұмысқа *Мезгiлдi* уақыт күнiнде, Бермеген соң тынысқа (С.Сейфуллин). Әр нәрсенiң уақыты, пiсетiн *мерзiмдi* шағы болады (С.Бақбергенов). Жылқының алды Тама тауына қарай өткен соң, алдына түс те, түстенетiн *мұғдарлы* жерлерiн өзiң басқарып отыр (С.Талжанов). Осы жылдары ол Нұркеге *«Саятта мыс кенi мол болуға тиiстiң деген болжамалы* пiкiрiн бiрнеше рет айтқан-ды (I.Есенберлин).

Мезгіл, мезет, мерзім, шақ, дәуір, маусым, кез, кезең, уақыт, уақ сөйл. *Күннің, айдың, жылдың, өмірдің қандай да бір өлшемі.* Әсем салдық өлгенше кім қыларлық, Оған да мезгіл болар тоқталарлық (Абай). Жиырма бес жыл сарғая күткен осы бір қуанышты мезет еді (І.Есенберлин). Кездескен кездердің мерзімі есте сақталмағаны - өкініш (С.Мәуленов). Осы совхоздың жылқысын өзінің жігіт шағынан бағып келеді (Ж.Тұрлыбаев). Сақып баланың дәуірді жастық шақтан бері мақсат қылған жұмысын ойлайды (Б.Майлин). Саулықтар күйектен өткен маусым мерзіміне байланысты бірнеше топқа бөлінді (Шопан сырласы). Қар тегіс кеткен, бірақ жер әлі жыли қоймаған кез (Ө.Қанахин). Қазір шөп шабудың нағыз қауырт кезеңі (Н.Әбуталиев). Сөзін оқы және ойла, Тез үйреніп, тез жойма, жас уақытта көңіл - гүл (Абай). Ел тарысын қаралап, күзектеріне қонып, күзем алып жатқан уақ (І.Жансүгіров).

Мейлі, күй, бәрібір. *Не болса, о болсын, күл болмаса, бұл болсын деп енжар қарау.* Егер қисық көрінсе, Мейлің таста, Мейлің күл (Абай). Арызымды айтайын Қүй болар, құй болмас (Абай). Бәрібір енді бұл күнде Көнбеуге әл келмейді (С.Сейфуллин).

Мейлінше, барынша. *Бар мүмкіндігін-ше, соншалықты.* Сұлтанбек Қожановтың өзі мейлінше көпшіл адам болатын (С.Мұқанов). Қарлығаш қарағанда өзге құсқа, Барынша жұмысына тым-ақ ұста (Ө.Тұрманжанов).

Меймандос, қонақуар, қонақжай, қонақшыл. *Қонақ күткіш, өзіндегі барын қонақтан аямайтын.* Ежелден меймандос қазақ халқы малын сойып, қымызын беріп полкті жақсы құрметтейді (Қ.Әміров). Бекіштің әйелі де қалбалақтаған қонақуар бір жан екен («Лен.жас»). Масайрап, мәз болысып Кәкен, Құсбек, қонақжай бар кәдесін жатыр істеп (Қ.Ыдырысов). Онымен келіп жеттік барар жерге, Қонақшыл күтіп алды сүйген ел де (Қ.Қуанышбаев).

Меймандостық, қонақуарлық, қонақ-жайлық. *Қонақтан ештеңесін аямаушылық, барын солардың аузына тосушылық.* Әңгіме осы қонақтарына жасаған меймандостығы, күтуі, тазалығы, тәртібі жайында болса дейміз (А.Тоқмағамбетов). Абай аға, жеңіз, алыңыз! - деп Дәмежан қонақуарлық көрсетті (М.Әуезов). Өз елінің қонақжайлығын, сауықшылдығын дәріптеп жататындар да бар (Т.Әлімқұлов).

Мейрам, мереке, той. *Салтанатты сауық-сайран, қызық думан.* Кеңесіп бірінші май мейрамында әлемге еңбекші тап мақтанады (И.Байзақов). Бақытты ағанды мереке сайын қонаққа шақырып тұр (Ғ.Қабышев). «Азатң колхозының сабан тойы көңілдегідей өтті (С.Мұқанов).

Мейірімділеу, мейірбандылау, мейірімдірек, рақымдылау.

Қайырымдылау. Бұл жылы Хакімнің құлағына мейірімділеу, жұмсағырақ үн естілетіндей болды (Х.Есенжанов). Оның сезімтал және мейірбандылау, рақымдылау адам екенін осы үнінен аңғардым (Н.Ғабдуллин). Саттар қайда? Шынымен – ақ қыз көңлін ұқпай ма? Қайда сол бір мейірімдірек жан, күліп алдан шықпай ма (М.Шаханов).

Мейірбандылық, қайырымдылық, рақымдылық, мейірімділік, имандылық. *Біреуге жаны ашып ықыласы түсушілік, қамқорлық.* Қарт фельдшер Киреевтің еңбегіне, жаралыларға деген *мейірбандылығына* қатты сүйсініп отыр (Б.Момышұлы). Күлипа апамның тірліктегі сүйкімді қылықтарын, *қайырымдылығын* қамығып еске түсірді (С.Омаров). Рақымсыздық керек, *рақымдылық* одан әрі керек («Қаз.әдеб.»). Анасының сол *мейірімділігі* Әлімханның қазір көз алдынан елестеп өтіп жатыр (Б.Тұрсынбаев). Пайғамбардың Хадистерінде ақжаулықтарды *имандылыққа* шақырады («Жас.алаш»).

Мейірлену, емірену, елжіреу, елбіреу, егілу, еру, босансу. *Ықыласы түсіп жақсы көру, ниеті ауу, жан-тәнімен берілу.* Ақжігіт Асылбайдың маңдайынан *мейірлене* сипап жауап берді (М.Құмарбеков). Әжем саусақтарымен ұстаған күйі *емірене* келіп, бетімнен сүйді (Ә.Сараев). Ақ көңілді әділ жан табылар деп көрейін, *Я сүйсе, я күйсе елжірейін* төнейін (Абай). Сұлу әйелдің *елбіреп* келіп сүйгені Сыздықтың көңілінен дүниедегі барлық әйелді ұмыттырғандай болды (М.Әуезов). Сөйтсе де оларға дән риза болып, көңілі босап, *егіліп* барады (Н.Сералиев). Мұз жүрегім май сықылды еріп, от боп күйді жан (Абай). Құлыным-ай, - деген Жұмынтайдың *босаңсыған* үні естілді (Қ.Исабаев).

Мейірімсіз, рақымсыз, қайырымсыз, қарарсыз, имансыз, тасбауыр, тасжүрек. *Ешкімге жаны ашымайтын, өте қатыгез, қатал.* Хан жолының *мейірімсіз* жол екенін есіне түсіріп, толқуын тоқтатты (І.Есенберлин). Бетімен жіберілген балалар өзіміз келеді де, ата-аналарына *рақымсыз* болады (Семья тәрбиесі). Байдың аты Рахым болғанымен, рақымы жоқ, *қайырымсыз* қатал еді (С.Мәуленов). *Қарарсызбен* дос болсаң, жазымың сонан табылып, қаларсың бір күн қошыңнан (Халық поэмасы). Мынау Думан бір *имансыз* екен ғой, - деп, үй иесіне шағына қарады (С.Адамбеков). Апыр-ай үйінен қара су татқызбайтын нағыз *тасбауыр* сараңның өзі болмаса нетті (С.Баязитов). Тас жүректін деген жауынгерлердің де жүрегі майда тілмен жібірліктей болды (Аялы жандар).

Мекен, орын, тұрақ, жай, қоныс. *Тұрақтап тұратын жер, қоныстаған ауыл.* Жаз жайлым, қыс қыстау - баршасы Абайдың қайын жұртының *мекені* (К.Оразалин). Өлсем *орным* қара жер сыз болмай ма? (Абай). Сол күні түстен

кейін біз оны машинамен *тұрағына* жеткізіп салдық (Қ.Исабаев). Ауылдың бергі шетінде тұрған жатаған шатырсыз үй - Дүрия кемпірдің *жайы* (Ә.Тарази). Бұл баз тұрған жер, қой фермасының жазғы *қонысының* бірі болатын (М.Әуезов).

Мекендету, мекендендіру. *Мекен еткізу, қоныстандыру.* Даланы, тауды, орманды мекендеткен осындай небір жан иелері болатынын ең алғаш түсіне бастаған (Н.Ғабдуллин). Егер баяғыдан бергі үрім – бұтағын осында мекендендіргенде ендігі бір қауым ел болар ма еді (Ж.Еділбаев).

Мекендеу, қоныстану, жайлау. *Белгілі бір жерге орын теуіп, тұрақтап тұру.* Есіл, Нұра, Тобыл, Ертіс өзендерінің аңғарларын *мекендеген* түркі тайпалары XIV-XV ғасырларға дейін ислам дінінен сырт болған (М.Тоқжігітов). Қазіргі біз *қоныстанып* отырған жерде бірінші борзданы Асан салыпты (К.Баялиев). Қора қойын Қашыршыны *жайлаған* қыр Алтайы елімен сөйлесуге қос атты Құдайменді батырдың өзі жүрмек болды (І.Есенберлин).

Мелшию, қалшию, сілею, сіресу, қақию, қақаю, қақшию. *Бір орыннан қозғалмай үн-түнсіз, сазарып тұрып қалу.* Бір сәтке ол не дерін білмей, тілі байланып, *мелшиді* де қалды (Т.Дәуренбеков). Жайынбек не дерін білмей, беті оттай күйіп, *қалшып* тұрып қалды (С.Жүнісов). Жәнібек қақпаның аузында *сілейіп* әлі тұр (Қ.Жұмаділов). Бұл сөзді естігенде Бексұлтан өткір көздерін генералдан алмай *сіресіп* қалды (Ж.Жұмақанов). Түрме бастығы бедірейген күйі селт етпей, *қақшып* әлі тұр (Б.Тілегенов). Қара түнде ол тіс жармай, қара ниеттеніп *қақайып* тұр (М.Рахымқұлов). Зылиқа шетте *қақшып* тұрған Асайынға жұдырығын түйіп, сілкіне сөйлейді (С.Омаров).

Мен, бен, пен. *Екі біріңғай мүшені өзара байланыстырып тұратын жарыспа сөз нұсқасы.* Қой мен қозы. Қыз бен жігіт. Орақ пен шалғы.

Менменсу, тәкаппарсу, паңсыну, маңызсу, маңғазсу, маңыздану, нығызсу, кергу, сыздану, шірену, шалқаю, кекірттену сөйл, кекірею, шалқақтау. *Көкірегін көтеріп, өзін әлдеқандай етіп көрсету, жоғары санау.* Прокурор Есімбекке *менменси* қарап басын изеп өте шықты (Е.Оразақов). Кешегі *тәкаппарсығаны* есіне түсіп, Асқар үндеген жоқ (С.Мұқанов). Бикеш сол *паңсынған* қалпында үлкен қой көздерін Тәттімбетке қадап қалды (А.Сатаев). Нағашы «ал жүрейікң дегенде мен *маңызси* қалдым (С.Мұқанов). Талабы бар жасты құрметтеймін, *маңғазсыған* ағаны ұнатпаймын (Ә.Нұршайықов). Есіктен кірген Жәукені көріп, Күләш бәйбіше *маңыздана* түсті (Б.Майлин). Майбасар бұл тұста қайтадан *нығызсып*, дардая түсті (М.Әуезов). Осы күні «мен де қызмет істеймінң деп, *кергитін* келіншектерден-ақ көңіл қалып бітті (Қ.Найманбаев). Әйткеннің соңғы күндері *сыздануы* тым тереңдеп кеткен (Ж.Мусин). Өзін

өзгеден артық санап, орынсыз *шірену* осы той үстінде де айқын аңғарылады (Қ.Боқаев). О, Кеңесбай, тыңда сөз, Айтатұғын келді кез *Кекірттеніп* панданбай (XVIII-XIX ғ. қазақ ақындары). Меруерт әрдайым өзін кішіпейіл ұстайтын, *кекірейіп* тәкаппарланбайтын (І.Есенберлин). Қара мұның тойда отырғандай *шалқаюын* (Х.Есенжанов). Жұртым-ай, *шалқақтамай* сөзге түсін, Ойлашы, сыртын қойып, сөздің ішін (Абай).

Менсінбеу, қорашсыну, қомсыну, олқысыну, кемсіну. *Көңілі толмау, олқы санау, тең көрмеу.* Ираның шешесі бұған жары, әкесі деп қарамады, *менсінбеді* (Ө.Күмісбеков). Оның жер табандаған аласа бойына қарап, іштерінен *қорашсынатын* (С.Бегалин). Зиба көн етіктіні *қомсынып* көк етікті кезікпей, оң жақта отырған ауқатты адамның қызы еді (Ә.Сараев). Қара танымаған қазақ жұртының бүгінгі буыны он жылдық білімді *олқысынады* (С.Хайдаров). Алғашқы жасалған операцияның нәтижесін *кемсінуге* болмайды (Е.Оразақов).

Менсіндіру, менсіту. *Тәуір көрсеттіру, ұнаттыру.* Ол үй ішін менсіндіре қоймайтын шағын екі бөлмелі ғана үй екен (Т.Таубаев). Жаңағы серігіне кез келген адамыңды менсіте қоюың қиын шығар, - деді Дүйсен («Жұлдыз»).

Менсіндіру, менсіту. *Ұнаттыру, жақтырту.* Ол үй ішін менсіндіре қоймайтын шағын екі бөлмелі ғана үй екен (Т.Таубаев). Жаңағы серігіңе кез келген адамыңды менсінте қоюың қиын шығар, - деді Дүйсен («Жұлдыз»).

Меншіктену, иемдену, иелену, еншілену. *Иелік ету, қожжа болу, өзіне қаратып алу.* Есілдің екі жақ аңғарын түгел *меншіктенген* Зілқара, Шопан дейтін байлар болады (С.Мұқанов). Бұл күнге дейін сырттан құшақтап, *иемденіп* алған көп байлыққа қанды шеңгелін енді ғана салғалы келеді (Ғ.Мүсірепов). Жошы ханның *иеленген* жерлерін осы бес ұлы үлесіп, бөлісіп алды (С.Сейфуллин). Мен түскенде нағашысы *еншілеген* жалғыз құнанын жайратып салды (М.Сатыбалдиев).

Меңгерту, меңгертізу. *Бір істі игерту.* Штаб ісін меңгерткеннен кейін полковник маған әскери оқуларды талдау жағын көп үйретіп, ұқтырды (Ә.Нұршайықов). Әнуар маған техниканы меңгертізді (Түсіндірме сөздік).

Меңгеру, игеру, баурау. *Бір істің амал-тәсілін, қыр-сырын, тетігін емін-еркін біліп, үйіріп әкету.* Ол өзінің құрдастарымен бірге металлург деген құрметті мамандықты *меңгеріп* жүр (Т.Жанұзақов). Жас лейтенант мұндағы жаңалықтарды лезде *игеріп* алды (Т.Бигелдинов). Енді жаңа техниканы *баурау* мәселесі тұр (Ғ.Мұстафин).

Меңдеу, жеңу, дендеу, иықтау, асқыну. *Үстемдік алып күшею, басымдық көрсету.* Үйден күліп аттансам да, былай шыға қалың ой *меңдеп*, ұзақ мұңайдым (Н.Ғабдуллин). Сірә, шаршаған секілдімін, әлде қайғы *жеңейін* деді ме? (І.Есенберлин). Ауру *дендеп* кетсе, оны жеңіп алу қиын екені де мәлім (Ғ.Орманов). Бірінің артынан бірі тізбектеліп келген ойлар оны мүлде *иықтап* барады (Н.Ғабдуллин). Мезгілінде, әрі жете емдемесе, ауру *асқынып* өкпеге шабады (М.Исабаев).

Мерекелену, мейрамдалу. *Тойлану.* Соңғы жылдары мерекеленген біздің еліміздің қырық және елу жылдық даңқты тойлары кезінде Асқар ой тоқтата өз халқының өткен жолына қарады (С.Қирабаев). Салтанатты кездесу кешінде мектеп директоры Абай күнінің биыл бірінші рет мейрамдалып отырғаны жайында айтты («Қазақст.мұғалімі»).

Мерекелету, мейрамдату. *Мерекені тойлату.* Ұшқыштарға өз алдына, артиллеристерге өз алдына мерекелететін болды (Р.Хайруллин). Тәуелсіз ел болғанымды бізге күні бойы мейрамдатты (Түсіндірме сөздік).

Мешел, рахит. *Жас балалардың сүйегіне известь тұзының, витаминнің жетіспеуінен болатын ауру.* Бала *мешел* болмас үшін тұғаннан бастап оны «Дң витаминімен қамтамасыз ету керек (Е.Оразақов). *Рахит* ауруы емшектегі сәбилердің арасынан көп байқалады («Қазақстан әйелдері»).

Мешкей, жалмауыз, құзғын қарап, обыр. *Тамақты мейлінше көп жейтін, тойымсыз.* *Мешкейдің* қарны үлкен, өзі тойғанымен көзі тоймайтынын білесіңдер ме? (Т.Дәуренбеков). Сорлы *жалмауыз* қайдан табақтас болып едің, бір жапырақ жегізбедің ғой (Б.Майлин). Болыс-би елдің басқа *құзғындары* Жиналған осы ауылға түгел бәрі (Ж.Саин). Өмір бойы бүйірі шығып, тамаққа тоймаған ашқарақ адам дәмге қаншалықты *обыр* болса, ол ғылымға да сондай *обыр* еді (Т.Сұлтанбеков).

Мойындату, мойындаттыру, мойындатқызу. *Мойнына алдырту.* Айғақсыз қалай мойындатпақсың оны (Ә.Көшімов). Бар айыбын мойындатқызды (Ауызекі). Сосынғы жұмыс Болатты осы кісілермен беттестіріп, айыбын мойындаттыру (Т.Дәуренбеков).

Мойынтұрық, жарма. *Арба-шанаға жегілген өгіздің мойнына кигізілетін ағаш қамыт.* Қысы-жазы өгіздердің мойындарынан *мойынтұрық* түспейді (Е.Салықов). Көбігі бұрқыраған өгіздерге Алтынсары жақындап еді, мойындарын *жарма* соғып, қаны аққан қып-қызыл жара (С.Мұқанов).

Мола, бейіт, зират, там, мүрде, қорым. *Өлген адамның сүйегі жатқан жер, орын.* Осы бұлақ басында бір мола тұр еді (М.Әуезов). Машина Сұлтанмахмұт бейітінің жанынан өтіп, отарға қарай тура тартты (З.Шашкин). Қазақ зиратының жанындағы астылы-үстілі көк төбелі үйді көрген жоқсың ба? (М.Токжігітов). Өзен жарының дәл құлай берісінде қадірлі бір өліктерге бірнеше там салынып жатқан сияқты (Ғ.Мүсірепов). Сондай-ақ туған еліңнен, Сен бөлек салсаң іргеңді, Іздеушің болса, көмілген Таба да алмас мүрдеңді (Т.Молдағалиев). Қанағат ата-бабалары, туған шешесі жатқан қорымға қарай беттеді (М.Дүзенев).

Молырақ, молдау. *Әжептеуір мол, көптеу.* Сүт енді күндегіден молырақ керек (М.Дүзенев). Дастарқаныңыз кең, астарыңыз молдау көрінеді (Ж.Самұратов).

Молықтыру, молайту. Көбейттіру. Күн сайын ысылады, тәжірибесін де молықтырады (С.Сарғасқаев). Еңбеккер жұрттың тілін тап та еңбегін молайт (Ғ.Сланов).

Молшылық, байлық. *Жиналған мол дәулет, мал-мүлік, қисапсыз дүние.* Ойда егін, қырда мал, *молшылыққа* кіріпті (Ө.Тұрманжанов). Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ, Сапырылды *байлығың*, баққан жылқың (Абай).

Момындау, момынырақ, момақандау. *Жуастау.* Күйеуі момындау жігіт көрінді (Ғ.Мұстафин). Қазақ аулы орыс деревнясынан басқа, қазақ байы кулагынан момынырақ (Х.Есенжанов). Біртоға, момақандау бой жеткен еді ол (Ә.Көшімов).

Монтию, томпию. *Моп-момақан, сұп-сүйкімді болып көріну.* Балалар *монтиып*, өз бөлмелерінде тәп-тәртіпті бола қалысты (С.Бегалин). Кішкентай Ермегі мұрны пұштиіп, *томпиып* қана ұйықтап жатыр (Қ.Жұмаділов).

Моп – момын, моп – момақан. *Өте момын, жұп – жуас.* Сағадат үндемейді, тек басын изеді, моп – момын түрі әкесіне тартыңқыраған (Ж.Өмірбеков). Батырың аяқ астынан моп - момақан күйге түсті (Ақ бидай).

Мұғалім, оқытушы, педагог, ұстаз. *Оқу орындарында оқушылар мен студенттерге білім және тәлім-тәрбие беретін оқу пәнінің мамандары.* Қапанның азырақ түзеле бастағаны бұл ауылға Қасен *мұғалім* болып келгеннен былай қарай еді (Б.Майлин). Оқу ауыр болса да, *оқытушы* мен оқушылар күлісіп, желпінісіп алады (Ғ.Мұстафин). Ыбырай Алтынсарин - қазақ халқының

тұңғыш мұғалімі, педагогы (Ы.Ақынжанов). Алпысбай - оқытудың теориясы мен методикасын жақсы меңгерген тәжірибелі ұстаз («Қаз. мек.»).

Мұғалімдік, оқытушылық, педагогтік, ұстаздық. *Білім және тәлім-тәрбие беретін мамандарға тән қасиет, ағартушылық қызмет.* Дәрігерлік, мұғалімдік дегендер - жақсы-ақ қызмет (Н.Әбдікәрімова). Ыбырай саналы өмірін оқытушылық, ағартушылық жолына жұмсады (М.Ақынжанов). Отан соғысы аяқталған соң ол педагогтік жұмысына қайта оралды («Қаз.мұғ.ң. Осында өзінен бұрын шәкірт ұстап, шамалы ұстаздық қылған шал бар еді (Д.Досжанов).

Мұжылу, қажалу, мұқалу, кемірілу. *Бір нәрсенің жеміріліп тозуы, таусылуы, кемуі.* Қартаяды таулар да, Қыр арқасы мұжылып (С.Мәуленов). Жол жүргенде аяқтың қажалуы азап екенін менен кем білмейсің ғой (Т.Жанкелдин). Жұтқан сабақ сүйегі кемірілмей, Қалмады кемірілсе жемірілмей (С.Мұқанов). Мойымаған, білмеген мұқалуды, Мықты едіңдер, не деген мықты едіңдер (Т.Қызықбаев).

Мұқату, кеміту, кекету, кекеу, қағыту. *Біреудің кем-кетік кемшілігін айтып сөгу, мінін бетіне басу.* Кездескен сайын сары Сатай мені бір мұқатып қояды (О.Сәрсенбаев). Кенесарыны ел бастады, қол бастап көтеріліс шығарды деп кеміту ақылға сыймайды (Ж.Бектұров). Қара мұның кемітуін деп, оқты көзімен ата қарады әкем (Н.Сералиев). Оның «жабағы сақалң деп кекегеніне Қаңбақбай қабақ шытқан жоқ (З.Жәкенов). Ол Қарынбайды оқты көздерімен атып, өткір сөздермен қағытып өткен еді (С.Мәуленов).

Мұнан, бұдан. *Осыдан, осы межеден.* Мұнан жақын болса бізді басып кетпей ме, - деді жақын жатқан солдаттардың бірі (Ә.Шәріпов). Бұдан кейін Бәтігүл жатса – тұрса Санат пен Томикті ойлайтын болды (С.Сарғасқаев).

Мұны, бұны. *Осы айтылғанды.* Мұғалім мұны кім толықтырар екен дегендей шәкірттерді көзімен бір шолып өтті («Халық мұғ.»). Анау бір жолы бұны Арманов шақырып алады (З.Қабдолов).

Мұра, мирас, мұрас сөйл. *Атадан балаға қалған дүние-мүлік, байлық.* Мен саған мұра атап отырғанда, азын-аулық байлығымды қалдырайын деп едім (О.Әубәкіров). Біреуге мирас - малдан, біреуге талдан дегендей, маған ақша, дүкендер мұрасқа қалды (Ғ.Сыланов).

Мұрагер, мирасқор. *Атадан балаға қалған байлыққа ие болушы, орнын басушы адам. Кімнің ақылы мен байлығы сай болса, сол мұрагерім болады (Ел аузынан). Әкемнің тікелей мирасқоры ретінде ол маған тиісті (Б.Аманшин).*

Мұрагерлік, мирасқорлық. *Атадан балаға берілу жолы, дәстүрге айналған заңдылық. Еснейдің жалғыз інісі мұрагерлік сұрап отыр, соның ішінде әменгерлігі де бар (Ғ.Мүсірепов). «Аға өлсе, іні мұраң деген қазақтың мирасқорлық салты көп адамға ұнайды (Алматы ақшамы).*

Мұрап, сушы. *Егін суару шаруашылығымен айналысатын адам. Қазір Ыбекең - колхоздың бас мұрабы, өз әріптестерінің шәкірттерінің кеңесшісі, ақылшысы («Қаз.әдеб.»). Сушы саны молдау болса, бүкіл егіндікке суды бірден құлатып бітер еді (Т.Иманбеков).*

Мүлде, тіптен, тіпте, шілі, атымен сөйл, мүлдем. *Үзілді-кесілді тыйым ретінде айтылатын үстеулік сөздер. Осыдан кейін өзі тұйық мінез әкем мүлде сөйлеспейтін болып алды (Б.Шаханов). Үй ішіне қолғабыс тигізуден енесі биыл мүлдем қалған (Ә.Әлішев). Ойпыр-ай, ата-анадан тіптен жас қалған екенсің, шырағым (М.Иманжанов). Тіпті шыдамаған соң, тұрды да үйіне қарай жүре берді (М.Дүйсенов). Шілі қорқа бермеңдер, қажет жерінде көмегімізді аямаспыз (Ә.Әлішев). Отын деген бізде атымен жоқ (Ғ.Мүсірепов).*

Мүлтіксіз, мінсіз, кінәратсыз, қалтқысыз. *Кем-кетігі жоқ, кемшіліксіз, ақаусыз. Біз ант етеміз алдында, өсиетін мүлтіксіз орындар қалпында (А.Асылбеков). Айғаншаның ұш жағы келтелеу біткен қыр мұрны тіпті мінсіз (Ә.Нұрпейісов). Бәрі де кінәратсыз, қитықсыз жақсы өтіп жатыр (Ғ.Мүсірепов). Халық игілігіне қалтқысыз қызмет етуден артық құрмет бар ма? (А.Жолдасбеков).*

Мүмкін, ықтимал, бәлкім, кәдік, бәлки. *Белгілі бір істің болу-болмау жайындағы екі ұштылық, күдіктілік. Осылардың ішінде мүмкін Боранның туыстары да жүрген шығар (Н.Әбуталиев). Үріксе, жүгірсе, саулықтардың іш тастауы ықтимал (Ж.Еділбаев). Құпия сырын ашарлық мәлімет алып қалар, бәлкім (К.Тоқаев). Бәлки, біреудің хаты болар деп, ол қағазды Бәбіге ұсынды (Ф.Дінісламов). Дәмештің тиюі кәдік. Бірақ ондай күн болса, Ақмарал шешеймен отасып тұру екі есе қиынға түседі (З.Шашкин).*

Мүсәпір, сорлы, байқұс, бишара, пақыр, кәріп, бейбақ, міскін сөйл, мүскін, пұшайман. *Жоқшылық пен кемтарлықтың зардабын шеккен, халі мүшкіл, бақытсыз. Ана мүсәпірге бірдеме беріндерші, жеті шелпек бер (С.Жүнісов). Сорлының аты сорға жығылады, Сордан шықса, орға жығылады*

(Мақал). Қолдан келер қайрат жоқ, Бағанағы *байқұс* шал, Ауылда тұрып күледі (Абай). *Бишарасың* сүйер жарың болмаса, *Бишарасың* сенер жаның болмаса (Ә.Тәжібаев). Ол *пақыр* жалғыз ұлының қазасын естіген күні жынданып шыға келген-ді (Б.Әбдіразақов). Білімсіз надан өскен *кәріптерміз*, Қорлықпен өмірі өткен ата-тегім (Ғ.Малдыбаев). Паналап барған *бейбақтарға* әкең бұта құрлы бола алмаған (С.Мұқанов). Алмагүлдің ойынша, Шырынкүл - күйеуі өліп, бақыты күйген *міскін* адам (С.Омаров). Мен ауылға хат жазған сайын сол таза, *мүскін* пенделердің хал-жайларын сұраймын (С.Шаймерденов). Шыңғысхан не өлтірмей, не тілдеспей *пұшайман* ғып қойды (Ә.Кекілбаев).

Мүсәпірлік, сорлылық, бейшаралық, пақырлық, кәріптік, пұшаймандық. *Қаріп-қасерлік, бағы жанбаушылық, шарасыздық.* Ана әрең деп өксігін басып, *мүсәпірлік* шеккен мұңды жүзін Зинаға аударды (Ф.Дінісламов). Ақысыз ауыр еңбек, *сорлылық* пен бейшаралық, қазақ жалшысының күні осы болатын (Ғ.Мүсірепов). Жастықта бір күлгенің бір қаралық, күлкі баққан бір көрер *бейшаралық* (Абай). Жоқшылықты бұл *пақырлық* деп санамайды (М.Дүзенов). Ә дегенше, үшеуі *кәріптік* күйге түсті де қалды (Б.Майлин). Індет - адам басына түскен *пұшаймандық* (М.Әуезов).

Мүшелеу, жіліктеу. *Малдың етін мүше-мүшеге бөліп бөлшектеу, бұзу.* Биенің ішін жарған соң да Қатша мол етті *мүшелеп* бұзысуға қатты көмек етті (М.Әуезов). Әкем қой алдырып, Қаныштар келгенше *жіліктеп*, сойып тастады (Т.Оразов).

Мығым, нық, шымыр. *Дене бітімі тығыршықтай, мықты, жұп-жұмыр.* Іле-шала сайдың тасындай ірі, *мығым* келген жайсаң жігіттермен Сәлмен де жетті (Б.Тілегенов). Оспанов орта бойлы, *шымыр* денелі тығыршықтай ақ сары кісі екен (Ө.Тұрманжанов). Бірі кетсе мықтының, өзгелері, әрине, көрсете алмас *нықтығын* (Ш.Смаханұлы).

Мықты, берік, бекем, мызғымас. *Осал емес, нық, мығым.* Арқан *мықты*, төзімді болу үшін шүйкенің сыртына ие ешкінің, не жылқының қылы қосылады (С.Қасиманов). Қорғаны шойын қола сондай *берік*, қойыпты айналдыра су жіберіп (Т.Ізтілеуов). Іргесін *бекем* қондырған Берекелі ел болдық (Б.Майлин). Атадан мирас болып келе жатқан асыл арман *мызғымас* сенім (Ж.Арыстанов).

Мықын, бел. *Жан-жануардың жамбас сүйегі мен сүбелігінің аралығы.* Арғымаққа оқ тиді Қыл *мықынның* түбінен (Махамбет). Кім екен деп келіп ем түйе қуған, қатын ғой күлдәрімен *белін* буған (Абай).

Мылжу, танту, көку, оттау, былшылдау, мыжу. *Не болса соны сөйлеп жұртты жалықтыру, көк езулікке салыну, шатып-бұту.* Шай үстінде Қарабала келді де, түсін айтты ма-ау, ел арасының өсегін айтты ма-ау, *мылжыңдап* отырып алды (Ә.Сараев). Арақ ішкен екенсің, аузыңа келгенді *тантыма* (Ә.Қалмырзаев). Қаскелеңнің атаманы Андрей Малышев базарда *көкіп* отырды (З.Шашкин). Жайыңа отыр *оттамай*, ісінді біл, Тұлпарға әкеп теліме есекті алып (М.Мақатаев). Әлгі Болдыбектің Сарысы деген де сонда, о да *былшылдап* аузына келгенін айтты (С.Сейфуллин). Қасым өз пікірінің дұрыстығына үсті-үстіне дәлелдер келтіріп, *мыжып* қоймады (Ж.Тәшенов).

Мылжың, тантық, қазымыр, мыжың сөйл, қырт, көкіме қарап. *Бос сөзге үйір, көп сөйлейтін мазасыз.* Қойшығұл - бір сөзін қайталай беретін *мылжың* (С.Мұқанов). Есер шіркін есіріп, болып алды тым *тантық* (Абай). Қартайғанда адам *қазымыр* болады, шырықтарыңды бұзбайын (С.Омаров). Сары үрпек қыз «ағай-ай, *мыжың* екенсің!» - деді (О.Сәрсенбаев). Олардың біреуі - Ырғызбайдың белгілі *қырты* Жұман (М.Әуезов). Түу, *көкіме* екенсің ғой, ұйқы бер адамға (Т.Тобағабылов).

Мықтату, мықтаттыру. *Мықты еткізу.* Бұны қайта – қайта мықтатты (Түсіндірме сөздігі). Қазақ жағын қара тілмашқа мықтаттыр да ал, мөрді менің қолыма берші бір (Д.Әбілев).

Мырза, береген, жомарт, дарқан, сақы кітаб, шүлен көне, шығымды. *Біреудің сұрағанын қайтармайтын, қолы ашық.* Отанның малын олжа көрме, ол-халықтың дәулеті, оны шашқанды *мырза* көрме, ол - халықтың дәулеті (Мақал). Алаған қолы *береген* (Мәтел). Жатты Орал жиһанның Мырзасындай *береген*, әр өлкесі Отанның Ғажап еді не деген (Ғ.Қайырбеков). Кедейлік қайда оңдырған. Ер жігіттің қолын байлап, *жомарттың* қолына тұсау салған ғой (А.Әуезов). Не деген молшылық ед, Арқам менің? Не деген берекелі ед, *Дарқан* елім (Ө.Тұрманжанов). Теріскейде жылқышы жомарт, күнгедейде қауыншы *сақы* (Т.Әлімқұлов). Жомарт болған, *шүлен* болған жақсы-ақ, бірақ бұл кез-келгеннің қолынан келе бермейді (М.Мағауин). Нұрғайшындай қолындағысын елге үлестіретін *шығымды* адам сирек ұшырасады (Ауызекі тіл).

Мырзалық, берегендік, жомарттық, дарқандық, шүлендік, сақилық, шығымдылық. *Мол қолдылық, қолы ашықтық.* Әлім бұл жолы да қонақжай, *мырзалығынан* танбапты (С.Шаймерденов). Аузына арақ тисе, шешіле сөйлеп, *берегендігі* де молайып кететін адам-ды (К.Оразалин). Ақан табан астында Балпанның осынша *жомарттығын* мақтап өлең шығарады (Ө.Кекілбаев). Өлеңде түгел бір халықтың ұлылығы мен парасаты, *дарқандығы* бар («Қаз.әдеб.»). Той істеуші мал иесінің *шүлендігі* үшін «Қыдыр даруынң тілейді

(С.Сейфуллин). Асырып *сақилығын* Мейман күткен (Айтыс). Жеңгеміздің қолы тар, *шығымдылығы* жоқ адам еді (Ауызекі тіл).

Мырзасыну, дарқансу, жомартсу, шүленсу. *Орынсыз мол қолдылыққа салыну, жоқ жерде берген болып көріну.* Сен сол жылуыңды жұртқа *мырзасымай* Жамалыңа аман-есен жеткізіп ал (Д.Әбілов). Мен ойыңызды ләпкеде *дарқансып* кеткеніңізден-ақ білгенмін (Қ.Исабаев). Жүретінін анық сезген кемпір жалған *жомартсып*, жылы шырай танытқан болды (С.Алдабергенов). Қоқымның аяқ астынан *шүленсіген* мырзалығы оны есінен тандырғандай қуанышқа бөледі (З.Жәкенов).

Мысалы, мәселен, мәселенки. *Бір нәрсені анықтап түсіндіру үшін келтірілетін дәлел, айғақ.* Қазақ даласы көлге бай, *мысалы*, бір ғана Бурабай маңында сексен көл бар (С.Жүнісов). Ол кезде, *мәселен*, Қазақстанда Турксиб, Қарағанды шахталары салына бастаған (Ж.Дүйсекеев). Ондай күндері құрғырыңды, *мәселенки*, өзіміз де тартып қаламыз кейде (Ара).

Мысқылшыл, сықаққой, сықақшыл, ажуашыл. *Біреуді сынап- мінеуге шебер, мысқыл айтуға бейім.* Өзгелерге қарағанда қазақ - *мысқылшыл* халық («Қаз.әдеб.»). Бай күйеудің жолдасының ішінде әнші, күлдіргіш, *сықаққой* адамдар да болады (Ы.Алтынсарин). Хүсекең-найза тілді, *сықақшыл* да кісі («Лен.жас»). Әлияның тілі тым өткір, *ажуашыл* келетінін аңғарған едім (Ж.Жұмақанов).

Мін, кемшілік, олқылық, кемістік, ақау, жарықшақ, кінәрат, мүлтік, шіркеу. *Бір нәрсенің бойындағы кем-кетік, жетімсіздік.* Ойға түстім, толғандым, Өз *мінімді* қолға алдым (Абай). Біздің басты *кемшіліктеріміз* бір-бірімізден үйренбейміз, бір-бірімізді үйретпейміз (С.Бақбергенов). Жұмыстың қай жерінде *олқылық* болса, Қорғамбек ылғи соған жұмсалуден келеді (Б.Майлин). Бекше әскери училищеге көз жанарынан *кемістік* табылып түсе алмады (Ә.Сәрсенбаев). Қаншама *ақау* іздеп көрсем де, пальтодан мін таба алмадым (М.Иманжанов). Ылғи етектен аласың, жағаға жармасың, *жарықшақ* тауып, жала жинайсың (Б.Аманшин). Байыбына жете түсінгендер Нұрақанды кінәлауға титтей *кінәрат* таппай отыр («Лен.жас»). Екеуміздің арамыздағы байланыста еш *мүлтік* болмайтын (Т.Бигелдинов). Соқыр, қисық болса да, Бай ұлында *шіркеу* жоқ (Алдаспан).

Мінгі, мініс, мінгіш, мініскер. *Мінуге үйретілген, мінуге жарайтын (ат).* Бұл үй Перовскийдегі уездік әкімшіліктің *мінгі* аттарына арналып салынған ұзынша сарай екен (С.Мұқанов). *Міністеріміз* жарау жылқылар еді, шоқытып отырып, Иханусдың басына тұмсық тіредік (Саятшылық). *Мінгішке* сәндігі жоқ

Күреңнен жігіт енді таза түңіледі (Қ.Сатыбалдин). Сүйекші тебінгенде Өмекейдің *мініскер* аты ілгері қозғала берді (Д.Исабеков).

Міну, қону, қонжию. *Бір нәрсенің үстіне отыру, жайғасу, орналасу.* Қыз да көріп тұрыпты, Қайығына *мініпті* (С.Жиенбаев). Осы апақ-сапақ зауал шақта Бойков арбасына *қонды* (С.Омаров). Шөп тиеген шанада *қонжиып* әкім отыр (К.Қазыбаев).

Мінгізу, мінгіздіру. *Атқа т.б. күш – көлікке отырғызу.* Көкшетауға дейін әжемді машинамен өзім алып барып, поезға мінгізіп жібердім (Н.Ғабдуллин). Омар атай айтқанымды екі етпей артқа мінгіздіріп, тізгінді қолыма ұстатты (Н.Ғабдуллин).

Міне, мінеки. *Көз алдындағы затты көрсететін сілтеу есімдігі.* Міне, осы уақытқа дейін сол үш адаммен баспахана түрлі махкамалардың заказдарын атқарып келеді (Х.Досмұхамедұлы). Жаз жасарған табиғат та мінеки, жемігіп еліреді (М.Әуезов).

Н

Нағыз, қаса, қас. *Барып тұрған, тап өзі, айны қатесіз.* Шынында, бас пайданды білмейтін *нағыз* миғұла сенің өзіңсің (М.Мағауин). *Қас* жүйрікте сын болмас, *Қас* сұлуда мін болмас (Мақал). Қарны тоқ *қаса* надан ұқпас сөзді, сөзді ұғар, көкірегі болса көзді (Абай).

Надан, топас, пасық, малғұн, мақұлық экспр. *Ой-өрісі тар, білімсіз, өнерсіз.* Басында ми жоқ, өзінде ой жоқ. Күлкішіл кердең *наданның* (Абай). Қаншама *топас*, тасбауыр болса да, жақсылыққа жібімейтін адам жоқ (Ө.Қанахин). Сиыр сушыл келеді, *Пасық* адам күншіл келеді (Мақал). Құтылып кетпесін, ұстаңдар анау *малғұнды* (Б.Дәулетбаев). Қандай ортада, қалай өскен бұл екі аяқты *мақұлықтар* («Қаз.әдеб.»).

Надандық, топастық, пасықтық, соқырлық. *Ой-өрісі тарлық, білімсіздік.* *Надандықпен* кім айтса, ондай түпсіз сөзге ерме (Абай). Ол өзінің қаталдығы мен *топастығын* осы суық сөзбен бүркеп, сауда жасап үйренген (Қ.Сатыбалдин). Адам тағдырына, жолдас тағдырына көз жұмып қарау *пасықтық* емес пе? (С.Еркебаев). Біреудің білместігі, *соқырлығы* үшін адам өлтіріп, қан ішуге бола ма екен (Б.Тілегенов).

Назалану, қапалану, күйіну. *Ашу-ызаға булығы, кею, ренжу.* Мыналар мені қапқа салып сүйреткендей етті-ау деп *назаланды* Әзім (Р.Тоқтаров). Жекенді беріш болып байланған әке дерті әбден *қапаландырып* бітірді (К.Оразалин). Әке өлімі қатты *күйіндірді* Ақжаңылды (Д.Әбілев). Сенің мақалаңды да оқығам, *күйіне* отырып шын жүректен жазған екенсің, сондай күшті шығыпты (І.Есенберлин).

Назалы, қапалы, өкпелі. *Наразылық қалыпта, көңілі толмаған күйде.* Тотия тағдырына *назалы* еді, шешесі туа сап қайтыс болған (Ш.Құмарова). Балқия баласының *қапалы* екенін қабағынан сезіп қалды (Ә.Әбішев). Сүйіндік те Құлыншақтай *өкпелі* адам (М.Әуезов).

Найзалау, түйреу. *Найзамен шаныш алу, сұққылау.* Сарбаздар құлаған солдатты *найзалап* өлтірген кезде үшінші солдат өз тобына жетті (З.Мұхамеджанов). Бірі ұрып, бірі қағып, бірі *түйреп*, аз жағы аттан түсіп жатыр күйреп (И.Байзақов).

Найзалату, найзаластыру. *Найзамен шайқастыру.* Болыпты бір заманда батыр қымбат, адамын қарсыласқан найзалатқан (Айтыс). Осы гранатты мен ұнатпаймын, одан да маған винтовка беріп, немістермен найзаластырып жіберсе, шіркін (Ә.Нәбиев).

Намысқор, намысшыл, намыскер, ұлтжанды, намысқой, ұлтшыл, қаншыл. *Ел намысын сақтағыш, қанына тартқыш.* Құनियाз - ер мінезді, *намысқор*, балуан жігіт (Ғ.Мүсірепов). Жас жігіт кереметтей *намыскер* болып өсті (Қ.Жұмаділов). Ақтай мырза - өте *намысқой*, баққұмар, арамза кісі (Ә.Көшімов). Жеңілем, өлем демедім, *намысшыл*, кекшіл өр едім (Д.Әбілов). Қазы марқұм ақ көңіл, талапкер, жігерлі, *ұлтшыл* жас еді (Б.Майлыұлы). Бүгінде тарихшыларға қарағанда *ұлтжанды* журналистер белсенділік көрсетуде («Жас алаш»). Сұлтанмахмұт енді мырзалардың *қаншыл* қызғаншақтығын мінеді (Д.Әбілев).

Нанғыш, сенгіш, иланғыш. *Біреудің айтқанын сын көзбен тексеріп білмей көне кеткіш.* Бала көңілі таза, тез *иланғыш*, арманшыл («Қаз.әдеб.»). Алтынсары сөзге *нанғыш*, уәдешіл, момын бала болатын (С.Мұқанов). Қазақ-баладай *сенгіш*, батырдай төзгіш халық («Лен.жас»).

Наным, сенім. *Бір нәрсеге, біреуге көзі жетіп иланушылық сезімі.* *Нанымы* жоқ, анты бар, Ел нұсқасы кетті ғой (Абай). Әйтеуір көңіліне зор *сенім* ұялағандай болады (Б.Тілегенов).

Нанымды, сенімді. *Сөзінде тұратын, іске берік, күмәнді емес.* Бұл екеуі де Өмірбекке *нанымды* ақыл сияқты көрінді (С.Шаймерденов). Азадан соң қатын алып, үй салғызып, Шаһардан *сенімдінің* бірі болған (Абай).

Нақтыландыру, нақтылату. *Белгілі бір біреу арқылы айқындау.* Ғылыми зерттеу жұмыстарын жоспарлағанда, зерттеулердің көлемін анықтап, оларды нақтыландыру көзделді («Қазақст.мұғ.»). Сіз өз пәніңізді қаншалық білсеңіз, біз де өз пәнімізді соншалық білеміз, - деді Бердібек алғашқы сөзін нақтылатып.

Наразылық, қарсылық. *Бір нәрсеге разы болмаушылық, қарсы тұрушылық.* Мұнда көп жұрттың әділетсіз патшаға *наразылық* білдіріп көтерілуі орынды-ақ (М.Дүзенов). Жанталасқан бай-кулактардың *қарсылығын* Әкімбай сол жолы көрген (Р.Райымқұлов).

Нарттай, қып-қызыл. *Шиедей болып қызарған, албыраған.* Баланың беті шығыс жақтан *нарттай* болып шығып келе жатқан күннен нұр алып, балбырап жатты (К.Жүнісова). Ақбаян тағы екі беті оттай жанып, *қып-қызыл* боп төмен қарап кетті (І.Есенберлин).

Наубайхана, нанхана. *Нан пісіретін орын.* Ұн дүкенге түседі, нан *наубайханада* піседі (Қ.Ысқақов). Колхозымыз монша, жатақхана, *нанхана* салып жатыр (Ғ.Қайырбеков).

Нәтиже, қорытынды, түйін. *Белгілі бір іс-әрекеттен, тәжірибеден туындайтын шешім, байлам.* Бұл - менің сендерді әдебиетке үйреткендегі еңбегімнің *нәтижесі*, жемісі (Е.Әлімқұлов). Бұл жетістік-ондаған жылдар бойы су қоймасында жасалған коллективтік еңбектің *қорытындысы* (М.Тайыров). Ойласаң осы малдар қалай өскен? *Түйінін* әр нәрсенің еңбек шешкен (Қ.Тәкежанов).

Нәтижелі, жемісті. *Табысы мол, өнімі көп.* Ағаш өсірудің *нәтижелі* болуы топырақты сапалы өндеуге байланысты (А.Балтабаев). Абай үшін бұл күз айрықша бір *жемісті*, шабытты еңбек күзіне айналып келеді (М.Әуезов).

Нейбет, құр, бос, мақрұм, құр алақан, құр қол. *Ештеңесі жоқ, жалаң өзі, соқа басы.* *Нейбет* келіп, әншейін тамашалап жүргендер де жоқ емес (С.Омаров). Еңбек қылсаң, кара жер де береді, *құр* тастамайды (Абай). Енді нені істейміз, бәрінен де *бос* қалдық (Абай). Дүниенің басқа қызығынан *мақрұм* етсеңіз де, ілтифаттан, достықтан қалдыра көрмеңіз (Ж.Мұзапаров). Сенің әйеліңнің мінезі шәлкес еді, *құр алақан* барсаң, шыбын жаныңды қуырдықтай

қуырады-ау (Ә.Әбішев). Қаладан арнайы шақырылған жігіттер мен қыздар да тойға *құр қол* келмеген екен (С.Омаров).

Некен-саяқ, бірен-саран, бірлі-жарым, жалғыз-жарым, бірді-екілі, қадақ-құдақ қарап, некен-нұқан сөйл. *Анда-санда бір ұшырасатын, ілуде бір.* Бұраң бел, бойы сұлу, кішкене аяқ, болады осындай қыз *некен-саяқ* (Абай). Төте жол қуалап қатынасқан *бірен-саран* салт атты жүргінші болмаса көп ағылған ел жоқ (М.Әуезов). *Бірлі-жарым* кен зерттейтін инженерлер де мөлшерлі күнге дайындалып келді (К.Оразалин). Сыртта жүрген *жалғыз-жарым* әйелдер, балалар аңқиып тұра қалып, поезға қол бұлғайды (Т.Ахтанов). Қолдарындағы *бірді-екілі* қараларын да қайда, кімге қалдыруды қарастырғандар бар (А.Хангелдин). Шашында *қадақ-құдақ* көкшіл талдар бұрыннан да бартұғын (Е.Мырзахметов). Амал қанша, мойынсерікке кірмей, сай-сайда бұғып отырған *некен-нұқан* кедейлер әлі де бар-ау? (А.Жүнісов).

Некесіз, шата. *Заңмен куәландырыл-маған, жолдан тапқан бала.* Гүлжанның сүйген жігіті сотталып кетті, одан *некесіз* бала тапты (С.Омаров). *Шатаның* жанын сірі ғып қоятының қалай (С.Сматаев).

Неліктен, неге, неғып, қалайша. *Белгілі бір істің болған себебін білу үшін қойылатын сұрау есімдігі.* Бұның іздеп келгеніне Зағираштың *неліктен* қуанғанын ол енді ғана ұғайын деді (А.Жақсыбаев). Ішіңіз *неге* ауырады екен, су жақпады ма? (Б.Қожабеков). Айтшы, аға, *неғып* жеңілдік (Абай). Қарпық сайына *қалайша* шығып кетіп жүрсің? (С.Омаров).

Немесе, не, я, яки. *Сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын жалғаулық.* Осы хатты алып оқығандарың *немесе* естігендерің тағы бес адамға хабарлап жеткізіндер (М.Дүйсенов). Жүгенді қайыстан, былғарыдан тігеді *не* түйеді, әшекелейді (С.Қасиманов). Оның ұйықтап отырғаны *я* ойланып отырғаны мәлім емес (М.Әуезов). Бұл жерде ашып сөз сөйлеу *яки* ойын айту орынсыз болар деп ойлаған Задабек сөз қозғаған жоқ (С.Бегалин).

Несібелі, ырысты, ризықты, бақытты, талайлы, салымды. *Ырыс-несібесі мол, аузының салуы бар, бір нәрсе орала кеткіш, нәсіпті.* Әркімнің келешектен өмірі зор, Дүниеде жалғыз сен бе *несібелі* (Айтыс). *Ырысты* өлкенің өндірістік қуаттарын игеру қызу қолға алынады («Лен.жас.»). *Ризықты* жан екенсің, келе қалдың наның мол (Ж.Өмірбеков). *Бақытты* семья - бүкіл қоғамның қуанышы (М.Дүзенов). Таз екенін қайтесің, *талайлысын* айтсаңшы (Мақалнама). Біздің тұқым ежелден әйел жағынан *салымды* болушы еді (Т.Нұртазин).

Ниеттес, тілектес, тілеулес, тілеуқор, мақсаттас, мұраттас, мүдделес. *Ықылас-пейілі бір, мақсаты ортақ.* Екеуі *ниеттес*, бірінің үйіне бірі барғыштап, араласып тұратын сыйлас көрші еді (З.Шашкин). Сенің абыройың асып, мәртебеге жетуіңе *тілектес* болып қалдық (А.Хангелдин). Әкем төңіректегі *тілеулес* үйлердің басты адамдарын жинап алды (С.Мұқанов). Борабаев Күзенбаевтың *тілеуқоры* болып шықты (Б.Қыдырбекұлы). Сізбен жұмыс бабындағы *мақсаттас* жолдастар емеспіз бе? (Ж.Тілеков). Бүгінде біздің бір *мұраттас* халықтарымыздың өнері мен музыкасының дамуына олардың тигізген ықпалы айқын аңғарылып отырады («Лен.жас»). Орыс пен қазақ халықтарының ежелден *мүдделес* екендіктеріне дерек тіпті көп (Р.Бердібаев).

Нұсқау, көрсету, сілтеу, мезгеу, меңзеу. *Біреуді бір жаққа бағыттау, жолға салу.* Кінәлі кісідей төмен қарап, *нұсқаған* жеріне Оралхан отыра кетті (Ә.Нұрмаханова). Бұларға жол *көрсетіп*, Бейсен бастап келеді екен (С.Бақбергенов). Екі бала Қалима *сілтеген* жаққа құстай ұшты (Р.Тоқтаров). Тұрғанов жеңінен ұстап тоқтатып, құлағына сыбырлап, басқа бір орынды *мезгеді* (Б.Тоғысбаев). Алуаш саусағын көтеріп есік жақты *меңзеді* (М.Қаназов).

Нығайту, күшейту, арттыру. *Бір нәрсенің қарқыны, қалпы бұрынғыдан жақсара түсу, түзелу.* Жаңа кездесу ескі достықты *нығайтып*, жаңғырта түседі (С.Мәуленов). Ұйымды *күшейтумен* бірге клубты түзету мәселесі келіп шықты (І.Жансүгіров). Ыстығын әр көңілдің *арттырады*, сағынып енді көрген ғашығындай (Х.Ерғалиев).

Нығыз, тығыз. *Мызғымастай берік, мықты.* Ерге тақымы жабысып, ат-матымен құрыштан құя салғандай *нығыз* отыр (Қ.Жұмаділов). Мұғалімдер оқушылардың ата-аналарымен *тығыз* байланыста болуы қажет (Семья тәрбиесі).

Нығыздау, тығыздау, сықау, нықтау, нығарлау. *Үйіп-төгіп қысап салу, лық толтыру.* Түйелердің ізіндегі сүйретпелер жолдың қарын *нығыздап-ақ* тастаған (Ә.Әлішев). Уәли қара пәпкеге қағаздарын *тығыздай* бастады (Т.Ахтанов). Сатан шақшаларға насыбайды *сықап* толтырған соң төбеге тартты (І.Жансүгіров). Салжан есікті *нықтап* жаба, жаулығын жүре жөндеп, шығып кетті (Т.Нұрмағамбетов). Ол осы отырған жігіттердің бәрінің де пікір айтуы керек деп *нығарлап* қойды (М.Хасенов).

Нысап, тойымдық, қанағат, тауыпқы көне, тойым, салауат, шүкір. *Барға ризашылық, місе тұтушылық.* Қанағат, тоқтам, ар, *нысап*, қасиеттер ғой ең әсем (Ө.Жайлауов). Талап, еңбек, терең ой, *қанағат*, рақым, ойлап қой (Абай). Бүгін бар қуатың бетіңе шығыпты, тек жұрт көзіне *тойымдық* берсін!

(Б.Нұржекеев). Күлшекеме *таунық* берсін деп, шыдап бақтық (С.Әлжіков). Көңіл шіркінде *тойым* бар ма? Әбсаттар іштей бұл тіршілігін пәлендей қанағат ете қоймаушы еді (О.Сәрсенбаев). Өткенге *салауат*, қалғанға береке (Мақал). Аман-есен жүргеніме *шүкір* етем күнде мен (Т.Молдағалиев).

О

Ожар, оспадар, ұрда-жық, әпербақан, кеудемсоқ. *Алды-артына қарамайтын, өрескел мінезді.* Жақыптың өр кеуде, бәсеке құмар, *ожар* мінездерін білетін (С.Бегалин). Оның бейпіл сөз, *оспадар* қылығы жоқ (С.Байжанов). Жап-жас жігітті танып-біліп болмай, *ұрда-жық*, сотқар деп қалай айтарсың (Ғ.Мүсірепов). Ыбырай талай ақ көз жынды офицерді көре жүре, онан өткен *әпербақан* адамды жолықтыра қоймаған (Ж.Молдағалиев). Опыр-топыр *кеудемсоқ* бір мінез әйтеуір (О.Сәрсенбаев).

Ожарлану, оспадарлану. *Оғаш мінез көрсету, дәрекілік жасау.* Олар *ожарланған* өктемдігін қойды (С.Бегалин). Ол *оспадарланып* қол жұмсауды не ашы сөздермен салғыласып, ұрысып жатуды сүймейтін (А.Лекеров).

Ожарлық, оспадарлық, әпербақан-дық, кеудемсоқтық. *Дәрекі мінезділік, есерсоқтық.* Нұрби шешесінде де нақ әкесі тәрізді *ожарлық*, бір беттілік барын бүгін ғана ұғып, өзі де аң-таң боп қалды (С.Бақбергенов). Шынайы сезімнің айдыны *оспадарлыққа* баруы мүмкін емес (С.Еркебаев). Тыңға келген жас комсомолға қол көтеру-байсалды басшылық емес, *әпербақандық* (С.Жүнісов). Егескенін жеңбей тынбайды, сонда *кеудемсоқтықпен* емес, білімімен, дәлелімен (С.Мұқанов).

Озат, озық, үздік, екпінді. *Еңбек пен оқу сайысында елден ерек озып шыққан, алдыңғы қатарлы, маңдай алды.* Өмірбайға көп иектей беретіннің бірі - баяғы қызылшашы *озат* қыз Жауһар (Ш.Құмарова). Сөйтіп жүріп өзінің *озық* студент болғанын байқамай қалды (Т.Ахтанов). *Үздік* оқушылардың суреттері құрмет тақтасынан орын алған («Қаз.мұғ.»). Коммунистік жастар Одағы қай жұмыста болса да өзінің бастамасын көрсететін *екпінді* топ болуға тиіс (Ш.Өтепов).

Озбыр, зұлым, жұлымыр *экспр.* *Біреуге жәбір көрсетуші, зорлықшы.* Бақайшағына дейін қаруланған *озбыр* айлакер жауды жеңу үшін әскери қару-жарақты жіті меңгеру керек (Т.Бердияров). Сұлу келіншек *зұлым* жау қорлығынан солай құтылды (З.Шүкіров). Бұл - жиырма бестегі жігіттей жырынды, ат құлағында ойнаған *жұлымыр* бала («Қаз.әдеб.»).

Ой, пікір, көзқарас. *Белгілі бір объективтік шындық жөніндегі түйінді түсінік, ұғым.* Биыл да астықты өткен жылғыдан кем алмайық деген совхоз еңбекшілерінің жақсы ойы, жоспар межелері бар (Ж.Жұмақанов). Академик Әуезов - қазақ мақалдары мен мәтелдерінің алғашқы зерттеушілерінің ішінде, ең беделді ғылыми пікір айтқандарының бірі (М.Әлімбаев). Мещан болып жатқан жағдайлардың барлығын да өзіне пайдалы ма, жоқ па деген көзқараспен бағалайды (Семья тәрбиесі).

Ойбай, аттан. *Қорыққанда, сасқанда, шошығанда, жау шапқанда дабыл қағу үшін айтылатын одағай сөз.* Аты бар, өзі жоқ, атып кеттіңдер ме, өлтіріп кеттіңдер ме, ойбай? (Ғ.Мүсірепов). Жылқышы *Аттан! Аттан!* - деп, жым-жырт тау ішін шошыта жаңғыртып айғай салып жіберді (М.Әуезов).

Ойбайлау, аттандау. *Қатты дауыс шығарып бақыру, айғайлау, ұран салу.* Оң жағымда бір баланың ойбайлаған даусы естілді (Ә.Сәрсенбаев). Бақтыбай *аттандап*, бүкіл ауылды тік тұрғызды (С.Жүнісов).

Ойғызу, ойдыру. *Қаздыру.* Қиды түгел ойғызып, сыртқа шығартты («Қаз.әдеб»). Скважина ойдыруға рұқсат етіңіз,- деді участок бастығы байсалды үнмен (А.Жолдасбеков).

Ойдағыдай, көңілдегідей. *Алдын ала жоспарланған қалыпта, ойлағандай.* Мұғалімдік қызметінді *ойдағыдай* атқардың, қоғам жұмысына белсене қатынастың (С.Омаров). Күні бұрын жоспарланған жұмыстар *көңілдегідей* орындалмағанына директор қатты реніш білдірді («Қаз.мұғ.»).

Ойландыру, ойланту. *Ойлату, ойлаттыру. Ақылға салдыру.* Мұның өзі мықтап ойландырды (Ж.Дүйсекеев). Үнді қызының қазақ әндерінің сезінетіндігі, әншілік өнері бізді еріксіз ойлантты (Ж.Шәкарімов). Мен үшін киімін киді ме деп, қауіп шіркін тағы да ойлатады (Ш.Құдайбердиев). Ертісімді ойлаттырмадың, Днепр маған бақыт болды, толқынына бойлаттырғаның (М.Әлімбаев).

Ойнақтату, ойнақшыту. *Асыр салдыру.* Тарбан көк серкені оңгеріп, торы дөненді ойнақтатып шыға гелді (Т.Әлімқұлов). Аянбай ақбозын ойнақшытып шыр айнала шапты да, бір уақытта бірдеңкесін қайта кезеді (Т.Есімжанов).

Оқыттыру, оқытқызу. *Білім алдыртқызу.* Сәбеннің талай күндер қайта – қайта оқып, қайта – қайта өзіне оқыттырып, әділ пікір, түзетулер жасағаны әлі есімде (С.Шаймерденов). Ұлдарға сабақтас өзі бермек, қыздарды Көкешіне оқытқызбақ (С.Мұқанов).

Ой-тота, ойша. *Ешбір дерекке сүйенбей, ойлау арқылы, болжаумен.* Тарихи шындықтан шығып кетіп, Қабанбай сияқты ұлы тұлғаларды *ой-тота* орынсыз мадақтау олардың абырой-атағына нұқсан келтіреді («Егеменді Қазақстан»). Жаңағы процестердің бәрін *ойша* шолып, көз алдынан өткізіп шықты (Ә.Ибрагимов).

Ойлы-қырлы, кедір-бұдыр, ойқы-шойқы. *Тегіс емес, бір жері ой, бір жері қыр.* Оңтүстіктен солтүстікке қарай созылған қатпар тасты, *ойлы-қырлы* қырқада екі жүздей сарбазы орналасқан (І.Есенберлин). *Кедір-бұдыр* жерде зеңбірек екі жағына қарай кезек-кезек теңселеді (Ә.Нұршайықов). Құдайдың кең жазығы жетпегендей, қайдағы бір *ойқы-шойқы* жерге тығылғандарын айтсаңшы (Қ.Сатыбалдин).

Ойран-асыр, ойран-ботқа, ойран-топыр. *Асты-үстіне шыққан, бейберекет.* Жүгіріп сыртқа шықсам, дүниенің бәрі *ойран-асыр*, шашылып жатыр (С.Сейтхазин). Дүние кенет дуылдап, қуырдақ болмақ емес *ойран-ботқа* (М.Рашев). Сол бетімен кескілескен *ойран-топырдың* арасына сүңгіп кетті (О.Сәрсенбаев).

Ойсырау, омсыраю. *Бір нәрсенің мөлшері күрт азайып, босап қалу.* Сталинград түбінде неміс фашистерінің *ойсырап* жеңілуі кеудені бір желпіп тастаған еді (С.Сарғасқаев). Құмы үгітілген үйінді топырақтың ортасы *омсырайып* жатыр (З.Шүкіров).

Оқтай, оқтаудай, сымдай. *Тартқан сымдай, түп-түзу, тіп-тік.* Қала көшелері *оқтай* түзу, бір жақ шетінен қарағанда екінші жағында келе жатқан адам көзге түсетін (З.Шашкин). Қара бұжыр шал дене бітімі еңгезердей, екі өкшесін астына бастырып, *оқтаудай* тіп-тік шаншылып отыр (З.Шүкіров). *Сымдай* түзу тар көше бойы лек-лек болып шұбырған адам (Б.Майлин).

Оқу, сабақ. *Оқу орындарына өтілетін пән.* Жаңылмасам, *оқу* басталған соң айдан кейін болар, бір күні жұрт Қажымұқан келе жатыр десіп дүрліге қалысты (Ә.Көшімов). Сегіз жылдық мектептерде оқыту жұмысының негізгі түрі - *сабақ* (Семья тәрбиесі).

Оқушы, шәкірт. *Мектеп қабырғасында оқу оқып, тәлім-тәрбие алатын жас жеткіншектер.* Ол дәптердің сыртқы бетінен 5«бң класс *оқушысы* Теміров Телтай деген жазуды оқыды (Е.Өтетілеуов). Сабаққа биыл түсетін жас *шәкірттер* қолдарына тимегеннен кейін байырғы оқытқан балаларын қабылдаудан бас тартқан еді (К.Оразалин).

Оқымысты, ғалым, ғұлама. *Көп оқыған білімдар адам, ақыл-ой иесі.* Бір журналдың бетінен атақты *оқымысты* Фарадейдің портретін көріп, мейлінше қайран қалдым (С.Омаров). Қайратсыз ашу-тұл, Тұрлаусыз ғашық-тұл, Шәкіртсіз *ғалым-тұл* (Абай). Александрия музейіне де көптеген *ғұламалар* жиылды. Бұлардың ішінде Геродот Эвклид, Эратос-Фендер де бар еді (Н.Баяндин).

Оқыра, сәйгел, шанышқақ жерг. *Жаздың ыстық күндерінде сиыр малына тиетін сона тәрізді жәндік, инелік шыбын.* Ыстық-суыққа бірдей шыдамы жоқ сиырлар даладан *оқыра* қуып келсе, ауылда да тыныштық таба алмай, аласұрып жүр (М.Әуезов). *Сәйгел* қуған сиырларда ес жоқ, құйрықтарын шошайта, көздерін шатыната тым-тырақай шапқылауда (Ғ.Мұстафин). Арқаның жерінде сиырдың жауы - *шанышқақ* дейтін инелік шыбын (Ә.Бірмағамбетов).

Олақ, орашолақ, шорқақ, шалағай, долаң, қырсыз, икемсіз. *Іс істеуге бейімі жоқ, ебедейсіз, епсіз.* Ат ерттеу, арба жегу, мал азықтандыру сияқты күнделікті жай жұмыстардың өзіне олар *олақ* (М.Иманжанов). Жасынан қалада өскен жеңгем ауыл тіршілігіне *орашолақ* еді (Б.Соқпақбаев). Жұмабай ұялшақ, сөзге *шорқақ*, тұйықтау кісі болса да, байдан именбей сөйлесе береді (Ғ.Мұстафин). Салақсыған *шалағай* старшина-лардың екі аяғын бір етікке тықты (Т.Ахтанов). Азамат сөзге, әзілге *долаң*, құлық білмейтін олақ көрінді (Б.Майлин). Ұзақов жолдас өзінің өмірге икемсіз, іске *қырсыз* екенін танытты (Т.Тілеуханов). Маузия үй жұмысына өте *икемсіз* болатын (Б.Тәжібаев).

Олжа, пайда, кіріс, табыс, ұтыс, мал сөйл. *Ойламаған, күтпеген жерде кездескен ақшалай-заттай табылған игілік.* Осы кезде Жомарттың ителгісі аққуды ілген екен, Жомарт *олжасын* қызға ұсыныпты (Т.Ахтанов). Мемлекетке сатылған астықтың әрбір центнерінен орта есеппен 3 сом 74 тиыннан таза *пайда* түсті («Лен.жас»). Жомарттың есебінше, колхоз кассасына кемі бір-екі миллион сом *кіріс* енгізбек (Ғ.Мұстафин). Тек қаракөл елтірісін енгізуден ғана совхозға жарты миллион сомдай *табыс* кірді («Лен.жас»). Қарапайым еңбеккер семьясы лотереяны сатып алу үстінде тап осындай ірі *ұтыс* күткен жоқ еді («Лен.жас»). Егіннің ебін, Сауданың тегін үйреніп, ойлап, *мал* ізде (Абай).

Ол-пұл, оны-мұны. *Ұсақ-түйек, жеңіл-желпі зат.* Қалған егінді тез орып, жинап шықтым да, *ол-пұлымды* жаңа орылатын егін басына тасып алдым (Ғ.Орманов). Бұл тұста Қарлығаш тез-тез киініп, *оны-мұнысын* жинастырып, сыртқа қарай бет бұрды (Ж.Жұмақанов).

Омалу, омығу. *Ешқайда шықпай, бір жерде отырып қалу.* Әжем Балабектің шешесінің жанында. Үйде *омалып* қалған мен ғана (Н.Сералиев). Бір

күні үйде отыра-отыра *омыққан* көңілден серпілу мақсатында тоғайға барды (Е.Домбаев).

Омырау, кеуде, көкірек. *Адам мен жан-жануар денесінің төс пен мойынға дейінгі бөлігі.* Ол гимнастеркасының түймелерін ағытып, алдан ескен күзгі салқын желге ашық *омырауын* тосты (Н.Ғабдуллин). Шақырайған күнге біресе *кеудесін*, біресе арқасын тосып, рахаттанған ақынның көз алдына қара теңіздің жағалаулары елестеді (Т.Әлімқұлов). Балымға жақындай кеп, оның шашынан сипады да, *көкірегіне* басты (М.Жұмағұлов).

Омыру, опыру. *Бүтін затты шорт сындырып бөлу.* Бір дәу кеме келіп-ақ қалған екен, онсыз да қаусап тұрған жаман қайықты ортасынан екі бөліп, *омырып* өте шықты (Ә.Сәрсенбаев). Тізбегіндей тырнаның Зулаған сансыз машина, *Опырып* жаудың құздарын, Волгаға құрал жасауда (З.Қалауова).

Онікі, сенікі. *Оған тән.* Менікі деп жүргеннің бәрі онікі, адам тапыл дүниені дер менікі («Жұлдыз»). Жинаған, иеленген жазбаларының бәрі сенікі («Жұлдыз»).

Оңай, жеңіл, жеңіл-желпі. *Қиындығы жоқ, ауыр емес.* Егіннің шықпауын жауынға аудару салу-жазадан құтылудың *оңай* жолы (З.Шашкин). Тату семья үй іші шаруашылығы мәселесін *жеңіл* шешіп отырады (Семья тәрбиесі). Керім ептеп аяқ басуға жараған соң таяқ сүйене жүріп, *жеңіл-желпі* жұмысқа араласты (А.Байтанаев).

Оңайлау, жеңілдеу. *Қиын болмау, жеңіл тию.* Егер білсе, міндет біраз *оңайлайды*, білмесе, онда ол тәрбиелік іске алмайды (Ж.Жұмақанов). Мал шаруашылығындағы жұмыстарды механикаландыру ісі *жеңілдейді* (Ғ.Әбішев).

Оңаша, оқшау, жеке, бөлек. *Өзгеден жеке-дара, дербес.* Мәжіліс тарқаған соң директор *оңаша* қалып, бас инженер мен парткомның секретарымен ұзақ ақылдасты (Т.Әлімқұлов). *Оқшау* тұрған ұзын сарайды көктеп өте бергенімізде, екі-үш солдат қол көтеріп, кес-кестей жүгірді (К.Тоқаев). Тай тисе де бөліп алам, қолымнан тілек тілеп *жеке* бағам (С.Мұқанов). Хабеннің белсеніп *бөлек* қора баққанына қарай қыс өте жақсы болды (С.Бегалин).

Оңғақ, оңғыш. *Түсі тез кететін, өңін тез жоғалтатын.* Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар, оңғақ бұлдай былғайды бір дым тисе (Абая). Халықтың рәсімдерін басшылыққа алуы да оның әр нәрсеге еліктегіш, тез оңғыш, еместігін, өмірлік адамгершілік тұрғысының беріктігін дәлелдейді (Р.Бердіаев).

Ону, көгеру. *Ойлаған мақсатына жету, жетісу.* Саған опа бермеген, анаға опа бермеген адам қайда барып оңар дейсің (А.Нұрманов). Жауынменен жер көгерер, Батаменен ер көгерер (Мақал).

Опасыз, баянсыз, тұрлаусыз, тұрақсыз, сатымсақ, сатқын. *Айтқан сөзінде тұрмайтын, құбылмалы.* Антына опасыз, жаулық кісін оқасыз (Д.Әбілов). *Баянсыз* махаббаттың әуресіне, мұң шертіп, наз төгемін мен несіне? (Қ.Бекхожин). *Тұрлаусыздан* сөз ұқпа, Аузы оның епті деп (Үш ғасыр жырлайды). Жұмабайдың мінезі әрі ұшқалақ, әрі *тұрақсыз* (Б.Соқпақбаев). *Сатымсақ* ардан кешкен арзан ақын болма (М.Әуезов). Достарыңды қалдырып, *сатқын* болып келдің бе? (Ж.Қашқынов).

Опасыздық, сатқындық. *Серттен таюшылық, уәдеде тұрмаушылық.* Жоныңнан таспа алармын *опасыздығың* үшін (З.Ақышев). Жалғанда жаулықтан да қара көңілден тазармаған *сатқындық* жаман (Ш.Хұсайынов).

Опындыру, өкіндіру. *Опық жегізу.* Жеңіл басқан бір қадамы Дәмештің бүкіл болашағына көлеңке түсіріп, сан рет опындырды (С.Байжанов). Ер жігітті өкіндіретін де, абыройын кетіретін де - жеңілтектік (З.Шашкин).

Оразқор, оразашыл. *Ораза тұтқыш.* Сонау бала кезінде оразқор атасының сәрі асын бір оянып, бір қалғып аңдып жатқан бір түні есінде қалыпты (А.Сүлейменов). Кейбіреулер оразашыл, намазшыл болып жүр (Абай).

Оралту, оралтқызу, оралттыру, оралдыру. *Қайтартқызу.* Енді оларды елге оралтып қайтесіңдер (Самал). Сол жол әмсе адастырмай сапардан, оралқызған туған тіған мекен ұяңа (Ө.Жайлауов). Айбынды салып қойшы қойныңа, оралттырып қолаң шашын мойнына (Қ.Мұқышев). Мәрзия әділді ойына бірде – бір рет оралдырмаса екен деп армандайды (Ш.Мұртазаев).

Оралу, шырмалу, матасу. *Шешіліп кетпестей болып байланып қалу.* Әбдіқай биік жардың етегінде *оралып* жатқан атына тұра жүгірді (Ә.Ибрагимов). Бұрыштағы өрмекшінің торына *шырмалып* қалған қара шыбын босанып кете алмай, тыпырлап жатыр екен (С.Ғаббасов). Қыран ұшып келген бетте кірем деп те *матасады*, оралып қалады (Шопан сырласы).

Орам, оралым, айналым. *Айналып, оралып шығатын жер көлемі.* Мұқаң облыстық партия комитетінің секретарымен бірге Шымкенттің екі-үш *орамына* барып қайтыпты (Ә.Омаров). Әлиханды Киевтің батыс шетіндегі бір *оралымына* апарып орналастырды (Қ.Тұрсынқұлов). Сайлау жайдақ шауып келе жатқан жарыс *айналымы* 7 километр еді (Т.Әлшерев).

Орман, тоғай. *Әр түрлі ағаштардың табиғи шоғыры.* Ұзыны да, көлденеңі де елу шақырым қалың *орманның* іші толған партизан отрядтары (З.Ақышев). Ертістің бер жақ беті кең жазық, қалың тоғай екенін, *тоғайда* үйенкі, терек сияқты ағаштар өсетінін біледі (С.Мұқанов).

Орналасу, кіру, түсу. *Орын тебу, орнығу, тұрақтау.* Уақас жастар газетіне қызметке *орналасқан* (М.Мағауин). Әуелі Мәскеуге оқуға бір вузға келіп *кірдім*. Ол вузды бітірген соң сонда қызметке тұрып және институтқа *кірдім* (С.Сейфуллин). Мейіз де пединститутқа *түсемін*, оқу оқимын дейді (С.Бегалин).

Орнатқызу, орнаттыру, орналастырғызу. *Салдырту, жасатқызу.* Терезені арқадан шығартып, оның орнына есікті орнатқызады (Ә.Әлішев). Мұратжан үйдің іші – сыртын әктетіп берді, терезені де орнықтырды (З.Шүкіров). Мен оның өз ауданының зав. Районосымен келісемін де, өз аулына орналастырғызам (С.Еркебаев).

Орта, олқы. *Белгілі мөлшерге жетпеген, толық емес, кеміс.* Қатты сусаған солдат құдық басында тұрған *орта* шелек суды басына бір-ақ көтерді («Жұлдыз»). Егер бәріміз жұмылып істемесек, жұмысымызға көңіл толмай тұрады, *олқы* жері көзге түсіп қалып отырады (З.Ақышев).

Орталық, астана, пайтақ кітаб. *Мемлекет-тік дәрежедегі саяси-әкімшілік өкімет басқару орындары орналасқан басты қала.* *Орталықтан*, облыстан келіп жатқан қонақтар көп (М.Дүзенов). *Астанамыз* Алматы талай тойды тойлады. Талай тойда ән шырқап, Сандуғаштай сайрадым (О.Шипин). Отырарды жау шауып жатса керек. Хорезм шаһы Мұхаммет *пайтағын* тастап қашыпты деген сөз бар (О.Сәрсенбаев).

Ортаю, азаю, кему. *Бір нәрсенің саны азаю, көлемі кішірейіп, орта түсу, төмендеу.* Бір лағың өлсе, қазынаң *ортайып* қала ма (К.Қазыбаев). Мезгіл түн ортасына таянған сайын көшеде машина мен жүргіншілер *азая* бастады (Қ.Исабаев). Қант қызылшасының әрбір гектарынан соңғы жылдары небәрі 266 центнер ғана өнім алынады, ал оның қанттылық сапасы *кемін* кеткені байқалады (М.Ерлеспесов).

Орындату, орындатқызу, орындаттыру. *Айтқанын істету, жүзеге асырту.* Сұлтанмахмұт Біржайға берген уәдесін өз еліне, өз көзімен орындатып тұр (Д.Әбілев). Би сотының билігін орындатқызу ісін болыс басқарушы өз міндетіне алған күнде ғана жағдай өзгертін болды (ҚазССР тарихы). Рәбиға мың түрлі жұмыстың қайсысын қалай орындаттырудың жайын ойлап келе

жатқан секілді (Б.Майлин).

Осалдық, әлсіздік. *Өзіне-өзі сенімді болмаушылық, бойдағы кемшілік, мін.* Тағы да бір кемшілік мынау екен, Өзін ұқпай, өзгені сынау екен. Байқамай өз басының *осалдығын*, Менмен ғып бұл адамды бұзады екен (М.Әшірбеков). Ұлық өз *әлсіздігін* біліп, Абайдың ақылына, біліміне амалсыздан құштар болатын (М.Әуезов).

Осында, мұнда. *Қимылдың орнын, мекенін білдіретін мекендік үстеу.* Бағилаш әлгі әзірде *осында* келіп, Қожахметтің тізесін шынтақтай отыра қалған (Д.Әбілев). *Мұнда* ақынның күйеу баласы мен қызы тұрады екен («Қаз.әдеб.»).

Отан, ел, туған жер. *Туып-өскен жер, атамекен.* Отан үшін отқа түссең де күймейсің (Мақал). Мен біржола кетем демеймін. *Елімді* бір көргім келеді (І.Жансүгіров). *Туған жерімнің* бусанған топырағымен мен де көктем сайын нұрлана түскен сияқтымын (Б.Қожабеков).

Отандас, елдес, жерлес. *Бір елден, бір жерден шыққан.* Ол жастардың махаббаты әке-шешесінің еркінен тыс екенін, аталастан *отандас* артық екенін ұғынды (С.Қирабаев). Ол - менімен *елдес* жігіт (С.Мұқанов). Қазір Қазақстан ғалымдары *жерлесіміз* ұлы Фарабидің ғылыми мұраларын зерттеу мақсатымен оның туған қаласы Отырарды қазатын болды (Н.Баяндин).

Отаншыл, патриот кітаб. *Отанына шын берілген, отан сүйгіш.* Тасытып талабымды тартылған күй, *Отаншыл* жігерімді өрлетеді (А.Лекеров). Абай өз халқының адал ұлы, шын досы, жалынды *патриоты*, ұлттық мақтанышы болды (М.Ақынжанов).

Отасу, отандасу. *Бас қосып үйлену, тұрмыс құру.* Есептеп көрсе, Рамазан екеуінің *отасқанына* қырық жыл болыпты (Н.Ғабдуллин). Осы Оразбикемен *отандасқалы* бері ілкі үміт түртпектей беретін (Қ.Найманбаев).

Оташы, сынықшы. *Сынған, қираған сүйекті орнына салатын епсекті, емші адам.* Қаусаған қабырғаларды *оташы* дұрыс сала алмаған ба, қалай, байғұс шалдың бебеу қаққан даусы екі ай бойы бір тынған емес (Ә.Әбішев). Олар оның аяғы сынысымен *сынықшы* қартты алып келіп, соған көрсеткен (А.Рақышев).

Оташылық, сынықшылық. *Сынық салумен шұғылданушылық, оташы болушылық.* Қой сылтып ақсай бастасымен, *оташылық* жасамасаң, қойдың бақайы күп болып ісіп кетеді (Саржайлау). Қарт шопанның *сынықшылық* өнері де бар екен (І.Қожабаев).

Оттық, ақыр. *Малға жемішөп салатын, шарбақпен қоршалған жер.* Атка шөп салатын талай *оттықтың* талқаны шықты (З.Ақышев). Бет алдыңыздағы ұзынша қабырғада талдан тоқылған *ақыр* тұр. Мұнда қыстыгүні ала сиыр мен оның торпағы байланады (Б.Соқпақбаев).

Ох, ах, па. *Таңдану, таңырқау сезімін білдіретін одағай сөз.* Ох, шіркін, сондағы дәмі-ай! Әлі таңдайымнан кетпейді (Бәйшешек). Қарады капитанға осы келген. Ах, Загаров, хош келдіңіз кездестік пе? Қуанды адамдай бір досын көрген (Қ.Бекхожин). Па, шіркін, қандай жақсы өлең, кімнің шығарған өлеңі? - деп сұрадым (Б.Момышұлы).

Оюлату, оюлатқызу, оюлаттыру. *Ою салғызу, әшекейлеткізу.* Әбдірахман дереу мүйіз шақша дайындатып, оның сыртын жездінің жезімен оюлатты (С.Аққошқаров). Хан бір қара ту жасатты да, оған құзғынды тістеп бара жатқан қаршығаның бейнесін оюлатқызды (О.Бөкеев). Әлемдік, сәнділік талғамды да екерген құсбегілер қалтаның сыртын оюлаттырып зерделетеді (Ж.Бабалақов).

Оятқызу, ояттыру. *Ұйқысын ашқызу.* Түксиген мұртты обыр түн етіп күнін, көрсетпей мінін, оятқызбай қорып тұр (А.Байтұрсынов). Директор парктің жанындағы интернатқа келіп, ұйқтап жатқан балаларды ояттырды (Ж.Жұмаханов).

Ө

Өжеттену, батылдану. *Тайсалмай өжет қимыл жасау.* Тұщы етіне ащы қамшы тиген соң ба, *өжеттеніп*, өршеленіп кетті (Е.Әкімқұлов). Жәнібек *батылданып*, Қарлығаштың қасына келді де, қолын ұсынды (Қ.Жұмаділов).

Өзара, өзді-өзі. *Бірімен-бірі, өзді-өзімен.* Анда-санда жігіттердің *өзара* сыбырласқаны болмаса, жұрт тым-тырыс, үндерін шығармай тыңдады (С.Шарипов). Қонақтар *өзді-өзі* дуылдасып, өткен-кеткеннен жөн сұрасып жатыр (Қазақ ертегілері).

Өзге, өңге, басқа. *Бөтен, бөлек, басқадай.* Қайтесің енді, кетпеннен *өзгеге* өзің де жарамайсың (Б.Нұржекеев). Бұл салада істелген жұмыстар *өңгені* білмеймін, дәл біздің ауданда әлі де қанағаттанғысыз (Ө.Нұршайықов). Сақтасар, ардақтасар кісі болсам, жалғанда сенен *басқа* жанды алмас ем (Абай).

Өздігінен, өзінше. *Өз бетімен, өз еркімен, өздігімен.* Мен немене өздігінен ойлай білмейтін құр ербиген көлеңке болғаным ба? (М.Иманжанов). Кітапты оқығанда оны *өзінше* талдау жасаған жөн (Д.Айдаров).

Өзімшіл, менменшіл. *Қара басының қамын ғана ойлайтын, өз пайдасын ғана білетін.* Өнер адамы *өзімшіл* болады (Т.Ахтанов). Өзінің кемшілігін өзі білмеген оқушы-нағыз *менменшіл*, *өзімшіл* сол (Н.Ғабдуллин).

Өкпелеу, бұртию, бұртаңдау, кілтию, торсию, торсылдау, торсаңдау, тосыраңдау. *Біреуге өкпе-реніш білдіру, ренжу, кінә арту.* Қарабай батыр ағасына *өкпелеп*, Қаратаудан көшіп кеткен көрінеді (Д.Досжанов). Біз күле-күле жәрмеңкеге жеттік. Баяубай бізге *бұртиып*, өкпелеп үйіне кетті (І.Жансүгіров). Сол ма манадан бері көжеге өкпелеген баладай *бұртаңдап* жатқаның (Ө.Қанахин). Қатар балалардың әзілін көтермей, *кілтие* қалатыным бар еді ауылда (З.Шүкіров). Неге хат жазбадың? - деп оған Нұрилла *торсиып*, өкпе білдірді (С.Сарғасқаев). Проводниктен шай сұрап, әлі дайын емес деген жауапқа ол *торсылдап* ренжіп жүр (Д.Исабеков). Тынышбай *торсаңдап*, теріс қарап, қайтадан жастығына құлап түсті (Б.Тілегенов). Бір атым насыбайға, өкпелескен абысындардай, *тосыраңдай* қашатын қылық менің ғана мінім бе? (О.Бөкеев).

Өкпешіл, өкпеші, кінәмшыл, кінәшыл. *Не болса соған өкпелей беретін, кінә таққыш.* Бала кезде мен *өкпешіл*, әрі тілазар болдым (Б.Соқпақбаев). Таныстарыңның ешқайсы-сына болмайды деме. *Өкпешіні* көбейтіп аласың (М.Дүйсенов). Жеңгесіне арзан қол шыттан көйлек, жаулық әперіп, аз нәрсемен *кінәмшыл* ағасын ырза қып аттандырып еді (Ә.Нұрпейісов). Жас бала *кінәшыл* да талғамшыл келеді (С.Сарғасқаев).

Өкпешілдік, кінәмшылдық. *Өкпелей беретіндік, кінә таққыштық.* Өзінің басындағы мінез-құлықтың кейбір теріс беттерінен, әсіресе *өкпешілдігінен* ұялып, одан арылғысы келеді (К.Жарықбаев). Елжас бойдағы *кінәмшылдығын* басып, Өтешті ақтап шықты (А.Жақсыбаев).

Өкім, қысас көне. *Егестікпен жасалған қастандық, зорлық.* Атаңа нәлет Алшағыр, Көрсетті ғой *өкімді* (Қобыланды батыр). Бұл Еркежан мен Абайға қатар жасалған *қысас* еді (М.Әуезов).

Өкіну, қынжылу, опыну сөйл. *Бір нәрсеге іштей қатты ренжу, опық жеу, қиналу.* Жылы жаз жоқ, тамақ жоқ, *өкінгеннен* не пайда? (Абай). Жұмыскерлеріне сүйсінердей бір ауыз тиянақты сөз айта алмағанына өзі де қатты *қынжылып* келеді (Ғ.Мүсірепов). Қилыбай қара басып бұларды қалай байқамағанына *опынды* (Ә.Сараев).

Өкініш, опық. *Белгілі бір сәтсіздікке байланысты туған реніш, қапы қалушылық.* Алды үміт, арты - өкініш, алдамшы өмір, желігіп жерге тықпас кісің бар ма? (Абай). Жаңа орындағы алғашқы *опық* оны қатты күйзелтіп кетті (С.Ақтаев).

Өкінішті, өксікті, қамырықты, опықты. *Уайым-күйініші көп, қайғы-қасіреті мол, опық жеген, мұң-шерге толы.* *Өкінішті* көп өмір кеткен өтіп, *Өткіздік* бір нәрсеге болмайтын жетік (Абай). *Өксікті* елдің көңілі үшін би ауылында жиылыс болатын болды (Қ.Тапшықов). Әр адамда оның көкейін кернеген ерекше *қамырықты* бір ой болатын көрінеді ғой, ағасы (Ә.Көшімов). Күні кеше артта қалған *опықты* күндерді ұмытқандай болатын (Ш.Мұртазаев).

Өлермендік, жанкештілік, жансебіл-дік. *Өлер-тірілеріне қарамаушылық, жан аямаушылық, әжеттілік, батылдық.* Тек осы өлермендіктің арқасында ғана ол екінші кезеңді тең аяқтады («Спорт»). Солдаттардың ер-тоқымын үйіп тастап, мал қолға тиісімен жыттық, міне Жүкесі бұның аты - *жанкештілік* (Ғ.Мұстафин). Ол қанша әйел жабылса да, әл бермей, бір қолымен баурына тас қып қысып алған баланы алып қашып, *жансебілдікпен* алысып жүр (Ә.Нұрпейісов).

Өлу, қайту, үзілу, өту, кету. *Жүректің соғуы тоқталып, өмірдің таусылуы, қаза табу, көз жұму, дүние салу, қайтыс болу, жан беру, демі біту.* Ер жігіт ел үшін туады, ел үшін өледі (Мақал). Сырбайдың бұрынғы әйелі *қайтып*, жасы отыздан асқан бір әйелді алды (С.Мұқанов). Ермұқан Бекмұхановтың өмірі, 1965 жылы дәрігерлердің ажалдан құтқару жолындағы барлық қам-қаракетіне қарамастан, мезгілсіз *үзілді* («Ана тілі»). Ол *өтерден* он бес минут бұрын қолын шошайтып баласын қасына шақырып ап, сыбырлады (З.Шашкин). Жалғанға келген адам *кетіп* жатыр, құданың құдіретіне бар ма шара (Қ.Қажарбаев).

Өлшеу, таразылау, безбендеу, кірлеу сөйл. *Заттың салмағын, көлемін белгілі өлшем арқылы анықтап білу.* Бақылауындағы сиырлардың ертелі-кеш салмағын *өлшейді* (Ж.Тілеков). Салмағын *таразылап* көрсін көзі (Айтыс). *Безбендеп* жыл табысын жар саламын, өмірді көркейту ғой аңсағаным (М.Рашев). Сойылған малдың етін *кірлеп* болған соң асханаға өткізеді (Ауызекі тіл).

Өлім, ажал, қаза. *Адам өмірінің тоқтауы, бітуі, сарқылуы.* Көп жасамай, көп ораған, жарасы үлкен жас *өлім* (Абай). Мезгілінен ертерек *Ажал* неге

сұқтанды, Ажалдан ісі ірірек, жүрегі бір-ақ тоқталды (Т.Жароков). Кенеттен келген *қаза* оның анасын алып кетті (С.Ақтаев).

Өлісіреу, өлімсіреу, әлсіреу. *Бойдағы күш-қуаты азайып қалжырау, өлетін жандай әрең қимылдау. Өлісіреген* жүреппен ақырын ғана иек қағудың орнына Ғаббас сақылдап күліп еді (М.Әуезов). Оның *өлімсіреген* түрін көргенде бетім дуылдап жанып қоя берді (Б.Қонарбаев). Жасы жеткен кәрі кемпір жүрегі *әлсіреп*, дене қызуын көтере алмай жүдеп, жатып қалған (З.Шашкин).

Өмір, ғұмыр, дүние, жалған, тірлік, тіршілік, дәурен. *Адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің өсу, даму процесі (өлімге қарама-қарсы).* Адамзат - бүгін адам, ертең топырақ, Бүгінгі *өмір* жарқылдап алдар бірақ. Ертең өзің қайдасың, білмейсің, өлмек үшін туғансың, ойла, шырақ (Абай). Қожа Ахмет Яссауидің мұрагерлері өлімге иман, тіріге *ғұмыр* тілейді (О.Досжанов). Жарлығын бір құдайдың біле алмайсыз, оған өлім тілеме, *дүние* тіле, кеткенше кедейлігің қызалмайсыз (Айтыс). Қарындасымнан айырылып, жер бауырлап, жалғыз қалдым мынау *жалғанда* (О.Сәрсенбаев). Тірі адам *тірлігін* істейді ғой (С.Омаров). Жас болғанымен *тіршіліктің* әрбір жүйесіне Асқардың көзқарасы бар (С.Мұқанов). Тіршілікте ойна да күл, Бұл *дәурен* екі айналып келмегі жоқ (Ы.Сандыбаев).

Өмір бақи, мәңгі бақи. *Өмір бойы, әрқашан, өле-өлгенше.* Асқар, мені сүйемін деген сөзіңізге *өмір бақи* ризамын (Б.Қожабеков). Отан үшін өмірін қиған Боранның есімі туған ел-жұртының есінде *мәңгі бақи* сақталмақ (З.Қабдолов).

Өмірбаян, өміртарих. *Жеке адамның өмірі жайындағы толық мәлімет.* Әуелі оның *өмірбаянын* сұрадым, сосын өзімнің өмірбаянымды айтып бердім (А.Жақсыбаев). Өл өзінің *өміртарихын* өте әріден бастап баяндады («Жас алаш»).

Өндірту, өндірткізу. *Қараштату, жеделдету.* Ұшқыр поезд ежелгі жүрісінен танбай, өндірте зулап келеді (Қ.Жұмаділов). Мынау салқынды өндірткізіп жүріп алайық деп Айдар желе жортып жүріп кетті (С.Ғаббасов).

Өнерлету, өнерлендіру. *Өнерлі еттіру.* Жүз бұралып, мың құбылып түрленіп, алға кетіп, өнерлетіп барады (Ү.Бағаев). Оның мақсаты қазақ еңбекшелерін өнерлендіріп өркендету (Е.Бекенов).

Өнерпаз, шебер, мініскер, өнерлі, қылап жерг. *Қолынан алуан түрлі іс келетін ісмер адам.* Менің әкем өзімнен асқан *өнерпаз* болды (Б.Тұрсынбаев).

Шебердің қолы ортақ, шешеннің тілі ортақ (Мақал). Оның қолы да епті, мініскер, атам заманғы радиоқабыл-дағышты өз қолымен жөндеген екен (Т.Нұртазин). Мәкен өнерлі, ісмер, кесте мен оюға әсіресе шебер екен (М.Әуезов). Күнтай он саусағынан өнері тамған ісмер, ас-суға қылап әйел болып шығады («Жұлдыз»).

Өнім, түсім, өсім. *Егілген егістен, малдан алынатын табыс, кіріс. Жүгері мен тарыдан түскен өнімнің қыстық азыққа мол жететін түрі бар (Ә.Әлішев). Совхоздың шығыны мен түсімі де айта қаларлықтай (Абзал жандар). Қазіргі уақытта қала маңын-дағы көптеген совхоздардың табынындағы сиырдың өсімі тым аз (Қ.Нұрғалиев).*

Өңдету, өңдендіру. *Өң бергізу, сәедендіру. Мүйізін әшекейлеп өңдетіп, ұйқтаған сарайға іліп қояды (А.Машанов). Аяздың өзі қыздарды өңдендіріп тұра ма қалай (Ә.Нұршайықов).*

Өңкию, дөңкию, өңірею. *Ірі денелі адамның қолапайсыз болып көрінуі, қорбиюы. Денесі еңгезердей, бойы нар түйедей, қазан бас Кеншімбай өңкиіп алда келе жатыр (С.Омаров). Жиырмаға таяп қалған жігіттің кішкентай балалардың арасында дөңкиіп отыруы өрескел (С.Жүнісов). Абдал ілби басады, өңірейген дәу қара бастықтан шошып қалғандай (А.Нұрманов).*

Өре, сөре, жайма. *Үстіне құрт, ірімшік т.б. заттар жайып кептіруге арналған төрт аяқты биік қондырғы. Не қалды, көшкен елдің жұрты қалды, өреде жаңа жайған құрты қалды (И.Байзақов). Байқанның бәйбішесі сөреге құрт жая бастады (Ғ.Мұстафин). Дәу табақ көжені жалғыз отырып әкесіне көрістірген соң, көрші үйлердің жаймадағы құртын не қылсын (О.Бодықов).*

Өрен-жаран, бау-шарбақ, үрім-бұтақ, зәузат, тұқым-тұқиян. *Бір атадан тараған бала-шаға, ұрпақ, туған-туыс. Жер аударған жақтан қашқан бай-молдалардың өрен-жарандары Қамыскөлдің төңірегінде тығылып жүрген көрінеді (Қоғамдық тәртіп). Маған қарасты бала-шаға, бау-шарбақ бәрі бір жерде тұрады («Жұлдыз»). Өз кіндігімнен тараған үрім-бұтағым отыз жетіге толып, бүгінде ақар-шақар ауыл болдық (Ф.Дінісламов). Осы зиратта жатқан бүкіл үрім-бұтақ, зәузаттарын тегіс атап, солардың рухына бағыштап бетін сипады (Қ.Жұмаділов). Тұқым-тұқиянынан түгел айырылып, қаңқайып қара басы қалғандар да тіршілік етіп жүр (Б.Нұржекеев).*

Өрнету, өрнеткізу. *От қойдырту, жақтырту. Бір кезде өзі салдырған Бұрындық қаласын «өзіме де жоқ, өзгеге де қалмасын» деп күл – талқан етіп өртетті (І.Есенберлин). Кәпірдің қағазында қайбір кие бар дейсің, өртеткізіп жіберер ме еді, - Баяділ (Қ.Исабаев).*

Өршелену, өзеуреу, өңештеу, кеңірдектеу, арындау, аршындау, өкіректеу, өкірендеу, өңмендеу, омыраулау, өндірішектеу, лепіру, өктемдеу, өңірендеу, өжектеу қарап, жанығу экспр, кеуделеу, адуындау. Біреудің сөзіне, істеген ісіне жеңістік бермей таласып отырып алу, қырсығу, ерегісу, екілену, екпіндеу. Мұғалімнің «тынышталындарң деген даусы шыққан сайын оқушылар кезек-кезек тәртіпсіздік істеп, *өршеленіп* кететін («Халық.мұғ.»). Маған мәшине керек, мәшине! - деп, Құлке *өзеуреп* тепсіне берді (Б.Тоғысбаев). Жұрт осы бір дәлелді сөздерді теріске шығара бастамаса, Ғалым *өңештей* бермес еді (С.Шаймерденов). Бастық шіркін бастық қой, қайда болса да *кеңірдектеп* сөйлейді (Қ.Бекхожин). Арқалық, ақымақсың *арындаған*, Аңғал жігіт қақпанға арандаған (Батырлар жыры). Алматыда *аршындап* қазақ ақын келдіретін бұл сөзді жаза алатын (С.Мәуленов). Бөрік кигеннің намысы бір деп, *өңіректегенмен* бола ма? (Б.Қыдырбекұлы). Әлдекімдер әлі де *өкіреңдеп*, тепсініп «аш, аш!ң деп болар емес (О.Сәрсенбаев). Жау аш кенедей жабысып, есерлене ентелеп, *өңмеңдей* берді (С.Сейітов). Нұрқат жағасын босатып, *омыраулап*, кіжіне сөйлейді (З.Шашкин). Көк езу шешендер *өндірішектеп* басқаға жол бермейді (З.Шашкин). Әлібектің *лепіруіне* қарағанда саудасы немен бітерін кім білсін (Қ.Мұқамеджанов). Тек көкіректеп, *өктемдеп* кететіні бар (С.Бердіқұлов). Омырауында дөңгелек жез знагы бар бір *өңіреңдеген* жендет кіріп келді (С.Бегалин). Бұл арада шалмен *өжектеп* сөз таластырып жатудың реті де жоқ қой (Б.Тілегенов). Өрт шыққандай неге *жанығады* мына жұрт (Н.Серғалиев). Оның көзі өзіне қарай *кеуделеп* келіп қалған машинаның доңғалағына түсті (К.Сегізбаев). Келесі сәтте қыз инженердің *адуындай*, алқына сөйлеген сөздеріне оралды (Т.Нұртазин).

Өршіту, өршіттіру. Үдету, асқындырту. Өртті өршітіп алып, өшіріп әлек болғанша, оны тұтатпау әлдеқайда тиімді (Ш.Мұртазаев). Желін безі рагымен ауырғандардың аналық бездерін алып тастау ауыруды өршіттірмеуі мүмкін (Гормондар мен рак).

Өрімдей, өндірдей. Жап-жас, уыздай, үлбіреген, уылжыған. Өрімдей жастардың бірі келіп, бірі кетіп жатады («Лен.жас»). **Өндірдей** жастар футбол, волейбол, шахмат, дойбы ойнаймыз («Лен.жас»).

Өсек-аяң, пыш-пыш, сыбыс, сыпсың. Ұшқары ойдан құралған алып қашты сөз, әңгіме. Мәжиттің мінезі өткір, адал болатын-ды, *өсек-аяң*, ғайбат дегенді білмейтін-ді («Қаз.әдеб.»). Ол ағайын арасының *пыш-пышына*, ру арасы-ның жанжалына араласпады (Т.Әлімқұлов). Дәрігер қызға таласып, қырсық, бәле содан басталыпты деген *сыбыс* тарап кеткен (К.Тоқаев). Жұрттың

сыпсыңына қарағанда сол банды ішінде Құланжан да болған дейді (А.Нұрманов).

Өсектеу, жамандау, даттау, пыш-пыштау, ғайбаттау. *Біреуді сырттай сөз қылып өсек айту, сөз тасу.* Арынның ісін ала қыстай әңгіме қылып, *өсектеп* жүрген жұрт жеме-жемге келгенде шұғыл өзгеріп, құбыла қалды (Р.Тоқтаров). Жандарал елден Абайды *жамандап* түскен арыз болса, оны ерекше ықыласпен тыңдайтын (М.Әуезов). Жақсы жүрген жерін мақтап жүреді, жаман жүрген жерін *даттап* жүреді (Мақал). Түбіме жеттіндер, *пыш-пыштап* сөз тасиды. Екінің бірі шағыстырып және тынбайды (Д.Досжанов). Біреулер күліп, біреулер қостап, біреулер *ғайбаттап* жатыр (О.Сәрсенбаев).

Өсу, біту, шығу, өну. *Дән мен тұқымның жан-жаққа тамыр тартып көгеруі.* Түштеп *өсетін* өсімдіктер бір жылдық және көп жылдық шөптесін өсімдіктерден де кездеседі (Т.Мұсақұлов). Қына тасқа *бітеді*, Білім басқа *бітеді* (Мақал). Тау басына шөп *шықты*, Шөп шыққанда көп *шықты* (М.Әлімбаев). Ерте *өнген* сабақ дәндері бармақтай, кілең ірі еді (І.Мәмбетов).

Өсімтал, өнімтал, өскелең, өсімді сөйл, өсімпаз. *Тез жетіліп, тез өскіш, көбейгіш, өнгіш.* Егіз төлдеп, өсті мал, еккеніміз *өсімтал* (Ө.Табылдиев). Микробтардың кейбіреуі сыртқы ортаға өте төзімді, өте *өнімтал* және әр түрлі ортаға бейімделгіш келеді (Аса жұқпалы ауру). Ғаббас *өскелең* егінге су жіберіп, арам шөптерін жұлып баптады (С.Қасиманов). Қарасаң қайран қалдырған, қанты болды *өсімді* (Ф.Дінісламов). Түйе жақсы көретін ащы шөптер *өсімпаз* келеді (М.Тілеуғабылов).

Өсімталдық, өнімталдық. *Тез өнгіштік, тез көбейгіштік.* Тасқайнатпа шөптің *өсімталдығы* сонша, бүгін топырағы шығып қалған бие баудан таңертең желі көрінбейді (У.Қыдырханов). Табиғатта топырақтың *өнімталдығы* топырақтың механикалық құрамына байланысты (С.Орынбаев).

Өткізу, өткіздіру, өткіздірту. *Атқарту, жасаттыру, жүргіздіру.* Асы, Асы, сен бір той өткізбей, Тұманбайдың кеткісі жоқ өмірден (Т.Молдағалиев). Жетің мен қырқыңды өткіздіріп алып, мені қасыңа шақыртып ала қоймақсың ғой (Т.Тілеуханов). Жиын өткіздірткеніне Балабек өзі іштей риза болды (Б.Нұржекеев).

Өтініш, тілек, өтіл жерг. *Белгілі бір істің орындалуы жайлы талап, ұсыныс.* Менің сенен *өтінішім*, қарағым, бізге арнайы келіп малшылардың тұрмысын өз көзіңмен бір көрсең екен (Ө.Әлімжанов). Ел-жұрттың *тілегін*

тындамай, Андас бет алды ақыра береді (К.Әзірбаев). Шілбике тағы да бір *өтіл* айтыпты (Т.Жармағамбетов).

Өшірту, өшірткізу. Сөндірту. Біреулер өртті өшіртумен шұғылданса, біреулер жаралылармен айналысуда (Ә.Сәрсенбаев). Өздерің өртетіндер, енді өздерің өшіріндер. Өшірткіземін сендерге (Ә.Сәрсенбаев).

II

Пайдакерлік, пайдакештік, пайдакүнемдік, пайдақорлық. *Пайдакер болушылық.* Отан үшін күш аяп, мал қызғанба, пайдакерлік лайықты әрбір (Б.Кенжебаев). Пайдакештік елді жеген сұрақшылар, заманы Николаймен бірге батты, аштықтан шұбыра бердік атты – жаяу (Ә.Найманбаев). Бала, сен жас басыңнан мұндай пайдакүнемдікті кімнен үйренгенсің, - деп, Сейфолла мені сөгіп тастады (Ө.Көшімов). Жұмағұлдың шешесі Камария – жас күнінен шаруашылықты сарандыққа жеткізген, күтімділікті пайдақорлыққа жеткізген мінезі қатты дүниеге пысық бәйбіше болатын (М.Әуезов).

Пайдакүнем, пайдакер, пайдақұмар, пайдақор. *Ебін тауып, тегін пайда түсіруді мақсат ететін жырынды, жемқор.* Бұлар да Россияға келіп сіңісіп кеткен *пайдакүнем*, жемқорлар (Б.Соқпақбаев). Қарыз алған-айлакер, қарызға берген - *пайдакер* (Мақал). Халық мұрасын көрінген саудагер мен *пайдақорлардың* талан-таражына салдырып отыруына бола ма? (А.Машанов). Американдық *пайдақұмарлар* алтынға бай кен орындарын сатып алды (Е.Бекмаханов).

Пай-пай, паһ-паһ, пәлі, бәлі. *Бір нәрсеге таңырқап таңданғанда, сүйсінгенде көңіл қошын білдіретін ишарат сөз.* *Пай-пай* қандай әдемі еді, Ту-у, ауызға салғандай болатын (М.Сүндетов). *Паһ-паһ*, жануардың өрге қарсы сілтеуін-ай, - деп таңырқап шулады (З.Жәкенов). *Пәлі*, мына Николай баяғы дүлейді жеңген отыз төрттің бірі болып шықты ғой (Е.Тұрсынов). *Бәлі*, ана бір келіншекті қара деді бір кезде Мұратбек жерден жеті қоян тапқандай елең етіп («Лен.жас»).

Пайымдату, пайымдаттыру. *Аңзарту, ой елегінен өткіздірту.* Біздің болашақ көп нәрсені пайымдатып тастаңыздар, - деді ол (Л.Иманжанов). Отандастарыма пайымдатты күшімді пайымдаттырам, өзім қанша мықтыны мойындадым (М.Шаханов).

Пайымды, байыпты, орнықты, тиянақты, тындырымды, тыңғылықты, тынымды, байымды сөйл, салдарлы жерг. Істеген ісіне

ұқыпты, сенімді. Асылы, өзі сөз ұққыш *пайымды* жігіт көрінеді (А.Байтанаев). Айжан *байыпты* мінезіне көшіп, сабырлы үнде ақыл салды (З.Шашкин). Директор телефон құлағын байыпты, *орнықты* адамға тән қимылмен көтерді (З.Шашкин). Өзі бір *таянақты* адам екен, сөзінде тұрып келгені қандай жақсы болды (Ә.Шәріпов). Шопан Лезбай - біртоға, жуас, іске *тындырымды*, өтірікке аяқ баспайтын адам («Қаз.әдеб.»). Жігіттің ашық күлкісі, *тыңғылықты* ісі үш қыздың үшеуіне де бірдей ұнаған (Ә.Әлімжанов). Қойбағар шама-шарқынша аянбай істеп, *тынымды* бала атанды (М.Хасенов). Ол институтта *байымды* еңбегімен көзге түсіп жүр («Лен.жас»). Абрек көпті көрген *салдарлы* кісідей маңғазданып сөйлеп кетті (С.Омаров).

Пайымдылық, байсалдылық, орнық-тылық, тиянақтылық, тыңғылықтылық, тындырымдылық. *Адамның мінез-құлқына тән байсалдылық, ұқыптылық қасиет.* Дәл қазір *пайымдылықпен* сөз тыңдап, себеп анықтап жататын Степан ба? (Б.Тілегенов). Бұл, әрине, асығуды тілемейтін, *байсалдылықты*, шеберлікті керек ететін көптеген жылдың жұмысы (С.Мұқанов). Өзінің кішіпейілдігімен, *орнықтылығымен* кәрі-жастың тілін табады (Ұ.Бағаев). Ескендірдің *тиянақтылығына* қатты қызығатын (З.Асабаев). Концертке дайындықтың *тыңғылықтылығы* шамалы («Лен.жас»). Зейнептің іскерлігін, *тындырым-дылығын* бүкіл завод коллективі ұнатады («Лен.жас»).

Паналату, паналаттыру. *Бассауғалату.* Айдалада болмады оның күйі де, содан оны паналатып кеткенбіз бір сенімді азаматтың үйіне (с.Жиенбаев). Қаны бір туыс қой, паналаттырар деп келдім (С.Шаймерденов).

Паналау, қорғалау, сағалау, саялау. *Біреуге арқа сүйеп тірек ету, қорған тұту.* Айзада шешесін *паналап*, бөденедей бір уыс болып, оның қойнына кіріп кетті (Ж.Тәшенов). Бұтаға *қорғалаған* торғай да аман қалмаушы ма еді (М.Әуезов). Қысың қатты болса, қамысты жерді *сағала* (Мақал). Олар қол ұшын беруге жараған өздеріндей шаруаларды *саялады*, солардың көмегімен жұмысқа орналасты (Е.Естаев).

Пара, алым, ауызбастырық. *Біреудің көңілін табу үшін жасырын түрде берілетін ақы.* Ол кез-көп бидің *парашыл* кезі. «Сыбағаң деп, «жолң деп, мол параны бадырайтып алып жатады (М.Әуезов). Аманжол дегенің *алымға* тоймайтын адам көрінеді (С.Мұқанов). Сорлы басым тағы бір сондай сүмелекке кездесіп қалармын ба, *ауызбастырық* беріп әрең құтылдым (Ө.Қанахин).

Парақор, жемқор, жегіш, жебір, жеміт, жемпаз. *Пара алғыш, парашыл, алымпаз.* Әлібек ауылдың кәдімгі қу десе қу, сұм десе сұм, *парақор* адамы еді (Б.Момышұлы). Ертеде Садық деген қаһарлы *жемқор* хан болыпты (Қазақ

ертегілері). Адалдық үшін алысып, *жегішке* ақы төлетті (Абай). Оның өлең-жырлары *жебір* билер мен кеудесін керген байларға бөгелектей тиді (Х.Есенжанов). Кәрі құда - ең сұрамсақ, әсіресе алымпаз, тойымы жоқ, *жеміт* құда (М.Әуезов). Енді міне Тобықтының *жемпаздары* қасаптың да семізін құртып барады (М.Әуезов).

Парасатты, ұлағатты, салауатты, көшелі, сұңғыла. *Ой-өрісі кең, білімді, зерделі.* Ол бір сабырлы да *парасатты* адам екен, жайлап менен жөн сұрап отыр (Қ.Қайсенов). *Ұлағатты* адамның аузынан салиқалы сөз естіп, сол күні бір жасап қалдық (Н.Әбуталиев). Далабай-өз бағасын танып үлгерген *салауатты* кісі (Д.Досжанов). Күсекең жол-жобаны білетін *көшелі* адам ғой (С.Шаймерденов). Шаруа қуған жай адам еместігін *сұңғыла* ойлы Ілияс айтпай білді (Н.Баймұратов).

Парасаттылық, сұңғылалық, салауат-тылық. Білімдарлық, зерделілік, ақылдылық. Ақырын сөйлейтін қоңыр үнінде ақылдылық, *парасаттылық* бар (Қ.Ұябаев). Қараменденің адам танығыш *сұңғылалығы* салған жерден айқын (Р.Нұрғалиев). Әлайдардың бойында байсалдылық, сөзінде сыпайылық пен *салауаттылық* мол («Соц.Қаз.»).

Партиялық, партиялылық. Партияға қатыстылық. Сол жылы біз парламент саулауын тұңғыш рет округтар бойынша ғана емес, партиялық тізімдер бойынша да өткіздік («Егемен Қазақстан»). Міне әдебиеттің партиялылығың көкесі осы, сөзін сөйлемеген ажал табады («Жұлдыз»).

Пар-парлап, қос-қостап, екі-екіден. Қосарлап, жұптап, парлап, жұп-жұбымен. *Пар-парлап* жеккен арғымақ, сықырлап жолға толғанда, Аттылар кетті алды ұзап (Ғ.Қайырбеков). Кірсең адасқандай сан бөлмесі бар, *қос-қостап* кілемдерді тұсқа да, еденге де төсеп тастаған (Х.Рахимов). Нәлқара нысананы *екі-екіден* төрт рет атып түсірді (С.Бақбергенов).

Парыз, қарыз, міндет, борыш. Атқарылуға тиісті қызмет, қастерлі іс. Отанды қорғау - әркімге *парыз* (Ш.Мұртазаев). Ана қарызы - өмір бойы өтеліп бітпейтін *қарыз* (Л.Серғазина). Білмегенді үйрету - біздің *міндет* (Қ.Ұябаев). Жолдастары Құлшыбайды құрметпен жерлеп, ақырғы *борыштарын* өтеді (С.Омаров).

Парықсыз, берекесіз, пайымсыз, шалағай. Істің мән-жайына ат үсті қарайтын, ұқыпсыз, тиянақсыз. Ол сондайлық жеңілтек те, *парықсыз* да емес (Р.Тоқтаров). Санаулы болсақ та, ұятқа қалдырмаймыз. *Берекесіздердің* жүгін өзіміз-ақ көтеріміз (С.Хайдаров). Қорам оқта-текте дүңк еткен *пайымсыз*

сөзімен тағы да бір көрініп кетеді (Р.Райымқұлов). *Шалағай* старшиналардың екі аяғын бір етікке тықты (Т.Ахтанов).

Парықсыздық, берекесіздік, шалағай-лық. *Іске ат үсті қараушылық, үстірттік, немкеттілік, немқұрайдылық.* Тұраш әйелінің осынша *парықсыздығына* іштей ренжіп қалып еді (С.Мұратбеков). *Берекесіздік* жасаған бір ғана адам болса, онда жарасы жеңіл ғой («Лен.жас»). Сүт сауудағы *шалағайлықты* дәл тауып, оны өзі бас-көз болып жөндетіпті (С.Алдабергенов).

Пәк, таза. *Өмір талқысына түсіп бұзылмаған, бүлінбеген, адал, ақ.* Өзі пәк болған соң Үриядай «апаныңң қоқан-лоқысына барынша сенеді Айбала (А.Тоқпанов). Жас бала әзір таза, бұзылмаған, Бақшада бір *таза* гүл үзілмеген («Қаз.әдеб.»).

Пәлеқор, жалақор. *Бәле іздегіш, пәле қуғыш, жала жапқыш.* Ол «Қу жауырын Әбділдаң деп аталатын *пәлеқор* бидің бірі болатын (М.Әуезов). Бұл жігіттің өзі тәртіп бұзғанымен қоймай, *жалақор* да екен (Р.Райымқұлов).

Пәлен-түген, пәлен-пәштуан. *Анадай-мынадай, оғып-бұғып, өйтіп-бүйтіп.* Әзірге *пәлен-түген* екен деп қорытынды жасауға тым ертерек (М.Дүйсенов). Әйтеуір *пәлен-пәштуан* деп, ғылым мен оқудың түбіне бойлайтындай Алматыда орын тауып қалып қойды (К.Сегізбаев).

Пәрмендету, пәрмендеттіру. *Екпіндету, қатты жүйткіту.* Қылыш асынған Әбіш Даниярдың кара жорғасын пәрмендетіп жорғалата отырып Затонға жетті (М.Әуезов). Істі пәрмендеттірсек дұрыс болар еді (Ауызекі).

Пәтуасыз, табансыз, тұрлаусыз, құбылмалы, тұрақсыз, тайғақ. *Сөзінде тұрмайтын, айнығыш, айнымалы, кілт етпе.* Ол өзі көп сөйлейтін, даурықпа, *пәтуасыз* адам болатын (Ғ.Ахметов). Болғаныма *табансыз*, Қатты ұялдым, қысылдым (Жыл он екі ай). *Тұрлаусыздан* сөз ұқпа, Аузы оның епті деп (Үш ғасыр жырлайды). Бұл жалғаннан *құбылмалы* адамдар, жоғала ма мәңгі бақи жарандар (Шығыс жұлдыздары). Жұмабайдың мінезі әрі ұшқалақ, әрі *тұрақсыз* (Б.Соқпақбаев). Жеңілтек адам *тайғақ* болады (Ш.Құмарова).

Пендешілік, күнәкарлық. *Адамға тән осалдық, қателік, кемшілік.* Өлім тіршілікте жасаған *пендешілігіңді* кешіреді (Р.Тоқтаров). Бұлай деу *күнәкарлық*, мұндай сөздер үшін құдай жазасыз қоймайды (Қ.Жарықбаев).

Перде, шымылдық. *Есік-терезеге, театр сахнасына құрылатын әр түрлі матадан жасалған бұйым.* Міне, соңғы акт ойнады. Шығарма аяқталды. Сахна

пердесі жабылды (Қ.Бақаев). Сахна *шымылдығы* ашылып, залдағы жұртшылық ұлттық киім киген оркестр артистерін жылы шыраймен қарсы алды (Ж.Рсалдин).

Пері, перизат. *Діни ұғым бойынша, аспан мен су ішінде тіршілік ететін жамандық пен зұлымдық иесі. Су ішінде су пері, Сұмырайға ұқсаған қу пері* (С.Сейфуллин). Ол *перизат* болғанда біз адамзат, екеуі дос, құрады күнде кеңес (Батырлар жыры).

Пейіш, жұмақ, ұшпақ, жаннат, ұжмақ сөйл. *О дүниедегі рахат орын, бейіш.* Молдалар намаз оқысаң, *пейішке* барасың дейді ғой (О.Сәрсенбаев). Ол дүниеге барғанда *жұмақта* болуы үшін күніне бес рет намаз оқу керек делінген құранда («Қазақст.мұғ»). «Мың күнгі *ұшпақтан* бір күнгі тіршілік деген (С.Мұқанов). Қасиетті өзеннің жағасынан тағы да бір пенденің жаны *жаннатқа* қарай сапар шекті (Т.Ахтанов). *Ұжмағының*, басқаның керегі жоқ, Ұлы Отанның жетеді нұры маған (М.Мақатаев).

Пешене, тағдыр, жазмыш. *Діни наным бойынша, әркімге әуелден белгіленіп қойылған алла тағаланың бұйрығы.* Бір күні олар екіге бөлініп, *пешенеге* жазғанды өз беттерінше көрмек болады (Қ.Жұмаділов). Жар қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек, *тағдыр* жоқ өткен өмір қайта келмек (Абай). Егер сен осыған тұрсаң, мен *жазмыш* салған ауыртпалықтың қандайын болса да көтеруге бармын (С.Жүнісов).

Пысық, ширақ, бәлекет, жылпың, пәле. *Еті тірі, ылдым-жылдым, епті, ылпың-жылпың.* Қалтай аса *пысық*, сөзге ұста, қалжыңқой әрі тілді ер жігіт еді (М.Әуезов). Ол қырықтан асқан жасына қарамастан қимыл-қозғалысы шапшаң, әрі *ширақ* (М.Дүзенов). Түу, *бәлекет* десті жұрт. Сол бәлекет бел асты, «Күнң соңынан күл шашты (І.Жансүгіров). Екі кісінің алдыңғысы-қаршығадай құнтиып қалған *жылпың* боз бала (І.Жансүгіров). Өзі бар болғаны екі жаста. Соған қарамастан *пәле* бір (Қ.Мұқаметқалиев).

Пысықсу, тыштандау, тидақтау сөйл, тышталаңдау қарап. *Өзінше пысық болып көріну, тыштың-тыштың ету.* Сындырмаспын сағыңды мен ешқашан, елжірескен сезіммен тыныстармын, құр *пысықсып*, етпей-ақ қақшаң-қақшаң (Ғ.Орманов). Ғазиз болса *тыштаңдап*, көптің көзінше аты-жөнімді атап, жұртқа күлкі қылды (Ө.Қанахин). Әй, осы саған не жоқ, *тидақтап* жұрттың мазасын алдың («Жұлдыз»). Келіңдер, жігіттер, бері, *тышталаңдаған* немені аттан аударып алып, лақтырындар өртке (Ә.Сәрсенбаев).

Пысынау, ыстықтау. *Ыстықтан, қапырықтан терлеп-тепшіп мазасыздану, күйіп-жану.* Жігіттер ыстықтан, қымыздан және киініп атқа мінгендіктен, *пысынап* терлеген (С.Сейфуллин). Ол әбден қара терге түсіп, *ыстықтаған* соң сырт киімінің түймелерін ағытып тастады (С.Нұрғожаев).

Пісірту, пісірттіру. *Жеуге, ішуге дайындату.* Жаңыл шешейдің әдейі пісіртіп, жіберген тоқтысының еті (С.Жүнісов). Ол бұрын да тамақты талғап ішетін, өзіне арналған нанды да сүте илетіп, бөлек пісірттіретін («Жұлдыз»).

Пішу, тарттыру, кестіру. *Еркек малдың енін сылып алу немесе үзін тастау, ақтау.* Жылқышы өзінің бір-екі айғырын *пішті* де, көп жылқыға қосып жіберді (Қазақ ертегілері). Айғырлық қылатын неме ғой, ат қып *тарттырып* жіберем (Ә.Нұрпейісов). Тұқымға жарамсыз, етке тапсыруға арналған еркек малдарды дер кезінде *кестіріп* жіберудің маңызы зор (Ш.Қалықов).

Пішіндес, кейіптес, кескіндес, өңдес, түстес, келбеттес тұрпаттас, сыңайлас, әлпеттес. *Тұр-тұрпаты ұқсас, бейнелес, іспеттес.* Кемпірдің бетінде ерекше бір қайрат білінеді, еркек *пішіндес* кесек (М.Әуезов). Түрлері монғол *кейіптес*, кейісінің жуан мұрты салбыраған (І.Есенберлин). Ағайдың кірпігі тік біткен, ақжем *кескіндес* ақ сары жігіт (М.Дүзенов). Солдаттар да бір *өңдес*, бір түстес сол даланың өзінен жарылып шыққандай (Х.Әдібаев). Раушан апай бүгін аспан *түстес* көгілдір қамзол киіп, иығына көгілдір орамал жамылған екен (Ә.Сәрсенбаев). Достарым бар туған елмен *келбеттес*, жүрген жері береке (У.Әлімбаев). Осы *тұрпаттас* өнер шаңырағы Қарағанды қаласының «Дружбаң көшесінде де бар (С.Байжанов). Ішінде жылан жатса да, бала жылап жатса да сездірмейтін мерез адам *сыңайлас* (О.Бөкеев). Бір сәтте аузын сәл ашып, дүниеге сүйсіне таңданып қараған бала *әлпеттес* болып кетті (Т.Ахтанов).

Р

Рабайсыз, сиықсыз. *Көз тартпайтын ұсқынсыз, көріксіз, ажарсыз.* Кішкене қаңқаға қара теріні қаптай салғандай *рабайсыз* арық (Т.Ахтанов). Қожа бет әлпеті *сиықсыз* адам болса керек (Қожанасыр).

Разы, риза, тәнті, ырза. *Адамның бір нәрсеге соншалықты қанағаттанғандығын білдіретін сүйсіну сезімі.* Біздің ісімізге командование *разы* көрінеді, алғыс айтуда (М.Ғабдуллин). Сол кісінің Шадрин бейнесі жайлы *риза* болғанын біз Мұқаң екеуміз талай естідік те (І.Омаров). Осы сөзге оның қасында отырған жұмысшылар да *тәнті* секілді (Ж.Саин). Сөзіңнің басы-ыржың, соңы-қылжың, жүгенсіз жүре бермек сенің *ырзаң* (Абай).

Разылық, ризалық, тәнтілік. Белгілі бір нәрсеге қанағаттанғандық, көңіл толғандық, сүйсінгендік, көңіл хоштық. Әкесі Майлыбайдан бастап, адамдарының бәрінің де бет-ажарында *разылықтың* белгісі бар (С.Мұқанов). Оның сөзі ашық, өміріне дән *ризалығы* байқалады (Бәйшешек). Мүмкін бұл өнерге, күйге деген *тәнтілік* болар (К.Ахметбеков).

Рахат, ләззат, қызық. *Жанның жай табушылық сезімі, жақсылыққа кенелу хошы.* Қарт адамға тыныштық - жан *рахаты* ғой, шіркін (А.Байтанаев). Өмірдің қызығын да, рахаты мен *ләззатын* да еңбектен ғана табасың (С.Шаймерденов). Қорлық, мазақ көрген Ғазизаның көзінен дүниенің барлық *қызығы* кетті (М.Әуезов).

Рахмет, алғыс, бата. *Ізгі ниет, ықылас, ерекше ілтипат.* Жігітім, саған көптен-көп *рахмет*, - деді ол баяу үнмен (З.Шашкин). Тірісінде *алғыс* алмасаң, енді тым құрыса өлі аруағынан қарғыс алма (М.Әуезов). *Батаменен* ер көгереді, *Жаңбырменен* жер көгереді (Мақал).

Рахым, қайырым, мейірім, қайыр, шапағат, шарапат. *Біреудің біреуге жасайтын тіл көмегі, қол қайыры, жанашырлық ықыласы.* Талап, еңбек, терең ой, Қанағат, *рахым* ойлап қой, *Бес асыл іс көнсеңіз* (Абай). Жұртшылық түгел сыйлайтын, *қайырымы* мол Рахмет бабайды неге мазақтадың (Ә.Сәрсенбаев). Бір-екі рет қатты бір *мейірімі* түскен қыздың қылығына мейлінше риза болды (Ө.Қанахин). Иә, ешқайсысынан *қайыр* жоқ. Күйеу болса анау, бала болса-мынау (М.Гумеров). Қолымнан келген *шапағатымды* әуелі саған жасап бағам (Б.Соқпақбаев). Жақсыдан *шарапат*, жаманнан-кесапат (Мақал).

Рахымды, қайырымды, мейірімді, рақымшыл, шапағатты, қайырлы, мейірлі, мейірбанды, шарапатты. *Қайырымы мол, қамқоршыл, қайырымшыл.* Айналайын ата-анаға *рахымды* болсын деп, атыңды да Рахым қойып едім (Дала қырандары). Егер адамдар бір-біріне *қайырымды* болмағанда, көбіміз аштан өліп қалатын едік (Ж.Өмірбеков). Бұл жігіттей *рақымшыл* жігіт кездесе берер ме маған (А.Тоқмағамбетов). Шаяхмет бай қазақ болмаса да, қазақ байларынан әлдеқайда қайырлы бай екен (І.Жансүгіров). Анасының жүзі ерекше *мейірімді*, нұрлы, инабатты көрінді (Ж.Еділбаев). Тағы да бір *мейірбанды* жандарға кездескенімізге қуаныштымыз (А.Шамкенов). Мектеп-интернат тәрбиеші, ең алдымен, *мейірлі* ана, зор үлгілі ұстаз (М.Әуезов). Дәрігерлер мен ауруханадан қайырымды, *шапағатты* кім бар, не бар? (Т.Нұртазин). Кебекең әділетті, *шарапатты* болыпты (Кенен).

Рас, шын. *Жалғаны жоқ, өтірік емес, дұрысы, турасы.* Тарих менің айтқанымды *расқа* шығармауына қандай кепілің бар (І.Есенберлин). Бағлан оның көзінен әлденені көргісі келгендей ұзақ қадалып тұрды да, бар *шынын* айтты (С.Омаров).

Растату, растаттыру. *Шындыққа шығарту, куәгер болу.* Үйректей жүзіп келе жатқандығы Мақсұттың өзіне соны растатқандай болды (Б.Шалабаев). Үндемес туралы фельдшер Ибадат келінінің «Буындырып, ұрып өлтірген» қорынтындысына Жәутік қол қойып, Сатымбеттің мөрімен растаттырған болатын (Қ.Оразалин).

Растау, куәландыру. *Бір нәрсенің дұрыстығын қолдау, куәгер болу, айғақтау.* Есеп машинасының жасаған формуласы сынақтың дұрыстығын *растады* (Т.Шаханов). Олардың араларындағы алыс-берісті *куәландырудан* басқа істе біздің жұмысымыз жоқ (Ғ.Мүсірепов).

Ренжу, кею, назалану, жабырқау, жабығу, түнеру, қапалану, кірбендеу, қабыржу жерг, назырқау экспр. *Қана болу, қынжылу, қамығу, налу.* Әй-шәй деспей тату өскен Бектастың *ренжіп* аттанғалы отырғанын көрді (С.Мұқанов). Осы жағдайды өзіңнен естісем, тап мұндай *кейімес* едім (Н.Ғабдуллин). Мыналар мені қапқа салып сүйреткендей етті-ау деп *назаланды* Әзім (Т.Бердияров). Ананың қабағы ашылып, *жабырқаған* көңілі жадырап сала берді (М.Иманжанов). Биылғы жыл жалғыз ержеткен балам солдатқа кетіп, *жабыққан* жылым еді (М.Әуезов). Хатшы Оспантайға *түнере* қарап, қағазды ұсынды (Б.Майлин). Қартқожа өзгелердің санатынан қалдырып, өгей баладай елемегеніне қатты *қапаланды* (Ж.Аймауытов). Ғазизаның *кірбіңдеген* қабағында қалың уайымның салған ізі бар (М.Әуезов). Жаным, неге *қабыржып* тұрсың? (І.Жансүгіров). Мөңке аға, *назырқамашы*, еңсенді көтерші (Ә.Нұрпейісов).

Ренжіту, ренжіттіру. *Өкпелеттіру, кейіту.* Өмірде өкпелеткен, ренжіткен кезіміз болса, онымызды үлкен өкінішпен еске аламыз, кешірім сұраймыз (Біздің Мұхтар). Мен үшін Еркежанды апана айтып ренжіттірме (Д.Әбілев).

Реніш, кірбің, кейіс, қыжыл, өкпе, кикілжің, қынжылыс. *Бір нәрсеге риза болмаудан, көңіл қалудан пайда болатын қаяу, күйініш, көңіл кірі.* Қоспан сөзінің ар жағында бір үлкен *реніш* қалғанын Қаламұш түсінді (Т.Ахтанов). Ерқазаның жүзіне қарап, бір *кірбіңді* байқадым (Ғ.Сыланов). Кімге достық көп еттім, түбі болды бір *кейіс* (Абай). Өңшең көңілді адамдар мұның көкірегіндегі *қыжылды* қайдан білсін (М.Сатыбалдиев). Тойдағы *өкпем* де тарқай қойған жоқ-тын (Б.Нұржекеев). Арамыздағы *кикілжің* осы бір сәбиден басталған («Қаз.әдеб.»). Оның өңінде *қынжылыс* барын аңғарған Кенжебек енді егжейлей беруді лайықсыз көрді (А.Хангелдин).

Ренішті, жабырқаңқы, түнеріңкі, тұнжыраңқы, жабыңқы, жабырқаулы, кірбеңді, кейісті. *Қабағы салыңқы, ұнжырғасы түсіңкі, көңілсіз, қамығыңқы.* Сәмбет мұны *ренішті* кескінмен қарсы алды (С.Мұратбеков). Қай ауылды көрсең де *жабырқаңқы*, күлкі, ойын көрінбейді, сейіл-серуен (Абай). Оттың төр жағында отырған Оспанның бет-әлпеті жауар бұлттай *түнеріңкі* (С.Омаров). Алтынбек Құралайды *тұнжыраңқы* қарсы алды (Ж.Жұмақанов). Көшедегі адамдар басын төмен салып, *жабыңқы* кетіп барады (С.Шаймерденов). Гүлсімнің *жабырқаулы* отырған шағында үйге ойламаған жерден Оразбай келді (А.Алдабергенов). Дәмелінің *кірбеңді* сыңайын көрген Күнтуар байсалды кейіпке ауыса қойды (С.Омаров). Жолшыбай жүгіріп келе жатқан Саяның көз алдына өз шешесінің ызбарлы, *кейісті* кескіні елестеді (С.Шаймерденов).

Рет, қабат, мәрте, мәртебе, қайтара, дүркін, қайыра. *Бір емес, әлденеше, қайта-қайта.* Жаудың айыр құйрықты барлаушы самолеті бекіністі екі-үш *рет* айналды (Ә.Шәріпов). Ұлық түнерген қалпымен екі-үш *қабат* қолын соқты да, суық отырып қалды (А.Сатаев). Мен аптасына екі *мәрте* көркемөнершілер үйірмесіне қатынасамын (С.Омаров). Кейбіреулер үш тонналық машинамен үйінен астықты екі-үш *мәртебе* әкелді (Ж.Саин). Бәйбіше бүгін екі *дүркін* қонақ жөнелтіп жаңа ғана жантайып еді (Ғ.Мұстафин). Молаға барып бекініп алған соң, бір екі *қайтара* пулеметті атты да Аркадьев доғара қойды (С.Шарипов). Қарасақал осы тамашаны бізге екі-үш *қайыра* көрсетті де, қолын жайды (Т.Ахтанов).

Реттеу, тәртіптеу. *Заттарды орын-орнына қойып, жөнге келтіру, жүйеге түсіру.* Ағай алдында қара чемодан, киімдерін *реттеп* салып жатыр еді (З.Шүкіров). Аман шыққанымызға риза болып, қару-жарақ, ер-тұрманымызды *тәртіптеп*, киімімізді сығып, қайта киіндік (Б.Момышұлы).

Реті, жөні, ыңғайы, орайы, оңтайы, қисыны, қапысы, ебі, қыбы, қидыны, иіні, қолайы, қиғы жерг, қисынқасы қарап. *Бір істің сәті түскен жағдайы, қолайлы кез.* Егер ісім өңсін десең, *ретін* тап (Абай). Алшынбай кірісіп аяқтап көрем деген соң, Майырдың да өктей қоятын *жөні* жоқ (М.Әуезов). Осы күні кім болса да, жұмыстың, шаруаның *ыңғайына* қараған заман ғой (М.Хасенов). Егде мұғалім *орайын* пайдаланып салмақ салып жіберіп еді (Қ.Жаркенов). *Оңтайы* келген істі насырға шаптырып, өзім бұлдіріп алмай тұрғанда таяйын (М.Сүндетов). Ең болмаса, өтіріктің де *қисынын* келтіріп айта алмады (Т.Жармағамбетов). *Қапысын* аңдып тұрдым деп, Қулығын бұлдап сатпай ма? (Абай). Бұл шал бөтен шал емес, қыдыр еді, *Ебін* тауып даруға кезі келді (Абай). Оқасы жоқ, оның *қыбын* табармын (К.Тоқаев). Жұмыс арасында

бір қидынын тауып, магазинге кірдім (Ауызекі тіл). Расында, масаттанатын да, қуанатын да *иіні* бар («Лен.жас»). Қой асығы демей-ақ, *қолайыңа* жақса, сақа қой (Мақал). Асқа шақырмасак та, ошақ майлар кешінде бірге болатын *қиғы* бар еді (С.Талжанов). Ретті сөзімді *қисынқасы* келгенде айтып қалайын (Ауызекі тіл).

Ризық, нәсіп, несібе, ырыс, салым, нәпақа. *Адамның талайына жазылған, бұйырған ішіп-жем, күнкөріс.* Астық отан байлығы, ел *ризығы* деп халық бекерге айтпаған («Соц.Қаз.»). Жер жүзіне әмір жүргізу - көктегі тәңірінің өзі маңдайыма жазған *несібе* деп ұққан Шыңғыс та өтті (М.Мағауин). Қыс түскенше тіршілікке сеп бола ма деп ау аулауды кәсіп, *нәсіп* етудеміз (Ә.Көшімов). Елдің *ырысы* мен дәулетін қолдан жасап жатқан адам аяғын алшаң басады (Т.Ахтанов). Туғаннан *салымың* бөлек жаратылған ғой (Самғау). Жасымнан осы өнерге бейім боп өскен басым өзіме үлкен *нәпақа* тапқанымды енді білгендеймін (А.Байтанаев).

Рушыл, жікшіл, партияшыл. *Ел арасына, ұжымға жік салып, бөліп жаратын, алалық тудырғыш.* Ол ел бүлдірген сұрқия *рушылдарға*, байларға қарсы шықты («Қаз.әдеб.»). Тәйт әрі, осындағы барып тұрған *жікшіл* осы Ажар, Жарқын, сендерсің (М.Әуезов). Жауырдың жақсылары *партияшыл*, бәрі де ұзақ ойлы көңілі қара (Айтыс).

Рушылдық, жікшілдік, жершілдік, партияшылық. *Қоғамдық топтардың арасына іріткі салып, алалық тудырушылық.* *Рушылдық, ұлтшылдық* сияқты зиянды беталыста тартынбай, таймай күресуіміз керек (С.Бегалин). Ескіліктің етек тартар ең кесірлі әрекеттерінің бірі-рушылдық, *жікшілдік* екені белгілі («Лен.жас»). Осы елдің *жершілдігін* қайтерсің, бір-бірімен жаудай алысып жатқандары (Ө.Қанахин). Бұдан былай бақастықты, *партияшылықты* тастайық (О.Сәрсенбаев).

С

Сабақ, дәріс. *Мектеп жүйесінде өтілетін пән және сол пәндерден оқушыларға берілетін тапсырма.* Көктем мен күзде, жұмыстың қарбалас, қауырт шағында балалардың *сабағын* қарау қиын болып жүр (Ф.Оңғарсынова). *Дәріс* берілу үшін тәртіпке қойылған тарихи аңғармен құрылған құрал боларлық қорытылған кітап болу керек (С.Сейфуллин).

Сабыр, тағат, шыдам, төзім, дегбір. *Қиындыққа төзе білу қасиеті.* Күйік күшті түскен соң, Кетеді екен *сабырдан* (Абай). Хат жазбай мені неге жазаладың, *Тағат* жоқ, тағы бүгін мазаландым (З.Шүкіров). Көзіме жас бер, жылайын, *Шыдам* бер, сабыр қылайын (Абай). Ақыл мен *төзім* - адам бақытының талмас

қос қанаты (С.Досанов). Салқия сәлемі, неге екені белгісіз, бойдақ жігітті *дегбірінен* айырды (Х.Мұстафин).

Сабату, сабатқазу, сабаттару. *Ұрып – соққыздыру.* Жатқандырдың басшысы әлгі жігітті жеткен жеріне шейін аналарды қуалап сабатпастан амалын істеп қорғайды (М.Дулатов). Сонда шалдар оны қарулы жігіттерге сабатқызып, сілесін қатырып байлап тастады (С.Омаров). Көнбеген кей қазаққа сабақ қылды – көйлегін түргізді де сабаттарды (І.Мәмбетов).

Сабылдыру, сабылту. *Әуре – сарсаңға түсірту, сандату.* Келші, келші, шексіз сағындырдың ғой сабылдырдың ғой, құлыным (М.Сатыбалдиев). Сабылтып келе жатыр ызғарланып, олжаға көңлі өсіп, мейірі қанып (К.Әзірбаев).

Сабырлы, байсалды, салмақты, ұстамды, маңғаз, салиқалы, сарабдал, тағатты, байыпты. *Өзін-өзі ұстай білетін қасиетке ие.* Ол осыншама ауыр жағдайға тап бола тұра, жай кездегідей бізбен *сабырлы* сөйлесті (Н.Әбуталиев). Сәбира күйеуі ауданға қанша жыл басшы болса да, баяғы *байсалды* мінезінен аумайды (Т.Ахтанов). Қағазбайдың әйелі Зәуре-орта бойлы, шұбар жүзді, *салмақты* адам (Б.Соқпақбаев). Саурықта аз сөйлеп, көп тыңдауды ұнататын бір *ұстамды* мінез болушы еді (С.Омаров). Қылжақбас Бек салмақты, *маңғаз* жігіттердің қатарына қосылады (М.Мағауин). Қабипа шешей - жетпіске жетіп қалған *салиқалы* да сабырлы қария (А.Сатаев). Сырбаз, *сарабдал* ағаның сыр-сымбатынан дәйім де мөлдірлік аңғарылатын (Ұ.Бағаев). Екі-үш күн жол жүріп келсе, мазасызданып кететін күйеуінің мына *тағатты* қалпына таң қалды (Ә.Тарази). Айжан *байыпты* мінезіне көшіп, сөз бастады (С.Бегалин).

Сабырлылық, байсалдылық, салмақ-тылық, ұстамдылық, маңғаздылық, салиқалық, байыптылық. *Шыдамдылық қасиеттің үлгісін көрсетушілік, төзімділікке ие болушылық.* Емдеу ісі дәрігерден де, науқас адамнан да үлкен төзімділікті, *сабырлылықты* тілейді (Ш.Көшербаев). Оның бойында *байсалдылық*, сөзінде ақылдылық байқалады («Лен.жас»). Жүзінде *салмақтылық* пен қайсарлықпен қатар асау жігер ойнайды (І.Есенберлин). Ашуға өзін жібермей Сәткүлдің *ұстамдылық* жасағанына Еркебай риза болды (Ә.Жылқышиев). Оның мінезінде жетекшіге тән *маңғаздылықтан* гөрі биязы ойнақылық молырақ (Ә.Сәрсенбаев). Адамның жеке басының саяси *салиқалығы* оның азаматтық тұрғыдан пісіп-жетілуімен тікелей байланысты («Қаз.мек.»). Жүріс-тұрысында, сөйлеген сөзінде *байыптылық* бар (Қ.Қуандықов).

Сағыну, зарығу, аңсау, өгейсу сөйл, өксеу, көксеу. *Біреуді көруге құмарту, ынтығу, сарғая күту.* Үйдегі үлкен-кіші түгел Әмірені құшақтады,

сағынып қапты (М.Тоқжігітов). *Зарығып* көрген балаға тіл тимесін деп жаман ат қою-атаң қазақтың салты (С.Мұқанов). Нұржан Райханды екі күнде бір көрмесе *аңсайды* (З.Шашкин). Өлген әйелімді *өгейсіп*, жүдей бастадым (З.Шүкіров). Ғабит өткенді *өксер* артына қарайламайды (А.Тоқмағамбетов). Азаттық пен тыныштық *көксегенім*, ұйықтамақ пен ұмытпақ деп білемін (Абай).

Садақ, жақ. *Кермесіне жебе салып тартатын атыс құралы.* Қырық мерген *садақты* тағы бір дүркін тартып үлгіргенше ес жиып алған әскер сендей сапырылысып, лап қойды (К.Ахметбеков). Қыпшақ сыпайлары ұшып бара жатқан құсты *жақпен* көздемей бір-ақ тартып түсіретін шетінен мерген болатын (І.Есенберлин).

Садақа, құдайы, қайыр. *Кембағал адамдарға, құдай жолына ақшалай немесе заттай берілетін сый-сияпат.* Садақа үлестіріп болысымен, жұрт зират сыртына шыға бастады (Ж.Молдағалиев). Ертеңіне ауыл ақ тайлақты жетелеп, Көкбөрінің басына барып *құдайы* беріп қайтуға аттанды (Ә.Кекілбаев). Үйінде алтын-күміс үйіліп жатса да, маған бір тиын *қайыр* беруді де аяды (Камбоджа ертегілері).

Сазару, саздану, безеру, бедірею, безірею, ызбарлану, сұстану. *Міз бақпай мелишип қарап қалу, көз алмай тесірею, түсін суыту.* Тәңірберген оның тегін келмегенін білмеді де, сұлу жүзін суық ұстап, *сазарып* қалды (Ә.Нұрпейісов). Үйіңе тату құрбың келсе кіріп, *сазданбасын* қабақпен имендіріп (Абай). Тіл қатпай, дыбысын шығармай *безеріп* жатқан Жалбайдың Аманқасына барды (Ғ.Мұстафин). Неге *бедірейдің?* Белсендігіңе нұқсан келтіретін сөз айттым ба мен? (Б.Майлин). Өй, *безірейген* без бүйрек! Бетінді тіліп жіберейін бе осы?! (О.Сәрсенбаев). Ол неміс майорының өңменінен өткізе *ызбарлана* бір қарап алды (Б.Момышұлы). *Сұстанып* үн-түнсіз кезек-кезек қарап тұра бердім (З.Шашкин).

Сздақ, сздауыт, сзды. *Батпағы мол, миы шыққан жер.* Кешке жаңбыр қатты жауыпты, жолдың *сздақ* жерлері көп (Ж.Өмірбеков). Қамыс, құрақ, қоға өскен *сздауыт* жағада киіз үйлер тұр (М.Жұмағұлов). Аяқ астынан жауын жауып, жерді *сзды* батпаққа айналдырды (М.Мырзақұлов).

Сай, сәйкес, лайық, үйлесімді. *Бір-біріне дәлме-дәл, ұқсас, үйлес.* Ақылыңа сөзің *сай*, Сіз - жалын шоқ, біз бір май (Абай). Даланың мал дәрігерлерінің халаттары жер түсіне *сәйкес* көк болады (Ө.Тұрманжанов). Құрманбектің қимылында батырға *лайық* қайрат, ерлік екпіні жақсы көрінеді (М.Қаратаев). Жеңгем киімнің өз түсіне *үйлесімді* жамау табады (Б.Соқпақбаев).

Сайгүлік, саңдақ, тұлпар, дүлдүл, пырақ, бедеу сөйл, күлік көне. *Шашасына шаң жұқпас жүйрік ат.* Айшылық жерге асқанда Аққудай ұшса ақ қарда, самғауына сай келмес, *Сайгүліктің* шабуы (Т.Жароков). Осқырып таудың тағы тарланындай, не *саңдақ* жылқының жүр арғымағы (А.Тоқмағамбетов). *Тұлпардан* тұғыр озбас шабылса да, Оған да үкі, тұмар тағылса да (Абай). Топтан озған *дүлдүлден*, жұртта қалған ит озды (Мақал). Көлге біткен құрағым, суырылып озған *пырағым* (Қыз Жібек). Күңіреңтті ойды, қырды өңшең *күлік*, Арқаны дүрілдетті дүбір қылып (І.Жансүгіров). Шапса да қанша жүйрік *бедеу* озар, Болмайды кім үмітті қосқан жерде (Ақан сері).

Сайрандау, еркіндеу, тайрандау, масайрау. *Сауық-сайран құрып еркінсу, шаттану.* Біздің үйге бір келсеңші, өзіміз оңаша отырып *сайрандайық* (Қ.Жұмаділов). Қайыркеннің *еркіндеп* дем алатын күні тек жексенбі (С.Бегалин). Тағы да бұрынғы жуандар, жондылар *тайраңдайтын* болды (С.Сейфуллин). Ақанның өңіне қарасам, *масайрап*, шаттанып отырған адамның өңі (С.Жүнісов).

Сақ, абай. *Өз ісіне ықтиятты, ұқыпты.* Генерал майордың *сақ* күзетшілері бөгет болып, Алтыншашқа жолыға алмайды (І.Есенберлин). Ол аяғын мысықша *абаймен* басып, үйге кірді (Л.Сералиев).

Сақина, жүзік. *Сәндік үшін қол саусағына салатын таза металдан жасалған жұмыр әшекей.* Салалы саусақтарға қатар тізілген күміс *сақиналар* көрден кесені қоңыраудай сыңғырлатып қояды (М.Дүзенов). Ханшайым қолындағы білезікті көрді (І.Есенберлин).

Сақтату, сақтаттыру. *Сақтап қалдыру.* Қаладағы сіңлімнің сақтатып қойған ақшасы еді (С.Омаров). Таңқұланы Күнжанға сақтаттырған да әлгі бір ауыз сөз болатын (К.Оразалин).

Сал, сері, сылқым. *Әдемі киініп, сауық-сайран құратын өлеңші, әнші жігіт.* Біржан аз уақыт ішінде халқына белгілі, әнші, ақын, *сал* болып аты шығады (А.Жұбанов). Бір *сері*, бір палуан екі жігіт дүркіреген думан тойдың дәл үстінен шықты (Ә.Бөриев). Жас шағында қалада орысша оқыған, өлең жазатын *сылқым* серілеу жігіттің өзі осы (М.Әуезов).

Салақ, ұқыпсыз, құнтсыз. *Шаруаға, іске құнты жоқ, қырсыз.* Қайсыбіреу аяқ киіміне *салақ* қарайды (Ө.Күмісбаев). Оқушылар оқу құралдарын, дәптерлерін *ұқыпсыз* ұстайтын жолдастары жайында айтты («Қаз.мек.»). Арон Наурыз айтта сәлем беріп шығуға да *құнтсыз* (Б.Аманшин).

Салақсу, салғыртсу. *Жұмысқа немқұрайды қарау, мән бермеу.* Тез өскен лауазымның қызығына бүтіндей беріліп, үй тіршілігіне *салақсынды* (І.Хожабаев). *Салғыртси* бермей, реті келіп тұрғанда қимылдап қалайық (Б.Тілегенов).

Салалану, жүйелену, тармақтану. *Сала-салаға бөлініп, ретке түсу.* Фосфор жеткілікті болған жағдайда картоптың тамыры *салаланып*, тармақталып өседі (Б.Шағыров). Мидың маңдай тұсы жедел өседі, жоғарғы нерв жүйесінің процестері *жүйеленіп* тәртіпке түсе бастайды (Қ.Жарықбаев). Бұлдырты, Шідерті сияқты қыр өзендері төмен құлдилап, *тармақтанып* ағып, келе-келе тарамданып, Тайпақ алақанына жоғалып жатыр (Х.Есенжанов).

Салғызу, салдырту. *Сурет салдыру.* Баланы сурет салғызып үйретпесе, оны осындай зор табиғи мүмкіндіктері дамымай қалуы ықтимал (Қ.Жарықбаев). Мүсіндер жасатқазу, сурет салдырту келешектегі үлкен еңбекке тәрбиелеу болып табылады (Алыс жағалау).

Салқындау, суыну, тоңазу, мұздау. *Суық тарту, салқын қалыпқа түсу.* Ауаның ең *салқындайтын* кезі декабрь мен январь (М.Ахметов). Екі кеседегі шай қатар *суынған* (Р.Тоқтаров). Арқаның салқын самалы *тоңазыған* көлдің бетін жұмсақ қана өбеді (Қ.Асанов). Безгек ұстағанда адамның аяқ-қолы сырқырап, денесі *мұздайды* (С.Сұбханбердин).

Салпақтау, сабылу, сандалу, сенделу, салпаңдау, сарсылу, салпылдау, сарпылдау, тентіреу. *Табанынан таусылып, бос жүріске салыну, бекерге уақыт өткізу, әуреге түсу.* Асылханға атқосшы боп, мен де бірталай *салпаңдадым* (Қ.Жұмаділов). Олар үш күн *сабылып*, қызды іздеп таба алмай, қалжырап қайтты (Ә.Нұрпейісов). *Сандалды* сар далада су таба алмай, Шөлдегі жұрт қайтеді бос қамалмай (Абай). Ол бір-екі ай *сенделіп* бос жүріп қалды (С.Досымов). Жалғыз шүрегей бұйырмай, қара кешке дейін құр *салпаңдайды* (Н.Ғабдуллин). Жігіттер Мұхамбеттің бос қалған қорамсағын алып, *салпылдап* кері қайтқан (Д.Досжанов). Отыз құлы таусылды табанынан, су төгіп таң атқанша ол *сарпылдап* (Абай). Жұмыс уақытында бүйтіп *тентіреп* кететіні болмаушы еді, не болды екен? (Р.Тоқтаров). Ертелі-кеш тыным таппай ат үстінде *сарсылып* жүргені (О.Сәрсенбаев).

Салт, рәсім, дәстүр, ғұрып, әдет, жөн, жоралғы, жол-жора, жөн-жоба, жол-жоба. *Өмірде тұрақтанып қалыптасқан, жалпыға бірдей үйреншікті қылық, ырым, кәде.* Отқа табыну *салты* ертедегі халықтардың бәрінде де болған (М.Исқақов). Құдайы мейманды қондырмау - қазақта жоқ *рәсім* (Ж.Өмірбеков). Есіркеген қазақтың ескі *дәстүрімен* «ой, бауырымдап!ң ауылға қарай шаба

жөнелді (І.Есенберлин). Қонақ әдетін істегеннен кейін, жатар алдында мейманға ақ ұсынатын *ғұрып* бар («Қаз.әдеб.»). Қазақ *әдетінде* қайғыға ұшыраған адамды дос-жарандары кезекпен қонаққа шақырып, көңілін көтеру бар (С.Мұқанов). Жолдан, *жөннен* сен адасты екен деп, адаса алмаймын, ел адаспайды (А.Хангелдин). Бізде баяғыдан келе жатқан қонаққа мал арнап сою *жоралғысы* бар (Қ.Сатыбалдин). Бірнеше құрбы-достардың заман дәстүрі бойынша тойдың *жол-жорасына* деп алған буыншақ-түйіншектері бар (С.Байжанов). Жолға *жол-жоба* білетін адам әзірлетіңіз (К.Оразалин). Ол - *жөн-жобаны* білетін, әдепті, жолдасын сыйлай алатын әйел (С.Бақбергенов).

Салыстыру, салғастыру. *Екі не одан да көп заттар мен құбылыстардың бір-бірінен артық-кемін байқап көру.* Өзімнің кескінім мен Балжанның суреттерінің кескінін *салыстырып* көрдім (Б.Тоғысбаев). Ескі тізіммен *салғас-тырып*, не бар, не жоғын анықтап, ертең келіп қорытындысын айтарсыздар (С.Ғаббасов).

Сана, ес, ақыл. *Объективті шындықты идеалды түрде бейнелеудің, естіген көргенді ойда сақтаудың адамға гана тән ең жоғарғы формасы.* Қазақтың қайсысының бар *санасы*? Қылт етерде дап-дайын бір жаласы (Абай). Адам *есі* туған күннен бастап дайын да жетілген күйде болмайды (Семья тәрбиесі). Ашу-дұшпан, *ақыл-дос, Ақылыңа ақыл* қос (Мақал).

Санақ, есеп. *Белгілі мерзімде жүргізіле-тін сан анықтау ісі, мәлімет, хабар.* Жаз да келді, жарты жылдық мал *санағы* жүреді (Д.Досжанов). Ертеңгі істі ерте біл, Келешекке *есеп* бер (Кел шырқайық).

Саналы, зерделі. *Әр нәрсені ақылмен ойлай білетін, толғамды, есті.* Бүгінгі ауыл қазағы бұдан елу жыл бұрынғы емес, ойлы, *саналы*, дүниетанымы өзгеше («Лен.жас»). Абай болса, *зерделі* тыңдаушысын енді тауып, асыл жырларымен осы елге қызмет етіп жүр (Х.Ерғалиев).

Санату, санаттыру. *Санын шығарту.* Жатар кезде атам күбіндегі саумалды әрқайсымызға пәлен жүзден санатып ішкізеді (Б.Соқпақбаев). Бірінші класс оқушыларын санаттырып үйретуде таяқшалар пайдаланылады (К.Жарықбаев).

Саңлақ, сайдақ, сайдауыл, сайдауыт сөйл. *Сен тұр мен атайын, ығай мен сығай, елден ерек.* Бізде дүниеге әйгілі болған адамдар көп, мәселен: Абай, Шоқан, Мұхтар, Қаныш, Күләш деп, біраз *саңлақтарды* айтып, орнына отырды (Б.Момышұлы). Шығыпты талай *сайдақ* жұлқынысып, Таппаққа тегін олжа ынтығысып (К.Райбаев). Ереуіл атқа ер салған, егеулі найза қолға алған

сайдауыл жігіттер Доғалға қарай лек-легімен аттанып бара жатты (Ж.Мусин). Еркінбектің соңында толып жатқан *сайдауыт* жігіттер бар (Б.Майлин).

Саңырау, керең, мүкіс, тосаң. *Құлағы жақсы естімейтін (адам).* *Саңырау* адамдар бар жағдайды кісінің қас-қабағынан, қимылынан таниды (Т.Ахтанов). Айғаным *керең* адаммен сөйлескендей сәмпылдай сөйлейді, даусы қатты шығады (А.Байтанаев). *Құлағы мүкіс* күйеуіне бірдемені естірте айтып, Жадыра да шәңкілдеді (С.Талжанов). Шал құлағының *тосаңы* бар еді, сөзінді естігем жоқ дегендей, тырс үндемеді (С.Сейітов).

Сапар, жол. *Бет алып шыққан бағыт.* Соңғы *сапар* үстінде тіпті тынығып қалған сияқтымыз (Ш.Дәрмағанбетов). *Жол* жүруге жиналып, тұрды біздің факультет (С.Мәуленов).

Сапату, сапдатқызу. *Сапты орнатқызу.* Қарағайға сапдатқан, төрт қырлаған көк сүңгі, толғамасам – маған серт (Ер Тарғын). Құртқа сұлу батырға қарағай найза сапдатқызды (Қобыланды батыр).

Сапыру, араластыру. *Ойын картасының жұбын жазып, өзара алмастыру.* Карташылар-дың картаны *сапырмай-ақ* үлестіре салатын әдеті болатын (Ауызекі тіл). Ойын сайын картаны *араластырып* отырмаса, карта араласпайды (Ауызекі тіл).

Сараң, қытымыр, қатты, қарау, сырдаң, сығырдаң, шығымсыз. *Ешкімге ештеңе бергісі келмейтін, қолы тар.* Ол өзі барып тұрған *сараң*, бір тиынды дүние көретін еді (І.Жансүгіров). *Қытымыр* байдың тастаған сүйегі сорлылардың екі бүйірін емес, екі көзін шығарғандай еді (С.Көбеев). Дастарханның болмайды берекесі, Ері сараң, әйелі болса *қатты* (Кенен). *Қараудың* қазынасы қарғаға бұйырар (Мақал). Түзде мырзаң, үйде *сырдаң*, сөзі қылжаң еркесіп (Абай). Университеттің профессоры Джорж Бейкер - *сығырдаң*, өзімізшіл, ақсүйек адам (Т.Әбдіков). Судыр Ахмет басқадан ішіп-жегенде болмаса, өзі ешкімге ештеңе татырмайтын *шығымсыз* кісі еді (Ә.Нұрпейісов).

Сараңдық, қаттылық, қытымырлық, қараулық, шығымсыздық, сығырдандық сөйл, қарабайлық қарап, қарынбайлық экспр. *Қолы тарлық, дүние қоңыздық, дүниеқорлық.* Біреуге бір суыртпақ бергісі келмейтін *сараңдық* мінез кейбіреуде болады (Н.Ғабдуллин). *Қаттылығым* ұстап, берейін деп әкелгенімді бермей қалдым (Ауызекі тіл). Келін мінезінің *қытымырлығы* кемпірге ғана емес, шалдың жанына да батады («Лен.жас»). Қайыршы-лықтан *қараулық* жаман (Мақал). Тілеш ағайынға жаны ашып, өзінің *шығымсыздығын* іштей шенеді (Т.Әлімқұлов). Дәулеті шағын Нұрмақтың салдыр-салақ

тұрмысында ешқандай *сығырдаңдық* жоқ (Ә.Көшімов). Қарабай өлді улап төңіректі, Талайды *қарабайлық* еңіретті (М.Әлімбаев). Сенікі ер жігіттің адуын тәуекелі емес, *қарынбайлық*, дүние қоңыздық (Ә.Сәрсенбаев).

Сарап, талқы. *Көптің пікір таласынан өткізіп, сыналатын орын.* Ол сарыла кітап ақтарып, сан алуан ойларын *сарапқа* салды (Бал дәурен). Өткен ғылыми мәжілісте екі диссертацияны *талқыға* салдық (Ауызекі тіл).

Сарапшы, сыншы. *Біткен іске баға беруші, мінші.* Қатаң *сарапшының* жауабына риза болып, қошемет сөздер айтылды (Ә.Әлішев). Ел аралаған *сыншы* болады, Тоғай аралаған үйші болады (Мақал).

Сарғылт, сарғыш. *Сарыға жақын солғын түс.* Алып еменнің *сарғылт* жапырақтары күн сәулесіне шағылысып, бейне алтын секілді көрінеді (Қ.Қайсенов). Қара сапиянмен тысталған, *сарғыш* чемоданды көтеріп, Ораз жол бастады (З.Шашкин).

Сарғылттану, сарғыштану. *Сарғылт түске айналу, сарғылт тарту.* Бұл кезде таң аппақ боп, аспанның шығыс жақ жиегі *сарғылттана* бастап еді (С.Мұқанов). Бұл кез егіннің алды пісуге жақындап *сарғыштана* бастаған уақыты еді (Ғ.Қайырбеков).

Сарнату, сарнатқызу, сарнаттыру. *Даусын қатты шығарту, зарлатқызу.* Аздап сырқырайды, сыздайды, бірақ жанға батып сарнатып жатқан жоқ (З.Ақышев). Жанды жеген зындан күйін сыбызғымен сарнатқызайып, аянбастан көз жасымды парлатайын (О.Шипын). Андағы күйсандықты сарнаттыра бермеші, бас ауырды (Түсіндірме сөздік).

Сарқ-сарқ, сарқ-сұрқ, бұрқ-сарқ, бұрқ-бұрқ. *Сұйық заттың қатты қайнаған күйі, қалпы.* Ортадағы екі темір пеш жан-жағына жалын атып, есік жақтағы төрт үлкен қазан *сарқ-сарқ* қайнады (Ғ.Мүсірепов). Самаурындар да булығынан буы бұрқырап, қақпағын көтере *сарқ-сұрқ* қайнап, екі иінінен дем алады (С.Жүнісов). Есік ашылып, *бұрқ-сарқ* қайнаған самаурынды көтеріп Бәйтемір кірді («Лен.жас»). Бір жер емес, қазан беті әр тұстан *бұрқ-бұрқ* етеді (М.Әуезов).

Сарқылу, суалу, тартылу. *Судың құрғап, арнасынан төмендеп қалуы.* Құркөл суының *сарқылып* бара жатқаны рас па, әке? (М.Хасенов). Талай көлдер *суалған*, Талай емен қуарған (Қ.Аманжолов). *Су тартылар* шақта аңдардың кенет қоныс аударатын әдеті (Х.Есенжанов).

Сарт-сарт, сарт-сұрт. *Екі заттың жиі соқтығысынан пайда болатын сартылдаған дыбыс.* Міне алғашқы тамшылар да терезені *сарт-сарт* ұрып өтті («Лен.жас»). Әужан біресе қағазына қарап, біресе алдындағы есеп шотты *сарт-сұрт* қағады (З.Ақышев).

Сарылу, сарғаю, сарсылу. *Бір нәрсені ұзақ күту, зарығу.* Екі-үш күн осылай *сарыла* күтіп, келмеген соң мүлдем күдерімді үздім (С.Жүнісов). Аянберген әбден *сарғайды*, тосқан кісілердің бірсыпырасы тарап кетті (І.Жансүгіров). Көп қиналыстың, күні-түні *сарсыла* отырудың алғашқы үлкен қорытындысы 1937 жылдың жазында белгілі болды (Ә.Жәмішев).

Сасқалақ, күйгелек. *Болмашыға сыр білдіріп абдырап қалатын, сабырсыз.* «Мен не деймін?» деген күйкі сұраулар *сасқалақ* Әлімбектің мазасын да кетіре бастап еді (Х.Есенжанов). Ол кейінгі кезде аяқ астынан ашуланып, *күйгелек* мінез көрсететінді шығарды (А.Хангелдин).

Сасқалақтық, күйгелектік. *Сәл нәрсеге күйіп-пісіп қалушылық, сабырсыздық, тағатсыз-дық.* Қысылғанда көз алдымыздағыны көрмейтін *сасқалақтығымыз* тағы бар (Ғ.Мұстафин). Тергеуде *күйгелектік* зиян екенін Әмір талай естіді (С.Сарғасқаев).

Сасу, иістену, мұңку. *Иісі шығып бұзылу, табиғи қасиетін жою.* Базарда ет арзан екен, *саситын* болған соң бере салдым (С.Жүнісов). Қыран құстар *иістенген* ет жесе, дертке шалдығады (Ш.Айманов). Үйге таянған сайын көк иісі мұрынды жарып, *мұңкіп* барады (Ғ.Мұстафин).

Сатқызу, саттыру. *Затты ақшаға, құнының төлеміне өткізу.* Ол Шиелі фермасындағы жегжаттарының жетектеткен жылқыларын апыл – құпыл тоғыз мыңға сатқызыпты (С.Төлешев). Қоғабай ішінен есептеп, әкесінің екі мыңнан аса жылқысын саттырғалы отырғанын түсінді (Ғ.Мүсірепов).

Сату, саудалау. *Затты өз құнына тұратындай етіп бағалап беру немесе алу.* Шамасы келгендер базарға ет, май, тірі қой апарып *сатады* (Б.Соқпақбаев). Енді кідірсең, мына қара бет түйені қойып, мені *саудалар* (Ә.Нұрпейісов).

Сатушы, дүкенші, магазинші кітаб. *Сауда орнында тұтынушыларға товар сатып тұратын қызметкер.* Мұнда ол аудандық үлкен магазинге *сатушы* болып орналасты (Ә.Нұршайықов). Осы күні *дүкеншіден* бай адам жоқ (С.Жүнісов). Дүкенге барсам, *магазинші* орнында жоқ, бір жаққа шығып кетіпті (Ауызекі тіл).

Сатылап, басқыштап, біртіндеп, жайлап, ептеп. *Ретін тауып, бірте-бірте, бірден емес.* Елге келген соң ол басшы қызметтерге *сатылап* жоғарылай берді («Қаз.әдеб.»). Азбанқұлды *басқыштап*, жалбызбалап, Ханға қолын жеткізбек кейбір мұндар (Т.Әбдірахманов). Дөң жайлауға қарай бұрылған соң-ақ мұның көңілінен күдіктің бәрі *біртіндеп* арыла берді (М.Әуезов). Ол *жайлап* қана аяғын созды (Ө.Қанахин). Ішіне сақтап қулығын, *Ептеп* барып барлайды (Абай).

Сауап, рауа кітаб. *Игілікті жақсы іс, орнымен істелген жөн іс.* Әке-шеше боп, бауыр боп жабыла Жұмакенді жауыздықтан тыйсақ, соның өзі *сауап* шығар (Б.Нұржекеев). Әбеудің жауыз екені рас, оған не істесек те *рауа* (С.Мұқанов).

Сауат, хат. *Оқып, жаза білетіндік, көзі ашықтық.* Осы қалаға қызметке келген адам *сауаты* болса болғаны, алдымен кітапханаға барады (А.Байтанаев). «Айқап» журналына қазақтың сол кездегі оқығандары, *хат* білген адамдары көп қатынасты (Б.Кенжебаев).

Сауатсыз, қараңғы. *Хат танымайтын, оқымаған, білімсіз.* Қазақтың ол кездегі *сауатсыз* билеріне патша өкіметі аты-жөні жазылған жүзік жасатып беретін (С.Мұқанов). Елу жыл бұрын осыдан, *Қараңғы* еді еліміз (Б.Бигелдиев).

Сауға, араша. *Жанжалдасқан екі жақты басу үшін айтылатын тоқтау сөз.* Кінәмыз не, бұл қалай? *Сауға*, тақсыр, *сауға*? (Д.Әбілев). *Араша! Арашаға* көнбесең, Көрсетермін тамаша (Алпамыс).

Саудагер, алыпсатар. *Алған затын қымбат бағаға сатып күн көруші, кәсіп етуші адам.* *Саудагер* тыныштық сауда қыла алмай жүр, қолдан беріп қор болып ала алмай жүр (Абай). Сауда маркасы бар товарлар көп болса, өзге *алыпсатарлардың* товарлары жақсы өтпейді («Алматы ақшамы»).

Саудагерлік, сауда-саттық, алып-сатарлық. *Арзанды қымбатқа сатып күн көрушілік, кәсіп етушілік.* Қазіргі кәсібі ауылдан келген әулетті адамдарды үйіне түсіріп, *саудагерлік* жасап, пайда табады (С.Мыңжасарова). Ұсақ *сауда-саттықпен* күн көріп отырған Омардың нағашыларының үй тұрмысы да тым төмен екен (О.Сәрсенбаев). Астананың темір жол вокзалдарында билетпен *алыпсатарлық* жасау әлі үзілді-кесілді тоқтаған жоқ («Алматы ақшамы»).

Саусақ, бармақ. *Қол басының алақанға қосылатын салалы бөлшектері.* Көзіне құйылған ащы терді күйелі *саусақтарымен* анда-санда бір іліп тастап,

Балқия келе жатты (Ә.Әбішев). Соқыр қарт етектей сақалын балуан бармақтарымен салалап тарап отыр еді (Ғ.Мүсірепов).

Сауығу, жазылу, оңалу, түзелу. *Ауру-сырқаттан, дерттен айығып, беті бері қарау.* Апам *сауығып* келгенше осында болмайсың ба? (С.Жүнісов). Кеселіңнің неден екені бәлендей жұмбақ емес, жұмбақ сол кеселден *жазылу* жолы (І.Есенберлин). Қалаға келісімен дәрігер шақырып, емдеу істеліп, бір жетіде *оңалдым* (С.Бегалин). Мұнда біраз дем алған соң денсаулығым *түзеле* бастады (Н.Баяндин).

Сауықшыл, сауыққой, тамашашыл, қызыққой. *Той-думанды жақсы көретін, өнерпаз.* Қазақтардың *сауықшыл* халық екенін ориенталист ғалымдар ертеден байқағанды (І.Омаров). Шешеммен бірге туған нағашы ағайым Рахмет те әнді жақсы айтатын, *сауыққой* жігіт еді (С.Бегалин). Ауылдың *тамашашыл* жас-желеңі сол үйге кіріп-шығып, көңіл күлкісін көбейтіп жатыр (Е.Тұрысов). *Қызыққойлар* қол соғып, әншіге үлкен ықылас қойды (К.Сегізбаев).

Саятшы, саяткер. *Құс салып, аң аулауды кәсіп еткен аңшы.* Қаршыға салу қызығына мүлдем беріліп алған *саятшылардың* ауылдан шыққандарына бір аптадан асып кеткен (І.Есенберлин). Қасенмен бірге құсбегісі Нұрмақ, *саяткері* Нұғман Қожа, зергер Оспан өнершілері бар (Ә.Бектасов).

Саятшылық, саяткерлік, саятшыл-дық. *Құс салып, аң аулауға кәсіптенушілік, құмарлық.* Бала күнінде құс салып, *саятшылық* істеген жерлер Шоқанның көзіне оттай басылды (Б.Сокпақбаев). *Саяткерлік* Сымайыл ақсақалдың сүйегіне сіңген ата кәсібі болатын («Жұлдыз»). Нағашысының *саятшылдығына* Танабайдың зығырданы қайнады (Ж.Еділбаев).

Сәкі, нар кітаб. *Жатып дем алу үшін тақтайдан биіктеу етіп жасалған орын.* Түрменің ішінде он екі кісі қатарласып жататындай ғана тақтай *сәкіден* басқа дәнеңе жоқ (М.Дәулетбаев). Отырған жігіттер үнсіз шешініп, *нарға* шығып, ұйқыға кетті (С.Жүнісов).

Сәл, әнтек, шақ, сәл-пәл, сәл-кем, болар-болмас. *Болмашы ғана, азғана, шамалы.* Сапар бұл сөзін қаншама нық айттым десе де, даусы *сәл* дірілдеп, солғын шықты (М.Иманжанов). Сол топтан *әнтек* кейін үлкен көштің алдын бастап келе жатқан сұп-сұр жүдеу бәйбіше екен (М.Әуезов). Арман қапелімде қалай қарай жүрерін білмей, мейманхананың алдында *сәл-пәл* тұрып қалған еді (Қ.Найманбаев). Жүрегім айнығандай болған соң басқышқа *сәл-кем* сүйеніп қалдым (М.Сатыбалдиев). Мен күліп жіберуге *шақ* қалдым (Т.Сәукетбаев). Қолдан достық жасап ем *болар-болмас*, Итмұрындай наданның жыртты бірі (Абай).

Сәлде, шалма. *Діни адамдардың бастарына орайтын ақ матадан жасалған киім.* Кітапты молда теріс оқыр, Дағарадай боп сәлдесі (Абай). Науан қазірет ой астында ақ шалмасы ағараңдап, үнсіз отырып қалды (С.Жүнісов).

Сәлемдеме, сауқат. *Біреу арқылы заттай күйінде беріп жіберілетін аманат нәрсе.* Замандас екеуіңізге жіберген, бұл азбынша сәлемдемеді қомсынбай ала тұрыңыздар (С.Жүнісов). Біздің қолымыздан дәм татсын деп, сізге азғана сауқат жібердік (С.Омаров).

Сәлеметсіз бе, амансыз ба, есенсіз бе, жақсымысыз. *Амандық, саулық сұрасу, амандасу.* Сәлеметсіз бе, апай! (Е.Қонарбаев). Амансыз ба, шешей! (Б.Соқпақбаев). Есенсің бе, айналайын! (Қ.Қайсенов). Жақсымысыз, әжей! (І.Есенберлин).

Сәндену, шікірею, кербездену, сылаңдау, сыланып-сипану, әсемсу, ыздию сып. *Үсті-басын әдемілеп, сылаң қағу, шірену.* Жанна шашына алма гүліндей аппақ бантик тағып, сәнденіп келді (Қ.Жұмаділов). Сылаңдап өскен бұл ақ тоқал да бұрынғы сән салтанаттан жұрдай болған (З.Жәкенов). Сыланып-сипанып тойға келген Әйкенге әркім-ақ сүйсінетін де, қызығатын да еді (Ө.Бөриев). Жамалдың қас-қабағын керіп, әсемсіп, бәлсіп айтқан сөздері осы тәріздес болды (Б.Қыдырбекұлы). Пәлен мырза, пәленше төре тұқым, Шікірейе сірескен ылғи бектер (С.Мұқанов). Дерев ақ галстукті байлап, өмір бақи үстіме жаман киім кимегендей ыздия қалдым (Б.Қыдырбекұлы). Мінбеден жас қыз секіріп түсіп, аяғын кербездене басып, біздің арамыздан өте берді (І.Есенберлин).

Сәресі, сахар. *Ораза кезінде аузын бекіткен адамның таң алдында ішетін тамағы.* Бұлар Абдыра бекетінен сәресін ішкен соң-ақ шығып кетті (І.Жансүгіров). Кәрібай молда сахарын ішіп, таң намазын оқығаннан бері, дәйек тұтып үйде отыра алмады (Б.Майлин).

Сәуегей, әулие. *Болашақты болжай білетін, «көріпкелің бар адам.* Қарияның осы бір қалпы көрмесе де естіген, ерте заманғы сәуегей әулиені елестеткендей (С.Шаймерденов). Бақсы ислам дінінен бұрынғы заманда пайғамбар, әулие тәрізді болған (С.Сейфуллин).

Сәуегейлік, әулиелік. *Көріпкелі бар, болжағыштық.* Маған сәуегейлік қайдан келсін, бірақ сол тұспалымның дұрыс шыққанына күні бүгінге дейін қайранмын (М.Әлімбаев). Мұқан, сен бері кел, Сопылық пен әулиелік екеуіміздің не теңіміз (Ө.Көшімов).

Себеп, сылтау, желеу, уәж. *Белгілі бір іс-әрекеттің болу-болмауына негіз болатын дәлелді жауап, айғақты дәйек.* Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретінін бір *себебі-жұмысының жоқтығы* (Абай). Есеней айныды да, «Құяным ұстап қаладың деген *сылтаумен* Шыңғыс түскен үйге барған жоқ (С.Мұқанов). Қалампыр «оқитын сабағым барң деген *желеумен* қонаққа барудан біржола бас тартты (М.Гумеров). Көп *уәж*, бәтуадан соң молда жуаси бастады (А.Сүлейменов).

Сезімтал, сезгіш, сезімді, сезімпаз, сезімшіл. *Істің жөн-жобасын, ретін, қисынын тез байқағыш, аңғарымпаз.* Қыз жүрегі тым нәзік болғанымен *сезімтал* келетінін есті адамның бәрі біледі (Б.Дәулетбаев). Көкірегі *сезімді*, тілі орамды, жаздым үлгі жастарға бермек үшін (Абай). Сүйген жүрек көнгіш те, *сезімпаз* да болып келеді (С.Талжанов). Сыршыл, терең сезімді ақын болған Абайдың әндерінде де бір алуан сыршылдық, *сезімшіл* күйшілдік айқын тұрады (М.Әуезов). Ақын жүрегі *сезгіш* келеді (І.Есенберлин).

Сейілу, серпілу, сергу. *Уайым-қайғыдан арылып тазару, айығу, саңлақтану.* Өзі айтқандай қой ішіне кірген соң уайым-қайғыдан да *сейіліп*, белін бекем буып алған (Ғ.Сармұрзин). Толқып келген ой теңізінен *серпілу* үшін мен қолыма кітап алдым (Ә.Әлімжанов). *Сергі*, көңлім, *сергі* енді! Балапан құстай ондалып (Абай).

Секектеу, секендеу, селтендеу, селтектеу. *Ұшып-қонған жеңілтек мінез көрсету, шошаңдау.* Иә, баяғы *секектеген* екі қыз Ира мен Галя да дін аман (Ә.Әзиев). Айтпақшы, бүгін дүкенде әлгі бір *секеңдеген* әдемі келіншек істейді (А.Жағанова). Ештеңемен ісі жоқ, *селтеңдеп*, мәз болып жүр (Б.Тілегенов). Өне бір *селтектен* жүрген қу тірсек Бірке дейтіннің екпінін басу керек (С.Көбеев).

Секіру, қарғу, ырғу, шоршу, орғу, ыршу. *Бір жерден екінші жерге екпінімен атылу, түсу.* Айтжан бекіністің есігіне қарай жақындап келді де, окоптың ішіне *секіріп* түсті (М.Ғабдуллин). Бір-ақ секіріп шығам деп, бір-ақ *қарғып* түсем деп, мертігеді, жатады (Абай). Өтемістің аттан қалай *ырғып* түскенін білмей қалдым (С.Қалиев). Бәрі орнынан ұшып тұрғанда түлкі де *шоршып* түсті (Ғ.Қабышев). Түлкі *орғып* түсіп, екі-үш домалап кетті (З.Иманбаев). Екі палуан бір-біріне тағы ұмтылды, Махмұт *ыршып* ұстаттырмай жүр (І.Жансүгіров).

Селқос, енжар, сүлесок, салғырт, самарқау, немкетті, немқұрайды, бойкүйез, сүле сөйл. *Жан-тәнімен емес, ықылассыз, құлықсыз, көңілсіз.* Айналадағы өмірге тым *селқос*, салқын қарайтын болғанмын (Б.Соқпақбаев).

Бізде шаруаға әлі де немқұрайды, *енжар* қарау басым (З.Шашкин). Жігіт *сүлесоқ* күйде сахна төрінде тұрған рояльдің қақпағын ашты да, кез-келген пернені басты (Бал дәурен). Маған деген *салғырт* мінезі ұнамайды (А.Байтанаев). Бақыттың мінез-кұлқы ерте есейген-ау, дүниенің бәріне *самарқау*, салқын қарайды (О.Бөкеев). Төлеген талай қызметте жүріп, партия жұмысына осынша *немкетті* қараған адамды көргені сол (Б.Тоғысбаев). Кейбір мектептерде еңбек сабақтарына *немқұрайды* қарайтын мұғалімдер де кездеседі (К.Жарықбаев). Романды оқып шыққанда Обломов іс-әрекеті, *бойкүйез* жалқаулығымен тірі адамдай көз алдында тұрады (Қ.Жұмалиев). Тұрсынбай отырғандарға *сүле* ғана амандасты (Ғ.Мүсірепов).

Селқостық, енжарлық, селсоқтық, сүлесоқтық, салғырттық, самарқаулық, немкеттілік, немқұрайдылық, бойкүйездік. *Істеген іске жан-тәнімен берілмеушілік, көңілсіздік, ықылассыздық, құлықсыздық.* Әнуар жергілікті жерлерде жылқы өсіруге мән берілмейтіндігін, қымыз өндірудегі *селқостықты* айтты (Қ.Сәрсекеев). Желкеме мінген *енжарлық* пен жалқаулық қолымды іске жібермеді (А.Сарбопин). Далабайды кейінгі кезде селсоқтық мінез басып алған (Д.Досжанов). Оның әншейіндегі жігерлігін *сүлесоқтық* иектеп кеткен сияқты («Білім және еңбек»). Салақтығымыз бен *салғырт-тығымызды* мойындамасқа лажымыз жоқ сияқты (М.Әлімбаев). Ондағы тырбанып жатқан әрекет қазір жоқ, оның орнын енжарлық, *самарқаулық* басыпты (А.Хангелдин). Табиғаттың өзі берген байлыққа *немкеттілікпен*, жауапсыздықпен қарауға жол берілмесін («Қаз.мұғ.»). Жаңа адам тәрбиелеу жолындағы күресте *немқұрайдылыққа* төзуге болмайды (Б.Мәдиев). Үйреніп қалған ескі *бойкүйездік*, салдыр-салақтық жібермей келеді («Қаз.әдеб.»).

Селқостану, енжарлану, салғырттану, самарқаулану, бойкүйездену. *Мойны жар бермеу, құлықты болмау, еріншек тарту.* Төлеубай *селқостанып*, ешкіммен сөйлескісі келмеді (Н.Ғабдуллин). Ақанның көңілі *енжарланып*, ұйқысы шала болды (Т.Әлімқұлов). *Салғырттанып* төмен қарап отырған ол кенет орнынан ұшып тұрды (З.Жәкенов). Қыран тым арық болса, *самарқауланып* аңға ұмтылмайды (Шопан сырлары). Бекіш те жалқауланып, *бойкүйезденіп* қалыпты (А.Тоқмағамбетов).

Семіру, шелдену, майлану, тойыну, толу, толысу, шайлану, қоңаю, етею, торалу. *Ет алып, май басу, оңалу.* Қара өгіз екі жылдан бері көп мінілмей, жүні жылтырап *семіріп* қалған екен (З.Ақышев). Әбден *шелденген* мал қыстан да қысылмай қоңды шығар еді (Т.Қаупынбаев). Құйымшағы *майланған* қойлар төзімді, қыстыгүні басқа қойлардан берік болады (М.Ермеков). Елге келгелі жаман аттың бүйірі шығып, *тойынып* қалған екен (Ә.Нұрпейісов). *Тола* түскен Әйгерімнің нұрын сәнді таза киімі әсіресе көркейткендей (М.Әуезов). Мұраттың

тұлғасы бұрынғыға қарағанда кәдімгідей *толысып*, жұмырланып қалған екен (Б.Соқпақбаев). Жайлау шөбі сарғайып, қой-қозымыз *шайланып* тұрған жоқ (Ұ.Бағаев). Жұттан аман қалған мал көкке *тойынып*, тез арада қоңайып кетті (С.Омаров). Төлдерін бөліп алғаннан кейін саулықтар тез *қоңданады* (Абзал жандар). Менің қасымда ол үлкен, есейген, *етейген* адам секілді (О.Бөкеев). Шалдың соғымға сайлап, күтімге қойған жылқысы тез *торала* бастады (К.Ахметбеков).

Семья, отбасы, жанұя, үйелмен, түтін, үй іші, шаңырақ. *Бір ата-ананың өрен-жараны, бала-шағасы.* Олардың барлық *семья* мүшелері революцияға қатысушылардың қатарында болды (Б.Момышұлы). Қален - *отбасына* тыныш, қатын балаға кең, мейірбан кісі (Ә.Нұрпейісов). Арақ ішуден *жанұядағы* ұрыс, жанжал, ең аяғы кісі өлтіруге шейін ұласады («Жас алаш»). Осы бір бөлмелі үйде Ақмола ауданынан келген Асанбаев деген ағайдың *үйелмені* тұрды («Жұлдыз»). Қажы атамның әулеті қазір жетпістен астам *түтінге* жеттік («Қазақстан коммунисті»). Құлан - бір *шаңырақтан* қалған жалғыз жігіт (М.Хасенов). Еліме барып, сонау татар жерінен *үй ішімді* көшіріп алып келдім («Халық кеңесі»).

Семьялы, үйлі-баранды, үйлі-жайлы, балалы-шағалы. *Өз алдына бас құрып, үй болған, үйлі-күйлі.* Жас жігіттің *семьялы* болғанына не жетсін (І.Есенберлин). Тұрғын жайлар әуелі *үйлі-баранды* адамдарға берілген (Н.Ғабдуллин). Үлкен ұлы *үйлі-жайлы* болып, өзімен-өзі болып кеткеніне көп болған (А.Хангелдин). Әрқайсысы әлдеқашан *балалы-шағалы*, өз алдына ақар-шақар үй боп кеткендер (Д.Әбілев).

Сену, нану, илану. *Бір-бірінің сөзіне шүбә келтірмей ұғысу, түсінісу.* Мен орыс елшісінің айтқандарына *сенем* және орысқа адал болам деп ант етемін (Ә.Әлімжанов). Сөз жоқ артық, әрине, *күй нан*, мейлі, *күй нанба* (Қ.Мұқышев). Сол сөзге *иланып* алған Құнанбай соған қатты жаза бұйыратын түрі бар (М.Әуезов).

Сергу, ширау, пысу, қунау. *Бой жазып тыңаю, тынығу.* Ол азырақ *сергу* үшін көшеге шықты (С.Бегалин). Базаралының зор, балғын денесі бұл кезде қатайып, *ширап* алған еді (М.Әуезов). Семіз туған бұзау тез *пысып*, тез өседі (С.Мұқанов). Осы сасырды ауырып, әлсіреген малға берсең, *қунап* шыға келетін (О.Бөкеев).

Сермеу, серпу, сілтеу. *Қол мен аяқты кере созып ұрып жіберу.* Қаранар қылыш ұстаған қолын жоғары көтеріп, қатты *сермен* қалды (Р.Райымқұлов). Қайта келер есікті қатты *серіппе*, жарқын-ау! (Абай). Қаржас сойыл *сілтесуге* енді үлгіртпей жету қажет (Д.Әбілев).

Серне, деңгене жерг. *Бірнеше жігіт боп бірігіп, мал сойып, бас қосу салты.* Пішен шабу, егін салу аяқтала, елдегі еркектер жиналып, *серне* де жесіп жүрді (С.Жүнісов). «*Деңгенең* деп бірнеше жігіттің бір қойды (көбінесе марқаны) бірлесіп сойып, етін оңаша жеп, сайрандауын айтады («Ана тілі»).

Серттесу, бәстесу, бәсекелесу. *Екі адам өзара егесіп бәс тігісу, жарысқа түсу.* Дәмештің қолын алып *серттескендей* бетіне қарап біраз тұрды (С.Ерубаев). Балық жеуде балықшылармен *бәстесе* алмайды екем (С.Мұқанов). Махмет Жарқынмен *бәсекелесе* кетуге әзір еді (Н.Ғабдуллин).

Сертшіл, уәдешіл, опалы, опашыл. *Сертте тұрғыш, уәдеге берік.* Еркін *сертшіл* жігіт еді (Ғ.Мұстафин). Баяғының Баян сұлулары сертке берік, *уәдешіл* еді (О.Сәрсенбаев). Серіктікке *опалы* батыр Сұлтанның қай қылығына да көніп баққан (І.Есенберлин). Балташ жолдасқа *опашыл*, уәдешіл болғандықтан, кейде шенқұмарлардың соңына еріп кететін еді (Ж.Аймауытов).

Серуен, сейіл. *Бой жазып қыдырушылық, көңіл сергіту әрекеті.* Біраз күннен кейін хан балгерді қала сыртына *серуенге* ертіп шығыпты (С.Талжанов). Қырдағы *сейілден* қайтқан екі жас қаладағы ағайын-туысқан ортасына қайта келді (М.Әуезов).

Серуендеу, қыдырыстау. *Бой жазып сейіл құру, көңіл көтеру.* Айтылған сәтте Мұхаңа келсек, әлдеқашан тұрып, аз-кем *серуендеп*, бізді күтіп отыр екен (Е.Тұрысов). Мейманханаға орналастым да, *қыдырыстап* қайтайын деп көшеге шықтым (Б.Жанғалиев).

Серік, жолдас. *Сапарға бірге шыққан мүдделес адамдар.* Ол мынау жауынгерлік саптағы қанды көйлек *серіктестерінен* айрылғысы жоқ (Ө.Сәрсенбаев). Жаман жігіт *жолдасын* жауға алғызар, өзін ұятқа қалғызар (Мақал).

Сиқырлау, дуалау, арбау, жадылау. *Қулық-сұмдықпен бас айналдырып, дегеніне көндіру.* Әлібек Жапашты жақын тартып, *сиқырлай* бастады (Д.Әбілев). Сау адамды *дуалап*, шала молда ел бұзар (Б.Адамбаев). Жабылып жас балғынды ортаға алып алдады, ақыл айтты, *арбады* енді (Д.Еркінбеков). Баланың басын *дуалап* қойған, *жадылап* оқытқан (С.Мұратбеков).

Сиқыршы, жадыгөй, дуашы. *Гипноз жолымен көз бояушы адам.* *Сиқыршы* арбап есін алғандай жұрт жым-жырт болып тына қалды (Ж.Мусин). Бұл молда мүмкін елді алдап жүрген бір *жадыгөй* болар (С.Талжанов). Қыз жеті жұрттың тілін білетін *дуашы*, *сиқыршы* екен (Қазақ ертегілері).

Сирақ, жіліншік. *Аяқтың тізеден тобыққа дейінгі бөлігі.* Екі иығымнан лай су борбайларым мен *сирақтарыма* сорғалап, бақайларыма барып іркіліп тұрады (С.Сейфуллин). Масақбай жығыла-сүріне есіктің басқышына *жіліншігін* сындыра жаздап бөлмесіне кірді (С.Мұқанов).

Сирек, селдір, қадау сөйл, шанжау көне, әредік, сұйық. *Жиі емес, тығыз емес, қою емес.* Жексенбай *сирек* сақалын сипап, үнсіз, көңілсіз отыр (Т.Оразов). Кәрімнің аппақ шашы тым *селдір* екен (Ж.Еділбаев). Көзі көк, жалаң иек, *қадау* сақал, қарны шерттік, жауырын жоқ, бойы тапал (С.Торайғыров). Зеңгір аспанда *әредік* жұқа бұлттар қалқиды (С.Сейфуллин). Құба жонның қырына шығып көз жібергенде көгалды қуалай *шанжау* қонған қара лашықтар көрінді (Ғ.Мұстафин). Шамалыдан соң селдір *сұйық* қамыстар кездесе бастады (Ә.Нұрпейісов).

Сиреу, селдіреу, сұйылу, саябырсу. *Жиілігі кему, азаю, баяулау, бәсеңсу.* Тоқпақтай жұп-жуан, қос бұрым да *селдіреп*, жіңішкеріп қалған (М.Әбдіхалықов). Қиып алып отынға пайдаланғандықтан талдар да *сиреген* (М.Мағауин). Мына жігіт жасына жетпей тым *сұйылып* кеткен селдір шашын иығына түсіріп, еркіне қоя берген (Ө.Қанахин). Сағынтай қобызшының көзі тірісінде осындай әңгімелер жиі айтылады екен, кейін *саябырсыды* мүлдем («Егеменді Қазақстан»).

Сиыр, қара мал, ірі қара. *Сүт беретін аша тұяқты ірі мал.* Айдарбектің байлығы жалғыз қызыл қасқа *сиыр* еді (М.Сатыбалдиев). Шымболат 4-5 жылда жылқы санын бес жүзге, *қара малды* төрт жүзге жеткізді (С.Мұқанов). Республикада 7 миллионнан аса *ірі қара*, 32 миллион қой бар (Халық бақыты үшін).

Сию, сару. *Дәрет сындыру, зәр төгу.* Бақа *сисе* - көлге сеп (Мақал). Кел, Көксеген, мына иісті қарашы, жаңа ғана *сарыпты* деп, Жангүдей бөгеліп тұра қалыпты (С.Бегалин).

Соғыстыру, қағыстыру, шағылыс-тыру. *Жақсы ниет білдіріп, ішкілік ішкізу.* Ол стаканын *соғыстыруға* жоғары көтерді (З.Шашкин). Асаба сөзін сөйлеп болып жұртпен стаканын *қағыстырып* шықты («Парасат»). Балташ ұшып түрегеліп, әркімнің стаканына бір *шағылыстырды* (Ж.Аймауытов).

Созу, ұзарту. *Қысқа күйден ұзын қалыпқа келу, түсу.* Екі қолын екі жаққа *созып* жіберіп, Сапар шалқасынан түсіп, ұйықтап жатыр (М.Иманжанов).

Көлеңке басын ұзартып, Алысты көзден жасырса, Күнді уақыт қызартып, Көкжиектен асырса (Абай).

Сойыс, сойым. *Қажетті кезде сойылатын семіз мал.* Пішеншілердің орта қазанына керекті *сойым* малды әкелуге де Сәпей барады («Лен.жас.»). Сексен қой, он екі тай *сойыс* алып, Айдатты сусынына елу бие (Н.Ахметбеков).

Соққы, тойтарыс. *Шабуылдың бетін қайтаратын батыл, әрі күшті қимыл-әрекет.* Оның қасына Мұрат кіріп келіп, бірден естен тандыратындай *соққының* түрін көрсетті (Ж.Жұмақанов). Ыбырай шал Әзімхан *тойтарысынан* жым бола қалды (Д.Әбілов).

Соқтандай, соқтадай, соқтауылдай, сойталдай, сомадай, сойдауылдай, сойдауыттай, білдей, таудай, дығырдай, дындай, дыраудай, дырдай, діңгіттей, дардай сөйл, сойылдай, бақандай сөйл. *Кесек тұлғалы, сайдың тасындай, мынау деген, бірінен-бірі өткен ірі.* Баяғы бұйығы Сережа - қазір *соқтандай* жігіт, әйгілі бір заводта цех бастығы (Б.Соқпақбаев). Сейітхан бұл кезде жиырма тоғыз жастағы *соқтадай* жігіт еді (Қ.Қамбаров). Сағат *соқтауылдай* жігіт болып қалған екен (С.Мұқанов). Қонысбайдың сол жағында танауы делдиген *сойталдай* бір бейтаныс қара бала отыр (Т.Бердияров). Төр алдында *сомадай* боп отырған Жауғаш отағасы бірер күрсініп қойды (Б.Майлин). *Сойдауылдай* бес-алты азамат блиндаждың төбесін жабуды ертеңге қалдырды (Ә.Сариев). Бастыбай жанында *сойдауыттай* бес жолдасымен жылымнан оралған-ды (Б.Әбдіразақов). Ол он жасар баланы артынан іздеп келген *дардай* азаматты көрді (С.Жүнісов). Бұлар - *білдей* бір мекеменің жүгін арқалап жүрген жұмысшылар («Лен.жас.»). Өзің әбден толықсып, *таудай* боп кетіпсің (М.Дүзенов). Қасына екі *дығырдай* жігіт қосып беріп, Алатауды «Алғабасқан аттандырып жіберейін (Қ.Сатыбалдин). Мен лезде-ақ колхоздың *дындай* азаматының бірі болып алдым (Ә.Нұршайықов). Екі-үш жылдан кейін Болат бала *дыраудай* болып өседі (Б.Майлин). Кеше ғана мұрнынан боғы ағып жүрген қаршадай балалар бүгін міне *дырдай* жігіт болып жатыр (Б.Тілегенов). *Зіңгіттей* жігіт те адасады екен-ау (Р.Райымқұлов). Оған разы болмасаң, *Сойылдай* сегіз ұлым бар, о да болсын сенікі (Қазақ ертегілері). Аузыңды бағып жүрсең, екі-үш жылда *бақандай* директор боп шыға келесің (О.Сәрсенбаев).

Соқыр, көр, зағип, әз. *Көру мүшесінен айырылған, жанары зақымдалған.* Қасында жолдастары - ақсақ, *соқыр*, Қайыр тілеп шулайды опыр-топыр (Абай). Атаң жылап *көр* болды-ау, Тауысып көздің мөлдірін (Әсет). Денелі, сұсты адамның кірпіктері дірілдеп жұмылған *зағип* көзіне аянышпен қарады (С.Жүнісов). Барлық денем сау, тек көзім ғана *соққының* зақымынан *әз* боп қапты (С.Бакбергенов).

Солбырау, сомпию, селбірею, сөлпең-деу, сөлпию, сүмірею, солбыраю. *Киген киімнің үйлеспей, оның үстіне еңсесі түсіп көңілсіз күйде болу.* Қалбағай *солбырап* кетіп бара жатты (Ғ.Сыланов). Мен *солбырайып* сыртқа бет алдым (Ө.Қанахин). Захарович мойнына су құйылып, *сөмпііп* шықты (Е.Қонарбаев). Көбіне басын салбыратып *сөлбірейіп* жүретін (С.Санбаев). Қақабай шарасы қалмағандай, *сөлтііп* Степанның ыңғайына көне берді (Б.Тілегенов). Үрейі ұшқан жапон эскадралары да олардың соңынан *сөлеңдеп* ерді (С.Ерубаев). Арба үстінде екі адам теріс қарап *сүмірейіп*, салбыраған басын көтерместен бара жатты (Ғ.Мұстафин).

Солу, сену, сему. *Күш-қуаты әлсіреп, құрай бастау, еті қашу.* Шырмауық сабақтарында әлі *солмаған* жапырақтар байқалады (А.Жұмаділдин). Жайнап тұрған гүлде *семіп*, басын төмен иіп, шоқтары бүрісе бастапты (К.Жүнісова). *Сеніп*, қатып, құрайсың, - деді шофер (М.Рашев).

Сомалау, бағалау, нарықтау. *Сатыла-тын затқа баға қойып белгілеу, бағасын шығару.* Тіпті *сомалап* ақша бермесе, қонаққа шақырсын, күтсін (Ж.Алтайбаев). Өздері бір жылқыны отыз бес сомға *бағалапты* (І.Есенберлин). Сүйтсе де әркім өзін есті есептер, *Нарықтап* базар бір-ақ бұл қылмайды (І.Жансүгіров).

Сонадайдан, сонадан, анадайдан. *Көз көрім жерден, алыстан.* Сарысудың Телікөлге құйған жағасында *сонадайдан* қол бұлғап бес там тұр (С.Мәуленов). *Сонадан* көз тартады мына бір үй, жазу бар «Мектепң деген маңдайында (Ж.Қашқынбаев). Сынық мүйіз қара сиыр *анадайдан* телміріп, ашкөздене қарап тұр (Б.Сокпақбаев).

Соншама, соншалықты, сонша, мұншама, қаншама, сондайлық, онша-лықты, осыншалық, осыншама. *Тінтен көп, кереметтей, өлердей, шектен тыс.* *Соншама* ауыр бейнет солай бітсе, Қас тағдыр, мен жеңілдім, мені сөкпе (Ғ.Қайырбеков). Жоғарыда музыкалық аспаптардың *соншалықты* көп болғанын атап өттік (І.Омаров). Райханның зәресі ұшқаны *сонша*, үні шықпай қалды (З.Шашкин). Кім айтар мына ғашық бала мен емес деп? *Мұншама* ғашық болар жан емес деп (Қ.Аманжолов). *Қаншама* асықтым, жеделдеп келемін десе де, адымы мардымсыз, жолы қысқармай қойды (А.Байтанаев). *Сондайлық* күшті куәлері бола тұрып, Өмірәлінің кейін не ғып үндемей қалғанына таңы бар (Б.Нұржекеев). Келінім *оншалықты* жөнсіз адам көрінбейді (К.Баялиев). *Осыншалық* қуатты қайдан алдық, әр тынысын уақыттың пайдаландық (Р.Өтегенов). *Осыншама* тұнжыраудың себебін мен кейін ғана түсіндім (Ә.Сәрсенбаев).

Соң, кейін. *Бір істің, оқиганың артын ала, ізінше.* Сәулемді құдай алған соң, Сарнамасқа шара не? (Абай). Шал кемпірге үйін көрсетіп жібергеннен кейін көп уақыт далада сандалып жүрді де қойды (К.Баялиев).

Соңғы, кейінгі, ақырғы, аяққы, артқы, ақтық. *Алдында емес, бітер, таусылар жағында.* Байұзақ одан соңғы адам еді. Бәрі де кісі-ақ еді қасалықты (Абай). Олардың соғыс басталғаннан кейінгі тағдырлары маған белгісіз (Т.Жанұзақов). Астық үшін күрестің ақырғы кезеңі басталды (З.Шашкин). Қасқалдақтың қанындай егін суын, Аяққы елге жібермей бастан құртар (І.Жансүгіров). Ораз көк «Волганың артқы есігін ашып, чемодандарды жүк артатын қоймасына салды (З.Шашкин). Хаты деп ақтық жазған ғашық жардың, Есіңе ал, дұғаңа мен ынтызармын (Б.Майлин).

Соңы, аяғы, ақыры, шегі, шеті, арты. *Бір нәрсенің таусылар, бітер жері, кезеңі.* Сөзімнің басы ыржаң, соңы қылжаң, жүгенсіз жүре бермек - сенің ырзаң (Абай). Мына топырдың аяғы бірдемеге апарып соғып жүре ме дегенім де (Ғ.Мүсірепов). Мылтық дауыстарының ақыры түн ортасынан былай ғана біртеп саябырлап, басылғандай болды (Қ.Тайшықов). Бұлар батыл шабуыл жасайтын жердің шегіне жетті (Б.Жетпісбаев). Майор олардың барлығын жарым жолдан қайтарып, қаланың арғы шетіне жіберді (Б.Момышұлы). Алды өмір, арты ажал арасында Егесіп келе жатты тырс үндемей (Қ.Аманжолов).

Сопақ, ат жақты. *Бет пішіні дөңгелек емес, ұзынша келген.* Ол-орта бойлы, сопақ бетті ақ сары жігіт (Ә.Сараев). Қарымсақов - ер тұлғалы, ұзын бойлы, ат жақты қара сұр кісі (С.Омаров).

Сораңдау, сереңдеу, ербеңдеу, арбаңдау. *Ербең-ербең етіп өрескел қимылдау.* Артем сораңдап жан ұшыра жүгіріп келеді екен (Т.Сағымбаев). Көше бойы сереңдеп жүгіріп жүрген жасыл шинельділер (Р.Хайруллин). Тырнадай ербеңдеген ана бір ұзын сирақ ат енді артымызға түсті (С.Мұқанов). Қажекен шапанын лақтырып тастап, аренаға арбаңдап шыға келді («Лен.жас.»).

Сораю, сойдию, сидию, сомпию. *Ұзарып өсу, ұзару.* Бір ғажабы кей бала өсіп кеткен сораюып (Қ.Баянбаев). Көксеректің тістері ақсып, сойдиып тұр екен (М.Әуезов). Сидизан теректердің арасында екі биік үй бар екен (Ә.Тарази). Алыстан жүгерінің собығындай сомпиып көрінген Байжан моласы екен (Ж.Өмірбеков).

Сотқар, бұзақы, содыр, шалдуар, аусар, тентек, қиянқы, бейбастақ, бейбас, бұзық, жүгенсіз, сотанақ, тәйтiк қарап. *Мінезі шадыр, жүрген жері лаң, жанжалқой.* Өзі нағыз жынды, сотқар қу болатын (Р.Райымқұлов). Өзі

барып тұрған *бұзақы* екен (Т.Ахтанов). Қатқан сойылды онды-солды үйірген *содырлар* ешкімді маңайлатпады (З.Жәкенов). Жасаған *шалдуар* қылықтары есіне түскенде ол жерге кіргендей болады (Ө.Қанахин). Ол есерсоқтау, *аусар* жігіт болатын (С.Мұқанов). Бәйбішеден туған тоғыз ұл зорлықшыл, *қияңқы* болыпты (С.Сейфуллин). Сол класта тәрбиеге көнбейтін, шу асау, *бейбастақ* Төрехан деген бар (Ж.Жұмақанов). Бригадиріміз Берназар - ұрыншақ, *бейбас* адам (Б.Серкебаев). Ежелден *бұзық* болып туып еді, Бәлеге жас күнінен жуық еді (Айтыс). Талай *жүгенсізді* көріп едім, бірақ сендей *жүгенсізді* енді ғана көріп отырмын (Ауызекі тіл). Қыдыр тұқымының *сотанағы* Сүгір салған ылаң жұртты абыржытып кетті (А.Тоқпанов). Қанша *тентек* болса да, Аралбай енді сөзден ұтылып, түйыққа тіреліп қалды (С.Омаров).

Сотқарлық, бұзақылық, содырлық, шалдуарлық, аусарлық, тентектік, қияңқылық, бейбастықтық сөйл, сотанақтық, жүгенсіздік, бейбастық, бұзықтық. *Мінезсіз, жанжалқой адамдарға тән қасиет.* Бұдан екі жыл бұрын *сотқарлық* себепті екеуі де үш жылдан түрмеде отырып келді («Қаз.мек.»). Былай қарағанда *бұзақылығы*, қулығы жоқ момын жігіт (А.Жақсыбеков). Оған құдай қарғап ұл бермей жүргені де осы *содырлығынан* ғой (С.Сейтқазин). Баланың *шалдуарлықтан* түзелгенін айт («Қаз.мек.»). *Аусарлық* қой істеткен, Кешір оны, Күнішім (Д.Әбілев). Латын деген ауылдағы бір жігіттің *тен тектіктері* көз алдына келіп тұра қалды (М.Дүйсенов). Мынау *қияңқылық* көрсеткен соң, балалар оны сабап жіберіпті (Б.Қыдырбекұлы). Кім көрінгеннің *бейбастықтығына* жол бере алмаймын (Ж.Арыстанов). Жәнібектің Тілеу дейтін баласының *сотанақтығы* бар (Б.Соқпақбаев). Ахтанбердиев осы *жүгенсіздіктен* келе айқасқан еді, ақыры түбіне жетіп тынды (Б.Тоғысбаев). Ей, Сапақ, сенің *бейбастығыңды* мұнда ешкім көтере алмайды (С.Сейфуллин). Сендер осы *бұзықтықты* қашан қояр екенсіңдер (Б.Майлин).

Сотталу, айдалу, кесілу. *Қылмыс жасап жазықты болғандығы үшін бас бостандығынан айыру.* Ғ.Әбдіғұлов он екі жылға *сотталды* («Соц.Қаз.»). Қазақ даласы патша үкіметінің түрмесі болды. Патшаға қарсылардың бәрі де осылай қарай *айдалды* (Х.Бекхожин). Ана жылы сен *кесіліп* кеткенде Дөңгелектің баласы есіктен де қараған жоқ (Ж.Алтайбаев).

Сотты, істі. *Қылмыс жасап шатылған, қылмысты болған.* Бірсыпыра үлкен адамдардың басын *сотты* қылып жатса керек (С.Сейфуллин). Құлмырза қалай *істі* болғанын қысқаша айтып берді (М.Дүйсенов).

Сөз, тіл. *Адам баласының қоғамдық өмірде бір-бірімен түсінісіп, пікір алысатын қатынас құралы.* Сөзі жоғалған жұрттың өзі жоғалады (А.Байтұрсынов). Шешеннің *тілі* ортақ, шебердің қолы ортақ (Мақал).

Сөзуар, сөзшең, сөйлеуік, сөйлемпаз, тақылдақ, тақылдауық қарап. *Тыңдаушыны ұйыта білетін, сөзге жүйрік.* Екеуі де *сөзуар*, от ала келіп, отыз әңгіме шертетіндердің дәл өзі (С.Шаймерденов). Мағжан *сөзшең* зайыбының шұбыртпа сөзін бөлуге мәжбүр болды (М.Хасенов). *Сөйлеуік* бала Баттал Айсұлудан оның оқуы жайын сұрай жөнелді (М.Әуезов). Пішініне қарағанда бір түрлі *сөйлемпаз* адам секілді (Б.Майлин). *Тақылдақ* Меруерт тағы бірдеңе айтып, тиісе берер деп қысылды (С.Мыңжасарова). Өзін оқуға зерек деп еститінмін. Бірақ мұндай *тақылдауық* екенін білмеуші едім (Т.Иманбеков).

Сөйлесу, әңгімелесу, кеңесу, тілдесу, пікірлесу, жауаптасу, мәслихаттасу, сұхбаттасу. *Отырыс жасап, өзара пікір алысу, ой бөлісу.* Ендігі жайды басты бір адаммен *сөйлесіп* шешу керек (М.Әуезов). Нұрқасым, бар, атаңды шақырып кел, кісілермен *әңгімелесіп* отырсын (С.Бегалин). Бірігіп бас қосып шешетін бір мәселе бар, соны ақылдасуға, *кеңесуге* шақырып отырмын (Б.Тілегенов). Хакім қалайда қызбен жолығып, *тілдесіп*, неге ренжігенін өз аузынан білгісі келді (Х.Есенжанов). Осы бір алғашқы аз ғана *пікірлесуден* бұлар бірін-бірі шын түсінгендей болды (Д.Әбілев). Осы аз күн ішінде оязбен менің *жауаптасуым* мүмкін (М.Әуезов). Малшылармен *мәслихаттасуда* Байжан өз есебін де ұмытпайды (С.Мұқанов). Сізбен бір сырласып, *сұхбаттасудың* еш жөнін таба алмай-ақ қойдым (И.Жақанов).

Сөйлеу, айту, деу, баяндау. *Көңілге келген ойды, пікірді, хабарды басқа біреулерге жеткізу.* Мен орыс халқы атынан *сөйлеп* тұрмын (М.Дүйсенов). Ел жайын біліп қансаңыз, *Айтайын*, құлақ салсаңыз (Абай). Ауызыңды ашсаң көрінер маржан тісің, не *демейді* сыртыңнан дұшпан кісің (Қазақ әндері). Әзімханның өзіне оның қалай жабысқандығын *баяндады* (С.Сейфуллин).

Сөндіру, өшіру. *Оттың, шамның жарығын басып тастау, жандырмау.* Ауылдың бәрі де шамдарын *сөндіріп*, қалың ұйқыға кіріп жатыр (Б.Майлин). Біреулер өрт *өшірумен* шұғылданса, біреулер жаралылармен айналысуда (Ә.Сәрсенбаев).

Суайт, сукит, алдамшы, өтірікші, алдампаз. *Болмағанды болды деп, жалған сөйлейтін, өтірікті судай сапыратын, құлықпен күн кешетін.* Суанбайдың қатыны барып тұрған *суайт* (Д.Еркінбаев). Айтқанды орындамайтын бізді бір *сукит* деп ойлайсың ба? (Б.Қыдырбекұлы). *Алдамшының* алдаған сөзіне еріп, қолда барын сыпырып беру жөн емес (С.Торайғыров). Оларға карта тәсіл жүйесіндей, *алдампаз* айлакердің күресіндей (Т.Жароков). Айтқан сөзге тұрмасаң, *өтірікші* атанасың (Ж.Ертілесов).

Судырлау, сыбдырлау, сыбдырау, судырау. *Сыбдыр қағу, сыбдыр-сыбдыр ету.* Баяу толқып *судырлайды* жапырақ (Т.Әбдірахманова). Жан-жағым жасыл терек жапырақтары кешкі самалмен баяу *сыбдырлайды* (Ә.Сәрсенбаев). Арырақтан құрғақ сары қамыс анда-санда себепсіз *сыбдырап* қояды (Ә.Тарази). Зәулім теректің теңге жапырағы үздіксіз *судырайды* («Білім және еңбек»).

Сумақай, сұғанақ, жылмақай, жылпос. *Сумаңдап, ылпың-жылпың қағып тұратын.* Суық қолды *сумақайлар* мен жемқорларды жер-жебіріне жеткізе сынайды («Қаз.әдеб.»). Ұры байымайды, *сұғанақ* семірмейді (Мақал). *Жылмақай* жігіттерден жеркенемін, Мұнтаздай сырты жылтыр, іші сатпақ (Ә.Оңалбаева). Оның қасындағы *жылпос* ақсары жігітті де бұрын талай көрген (С.Бегалин).

Сумақайлану, сұғанақтану, жылпос-тану, сыпсыңдау, сумандау. *Жылмаң қағып, жылп-жылп ету, сүйреңдеу.* Бір көрген қызға қырындап *сумақайлана* беру қадетімде жоқ (О.Бөкеев). Әй, тентек қыз, тек отыр *сумаңдамай* (Н.Сералиев). Соның өзін *сұғанақтанып* жүріп әрең саттым (М.Хасенов). Махмұт ештеңе айта қоймаған соң, ол *жылпостана* дарақы әзілге басты (Қ.Толыбаев). *Сыпсыңдаған* қатындардың сөзін жаратпай, Ақық әжей оларға ұрсып тастаған (Н.Ғабдуллин).

Сусамыр, сусақ жерг. *Шөлдетіп, суды көп ішкізе беретін ауру.* *Сусамыр* ауруына шалдыққандар суды көп ішеді (Х.Қыдырбаев). *Сусамыр* ауруын Орал өңірінің қазақтары *сусақ* деп атайды (Ауызекі тіл)

Суық, мұздай, тастай, зәрлі. *Дене тітіркенетіндей, сүйектен өтетіндей, соншалықты ызғарлы.* Жарылған алақанына *суық* су тікенектей қадалды (Д.Досжанов). Сәбира *мұздай* сумен жуынғанда бір сәтке болса да бойы сергіп, ширап қалғандай болды (М.Дүйсенов). Өзеннің суы *тастай* екен (Ә.Шәріпов). Жиналған жұрт көктемдегі *зәрлі* суға түсуге бата алмапты (С.Талжанов).

Суырма, тартпа. *Стол, шкаф, сияқты мебельге орнатылған, ұсақ-түйек зат салуға арналған кішкене жәшік.* Ол касса жәшігінің *суырмасын* ашып, іздестірген болады (А.Байтанаев). Енді мөрін басайын десе, мөрі кеңседегі *стол тартпасында* қалып қойыпты (Ж.Тілеков).

Сұғу, тығу. *Бір заттың ішіне екінші бір затты салу, орналастыру.* Жұмағұл керегенің көзінен қолын *сұғып* жіберіп, есікті ашты (З.Ақышев). Майсор хатты оқып шықты да, қағазды бүктеп-бүктеп өз қоншына *тығып* жіберді (Д.Әбілев).

Сұлау, серею, тыраю, тырқию сөйл, шолжию. *Ұзынынан түсіп құлап жату, керіліп-созылу.* Мен көрдім ұзын қайың құлағанын, бас ұрып қара жерге сұлағанын (Абай). Қалжыраған қарт *серейіп* сұлық жатыр (С.Алдабергенов). Ермек төсегінде құлаш жайып, *тырайып* жатыр (Қ.Сатыбалдин). Біләловтың түнде үйінде *тырқыып* ұйықтап жатуына болмайтын ба еді (Ә.Нұршайықов). Қойшылар қойға анда-санда *шолжиып* жатып-ақ қарап қояды (Н.Қазыбеков).

Сұлу, әдемі, әсем, көркем, ару, әрлі, бәденді, ажарлы, шырайлы, келбетті, кескінді, көрікті, келімді, қияпатты көне, өңді, райлы сөйл, реңді, әйбат қарап. *Кескін-кейпі келіскен, түр-тұрпаты жарасқан, көз тартарлықтай.* Сұлу аттың көркі - жал, Адамзаттың көркі - мал (Абай). Жігіт - орта бойлы, қыр мұрынды, ақ құба, *әдемі* (С.Ерубаев). Ол жалтыраған жез шылапшын мен қашқардың *әсем*, сопақ құманын әкеп, су құйды (М.Әуезов). Күнайым талай жаннан *көркем* екен (Құламерген). Арқаның *ару* қызы Еңбек Ері, Келемін алыс жақтан іздеп сені (Қазақ әндері). Залдың орта тұсында *өңкей* ажарлы қыздар, әрлі әйелдер (З.Қабдолов). Толықшалау келген *бәденді* әйел қызметінен қайтты (Ә.Көпбаев). Бір кезде осы үйдегі жеңгеннен сымбатты да, *ажарлы* да әйел жоқ еді (С.Мұқанов). Зәуре - бұл дүниедегі қыздардың ең *шырайлысы* (Б.Қойшыбаев). Жұртқа шай құйып отырған ақ сары келген *келбетті* әйел - Нұржамалдың анасы (І.Есенберлин). Оны дөңгелек жүзді қара көзді *кескінді* әйел жылы ұшырай қарсы алды (С.Шаймерденов). Көріп алсаң *көріктіні*, таңдап алсаң тектіні, сонда көңіл толмай ма? (Абай). Ішінде бір бойжеткен қыз көрінді, жаралған сырт денесі бір *келімді* (Е.Бердин). Қырық асып, елуге аяқ басқан, Денелі ақ сұр адам, *қияпатты* (Ш.Әбенов). Бақытжан - әрі жас, әрі *өңді*, қыз қызығатындай балғын жігіт (М.Дүйсенев). Қоңырқай тартқан шырайлы, сүйкімді жігіттің *райлы* келбетіне қарағысы келе береді (А.Тоқмағамбетов). Тайман адамға әсер қалдыратын байсалды, *реңді* жігіт екен (З.Қабдолов). *Әйбат* жігіт бойында бәрі түгел сияқты (Ғ.Мұстафин).

Сұлулық, әдемілік, көркемдік, көріктілік. *Көрсө көз тартарлықтай қасиеті бар ажарлылық, әсемділік, тартымдылық.* Қыздың үлбіреген қызғылт жұқа еріндері *сұлулығын* асыра әрлендіре түскендей (С.Омаров). «Бота көз, жез бұйдалы тайлақтайң деген тенеулер сұлу қыздың көзінің *әдемілігін*, өзінің әсемдігін жеткізеді (Тарту). Бұл қала біздің Фрунзеден үлкен де, *көркемдік* жағы да едәуір артық па дедім (Т.Бигелдинов). *Көріктілігім* үшін сүйді ол мені (Ж.Қыдыров).

Сұңғақтық, бойшандық. *Бойы ұзын болып келгендік, биіктік.* Бойының *сұңғақтығы*, жылдам басып тік жүруі Ажардан ауған жоқ (Б.Шалабаев).

Бойшаңдықтың кесірінен төменге көзім түспей, байқамай қалыппын (Х.Есенжанов).

Сұрақ, сауал, сұрау. *Біреуден жауап берілуін талап ететін сөз.* Донбас шахтерлері Қарағанды жайлы білгісі келіп, біздерге көп *сұрақтар* берісті (С.Хайдаров). Біз не *сұрау*, не жауап бере алмай, жерді шұқи бердік (Ғ.Мүсірепов). Еламан *сауалына* жауап іздегендей үнсіз сазарып, тұрған жігіттерге қарады (Ә.Нұрпейісов).

Сұраншақ, тіленшек, тілемсек, сұрампаз. *Әркімнен көзін сатып, не болса соны сұрай бергіш.* Түртіншек, *сұраншақ* боп пайда іздесе, Ақындық қайыршыдай кімге ұнар (Қ.Тәкежанов). *Тіленшек* көңілдің өтірік жорамалы да деген оймен Ақшам хатшысының әр қимылын бақылап жүрді (М.Сқақбаев). Біреулер Томекенді пасық, мақтаншақ дейді, біреулер *тілемсек* дейді (С.Адамбеков). Дәуренбай - әншейінде алдына барған *сұрампаздың* бетін қайтармайтын, тұйықтау адам (О.Сәрсенбаев).

Сұраншақтық, тіленшілік, тіленшек-тік. *Ел-жұрттан не болса соны сұраушылық, тілемсектік.* Қиынбай Сағындықтан насыбай сұрап еді, ол оған «*сұраншақтығыңды* бір қоймай-ақ қойдың-ау!ң - деді (Т.Жармағамбетов). Кенжесі екі ағасына: «енді *тіленшілік* қылып, мал-пұл тауып күнелтелікң депті (Қазақ ертегілері). Сұрап істеген *тіленшектік* жарамсақтыққа жол ашар («Лен.жас.»).

Сұрау, өтіну, тілену. *Өз ықтиярымен бір затты істеуге тілек білдіру, қалау.* Сын сағатта сынға түсу үшін өзім қайта-қайта *сұранып* майданға кетіп барамын (Ж.Тәшенов). Мен өзімнің *өтінуім* бойынша астан соң, сырттағы нардың үстіне төсек салдырдым (Ж.Жұмаханов). Көп жерде өзі *тіленіп* әскерге кірген жастар бар (С.Сейфуллин).

Сұрықсыз, өңсіз, әрсіз, ұсқынсыз, бәденсіз, көріксіз, реңсіз, кескінсіз, сүренсіз, кейіпсіз, қияпатсыз, репетсіз, сұрсыз сөйл, сиықсыз, сүрепетсіз сөйл. *Кескін-келбеті келіспеген, реңі нашар, сұры қаиққан.* Айналаның барлығы жып-жылмағай өңсіз, *сұрықсыз* бірдеңе (Ә.Әбішев). Гүлсім нағашы әжесінің қасында *өңсіз* төмен қарап отыр екен (С.Бегалин). Таразының қасында тұрған әйел байқауымша *әрсіз* де, ақымақ та емес сияқты (К.Тоқаев). Көзді ашып-жұмғанша бұған кепкасын баса киген *ұсқынсыз* біреу пышақ ала ұмтылды (М.Сатыбалдиев). Тек көзінің сәл қысықтығы демесең, тосын көрген кісіге онша *бәденсіз* де емес (С.Омаров). Тәрде үстінде жаман ескі матрасы бар, сыры шытынаған, *көріксіз* темір кереует (Т.Ахтанов). Айнала атырапқа көз салсаң сарғыш көде, бетеге басқан *реңсіз* дүние жатыр (М.Әуезов). Майор Матвеев

кескінсіз, аласа бойлы, мыжырайып қалған кісі еді (С.Бақбергенов). Гүлнаштың басынан *сүреңсіз* сұрғылт күндер өтіп жатты (Т.Әлімқұлов). Бір қанішер *кейінсіз* қара құлға, байлауын да үйретті, шешуін де (Б.Майлин). Өздері әуелден-ақ *қияпатсыз* жандар ма, әйтеуір бет-әлпеттеріне екінші рет қарағың келетін емес (Ғ.Сыланов). Қыз менің *репетсіз* түрімді көріп, басымнан өткен уақиғаны сұрады (Мың бір түн). Құжамардай өң-сұрсыз, жарасынан қан да ақпай, жатыр екен қимылсыз (М.Әлімбаев). Осы бір *сиықсыз* адамның көрінісі соншалық аянышты еді (Ә.Шәріпов). Артта қалған мына дүние бос даңғыраған суық бөлмедей *сүрепетсіз* көрініп кетті (Б.Шаханов).

Сұрыптау, іріктеу, сорттау, екшеу. *Таңдап-талғап ала білу, саралау, талдау.* Сөйлем сөзден өседі, оны таңдап, *сұрыптап* ала білу керек (Б.Қыдырбекұлы). Ертеңіне сондағы тәуір әншілерді *іріктеп* алады да, даярлыққа кіріседі (С.Омаров). Фабрикада әрбір қойдың жүнін бірнешеге бөліп, *сорттайды* (М.Ермеков). Шынтас он бес адамды, ішінде Жанар, Нағима бар, іріктеп, *екшеп* алды (Т.Ахтанов).

Сүзбе, қатық, тұзқұрт жерг. *Айраннан сүзіп жасалған, тұздалған дәмді тағам.* *Сүзбеден* де құрт жасап, қыс айларында сорпаға қатады (С.Мұқанов). Сиыр сүтінен істелген *қатықты* да сорпаға қосса дәмді болады (С.Сейітов). Тұздалған, тұз қосқан сүзбені Арқада *тұзқұрт* деп те атайды (Ауызекі тіл).

Сүзгі, сүзгіш. *Сұйық затты сүзіп, тазартуға арналған құрал.* Камфора майдың сұйық бөлігінен тоңазыту, *сүзгіден* өткізу, преске салып сүзу арқылы бөлінеді (С.Сұбханбердин). Жаңбыр, қар суларын *сүзгіштен* өткізіп, пайдалануға әбден болады (Б.Тілекметов).

Сүйемелдеу, сүйемелеу, демеу, қолтықтау. *Қолтықтан алып көмектесу, жәрдемдесу.* Бір топ жігіт Мұқажанды жан-жағынан *сүйемелдеп* үйге кіргізді (Қ.Қайсенов). Сергей Лизаны ұйқыдан оятып алғандай *сүйемелеп*, қаз тұрғызды (Ә.Әзиев). Сақыш кемпір құлап кете жаздады, бір әйел оны қолтығынан *демен* сүйей берді (Н.Ғабдуллин). Маңғыстың келіншегі кішкентай арық әйелді *қолтықтай* үйге кіргізді (Т.Ахтанов).

Сүйеу, демеу, медет, медеу, сүйеніш, сүйемел. *Көмек көрсетуші, қолдаушы, жәрдемші күш.* Қыс ортасы ауа бір мезгіл көк шөпке немесе концентратқа тойса, малға көп *сүйеу* болады (С.Мұқанов). Арқа сүйерім, көңілге *демеу* қыларым - өзімнің адалдығым (Ж.Саин). Алмасақ та, бермесек те, көңіл жақындығының өзі бізге үлкен *медет* (Қ.Ахметбеков). Кейде бір қалжырағаныңда ел жақтан келген бір жапырақ қағаздың өзі - үлкен *медеу* (С.Сарғасқаев). Алдабергенонның бұларға қояр жалғыз *сүйеніші* - адалдығы

(С.Бақбергенов). Сүйеу жоқ, сүйемел жоқ есіл батыр, сұмдардың сұм кінәсін кешірді ақыр (Ғ.Қайырбеков).

Сүйкімді, сүйікті. *Қадірменді, жағымды, қасиетті.* Ол өзін-өзі ұстап, өзіне тән салмақты да *сүйкімді* қалпынан аумады (Д.Әбілов). Қырға шықсам ең *сүйікті* қызымын, үйде отырсам, ең *сүйікті* анамын (Ш.Шілдебаев).

Сүйіну, сүйсіну, насаттану, тұшыну, ләззаттану. *Біреудің іс-әрекетіне, қылығына көңлі толып ризалық білдіру, мейірлену.* Қыздың құрбысына *сүйінуі* сирек қой, оларда қызғаныш басым болады (М.Сүндетов). *Сүйсіне* алмадым, сүймедім, сүйегім жасып, сор қалың (Абай). Қара айғырды Ишанға мінгізгенде, ол *насаттанып* кетіп еді (А.Тоқмағанбетов). Ол өмірдің дәмдісіне *тұшынып*, ащысына ашырқанып, бәрін де басынан кешірді (С.Алдабергенов). Асқан сұлулық тек қана *ләззаттандырып* қана қоймайды, ол адамның адамгершілік қасиетін арттырады (Семья тәрбиесі).

Сүйір, үшкір. *Ұш жағғы сүйірленіп келген, істіктей.* Мүйіз сапты *сүйір* кездік қол жетер жерде жатыр (З.Шүкіров). Сүйектен істелген ине сынбайды, әрі *үшкір* болып келеді (Е.Байзақов).

Сүрлеу, сорап жерг. *Көптен бері жүрілмеген ескі жолдың сілемі.* Өткен жаздан бері ат тұяғы тимеген қаптал *сүрлеумен* көтерілдік (Саржайлау). Жол *сорабы* аяқ астынан күнгірттеніп байқалғанымен, арғы сілемі тұңғиық ішіне көміліп кеткен (Ә.Әзиев).

Сүмендеу, сүмірею, сүмпню, салбыраю. *Сүмең қағып, еңсесі түсу, құты қашу.* Ол ұлықтың артынан *сүмеңдеп* кетіп бара жатыр (М.Әуезов). Арба үстінде екі адам теріс қарап *сүмірейін* бара жатты (Ғ.Мұстафин). Амал бар ма, салым суға кеткендей *сүмпнип* үйден шықтым (М.Тоқжігітов). Аралбай аяғын сүйрей басып, *салбырайып* шыға берді (С.Омаров).

Сүмесін, сүме. *Сауын малының сүтінен алынатын азық-түлік, өнім.* Сүтке сүт қосылса - *сүмесін*, сөзге сөз қосылса - демесін (Мақал). Еңбек сауып, мал *сүмесін* емген ел аштан өліп, көштен қалған емес (С.Ақтаев).

Сүтті, құнарлы, мама сын. *Желіні үлкен, сүті мол, сүтті көп беретін.* Қазақ жылқысының биелері далада бағылғанына қарамастан *сүтті* келеді (Д.Керімбаев). Сауса сүті сарқылмас, Мен *құнарлы* биемін, Сауған сайын иемін (С.Мұқанов). Желіні бұтына сыймай, шатқаяқтап қалған *мама* сиырлар ыңыранып барады (С.Жүнісов).

Сүю, өбу. *Баланы жақсы көріп, құшырланып өліп-өшу.* Болатбекті алдыма алып, ұзақ-ұзақ құшақтап, беттерінен кезек-кезек сүйе беремін (Ж.Жұмақанов). Асылады еркелеп жас бөбегі, Алып қолға ана құшып өбеді (Пернедегі терме).

Сыбаға, телім, тиесі. *Әркімнің өзіне лайықты, тиесілі үлесі.* Қазақ романының қазынасына С.Мұқанов қосқан *сыбаға* айырықша бағалы (Р.Бердібаев). Кейде үш жүзге, ата ұлына *телім* де беріледі («Жас алаш»). Әркім өздеріне *тиесі* жерді белгіледі, еңбек бәсекесі туды (М.Мырзақұлов).

Сыбай-салтаң, бойдақ, салт басты. *Үйлі-баранды болмаған, үйленбеген, басы бос.* Ол *сыбай-салтаң* да емес, оның шиеттей баласы бар («Қаз.әдеб.»). Сен менен кетіп, анау елуге келгенше *бойдақ* жүрген Келдекбайға тием десең де еркің (Ә.Әбішев). Бұл төртеуі де *салт басты*, бойдақ жігіттер, совхоздың жаңа салынған қонақ үйінің бір бөлмесінде тұрады («Қаз.әдеб.»).

Сыбыр, күбір, күңкіл. *Өзара ақырын ғана әңгімелескенде әрең естілетіндей етіп айтылған сөз.* Әсіресе қыз-келіншектердің арасында *сыбыр* көбейе түскен («Лен.жас.»). Қараңғылық құшағынан мың сан ауыздың *сыбырлап* сөйлеген *күбірі* естілді (Ә.Әлімжанов). Қараңғы бөлмелерден ақырын *күңкілдер* естіледі (С.Сейфуллин).

Сыбырлау, күбірлеу, күңкілдеу. *Өзгелерге естіртпес үшін естілер-естілмес етіп айту.* Клара мен жігіт ара-тұра *сыбырласып* та алады (А.Сатаев). Біреу-міреуді оятпау үшін ол баяу ғана *күбірлеп* сөйледі (М.Тиесов). Тек жұмыскерлер жатағының үйшіктерінің жандарында ақырын *күңкілдеген* дыбыстар естіледі (С.Сейфуллин).

Сығылысу, қысылысу, сыналасу, қыстырылу. *Қалың нөпір болып иін тіресу, топырлау.* Еркек пен әйел екі топ боп, есікке кептеліп, *сығылысып* кіріп жатыр (Б.Майлин). Автобустың арт жағынан болса да *қысылысып*, орын алып үлгірдік (Б.Соқпақбаев). Шамасы бұл маңда киіздей тұтып, *сыналасып* жатқан жау әскері тегіс дүрліккендей (Ә.Нұрпейісов). Сөзге бөгет болғысы келмеген олар босаға жақтағы бір топ баланың арасына *қыстырылып* отыра кетті (С.Мұқанов).

Сығыраю, сықсию, сықсыраю. *Көзді сәл жұмыңқырап қарау, сығыраңдау.* Ол сынық көз әйнегімен *сығырайып* көрпе тігіп отыра берді (О.Тәжиева). Кішкене жыпылық көздерін жиі қағып, *сықсия* күле тұрып Дәндібай сөйледі (М.Әуезов). Ол маған шегір көзімен *сықсырая* қарады (М.Иманжанов).

Сызғылау, шимайлау, айғыздау. *Бір заттың бетіне айқыш-ұйқыш ирек түсіру, ретсіз, жән-жосықсыз сызбалар салу.* Бірде Анар бес жасар баласының үй қабырғасын бормен *сызғылап* тастағанын көрді («Мәдениет және тұрмыс»). Ол енді не салсам екен деп, қағазды әрлі-берлі *шимайлап* зерігіп отырды (А.Жақсыбаев). Таудың сай-сала белеңдерін көшкін мұз тереңдете қазып, *айғыздап* барады (А.Машанов).

Сыйлау, құрметтеу, қадірлеу, ардақ-тау, қасиеттеу, қастерлеу, әспеттеу. *Құрмет көрсету, қошемет білдіру, қадір тұту.* Қазақтың үлкен дәстүрінің бірі-үлкенді *сыйлай* білу, оған еркелей білу (Б.Момышұлы). Есті кісіні тауып, *құрметтейін* десең, әділет, ұят, ынсапқа есті кісі елде жоқ (Абай). *Қадірлеңдер* бір-бірінді, бауырым деп санаңдар (Ә.Тәжібаев). Аққуы Маралдының Хорлы-ғайын, *Ардақтап* әлпештендер бар ағайын (Қ.Аманжолов). Мен Лениннің өз анасын қадір тұтып, *қасиеттеп*, қабірінің топырағын сипап тұрғанын еске аламын (С.Мәуленов). Жалғанда жапа шеккен адамды *қастерлей* білу де парыз (Ш.Хұсайынов). Шерттісі не сыр *әспеттеп*, Ұрланды, кімнен қызғанды? (Ж.Молдағалиев).

Сылбырлық, босандық. *Белгілі бір істі орындауда енжар, құлықсыз болушылық.* Егін жинау - *сылбырлықты* көтермейтін аса жауапты науқан («Соц.Қаз.»). Сенің қазіргі қалпыңнан *босандық* көріп отырған сияқтымын (С.Омаров).

Сылдырлау, сынғырлау, шылдырлау. *Сылдыр-сылдыр ету, сылдыр қағу.* Телефон қайта *сылдырлады* («Лен.жас.»). Әлдекім жөткіріне берді, *сынғырлаған* үзеңгілер қақтығысып кетті (М.Сүндетов). Мен әлдеқалай *шылдырлаған* телефонның трубкасын көтеруге тұра жүгірдім (Т.Әбдіков).

Сымбатты, мүсінді, сындарлы, науша көне. *Дене бітімі сымға тартқандай, түп-түзу.* Осындай *сымбатты*, ажарлы әйелге кім ынтықпайды, кім ғашық болмайды (Д.Исабеков). Алқам-салқам ескі күпі кигенімен, *мүсінді* дене аттың жүрісіне қарай ширап кетті (Ғ.Мүсірепов). Дудар бұйра шашты, әрі *сындарлы*, әрі сұлу жігіт болса керек (Ә.Сәрсенбаев). Жауырынды *науша* кісі қымызға қанбаушы еді («Қаз.әдеб.»).

Сымбаттылық, мүсінділік. *Сырт бейнесі әсем болып келушілік.* Отырысының өзінен де бір ойлылық, *сымбаттылық* танытатын (К.Оразалин). Жүзіктің көзінен өткендей *мүсінділік* тек жақсы атқа тән екенін Абайша ешкім де айтып берген емес (Д.Керімбаев).

Сымпию, сыпырылу, тотию көне. Қолда барынан айрылып, жер соғып қалу, жұрдай болу. Жылқы мен түйені доңызға беріп, қыстан *сымпиып* шыға келдік емес пе? (Қ.Қуанышбаев). Ол қалтасындағы ақшаны ұттырып, *сыпырылып* шыға келді («Жетісу»). Бүйте берсең, абыройыңнан жұрдай болып, жалғыз *тотиярсың* (К.Оразалин).

Сынау, шенеу, мінеу, шаншу, түйреу. *Кемшілікті айтып сынға алу, сөзбен сілкілеу.* Бір кезде мұны өсекшіл деп, өлеңдерін *сынап*, зықысын шығарушы еді (Б.Майлин). Ыбырай ескішілдікті, кері тартпалықты *шенейді* (М.Ақынжанов). Біз әр оқытушының өзімізше кемшілігін тауып, *мінеп* жатамыз (Ә.Нұршайықов). Әйелі шамырқана *шанишып* сөйлеп, өжет мінез көрсетті (З.Жәкенов). Қанипа оған жылы шырай бермей, ауыр сөзбен *түйреп*, үнемі бетін қайырып тастайтын (С.Омаров).

Сыпайы, сынық, биязы, бипаз, майпаз, қыздай. *Мінез-құлқы, кісімен қарым-қатынасы мәдениетті, әдепті.* *Сыпайы* жүр де шаруа ойла, Даңғойланып аптықпа (Абай). Ол жасы үлкен болғанымен, елтең-селтеңі де жоқ, *сынық* жігіт болатын («Лен.жас»). Қазиза *биязы* сыпайылықпен сөзді бірден бастады (С.Сарғасқаев). Сен бір тамаша ой айтып едің, - деді ол Бәкенге өзінің жорға, *майпаз* сөзіне салып (Ж.Молдағалиев). Айшаның мінезі қандай *биязы*, *бипаз* болса, тілі де сондай жұмсақ, майда (З.Шашкин). Шіркіннің *қыздай* мінезін, еңбек сүйгіштігін айтсаңшы (А.Бекбосынов).

Сыпайылық, сынықтық, биязылық. *Адамзаттың мінез-құлқына тән әдептілік қасиет, ізеттілік, инабаттылық.* Ол аға алдында *сыпайылық* сақтап, жылы шыраймен күліп тұрады (Т.Құрманғалиев). Мінезінің *сынықтығына* қарамастан, ол кезі келгенде қатал да, талапты да қоя біледі (Ә.Әбішев). Инженер жігіттің өн бойынан адамды өзіне еріксіз тартып тұратын *биязылық* аңғарылады («Қаз.әдеб.»).

Сыпсындау, сүйреңдеу, сыпылдау. *Сумаң қағу, сып-сып ету, жыпылдау.* Одан да байының ел-жұртын, қонақ-қопсысын сыр бермей, *сыпсындамай* күтсін (М.Әуезов). Бағила ерні *сүйреңдеп*, бір сөйлеп кетсе, тоқтамайды (Т.Ахтанов). Бәсе, көргенсіз ит *сыпылдап* ана жақта өсек айтып жүр екен ғой (С.Мыңжасарова).

Сыпырып-сиыру, жинап-теру. *Ештең-есін қалдырмай, бәрін түгел бір жерге жинастыру, үю.* Әлі де мал-дүниеге көзі тоймай, ойдан-қырдан *сыпырып-сиырып* жатқан Оспан анау (М.Әуезов). Көкем мен апам өмірдің сыр-сипатын дұрыстап түсіндірместен, өздерінің бар ауыртпалығын *жинап-теріп* маған артты да, өз жөндерімен үнсіз кете берді (М.Дүзенов).

Сыр, құпия. *Ешкімге айтылмаған, бұрын жария болмаған ой-пікір.* Жауға жаныңды берсең де, *сырыңды* берме (Мақал). Саған айтпай жүрген бір *құпиям* бар еді, жеңгетай (С.Жүнісов).

Сыралғы, сырды, сырлас, сыр мінез. *Бірін-бірі көптен білетін, көңлі жақын, ниеттес, танымал-таныс.* Оған не деп барады, бұрынды-соңғы *сыралғы* жан да емес (А.Байтанаев). Бірінің ойын бірі қабағынан сезетін *сырды* құрдас достар рақаттана күлісіп алды (Х.Әдібаев). Тіпті мұңы бірге мұңдас, ойы бірге *сырлас* жандар емеспіз бе біздер (З.Ақышев). Өйткені ол малға *сыр мінез* қазақ халқының ұғымына тез жетіп, көкейіне бірден қонатын (М.Ермеков).

Сырғақтау, сырдақтау, сырттау, қашқақтау, қашқалақтау, қашақтау, тайғақтау, тайсақтау, жылыстау, жоламау, жуымау, сырдаңдау сөйл, безіну. *Іргесін аулақ салып сөйлескісі келмеу, аулақтау, қаймығу, жеріну.* Жұмыстан кейін менен *сырғақтап* қашып жүрген Ержанның жолын тостым (Т.Қойшыманов). Сұлтанғазының да *сырғақтап*, өзімен бірге отырғысы келмей жүргенін көрді (Ж.Молдағалиев). Аманжол олардан шеткерілеп *сырттай* жөнелді (А.Токмағамбетов). Бір кезде достас емес пе едік, неге *қашқақтап* қолға түспей кеттің? (Ғ.Мүсірепов). Шалдың көңлін мен де қимаймын, ол да жібермейді, бір шығып кетсем, *қашқалақтап* жоламаймын (З.Шүкіров). Өз беттерімен жаралыны жібере салудың жауапкершілігінен *қашақтады* (О.Хайруллин). Екі ұлының бірінің біріне айтатын ашу сөздерін түп-тура жеткізуден әсіресе *тайғақтайтын* (М.Әуезов). Ағаттық етсем *тайсақтап*, Өзіңнен ғана имендім (Ш.Мұхамеджанов). Бір бала көп ішінен *жылыстап* шығып бара жатыр екен (О.Сәрсенбаев). Осы Биғайша мен келгеннен кейін біздің үйге *жоламай* қойған (Ә.Нұршайықов). Қаптап жүрген өз адамдарымыздың бірде-бірінің бізге *жуымауын* көрдің бе? (Ә.Әбішев). Аларда жылмаңдап келеді, берерде *сырдаңдап* кетеді (А.Асылбеков). Сен бізден *безінсең* де, біз сенен безінбейміз (Ғ.Мүсірепов).

Сырғалық, бөбешік. *Құлақтың сырға өткізетін жұмсақ жұқа еті.* Дұғай Ісекеңнің *сырғалығы* созылыңқы үлкен құлағына қарап алады да, сөз бастайды (Ғ.Қабышев). Сол жақ құлағының төменгі *бөбешігін* сырға жырса керек, қойға салған еңдей шүнтиып тұр (М.Сатыбалдиев).

Сырғыту, сыру, жылжыту, тайдыру. *Бір амалын тауып біреуді біреу орнынан кетіру, құтылу.* Бұл - қазақ қызметкеріне жағдай бермегендік, *сырғытудың* әдісі (М.Әуезов). Орнына кісі табылса, *жылжытып*-ақ жіберер ем (С.Бегалин). Бастықтың жаман ойы мені бұл орыннан күндердің бір күнінде

сырып тастамақ (Ауызекі тіл). Россия патшасы Николай тақтан *тайдырылды* (Б.Қыдырбекұлы).

Сыртқары, тыс, тысқары, шеткері. *Қаға беріс, шет, бөлек, аулақта.* Бұл көп сөзден Сәкен мен Сарыбала ғана *сыртқары* (Ғ.Мұстафин). Сонда біз тапсырмадан *тыс* қала береміз бе? (С.Мыңжасарова). Жер шарынан *тысқары* планеталар арасындағы саяхатқа адам баласы күшті даярлықтар жүргізіп отыр (Х.Әбішев). Құлахмет ағайдың төрт бөлмелі шағын үйі қаланың түстік жағына таман, *шеткері* (Д.Исабаев).

Сырт-сырт, тырс-тырс, тысыр-тысыр. *Сыртылдаған, тырсылдаған үн, дыбыс.* Күз жауынының алғашқы ірі тамшылары машина әйнегіне *сырт-сырт* тамып, мөлдір моншақтары молая берді (Ә.Нұршайықов). Төбеден аққан тамшы *тырс-тырс* етеді (Д.Досжанов). Кешелі-берлі терезеге *тысыр-тысыр* тиген жаңбыр тамшысының дыбысы естілмейді (М.Сүндетов).

Сырылу, ығысу. *Отырған орнынан бір жаққа сырғу, жылжу.* Ол мені көріп іш тартып, қасынан *сырылып* орын берді (Ауызекі тіл). Шал барған балаға қасынан орын беріп, өзі әрі қарай *ығысып* отырды (Тұлпар).

Сілку, қағу. *Белгілі бір заттың шаң-тозаңын соғып тазарту.* Абай мол шапанын шешіп, жолдың шаң-тозаңын *сілкіп*, қайта киіп жатқан (М.Әуезов). Әйтім кабинадан шығып, шаң басқан үсті-басын *қақты* да, ішке кіріп кетті (Р.Райымқұлов).

Сілімтік, сімтік. *Адамгершілік қасиет-тен жұрдай, азғын, сүмелек.* Талайлардың көз жасы үшін арамза *сілімтіктерден* аямай өш алудамыз (Т.Ыдырысов). Ондай сұқым, *сімтік* шалдарды жаратпай «Не бар екен? Жатсайшы!ң деп отыратын (Ж.Аймауытов).

Сірә, тегі, тегінде, зады, задында, зәуде, тәрізі сөйл, асылы сөйл. *Бір нәрсенің болғандығын дәл білмей, болжаммен айтылғанды білдіретін модаль сөз.* Дүниеде *сірә* сендей маған жар жоқ, Саған жар менен артық табылса да (Абай). *Тегі*, мені өз адамы десе керек (Ә.Сәрсенбаев). *Тегінде*, сіздің бір тілшіге ренжіген жайыңыз бар ау?! (Х.Ерғалиев). *Зады*, Сәкеннің кей нәрсені сәл кешігіп ұғатын шабандығы бар-ды (Т.Әлімқұлов). *Задында* батылдық пен жасқаншақтық адамдардың бәріне де жұғымтал келсе керек (Ж.Мусин). *Зәуде* болса мына жігіт мені атуға келген екен деп ойладым (Н.Тұрсынбаев). Мына кісі *тәрізі* алыстан келген қонақ болар (С.Бердікұлов).

Сіркіреу сөйл, сілбілеу, себезгілеу, себездеу. *Жаңбыр мен қардың баяу, ұзақ жаууы.* Осы кезде күздің сылбыр жаңбыры да *сіркірей* бастады (І.Есенберлин). Үш күннен бері *сілбілеген* ақ жауын айықпай тұр (М.Әуезов).

Оқтын-оқтын жеңіл жауын *себезгілеп* өтеді (Қ.Боқасов). Түні бойы толассыз *себездеп*, сілбіреген жылы ақ нөсер жауған (Ә.Әзиев).

Т

Табан, таған. *Аяқтың жерге тиетін, жер басатын бөлігі.* Бұрын мұндай жүріс көрмеген әкемнің алғашқы күндері екі *табаны* қолдырап, жаяу жүруге жарамай қалды (С.Мұқанов). Баттасып басқан ізі қалған екен Жұғыпты аяғының *тағанына* (Әсет).

Табанды, тұрлаулы, тұрақты, баянды, опалы. *Алған бетінен қайтпайтын, сөзге берік.* Бұл шығармада қажырлы ерлердің *табанды* ерліктері, кескін-кейпі көрсетілді (Ғ.Мүсірепов). Мадиярдың аузынан артық сөз шықпайтын, өз ісіне берік, *тұрлаулы* жігіт (С.Омаров). Әбдікәрім - қашанда сөзге *тұрақты* жігіт (С.Омаров). Түбінде *баянды* еңбек егін салған, Жасынан оқу оқып, білім алған (Абай). Серіктікке *опалы* батыр Сұлтаннның қай қылығына да көніп баққан (І.Есенберлин).

Табандылық, тұрлаулылық, тұрақты-лық. *Қиыншылыққа төзе білушілік, сөзге беріктік.* *Табандылық* қолға қонар құс емес, Жалтақтаған жандардың бұл ісі емес (А.Шамкенов). Оның әр сөзінен *тұрлаулылық*, ойшылдық, арманшылдық байқалады (Ж.Мусин). Оқушының аса жауапты міндеті - *тұрақтылық* көрсету, Шыдамды болу (Семья тәрбиесі).

Табансыз, тұрлаусыз, тұрақсыз, сырғақ, сырдаң, тайғанақ, тайғақ. *Сөзі мен ісі үйлеспейтін, орнықсыз, берекесіз.* Болғаныма *табансыз* Қатты ұялдым (Жыл он екі ай). *Тұрлаусыздан* сөз ұқпа, Аузы оның епті деп (Үш ғасыр жырлайды). Жұмабайдың мінезі әрі ұшқалақ, әрі *тұрақсыз* (Б.Соқпақбаев). Әли сырт мінезі *сырғақ*, жеңілтек көрінгенімен, ісіне берік (Б.Нұржекеев). Ол аяқ астынан *сырдақ* мінез көрсетіп, тайсақтай бастады («Лен.жас»). Жеңілтек адам *тайғанақ* болады (Ш.Құмарова). *Тайғақ* мінезді Досан менің бұлай тегін келуімнен қипақтаңқырап қалды (С.Мұқанов).

Табансыздық, тұрлаусыздық, тұрақ-сыздық, солқылдақтық, тайғақтық. *Тұрлауы жоқтық, құбылмалық, жалтақтық.* Адамның түрлі дағдыларды меңгеруге ықыласы болмаса, *табансыздық* көрсетсе, ол тез арада машықтана алмайды (Қ.Жарықбаев). Сөз *тұрлаусыздыққа* емес - баяндылыққа, өлімге емес - өмірге қызмет етеді (І.Омаров). Ол сәл *тұрақсыздығы* болмаса, тентек жігіт емес (Ж.Жұмақанов). Кейбір мәселені шешерде жалтақтық, *солқылдақтық* жасады (С.Шаймерденов). Мінезінде *тайғақтық*, жасықтық, ұшқалақтық бар («Лен.жас»).

Табыншы, сиыршы, бақташы. *Табындап қара мал бағатын адам.* Келісімен совхоздың аға *табыншысы* болды (Ә.Нұршайықов). Не көрмеді бұл Жәуке, қойшы да, *сиыршы* да, жылқышы да болып көрді (Б.Майлин). Бір қорадағы екі жүз сиырға *бақташы* боп жүрген екі кісінің құдықтан шелектеп су тартуы - мардымсыздық (Б.Тоқтарова).

Тазалау, сыпыру, сүрту. *Үй ішін, дүние мүлікті жуып-шайып жинастыру, жайғастыру.* Кемпір үй ішін бүгін *тазалап*, тап-тұйнақтай ғып жиған екен (Ә.Нұрпейісов). Сақып шағырдан буған, қауқиған сыпырғышпен үйдің ішін *сыпыра* бастады (Б.Майлин). *Сұртті* шаңын шкафтың, *сұртті* шаңын кітаптың. Орнында тұр барлық зат, Енді оған кім мін тақсын (А.Шамкенов).

Тазару, аршылу, арылу. *Бойдағы жаман пиғылдан құтылу, қол үзу.* Заман жаңарып, адамдардың пейілдері *тазарды* («Соц.Қаз.»). Сен жыласаң, көзден жасым тамшылар. Сен қуансаң, қайғы - шерім *аршылар* (Б.Майлин). Әйткенмен, бойға сіңген ескі әдеттің *арылуы* қиын екен (Б.Майлин).

Тайғанақ, тайғақ, сырғанақ. *Табан тіреп тұра алмайтындай (жер).* Жарқабақтау, *тайғанақ* жағаға әуірімдеп шыққан торы ат дүр сілкініп алып жылыстай тартты (С.Жүнісов). Жануар торы ат жауын езген *тайғақ* сүрлеумен бір сүрінбей, мысықша өрмелейді (С.Мұратбеков). Есік алды *сырғанақ* екен, тайып жығыла жаздадым («Жетісу»).

Тайлығу, тайсалу, тайсақтау, тайғақтау, тайсану, тайыну, беттемеу, шайлығу, бұлтақтау, қайпақтау сөйл, ығысу сөйл. *Беті қайтып бата алмау, жасқаншақтау, тартыну.* Кіршіксіз тазамын деп жұртқа жалтармай, жасқанбай тура қарауға неге *тайлығам* (Ө.Тұрманжанов). Басқа түскен өкініш, қиындықтан *тайсалып* торығу ер жігітке жараспайды (С.Омаров). Оның ештеңеден жасқанып *тайсақтайтын* түрі жоқ (Б.Тілегенов). Соның көбі әуелі *тайғақтап*, бұлтара жауап беретін (М.Сәрсекеев). Қандай оттан сендер таярсың, қандай ажалдан мен *тайсанармын?* (М.Әуезов). Мынауы теріс дейтін адам жоқ екенін біледі, сонан соң несіне *тайынсын* (Б.Майлин). Қоңырат *беттемей* тұр (Р.Тоқтаров). Мен доктордың дәрісінен әбден *шайлықтым* (К.Тоқаев). Түлкідей *бұлтақтап* бір жотадан бір жотаға жортып, әлі құйрығын ұстатар емес (Б.Момышұлы). Байсалықов *қайпақтай* сөйлесе де дәттеп жатыр (Ғ.Мұстафин). Оның үні тұтыға шығып, *ығыса* берді (С.Сарғасқаев).

Тайыз, саяз, таяз. *Суы аз, терең емес.* Ол өзеннің *тайыз* шетін ғана шалпылдатып, ортасына бара алмады (С.Мұқанов). *Саяз* сулы, батпақты ащы көл Көксерекке үлкен қорған болып алды (М.Әуезов). Ол сол жерде ағып жатқан жіңішке *таяз* өзенге шомылып та шықты (Ж.Жұмақанов).

Тайыздау, саяздау, таяздау. *Өзен-көлдің суының тартылып қалуы.* Жайық өзені жылма-жыл *тайыздап*, құм шөгіп барады (С.Хайдаров). Өзен суы мүлдем төмендеп, *саяздап* қалған, малта тастардың үстімен ағысы сылдырлап өтеді (Ж.Өмірбеков). Қазір енді Көксу тармағы *таяздап*, Сырға оралмайтын болды («Мәдениет және тұрмыс»).

Тайынша, тана. *Бір жас пен екі жас аралығындағы сиыр малы.* Бірен-саран оқшау шыққан *тайынша*, құнажын болса, сәйгелдің қуғынына ұшырап, құтырғандай жосып жүр (М.Әуезов). Ірі қараның бірден екі жасқа дейінгілерін *тайынша*, *тана* дейді («Қаз.әдеб.»).

Тақия, тебетей, кепеш, телпек қарап, топы кітаб. *Кестелеп, сырып, өрнектеліп жасалған, дөңселек, жеңіл бас киім.* Біржанның оқалы *тақиясының* жібек шоғы ырғала түседі (М.Әуезов). Кәрібай *тебетейін* алып, басын сипап қойды (Е.Домбаев). Көпшілігі қазіргі теңізшілерше киінсе, бірен-саран адамдар қызыл *кепеш* киіп алыпты (Ә.Сәрсенбаев). Қарекен шынтақтап жатқан орнында *телпегін* түзетіп киіп, бетін бір сипады (Е.Оразақов). Танабайдың қызы үкілі қызыл шұбар *топысын* киіп, үйге бір кіріп, бір шығады (С.Сейфуллин).

Тақ-тұқ, тақыл-тұқыл, қалт-құлт. *Бірде бар, бірде жоқ, жетер-жетпес.* Күйзелген елде астық жетіспей жатыр немесе *тақ-тұқ* қана жетіп отыр («Жетісу»). Төлебайдың тапқаны *тақыл-тұқыл*, тамаққа ғана жарайды (С.Мұқанов). Қалың беріп қатын алуға күйі болмай, сүр бойдақ атанып, шешесі мен екеуі *қалт-құлт* күн кешіпті (Қ.Жұмаділов).

Тақыс, әйеншек, аяншақ. *Жан аяғыш, қорғаншақ.* Ол зұлымдығына найза бойламайтын *тақыс*, ішінде не сыр барын аңғартпайтын қу еді (С.Мұқанов). Солайы солай ғой, көбіміз *әйеншек* болып алдық емес пе? (Қ.Иманғалиев). Кішкене күнімнен мәпелеп өсіруден болу керек, мен өте *аяншақ* едім (С.Мұқанов).

Тақыстану, әйеншектену, аяншақ-тану, тартыншақтану. *Жанын аяп әккілену, қорғаншақтау.* Олар осы күні сөз сөйлеп *тақыстанып* алған, кәрі қойдай тартыншақ (О.Бөкеев). Сафура суық жел күні *әйеншектеніп*, көп сақтық ететін (Р.Әбутәліпов). Жігіттер *аяншақтанып*, босқа болдырып отыр (Ғ.Мүсірепов). Кәрім онымен салқын амандасып, *тартыншақтана* берді («Лен.жас.»).

Тақым, тақылжыр жерг. *Тізенің астыңғы ішкі жағы.* «Шуң - деді де *тақымын* қалды қағып, Жұлдыздай шұбар тұлпар жөнелді ағып (Ш.Әбенев).

Ақбілек құрысып қалған *тақылжырын* уқалап жазып, шапанын сілкініп жамылды (Ж.Аймауытов).

Талақ, көк бауыр. *Қарынға жабыса біткен, қан түзетін мүше.* Бруцеллез ауруымен ауырған адамның *талағы*, бауыры үлкейіп, бұлшық еті қатты сыздай бастайды (Шопан сыры). Адам жазыла бастағанда бауыр мен *көк бауырдың* іскені қайтады (А.Дайыров).

Талаптану, талпыну, ұмтылу, тырысу, қарману, ынталану, тырбыну. *Белгілі мақсатқа жету үшін аянбай еңбек етіп, тырмысу, әрекеттену.* «А құдай өзің берденің түк шықпайды, *Талаптанып*, талпынсаң, сонда бермек (С.Торайғыров). Жастар ауыр халден шығу жолын іздеп, алға ұмтылып *талпына* түсті (Ш.Өтепов). Бақыттан дәметпейтін, жақсылыққа *ұмтылмайтын* басы жұмыр пенде жоқ (Қ.Жұмаділов). Бала өзінің сөйлер сөзін дұрыс айтуға *тырысады* (С.Көбеев). Сара ақын екеніне көзің жетпей, Осындай қайдан білдің *қармануды-ай* (Айтыс). Бесаспап іскер құрылысшы қай салаға барса да, *ынталана* еңбек ете берді (С.Мыңжасарова). Барлық ауыл болып *тырбына* еңбектеніп, жерде бір түйір де дән қалдырмау үшін күресті (Ә.Әлімов).

Талғампаз, талғамшыл. *Талғамы күшті, талғазғыш.* Ботагөз жасында өте тәкаппар, *талғампаз* қыз болғанымен, кейін аяулы әйел, жақсы дәрігер болып еді (Ә.Нұршайықов). Ауылдың қыздары *талғамшыл* ғой, біз сияқты қарапайым, қатардағы солдатты қайтсін («Лен.жас»).

Талдау, саралау, сараптау, жіліктеу, жіктеу. *Бір істі жеріне жеткізе отырып тексеру, іріктеу.* Ғылым тарихын *талдап* қарасақ, талай тамаша істерге тап боласың (А.Қалығұлов). Баспаның жанындағы жазушылар күнбе-күнгі газет-журналдардың материалын *саралаудан* босамайды (Ғ.Мүсірепов). Бұл төрт том талай талқылау, *сараптаудан* өтіп келіп отыр (С.Хайдаров). Ол кісі жатқан шежіре еді ғой, тарихтың сан тарам тарауларын жіктеп, *жіліктеп* беретін (Бал дәурен). Аурудың неден пайда болғанына және оның клиникалық өту барысына қарай ол бірнеше топқа *жіктеледі* (С.Нұрғожаев).

Тамақтану, қоректену, ауқаттану, азықтану. *Тамақ ішіп нәр алу, ішіне ел қондыру.* Ахмет жұмыстан келіп *тамақтанғаннан* кейін газеттерді қарай бастады (С.Алдабергенов). Киттер баласын бір жылдан артық мерзімге дейін сүтпен *қоректендіреді* (С.Сұбханбердин). Олар асханаға барып *ауқаттанып* алды (С.Мұқанов). Дәметкен астың қай түрін болса да өте дәмді пісіретін, оны осы асханадан *азықтанатын* адамдар аса құрметтейтін (С.Мұқанов).

Тамыр, жүйе, жүйке. *Қан жүретін, қан айналып тұратын жол.* Ахмедиярдың жүрегі лүп-лүп соғып, шеке тамыры солқылдап, қаны басына шапшиды (Ө.Қанахин). *Жүйем* босап сағынып, Тұла бойым иеді (С.Сейфуллин). Мезофильдің астыңғы және үстіңгі бетін аралай сосуд талшық шоғының *жүйкелері* таралады (Т.Мұсақұлов).

Тану, шырамыту. *Адамның түсі-түгін тап басып білу.* Оның аудандық Советте нұсқаушы болып істейтін жігіт екенін Есенжол *тани* кетті (С.Алдабергенов). Әбдіуақит жас жігітті *шырамытып*, қарай берді (І.Есенберлин).

Таныс, танымал, сыралғы, әрістес жерг. *Бірін-бірі көптен білетін, сыр мінез.* Балқия заводтың іргесіндегі жер үйлердің тұсынан өте бере талай *таныстарына* кездесті (Ә.Әбішев). *Танымал* біреу кездесіп қалар ма дегендей байқап, иін тірескен жұрттың ара-арасымен вокзалға кіруге есік алдына келдім (С.Сейфуллин). Сөйлескен сайын екеуміз әбден *сыралғы* адамдар құсап кеттік (Б.Нұржекеев). Аманбай - бұл елмен бұрыннан *әрістес*, бай-кедейіне бірдей кірімді, ысылған егде жігіт (Ғ.Мұстафин).

Таң, шап. *Жан-жануардың санының түйіскен жері, ішкі жағы.* Ту қоян ырғыған сайын *таңы* жарқылдайды (Ө.Кекілбаев). Шал берген қозының терісіне қарасам, бақайшақтарына, құйрығына, *шаптарына* шейін бұйра (С.Мұқанов).

Таңба, дақ, тап, таңдақ, таңлақ сөйл. *Денеге түскен тыртық, белгі, із, мөр.* Мына пистолетте сізден басқа бөтен кісінің қолының *таңбасы* жоқ (К.Тоқаев). Оның биіктеу қабағында жасында ат тепкен тұяқ *дағы* қалып қойыпты (Ғ.Мұстафин). Сол күйе бетіне тиген бе қалай, саусақтарының *табы* тұр (С.Талжанов). Қашан қар түскенше тыным жоқ, көш жолының қара топырағын шығарып, *таңдақ* қылып тастайды (Қ.Ысқақов). Балбырап тұрған денемнің әр-әр жеріне қызыл *таңлақтар* түсіп, оң көзім шодырайып ісіп шыға келді (Ә.Бүркітбаев).

Тандану, таңырқау, тамашалау, сұқтану, тамсану. *Аң-таң болып қызығып қарау, ішіп-жеп тесіле көз тігу.* Маған бұрыннан таныстығын білдіріп, Жібектің сөйлесе кеткеніне өзім *таңдандым*. (Ж.Өмірбеков). Тамара бұлардың кенеттен жетіп келгеніне *таңырқап*, не дерін білмей күйеуіне қарады (А.Жақсыбаев). Бұрын тау көрмеген солдаттар көздерін алмайды, *тамашалап* келеді (З.Ақышев). Ол ішінен *сұқтана* қараған көзін аударып жіберді (І.Есенберлин). Бәрінің де ауыздарының суы құрып, *тамсанып* қалды (М.Қаназова).

Таңдау, талғау. *Көп нәрсенің ішінен біреуін іріктеп, сұрыптап алу.* Осы маңнан жер алыңыз, жақсы жер *таңдасып* берейік (Д.Исабеков). Бақыт адамның басына қона бермейді екен, таңдап, *талғап* қонады екен (С.Байжанов).

Таңдаулы, таңдамалы, ығай-сығай, бірегей. *Бірінен - бірі өткен, мынау деген, маңдай алды.* Мұратбектің колхоздың *таңдаулы* шофері екені рас (З.Ақышев). Қазақ драматургиясының *таңдамалы* шығармалары Москва сахнасында қойыла бастады (Ғ.Мүсірепов). Амантай ылғи *ығай-сығай* жігіттерді ертіп алды (С.Мұқанов). Аулыңа еліміздің *бірегей* ардагері Ыбырай келіпті (С.Көбеев).

Таңертең, азанда кітаб. *Таң атып, ел тұрған кез, ертемен.* Қашан ұйықтағанымды өзім де білмеймін, *таңертең* оянсам, бас жағымда Нығымет пен Әбдірәсіл тұр екен (Ж.Алтайбаев). *Азанда* қызметке барам, қайтып кеп кітап оқимын (З.Шашкин).

Таңсық, жеңсік. *Сағынып жейтін әуес тамақ.* Жұрт жамырасып дастарханға төгілген жеміс-жидек тәрізді *таңсық* базарлық дәмге бас қойды (М.Қаназов). Біз алып келген жидені *жеңсік* көріп, үлкендер де қаузаиды (Ө.Қанахин).

Таң-тамаша, аң-таң. *Таңырқаған қалып - күй.* Мен мына кереметке *таң-тамаша* боп, аузымды ашқан күйі тұрып қалыппын (Ш.Әбдірахманов). Сәуленің көзі бақырайып біресе Таймасқа, біресе жүзікке қарап, көзі шығып барады, *аң-таң* (Ғ.Мұстафин).

Тапжылмау, мызғымау, қозғалмау, сепсімеу жерг. *Табан аудармай бір жерде тұрып қалу, мізбақпау.* Есік алдында *тапжылмай* отырып алды (Ә.Сараев). Доңғалақ белшесінен батып, машина қасарған өгіздей *мызғымады* орнынан (Қ.Мұқанбетқалиев). Жер қозғалса да *қозғалмайтын*, қорғасындай салмақты адам (Ө.Тұрманжанов). Міне апрель ортасы ауып барады, дала қары әлі *сепсімей* жатыр (Ж.Орманбаев).

Тапсырма, аманат. *Орындауға тапсырылған міндетті іс, қызмет.* Олардың командирлері полковникке келіп жайды баяндап, қысқа-қысқа *тапсырма* алып кетіп жатты (Б.Момышұлы). *Аманатым*, балам, саған, Күзет берік Ұлы Отанды (Ақын жырлары).

Тапсыру, жүктеу, міндеттеу, арту, табыстау. *Бір істі біреуге аманат етіп сенім арту.* Маған *тапсырып* еді жеңгейлерді де сіздерді де ертіп әкел деп (Х.Есенжанов). Сейдахмет төл алу кезінде бар ауыртпашы-лықты Нұрманға *жүктейді* (С.Бегалин). Қолын қойған осы бұйрықтарды тез болыс-тарға

жеткізуге *міндеттеді* (І.Есенберлин). *Артса* да ауыр міндет ел тілегі, Абыржып өзгермейді оның түсі (М.Хакімжанова). Директорға өзі жолығып, мені қатты *табыстап* жатты (Б.Тоғысбаев).

Тап-тұйнақтай, мұнтаздай. *Үй-іші, қора-қопсының тап-таза жинақы болуы.* Қабен жататын бөлмені *тап-тұйнақтай* ғып тазалап, еденіне кілем төсеп, жайнатып қойыпты (З.Қабдолов). Бала бақшасының іші-сырты *мұнтаздай* таза, көзге оғаш ешнәрсе көрінбейді («Лен.жас.»).

Таразы, безбен, кір кітаб. *Белгілі бір заттың салмағын көрсететін өлшеуіш.* *Таразыға* тартқан кезде малдың қондылығы анықталады (Мал бордақылау). Өгізімді тірідей *кірге* тарттық (Қ.Қуанышбаев). Қырық кесек тамағы, өлшеп, алып беруге қажет *безбен* (Айтыс).

Таразышы, таразбан, кірші сөйл. *Таразыға салып заттың салмағын өлшеп тұратын адам.* Қырманда *таразышы* боп істеді ғой (С.Мұратбеков). Колхоз базарының *таразбаны* Олжабай тату көршісі Тілеуден ұялды (С.Адамбеков). Біздің *кіршіміз* ауырып қалып еді, соның орнына сізді берді (Ә.Әбішев).

Тарау, тарқау. *Әркім өз бет-бетімен бөлініп, жан-жаққа кету, бытырау.* Кездесу аяқталып, оқушылар үйді-үйіне *тарады* (Д.Қасенов). Біраз отырып ойнап - күлдік, осы да жетер, *тарқайық*, жігіттер (С.Шаймерденов).

Тарбию, арбию. *Сорайып ерекше оғаш көріну.* Бұтақтары *тарбиган* қу ағашта дәу ақ мойын қара құстар қонақтап отыр (Қ.Сатыбалдин). Мүйіздері *арбиып*, көздері бақырайып өздері тіпті қорқынышты-ақ! (Б.Соқпақбаев).

Тарқату, ыдырату, сетінету. *Тұтас тұрған заттың жыртылып сөгілуі.* Әйелдер жіптің үзіктерін қайтадан *тарқатып*, түйіп, бұзауына бас жіп етіп алатын (Ғ.Мұстафин). Енді кемпір онсыз да *ыдырап*, жыртылуға сылтау таппай жүрген кимешегін айырып-айырып тастады (Ж.Нәжімеденов). Балауса қыз шұлығының *сетінеген*, кеткен жерін алақанымен сипалап, қымсына түсті («Қаз.әдеб.»).

Тармақ, тарау, сала. *Тұтас бір заттың күрделі бір түрі.* Алатаудың бір *тармағы*, ол созыла-созыла Тянь-Шань тауының жолдары-мен астасып кетеді (Б.Қожабеков). Повесть-романның бір *тарауы* десек, ал әңгіме - повестің бір тарауы («Қаз.мек.»). Совхоз шаруашылығының тағы бір *саласы* - түйе мен жылқы (Ш.Ерменов).

Тартынбау, тайынбау, қайтпау. *Не де болса көріп алу, қаймықпау.* Не ойы барын кім білсін, Бижамал *тартынбады* (Б.Тоғысбаев). Өзінің намысы үшін Бағлан неден болса да *тайынбауға* бекінген-ді (Ө.Әбішев). Мен айтқан сөзімнен *қайтпадым* («Жетісу»).

Тарылу, тарығу. *Жоқшылық көріп қысылу, қиыншылықтан зәбір шегу.* Өмірдің ащы-тұщы дәмін татып, бір кезде *тарыққан* адаммын (З.Шашкин). Бар шабылса табылар, жоқ шабылса *тарылар* (Мақал).

Тасқын, сел. *Арнадан асып-тасыған жайылма су.* Көлдетіп суару көктемгі су *тасқынының* зиянды әсерін кемітеді (М.Ерлепесов). Нөсерден кейін қатты *сел* жүріп кеткен даланың реңі үрей туғызады (А.Сатаев).

Тат, тот, дат. *Темір және теміртекте заттардың дымқылданып бұлінуінен болатын зат.* Темір *таты* қолыңа жұғар болса, керосинге бір малып, сабындап жусаң кетеді (Ғ.Сыланов). Қайрош кішкене күрегін алып, кірігіп қатып қалған *тотын* тазалады (Ө.Тұрманжанов). Іші-сырты *даттан* тазарған алты мылтық сап дүзеп тұрды (Ж.Молдағалиев).

Таттану, тотығу, тоттану. *Тот басу, бұзылу.* Таза темір - күмістей ақ, жалтыраған, *таттанбайтын* металл (Е.Бірімжанов). Қалайы металдарды біріне-біріні біріктіру үшін және тез *тотығатын* металдардың бетін қаптау үшін осы әдіс қолданылады (А.Мырзабаев). Кетпеннің *тоттанған* жүзін таптап жатыр едім, бір кішкене ақ сары қыз келіп, құшақтай алды (Қ.Қазиев).

Татуласу, жарасу, достасу, бауырласу, елдесу, табысу. *Өзара бірін-бірі түсінісіп, жақындасу.* Екеуі *татуласып*, бір-бірінен кешірім сұрап, үйден бірге шыққан еді (Қ.Сауыркенов). Күләйым мен Бекасыл *жарасқан* соң екі кемпірге бәрі майжұма көрінеді (М.Сатыбалдиев). Бір-біріне қонаққа барысу, «ақсарбас, көкқасқан айтысып баталасу, тамырласып *достасу* көп (М.Әуезов). Құдай қалаған дос болып туыстай жақындасып, *бауырласып* кеттік (Б.Тілегенов). Жауластыру жаушыдан, *елдестіру* елшіден (Мақал). Әнеугі төбелестен кейін екеуі дос болып *табысқан* (О.Сәрсенбаев).

Тауқымет, ауыртпалық, нәубет, тақсірет, сабыт, қиындық, тақбесе көне, селебе жерг. *Адам баласына кездейсоқ кездескен ауыр азап, қиыншылық.* Тоқтағұл Сібірге айдалып, талай жыл *тауқымет* көрді (Р.Бердібаев). Елдің басындағы мынадай *ауыртпалықты* көріп отырып қалай ойланбассың (А.Хангелдин). Патша жарлығы бұқара халыққа төтен келген ауыр *нәубет* боп тұр (Ә.Нұрпейісов). Екеуі де кедейліктің *тақсіретін* тартып, тұрмыстың ауыр азабын арқалаған бейнетқор жандар (С.Омаров). Содан кейін бар *сабытымды* мемлекет көтерді (С.Шаймерденов). Тоғыз ай қапаста болдық, бірақ тоғыз

айдағы көрген қиындық тоғыз жылдағыдай (С.Сейфуллин). Жетіспеушілік пен жүдеушіліктің тақбездесін біраз тарттың ғой (М.Хасенов). Бұл бір көпке келген селебе, азамат басына түскен ауыртпалық (Ж.Аймауытов).

Таусылу, түгесілу, біту, құру, тамамдау, сарқылу. *Бір нәрсенің шегіне жету, тамам болуы.* Жоңышқаның бір бүйірі опырылып таусылуға айналды (С.Нарымбетов). Күн қызбай тұрып басталған жұмыс түс қайта түгесіліп қалды (Ж.Молдағалиев). Тас жол бітіп, жай жолмен белеске шықтық (Ғ.Мұстафин). Әкемнен қалған аз ғана мал төрт-бес жылда құруға айналды (С.Омаров). Соңғы үш жылда Мұрат жаңа проектілерді тамамдаумен байланысты, демалыс алған жоқ (Т.Нұртазин). Үлкендер жағы самауырдың сарқылуына қарап қалды (Қ.Жұмаділов).

Таю, айну, қайту. *Сертінде тұрмау, уәдеден шықпау, тайқу, сырғақтау.* Бүгілді белім, жар тайған соң әр серттен (Абай). Басымды кесіп алса да, айтқанымнан таймаймын (Б.Тілегенов). Жігітті осыншама әуреге сап, қыз жеме-жемге келгенде айнып кете ме деймін (А.Байтанаев). Сәндібала күйеуінің Қалипаға деген әуелгі беттегі жаман ойынан қайтқанына қуанды (М.Дүзенов).

Таяну, сүйену, асылу. *Бір затты таяныш етіп тұру.* Айымбетті киіндіріп, қос балдақ таяндырып сүйемелдеп, тысқа алып шықты (С.Омаров). Болатқан бір аяғымен ептеп басып, балдаққа сүйеніп шығып барады (Ж.Өмірбеков). Балдағына асылып, үйге Ақан кірді (З.Шашкин).

Тәбет, зауқы. *Адамның асқа деген қалауы, ниеті, көңілі.* Қуырған балықтың исі қандай әдемі, бірден тәбет шақырады (Ө.Қанахин). Жұмағұл шөлдеп те қалып еді, бірақ қымызға зауқы соқпады (З.Ақышев).

Тәкаппар, менмен, кесірлі, кекірт, кер, өр көкірек. *Өзінен басқаны менсінбейтін өзімшіл, менменшіл.* Тәкаппар сұлу менсінбей өте шықты қасымнан, ең болмаса көз қырын да тастамайды-ау! (З.Шашкин). Өздері тәкаппар, менмен, асқақ мінезді өркөкірек келеді (Кенен). Оның мына кесірлі отырғанына және сөзін бөліп жібергеніне іштей шала бүлініп, Айбас отыр (Т.Қойшыманов). Бөкең кекірт қызға бас июге мәжбүр болды (М.Мағауин). Танымайтын адамдарға Сәкен барып тұрған кер, өр көкірек адам сияқты боп көрінетін (С.Мұқанов). Атамыз тірі пендеге кеудесін бастырмайтын өр көкірек болыпты («Қаз.әдеб.»).

Тәкаппарлық, менмендік, кесірлік, кекірттік, өр көкіректік. *Өзімшілдікке салынушылық, менменшілдік көрсетушілік.* Өңі салқын, төңірекке тыжырына қарайтын тәкаппарлау ма, қалай? (Т.Ахтанов). Түлкі тымағын

алшысынан киіп, оң мықынын таяна отырысында *менмендік* бар (Ғ.Мұстафин). Қазір Күнзия есіне оған еткен талай *кесірліктері*, кейбір ерсі қылықтары түседі (З.Шүкіров). «Совхоз ашсам - алақанымда, жұмсам жұдырығымдаң деген тұжырымға келісімен, оған бір *кекірттік* пайда бола бастады («Соц.Қаз.»). Анасы қызының бойындағы үлкен кемшіліктерді - эгоистік, *өр көкіректік*, тәкаппарлығын байқамаған («Мәдениет және тұрмыс»).

Тәк-тәк, құр-құр. *Тежеу үшін айтылатын одағай сөз.* Өзін-өзі *тәк-тәкпен* әрең ұстап отыр (С.Омаров). Сауарда не ұстаған уақытта тыныш тұру үшін жылқыға *құр-құр* сияқты сөздер айтылады (Х.Арғынбаев).

Тәптіштеу, бажайлау, түбегейлеу, башпайлау. *Бір нәрсені жан-жақты баяндап айтып беру, түсіндіру.* Темір жолдың жайын Жақсылық оған *тәптіштен* түсіндіре бастады (Қ.Жұмаділов). Төркінге бара берудің пәлендей жақсы тірлік еместігін *бажайлайды* (Д.Досжанов). Алмабек қайдан білетінін айтқан жоқ, секретарь да *түбегейлеп*, одан әрі сұрамады (Ж.Жұмақанов). Менің өмірімді *башпайлап* сұрап, миымды ашытпандар (О.Сәрсенбаев).

Тәрбие, тәлім, тағылым, сабақ. *Жеке адамды қалыптастырудағы жүйелі процес, үлгі-өнеге.* Сондағы алған *тәрбиесі*, көрген-түйгені бұны кейін біраз биікке көтерді (А.Жақсыбаев). Қанша дегенмен қала *тәлімін* көріп қалған емес пе, даусын қыспай, еркін тұрып айтты (Б.Нұржекеев). Абай ішінен «бала ата-ананың *тағлымымен* өседің деп ойлады (М.Әуезов). Адам өмірден *сабақ* алады, үйренеді (З.Шашкин).

Тәрбиелеу, баулу, баурау. *Адамның мінез-құлқын, жетілдіріп, өнегелі іске үйрету.* Егер сіз бен біз дұрыс *тәрбиелей* білсек, «жаман балаң деген ұғым ізсіз жоғалатыны талас тудыра қояр ма екен (М.Иманжанов). Сүйінбай - құр бата беруші ғана емес, жас ақынды *баулап*, үйретуші ұстаз (Е.Ысмайылов). Дегенмен де, адам заманының саятшысы, неге *баураса*, соны іледі (Ш.Хұсайынов).

Тәрте, жетек, арыс. *Арба-шананы сүйрету үшін арнайы жасалған тұзу оқтық ағаш.* Сәбира делбені Жапарға беріп, арбаның сол жақтағы *тәртесіне* сүйене ұстап жүрді (Р.Әутәліпов). Бәрімізге бас-көз боп келе жатқан шал сынған *жетекті* көргенде, басын шайқады (Н.Ғабдуллин). Екі айналмай жатып осымен кестердей үш *арысты* сындырды, бұларың не? (Қ.Қуанышбаев).

Тәрізді, сияқты, сықылды, секілді, тақылетті, рәуішті, іспетті, сынды, мәнзелдес, рәуіштес, сипатты, есепті. *Бір нәрсені екінші затқа ұқсастыру үшін қолданылатын шылау сөз.* Олар дүниеге жаңа келген нәресте *тәрізді* (Д.Әбілев). Шешек, сүзек *сияқты* індеттен ауылдар соңғы жылдарда түгел арылды

(С.Мұқанов). Ұшпалы сұр бұлттар көшкен керуен *сықылды* (Б.Майлин). Ынтыға тындап еді, ат дүбірі алыстап бара жатқан *секілді* (І.Есенберлин). Сардар қазір мүлдем ауру адам *тақылетті* емес, сау кезіндегідей ширақ (З.Қабдолов). Сахна бейне бір кемпірқосақ *рәуішті* сан алуан түсті бояумен жалтылдайды (Ә.Шәріпов). Оспанның шешесі Күнбала салиқалы мінезімен ауыл иесі бәйбіше *іспетті* (С.Омаров). Ол Дәулет *сынды* басшының көңіліндегісін тауып, ұнап қалған (А.Байтанаев). Магниткадан көтеріле ұшқан бозғыл түгін аспанның төсін арда емген қазбауыр бұлт *мәнзелдес* (С.Талжанов). - Талабыңа нұр жаусын!.. - Осы *рәуіштес* ізгі тілектер жан-жақтан жаңбырша жауды (Ә.Әлішев). Жасыл майса гүл шешектер, гүл *сипатты* көбелектер (Ә.Тәжібаев). Айдардың мына жыры осындай бір жаңа жырдың басы *есепті* (М.Әуезов).

Тәуелді, міндеткер, кіріштар, жалынышты, бағынышты, басыбайлы. *Жеке басының еркіндігі жоқ, біреудің жетегінде.* Сұлтанға *тәуелді* боп артына мінгесіп отырған соң, бермеймін деп қайдан айтайын (Б.Соқпақбаев). Мәз бола күлген шофер қайта-қайта бас иіп, *міндеткер* екенін танытты (Р.Райымқұлов). Түү, бұл неткен адам еді, өз есігіме өзімді *кіріштар* етіп қойды (Қ.Сатыбалдин). Ғанидың дауысы жан алқымға тығылғандай *жалынышты* түрде дірілдей шықты (М.Иманжанов). Мен оған *бағынышты* болсам да, екеуміз жақсы дос едік (Т.Ахтанов). Салтықов балалық шағында помещица шешесінің *басыбайлы* шаруаларға еткен зәбір - жапасын көріп ержетті («Қаз.мұғ»).

Тәулік, сөтке. *Күн мен түнді қоса есептегенде ұзақтығы 24 сағатқа тең мерзім.* Он төрт *тәулік* бойы теңіз үстінде болдық (А.Нұрманов). Үш *сөтке* соқты дауыл тыным алмай (Ш.Әбенев).

Тәштию, тыштию, шәлтию, шелтию. *Өз әліне қарамай әлдеқандай болып көріну.* Ол кездегі ауылнайымыз Шәлтік деген *тәштиген*, қу жақ, сары көсе болатын (С.Жүнісов). - Құлан аға, мені жіберіңізші, бұл *тыштиған* неменің аузын бақадай ашырайын (А.Нұрманов). Осы сары Сатайды қашаннан суқаным сүймеуші еді, *шәлтиіп* мына тұрысы тіпті жынымды келтіргені (О.Сәрсенбаев). Қарасам, әлгі мұртты милиционердің жанында көше мүйісінде Рахым *шелтиіп* тұр (Н.Сералиев).

Тебіну, тепектеу, тепеңдеу. *Көлікті жүргізу үшін, екі бүйірінен аяқпен соққылау.* Еламан атын *тебініп* қап, жүріп кетті (Ә.Нұрпейісов). Есбол *тепектей* жортып жайлаудағы бір ауылға келді (З.Иманбаев). Алдағы адам аяңға көшпей, биесінің өкпесін тепкілеп, *тепеңдеп* келеді (Т.Әлімқұлов).

Тебірену, толғану, тербену. *Бір нәрсеге жан дүниесімен толқып берілу.* Азын-аулақ өмірдің ішінде *тебірене* еске алатын сәттердің болғаны да жақсы

(Ш.Құмарова). Ақан сұмдық бір сырлы үнмен *толғана* сөйлеп кеткенде, Шорақазы іштей елігіп отырды (Т.Әлімқұлов). Іште қайғы, дерт пысып, көкіректі өрт қысып Айтуға көңілім *тербенді* (Абай).

Тегін, бос. *Ақысыз, пұлсыз, тегінен-тегін.* Пенсияда болсам да, жыл сайын маған бір сапарға *тегін* билет берді (Ж.Жұмақанов). Құл табан, кескіл тұмсық Бөстекбайым, Кісіге *бос* берермін бір мін тапқан (Абай).

Тегіс, жазық, тақтайдай. *Кедір-бұдырсыз, теп-тегіс.* Ауылдың қазіргі Елжас тұрған беті ақ көделі далаға жалғасатын ойпаң, дөңесі жоқ *тегіс* жер (А.Жақсыбаев). Колхоздың шығыс жағындағы *жазықта* пар-пар өгіз жегіп, жер жыртып жүрген соқашылар көрінеді (Б.Тоқтаров). Төселген *тақтайдай* тегіспен зымыраған машина аттан озып кетті (С.Мұқанов).

Тежеу, тарту, тізгіндеу, ауыздықтау. *Аттың басын тартып, қарқынын бәсеңдету.* Атының басын *тежеместен* сыдырта қырманға келіп бір-ақ тартты (Т.Дәуренбеков). Қалдыбек тура үйге жақындағанда ғана, атының басын *тартты* (С.Мыңжасарова). Даланың асау тұлпары бұғалықталып, *тізгінделіп* ұсталды («Қаз.әдеб.»). Денесі қызып алған ат *ауыздықтап* отырғанның өзінде зорға әл береді («Лен.жас.»).

Тез, жылдам, шапшаң, дереу, лезде, сәтте, заматта, демде, шұғыл, жедел, зәудемде сөйл, іле, әудемде, әп-сәтте, жаушы-жалам қарап. *Көзді ашып-жұмғанша, лездің арасында.* Қу тақтайлар сатырлап, гуілдеп *тез* жанып кетті (Ғ.Мүсірепов). Сәмен директордың кабинетіне *жылдам* басып кірді (С.Бегалин). Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын, Бірінің бірі *шапшаң* ұқпас сөзін (Абай). Аяш *дереу* төрге көрпе салып, жастық тастады (А.Хангелдин). Бала үйреткенді *лезде* қағып алып, көрсеткенін бұлжытпай орындайтынына көзі жеткен (С.Мыңжасарова). Ербол жаныма сол *сәтте* жетіп келді («Лен.жас.»). Салт атты сарбаздар сойылдарын онды-солды сілтеп *заматта* жоқ болды (І.Есенберлин). Апасының үйге келгендегі алғашқы қуаныштары *демде-ақ* өте шықты (С.Алдабергенов). Іске *шұғыл* кірісу керек, кешігіп қалмайық (М.Иманжанов). Мирзоян қазақтың ән-күй театрын ашуды *жедел* қолға алды (Ғ.Мүсірепов). Ол машинаға *зәудемде* жетіп келіп, қарғып мінді (С.Хайдаров). Жәнібек сауалға бұрыннан әзір адамдай *іле* жауап қатты (Ә.Хасенов). «Досанның келіншегі Қырмызы ұл тапты!ң - деген жаңалық *әудемде* барша елге тарады (С.Омаров). Жігіт *әп-сәтте* болып өткен бұл өзгерістерге түсіне алмай аң-таң (Ғ.Мүсірепов). Сатан да *жаушы-жалам* шылбырға ұмтылып еді, кермеге бойы жетпеді (І.Жансүгіров).

Тексеру, тергеу, байқау. *Бір нәрсенің егжей-тегжейіне жетіп білу, анықтау.* Орта Азия мен Кавказдың өсімдіктерін *тексеру* үшін, көптеген экспедициялар жіберілді (С.Субханбердин). Ысқақ содан бері тақақтап, Саматтың бұра басқанын *тергейтін* болды (Т.Нұртазин). Мұрат тауып алған бес тиыны бар ма екен деген кісіше, қалтасын сырттан *байқап*, ұстап қойды (Ө.Тұрманжанов).

Текті, затты, көргенді. *Шыққан жері қасиетті, әдепті, тәрбиелі.* Жаңағы болайын деп тұрған бала екен. *Текті* жердің баласы-ау, сірә (Т.Иманбеков). Қазақша өзі ғаят шежіре ақын, Болмаған заманында ондай *затты* (Әсет). *Көргенді* кісі көргенін айтар, Көргенсіз кісі бергенін айтар (Мақал).

Текіректеу, шоқырақтау, шоқандау, шоқыту. *Қатты шаппай, желе жорту.* Топтан бір-екі кісі сытылып шығып, жалғыз төбеге қарай желе *текіректеді* (М.Әуезов). Жүрістері суыт, қопаң-қопаң *шоқырақтап* үздік-создық шұбатыла желіп барады (С.Жүнісов). Топ басында *шоқандап* бара жатқан сауырлы биік аттың Кертөбел екенін ол бірден таныды (Ә.Сараев). Ол беткейге желе *шоқытып* шықты (Р.Тоқтаров).

Теңге, сом кітаб. *Жүз тиынға тең ақша.* Колхоздың биылғы ақшалай табысы бес-алты миллион *теңгеге* жетпек (Б.Тоқтаров). Қағаз ақша шыққан соң *сом* деген ат пайда болды (І.Омаров).

Теңеу, теңгеру. *Бірдей емес екі затты бір-бірімен теңе-тең ету, бірдейлестіру.* Аялап ана бөбегін, Талпынтты ғылым шыңына. Орындап арман тілегін, *Теңеді* қызын ұлына (М.Хакімжанов). Өзге істі татиды деп айта алмаймын, Елімнің еңбегіне *теңгеруге* (Қ.Айнабекұлы).

Теңселу, ырғалу, тербелу. *Әрі-бері шайқала қозғалу.* Ол *теңселе* басып шығып кетті (Ш.Мұртазаев). Бойшаң сабақтар жел ығын бағып, майыса *ырғалады* (Қ.Толыбаев). Екеуі жұбын жазбай алтыбақанға отырып *тербелгенде*, Қадиша көзінен бір жарқылдаған от көруші еді (Қ.Жұмаділов).

Теңіз, дария. *Кеме жүретін ұшы-қиыры жоқ мол су.* *Теңіздің* жағасында қалың қамыс, Ішінде бір кеме бар шалға таныс (Абай). Үй салған Ніл *дарияның* жағасына, су жайған тоған алып даласына (Дастандар).

Терең, тұңғиық, шыңырау. *Түпсіз терең су, құлама-құлди жер.* Жол үстінде көзге түсіп жүрермін деп, *терең* сайдан өтіп алып, қырға қарай салды (Б.Майлин). *Тұңғиық*, тыныш теңіз беті жыбырлай бастады (І.Жансүгіров).

Төмен қараса, асты *шыңырау* құз, асау толқын бұрқ-сарқ етіп, жартасқа соғады (З.Шүкіров).

Теріс, қате, бұрыс, жақсақ, шет, ағат, қақас, қағыс, ұшқары, қисық. *Дұрыс емес, жөн емес, оң емес.* Бала үлкендердің айтқандарына қарай өзінің *теріс* істеріне ұяла бастады (Қ.Жарықбаев). *Қате* түсініктер ерте замандарда өте көп болған (М.Исақов). Ол өз дегенінен *дұрыс* болса да, *бұрыс* болса да қайтпайтын бір жігіт еді (Ш.Мұртазаев). Әлбетте, соңғысы - *теріс, жаңсақ* ұғым (С.Байжанов). Айтқан сөзім *шет* болса, сынатайық қалысқа (Жамбыл). Олардың ойы *ағат* екенін енді ғана түсініп тұрмын (Қ.Жармағамбетов). Жас жалшыда *қақас* ой, қалтқы мінез бола ма? (І.Жансүгіров). Әмірші қатты шошынды, *қағыс* естідім бе деп қалды (Д.Досжанов). Әбіш өз ойының бұл жөнінде *ұшқары* екенін аңғарды (М.Әуезов). *Қисық* тәрбие қырсығын тигізбей қоймайды (М.Әлімбаев).

Терістік, солтүстік, теріскей. *Оңтүстікке қарама-қарсы жақ.* Түстікте - Тасбөгет плотинасы, *терістікте* темір жол (Н.Сералиев). *Солтүстіктен* соққан суық қара жел бет қаратар емес (Б.Момышұлы). Кенет ауаға ызғар кіріп, *теріскейде* қара бұлт тұтасып келе жатты (Т.Ахтанов).

Тетелес, үйелмелі-сүйелмелі. *Жас мөлшері шамалас, қатар құрбы.* Шілденің қайнаған ыстығында өзімен *тетелес* балалар жиналып, осы өзенге суға түсуге келетін (Н.Нұрманов). *Үйелмелі-сүйелмелі* алты ұл бөлмеден-бөлмеге жарыса кірді (З.Қабдолов).

Тиесілі, тиісті. *Қажетті, міндетті.* Колхозшылар өздерінің еңбек күндеріне *тиесілі* ақысын білгеннен кейін еңбегінің нәтижелі болуына тырысады (С.Қаженбаев). Бұдан екі жүз жылдай бұрын маралоты ғылыми медицинада өзінің *тиісті* бағасын алды (С.Субханбердин).

Тиісу, соқтығу, ұрыну, қақтығу, шаптығу, шүйлігу, шүйілу, ілінісу, байланысу, шатасу сөйл. *Пәле іздеп біреуменен шатақтасу, ұстасу.* Сен де жоқ жерде біреуге *тиісіп*, бәлеге қалайын деп жүрсің ғой? (А.Нұрманов). Сәмбеттің *соқтығарға* қара таппай қитығып тұрғаны бірден белгілі (С.Мұратбеков). *Ұрынарға* қара таппай жүретін Есікбай басқа балаларға істейтін қылығын Аянға да істеді (С.Мұратбеков). Ол үзіліс кезінде жып-жылтыр балаға тиіскісі келіп, талай *қақтықты* (Б.Тоғысбаев). Бәйбіше Қайрақбайға *шаптыға* сөйледі (Б.Майлин). Шал сосын кемпіріне *шүйлікті* (Т.Нұрмағамбетов). - Олардың көз жасына неге көңіл бөлмей жүрсің? - деп, Мұқаметқали Өміржанға ызғарлана *шүйілді* (С.Бегалин). Айтқұлдың Әужанға «өтірік айтасың - деп, *ілінісе* кеткелі отырғанын Мәуия сезіп отыр (З.Ақышев). Біреумен *байланысып* шатақ

шығарарда Нұрқат долданып, өндіршектей түседі (З.Шашкин). Мен сенімен орынсыз *шатасқаныма* кешірім сұраймын (Т.Дәуренбеков).

Тозақ, тамұқ. *Діни наным бойынша, күнәкар адамдарды о дүниеде азаптайтын, қинайтын жер.* Түзікті бейіске шығарамын деп, бұзықты *тозаққа* салмақ (Абай). Олардың ұғымында о дүниеде *тамұққа* түссе, отқа күймейді (С.Мұқанов).

Тозақы, күнәкар. *Қылмыскер, айыпты, жазықты.* Боз тұлпарды өлтірген Нығымет қандай *тозақы* (Кенен). Кісі өлтірген бәрібір күнә, қылмыс. Сондықтан ол - *күнәкар* адам (М.Жұмағұлов).

Той-думан, той-дүрмек, ойын-сауық, сауық-сайран, ду-думан, ду-дүрмек, қызық-думан, той-тамаша, той-тобыр, той-томалақ, ырду-дырду. *Әр түрлі қуанышпен байланысты өтілетін дүрмекті жиын.* Атқа мінуден қалып, үйде отырған ақын *той-думанды* сағынады (С.Бегалин). Бірақ та қалып жүрмін *той-дүрмектен*, шығайын десем-дағы бой түзеп мен (Қ.Көпішев). *Ойын-сауық* аса қызу боп басталып, таң аппақ болып атқанша солғындаған жоқ (М.Әуезов). Мәдиді білмейтін жан жоқ, түскен жері *сауық-сайран* (Ш.Айманов). Клуб залын шаттық, *ду-думан* кернеп кетті («Қаз.әдеб.»). Танитын, танымайтын жандар тегіс араласа қабаттасып, *ду-дүрмекті* көбейтті (К.Оразалин). Жастар жиналған кезде кең дүние одан сайын кеңейіп, *қызық-думан* болып жататын (Т.Жангелдин). - Иә, ақсақал *той-тамаша* осы даңғыл жол үшін болар (Б.Момышұлы). Аяз бұларды сыртынан білетін-ді, бір-екі рет *той-тобырда* көргені де бар (Ә.Тарази). Сәтмағамбет пен Далабай іргелес ауылдан бір саба қымыз әкеліп, *той-томалақ* жасаған (С.Омаров). Ол жас кезінің өзінде-ақ *ырду-дырдуга* құлықсыз еді (Ә.Кекілбаев).

Тойлау, мерекелеу, мейрамдау. *Бір оқиганың қуанышты құрметін еске алып қызықтау, тамашалау.* Ол сол жылы Сәбит Мұқановтың 60 жылдығын *тойлауға* Алматыға келген болатын (С.Мәуленов). Бүгін Әуезовтың немерелері оның туған күнін *мерекелеп*, ескерткішінің тұғырына гүл шоқтарын қояды («Қаз.әдеб.»). Енді жыл сайын өзге халықтар сияқты біз де Бірінші Майды *мейрамдайтын* боламыз (Б.Момышұлы).

Тоқпақ, қолағаш. *Бір басы жуан әрі жұмыр келген қазық қағатын құрал.* *Тоқпағы* күшті болса, киіз қазық жерге кірер (Мақал). Бүйіріме кірер өз қазығым болғанда, оны қаққан *қолағашқа* дақ түскен жоқ (Қ.Оразалин).

Тоқтату, доғару. *Жүріп жатқан жұмысты кідірту, бөгеу.* Жұмысты неге *тоқтаттың?* - деді Есентай екі иығынан демалып, булыға сөйлеп

(А.Жаксыбаев). Ақыры сол жылдың жазында маған Жуанағаштағы молдалықты *доғаруға* тура келді (С.Мұқанов).

Тоқтау, бөгелу, мүдіру, кідіру, аялдау, тоқырау. *Жол жүріп келе жатып, сәл тежелу.* Абай ұлықтар үйіне жақындау отырған бір кедей ауылдың қасына кеп *тоқтады* (М.Әуезов). Ол шаршап келе ме, байқап келе ме, әйтеуір қарауы да, *бөгелуі* де көп (Ғ.Мұстафин). Ол құрылыстағы тас қалайтын жұмысқа өзі тіленеді. Демалу, *мүдіру* ұмытылды (Ә.Әзиев). Пансионаттың төменгі қабатындағы меймандар тосатын кең залға келіп, сәл уақыт *кідірдік* (Ә.Шәріпов). «Ақтоғайң станциясына жүйрік поездар жолаушы мініп-түсуге үлгергендей ғана тым аз *аялдаушы* еді (М.Дүйсенев). Аттардың бабына қарай түсте және кешке ұзағырақ *тоқыраумен* біз ілгері жөнөп отырдық (С.Мұқанов).

Толастау, басылу, саябырлау, тыну, аяқсу, сабырлау. *Іс-әрекеттің тып-тыныш қалыпқа келуі, тынышталуы.* Жанжалдасқан екі жақ та кішкене *толастай* бастады (М.Әуезов). Дыбыр - ду *басылған* соң Арман бой созып қарап, қыратта шоғырымен кетіп бара жатқан қуғыншыларды көрді (Н.Оразов). Таң біліне *саябырлаған* жел күн шыға біржола тынды (С.Мұқанов). Жұрт әуелде құлаққа ұрған танадай *тына* қалды (Б.Тәжібаев). Станцияда дабырлап жүргендер орны-орнына отырып, дабыр-дүбір *аяқсыды* (І.Жансүгіров). Мынау ел азырақ *сабырласын* деп, қарайлап қалып ем (Ғ.Мүсірепов).

Толу, шыпылдау, ернектеу, ернеулеу, лықылдау, емізіктеу, шүпілдеу, мөймілдеу, меймілдеу сөйл, иіндеу, сықию сөйл. *Судың, тамақтың асып төгілуі, бетімен-бет болып тұруы.* Кіші Қарой - екі жақтан келетін сумен *толады* да одан Есіл суы Үлкен Қаройға қарай анталайды (Қ.Исабаев). Қазанға суды *шыпылдатып* құйды («Қаз.әдеб.»). Темір бөшкенің ішін суға шүпілдете *ернектете* қояды (Б.Тілегенов). Ол төрт құлақты қара қазанды жер ошаққа асып, ішіне *ернеулетте* су құйып жатыр (Д.Исабеков). Таң атысымен шоферлер машиналарына тақтай отынды *лықылдата* тиеді (Ақ бидай). *Емізіктенген* қара сабаның жанында Балдай отыр, алдында бір шара қымыз (Б.Майлин). Артынша еңгезердей бір жігіт ернеуіне шейін *шүпілдете* қымыз құйылған дәу шара әкеліп, Абайбектің алдына қойды (С.Санбаев). Шешесі кішірек бір тостағанға қымызды *мөймілдете* құйып, баласына ұстатты (Ә.Омарбаев). Әуез зерен тостағанға *меймілдете* құйған сусынды қылқылдата қатты жұтып, басына төңкере салды (А.Мекебаев). Әжептәуір қомақты қара саба бес биенің екі күн жинаған сүтіне *иіндеп* тұр (Ғ.Мұстафин). *Сықия* асылған жабағы етін бабымен пісіруді қадалаған Жаңқаш еді (Ә.Әзиев).

Толы, бірінді. *Ыдыстың ернеуінен аса шыпылдаған қалпы.* Тұрар төменге түсті де, су *толы* шелекті көтеріп алды (С.Шаймерденов). Құсайынның қатыны

да кішкене тегешімен *бірінді* қымызын сасқалақтап тысқа алып шықты (С.Сейфуллин).

Томырық, дүңк, ұрт, нойыс, ноқай, дүлей, мойыс, морт, дойыр. *Өз дегені болмаса, көнбейтін, тік мінезді.* Момақан Нұртайдың алған бетінен қайтпайтын осындай *томырық* мінезі де бар (О.Сәрсенбаев). Марияның күйеуі бір даңғой, *дүңк* көрінеді (К.Ерғалиев). Құсайын марқұмның жасында періп кетпе *ұрт* мінезі бар болатын (Р.Тоқтаров). Бастығымыз Ерден деген қатыгез *нойыс*, тоңмойын, қатал жан еді (З.Шашкин). Кекең-кекең еткен *ноқай*, даңғой офицер залым болыс арамдығын түсінер деңгейде емес (Р.Нұрғалиев). Әмірді құдірет етпейтін *дүлей* Әзімбайды сендердің көзің көрді (М.Әуезов). Ол айтқан бетінен қайтпайтын *мойыс* мінезді еді («Лен.жас.»). Әкенің *морт* мінезіне қанық қызы «шамына тиермін» деп, жақындамады (С.Жүнісов). Серікбайдың сөзі де, өзі де *дойыр*, тоңқ еткеннен басқа жылы сөзді бір көрмейсің (Ә.Қалмырзаев).

Тонау, үптеу. *Біреудің дүние-мүлкін қарақшылық жолмен тартып алу, ұрлау.* Есілдің екі жағындағы елдерді күнде бір *тонап* отырған Қожық енді Керейге ауыз салайын деді де (Ғ.Мүсірепов). Олар ұрлықпен, кісілердің үйлерін *үптеумен* кәсіп еткендер екен (Ө.Тұрманжанов).

Тоңазытқыш, мұздатқыш, суытқыш сөйл. *Азық-түлік бұйымдарын белгілі температурада сақтап тұратын салқындатқыш құрылғы.* Шолпан *тоңазытқыш* ішінде тұрған әзір тағамдарды алып, стол жасады (Р.Тоқтаров). Піскен помидорлар *мұздатқыштардың* ішіне салып тасылса, тиісті жеріне сапалы түрде жетеді (Д.Әбілев). Ішіне ауа *суытқыш* кондиционер орнатылған (Т.Ахтанов).

Тоңғақ, жаурауық. *Суыққа төзімсіз, мұздауық.* Қаны аз адам *тоңғақ* келеді (Ә.Шәріпов). Суыққа *жаурауық* асыл тұқымды қойды шөп үйілген Жалаулы ішінде қыстатқан (С.Бегалин).

Тону, жаурау, бүрсендеу, дірдектеу, бүрсектеу. *Суық өтіп бүрсен қағу, қалтырау.* Күн ызғырық еді, желдің өтіндегі біз қалшылдап *тоңып*, шыдай алмай барамыз (Б.Майлин). Бүркіт расында да әбден *жаурап* қалған екен, оңай жылынар емес (І.Есенберлин). Жыртық киіз үйде *бүрсендеп* жүретін Бақтығұлға мынау үйі бір қонып кетер болса да, үлкен сый сияқтанды (М.Әуезов). Бұйығып тұрған қойлар желдің өтіне шыққасын *дірдектеп*, бүгежектеп келеді (Т.Ахтанов). Бала *бүрсектеп* тоңуға айналды (Қ.Әбдіқадыров).

Топ, сап, лек. *Бірнеше адамның басы қосылған жиын, тізбек.* Ол тынымсыз болған сайын Бақтығұл *тобы* бұрынғы адал, тыныш еңбектен айрыла

берді (М.Әуезов). Бау-бақшалыққа алғаш шығырмен су айдағандардың *сапында* Қали қарт та бар екен (М.Сатыбалдиев). Оның сөзін әншіге екпіндете қосыла шыққан жүздеген *лектің* даусы бөліп жіберді (Б.Момышұлы).

Топталу, үймелеу, жиналу. *Бір жерге топ-топ болып ұйысу, шоғырлану.* Біраз адамдар арыда, Абайдың бейіті басында *топталысып* қалыпты (К.Оразалин). Оқушылар газетке *үймелесіп*, тұрғанда, қоңырау соғылды (М.Иманжанов). Капитан комитет мүшелеріне, жасақшыларға түрменің қарауыл пунктіне *жиналуды* тапсырды (М.Қуанышбаев).

Торлау, қаптау. *Бұлт басып, күннің көзін көрсетпеу.* Аспанды *торлаған* қара ала бұлттан басқа биікте қанат серіпкен тірі құс жоқ (С.Жүнісов). Не жаумай, не жылжымай тұтасқан қара бұлт аспанды *қаптап* алыпты (Б.Нұржекеев).

Тору, торуылдау, анду, қарақтау, барлау, кежеуілдеу сөйл, сырғалау көне. *Біреудің сыртынан бас бағып бақылау, шолу.* Қасыңа үш-төрт жауынгер ал да, сол үйді *торы* (Х.Есенжанов). Иығына мылтық асқан жалғыз жаяу, бұларды сыртынан *торуылдап* жиекте жүрді де қойды (Ә.Нұрпейісов). Дұшпандары *аңдыған*, Тұзақ құрып ауда жүр (С.Дөнетаев). Жаман қасындағысын *қарақтайды* (Мақал). Дұшпандарымның келер жолын күтіп айналаны *барлаймын* (С.Омаров). Мұсеке, атқа мініп төңіректі *кежеуілдесек* қайтеді (С.Сейфуллин). Ат мінісін, Қарабай, бек тағалап, Ақсақ қасқыр аулында жүр *сырғалап* (Қозы Көрпеш).

Тосқауыл, бөгет, кедергі, ілгішек, оралғы, тосқын, бөгесін. *Жүріп тұрған іс-әрекеттің жолында кездесетін қырсық.* Тура тарттық өмірге, *Тосқауыл* жоқ жолымда (З.Қалауова). Тез кетейік, Сабаулар келіп қалып, тағы да *бөгет* жасар (С.Омаров). Азамат соғысының осынау қиын-қыстау кезінде әлеуметтік міндеттерді орындауға *кедергілер* көптеп кездеседі (Ш.Байбатшаев). Бір жағдайда іліп қалып, өткізбей қоятын бір *ілгішек*, енді бір жағдайда түкке тұрмайтын бірдеме болып қалды (Ғ.Мүсірепов). Семья болу оңай ма, оқуға *оралғы* түседі (Е.Әкімқұлов). Ақ келіннің әруағы атты ма, асқан Сапақ *тосқынға* кездесті (С.Талжанов). Сенің жолыңа оның *бөгесін* болуының қисыны жоқ (Ш.Хұсайынов).

Тостаған, зерен кітаб. *Ағаштан жасалған сырлы да өрнекті дөңгелек шағын ыдыс.* Апам бір *тостаған* сорпаны құйып алды да, өзін-өзі зорлап әзер дегенде ішті (Т.Сұлтанов). Ол аздап тыныстап алып, күтуші ұсынған, *зерен* толы қымызды қайтарған жоқ (Д.Досжанов).

Тосу, күту. Біреудің алдынан шығып қарауылдау, қарайлау. Жәмила шешеміз баласын күнде *тосып*, жолын қарап отырады (Ш.Дәрмағамбетов). Батыр Тосын болысының адамдарын *күтіп* отыр (М.Жұмағұлов).

Тою, лықию, бөгу, бөрту, тояттау, тоғаяу, сылқию, тыңқию, ыңқию. Тамақты мейлінше *ішіп-жеп қанағаттану*. Ол сорпа мен нанға *тойып*, бойы жылынып сәл мызғып алды (З.Ақышев). Әкім құрт езген майлы сорпаны сіміріп алып, *лықып* шегіне берді (Ә.Әзиев). Қымызға *бөккен* адамдардың жағасы жайлауға кетіп, аузынан сілекейі ақты да қалды (І.Жансүгіров). Етті жеп, қымызды *ішіп бөртіп* алып, Әңгіме соқтық қолды серпе-серпе (С.Дөнентаев). Қарбыта *тояттаған* қыран бүркіт тұғыр үстінде қалғыды (Ғ.Сармұрзин). Ол біраз *ішіп-жеп тоғайып* алған соң ғана еңсесін көтеріп, жадырай түсті (К.Тоқаев). Жұман етке *сылқия* тойып алды (М.Әуезов). Ол сүтті саулықтың уызына *тыңқып* тойып алды (М.Тиесов). Сәрсен біздің үйдің қауынына *ыңқып* тойып алды (О.Сәрсенбаев).

Төл, бала. Жан-жануардың, малдың соңынан ерген ұрпағы. Бұғы ана азғана *төлін* ертіп шыңның құзар басына шықты (Ш.Айтматов). Азды-көпті төрт-бес жылқы, бәрі көкбиенің балалары ғой (Ж.Аймауытов).

Төлдеу, балалау. Мал мен жан-жануардың туылуы, төл әкелуі. Қаратай қойлы ауылға нағыз мал *төлдеп* жатқанда келді (Ө.Тұрманжанов). Ұрғашы аю көктемде ұйығып, жеті айға толғанда, январь, февраль айларында *балалайды* (Х.Қыдырбаев).

Төлеу, өтеу, өндіру. Бір заттың құнын орнына салу, қайтару. Сен алдымен маған он жыл бойы тартқызған шығынымды *төле* (М.Дүзенов). Анамның қабағына қараған ер-азаматтың жақсылығын тірі болсам *өтермін* (К.Қазыбаев). Киімнің құны үшін 150 сом ақшаны сот арқылы клубтан *өндіріп* алды (М.Қосшығұлов).

Төңірек, өңір, атырап, аймақ, маң, маңай, айнала, атырау, өлке. Жер көлемінің аумағы, аясы. Ол қазақ даласының Мойынқұм мен Арал *төңірегін* кезді (Ғ.Мүсірепов). Отар жайылатын Теректі сайы Тарбағатай *өңіріндегі* ең жақсы жайлау болып саналады (Алғы шепте). Қайсар *атырапқа* көзін салды, Жігері өршеленіп оттай жанды (Т.Жароков). *Аймағын* көк жасыл төбелер қоршаған шағын село күн нұрына шомылып күренденеді (М.Иманжанов). Әбіл сол жолы Баян *маңын* аралауға шықты (З.Ақышев). *Маңай* қараңғы тартқан кешкі уақыт еді (Н.Ғабдуллин). Асылбектің ауылы Шортандының құдығында, ауыл *айналасы* жазық (І.Жансүгіров). Бес-алты-ақ сағат арасы, үш жүз мың кетті шамасы, әр түске енді *атырау*, Ай сұлу, сірә жақын-ау (Ш.Смаханұлы).

Кәкітайдың бастыруы Абайдың көп өлеңін бүкіл Қазақстан өлкесіне таратуға себеп болғаны рас (М.Әуезов).

Табыну, жүгіну. *Бас ию, құлдық ұру.* Өн құдіретіне *табынып*, ғажайып бір дүниеге еніп кеткендей масайрап келеміз (С.Хайдаров). Қайрат үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп ғылымға *жүгініпті* (Абай).

Төреші, қазы. *Спорт ойында төрелік ететін адам.* Кім озса бас бәйгіге қызыл нар тігіледі деп, *төреші* айғай сап тұр (О.Тәжиева). Соңғы жұдырықтасудан кейін *қазылар* тобы екеуіне де тең ойын деп тоқтатты («Білім және еңбек»).

Төрлету, жоғарылату. *Төрге шығу, төрге отыру.* Жоғары шық, *төрлет*, балам, - деп кемпір киіз үйдің есігін көтерді (Б.Дәулетбаев). Ол кебісін тез шешіп денесін тік ұстаған күйінде төрге *жоғарылады* (К.Оразалин).

Төсек, төсек-орын, көрпе-төсек. *Ұйықтап дем алуға жатуға арналған үй мүлкі, төсеніш.* Күланда Төке мен хатшыға *төсекті* төргі үйге қатар салды (М.Дүзенов). Ауыл адамдары *төсек-орын*, аяқ-табақ дегендерді де жинап, көшуге даярланып қойыпты (С.Мұқанов). Бәтима *көрпе-төсекті* жинастырып, еденді жуып бола бергенде Беркін кіріп келді (М.Дүйсенов).

Төсеу, жаю, салу. *Үй-ішін киіз-көрпемен жабдықтау.* Аққұлы мен Күләш есік алдына киіз *төсеп*, сонда кешкі шайын ішіп отыр екен (Ә.Тарази). Үй иесі көрпе *жайып*, жастық әкеліп салды (Х.Есенжанов). Үйге келсем, төсектер *салулы*, бірақ ешкім жатпапты (С.Мұратбеков).

Тулау, мөңку. *Аттың бас асаулық жасап, ырыққа көнбеуі.* Машинадан үріккен қаракер ерін бауырына алып, *тулап* жатыр (З.Шүкіров). Қаракер қос аяқтап бір *мөңкіп*, тулай жөнелді (С.Адамбеков).

Турашыл, әділ, шыншыл, тура, әділетшіл. *Жалғандыққа жаны қас, бір бет.* *Турашыл* Бекболды айла-амалмен сатып алуға да мүмкін емес еді (О.Сәрсенбаев). Өзің *әділ* болмасаң, Өзгеден әділдік іздеме (Мақал). Сәкен өмірде адал, *шыншыл*, жалғандыққа төзе алмайтын адам еді («Қаз.әдеб.»). Бақтияр өте *тура*, әділ адам еді (От ортасы). Адал, шыншыл, *әділетшіл* болу жөнінде көп жақсы сөздер айтқанбыз (С.Байжанов).

Туыс, туысқан, ағайын, тума. *Бір әулеттен тараған адамдар.* Бұл домбыраны оған елдегі бір *туысы* жіберіпті (С.Сейітов). Ол мұғалімнің Шортандыда *туысқандары* тұрады (С.Мұқанов). Былтыр осы жаққа, әкемнің

ағайындарына көшіп келгенбіз (С.Бегалин). Сырдария жақта тумаларымыз тұрады (Ә.Әлімжанов).

Тұлға, тұрпат, сымбат, бейне, мүше, бітім, сипат, пішін. *Адамның дене бітімі, кескін-келбеті.* Менің *тұлғам* да онша үлкен емес (Ә.Нұрмаханов). Төлегенге *тұрпаты* Түгелімен ұқсаған (Ғ.Орманов). Бой *сымбаты* сұңғақ, биік екен Сармолданың (М.Әуезов). Биқасап - бес биенің сабасындай *тұлға, бейнесінде* өзгеше адам (Б.Майлин). Жазығы қатын демесең, Қартайса да ілгері Ілкі қыздан *мүшесі* (Қыз Жібек). Самалдың *сымбаты* мамасының бойжеткен қыз кезіндегі ажары мен *бітімінен* әсте айнымайтын (З.Жәкенов). Түсінен бір кеткен жоқ қыз *сипаты*, Тіліне оралады сүйікті аты (Ә.Тәжібаев). Хайдардың кескін-кейпі әкесінің *пішіні* сияқты болатын (Н.Ғабдуллин).

Тұманды, бұлтты. *Күн көзін бұлт басқан, тұманданған.* Әлгінде ғана ашық тұрған аспан түнеріп, жаңбырлатып, арты *тұманданып* кетті (Саржайлау). Таңертеңнен *бұлттанып* тұрған күн бір ашылмады (Т.Ахтанов).

Тұмсық, мұрын. *Жан-жануарлар мен адамның иіс сезу мүшесі.* Бұғылар қарға *тұмсықтарын* тығып алып, әлденені малжаңдап, аласұра жеп жатыр (Р.Тоқтаров). Мәкіш апайдың *мұрнынан* екі баласының екі түрлі жұпар иісі кетпей ақ қойды (Р.Тоқтаров).

Тұмшалану, бүркену. *Бас-аяғын қымтап жабу, орау.* Басын көрпемен аяғына дейін *тұмшаланып* алған кемпірі қозғала қоймады (С.Мұратбеков). Райхан көрпесін бастан-аяқ қымтана *бүркеніп*, тұрмай жатты (С.Баязитов).

Тұнжырау, түнеру. *Қабак ашпай ренжу, қабағынан қар жауу.* Қарашалов көпке дейін *тұнжырап* отырып қалды (З.Ақышев). Хатшы Оспантайға *түнере* қарап, қағазды ұсынды (Б.Майлин).

Тұну, шөгу. *Лайланған сұйық заттардың тыныш күйге түсуі.* Қазанға толтырған қар еріп, ертеңгісін *тұнып* тазарып қалыпты (Шопан серігі). Ерітіндіні қалдықтан сүзіп, бөліп алғаннан кейін ерітіндіден арнаулы әдіс арқылы алюминийдің сулы тотығы *шөктіріледі* («Соц.Қаз.»).

Тұнық, мөлдір. *Таза қалпында, лайланбаған.* Бейімбет шеберлігі *тұнық* теңіздей жарқырап көзге шалынады (І.Омаров). *Мөлдір* бұлақтан су ішудің өзі - бір ғанибет (І.Омаров).

Тұрақтау, байыздау, баяндау, орнығу. *Бір орнында табандап тұрып қалу, орналасу.* Ол 1940 жылы Алтай өлкесінде біраз *тұрақтап* тұрып қалды

(С.Мәуленов). Ол нағашы жұртында да көп *байыздай* алмай, Алматы асып, оқудың соңына түскен (Ғ.Асанов). Қазылған окоптың біреуінде де орыс солдаттары *баяндап* тұра алмады (І.Жансүгіров). Жауынгерлер жауды орманға тықсыра қуып, жаңа бекініске нық *орнығып* алды (Ә.Нәбиев).

Тұрғылықты, жергілікті, тұрғын. *Бір жерде туып-өскен, мекен еткен.* Осы жердің бәрі де *тұрғылықты* еңбеккерлердікі (Ә.Жылқышиев). *Жергілікті* адамдардың айтуына қарағанда, Севан көлінде бір кезде «Ақ томарң деген арал болыпты (І.Омаров). Сағади мен Шайхан - қазір осы Қызылқұм өңірінің белгілі *тұрғыны* (А.Байтанаев).

Тұрлау, тұрақ, тиянақ, байлау, опа, баян. *Табан тіреп тұрарлық тұжырым, іс-қылық.* Күйік, өкініш, опық атаулы айналып келгенде Нұрхан төңірегінде ғана *тұрлау* тапты (Ж.Жұмақанов). Ішкіш адамның сөзінде *тұрақ* болмайды (М.Гумеров). Жүрегім, нені сезесің, Сенен басқа жан жоқ па? Дүниені, көңілім, кезесің, *Тиянақ* жоқ па? Қой, тоқта! (Абай). Бос сөзді қойыңыз, би, *байлауын* сөйлеселік (І.Жансүгіров). *Опасы* жоқ сұм жалған, Өтеріңді білмедім (Мұңлық-Зарлық). *Баяны* жоқ ерден без, Байлауы жоқ сөзден без (Мақал).

Тұрмақ, тұрсын, түгіл. *Атау тұлғалы сөзден кейін тұрып, болымсыз мағынаны білдіретін шылау сөз.* Шаруаның көзі жібек *тұрмақ* бөзге түсетін (С.Мәуленов). Байсымбектің кешегі айтқаны былай *тұрсын*, бүгінгісі одан да асып кетті («Жетісу»). Өліби Орынборда Аманкелдімен қоштасқалы бері үш ай *түгіл*, төрт ай өтті (М.Жұмағұлов).

Тұс-тұстан, жан-жақтан. *Айналасын анталап.* Жастар тобы Айтанды *тұс-тұстан* алқымға алып, қысып жатыр (Б.Мәдиев). Бәрі жапырлап, *жан-жақтан* анталап кеп Жұмабекті қоршап алды (Б.Тілегенов).

Тұтату, тамызу. *Түтін түтетіп жана бастау, от алу.* Бауыржан сигаретін мүштікке салып, темекі *тұтатуға* кірісті (Ә.Нұршайықов). Лезде Сәнім қайта оралып, от *тамызды* (Ғ.Сыланов).

Тұтқындау, қамау. *Қамауға алып, түрмеге отырғызу.* Үш күн өткен соң, бір түнде Молдажанды *тұтқындап* алды да кетті (З.Шашкин). Стражникті шақыртып алып, әмір берді, - Өкет! *Қама!* Күзет берік болсын. Ешкіммен тілдеспейтін болсын (Д.Әбілев).

Тұту, құру, ұстау. *Қабырғаға, керегеге шымылдық, киіз тәрізді жиһаздарды іліп қою.* Қар жауса да тонбайды бай баласы, Үй жылы киіз *тұтқан* айналасы (Абай). Маған бергені ұйықтайтын орны бөлек, оның алдында қызыл

торғын шымылдық *құрған* шағын екі бөлме екен (С.Мұқанов). Үй ішіне масаты қызыл киіз төсеп, кілемдер *ұстаған* (С.Сейфуллин).

Тұтығу, кекештену. *Сөзді дұрыс айта алмай тілі күрмелу.* Есен асыға сөйлегенде *тұтығып* та қалады екен (С.Талжанов). Сақш *кекештеніп*, екі беті қып-қызыл болып кетті (М.Дүйсенов).

Тұшымды, дәмді. *Жанға жайлы, құлаққа жағымды (сөз).* Қонақтарынан *тұшымды* әңгіме шықпаған соң ара-арасында өзі сөйлеп кете берді (Ә.Сараев). Жігіттер мұның сөзінің *дәмдісін* тыңдап, дәмсізін күлкі қылды (І.Жансүгіров).

Тұянадай, жып-жинақы. *Үйіші әп-әдемі, ықшам.* *Тұянадай* үш қанат отаудың төрінде Әсия мен Сарыбала, бір бүйірде келіншегімен Аманбай (Ғ.Мұстафин). Бес қанат қоңыр үйдің сырты жұпыны көрінгенімен іші *жып-жинақы*, сәнді екен («Қаз.әдеб.»).

Түгендеу, түгелдеу. *Бір нәрсенің санын, есебін анықтау.* Құдыққа жақындаған малдарымды түстеп, *түгендеп* жіберіп, егіз қозының біреуі жоқ екенін байқадым (Ө.Тұрманжанов). Күйеуі қойларды жылы қораға *түгелдеп* қамап жатыр («Лен.жас.»).

Түзеу, жөндеу, ондау, оңау сөйл, дұрыстау. *Жөнге келтіріп, дұрыс қалыпқа түсіру.* Асанов берген әмірінің қате екенін сезсе, соның қисынын тауып білдірмей *түзеп* жіберетіні бар (З.Шашкин). Жеуді білген батыр, оның ізін жасыруды да, документті *жөндеуді* де біледі (Б.Қыдырбекұлы). Бекболат екі жігіттің үзеңгі, ауыздықтарын да *оңдап* берді (С.Шарипов). Қыры кеткен шаруаны қайтадан қалпына келтіріп, *оңау* мәселесі оңайға соқпады (Ауызекі тіл). Тағы да *дұрыстап* таранып, боянып алған жөн (Д.Досжанов).

Түйіндеу, түйнектеу. *Көкөністің түйін салып, түйнек тастауы.* Наурыздың орта шенінде күздік алмалар *түйіндейтін* (С.Сарғасқаев). Ауылдың қауыны енді *түйнектеп* жатыр (О.Сәрсенбаев).

Түйісу, тоғысу, тоқайласу. *Екі жақтан келген заттардың бір жерде болуы, табылуы.* Екі корабль ғарышта жүріп *түйісті* (К.Қазыбаев). Қаланы екі темір жол кесіп өтеді, бұл екеуінен сыртқары және төрт темір жол *тоғысады* (Ә.Шәріпов). Тоқсан жол *тоқайласып*, он бір одақ, Мәскеуден үзілмейтін ұлы қонақ (С.Керімбеков).

Түксию, тұнжырау, түнеру. *Қабакты қарс жауып, ашулы кейіп көрсету.* Дәмелі *түксиіп* жадырай қоймады (Ә.Әбішев). Төлеу түк деместен төмен қарап,

түнжырап қалды (Ә.Нұрпейісов). Ауыз үйде Қабен мен Құрымбай *түнеріп* отыр екен (М.Хасенов).

Түнемел, түнеме *сөйл. Жолаушылар түнейтін орын, жататын жер. Үш қыз төменгі қабаттағы түнемелге кетті (Қ.Ысқақов). Түнемеге жетіп тоқтау үшін олар ауылдан түс ауа шықты (С.Санбаев).*

Түнеу, қону. *Біреудің үйіне жатып шығу, қонақтау. Аманкелді күн ұзаққа жол жүріп, кешкісін бір ауылға түнеді (М.Жұмағұлов). Сол күні Сүлейменнің үйіне қонып, ертеңінде соның баласымен тағы да медресеге кеттім (Б.Тұрсынбаев).*

Түңілу, торығу. *Үміт ұзу, жақсылық күтпеу. Жастардан күдіктеніп, түңілу бекер (Т.Тілеуханов). Жанай өзінен-өзі торығып, қапалана бастады (С.Мұратбеков).*

Түрегелу, тұру. *Отырған орнынан көтерілу, аяғын тік басу. Жаңыл орнынан ұшып түрегелді (М.Дүзенов). Әңгіме осы араға келгенде, Қатира орнынан тұрып қоштаса бастады (Қ.Жұмаділов).*

Түрме, абақты, қапас, қамау. *Қылмыстыларды қамайтын орын, үй. Сібір түрмелері жазықсыз адамдарға толып кетті (Б.Мәдиев). Жігіттердің бірнеше қорқақтары абақтыда отырып, уайым қыла бастады (І.Жансүгіров). Тоғыз ай қапаста, қамауда, қараңғыда болдық (С.Сейфуллин). Бізді ұстап қамауға алған сол (С.Шарипов).*

Түртпектеп, түрткілеу. *Шет нұшпақтап сыр тарту, бірдемені білгісі келу. Мені түртпектеп, ызаландырып сөйлетіп, құпия сырымды біліп алғысы келді (М.Мағауин). Әрі-бері түрткілеп сөзге тартып едім, онымнан ештеңе шықпады (О.Сәрсенбаев).*

Түрту, нұқу. *Біреуді біреу қозғау салып мазалау. Едіге иығынан біреудің ақырын түрткенін аңғарды (М.Мағауин). Осы кезде Әріп Шәріпті шынтағымен нұқып қалды (А.Шамкенов).*

Түртіншектеу, түртінектеу, іздену. *Бір нәрсені өз бетінше қарастыру, тырысу. Түртіншектеп бұл байғұстың да жұмысы таусылмайды (М.Құмарбеков). Ол үйде жүргенде бір нәрсені түртінектеп жаза беретін (С.Омаров). Ол творчестволық оқу, іздену жолында (С.Мәуленов).*

Түстік, оңтүстік. *Әлемнің төрт бұрышының солтүстікке қарама-қарсы тұсы, күнгей жақ. Жабайы барбарис Қазақстанның түстік жағында көп кездеседі (С.Сұбханбердин). Түн қараңғы, бұлт қоюланып, оңтүстіктен Арыстанды - Қарабастың желі де көтеріле бастады (А.Тоқмағамбетов).*

Түсімді, өнімді. *Өнімі көп, табысы мол. Қай жерде қай түлік тиімді де түсімді болса, сол түлікті көп өсіру керек (Т.Әлімқұлов). Тұрмыс көңілді болған жерде еңбек өнімді болады (С.Омаров).*

Түсіндіру, ұғындыру, үйрету. *Біреулерге білмегенін білдіру, оқыту. Мұны түсіндіру үшін азырақ шегіне түсуге тура келеді (Ә.Көшімов). Ойыңды біреуге ұғындыру үшін, алдымен өзің ұғынып ал (М.Әлімбаев). Ата-ана өзінің баласына ұдайы ақыл айтып, кеңес беріп, оны үйретіп отырады (С.Көбеев).*

Түшкіру, пысқыру. *Аузы-мұрнынан кенет еріксіз дем шығару. Мұрнына насыбай иісі барысымен Тәуке түшкіріп салды (Ғ.Мұстафин). Тісің барда ысқыр, мұрның барда пысқыр (Мақал).*

Тыйылу, тоқталу. *Қимыл-қозғалыс бірден кідіріп, тұрып қалу. Әдетте шұбырып жататын машина бүгін тыйылды да қалды (М.Әбдіхалықов). Осы кезде бүлікшілер жақтан оқ ату тоқталып, күңгір-күңгір дауыстар естілді (Р.Райымқұлов).*

Тыйым, тоқтам, тежеу. *Заңды талап, қойылатын шек. Соттат тез сойқын анау жігітінді. Салмаса еркектерге заңмен тыйым, Қалмайды арашалап үгіт бізді (Ғ.Игенсартов). Тек «Байбұраның қанды қақпаның деген үрейлі сөз ғана ұйқыға тоқтам салғандай еді (К.Сегізбаев). Шолпан сөзі тежеу салып, өз ісінің оқыс екендігін мойындады (А.Хангелдин).*

Тықақтау, тақақтау, тықсыру, тышқырту, дікектеу, дігірлеу, дікілдеу, дікіңдеу, қуыру сөйл. *Екі аяғын бір етікке тығып жанын шығару. Тықақтамай тұра тұршы! Мынаның жас қуырдағын жеп аттанайық (М.Әуезов). - Еркектің де қолы істейді ғой, әкеліндер, әкеліндер, - деп, тақақтатты Жадыра (С.Талжанов). Жаңа бастықтың беті жаман, тықсырып барады (Ғ.Мұстафин). Байға жағу үшін жұмыскерлерді көбіне осы шегір тышқыртып жүреді (С.Сейфуллин). Намаздан түскен ақшаны колхоздың кассасына өткіз деп, күнде дікектейтін болды (М.Дүзенов). Абылай ат үстінде күпілдейді, Ойқастап, қоразданып дікілдейді (С.Сейфуллин). Бай ағайымыздың әйелі есіктен аттар-аттамастан-ақ дікіңдеп қоя берді («Қаз.әдеб.»). Хатира біздің секретарьды қуырып барады ғой, тіпті (Ғ.Сыланов).*

Тылтию, тыртию. *Киімнің денеге шақ келмей тар болуы.* Костюм-юбкасы әдейі тар тігілген бе, әйтеуір *тылтып* денесіне жабыса қалыпты (О.Сәрсенбаев). Есімнің *тыртиған* тар шалбарын киіп алған Хасен ортада (М.Қаназов).

Тым, аса, өте, өлгенше сөйл, өлердей сөйл. *Күшейткіш мән тугызатын үстеулік сөз.* «Кеңаралң совхозында ет - сүттің өзіндік құны *тым* жоғары (С.Хайдаров). Әйел бұған *аса* бір сүйкімді аналық мейірімділікпен қарап тұр екен (С.Бақбергенов). Республикада жер асты сулары *өте* көп (С.Әбдірайымов). Асылжан салған суретке *өлгенше* қызығып, Қарлығаш мейлінше қуанды (С.Омаров). Абайды бастығы жандарал боп, *өлердей* жек көреді (М.Әуезов).

Тың, соны, жаңа. *Жаңалығы бар, ескі емес.* Оның географиялық *тың* пікірлері география ғылымының одан әрі дамуына жол ашты (Н.Баяндин). Ауданаралық жарыс талай-талай *соны* бастамалар мен игі істің қайнар көзіне айналды (М.Жанәділов). Бекболаттың екі қайтара жіберген адамдары *жаңа* бұйрықтар алып келді (Қ.Тайшықов).

Тыңдау, есту. *Құлақ қойып, зер салу, сөз ұғу.* Үш жастағы бала үлкендердің сөзін (тақпақ, өлең, ертеке) *тыңдауға* өте әуес келеді (К.Жарықбаев). Сізден апам бір-екі ауыз сөз *естимін* деп, үстел басына әдейі келді (Ә.Нұршайықов).

Тыңшы, жансыз, салпаңқұлақ сөйл, үндемес сөйл, үш әріп қарап. *Астыртын жұмыс істейтін тың тыңдаушы адам.* Сопақ бет сары жігіт - осы ауылдың *тыңшысы* (С.Жүнісов). Қаладан тіл алуға *жансыз* етіп Әйтиевтің қайнағасы партизан Ерғалиды жөнелтті (Х.Есенжанов). *Салпаңқұлақ* қой бұл арамызға әдейі әкеп жатқызып қойған (Р.Тоқтаров). Қой бағып біраз бой жасырып көріп еді, *үндемес* қойды ма, іздетіп тауып, қайта апарып жауып қойған жоқ па? (Р.Тоқтаров). Төңкерісшіл, турашыл, Смағұл қайтсем қазағымды ертерек ел қатарына қосам деп, жан таппай жүріп, *үш әріп* үндеместердің улы оғынан мерт болған (Д.Досжанов).

Тыртындау, тырбандау. *Тырбың-тырбың етіп әрекеттену.* Тек манадан бері *тыртындап* босқа арамтер болды (Қ.Ысқақов). Басы-көзін тер жуған арлан өзінің биік жарға шыға алмай *тырбандап*, өрмелеп келе жатқанына түсінбеді (С.Жүнісов).

Тыю, ауыздау. *Жағымсыз іс-әрекетке жол бермеу, қойдыру.* Ата жолын бұзғанды *тыйсаң*, әуелі өзінді *тый!* (Ғ.Мұстафин). Мен өзімді талай *ауыздамақ* болдым, өзіме-өзім ұрыстым, өзімді сөктім, сынадым (Ж.Аймауытов).

Тізбектеу, тізбелеу. *Бірінен соң бірін тәптіштеп айтып беру.* Осы бір сапардың өзінде көрген-білгенімді *тізбектеп*, айта берсем, таңға таусылмас еді (Ж.Тілеков). Ол даңқты ғалымдар мен қоғам қайраткерлерін *тізбелеп* айтып жатыр (Ж.Ыбыраев).

Тік, түзу, тура, тіке. *Тікесінен-тік, тікпе-тік.* Жазу жазғанда бала партада *тік* отырсын (С.Көбеев). Ол тас түнекте *түзу* бағытпен келе жатты (Қ.Мұханбетқалиев). Қалаға баратын *тура* жол осы («Жетісу»). Ол қолымды қысып тұрып, бетіме *тіке* қарады (А.Жақсыбаев).

Тікен, тікенек. *Кейбір өсімдік жапырағында болатын ұш жағғы үшкір зат.* Ол етегін тырнап, иығын жиденің *тікені* жыртса да, тоқтаған жоқ (М.Дүйсенов). Әр жерінен қадалған *тікенектерге* ол мән берген жоқ (Т.Бердияров).

Тікелей, тікесінен. *Салған жерден, бірден, турасынан, төтесінен.* Ол содан соң *тікелей* былайша сұрақ қойды (Ә.Нұршайықов). Сондықтан генерал-губернатор оған әңгімені *тікесінен* қойды (І.Есенберлин).

Тікию, тікею, тікшию. *Тіп-тік болып шанышылу.* Бақтығұлдың ұзын мұрты *тікиіп*, түгін сыртына теуіп алды (М.Әуезов). Сырбай тайлақты түйесін қолда күткендіктен, өркештері *тікейген* семіз болатын (С.Мұқанов). Ұрбаланың жартылай ашық кеудесі көрінді, емшегі *тікиіп* тұр (Д.Досжанов).

Тілазар, қырсау, кежір. *Ешкімнің тілін алмайтын, жұмсағанға бармайтын.* Қой дедім ғой сендерге, неғылған *тілазар* баласындар (М.Иманжанов). Әуел бастан иілгіш-құлағыш мінезі жоқ, тура бетке айтатын *қырсау* Қалмұрат сәл бөгеліп қалды (О.Сәрсенбаев). Қойтеке де жасынан көп жұмсалған *кежір* бала (Ж.Аймауытов).

Тінткілеу, іздестіру, тіміскілеу, тіміску. *Бір нәрсені табу үшін ақтарып-төңкеру.* Бөрібай екі қалтасын *тінткілеп* ешнәрсе таба алмады (Т.Ахтанов). Мұхтар папирасын ерніне қыстырып, жанынан шырпы *ізdedi* (Ш.Шалқаров). Бір сәт босаған жақты ит *тіміскілегендей* болды (М.Сатыбалдиев). «Уа, малғұн хайуан, *тіміскіп* жүрген сен бе едің?ң - деп, көк күшікті кебіспен бір салды (Д.Досжанов).

Тірек, таяныш, сүйеніш, бел сөйл, сүйемел, тұтқа сөйл. *Сенімді қолдаушы, арқа сүйер, демеуші.* Дәмеш апай өзіне оны *тірек* санап, ақыл-кеңес сұрайтын (Ә.Әлімжанов). Ғани - жарлы жастардың басшысы, жанымен сүйетін *таянышы* болды (Ш.Өтепов). Дәулет - Ғатаудың оң қолы, *сүйеніші*, ауылдасы (М.Гумеров). Сен миллиондаған халықтың Сүйеніші едің, *белі* едің (Жамбыл).

Достардың ыстық демі, жәрдемге ұсынған қолы әрдайым қиыншылық күндерінде *сүйемел* болып отырады (Т.Жармағамбетов). Нина бұл үйдің *тұтқасы* боп отыра алмапты (М.Сатыбалдин).

Тістеу, қыршу. *Тісін батырып дақ салу, жарақаттау.* Бұл да *тістеп* жатыр, тісі шалғы орақтай өткір екен (Қ.Қарманұлы). Ақшолпан қыбын тауып, жандармның қолын *қырышып* алды (Ә.Әлімжанов).

Тітіркену, түршігу, тітіреу, шіміркену. *Бірдемені денесі ұнатпай сескену.* Жұманның денесі *тітіркеніп* кетті (С.Мыңжасарова). Ыбырай төбесіне мұздай су құйғандай *түршігіп* кетті (М.Жұмағұлов). Айшаның көзі жасқа толып, тұла бойы қалтырап, *тітіреп* кетті (И.Салахов). Танагүл еш *шімірікпестен* су ішкендей тартып жіберді (Н.Сералиев). Төлеген түйенің етін *шіміркеніп* әрең жеді (Б.Тоғысбаев).

Тілалғыш, елгезек, елпілдек, елпек. *Айтқанды екі етпейтін, елпілдеп тұратын.* Шаруаға икемді, *тілалғыш* жасты үлкендердің жақсы көретін әдеті (А.Жақсыбаев). Ол тілалғыш, *елгезек*, жұмсағаныңа шауып тұратын еді (Р.Тоқтаров). Нақыш - жалпылдаған ақ көңіл, біреудің сөзін екі етпейтін *елпілдек* қыз (М.Дүзенов). Тілалғыш, *елпек* жақсы бала деп, мені мұғалімдер өте жақсы көреді (Б.Тұрсынбаев).

Тілгілеу, тілімдеу. *Теріні ырситып жаралау, жарақаттау.* Көкжал артқы санын да, сауырын да, құлақ шекесін де ырситып *тілгілеп* кетіпті (Ө.Тұрманжанов). Гүлнардың еріндері кезеріп, терісі *тілімденіп* кетіпті (С.Мұқанов).

Тілерсек, тірсек, қылта. *Жан-жануардың артқы аяғы мен адам аяғының бүгіліп жазылуына қажетті сіңір.* Есік жақта *тілерсектері* дір-дір етіп, екі ешкі мен бір арық торпақ байлаулы тұр (Ғ.Мүсірепов). Кетерде күштінің біреуінің *тірсегін* қиып қалдырды да, екінші біреуін - ең кенжесін алып жүріп кетті (М.Әуезов). Оспан Жиреншені *қылтадан* қатты шымшып алды (М.Әуезов).

Тілмарсу, білгірсу, білгішсу, шешенсу. *Тіл мен жағына сүйеніп, сөз таластыру, ділмарсу.* Сөйлегенде шешенсіп, *тілмарсып* кететін Үрмәш осы Қаракөздің қасында айтуға сөз таба алмай кібіртіктеп қалды (Ә.Әлішев). Біреулер көз, біреулер тіл тиді деп *білгірсіді* (Ө.Қанахин). Нұрлан *білгішсіп*, шақылдап, айтқанға көнбейтін (З.Шашкин). Кейбіреулер көп ішінде *шешенсіп*, өзінен өзгелерге сөз кезегін бермей қояды (С.Байжанов).

Уайым, шер, мұң, зар, қайғы, қасірет, күйік, қамырық, құса, қапа, қам, аза, қаяу. *Адам басына түскен қиыншылық пен тауқыметтің зардабы, күйініш.* Жарасовтың *уайымы* - қазір әсіресе адам жайы (М.Әуезов). Қарғыс атқыр соғыс кімнің жүрегіне *шер* боп қатпады дейсің (Бәйшешек). Шолпан көңілді көрінгенімен, Айман жүзінде абыржу аралас ойлы *мұң* бар (Қ.Мұхамеджанов). Бірінің соңынан бірі ілесе екі жауап хат келді маған, біріншісі - толып тұрған *зар* мен *шер* (Ә.Нұршайықов). Ұлтуған баланың қылықтарын, сөйлеген сөздерін қызықтап, бір ауық көңілі сейіліп, өзінің *қайғысын* ұмытқандай болды (С.Мұратбеков). Оның басында қаншама *қасірет*, мұң ізі барын аңғаруға болады (С.Бақбергенов). Ана байғұс бала *күйігіне* төзе алмай төсек тартып жатып алды (С.Омаров). Көңілде *қамырығы* көп жар қара жамылған бойымен ақ үйден шығып кетті (М.Әуезов). Жылап-жылап ішін өртеген *құсасы* аз-кем басылған соң, Бақыт қайтадан есін жиды (Ө.Қанахин). Манарбек ішкі *қапасын* сыртқа шығармай үнсіз тынды (Т.Тілеужанов). Торжан көңілінен шықпайтын бір *қамды* қайта оятты (Т.Әлімқұлов). Жау әкелген *аза* мен қазаны көз алдына келтірмек болсаң, сол қоңыр үйдің иесін біл (М.Иманжанов). *Қаяу* бар ғой түрінде (Жас қанат).

Уақ, майда, ұсақ. *Кесек емес, ірі емес, үгітілген, ұсатылған.* Үстірттің *уақ* тасты, сазды, топырақты участкаларында зорманды кездестіре алмайсыз (М.Исмағылов). Соғысып *майда* тастар сумен ағып, жыңылдап қабырғасы күрескендей (А.Тоқмағамбетов). Туберкулез ауруын қоздыратын микроб өте *ұсақ* болады (Ш.Көшербаев).

Уәде, пәтуа, уағда, серт, ант. *Белгілі бір іс жөнінде берілген келісім сөз, тоқтам, шешім.* Ертеңінде таңертең түндегі *уәде* бойынша Қайранбай да бізбен бірге жүрді (С.Мәуленов). Олар топтан озып оқшауланып ұзағырақ сөйлесті, ақыры *пәтуаға* келді (М.Құмарбеков). Директор *уағдасы* бойынша, бізді бір сағатта қуып жетпек (Ж.Өмірбеков). Ал, достар, уақыт біраз болыпты, кәне *сертке* берік болайық (Қоғамдық тәртіп). Талқандай жауды жеңеді ер, Отанға берген *анты* үшін (Жамбыл).

Уәделесу, уағдаласу, пәтуаласу, сөз байласу. *Бір-бірімен уәде жасасу сөз берісу.* Екеуі ертең қасқырлар жасырынатын тауға баруға *уәделесті* (М.Тиесов). Үшеуі ұзақ сөйлесіп, үрейлі хабарды ешкімге әзір сездірмеуге *уағдаласқан* (С.Жүнісов). Сарапшы тобы таңдап-таңдап он адамды іріктеп алуға *пәтуаласты* (Т.Кәкішев). Омар келуге *сөз байласты* (С.Торайғыров).

Удай, ащы. *Тұзы көп, тұзды.* Естай қуырдақтың бір қасығын аузына салып еді, тұзы *удай* екен (Қ.Жұмаділов). Ешкім де өз көжесінің тұзы *удай ащы* болуын ұната қоймас (М.Сәрсекеев).

Уқалау, уалау сөйл. *Бір нәрсені қолымен ысқылап үйкелеу.* Райханның оң жақ аяғының башайлары боп-боз үсіп кетіпті, қанша *уқаласаң* да жан кірер емес (С.Жүнісов). Анда-санда барбиған саусақтарын тарбитып жіберді де, Мысықбек буындарын сырт-сырт еткізіп *уаланды* (Ғ.Мұстафин).

Уыздай, жап-жас, балғын, уылжыған. *Кемеліне келіп ер жеткен, толықсыған.* Өмір бақи қыз білегінен ұстамаған *уыздай* бозбалалар ұйқыда (Т.Бердияров). Әйелдің біреуі - бүлдіршіндей *жап-жас* бойжеткен қыз, екіншісі ескі өнділеу (Қ.Сатыбалдин). Сұңғақ бойлы, қыпша бел, *балғын* қыздың қимылы өктем де шапшаң (Ә.Сәрсенбаев). Айнымаған Тоғжанның *уылжыған* жас күні (М.Әуезов).

Уыстау, шеңгелдеу. *Уысын толтырып ұстау.* Қалтадан күміс ақшаларды *уыстап* алып көрсеткенде, кім де болса есінен танып қала жаздайды (Б.Соқпақбаев). Ол салалы саусақтарымен ақ қарды *шеңгелдеп* алды да, жұмарлап қысып-қысып жіберді (Саржайлау).

Ұ

Ұғым, түсінік, ұғыныс. *Белгілі бір зат, құбылыс жайындағы адамның танымы.* Халықтың *ұғымында* кез-келген адам азамат бола бермейді (С.Хайдаров). Әлі өзіндік толық пікірімен *түсінігі* жоқ бала өз мінезінің несі жақсы, неменесі жаман екенін ажырата алмайды (Семья тәрбиесі). Жігіттердің байға барып арыз айтамыз дегендерінің шала *ұғыныс* екендігін түсіндірді (І.Жансүгіров).

Ұғымды, түсінікті. *Көкейге қонымды, ұғынықты.* Шебер тілмен *ұғымды* ғып айтқан сөзден қымбат не бар? (Б.Майлин). Сабақ оқушыларға өте *түсінікті* де қызық өтті («Қаз.мек.»).

Ұзарту, ұзайту. *Адамның жас мөлшерінің арта түсуі, ұлғая беруі.* Әр жігіт халық жасын *ұзартады*, көтерсе ауыр жүкті кезегімен (М.Әлімбаев). Адамның өмірін де *ұзайтуға* тиіс (Ә.Тәжібаев).

Ұйма, ұйық, тартпа. *Батпақты сор, ми батпақ.* Адам түгіл ит түссе де батып кетерлік айнала *ұйма* мен қарасу (Ж.Тілеков). Күзде өзен тартылып, жағалау-жағалауда *ұйық* көбейеді, оған бір түссең, қайтып шыға алмайсың

(М.Қалдыбаев). Аяғының асты былқылдақ, батып кететін, беті ғана тобарсып жатқан *тартпа* (А.Жұмаділдин).

Ұйымдасу, бірлесу, ұжымдасу, бірігу, ұйысу, серіктесу, ынтымақтасу, қолдасу сөйл. *Тізе қосып бірігу, қоғамдасу.* Кедейлер өзен жағасына ірге теуіп, *ұйымдасып* үй салуға сөз байлап тарасты (С.Талжанов). Жері мен тағдыры бір орыс жұртшылығымен *бірлеспей*, бізге жарық сәуле жоқ сияқты (І.Есенберлин). Үлкенді-кішілі ғалымдарымыздың *ұжымдаса* атқарған еңбегінің жемісі бағаланып отыр («Қаз.әдеб.»). Көп *біріксе* ел болар, көп тілегі көл болар (Мақал). Азамат, жүнжіме, жүрме бос, Қол ұстас, *бірігіп*, тізе қос (С.Сейфуллин). Колхоз боп *ұйысқанымызға*, міне, табаны күректей отыз бес жыл болыпты (С.Мұратбеков). Кейінірек те оның өзі *серіктесу* жайлы ұсыныс жасады (З.Шүкіров). Осылай *ынтымақтаса*, тізе қоса қимылдау керек (С.Хайдаров). Кешегі ұрыста автоматчиктердің бірінші взводы үшінші батальонмен *қолдасып*, шабуыл жасаған еді (М.Ғабдуллин).

Ұйымшыл, ынтымақты, ұжымды, ұжымшыл. *Ауызбірлігі күшті, ынтымағы зор.* Семьяда қандай тату-тәтті, *ұйымшыл* болса, сол бір ізгі қасиет жұмысқа да ере кепті (К.Қазыбаев). Киров атындағы колхоз да көп ұлтты, *ынтымақты* коллектив ретінде көпке мәлім (Ж.Исмағұлов). Отбасы *ұжымды*, берекелі адамдардың қоғамдық еңбектегі ісі де берекелі (Ж.Еділбаев). Өншен нашар жарлы-жақыбай, басыңа қиыншылық түскенде *ұжымшыл* бол, біріге біл (Б.Аманшин).

Ұйысу, білтелену, жабағылану. *Шаш пен жүн-жұрқаның бытысып, тұтасып қалуы.* Қуандықтың шашы тараусыз *ұйысып*, дударланған (Б.Майлин). Оның соңынан *білтеленген* жалы дізесін соғып жарау, ұзын күрең айғыр жөнелді (Ғ.Мұстафин). Жүннің *жабағыланып* кеткен шетін қиып, тәртіпке келтіреді («Лен.жас.»).

Ұйытқы, түрткі, қозғау. *Бір істің басталуына әсер етушілік, себеп болушылық.* Дихан Әбілев осы жаңа ағымға *ұйытқы* болды (Ғ.Мүсірепов). Бұл хаттың есіме түсуі көп көріністің көз алдымнан өтуіне *түрткі* болады (К.Қазыбаев). Мусиннің кейінгі әрекеттері, деканға үлкен *қозғау* салды (З.Қабдолов).

Ұқсау, тарту, айнымау. *Адамның бір-бірімен ұқсас болуы, үйлесіп келуі.* Абай бейнесін Қанабек ойнағанда, Абайға құйып қойғандай *ұқсайды* (Ғ.Мүсірепов). Ботакөз аумаған жасындағы әкесі, аузынан түсіп қалған сықылды, *тартқан* да қойған (С.Мұқанов). Сүйемін әкесіне тартқан көзін, Досымның *айнымаған* тура өзін (Ғ.Қайырбеков).

Ұқыпты, мұқият, ықтиятты, құнтты, тиянақты, тыңғылықты, құнақты. *Истеген іске жауапты қарайтын, жинақы.* Ол қайда жұмсаса да, тапсырған істі шапшаң, *ұқыпты* орындайтын (С.Мұқанов). Мұқаң аударманы теруге жіберер алдында міндетті түрде *мұқият* қарап шығатын (С.Мәуленов). Ол мектепте оқып жүргенде-ақ *ықтиятты* еді (С.Сарғасқаев). Жоқты бар етіп ұқсата білетін, үй іші тіршілігіне *құнтты*, алтын саусақ әйелдер болады (Б.Соқпақбаев). Ол тәртіптілігімен, әскери тапсырманы *тиянақты* орындайтындығымен көзге түсті (С.Сейітов). Жігіттің ашық күлкісі, *тыңғылықты* ісі мен қарапайымдылығы қыздарға ұнаған (Ә.Әлімжанов). Анығында да Төлеген *құнақты* жігіт еді (Ж.Аймауытов).

Ұқыптылық, мұқияттылық, ықтият-тылық, құнттылық, тиянақтылық, тыңғы-лықтылық. *Өз ісіне жан-тәнімен берілгендік, жинақылық.* Үй ішінің тазалығы да, *ұқыптылығы* да балаға әсер етеді («Қаз.мек.»). Олардың тыңғылықты ісі, *мұқияттылығы* мен *ұқыптылығы* жергілікті тұрғындарды талай қайран қалдырды (С.Сейітов). Сауыншы-лардың еңбекқорлығында, *ықтияттылығында* шек жоқ (Ж.Мусин). Ғылым талантпен бірге ерекше *құнттылықты*, табандылықты керек етеді («Соц.Қаз.»). Баланың техникамен айналысуы оның *тиянақтылығын* дамытуға мүмкіншілік береді (Семья тәрбиесі). Жаңа мәдениет сарайының бір бөлмесі біздің еншімізге тигенімен, концертке дайындықтың *тыңғылықтылығы* шамалы («Лен.жас.»).

Ұл, ер, еркек бала, атұстар этногр. *Еркек жынысты бала.* Менің екі перзентім бар, біреуі - ұл бала (С.Мұқанов). *Ер* балалар көгілдір майка, қара түсті шолақ дамбал киеді («Халық мұғалімі»). Жарамайсың жалғыз-ақ, *Еркек бала* сен болсаң (Айтыс). *Атұстарың* болды, бауы берік болсын! (С.Мұқанов).

Ұлан-байтақ, кең байтақ, ұлан-ғайыр, шалқар сөйл. *Шексіз-шетсіз көсіліп жатқан (жер).* Ұзын жолда біз өткен Өренде көп тәлім бар, Төрі толған түлікке *Ұлан-байтақ* жерім бар (Жамбыл). Слетке біздің *кең байтақ* республикамыздың түпкір-түпкірінен небір саңлақ домбырашы, қобызшы, сыбызғышылар ағылып келді («Қаз.әдеб.»). Қазақстан - батысты, шығысты, оңтүстік пен солтүстікті қаусырып жатқан *ұлан-ғайыр* республика (С.Мәуленов). Қазақстан - кең, *шалқар* өлке (Ж.Арыстанов).

Ұлыс, тайпа. *Бірнеше аталардан құралған әулеттер тобы.* Бұл ақ орда - бүкіл *ұлыстың* басшысы, қара қылды қақ жарған әділ би Торғауыттың үйі (С.Талжанов). Балықшылар бір *тайпа* ел: шетінен сіңірі шыққан кедей (Ә.Нұрпейісов).

Ұнасым, үйлесім, жарасым, келісім. *Мән мен мағынаның сәйкестігі, қисындылығы.* Өлең деген - әр сөздің *ұнасымы*, сөз қосарлық, орайлы жарасымы (Абай). Екеуінің әнінде домбыраның қос ішегінің үніндей *үйлесім* бар (С.Досанов). Ақ пима, күрең пальто, ақ түбіт орамал қыз сымбатынан *жарасым* тапқан тәрізді (Ә.Сәрсенбаев). Аңшы Оңғардың әдемі әні менің де көкейімде *келісім* тауып отыр (А.Сейдімбеков).

Ұмтылу, оқталу, кезену. *Ілгері қарай ентелеу, ұмсыну.* Мені анадайдан таныған әпкем де қуанып қарсы *ұмтылды* (С.Мұратбеков). Әлгі бір байда есесі кеткен Батыраш тағы бірдеме дейін деп *оқтала* беріп еді, қасындағы Қотыраш етегінен басты (С.Жүнісов). Жирен орыс Ақбілекті сүйем деп, тағы *кезенді* (Ж.Аймауытов).

Ұнату, жарату, жақтыру, сүйю. *Жақсы көріп іш тарту, қалау.* Баршагүлдің Мұхитты іштей *ұнататыны* рас (Ғ.Сыланов). Тергеуші капитан қарсы алдына оны отырғызып, *жаратпаған* ниетпен шұқия қарады (М.Қосшығұлов). Абай мәжілістің шырқын бұза келген қонақты *жақтырған* жоқ (М.Әуезов). Халқым сүйіп сайлады, Етті *қалап* депутат (О.Шипин).

Ұнау, жағу. *Біреудің көңілінен шығу, тәуір көріну.* Ал, жігітім, ұнау үшін қызға сен, қыздың сырын, қыздың жанын *ұғып* көр (Ш.Мұхамеджанов). Қалыңдық күйеуге жақсы, кісі онан артық не тілейді (М.Әуезов).

Ұнтақ, үгінді. *Ағаштың үгітілген, ұнтаққа айналған қалпы.* Ол жұмысқа кірісіп, бірнеше жылдан соң ағаш *ұнтағынан* қағаз жасау әдісін тапты (Қ.Қайымов). Жамылышқа ең қолайлысы - жеңіл, жылы қарағайдың *үгіндісі*, қамыс, таза сабан сияқты заттар (А.Балтабаева).

Ұнтақтау, үгіту. *Тұтас тұрған ірі затты үгіндіге айналдыру, ұсату, майдалау.* Дәнді, жемді диірменге тартып жарып, *ұнтақтап* берсе, оны мал толық жеп қояды (Ш.Бөрібаев). Біз қолымыздағы нанымызды *үгітіп* алып, шағалаларға тастадық («Лен.жас.»).

Ұрандау, атойлау. *Ұран салып дабыл қағу.* Басына қызыл орамал байлаған бала «Алдиярлап, *ұрандап* келеді екен (Ә.Әбішев). Аттандым майдан шебіне, *Атойлап* жауға енемін. Ардақты туған еліме Азаттық алып беремін (Б.Ысқақов).

Ұрлату, алдыру, қолды болу. *Жаудың қолына түсу, жоғалу.* Өзіңмен бақталас ауылдың бөрілері болыстыққа таласып кек қуып, пәле іздеген, атты *ұрлатқан* солар (С.Әлішев). Екі жылқы *алдырдым*, Май төбенің жонынан

(Жамбыл). Қыстың бір сұрапыл боранды түнінде көк бесті қолды болар (З.Иманбаев).

Ұрлау, жымқыру, жасыру, қымқыру, зытыру, қымту, қымтыру сөйл. *Біреудің бір затын білдіртпей алып кету.* Кісінің малын ұрлап союға кім рұхсат берді (Д.Досжанов). Оның өңі қуқыл тартып тұр екен. «Жаңағы ақшаны жымқырған осы болар» деп ойладым ішімнен (К.Туғанбаева). Кейін тағы бір кезде керек болар деп, арбаларды бөлшектеп бұздық та, ну ағаштың ішіне жасырдық (Қ.Қайсенов). Адал еңбекпен ақша табайық дегенің дұрыс, бірақ қозы қымқырамын деп ойламаңдар (М.Хасенов). Бала, қолың жылдам екен. Қалай зытыра салдың? (А.Байтанаев). Енді дымын қоймай тасып кететін болды, тым құрмаса бір-екі шөмелесін қымтып қалайық (Қ.Қазиев). Ұры лагерьден босапты, жұмысқа ынтасыз, қолына іліккенді қымтырып күнелтеді екен (Т.Нұртазин).

Ұрпақ, нәсіл, әулет, тұқым, түлек, жұрағат қарап, зәузат көне, буын сөйл. *Бір атадан тараған үрім-бұтақ.* Пушкин мен Абай сияқты ұлы ақындар - адам баласы ұрпағының мәңгі замандасы (М.Иманжанов). Империализм тепкісінде езілген ұлттар мен нәсілдер отаршылдық шынжырын быт-шыт үзіп лақтырып жатыр (З.Қабдолов). Үлкен қазіретке жасаған құрметін Шорман әулеті маған да көрсеткен (Д.Әбілев). Бір тұқымнан қалған жалғыз тұяқ емес пе? (М.Дүйсенов). Мектеп дирекциясы өздері тәрбиелеп ұшырған түлектерін естен шығармайды (Б.Мәдиев). Шоқанға арналған ескерткішті Шоқанның жұрағаты Шота Уәлихановпен бірлесіп жасап жүр (С.Байжанов). Осы зиратта жатқан бүкіл үрім-бұтақ, зәузаттарын тегіс атап, солардың рухына бағыштап бетін сипады (Қ.Жұмаділов). Үмітпенен сені тосып, Топтап жасап тоқсан жылды. Үш буынның басын қосып, Қуанды атаң көңілі тынды (С.Бегалин).

Ұрсу, зеку, жекіру, зіркілдеу, ақыру, нықырту, жеку. *Ашу шақырып, зілді сөз айту, сөгу.* Кәмеш ұлына ұрсайын деді де, өзі әрең тұрған баланы бүлдіріп алармын деп, оны алдай бастады (У.Қыдырханов). Көкетай ағай қанша ренжігенмен, бізге ешқашан да зекін, қатты ұрыспайтын (М.Тоқбергенов). Әлиасқаров жұмысқа қатал болғанымен, жұртқа ақырып, жекіру былай тұрсын, тіпті даусын көтермейтін (Т.Ахтанов). Петман аупартком бюросында ашумен зіркілдей сөйледі. (З.Қабдолов). Ашуы кеп батырдың, Даусы шығып ақырды (Жамбыл). Бір нәрсе десең, бұл көтеріліп кетеді - деп, шалды кемпір нықыртып тастады (А.Тоқмағамбетов). Елпекбай ізетшілдік әдетінен талай рет жеку де естіді (С.Бақбергенов).

Ұру, сабау, соғу, сою, желкелеу, төмпештеу, тепкілеу, таяқтау, төбелеу, жұдырықтау, қол жұмсау, тоқпақтау, түйю, пергілеу, түйгіштеу. *Біреуді-біреу*

таяққа жығып ұрғылау, соққылау. Мені алып кетіп, түрмеге жапты, *ұрды* (С.Ерубасев). Тінтуге келген ақтар Марфуға жеңейді өлімші ғып *сабап* кеткен (С.Мұқанов). Балабек Әлидің көзін бақырайтып қойып, *соғып* жіберді (Б.Нұржекеев). Елден сен әулиемісің, неге қашып кетесің, - деп, шыбықпен *сойдым* (К.Қазыбаев). Содан кейін олар үлкендердің жұдырығын, *желкелеуін* бірге көрісті (М.Жұмағұлов). Садуақасты ортаға алып, *төмпештеп* жатыр (С.Сарғасқаев). Бай мені өкпеге *тепкілеп*, өлімші қылды (Ө.Тұрманжанов). Ауылдан үріп шыққан иттерді бір кісі атпен қуып, *таяқтап* ауылға қайта тықты (Н.Баяндин). Әлсіреп әбден меңдеген әйел *тепсе* де, төбелесе де, қабағын көтере алмады (І.Жансүгіров). Жақып Ғазизаны жығып салып *жұдырықтап*, тепкілей бастады (М.Әуезов). Мұғалім Тынысбеков оқушыларға *қол жұмсауды* әдетке айналдырған («Лен.жас.»). Сырын білмеген адамға соншама сеніп, өз басымды өзім өлердей *тоқпақтадым* (Ө.Тұрманжанов). Аралбайды Оспан көк желкеге жұдырығымен *түйіп* жіберді (С.Омаров). Алуа кішкентай жұдырығымен кепкіліні бас-көз демей *пергілесін-ай* кеп (Ө.Ахметов). Егер Дәріш болмаса, оны келе жатқан есуас бала тоқтатып алып, *түйгіштеуден* де тайынбас еді (А.Байтанаев).

Ұрық, тұқым, дән. *Әр түрлі өсімдіктердің өсіп-өнуіне негіз болатын жанды түйін.* Неше түрлі шөптің *ұрығын* жинадық (Қ.Толыбаев). Көп жылдық жабайы шөптердің *тұқымын* табиғи жайылымдарға септі (С.Әбдірайымов). Торғайлар да күнбағардың *дәнін*, нанның уағын жақсы көреді (Ө.Тұрманжанов).

Ұрыс, соғыс, шайқас, соқтығыс, қақтығыс, айқас, атыс. *Мемлекет пен қайшы топтардың арасында болатын қарулы күрес.* Пулеметтің қасына үш кісі қалдырып, басқамызға *ұрысқа* дайындалуға бұйырды (Б.Тұрсынбаев). Ықыш екі ұлын да *соғыстан* бұрын үйлендіре алмапты (З.Ақышев). Орда төңірегінде, Нарын мен Бекетай құмында талай қырғын *шайқастар* болды (С.Бақбергенов). Полициямен *соқтығыста* 70 адам өліп, 200 адам жараланды («Қаз.әдеб.»). Бұл *қақтығыста* жеңдік біз (Ж.Саин). Жаумен кездейсоқ күтпеген жерден тап болған *айқаста* бірнеше жолдастары қаза тапты (Ә.Шәріпов). Қала жақта қырғын *атыс*, шайқас болып жатқан еді (Б.Тілегенов).

Ұсақ-түйек, уақ-түйек, кәкір-шүкір, майда-шүйде, бөлек-салақ, анау-мынау, қиқым-сиқым, көди-сөди, көр-жер сөйл, көрбай-жербай қарап. *Кесек әрі ірі күйіндегі дүние емес, қиқым-сиқым, оны-мұны.* Бекарыс таңсәріде тұрып, ауладағы *ұсақ-түйек* шаруасын тындырды (З.Жәкенов). Шал *уақ-түйек* майда шаруасын құлқын сәріден бастап, күн қызбай бітіріп тастады (Қ.Ысқақов). Жәуке мен Күлшекей шай ішіп болып, *кәкір-шүкір* үй шаруасын кеңесіп отыр (С.Омаров). Несібелінің жиһазы мен *кәкір-шүкірі* недәуір боп шыққан (Т.Әлімқұлов). Мен *майда-шүйде* қағаздар болмаса, өзің білетінді жібергенім

жоқ (З.Шашкин). Дәрмен *бөлек-салақтарын* сумкаға салып, жинала бастады (Т.Әлімқұлов). Талас суы қатты тасығанда *анау-мынау* көпірді шыдатпайды (С.Бегалин). *Қиқым-сиқым* ағаштарды жиып, от жақтық (Н.Көшімбаев). Осыны алысымен толық етіп *көди-сөдиін* түгел тізіп хат жаз («Қаз.әдеб.»). Бөлме *көр-жер* сақтайтын орын екен (Е.Оразақов). Сен демалыс күні жұбайыңның үйінде жоқтығын пайдаланып, *көрбай-жербайыңды* буып алып, қашқан қыздай тайып тұрдың («Лен.жас.»).

Ұсату, ұсақтау, уату, майдалау. *Бір затты бөлшектен ұнтаққа айналдыру, үгіту.* Завод ол кезде руда тасын пешке қолдан *ұсатып* салатын-ды (Ә.Сатыбалдиев). Агрегаттар бірінен соң бірі жер жыртып, топырақ *ұсақтап*, тұқым сеуіп барады (Ә.Нұршайықов). Тәкежан кәрі, күсті саусақтарымен түйіршіктерін уқалап *уатып* отыр (І.Есенберлин). Мала, тырма бірер жүргенге ұқсайды, бірақ *майдаланған* шым жоқ (Ғ.Мұстафин).

Ұсталу, тұтылу. *Қолға түсіп, тұтқын болу.* Бүгін шекарада он кісі қарулы жау *ұсталыпты* (М.Әуезов). Ақбілек ақтардың *тұтылғанын* сонда білді (Ж.Аймауытов).

Ұсыну, ұмсыну. *Бір затты біреуге қолымен беру, ишарат қылу.* Қоңырат омырау қалтасынан кәмпит *ұсынып* жатып, баланың етегіне қарады (Р.Тоқтаров). Қазақта қымызды ішер алдында осылай бір *ұмсынып* алатын дәстүр бар (С.Ақтаев).

Ұту, жеңу. *Екі жақ болып сайысқанда, біреуі екіншісін тізе бүктіру.* Құлжабай Алтынбеков әріптесін 2 минут 10 секундта таза *ұтты* (Спорт). У-шудан адам құлағы тұнады. Кімнің *жеңгені* айтпаса да белгілі еді (Б.Соқпақбаев).

Ұтылу, жеңілу. *Сайыс үстінде ұтысқа ие бола алмау.* Мансұр бәсекелесінен не бәрі бір секунд *ұтылып*, күміс медаль алған («Спорт»). Әрлі-берлі тартысып, ісі арамы *жеңілді* (Абай).

Ұтымды, ұтықты, ұтқыр, ұтырлы. *Қиыннан қиыстырып, тауып айтылған сөз.* Салмақпен баптап, шебер сөйлейтін секретарь бюрода бұл жолы да *ұтымды* сөйледі (Х.Есенжанов). Дәрмен тағы да *ұтықты* дау бастады (М.Әуезов). Абай сөзінде ақындық тебіреніс, шешендік *ұтқыр* сөздер бар («Қаз.мек.»). Тәпелтек қазақтың *ұтырлы* сөзіне жиналғандардың біразы сүйсініп, күліп жатыр (О.Сәрсенбаев).

Ұшқыш, пилот кітаб. *Әуе кемесін жүргізуші адам.* Батыр ұшқыш Нұркен Әбдіров жалындаған самолетін бір топ неміс танкерінің үстіне құлатып, Гастеллоның ерлігін қайта-лады (Б.Мәдиев). *Пилоттардың* кабинасынан радист қыз шыға келді (Б.Аманшин).

Ұшықтау, аптау, аластау. *Ескі наным бойынша, індетті қуып шығарудың ырымын жасау, емдеу.* Тұр, балам, тысқа шыға көр, қара сумен ұшықтап қояйын (Е.Тұрысов). Әжем әрдайым сиырдың желіні іссе болғаны, *аптап* жіберетін-ді («Қаз.әдеб.»). Ауруларды, ауырғандарды отпен *аластап*, сумен емдеуге үлкен мән берген («Қаз.әдеб.»).

Ұялу, имену, қымсыну, қысылу, шімірігу, қызару, бетінен оты шығу сөйл. *Әдеп сақтап ыңғайсыздану, кішірею.* Ағай, сіз бізге ұнайсыз, - деп жас жігітке қарап еді, ол *ұялып*, төмен қарады (Б.Әшімов). Бейтаныс бізді көрген бетте сәл тартынып, *қымсынып* қалды (З.Шашкин). Өзгеге өктем Зейнеп те келіншек күніндегідей *именіп* жүреді (С.Мұқанов). Күнтуар күжірейген желкесін сипалай, *кәдімгідей-ақ қысылып* қалды (О.Сәрсенбаев). Бетің *шімірікпей* әкендей кісілерді алдайсың, осының жарай ма? (Ш.Хұсайынов). Наташа әу дегенде *қызарып*, сасып қалды (Б.Әшімов). *Бетінен оты шыққан* қара торы жігіт домбыра тартты («Лен.жас.»).

Ұялшақ, ұяң, бұйығы, именшек. *Мінезі ашық емес, тұйықтау, қымсынғыш.* Кісінің бетіне тура қарауға батпайтын *ұялшақ* қызбен қалай сөйлесудің амалын таба алмай отыр Ақжан (М.Хасенов). *Ұяң* адам *ұялшақ* келеді, ұятсыз адам сұраншақ келеді (Мақал). Ләззаттың жұртпен сөйлесе білмейтін *бұйығы*, сол баяғы *ұяң* қалпы (Т.Ахтанов). *Именшек* келін сыбыр-күбірге көшкен (Б.Тоғысбаев).

Ұялшақтық, ұяндық, бұйығылық, именшектік. *Мінезі тұйықтық, қымсынғыштық.* Қанша сахнада жаттықса да, қазақ қыздарына тән *ұялшақтық* Гүлжазираны билеп әкетті (С.Мыңжасарова). Кереуеттің қасындағы орындыққа отырған Гүлжанның жүзінен баяғы *ұяндық* сезілмейді, батылдық байқалады (Ж.Еділбаев). Гүлшаштың жаратылысында *бұйығылық* жоқ («Лен.жас.»). Кейбіреулер бұған қызы мен әкесінің тек сөйлесе алмайтындығы, әке алдындағы табиғи *именшектік* сыр жасырушылық кінәлі дегенді айтады («Лен.жас.»).

Ұятсыз, көргенсіз, әдепсіз, имансыз, саппас, дұққара, бетсіз, тәртіпсіз, арсыз, бетпақ, ұждансыз, намыссыз. *Ар сақтамайтын, бетімен кеткен, тәрбие көрмеген.* Ұяң адам *ұялшақ* келеді, *ұятсыз* адам сұраншақ келеді (Мақал). Оған себеп - Гүлжаһанның о жар ағасы Ақылдың *көргенсіз* тентектігі (О.Сәрсенбаев). Әдепті бала арлы бала, *Әдепсіз* бала - сорлы бала (Мақал).

Астапыралла, мынау Думан бір *имансыз* екен ғой (С.Адамбеков). Енді Дәмешпен де күндес болғың келді ме? Ту, *саппас!* (М.Әуезов). Дереу құдаларға хабар бер. Алып кетсін, мына *дұзқара* қаншығын (Ө.Қанахин). Ол сенің байың емес, ұялмайсың ба, мына жұрттан, *бетсіз* (С.Мұратбеков). Кластағы ең *тәртіпсіз*, тентек Теміртай да Оңалбекке тоқтайды (Ө.Тұрманжанов). Әділетсіз, ақылсыз, *арсыздарды* көре тұра көңілің тыныш тұрмас (Абай). Мынау неткен *бетпақ* еді, жүзі жанбайды ғой (І.Жансүгіров). Ойран болмай жүрегім айта алмаймын, *Ұждансыз* сұм зиянкес қылықтарын (С.Сейфуллин). Ар, *намыссыз* наданды Ірілерге санама (Ө.Тұрманжанов).

Ү

Үбірлі-шүбірлі, үрім-бұтақты, жанды-жақты, ақар-шақар сөйл, әулетті, зәузатты көне. *Өсіп-өнген, өрісі кеңейген, туган-туысы мол.* Немере сүюді, *үбірлі-шүбірлі* болуды армандаушы едім (Ә.Әлішев). Қазақтың меймандостығын жалғыз мен емес, менің *үрім-бұтағыма* дейін айта жүретін болды (Ы.Жақаев). Мәмбеттердің бауырлары бар, *жанды-жақты* дейтін көрінеді (С.Мұратбеков). Соғыстан бұрын *ақар-шақар* іргелі үй еді (З.Иманбеков). Жер жәннәтын жерлеген, Байтелі, Камен, Дәулетті, Жапекпенен төртеуі Бәрі ерлер *әулетті* (Жамбыл). Омекең өзінің ата-тегін, жекжат-жұрағатын, бүкіл *зәузатын* жіліктеп беретін (С.Мәуленов).

Үгіттеу, уағыздау. *Ақыл-кеңес айтып насихат жүргізу.* Ыбырай өз халқын мәдениетке қарай қызықтыра *үгіттеді* (М.Ақынжанов). Педагогика ғылымы да баланы ұрып тәрбиелеудің теріс екенін *уағыздайды* (С.Байжанов).

Үдеу, өршу, күшею, ұлғаю, қозу, өрбу. *Бір нәрсенің бастапқы қалпынан арта түсуі, дамуы, көбеюі.* Жел *үдей* түсіп, кейде қап-қатты қар ұшқыны бет-көзге тие бастады (Р.Райымқұлов). Там үйлерге айнала топырақ төгіп, су шашты, бірақ бұл бөгет өрттің *өршіген* жалынын тоқтата алған жоқ (К.Оразалин). Жөтел *күшейіп* барады (Д.Әбілев). Жел қатайып, боран *ұлғайып* барады (Т.Ахтанов). Оның басына сан қилы ой оралды. Ақыры жігіттің намысы *қозды* (Р.Райымқұлов). Кейбір поэмалардың композициясы да, сюжет *өрбуі* де, геройлардың нақтылы образдары арқылы талданған (Ғ.Мүсірепов).

Үздік-создық, ілгері-кейінді. *Біресе ілгері, біресе кейін шұбатылған.* Үйлеріне кеткендер *үздік-создық* келіп жатты (С.Алдабергенов). Біреумен кездеспек боп уәде байласқан адамдай сая жолды бойлап *ілгері - кейінді* жүрді де қойды (Ө.Қанахин).

Үздіксіз, тоқтаусыз, тынымсыз, толассыз. *Ешбір кідіріссіз, іркіліссіз, тыным таппайтын.* Үздіксіз соққан ызғырық желдің өтінен ығып, жылқыны ылдига беттеткен (Д.Досжанов). Апрель-май айынан басталатын жауын октябрь-ноябрь айларына дейін *тоқтаусыз* дүркін-дүркін жауады да тұрады (Ә.Шәріпов). Жан-жақтан естілген комбайн, трактордың *тынымсыз* гүрілі түн тыныштығын дүр сілкіндіріп тұр (Р.Райымқұлов). *Толассыз* ағылып жатқан машина дыбысы зың-зың етіп, миыңды шаққандай (О.Сәрсенбаев).

Үзілді-кесілді, кесіп-пішіп. *Алдын ала ада-жұда ұйғарылған.* Біздің білімнің орнын ерекше көрсету үшін, *үзілді-кесілді* кесіп айтқанды ұнамды көрдік (М.Әлімбаев). Бұл жөнінде ойлаған ойыңды, азды-көпті тексергенінді, тапқан өзгешелігіңді *кесіп-пішіп* айта қою - қолдан келе бермейтін жұмыс (Ғ.Мүсірепов).

Үйдек-түйдек, ұмар-жұмар, үйме-жүйме. *Бірінен соң бірі, тобымен.* Әлі де сөреге жете қоймай, *үйдек-түйдек* жүгірген жұрттың соңынан алды-артыма қарамай замғап келем (Б.Соқпақбаев). Шана ауып кетіп, екеуі *ұмар-жұмар* қарға құлады (С.Мұқанов). Тәттіге таласқан балалар Сайлаубектің маңында опыр-топыр, *үйме-жүйме* (Ә.Әлішев).

Үйездеу, күйездеу. *Күннің шыжыған кезінде жылқы мен қойдың шыбындап тұмсығын бір-бірінің көлеңкесіне тығып тұруы.* Бұлақ бойындағы көгалда *үйездеп* жатқан бір отар қой кездесті (Ұ.Бағаев). Үй-үйдің көлеңкесінде *күйездеп*, бастарын бір-бірінің бауырына тыққан қойларды Қайша үркітіп келе жатыр (К.Оразалин).

Үйелмелі-сүйелмелі, едел-жедел, үрпе-шүрпе сөйл, үпір-шүпір сөйл. *Бір-біріне жасы жағынан тетелес, шамалас.* *Үйелмелі-сүйелмелі* ұл-қызы аралас бес-алты бала әжесінің маңында шүпірлеп жүр (Қ.Жұмаділов). Сапаның қолында қазір бойлары бір тұтам *едел-жедел* сегіз ұлы, екі қызы бар (Б.Тілегенов). Оның қасындағы *үрпе-шүрпе* төрт қыз өзінен айнымайды (Ғ.Мұстафин). Оның *үпір-шүпір* балаларының бірі мойнынан құшақтап, бірі кеудесіне мініп, бірі шашынан сипайды (А.Жұмаділов).

Үйеме, үйме. *Бетімен-бет болып толған.* *Үйеме* табақ ет келіп, аяқ-табақ жаққа құйылды (Ғ.Сыланов). Бәйбіше барын асқан екен, *үйме* табақ етті әкеліп алдымызға қойды (Б.Майлин).

Үйлендіру, аяқтандыру. *Екі жасты үй қылып шығару.* Осы інімді *үйлендіруге* ауыл аралап, қыз көріп жүрміз (М.Қуанышбаев). Жасы жиырмадан

асып бара жатқан сол баланы (Текебайды) *аяқтандырып* жіберу арманым еді (С.Мұқанов).

Үйлестіру, қисындастыру, қиыстыру, келістіру. *Қисынын келтіріп байланыстыру, құлаққа жағымды ету.* Түлкібай сөзін көкейіндегі мақсатына *үйлестіріп* сөйлеген секілді (Н.Ғабдуллин). Тәжірибесіздігін *қисындастырып* айта алмады (М.Мағауин). Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы, Қиыннан *қиыстырар* ер данасы (Абай). Роза «ақмандайлымдың нақышына *келістіріп* орындады («Жетісу»).

Үйіп-төгу, жарылқау. *Қарық қылу, жетістіру.* Жүніс те барлық жақсылықты оның басына *үйіп-төгіп* жатыр (О.Дастанов). Жарлыны *жарылқайтын* заман жетті (Е.Бердин).

Үлбіреу, уылжу, тамылжу. *Көз тартып құлпыру, бал-бұл жану.* Бұл жолы ол ағайынның көңілінен шығып, *үлбіреген* қыз алыпты (Б.Соқпақбаев). Айнымаған Тоғжанның *уылжыған* жас күні (М.Әуезов). Әдеппенен *тамылжып*, мінезі тәтті болмайды. Шырқап, қалқып, сорғалап *тамылжиды*, Жүрек тербеп, оятар баста миды (Абай).

Үлгі, өнеге, мысал, нұсқа, ғибрат, өрел көне, тәлім. *Адамдардың бір-біріне қарым-қатынасынан туатын тәрбие жиынтығы.* Сізден көрген *үлгімізді*, Бәйтеке, батырға әлімізше көрсетіп жатырмыз (Кенен). Жасынан өнер мен ғылымды *өнеге* еткен Есіркеген төрт жыл Семейде орысша оқығанда көп жағдайды түсінді (І.Есенберлин). Еңкейіп, екіндіге күн құласа, Көріксіз көрінбей ме дүние бір? Осының бәрі *мысал* ойлағанға (Жамбыл). Ақылдының сөзі қысқа, айта қалса *үлгі, нұсқа* (Мақал). *Ғибрат* айтар сәуегей болмасақ та, Құрбы-құрдас оқы да, ойла өзің (Қ.Аманжолов). *Өрел* қылып өткенді, Бітірсең батыр, пиғылдан (Ы.Шөреков). Қанша дегенмен қала *тәлімін* көріп қалған емес пе, даусын қыспай, еркін тұрып айтты (Б.Нұржекеев).

Үлгілі, өнегелі, тәрбиелі, тәлімді, тәртіпті, көргенді. *Жақсы тәрбие алған, әдепті, қылықты.* Қамбар сабақты жақсы оқиды, тәртіпті, *үлгілі* бала (С.Шаймерденов). Жұмабек Мырзашты өзіндей емес, білімді, *өнегелі* жігіт көрді (Б.Тілегенов). Ғазиза - салмақты, таза, *тәрбиелі* бала (М.Әуезов). Райхан көргенді, салауатты семьяда өскен *тәлімді* қыз болатын (Р.Ниязбеков). Ол өз ісіне *ұқыпты, тәртіпті*, тіл алғыш солдат атанды (М.Ғабдуллин). *Көргенді* кісі көргенін айтар, Көргенсіз кісі бергенін айтар (Мақал).

Үлес, ұпай, жарна, мүше. *Тиесілі сыбаға, қарымта.* Еттің жоспарын орындауда *үлесіңіз* орасан зор (Д.Досжанов). Роза да кезегі келгенде сөз *ұпайын*

ұттырмауға тырысты («Қаз.мек.»). Ондай қол араласса, *жарна* бағасының көтерілерін білсе де, өз жарнасын жат елге қия да алмады (Ғ.Мүсірепов). Тойдың үстінде кездестің деп, маған он сом *мүше* берді (Б.Майлин).

Үлестіру, тарату, бөлу. *Бір затты әркімге жекелеп қолмен беру.* Хат *үлестіру* қуаныш *үлестірумен* бірдей (С.Еркебаев). Ас пісірушілер жұмысшылардың кешкі тамағын *таратуға* көпірге кеткен екен (І.Есенберлин). Сұрастыра келсем, ауылнай тұқымды *бөлгенде* мұның мойнына екі пұт тары жазып қойыпты (Б.Майлин).

Үлкен, дәу, дөй, дөкей, зор, орасан, дырау, әйдік, ірі, ұлы, нән, дыр, алпамса, ноян, шоң кітаб, шой қарап, қожбан сөйл. *Көлем жағынан аумақты, қомақты.* Сірә, бір *үлкен* іс қылайық деп жатқан шығар (С.Шарипов). Құлан қараша үйге таяй бергенде, қотан жақтан бір *дәу* көк ит үріп шықты (А.Нұрманов). Менің әкем Қарпық - кішігірім Алатау секілді, *дөй* денелі тұлғалы адам (О.Әубәкіров). Кеше бір *дөкей* бума рюмка мен графин әкелді («Қаз.әдеб.»). - Е, балам, қазір ондағыдай *зор* атан қайда (Қ.Жұмаділов). Күшейді біздің шабуыл, Қиратты жауды шулатты, *Орасан* жеңіс болды бұл (Сәлем саған, Украина). Жақып қолындағы *дырау* қамшысының өрімін қыса, білеп тұрып алды (М.Әуезов). Мерқасым баланы *әйдік* көк есекке мінгізіп, отты жерге қой жаю үшін Байсеркеге жіберді (Қ.Әбдіқадыров). Дуадақ - Қазақстан даласын мекендейтін ең *ірі* құстардың бірі (Т.Алшынбаев). Сол сенің арғы *ұлы* атаң еді дегенде, Бір жылы толқын ойнайды менің денемде (Т.Молдағалиев). Екі адамның құшағы әрең жетерлік *нән* бөренелер (Ө.Қанахин). Сол майданда болдым демек «ірі едім, Біркелкі лек ішіндегі *дыр* едім (С.Сейфуллин). Тракторист екі иығына екі кісі мінгендей *алпамса* тұлғалы адам екен (Қ.Исабаев). Мұның бәрі-бір жаз түгіл екі жылға созылатын *ноян* жұмыс (М.Дүзенов). Ол тек кітаптың бірінші бетіндегі *шоң* мұрын, салалы ұзын сақалды шалдың суретіне қайран қалды (Ә.Нұрпейісов). Ол иықты, кеудесі де шалқақ, қол еңбегі үшін жаралған *шой* жігіт еді (Ө.Ахметов). Биеге мінген, оң жақтағы *қожбан* қара жылқышы Сейфолла екенін мен бірден таныдым (Ә.Көшімов).

Үлкендік, ағалық. *Туысқандық, бауырмалдық, жолмен жөнге келушілік.* Бізғұтты *үлкендік* жолмен ақылын айта келіп, соңынан Абайдың тілегін жеткізіпті (К.Оразалин). Мақанның туысқандығында, ағалығында да мін жоқ, бірақ соқпағы бөтен болып жүр (Ж.Арыстанов).

Үлкею, ұлғаю, зораю. *Көлемі арту көбею, үдеу.* Бекболат жай ақырындап басын көтеріп келеді, көзі *үлкейіп* барады (Б.Шарипов). Жел қатайып, боран

ұлғайып барады (Т.Ахтанов). Ағаштар да зорайып, қап-қара боп төніп тұр (Ш.Құмарова).

Үміт, дәме, сенім. Белгілі бір істің, ойдың жүзеге асуына білдірілген көңіл қошы. Адам үмітпен өмір сүреді (Ж.Өмірбеков). «Адам болатын бала ма?ң - деген дәмем бар (С.Мұқанов). Сен әке сенімін алдап кеттің ғой (Ә.Сәрсенбаев).

Үндемес, жұм-жұм, тымпи, жым. Алқа-қотан отырып, күлмей ойнайтын ұлттық ойын. Қані, Ақмадия, үндемес ойнап отыр ма едіңдер, жоқ ойнап отырған ойындарың бар ма еді (С.Сейфуллин). Қалқам-ау, бірдеме десеңші, осылай жұм-жұм ойнағандай үндемей тұрамыз ба? (І.Есенберлин). «Тымпиң ойынын көбінде жастар жиналған жерде ойнайды («Соц.Қаз.»). Үйдегілер алқа-қотан отырып, жым ойнады (І.Жансүгіров).

Үнемді, тиімді, пайдалы. Жағымды, жарамды, қажетті. Уақытты қадірлей білу, уақытты үнемді пайдалану - өте керек қасиет (С.Байжанов). Мал бағуда баяғы мен бүгінгінің тиімді жағын іздестіріп жүретін Төмекеңе ренжіген жоқ (М.Дүзенов). Жә, пайдалы нәрсе дүниеде көп (Абай).

Үнемі, әмен, әманда, әрдайым, әрқашан, дәйім, ылғи, үрдіс жерг, ұдайы, үдере, қашанда, әмбе кітаб, лайым. Қай уақытта болса да, әр кез, әр уақытта. Жасынан әнді сүйіп өскен Мәншүк мектепте оқыған кезде үнемі хор үйірмесін басқарды (Ә.Нұршайықов). Шыңғысқан адамды қыру, қалаларды жою жөніндегі қанқұйлы тактикасын әмен қолданып отырды (Қаз.ССР тарихы). Кемпір әманда өзімен-өзі әңгімелескендей, күбірлеп сөйлейтін (Х.Есенжанов). Тек, әмсе жолым болсын, я аруақ! - деп жіберді Оразбай (М.Әуезов). Айсұлуды Әсия әрдайым бауыр тартып, жақын жүреді (М.Әуезов). Әрқашан асығып шапшаң сөйлейтін Ғалымжан оған бар жайды баяндап үлгерді (Н.Ғабдуллин). Қырылдап сөйлейтін, даусы дәйім қарлығып жүретін жігіт еді (Ғ.Мұстафин). Ақан шырақ, басыңа ылғи бәле тілеп аласың-ау (С.Жүнісов). Енді бірер сағат үрдіс айқас бола қалса, оның ар жағында оқты санап беретіндей халге жетіппіз (Ғ.Мүсірепов). Алғашқы он күн ұдайы қонақ күтумен өтті (М.Әуезов). Үдере соққан жел ызыңынан өзге дүние қараң (О.Бөкеев). Алға бас қашанда, жас қыран! (С.Бегалин). Оның мұндай істі істегені жалғыз бұл емес, әмбе солай («Соц.Қаз.»). Рахмет оныңызға, лайым солай болсын, - деді өзіне өзі енді келген Жәния (С.Шаймерденов).

Үрлеу, соғу, гуілдеу, уілдеу, улеу. Дүркін-дүркін үргілеу, жел есу, азынау. Бәзіл орнынан тұрды да, май шамды үрлеп өшіріп тастады (Б.Соқпақбаев). Қораның ішінде қарсы жел соқса, биязы жүнді қойларға аса қауіпті болады (М.Ермеков). Гуілдеп соққан қара боран жолаушыны ұшырып әкете жаздады

(Қ.Жұмаділов). Қораның ішінде жел *уілдеп*, фонардың отын өшіре береді (Ш.Айтматов). Қонақ үй - есік-терезесінен жел *улеп* тұратын жайдақ бір бөлме (Ә.Нұрпейісов).

Үрпю, сексию, ербию. *Шаштың ұйпа-тұйпа болып көрінуі, додалануы.* Сәуле мен Перизат Бөлекбастың *үрпиген* басы мен ежірейген көзіне қарап, бірін-бірі шымшылай бастады (Ә.Әбішев). Оттың басында Сәуле *сексиіп* түрегеп тұр екен (С.Талжанов). Сәлима ақбозданған бөлме ішінде шашы қобырап, *ербиіп* отыр (М.Сүндетов).

Үру, абалау, шәуілдеу, арсылдау. *Иттің өршеленіп дауыс шығаруы.* Қасқыр алатын есті ит, Сұлтаным қайтыс болғалы, тіптен келген кісіге *үруді* де қойды (С.Жүнісов). Тыстан *абалап* ит үргені естілді де, бірақ лезге бармай басыла қалды (Қ.Тайшықов). Шанадан түсе бергенде Серікқалиды екі-үш ит *шәуілдеп* қарсы алды (Қ.Исабеков). Ашық тұрған қораның қақпасынан бір мысық жүгіріп шығып еді, артынан *арсылдап* екі үлкен қара төбет шықты (М.Қаратаев).

Үстем, басым, өктем, өкім сөйл. *Сөзі өтімді, күшті, пәрменді.* Айжан ақылды да ұстамды қалпымен күйеуіне *үстем* еді (С.Алдабергенов). Ақынның творчествосында әншілік, композиторлық жанр *басым* болды («Жетісу»). Жер жүзінде еңбек, ғылым деген екі күштен *өктем* ешнәрсе жоқ! (Ж.Арыстанов). Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері, Жолықпай сөзі *өкімге* жүрген шығар (Ақын жырлары).

Үстемдік, басымдық, өктемдік. *Сөзі өтімділік, үстем болушылық.* Бұған дейін *үстемдік* құрып келген Мерген қазір Ақбәтидің ұстаса - уысында, жұмса - жұдырығында (М.Дүзенов). Алғашқы кезде жаудың күші мен техникасында үлкен *басымдық* болды (Қаз.ССР тарихы). Ол озбырлыққа, *өктемдікке* шыдамайды (Ә.Жәмішев).

Үстірт, үстіртін, жеңіл-желпі, жүрдім-бардым, астын-үстін, шала-пұла. *Қалай болса солай немқұрайды, асығыс-үсігіс.* Әрине, үйлену мәселесіне *үстірт* қарауға болмайды (Е.Оразақов). Біз республикамыздың жануарлар дүниесімен *үстіртін* ғана танысып өттік (Б.Мұханов). Бұл уәдеге *жеңіл-желпі* қарап, жауапты сөзді ескерусіз қалдыруға болмайды (М.Иманжанов). Көпшілік қауымның игілікті жұмысына *жүрдім-бардым* қарауға болмайды (С.Омаров). Салиқа істің пайымына түсінбей, *астын-үстін*, қалай болса солай сөйлей салатын әйел еді («Соц.Қаз.»). *Шала-пұла* орындалған жұмыста сапа болмайды («Қаз.әдеб.»).

Үшкірлеу, үшкілдеу. *Үшкілдене біткен, сүйірлеу.* Басында *үшкірлеу* дөңгелек тақия, аяғында жұп-жұқа құрым башпақ (Р.Тоқтаров). Орынбасар шешей *үшкілдеу* мұрнын сипап қойды («Қаз.әдеб.»).

X

Хабар, дерек, тіл сөйл, дәйек, мағлұмат. *Бір нәрсе туралы алынған жан-жақты мәлімет.* Сол күні солдат алады екен деген *хабар* Ертістің екі жағына тарап кетті (І.Жансүгіров). Рычков деген орыс географы өзінің Жезқазған туралы жазған *деректерін* жариялады (М.Қаратаев). Сенімді біреулерін кезек-кезек жансыз есебінде жұмсап, үнемі *тіл* алып отырады (С.Мұқанов). Біз жауап күтіп отырмыз. Әлі қыздан *дәйек*, хаттан дерек жоқ (І.Жансүгіров). Қар қалыңдығы туралы анық *мағлұмат* алу үшін оның бірнеше жерін өлшеу керек (С.Жортанов).

Хабарлау, мәлімдеу, жариялау, құлақтандыру, әйгілеу, ақпарлау. *Болған немесе болатын оқиғаның мән-жайын айтып беру, жеткізу.* «Бүгін тырна биін көре алмай, қапы қалмаңдар?ң - деп, Өміртайдың артист балалары үйме-үй кіріп, *хабарлап* та шықты (Ә.Тұрманжанов). *Мәлімдеуге* рұқсат етіңіз, жолдас машинист, осы көпірден бір километрдей жерде рельс бүлініпті (С.Омаров). Сол екі арада оқудың басталғанын *жариялап*, мектеп дәлізінен қоңырау соғылды (С.Омаров). Маңайдағы ағайын-туысқандарды *құлақтандыру* керек (Ә.Көшімов). Ауыл әдетінше жас әйел бірінші рет жүкті болуын әкесіне, шешесіне өзі барып, *әйгілеуге* тиісті емес (С.Мұқанов). Осы жайды келесі күндері тамақ тасушы бала кейбір камераға астыртын *ақпарлап* қойды (Ж.Тілеков).

Хабаршы, жаршы. *Хабар жеткізуші, жар салушы адам.* Әуіп палуанның көнбей жатқандығын айтып, Қызылбас екінші рет ұстазына *хабаршы* шаптырды (А.Сарбопин). Жар салып *жаршы* ауылға барып келді, Нұраға жұртты жинап алып келді (Н.Ахметбеков).

Халық, ел, жұрт, қауым, халайық, әлеумет, жамағат, жаран. *Бір тектес ұлыстардың қауымдасқан тобы, көпшілік.* Вокзал басы адам адасып кетерліктей қаптаған *халық* екен (Қ.Толыбаев). Мына араның екі бетіндегі *ел* бұрынғыдай емес, бүгінде мидай араласып жатыр (Ғ.Сыланов). Сен жамандап кетсең де, Мені *жұртым* қимайды (Жамбыл). Шопан *қауымның* жай-жапсарын да қатар сөз қылған орынды болар еді (К.Ахметбеков). Тыста тұрған *халайық* орыс чиновниктерінің киіміндегі төрені көріп, үрпиісіп қалды (Ж.Молдағалиев). Рұхсат етсең, *әлеумет*, Тынығып біраз көрейін (Жамбыл). - Ау, *жамағат!*

Ақсақал, би, болыстар! - деп, Тұрлыбай орнынан тұрып, ортаға келді (Ғ.Мұстафин). Күн көріп жүр күліп-ақ Сенен басқа *жарандар* (Абай).

Хат-хабар, хабар-ошар. *Деректі мағлұмат, дәйекті хабар.* Оның бір келіп кетуін жылына сұраймын, маған ерегескендей Мәкеннен де *хат-хабар* болмай қойды (Т.Қойшыманов). Қыс бойы совхоз орталығынан да *хабар-ошар* болмады (Т.Нұрмағамбетов).

Ш

Шабарман, атшабар. *Би-болыстың тапсырмаларын бұлжытпай орындайтын хабаршы.* Шабарман жібермегеніне қарағанда, әйтеуір тегін шақырмаған шығар деп шамалаған (С.Омаров). Бейбіт елдің арасын *атишабар*, стражник сияқты беймаза шолақ әкім кернейді (М.Әуезов).

Шабу, ору. *Шалғымен, орақпен егін жинау, қырқу, кесу.* Шалғынды қайра, шөбіңді *шап*, малға сай қырманыңды даярла (С.Керімбеков). Орақтарын ала келсін, азғана күрішті *орып* алайық (С.Алдабергенов).

Шабу, жосыту, ағызу, құйғыту, ызғыту, құйындату. *Атты екпіндетіп, бар пәрменімен заулату.* Бес-алты жігіт қарақшыны қуа *шаба* жөнелді (І.Есенберлин). Олар *жосытып* шапқылап тау асып кетті (М.Әуезов). Баптап мінген ала жирен қасқасымен *ағызып* алады (Ғ.Сыланов). Жаяуға атты теңдік берген бе, шаңын да көрсетпей *құйындатып* жотадан асты (Е.Тұрысов). *Ызғытып* келе жатыр едім, далақтаған біреу көлденең шықты (Ш.Құсайынов). Кенет күншығыс жақтан *құйындата* шапқан салт атты көрінді (Ғ.Есенберлин).

Шабындық, шалғындық, пішендік. *Шөбі қалың шыққан, құйқалы жер.* Биыл атты адам кірсе адасатын *шабындықтан* шөп шауып жүр (Ш.Мұртазаев). Шаруашылықтың шөл даласындағы 15 мың гектар *шалғындықты* көлдете суаруына мүмкіндік береді («Соц.Қаз.»). Бұлардың бөліміне тиген *пішендікке* шабатын машиналар да келді (С.Бегалин).

Шабыс, жарыс. *Аттың бағын сынайтын, бәйгеге қосатын, думанды жер.* Бәйге аттарды *шабыс* болатын жерге қинамай әкелетін де, тек шабын алдында кермеге әкеп байлайтын (Х.Арғынбаев). Бұл атты әкем биыл ерекше баптап жүрген, жаз *жарысқа* қосамын деген де ойы бар (Н.Ғабдуллин).

Шағылысу, ұрықтану. *Жан-жануардың ұрық сеуіп, тұқым шашуы.* Саршұнақтардың ұрғашылары індерінен сыртқа шыққан соң бірнеше күннен кейін-ақ *шағылыса* бастайды (Х.Қыдырбаев). Қошқарларға сәбіз, түрлі

жармалардың барлығы дер кезінде беріліп, 35 күннің ішінде мал толық ұрықтанып болды (Алғы шепте).

Шағындап, шақтап, шамалап, ептеп, аздап, тамызықтап, сыздықтап. *Лоқылда-тпай аз-аздан, мөлшермен.* Апам бір тарелкаға *шағындап* сары май салып әкеп қойды (С.Омаров). Тек үй ішіне ғана *шақтап* асқан ет екен (М.Жұмағұлов). *Шамалап* ішетіні бар Төлеген: «Ішсек ішейік деп келісе салды (Ө.Қанахин). Мен қаталап тұрғаным, *ептеп* сусындап, дем алайын (А.Сатаев). Оның басытқысына тұз, ашудас немесе мүсәтірдің бірін қосып, *аздап* май құяды (С.Қасиманов). Пляжкада бір жұтым, Қалған суын нормалап, *Тамызықтап* тамызды, Су жүгірді сорғалап (А.Тоқмағамбетов). Тау қатпарларының әр жерінен *сыздықтап* аққан бұлақ пен ескі құдықтарды сағалайды тұрғындар («Лен.жас.»).

Шадырлық, шақарлық, шайпаулық, шәлкестік. *Зорлық-зомбылыққа төзбейтін оғаш мінезділік, шәлкем-шалыстық.* Мінезінің қызбалығы, *шадырлығы* бары рас (З.Асабаев). Кейде қадалған жерінен қан алатын *шақарлығы* да бар (Б.Тілегенов). Тәтемнің мінезінің *шайпаулығы* бар (Б.Соқпақбаев). Мінезінің *шәлкестігімен* жұртқа аты шыққан Дәметкен бұл жолы Есімді жеті атасынан бермен қарай сыбады («Қаз.әдеб.»).

Шайқасу, сайысу, айқасу, қағысу сөйл. *Қан майданға шығып белдесу, қырқысу.* Ол сіз бен біздің бақытымыз үшін Отан жауымен *шайқасты* (С.Байжанов). Қарсы тұрған *сайысып* сан ажалға, Айтындаршы анадан күшті бар ма? (М.Рашев). Жарқ-жұрқ етіп екеуі *айқасады*, Жеке барып шыққандай қан майданға (Абай). Намысы күшті ел едік, жаумен талай *қағысқан* (А.Тоқмағамбетов).

Шайнау, күйсеу, жеу, соғу сөйл, асау. *Тамақты аузы тыным таппай жей беру, ашқарақтанып қылғыту.* Нанға тағы да тиісіп бердім, *шайнап* келемін, қылғып келемін (М.Хасенов). Төлеубек сары май мен жентті қара нанға жағып, *күйседі* де отырды (Ә.Нұршайықов). Ашыққан балалар нан *жеген* әкелеріне қарайды (С.Ерубасев). Салду дастарханнан әлі бас көтерген жоқ, нан мен пиязды *соғып* отырды (Б.Аманшин). Мен де аш бөрідей етті қарбыта *асап*, бірде шайнап, бірде шайнамастан жұтып отырмын (Б.Майлин).

Шай-пай, шай-су. *Асыққанда ішілетін жеңіл-желпі тамақ.* Қазір Бикәмал да келіп қалар, *шай-пай* қамдап жіберер (Ғ.Қабышев). Алтыншаш *шай-суын* апыл-ғұпыл ішіп жұмысына асықты (М.Сатыбалдиев).

Шайтан, пері, жын, сайтан, албасты, марту кітаб, ібіліс. *Көзге көрінбейтін, жамандық пен зұлымдықтың күш иесі.* Неше түрлі жын-пері, шайтандарды айта отырып, солар арқылы адам баласын қорқытатын (М.Ғабдуллин). Көш бойындағы қаз-қатар тізілген ағаштар шашы жалбыраған ертегілердегі *періге* ұқсайды (З.Шашкин). Мені жетелеген *жын* ба, шайтан ба, білмеймін, сол жігітті іштей жақсы көрдім (Т.Қойшыбаев). Ақанның қыстауынан *сайтанның* отын көрдік деп жүр олар (Ш.Хұсайынов). Адамзаттың қасақы зияндысы *албасты* деген болады деп нанатын (С.Сейфуллин). Ол әйелді қазір *марту* басқан (Д.Еркінбеков). Мөлдір бұлақты ластап, жағасын жын-шайтанның ошағына айналдырған *ібілістің* өзі екен (Р.Райымқұлов).

Шақ, тура, дәл. *Денеге лайық, құйып қойғандай.* Өзіме *шақ* етік табылғанына мен одан бетер қуандым (Б.Соқпақбаев). Маған *шақ* киім, саған да *тура* келеді («Жетісу»). Менің магазиннен сатып алған костюм-шалбарым өзіме *дәл* болды («Соц.Қаз.»).

Шақар, шадыр, долы, шәлкес, көкбет, ызақор. *Ашуы қатты, шап етпе.* Ойпырмай, кішкентай болып алып, өзі бір *шақар* неме көрінеді ғой (Б.Соқпақбаев). Мінезі *шадыр*, тез ашуланғыш молданың көңілін Ербол ренжіткісі келген жоқ (М.Әуезов). Жанай аузын ашар болса, ызалы *долы* айқай мен боқтық сөздер ғана шығатын сияқты (С.Мұратбеков). Адам атаулының мінезі бірдей емес, түзуі де, *шәлкесі* де бар (С.Мұқанов). Туу, мынау өзі бір *көкбет* екен ғой (С.Мұратбеков). Ахметқали директордың ашуланшақ, *ызақор* мінезін білетін (І.Есенберлин).

Шақыр-шұқыр, қарш-қарш, шықыр-шықыр, қатыр-құтыр. *Екі заттың үйкелісінен пайда болатын, жанға жайсыз сықырлаған дыбыс.* Қызыл тас кетпеннің жүзіне тиген сайын *шақыр-шұқыр* дыбыс шығады (О.Сәрсенбаев). Қазанғап сүймен ұстаған қолдарын төбесінен асыра көтеріп, көкше мұзды *қарш-қарш* ұра бастады (Ә.Сәрсенбаев). Белімді ары-бері қозғап қалып едім, *шықыр-шықыр* еткен дыбыс шықты («Соц.Қаз.»). Арпа берсең, атқа бер *қатыр-құтыр* шайнасын, Қызды берсең, жасқа бер, Құшақтасып ойнасын (Мақал).

Шал, қария, қарт, шал-шауқан сөйл. *Көрген-білгені көп, жасы ұлғайған ер адам.* Бағанағы байғұс *шал* ауылда тұрып күледі, Қошемет қылып қарқылдап (Абай). Ол әңгіме десе ұйып қалатын, әсіресе көпті көрген *қарияларға* үйір еді (С.Мәуленов). Шыққан бойда почташы *қартқа* келіп, болған әңгімені айттым (С.Баязитов). Ауылдың бар *шал-шауқаны* мұны әңгіме етпек (А.Сүлейменов).

Шалағай, берекесіз, дайынсыз, жаңғалақ. *Тыңғылықты іс істей алмайтын, жүрдім-бардым.* Асығам деп жұмысты *шалағай* атқаруға болмайды (С.Мұқанов). Ұятқа қалдырып кеткен Ыбырайға Әзімхан «*Берекесіз, табансыз...* - деп іштей кейіді (Д.Әбілев). Ербол *дайынсыз* адам, бұл жұмысты оған сеніп тастап кетуге болмайды («Соц.Қаз.»). Қалтасын қаққан қаңғалақ, жұмыста ылғи *жаңғалақ* (Қ.Бекхожин).

Шала-шарпы, шала-пұла. *Қалай болса солай, үстірт, жарым-жартылай.* Күлпаш құмандағы сумен беті-қолын *шала-шарпы* шая салды (З.Жәкенов). *Шала-пұла* орындалған жұмыста сапа болмайды («Қаз.әдеб.»).

Шалдығу, ұрыну. *Табиғи күйзелушілікке тап болу, құрғақшылыққа кезігу.* Жұттыққа *шалдыққан* елдің бірі Семей уезінің Қызылтаң болысы еді (Қ.Тайшықов). Неше рет қарсы алдынан жолыққан дінгекке, үйдің бұрышына қаққан қазыққа *ұрынып*, құлап түсті (Р.Тоқтаров).

Шалдыру, оттату. *Көлікті жол-жөнекей отқа қою, азықтандыру.* Осы ауылда ат *шалдырып*, тамақтанып жүрелік (С.Бегалин). Байжұмалар аттарының ауыздығын алып, көгалға *оттатып* тұр (Қ.Жұмаділов).

Шамалы, қаралы, жуық, тарта. *Мөлшерлік ұғымды білдіретін шылау.* Зеңбіректің он бес *шамалы* добы атылды (С.Шарипов). Қодардың алдында жүз *қаралы* адам тұр (М.Әуезов). Семей облысының шаруашылықтарында төрт миллионға *жуық* мал қыстатылғалы отыр («Лен.жас.»). Жүзге *тарта* қойдан төрт килограмнан жүн қырқылып еді (С.Бегалин).

Шаншу, түйреу. *Сайыста найзаменен соғысу, найзаласу.* Ерегіскен дұшпаныңды найзасымен *шанышқан* (Жамбыл). Лашын құстай саңқылдап, жапыра жауға тигенде, оңды-солды *түйреді* (Жамбыл).

Шанышқы, аша сөйл, айыр жерг. *Тамақ алып жеуге арналған төрт бұтақты құрал.* Зағираш жымыып, *шанышқымен* тұздалған қиярды әперді (А.Жақсыбаев). Стол үстінде мойын созған хрусталь шынылар, тамақ жейтін *ашалар* толып тұр (Б.Қыдырбекұлы). Табақтағы етке жабыла қол салмауымыз керек, жеке-жеке тарелка, қасық, *айыр* дегендерді қолдануымыз керек (Ж.Жұмақанов).

Шапқыншылық, шабыншылық. *Біреудің жерін басып алу үшін жасалған қарулы шабуыл.* *Шапқыншылыққа* ұшыраған ауылдың ішінде

Кәкімбек үйі халінің қаншалық ауыр екені белгілі (С.Мәуленов). Мұның арты айтыс, *шабыншылық*, барымталауға айналады (Ә.Бектасов).

Шатаққой, шатаққор, шатаққұмар, шатақшыл. *Ілік іздеп тұратын, шатаққа жаны құмар.* Әлгі *шатаққой* шалды қай жер жұта қойды (Б.Нұржекеев). Меніңше, ол *шатаққор* жігіт болса керек (Е.Оразақов). Ол жұдырығын ала жүгіретін *шатаққұмар*, тентек еді («Білім және еңбек»). *Шатақшыл* балалардың таласа кететіні бар (С.Сарғасқиев).

Шатпақтау, қойыртпақтау, шатып-бұту, шәлдірлеу. *Әр нәрсені бұтып-шатып сөйлеу.* Жастардың *шатпақтауы* да естіген құлаққа түрпідей тиеді («Қазақстан әйелдері»). Ол орысша, татарша, қазақша бәрін араластыра *қойыртпақтап* сөйледі (Д.Әбілев). Зәкір Серік жайында сөз бастағанда, *шатып-бұтып* аяқ жағын жұтып қоятын (Ә.Бүркітбаев). Сейсімбет *шәлдірлеп* сөйлей берді («Қаз.әдеб.»).

Шатынау, шытынау. *Кенет шырт етіп жарылу, сыну.* Мұз *шатынап* сына бастады (Б.Әбдіразақов). Газиктің алдыңғы жел қаққыш терезесі тесіліп, *шытынап*, тарам-тарам сыныпты (Ә.Тарази).

Шатыр-шұтыр, сатыр-сұтыр, тасыр-тұсыр. *Сатырлаған, шатырлаған қатты дыбыс, тарсыл-гүрсіл.* Төбедегі қап-қара бұлт *шатыр-шұтыр* етіп, найзағай ойнай бастады (Ә.Нұрпейісов). Қар басып, аяз қысқан ағаш бұтақтары *сатыр-сұтыр* сынып жатты (Ә.Шәріпов). Тасты жерде тарылдап шапқан көп аттың *тасыр-тұсыры* естілгендей болды (М.Әуезов).

Шаужай, шылау сөйл. *Атқа мінген адамның шылбыры мен тізгінінің түйіскен жері.* Шөгел көкбестіге мініп жөнеле бергенде, Аман *шаужайынан* ұстай алды (Ғ.Мұстафин). Атам бригадирдің алдынан шығып, *шылауына* жармасты (Ә.Бориев).

Шегу, тарту. *Темекінің түтінін ішке қарай тартып, сору.* Парторг темекі *шегуге* сыртқа шығып кетіпті (Д.Досжанов). Қаржас шылым *тартты* (Ә.Сатыбалдиев).

Шегіну, тартыну, кейіншектеу, көткеншектеу. *Жетекке жүрмей тартыну, ілгері баспау, артқа тарту.* Тапанша кезенген милиционер селк етіп, кейін *шегінді* (А.Сатаев). Алғаш енесінен бөлінген жас мая *тартынып*, жалтақтап боздап, жүрмей көп әуреледі (Ә.Тұрманжанов). *Кейіншектеп*, ұйлығып тұрған қойдың ішінен бір серке суырылып шығып, суға түсті

(С.Талжанов). Енесінен ажырасқан құлын *көткеншектен* барып, үйіріне қаша жөнелді («Лен.жас.»).

Шегіншек, көткеншек. *Міністен ығыр болған, ырыққа жүрмейтін, алға баспайтын.* Еріншекке *шегіншек* үйір (Мақал). Ауылдан сабасаң да кетпейтін *көткеншек* жылқылар болады (Ауызекі тіл).

Шелек, бақыр жерг. *Су тасуға арналған тұтқалы үлкен темір ыдыс.* Екі *шелекті* иығына салып, Күләш суға кетіп бара жатты (Б.Майлин). Бұрынғы кезде металдан істелген шелекті *бақыр* деп те атаған (ҚСЭ).

Шелтию, тәштию, шелпию, шілтию. *Арық адамның жіп-жіңішке болып шәние қалуы.* Енді ұлықсып *шелтиіп* тура беруді жөн көрмей, әңгімеге айналдырмақ болдым (М.Мағауин). Мына шірінге атақ тимей жүр екен, тиіп еді, *тәштиіп* шыға келді (Ж.Мусин). Оспан сабау басты, салт қамшылы, *шелтиген* жұқа қара бала екен (Б.Тоқтаров). Сержан - сегіз-тоғыздар шамасындағы, *шілтиген* арық бала («Мәдениет және тұрмыс»).

Шеше, ана, ене жерг, мама кітаб, апа. *Баланы ақ сүтін емізіп асырап-сақтаушы, мәпелеп өсіруші тұлға.* Розаның *шешесі* орта жастан асқан, байсалды қазақылау кісі екен (Т.Ахтанов). *Анам* едің, жаман сөз айтпаймын, бірақ кімнен кім айырылмай жатыр (М.Әуезов). Папам мен *мамам* ұдайы селода қызмет істеген (С.Омаров). Қашағанды қуар-ау, Жүйрік мінген боташым. Қуандырып тұрар-ау, көкесі мен *анасын* (Ә.Тәжібаев).

Шешен, шежіре, ділмар, тақтақ сөйл, майталман, тілді, самар кітаб. *Тілге бай, сөзге жүйрік, сегіз қырлы, бір сырлы.* Ол сөзге ағып тұрған шебер, ділмар, топты бастар көсем, дау шешкен *шешен* болатын (Ә.Әбішев). Семізбұғыда Рафық Сыздықов деген *шежіре* ақсақал бар (А.Сатаев). Ноғайбай өткір көзді, алғыр сөзді, сауатсыз болса да өте *ділмар*, шешен кісі болған (Кенен). Сөздері топқа салынған Бұрынғы шешен *тақтақ* (А.Наушабаев). Жасы сексеннен асқан *майталман* өнер иесі қартты Мұқаң қатты сыйлайтын (К.Оразалин). Біләлдің бұл жездесі - жасынан сөзге араласқан *тілді* кісі (Ғ.Мұстафин). Жігіт жағынан «жар-жарң айтатын Асан болады, ол бір *самар* көрінеді (М.Әуезов).

Шиедей, шиқандай. *Қып-қызыл болып семірген, май басқан.* *Шиедей* беті жайшылықтың өзінде де шиқандай (О.Бодықов). Май басқан жалпақ беті *шиқандай* (О.Бодықов).

Шиеленісу, шилығу, ушығу, асқыну. *Араздық пен өкпе наздың күшейіп үдей түсуі, өршуі.* Терания таптық қайшылықтар *шиеленісіп*, тап күресі формасына ие болды (Д.Дулатов). Ерлікпен өлген Шарбандазаны өз көзімен көріп, өзі де *шилығып* өсе бастады (С.Бақбергенов). Өзінің артық сөйлеп, әңгімені *ушықтырып* алғанын Әмірхан енді ғана сезген еді (М.Хасенов). Ол әңгіменің *асқынатын* түрін сезіп, басты адамдармен астыртын хабарласты (С.Сейфуллин).

Шоқынды, шоқыншы жерг. *Өз дінін сатып, өзге дінге табынушы.* Ол барып тұрған азғын *шоқынды* екен (С.Бегалин). Маған ерекше ой салған қора сыпыратын Илья деген *шоқыншы* қалмақ (С.Бегалин).

Шолушы, бақылаушы, барлаушы, шолғыншы. *Барлау жұмысымен шұғылданатын адам.* *Шолушы* солдаттар кіші бесін ауа осы асудың қатерлі екенін айтып барды, жасырған жоқ (З.Ақышев). - Жолдас аға лейтенант, танктер келе жатыр! - деді *бақылаушы* солдат (Ә.Нұршайықов). *Барлаушылар* тез оралды да: - Деревняда немістер бар, көптеген автомашинаны көрдік, - деді (М.Ғабдуллин). Исатай өз отрядына *шолғыншыларды*, күзетшілерді күшейтті (И.Кенжалиев).

Шомылу, жуыну. *Суға түсіп тазару.* Ол аттан түсе сала Сабындыкөлге армансыз *шомылып* алды (М.Сәрсекеев). Қасымда *жуынғандарға* көз қырын тастасам, бәрі де мен танымайтындар (С.Мұқанов).

Шошандау, жеңілтектену, ұшқалақ-тану, шоштандау, тұштандау, ұшып-қону сөйл. *Жеңіл мінез көрсетіп, тышталаң-тышталаң ету.* *Шошаңдама*, отыр! - деп иығынан тартып қалды (К.Тоқаев). Баласының *жеңілтектеніп* кеткенін Сапақ жақтырмай қалды (С.Талжанов). Жайшылықта да жеңілтек мінезді ол *ұшқалақтана* қалатын еді (С.Мұқанов). Жә, *шоштандамай* тұра тұр, бала сөзін айтып болсын, - деп, тыйып тастады (М.Ақынжанов). Тек Сақып қана оқығандар арасында *тұштандап* сөз бастады (М.Әуезов). Кей қыздар тәрізді ол *ұшып-қонып* тұрған жоқ, салмақты, ұқыпты (І.Есенберлин).

Шошу, үрку, үдірейісу, үрпийісу. *Секем алып сескену, үрейлену.* Мылтықтан *шошыған* дуадақтар ұша-ұша жөнелді (І.Есенберлин). Өзгенің бәрінен бұның *үркуі* күштірек, ерекше сияқты (М.Әуезов). Кәрі-жас *үдірейісіп* бір-біріне қарасты (М.Мағауин). Ұйқысы шала балалар түкке түсіне алмай бәрі *үрпийісіп*, Өсербайға қарайды (Қ.Жойқынбеков).

Шөлдеу, шөліркеу, сусау, қаталау. *Таңдайы құрғақсып, аузы кебірсіп, сусын ішкісі келу, қаны кебу.* Махмет тілі аузына сыймай *шөлдеп* жатыр (Ә.Нұршайықов). Ол *шөліркеп* келіп, шайды тым көп ішті (Д.Досжанов). *Сусап* кеп салқын қымызға мейір қандырған соң, тысқа шықтық (Алғы шеп). Біраздан соң тіліміз аузымызға сыймай, *қаталап* шөлдей бастадық (Б.Сокпақбаев).

Шөміш, ожау, бақыраш жерг. *Сұйық ас пен су құюға арналған сабы бар ыдыс.* Әжем қазан толы сүтті қара *шөмішпен* сарқырата сапырып тұр екен (Ж.Тұрлыбаев). Иісі аңқыған сары қымызды күміс *ожаумен* сапыруға кірісті (І.Есенберлин). Ол қайық ішіне іркілген суды *бақырашпен* төкті (Х.Исенжанов).

Шөп, пішен. *Мал үшін дайындалған азық.* Рахым баласымен екеуі күні бойы *шөпті* тасып қораға үйіп те болды (М.Әуезов). Ауылдың ер-азаматы қыстау төңірегінде *пішен* шабысып жатқан-ды (Қ.Жұмаділов).

Шөпші, пішенші. *Шөп шауып мал азығын дайындайтын шаруа адамы.* Кешкісін *шөпшілермен* қара қоста ішетін қара көже қандай тәтті еді (Р.Тоқтаров). *Пішеншілер* шалғыларын иықтарына салып, шабындық басына барды (С.Көбеев).

Шұбат, қымыран. *Түйе сүтінен ашытылып жасалған сусындық тағам.* Екеуінің де түйе сүтінен жасалатыны, бірақ ашыту тәсіліне қарай бірі *шұбат*, бірі *қымыран* аталатынын түсіндіруге тура келді (О.Сәрсенбаев). Түйенің сүті таптырмайтын шипалы ақ дәм - қазақтың сүйіп ішетін *қымыраны* болған (Ө.Тұрманжанов).

Шұғылдану, айналысу. *Белгілі бір іске маманданып, кәсіп ету.* Бұрын қазақтар мал бағумен *шұғылданды* (Қаз ССР тарихы). Егіннің бірнеше жыл жақсы өнім беруі шаруаларды бұл кәсіппен *айналысуға* әуестендірді (М.Елеусізов).

Шұқыр, шұңқыр. *Ойылып қалған, қазылған жер.* Машина *шұқырдан шұқырға* ұрынып, сарт-сұрт етіп, орғи-орғи барып тегіске шықты (Т.Нұртазин). Белуардан *шұңқыр* қазып, екі діңгек орнатты (Ғ.Мұстафин).

Шұлғу, изеу. *Біреудің сөзін қостау, мақұлдау.* Тәрдегілер бастарын *шұлғып*, ризашылықпен тыңдап отыр (Ауызекі тіл). Күштілерім сөз айтса, бас *изеймін* шыбындап (Абай).

Шүнтию, құнтию, шолтию. *Қып-қысқа болып сымпию, қысқару.* Құлағын кесті құнтитып, Мұрнын кесті *шүнтитып* (Батырлар жыры). Қараса құлақтары

құнтийпты, кесіліп шолақ мұрын *шұнтийпты* (І.Мәмбетов). Мен жалма-жан басымды көтеріп, бір аяғымның *шолтийп* қалғанын көрдім (Ә.Нұршайықов).

Шұрайлы, құнарлы, құйқалы, шүйгін, шүйгінді. *Түгін тартсаң, майы шыққан жұғымды. Шұрайлы* жерді мекендеу кімнің болса да арманы ғой («Қаз.әдеб.»). Қайда барсам да Жетісудай сұлу, Жетісудай *құнарлы*, әдемі жерді көрмедім (С.Бакбергенов). Төре аулының күзеу құдығы - күзгі малға шөбі шүйгін, *құйқалы* қоныс (С.Омаров). Бүкіл жаз бойы мал аяғы тимеген қыстау төңірегіннің шөбі *шүйгін* (Береке). Төскейдегі Ойқұдық - шөбі мол, *шүйгінді* жайлау еді (А.Әуезов).

Шүйіркелесу, күңкілдесу, әмпейлесу, сырласу, шұрқырасу сөйл. *Бірін-бірі жақсы көріп, сүйсініп ауыз жаласу.* Екеуі бір үйдің адамындай *шүйіркелесіп* отыр (Қ.Жұмаділов). Кешкі шайды алдарына алып, үшеуі *күңкілдесіп* отыр (З.Шүкіров). Олар сәтті жерді жаңа тапқандай, ауыздары жабысып, *әмпейлесе* қалыпты (С.Омаров). Еркін сөйлесіп *сырласудың* реті келмесе де, бірін-бірі үнсіз іштей ұғысты (Ә.Әлішев). Олар өткен күндерді еске алып, ұзақ *сырласты* (Н.Сералиев). Олар кеңсе алдында бірімен-бірі *шұрқырай* амандасты (М.Хасенов).

Шүметей, шөметей, насыбай сын. *Ұл баланың жыныс мүшесі.* Жүсіп Қожа жас бүлдіршіндердің *шүметейін* шертіп, мұсылман-дыққа бейімдеп қоятын (Қ.Жұмаділов). Томпиған, топас Медеу, отқа борбайын қақтай, *шөметейін* салбыратып отыр (Ж.Аймауытов). Ағасы бөбегін жоғары көтеріп, *насыбайын* иіскеді (Ж.Аймауытов).

Шығарма, туынды. *Белгілі бір автордың ойдан шығарып жазған еңбегі.* Біздің жазушыларымыздың көптеген *шығармалары* дүние жүзіндегі ондаған шетел тіліне аударылды (Ә.Шәріпов). Әсіресе ақынның «Аққудың айырылуың ерекше жылы, көркем жазылған *туынды* (Р.Бердібаев).

Шығым, өсім. *Егіннен, малдан алынатын өнім, түсім.* Биыл егін көлемі азайғанмен, *шығымы* жақсы (З.Шашкин). Қазіргі уақытта қала маңындағы көптеген совхоздардың табынындағы сиырдың *өсімі* тым аз (Қ.Нұрғалиев).

Шығымды, шығымтал, өсімтал. *Шығымы жақсы, өнімі көп.* Оның аузынан бидайдың *шығымды* жаңа түрін пайдаланайық деген сөз шықты (І.Есенберлин). - Осындай дән басқа дәннен күнге де, желге де шыдамды, піскенде түспейтін әрі *шығымтал* келеді (Ғ.Сыланов). Алдымен қоғамдық малдың аса *өсімтал* түрі - қой түлігін көбейтудің тиімділігін айтар едік («Лен.жас.»).

Шыдамсыздану, тынымсыздану, шыжбаландану, тыпыршу, тықыршу, жыбыршу, шыжалақтау, шыбжындау, шыбжықтау, шыжбалақтау, күйгелектену дегбірсіздену, сабырсыздану, мазасыздану, шыжбақтау, шыжбындау. *Мойынға алған жауапты істі бітіру жолында күйіп-жану, тынымсыз әрекеттену.* Ол мәселенің қалай қарай ойысарын білмей *шыдамсызданып* отырған (А.Жақсыбаев). Есімбек Рәбиғаны күтіп, сағат өткен сайын *тынымсыздана* бастады (Е.Оразақов). Қатындар не қыларын біле алмай, құр *шыжбалаңдап* жүгірісіп, кіріп шыға берді (С.Торайғыров). Балтабай түні бойы *тыпыршып* ұйықтай алмай шықты (К.Туғанбаева). Күн суынып кетпей қайтуды ойлап, солдаттар да *тықырши* түседі (З.Ақышев). Үй қожасы қонақтың өзі де тысқа шыққыштап, *жыбыршып* жүрді (Т.Әлімқұлов). Қарасай қанша *шыжалақтағанмен*, келініне тосқауыл бола алмады (С.Жүнісов). Ол тағы да *шыбжыңдап* сөзге киліге кетті (Е.Мырзахметов). Сен шөже торғайларша *шыбжықтап* әр сөздің басын шата берме (С.Әйешев). - Мен ешкімді де үгіттегенім жоқ! - деп Тайлан *шыжбалақтады* (О.Еманәлиев). Тілеуқорлар мазасызданып, *күйгелектеніп* отыр (Қ.Сатыбалдин). Өзі *дегбірсіздене* күткен жолаушылар поезы бірінші жолға келіп тоқтады (Ө.Қанахин). Шоқаев мұны естігенде онан бетер *сабырсыздана* түсті (С.Шәкібаев). Алмагүл қаншама арам ойға барғысы келмесе де, күннен-күнге көңіліне күдік ұялап, *мазасыздана* берген («Лен.жас.»). Әбікең өз-өзінен *шыжбақтап* қарадай соқтықты (Т.Тілеуханов). - Тап осы күлкің тіпті өтірік, - деп еді, Рымбек *шыжбыңдап* мұртын тістеледі (Т.Тілеуханов).

Шыдау, төзу, көндігу, көну. *Басқа түскен қиыншылыққа мойынсұнып, төзімділік көрсету.* Адам жаны темір емес қой, қашанғы *шыдайды* (М.Дүйсенов). Бұрғылау жұмыстары-ның бейнетіне *төзу* кез-келгеннің қолынан келе бермейді-ау (С.Хайдаров). Басқа барар жері жоқ ол, іштей бұған да *көндігуге* бекінді (С.Мұқанов). Жүре берсең, көре бересің, көре берсең, *көне* бересің (Мақал).

Шыжын, бұртташ көне. *Жан-жануар мен адамның зәрін ұстап тұра алмайтындай халде болуы.* Егер *шыжыңмен* ауырған адам жүзім жесе, ол кілт әлсірей бастайды (С.Субханбердин). Түйе малы *бұртташ* болып та ауырады (Ауызекі тіл).

Шықпырту, осу, тілу, тарту. *Қамшының астына алып сабау.* Тілазар кесірлігім үшін шешем қолына түскен затпен *шықпыртып* ұрады (Б.Соқпақбаев). Салт атты біреу қолындағы қамшымен Мұқажанды *осып* өтті (Б.Тілегенов). Желмеске амал не, өткір қамшы жуан санды *тіліп* келеді

(Ғ.Мұстафин). Әкесіндей кісіні құтырған атшабардың екеуі екі жақтан қамшымен *тартып-тартып* жіберді (М.Әуезов).

Шылапшын, леген, кірлен жерг. *Беті-қол жууға пайдаланатын металдан жасалған жайпақ ыдыс.* Кемпір ауыз үйден *шылапшын* мен құман әкеліп Ғалияның алдына қойды (Т.Ахтанов). Үйге иығында сулық орамал, қолында *легені* мен құманы бар Мақұлбай енді (Т.Дәуренбеков). Ол қол жуыңыздар деп *кірленді* бір қолына ұстап, мойнына орамалды асып тұр (Б.Қыдырбекұлы).

Шылқу, малыну, сеңгелдеу сөйл. *Жауын-шашынның астында қалып малмандай болу.* Үстімдегі суға *шылқыған* киімдерімді темір пешке құрғатып жіберіп тұратын болды (С.Сейфуллин). Ербол сөреге жеткенше әбден терге *малынды* (С.Сарғасқаев). Түнімен жаңбырдың астында қалып, үсті-басымыз суға сеңгелдеп, үйді зорға таптық (Ауызекі тіл).

Шылым, темекі. *Ішке тартып пайдалану үшін жасалған өсімдіктің кептірілген ащы үгіндісі.* Үшеуі төңірекке қарап отырып, үн-түнсіз *шылым* шекті («Қаз.әдеб.»). Бұл жолы ол тәтті сөзбен қарсы алды, *темекісін* ұсынды (Е.Оразақов).

Шылымқор, шылымшы сөйл. *Шылым тартып үйренген, шылым құмар.* Көптеген *шылымқорлар* темекінің зиянды екенін жақсы біледі («Лен.жас.»). Әдетте бұл тастың астында тоғызыншы класта оқитын *шылымшы* Қабыштың темекісі мен сіріңкесі жататын (Е.Домбаев).

Шымды, шымдауыт. *Шымы көп, құйқалы (жер).* Бидай құнарлы, *шымды* жерлерге өспеуші ме еді (З.Шашкин). Нағашым тұратын селоның жері - *шымдауыт*, құнарлы жер (Б.Соқпақбаев).

Шымшуыр, қысқаш, көсеу, мәстемір көне. *Жаққан оттың шоғын, шаласын ұстауға арналған ұзын сапты темір құрал.* Жерошақ басына келіп, жүресінен отырды да, *шымшуырды* алып отты көсеген болды (Б.Майлин). Есіктің дәл көзінде шашылып леген, *қысқаш* тәрізді заттар жатыр (Б.Соқпақбаев). Ол сөнуге айналған отты *көсеумен* қопсытты (М.Сүндетов). *Мәстемірмен* бойлатып көсеп, от басында еңкіштеу кемпір отыр (Қ.Жұмалиев).

Шындық, ақиқат. *Оқиганың болған-болмағандығы жайындағы дұрыс пікір, шын қорытынды.* *Шындықты* айт, шыжғырса да табанды бол, Тартынба, дәл төбеннен ажал төнсе («Қаз.әдеб.»). Ойлашы, бір әділдік бар емес пе, *Ақиқат* жоқ жерде өмір тар емес пе? (К.Райбаев).

Шыны, әйнек. *Кварц құмының ертіндісінен жасалған түссіз, мөлдір жұқа зат.* Үлкен терезенің шынысынан ай сәулесі құйыла түскен үй іші самаладай көрініп тұр (І.Есенберлин). Коридордың бір жағы ортан белінен *әйнек* (С.Ерубәев).

Шынығу, шыңдалу. *Рухани жағынан пісіп-жетілу, ысылу.* Жұмысшы табы еңбек пен күрестің қатал мектебінен өтеді, *шынығады* (Қысқ.саяси экон.). Бұл күнде өзі де ұстаздыққа жеткен, әлі де *шыңдалу* үстіндегі өнерпаз (Ж.Шәкәрімов).

Шынында, шындығында, расында, ақиқатында. *Түптеп келгенде, сайып келгенде.* Шынында пайдалы қазбалар байлығынан Қазақстан өз елінің мақтанышы десек, артық болмайды (О.Бейсеев). Шындығында сіздердің жұмыстарың - үкімет және халық алдындағы аса жауапты да өте игілікті іс (Ауыл ажары). Расында Сұлтанмахмұттың түсе қоятын жері жоқ еді (Д.Әбілов). Ақиқатында Мұратбектің бұл мәселеге қатысы жоқ еді («Жетісу»).

Шырақ, шырағдан, шам. *Кешкі мезгілде үй-ішіне пайдаланатын жарық беретін бұйым.* Стол үстіндегі май шырақ селт етіп құлай жаздап, жарығын жыпылықтата орнында қалды (Б.Момышұлы). Шырағданның білтесі әбден қысқарған, сығырайып қана, болар-болмас жанып тұр (А.Нысаналин). Майы сарқылып келе жатқан білте шамның жарығы тым әлсіз (М.Дүзенов).

Шырпы, ши жерг. *Сіріңкеге салатын, басына күкірт жалатқан, жіңішке тал шыбық.* Шылым тұтатқанда сіріңкенің шырпысын қалай болса солай еденге тастау - өте бір қолайсыз әдет («Қазақстан әйелдері»). Миябай жерде жатқан сіріңке *шиін* көтеріп, тісін шұқыды (Ә.Асқаров).

Шырын, шірне, шәрбат. *Өсімдіктің бойынан алынатын тәтті, дәмді тағам.* Әйелдер нан пісіріп, жеміс шырынынан сусын дайындап той жабдығына кірісуде (Т.Әбдіков). Бұтақтарын майыстыра салған мәуелерден шірне тамшылайды (Қ.Әбдіқадыров). Көгілдір жүзім шәрбатынан бір кесесін жұтып салды (І.Есенберлин).

Шіби, шөже, балапан. *Құстың қанаты қатаймаған қызыл шақасы.* Жас шібилер де жиналып қораға енді (Т.Жабәев). Тауықтар шөжесін өзі басып шығарады, ал көкек балапанын өзі шығармайды (Н.Сералиев). Үйрек балапаны жұмыртқадан шығысымен, өзінің ежелгі ата-тегінен қалған инстинкт бойынша, суға тартады (Қ.Қайымов).

Шіреу, кекірею, шікірею, бұлдану. *Өзін-өзі жоғары санап менменсу, тақалпарсу.* Әкесінің үйіне келгендей жайғасып, *шіреніп* отырғандарға жыны тырысады (Н.Сералиев). Пақбай табаққа қолының ұшын тигізіп қана *кекірейіп* отыр (Қ.Баялиев). Имай да кедейлігіне қарамай байлардан бетер *шікірейіп* жүруші еді (М.Гумеров). Ол жаратылысынан *бұлдануды*, көкірек керуді білмейтін («Қаз.әдеб.»).

Ы

Ызбар, қаһар, кәр, сұс, зәр сөйл. *Адамның ашуға мінген, ашу шақырған қалпы.* Мөңкенің *ызбарынан* сескеніп, бір топ сұлтандар хан тағына құтты болсын айтқалы келді (І.Есенберлин). Капитанның күлкісінде де *ызғарлы қаһар* бар еді (Ә.Сәрсенбаев). Олар бастықтың кезекті *кәрінен* өздерінің аман отырғандарына қуанышты екендерін жасыра алмады (Т.Әбдіков). Ауыл сыртынан мылтық атып келе жатқан солдаттардың *сұсы* жаман (М.Дүйсенов). Атарға оғы жоқ, жанарында жеп жіберерлік *зәр* бар (С.Жүнісов).

Ызбарлы, сұсты, қаһарлы, кәрлі, зәрлі сөйл. *Түсі суық, ашу шақырған, ашуға мінген.* Сәрсен әкесіне ызаға толы *ызбарлы* көзбен қарады (Ж.Тәшенов). Молданың қабағы тым түксіп, қарауытқан өңі кешегісінен де *сұсты* сияқтанды («Қаз.әдеб.»). Қалаубектің *қаһарлы* даусы саңқ етті (А.Байтанаев). Құнанбай қанша *кәрлі*, зәрлі болса да, мынадай кінәдан қатты сасып, құп-қу болып дірілдеп кетті (М.Әуезов). Мені өзіме таныс *зәрлі* дауыс шошытып оятты (Б.Соқпақбаев).

Ызғар, өт. *Бет қаритын суық, үскірік.* Екіленіп соққан дауыл, суық *ызғар* Әділбектің бетін қарып кетті (З.Шүкіров). Егер боран үдесе, қойды желдің қарсы *өтіне* қуалап, жылғамен ықтата айдаңдар («Лен.жас.»).

Ызғарлы, зәрлі, аязды. *Ызғары күшті, бет қаратпайтын.* Күнбатыстан соққан *ызғарлы* жел жауған қарды ұшырып, жаяу борасындатып тұр (Е.Бекенов). Ышқына соққан *зәрлі* жел ауаны осып-осып жіберді (Т.Ахтанов). Құлақшыны артына қарай сырғыған, қара бұйра шашын *аязды* жел желбіретіп тұр (Б.Момышұлы).

Ызыл, ызың. *Шыбын-шіркейдің ызыңда-ған үні.* Залдағы күбір сөз сонаның *ызылы* тәрізді естіледі (М.Иманжанов). Кенет үй ішінде шыбынның *ызыңы* естілердей өлі тыныштық орнады (М.Мағауин).

Ызылдау, ызыңдау. *Ызыңдаған үн шығару, ыз-ыз ету.* *Ызылдап* ұшып келе жатқан қоңыз оның шекесіне тиіп, жерге құлап түсті (Т.Жармағамбетов). Маса, шыбын деген *ызыңдап* қаптап жүр (Ә.Сәрсенбаев).

Ық, ықтасын. *Қора-қопсының желден, суықтан қаға беріс жағы, қалқасы.* Мен районо үйінің *ығындағы* орындыққа келіп отырдым (М.Серәлиев). Киімдері жеңіл ол екеуі бүрсен қағып, *ықтасын* іздеді (Ә.Сараев).

Ықтау, паналау. *Боран-шашыннан қорғанып, таса жерге тығылу.* Жауын басталысымен қойлар бір жартасқа барып *ықтап* тұра қалды (С.Бегалин). Екеуі жауыннан қалың қарағайдың ішіне кіріп, екі жықпыл тасты *паналады* («Білім және еңбек»).

Ықтияр, қалау, ерік, ыңғай. *Адамның келісім берген, келіскен ниеті, көңілі.* Шоқан затты баладан *ықтиярымен* алмақ болды (С.Бегалин). Баяғыда атамыз жарықтық Қарақожадан қоярда-қоймай жүріп *қалау* қылып, ат беріп алған екен (С.Торайғыров). Бойы үйренген бала *еркіме* көне бастады (А.Лекеров). Ол үшін машиналар жұмыстың *ыңғайына* қарай қамтамасыз етілуі керек (Д.Әбілев).

Ықтиярлы, ерікті, ырықты. *Өз еркімен, зорлықсыз, қалауымен.* Жергілікті халықтан *ықтиярлы* түрде өрт сөндіруші жасақшылар ұйымдастырылды (Ө.Орынбаев). Кімнің қайда баруы *ерікті* болуы керек (Ө.Сәрсенбаев). Ал қызықсыз кітапты оқу *ырықты* зейінді керек етеді (К.Жарықбаев).

Ықтиярсыз, еріксіз, ырықсыз, амалсыз, шарасыз, лажсыз. *Еріктен тыс, істер амалы жоқ.* Қайдар *ықтиярсыз* күліп жіберді (З.Шашкин). Мынадай күйкі көлікті көргенде, кісі *еріксіз* күледі екен (Қ.Жұмаділов). Еңіске іліккен арық өгіз *ырықсыз* еңкілдеп келеді (Ж.Мусин). Әмірені сахнадан босатпай, қол шапалақтап отырып алатын, содан кейін ол *амалсыз* шығып, бүкіл кешті бір өзі ғана өткізетін (С.Мұқанов). Кемпір *шарасыз* кейіппен күрсініп қойды (Д.Исабеков). Абай билік ісіне *лажсыз* араласқан (Ө.Сәрсенбаев).

Ықылас, ынта, зейіл, талап, рай, ниет, пейіл, көңіл, зауық, ілтисат, мезірет сөйл, құнт сөйл, іждағат. *Бір нәрсені істеуге ұмтылушылық, бейіл қоюшылық.* Аупартком секретарының сөзін *ықыласпен* тындадық (М.Хасенов). Мен оқуға деген *ынтамды*, ынтығымды жоғалтқаным жоқ (Ө.Қанахин). Енді бәрінің де *зейілі* салпы ауыз Омарға ауды (Н.Қазыбеков). Армен еткен баланың Қайырмайық *талабын* (Д.Әбілев). Шағиманың үлкен ұялы көзінен әкелік қамқорлықтың *райын* байқады (Бәйшешек). Бар *ниеті* жолдастарының артынан майданға кету болып дайындалып жүрген жігіт мұны естігенде, қуанып қалды (К.Сыдықбеков). *Көңіл* қойып, озып шық, Тең құрбыңнан қалыспа (Қырғыз өлеңдері). Домбыра шертуге *зауық* керек (Т.Әлімқұлов). Бақытжанның атын

қала халқы ерекше *ілтүпатпен* атайды (Р.Өтесінов). Бұл оның - отырамыз, соя бер, барынды әкел - деген *мезіреті* еді (Д.Досжанов). Қайсыбір нәрсеге де *құнт*, ынта-ықылас керек («Лен.жас.»). Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, парыздарды білмекке *іждағат* ләзім (Абай).

Ықыластану, ынталану, көңілдену, зейілдену, ниеттену, пейілдену. *Ықылас қою, көңілі түсу, мейірлену.* Айғаным оны *ықыластана* тындап, ұзақ үнсіз отырды (С.Бегалин). Айдаркин телефонды аса *ынталана* көтерді (С.Бегалин). *Көңілденіп* ішкен шай Әміржанды көтере түскендей болды (Б.Майлин). Мұндай кезде бел шешпей, аса *зейілденетін* Зейне үйде отырмай үнемі шаруа басында болады (С.Бегалин). Оның шамалауынша ұғыну, *ниеттену* аз көрінеді (М.Иманжанов). Ақшал ақсақал да ақын ініге ықыласы құлай, *пейілдене* сөйледі (Ә.Ибрагимов).

Ықыласты, зауықты, құлықты, ынталы, зейінді, іждағатты. *Ықылас-зауқы бар, бейілді.* Тыңдаушы *ықыласты* болса, сөйлеуші шешен болады (С.Бақбергенов). Қартайғанда жігіт жинап, шабуылға аттана беруге аса *зауықты* болмаған (Х.Есенжанов). Өзінің де совхоздан кетуге онша *құлықты* емес екендігі сезілгендей (Бал дәурен). Анасы сияқты екі баласы да еңбекке өте *ынталы* еді («Қазақстан әйелдері»). Шәріпқалидың шынында *зейінді* екені де рас (Ә.Сәрсенбаев). Өзің болайын деп тұрған *іждағатты* балаға ұқсайсың (Ә.Шәріпов).

Ылғалдану, дымқылдану, сулану, дымдану, дымқостану. *Ылғал тарту, дымқыл болу.* Жер беті *ылғалдана* қоңырқай тартып жатыр (М.Әбдіқалықов). Топырақтың ұзақ уақыт бойына шамадан тыс *дымқылдануы* оның сілтілігін арттырды («Жетісу»). Жаңбыр жауғанда, қала бақтарының *сулануына* мүмкіндік туады («Лен.жас.»). Топырақтың *дымдануы* 30-40 сантиметрден ары емес (М.Әуезов). Бұл маңайдың егіні суарылатындықтан, жерінің беті *дымқостанып* жатады (С.Мұқанов).

Ылди, құлама, құла беріс, еңіс. *Өрдің, жотаның төменгі жағы, түсе берісі.* Анау *ылдида* бұлардың аттары қаңтарулы қалған (Қ.Мұханбетқалиев). Әмина балаларды жолдың *құламасына* иіріп қойып, қолын көтерді (Ғ.Мүсірепов). Ертістің суына қарай үнілген еңіс, *құла берісте* пар ат жеккен жеңіл трашпенке зырлап келеді (М.Әуезов). Құмның қызыл түлкісі қиғаштап *еңіске* қарай ұра жөнелді (С.Бақбергенов).

Ылдым-жылдым, ылпың-жылпың. *Тез ойлап, тез шешетін ширақ, пысық.* Басқалардай емес, Ыбырайым *ылдым-жылдым* еді (Ш.Айтматов). Өзі *ылпың-жылпың*, шаруаның қара қыртысын айналдырады (Р.Тоқтаров).

Ылығу, ұйығу. *Ит тұқымдас жануарлардың ұрықтануы.* Бұл уақыт қасқырлардың *ылығатын* кезі екен (С.Мұқанов). Қасқыр жылына бір рет *ұйығады* (Х.Қадырбаев).

Ымыра, келісім, бәтуа. *Алдын ала келісілген сөз, берілген уәде.* *Ымыраны* бұзу - жаманның ісі, Қатарды бұзу - шабанның ісі (Мақал). Кешегі *келісім* бойынша бүгін Досжанды егіс басына алып шықпақ болатын (А.Байтанаев). Семьяның өзі әлдененің кесірінен *бәтуаға* келмей, өз берекесін өздері қашырып, рәсуа болады (К.Тоқаев).

Ымырашылдық, келісімпаздық. *Өзара сыбайластыққа салынушылық, орайласушылық.* Осындағы он шақты мұғалім өзара *ымырашылдыққа* жол беріп, жұмыстың берекетін кетірген (І.Қожабаев). Шығармаларды бағалаған кезде *келісімпаздық* болмауға тиіс («Қаз.әдеб.»).

Ымыраласу, келісу, бітісу. *Сөз байласу, тіл табысу.* Байлар қажы мүрдесінің басында анттасып, *ымыраласты* (З.Жәкенов). Екеуіміз де осы колхозда жұмыс істеуге *келістік* (С.Бакбергенов). Кедей мен бай, малсыз бен әлді *бітісе* алмайды, туыса алмайды (Б.Тілегенов).

Ымырт, іңір, апақ-сапақ, намазшам, кеугім сөйл. *Күн батып, қараңғы түскен ала көлеңке кез.* Ол *ымыртта* үйіне келгенде, бәйбішесі төрде отыр екен (Ж.Тәшенов). *Іңір* түсіп, қараңғы болып қалғанын Аяш тысқа шыққан соң білді (А.Хангелдин). Бір күні кешкі *апақ-сапақта* Сартай күйеу келді (С.Омаров). Кешке дейін құс салып, *намазшамда* қайттым (Қ.Тайшықов). Көлеңке қоюланып, *кеугім* түсе бастады (Қ.Жұмаділов).

Ындын, құлқын. *Қара бастың қамы, өз пайдасы.* Нартайлақ Шабанбайдың *ындынына* енді-енді қанықты (А.Жүнісов). Сөзінде тұрлау, ісінде береке жоқ, өз *құлқыны* үшін болса да сатып кете беретін жігіт (Б.Майлин).

Ынжық, жасық, жігерсіз, болбыр, бос, ез, езбе, қор, шірік қарап, борбас сөйл, былжыр сөйл, сабалақ жерг. *Аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен, сылбыр.* Жанәділ *ынжық*, қорқақ, бірденеге берілсе, тез ат құйрығын кесе алмайтын босаң болатын (І.Есенберлин). *Жасық* болма, әкең ештеңеден беті қайтпайтын өткір еді (А.Жақсыбаев). Өз билігіне өзі ие бола алмаған *жігерсіз* қыздың соңынан қашанғы жүгіремін (К.Хасенов). Сіз қолынан іс келмейтін *болбыр* командирлердің бірі екенсіз ғой (Б.Момышұлы). Бақтығұлдың ойына Сәлменнің Қоқай дейтін бойы еңгезердей, өзі *бос*, қорқақ жылқышысы сап ете түсті (М.Әуезов). Адамның қорлауына адамның *езі* ғана көнеді (Ғ.Мұстафин). Кеудесі

толған қулық ой, Бәрі де пысық, *езбе* емес (Абай). Мұқайға дейін ақыл айтады, сонда менің кім болғаным, *қордың қоры* болғаным ба? (Ғ.Мұстафин). Сенің самғаған биігіңе жердегі *шіріктердің* ешқайсысының да қолы жетпейді («Білім және еңбек»). Мен сені бесаспап десем, бозкүйік, *борбас* па едің (К.Тоқаев). Жүсіпбек орта бойлы, арық, тіпті жадағай, аңқау, *былжыр* (Ғ.Мұстафин). Қырдың бір *сабалағы* шығар, - деп ойлап еді, тілегі орнынан шықпады (Б.Шалабаев).

Ынжықтық, жасықтық, батылсыздық, жігерсіздік, болбырлық, бостық, ездік, шіріктік қарап, былжырлық сөйл. *Бойкүйездік, босаңдық, сылбырлық.* Қыз оның адам түңілер *ынжықтығына* ашуланып, жанына жетіп келді (Ө.Ахметов). Қыз алдында жасадым ба *жасықтық*, Аса алмадым құрғақ үміт, қиялдан (А.Асылбеков). Жеме-жемге келгенде мәселенің түйінін табудағы *батылсыздық* бой жаздырмайды («Лен.жас.»). Амал не, жетекшілердің *жігерсіздігінен* бөлінген қаржы пайдаланылмай босқа қалды («Лен.жас.»). Шырағым, мұндайда *болбырлық* жар соқтырады емес пе? («Қаз.әдеб.»). Осының бәрі жалғыз тоқалдың ылаңынан, көкемнің *бостығынан* болып отыр (М.Әуезов). Жездемнің *ездігі* ме білмеймін, менімен ашып сөйлесуге де бата алмайды (Т.Ахтанов). Әшімнің келіншекпен жатып, тіл қата алмауын *шіріктікке* бағалады (К.Оразалин). Бетіне басып ұялту да - *былжырлығы* мен жігерсіздігі (Семья тәрбиесі).

Ыңқылдау, ыңырсу, ыңырану. *Жаны күйзеліп ыңқ-ыңқ ету, күйзелу.* Пеш түбінде бір кемпір *ыңқылдап* жатыр (Ж.Нәжімеденов). Жаралы жігіттердің *ыңырсыған*, ышқына қырылдаған үндері құлаққа шалынады (З.Жәкенов). Науқас адам анда-санда бір қинала *ыңыранып* қояды (Ә.Нұршайықов).

Ыңылдау, ыңырсу. *Өзімен-өзі отырып, жай дауыспен әндету.* Ол екеуі домбыра тартып «Аққуымдың *ыңылдап* айтып отыр (Т.Жармағамбетов). Есіктен құлақ салып тыңдасам, Данагүл жалғыз өзі *ыңырсып* өлең айтып отыр («Жетісу»).

Ырғақ, нақыс, нақыш, саз, әуен, әуез. *Өлең мен әннің өзіне тән ырғақты үні.* Жанқыз Шолпан айтқан әннің *ырғағына* еріп, ырғалып та қояды (А.Хангелдин). Ел арасындағы әншілерден гөрі ән иесінің өз аузынан, өз *нақысымен*, өз ырғағымен ән есту тыңдаушыларға армандай көрінді (А.Хангелдин). Домбырашылар оркестрі Құрманғазы, Дәулеткерей күйлерін бабымен, *нақышына* келтіре орындап өтті (Б.Тоқтаров). Клубқа жиналғандар асқақтата ойнаған оркестрдің *сазымен* билеп жүр (М.Қосшығұлов). Серәлі ұйып тербеле тұрып, ырғақ машығымен қозғап, ыңылдап жаңа *әуенді* жаттап, шыңдай түсетін (Т.Ахтанов). Бал татыған көмейінен мың бұралып шыққан *әуез* қыз бойын да шымырлатып әкетті (Ә.Нұрпейісов).

Ырғақты, әуезді, әуенді, сазды, нақысты, нақышты. *Белгілі бір сазға, ұйқасқа құрылған, сарынды, үнді.* Композитордың мұншама *ырғақты*, мұншама көтеріңкі күүді қағазға қалай түсіргеніне таң қаласың (С.Хайдаров). Көпбай он екі тілді гармонына *әуезді* әнін қоса, асқақтата шырқады («Қаз.әдеб.»). Кенеттен Дәмештің сыбызғыдай *әуенді* үні естілді (К.Баялиев). Көрермендер көңілін әсем де *сазды* дауыс бірден баурап алды (С.Аққошқаров). Көрші болмедегі шалдар да *нақысты* жаңа әнге амалсыз құлақ түріп, тына қалған (С.Жүнісов). Оның қоңырлау даусы зор болғанмен, екпіні *нақышты* еді (С.Мұқанов).

Ыржың, ырбаң, ыржалақ, ыржалаң, ыржаң, жырбаң, жырбақ, жыртақай. *Арзан күлкі, бос әулекілік.* Наркестің орынсыз *ыржыңына* ыза боп кеттім (Ә.Сараев). Кісі келіп отырғанда, орынсыз *ыржалақ* күлкіден пышақ кескендей тыйылды (З.Шашкин). Ол осыдан кейін ыңғайсыздау *ыржалаң* күлкімен табалдырыққа жылжи берді (О.Сәрсенбаев). Орынсыз *ыржаң*, Болымсыз қылжаң, Бола ма дәулет, нәсіп бұл (Абай). Орынсыз *жырбаң* отырғандардың мазасын алды («Жетісу»). Бір күлсе, қоймайтын сендей *жырбақай* адамды көргенім осы («Қазақстан әйелдері»). Ей, екі *жыртақай* қатын, бар, ана атқораның есігін ашыңдар! (Ә.Көшімов).

Ыржыңдау, ырбандау, ыржалақтау, ыржандау, жырбандау, жырбақтау, жыртақтау. *Бос әулекілікке салыну, жырбаң-жырбаң ету, ыржалаңдау.* Құмарбектің қуанышында шек жоқ, басын изеп *ыржыңдап* күле береді (С.Досанов). Ыржандап, қатыным деп *ырбаңдамай*. Ер болсаң, бұрынғы ердің еткенін ет (Айтыс). Ыбан әуелі жымыңдады да, бір кезде *ыржалақтап* оқыс күлді (С.Жүнісов). Ол енді мен қайтейін деп *ыржаңдай* берді (С.Алдабергенов). Кім десем... Бәсе Содия қайнаға екен ғой, - дейді *жырбаңдап!* (Ғ.Сыланов). Неге керек дегенімде, «Жақсы жігіт, ұнады маған деп, *жырбақтап* күле береді (К.Тоқаев). Кейбірі жайдары, ашық боламын деп, Орынсыз адамдармен *жыртақтаған* (Абай).

Ырым, жора, әбірет. *Жақсы ниетке негізделген нышана, көрініс.* Ұл балаға *ырым* болсын деп, оған күні бұрын ат қойды (С.Омаров). Халық жасаған әдебиет, мәдениет мұралары сол халықтың әдет-ғұрып *жораларымен* біте қайнасып жатады (Аялы жандар). Сонда атасы: - Олай болса, шырағым, ол кішкентай жәндіктер саған *әбірет*, - деді (Ы.Алтынсарин).

Ырың-жырың, ию-қию, іренде-шіренде, ырду-дырду. *У да-шу, айқай-ұйқай, шаң-шұң.* Біреу ахахаулап күліп, біреу ысқырып, ән аяғы *ырың-жырың* болды (Б.Қыдырбекұлы). Лашықтардың адамдары *ию-қию* болып, кешкі қойды сауып жатыр (І.Жансүгіров). Үйге келсем, ағайым мен жеңгейім

іренде-шіренде (Б.Соқпақбаев). Не істерін білмей *ырду-дырду* болған семьяға енді өзгеріс жасауға болмайды (Қ.Исабаев).

Ыстау, қақтау. *Етті түтін шалдырып баптау.* Ол үш бақан бойы самсыған етті *ыстап* жатыр екен (Ғ.Мұстафин). Жер ошақтың басында айнала отырып алып, отқа *қақтап* пісірген бөдененің еті-ай деп есіме алам (Ә.Жылқышиев).

Ыстық, қапырық, аптап. *Жаздықүнгі тымырсық ауа, қапас.* Дала шыжыған *ыстық*, қозы, лақ үй іргесінен көлеңке іздейді (Ә.Нұршайықов). Тынысы ауыр, *қапырық*, қараңғы түн (М.Әуезов). Күн еңкейіп, *аптабы* қайтып, бесіндікке барыпты (Ғ.Мұстафин).

Ысырап, рәсуа. *Қырсыздықтан болатын шығын, зиян.* Егіні орылып кеткен жерлерде қаншама астықтың *ысырап* болып шашылып жататыны рас қой (С.Мұратбеков). Жалғыз адамның еңбегі емес, бір ауылдың еңбегі босқа *рәсуа* болды-ау (З.Шашкин).

Ытқу, ыту, ыршу, атқу, оршу сөйл, ортқу сөйл, шоршу. *Тұрған жерден шұғыл ырғу, секіру, қарғу.* Жазира бақшаны бұзау талқандап жатпасын - деп, үйден *ытқып* шыға жөнелді (С.Нарымбетов). Сатым тақымын қысып-қысып жіберіп еді, құла бие *ыта* жөнелді (Ж.Нәжімеденов). Екі палуан бір-біріне тағы ұмтылды, Махмұт *ыршып* ұстаттырмай жүр (І.Жансүгіров). Абайдың мол денесі өте шапшаң бұрылып, отырған орнынан *атқып* тұрды (М.Әуезов). Сайтанның *оршуын* қарашы, - деп бір жекіп қалды (М.Сәрсекеев). Қыз еліктің лағындай *ортқи* жүгіріп, жігіттен едәуір озып кетті («Мәдениет және тұрмыс»). Анда-санда *шоршып* секірген балықтың даусы естіледі (Р.Тоқтаров).

I

Іздену, тімтіну, шұқыну сөйл. *Бір нәрсені білуге талпыну, талаптану, тырысу.* Ол тоқырап, бір орнында тұрып қалған адам емес, творчестволық оқу, *іздену* жолында (С.Мәуленов). Абай орысша жазылған кітап, әңгіменің көп жерлерін *тімтірудің* арқасында өздігімен ұғатын болған (К.Әуезов). Әй, қағазға *шұқынып* осылай отырамысың (Е.Домбаев).

Іздестіру, қарастыру. *Бір нәрсені табу үшін әрекет ету.* Ағаш өңдеудің арзан әдістерін *іздестіру* біздің елде көптен жүргізіліп келеді (Н.Нұрахметов). Мұхит, бәрінен бұрын адамдарды орнымен пайдалануды *қарастыру* керек (Ғ.Сыланов).

Ілгек, ілмек, күршек, ілгіш, ілме сөйл, ілмешек сөйл. *Есік, терезе сияқты нәрселерді бекітіп қоятын темірден жасалған тиек.* Бөлменің есігі бергі жақтан жабылады екен, іштен ілетін *ілгегі* жоқ (Қ.Сатыбалдин). Сүт пісірім уақыттан соң жаңағы кран *ілмегі* дәу қазанды тағы да қайта көтереді («Білім және еңбек»). Осы бойымен кіріп келмекші ме? «Қой енгізбеймін!ң - деді Мәлике *күршекті* іліп (Р.Тоқтаров). Есіктің *ілгішін* де салып қойғаның дұрыс болар (Т.Жангелдин). Салынған есігіне түгел *ілме*. Бірақ сен есік ашып, оған кірме (С.Мұқанов). Ауылды жерде күндіз тұрсын, түнде де есікке *ілмешек* салудың не екенін білмейді (Ө.Қанахин).

Ілесу, еру. *Біреудің соңынан қалмай бірге жүру.* Мәмбет жолдастарын қалдырып, қызға *іlestі* (І.Жансүгіров). Үлкені қайда бастаса, өзгесі соңынан *еруге* бар (І.Есенберлин).

Іле-шала, артынша, ізінше, жедеғабыл, едел-жедел сөйл. *Қолма-қол, тезбе-тез, кідіріссіз, бірінен соң бірі.* Шатыр-шұтыр дыбыс шықты да, *іле-шала* нөсер жауын сабалап құйып берді (Ө.Қалмырзаев). *Артынша* жайнап жанары, Изеді үнсіз қыз басын (Ғ.Қайырбеков). Үйге кірген әкесінің *ізінше* сырттағы киіз, кілемдерді жинаттырды (Х.Есенжанов). Төмен қарай бір аунап түскенде арт жағынан біреудің *жедеғабыл* жығылғанын байқаған едім (Ө.Нұршайықов). Екі кесе қымызды Қабекен *едел-жедел* сіміргенде маңдайынан сұп-суық тер бұрқ ете түсті (З.Жәкенов).

Ілмию, ілбию, ілініп-салыну. *Арып-ашып, жүдеп-жадап, әрең-әрең қозғалу.* Терезе тұсынан үйге қарай ентелей басып *ілмиген* ұзын қара кісі өте берді (І.Есенберлин). Үйге әуелі әскери адам, оның соңынан *ілбиген* қу сүйек арық әйел кірді (Б.Соқпақбаев). Анар өстіп *ілініп-салынып* жүріп, тағы бірер күнді өткізді (А.Байтанаев).

Ілтипат, ықылас. *Біреуге деген жақсы ниет, риясыз көңіл.* Оқытушы Бақытжанның атын қала халқы ерекше *ілтипатпен* атайды (Р.Өтесінов). Расында бәйбішенің Нартайлыққа деген *ықыласы* да бөлек (А.Жүнісов).

Іліктіру, іліндіру. *Бір нәрсеге қолын жеткізу, кенелу.* Аң қағып жүр екенсіздер ғой, - деді қарт колхозшы, - қалай, ештеңе *іліктіре* алдыңыз ба? (А.Хангелдин). Күлпаш сол перзентті ел қатарына *іліндіру* үшін небір тақсірет тартпады дейсіз (З.Жәкенов).

Іні, бауыр. *Бірге туған ер адамдардың жас жағынан кішісі.* Екі ағасы мен бір *інісі* әскерге алынды, шалдар мен әйелдер ғана қалды (З.Иманбаев). Мамам қайда? - деген сұрауына әйелі: - Балқаштағы *бауыры* келген еді, сол ертіп кетті - деп, жауап берді (Қ.Жұмаділов).

Іркілдеу, кілкілдеу. *Былқылдап толу, ірк-ірк ету.* Ертелі-кеш үй жұмысы қажытқан әйел бір кездегі *іркілдеген* етінен айырылып, қара көсеудей сидиып қалыпты (О.Сәрсенбаев). *Кілкілдеп* ісінген қабағының астынан көзі әрең жылтырайды (Т.Ахтанов).

Іркілу, жиналу. *Бетімен аққан судың бір жерде тұрып қалуы.* Ол жер ат тұяғы батса мөлдіреп су *іркілетін* солқылдақ шымдауыт болатын (А.Сейдімбеков). Жаңбырдың суы шұңқырларға *жиналып* қалыпты («Жетісу»).

Ірі, ірік, кесек, іребдел сөйл. *Тұлға-тұрпаты ірі келген, зор.* Семіз қойдың қозысы ірі туылады (С.Мұқанов). Бұлардың мінген аттары *ірікті* (М.Әуезов). Бақтығұл өзі де *кесек*, балуан денелі, иықты, кеуделі келген (М.Әуезов). Соны жерге қонғаннан бері жетіле, ер жете түскен торпақтар *іребдел* көрінді (С.Бегалин).

Іскер, ісмер. *Істің көзін таба білетін, қолынан іс келетін шебер.* Бұл Таужан деген бір кезде пысық, *іскер* жігіт болған (С.Шаймерденов). Ол - ағаш ұстасы, жүзік-сақина соғатын *ісмер* адам (І.Омаров).

Істеу, қылу, ету, жасау. *Бір нәрсемен айналысып, бітіріп шығу, жүзеге асыру.* Жақсымен жұмыс *істеу* де жақсы екен, өмірі шаршағанды білмейсің (Ө.Тұрманжанов). *Қылып* жүрген ісіңнің бәрі қыңыр, қисықсың иттің артқы сирағындай (Майлықожа). Еңбек *ет* те, міндет *ет* (Мақал). Әке, әуре боп қайтесіз, киіз үй *жасау* оңайға түспейді (З.Шашкин).